

Fig. 7. Dankvart Dreyer: S. Knuds kirke ved Odense Å, set fra Blegehaven uden for Møllebro. Efterårsdag. Olieskitse. Statens Museum for Kunst. - *Dankvart Dreyer: An autumn day. St. Knud's Church by the river, seen from Blegehaven by Møllebro. Sketch in oils.*

S. KNUDS KIRKE
ODENSE DOMKIRKE

TRÆK AF DOMKIRKENS HISTORIE

ved Anne Riising og Birgitte Bøggild Johannsen

NOTER s. 84

Betegnelse. I Ælnoths beretning om Knud den Helliges liv og død nævnes, at den kirke, hvortil helgenkongens jordiske levninger overførtes, »nu står (...) indviet i hans navn«. Krøniken er affattet først i 1120rne, muligvis 1122.[1] At kirken på dette tidspunkt bærer Knuds navn, bekræftes af et privilegiebrev, udstedt af kong Niels mellem 1104 og 1117.[2] I ærkebiskop Eskils stadfæstelse 1139 af S. Knudsbrødrenes privilegier betegnes deres kirke som katedral- eller domkirke

(cathedrali ecclesiæ«).[3] Fra kong Niels' regeringstid (1104-34) er ligeledes overleveret vidnesbyrd om en donation af fiskerettigheder til »Kristi og den hellige Marias, samt de salige martyrer Albans og Knuds kirke i Odense.«[4] Principielt kan dette opfattes som en samlet betegnelse for kirken i Odense i almindelighed.[5] Men formuleringen lader sig også - med forbehold for manglende præcision i den langt senere overlevering af aktstykket - tolke som en henvisning til S. Knud alene, der i en lidt yngre (1137-46) stadfæstelse af donationen nævnes som eneste modtager.[6] Den mulige indvielse til Kristus kunne være et levn fra en ældre tid og parallelliseres med andre tidlige missionskirker i Skandinavien, viet Kristus, Treenigheden eller Drotten (Lund, Roskilde, Slesvig, Viborg og Århus).[5] Betegnelsen kendes dog kun fra denne kilde. To pavebreve fra 1180 og 1226 omtaler klostret som viet Maria, Knud og Alban, men hvorvidt indvielsen også gjaldt kirken som en integreret del af klostret, lader sig ikke afgøre på dette grundlag alene.[7] At domkirken i hvert fald 1183 rummede relikvier af S. Alban foruden af Knud den Hellige, bekræftes af et gavebrev fra hertug Knud Pritzlausøn, der ønskede at blive begravet ud for Vor Frue alter.[8] Fra midten af 1200rne er benævnelsen S. Knuds kirke (S. Knuds kloster) eller blot »kirken i Odense« den foretrukne.

Efter reformationen kaldes kirken fremdeles S. Knuds kirke, S. Knuds klosters kirke eller S. Knuds domkirke.[9] 1618 overtog domkirken som ovf. nævnt S. Albani sogn, og denne betegnelse er endnu o. 1660 anvendt på domsognet.[10] Navnet S. Knuds kirke (S. Knuds sogn) bliver dog efterhånden enerådende. 1924 fik biskop Anders Jensen Rud officiel bekræftelse på, at navnet »domkirke« måtte tillægges kirken.[11]

DOMKIRKEN OG KAPITLET I MIDDELALDEREN

I tiden kort før 1100 etablerede munke fra det engelske kloster Evesham et benediktinsk klostersamfund ved S. Knud på initiativ af Odensebispen Hubald og Erik Ejegod.[12] Efter ansøgning fra biskoppen og kong Niels fik munkesamfundet 1117 pavelig stadfæstelse og samtidig godkendtes ejendomsretten til de besiddelser, som både kongen og bispedømmet havde overladt brødrene. Antagelig var den pavelige anerkendelse ensbetydende med, at klostret herved opnåede status af domkapitel, selvom munkenes ret til første stemme ved bispevalg - »da de jo forretter tjeneste i katedralkirken« - tidligst nævnes 1139.[13] 1180 udvidedes rettigheden til en eneret.[14] Kapitlets privilegium blev dog gentagne gange anfægtet i løbet af de følgende århundreder, og først 1348 synes en synodalbeslutning at have gjort en ende på angrebene.[15]

Bortset fra en kort afbrydelse i 1400rnes sidste fjerdedel (jfr. ndf.) opretholdtes S. Knuds kloster efter engelsk forbillede som et regelbundet, benediktinsk domkapitel indtil reformationen og indtog i den henseende en særstatus, ikke alene blandt danske, men også blandt europæiske domkapitler på kontinentet.[16] I spidsen for kapitlet stod klostrets prior, men derudover melder kilderne intet videre om administrationen, idet hverken regnskaber eller statutter er bevaret fra middelalderen. Måske har to af kapitlets medlemmer bestyret bygningsfonden i lighed med kirkeværger ved andre domkirker,[17] men intet sikkert vides herom.

21. april 1474 tillod paven efter ansøgning fra Christian I, at S. Knuds kloster omdannedes til et verdsligt domkapitel med provsti, dekanat og kantori, samt et antal kanonikater, hvoraf kongen skulle have patronatsret til de seks. Den officielle begrundelse for nedlæggelsen af det gamle domkapitel var den store liturgiske forvirring, som det benediktinske munkesamfund havde forårsaget i stiftet.[18] Det nye domkapitels første vigtige opgave blev derfor at skaffe nye liturgiske bøger (jfr. også s. 78). Desuden nævnes et behov for nye messeklæder og andre kirkelige ornamenter, for et sakristi (bl.a. praktisk som omklædningsrum for de af kapitlets medlemmer, der boede uden for klostret) og et tårn.[19] Tårnet, som i sig selv var et passende statussymbol for en domkirke, kunne også gøre nytte i forbindelse med ophængning af en klokke, når folk videnom skulle kaldes til guds-

tjeneste. Nyordningen støttedes varmt af den fynske gejstlighed, biskop Karl Rønnow og lokalprovsterne i Odense og Assens (Tofte), der omsider fik mulighed for at hævde deres ret over de egenmægtige Knudsbrødre. Uden tvivl fandt den også fortalere blandt den lokale adel, som herigennem kunne sikre sine sønner velbønnede kannikeembeder.[20] Efter Christian Is død vendte stemningen inden for kongehuset imidlertid atter til gunst for Knudsbrødrene. Det kneb angiveligt med mirakler ved S. Knuds grav, og på forbøn fra kong Hans og enkedronning Dorothea blev munkedomkapitlet genoprettet 1490.[21] Et forsøg o. 1515 fra Christian IIs side på nye indgreb i klostrets privilegier lykkedes heller ikke.[22]

EJENDOMME OG INDTÆGTER

Klostrets og hermed domkirkens økonomi synes middelalderen igennem at have hvilet på et solidt grundlag. Indtægtskilderne flød fra jordegods, tiender, gaver, afladsprivilegier, kollekter m.m. Når afladsbreve, som det er tilfældet 1345, udmaler situationen som præget af fattigdom og knaphed på indtægter, således at kirkens egne midler på ingen måde rakte til fuldførelsen af den mange år tidligere påbegyndte ombygning, kan det skyldes øjeblikkelige vanskeligheder, men problemerne kan selvsagt også være overdrevet.[23] Under alle omstændigheder savner man generelt kilder til belysning af præcis hvilke indtægter, der hørte til kapitlets fællesformue og hvilke, man henregnede til domkirkens byggefond, »fabrica«.

De kongelige og biskoppelige donationer i forbindelse med klostrets etablering (jfr. ovf.) suppleredes gradvist i løbet af de første hundrede år af dets levetid, således at et paveligt stadfæstelsesbrev 1226 kunne opregne besiddelser, ikke blot inden for Fyns stift (Fyn, Lolland, Ærø, Als), men også i Jylland, på Rømø og Sild.[24] En »lækkerbisken«, såvel i bogstavelig, som i økonomisk forstand, var sikkert erhvervelsen af en sjettedel af fiskevandet i Lønborg, som kong Niels (mellem 1104 og 1134) skænkede klostret for sin søn Inges sjælefred.[25] I løbet af 1400rne og navnlig i 1500rne stadfæstede Knudsklostret yderligere sin position som en af de største grundejere i Odense by.[26] Ved siden af jordegodset kom desuden diverse privilegier og rettigheder, der ikke mindst skyldtes den særlige bevågenhed kongerne viste klostret, »fordi kirken indeholder relikvier af ærværdige helgener, - hvilke til vor glæde både har været vore forfædre, som de nu er fromme faddere for os hos Gud.«[27] Tiendeindtægter hidrørte fra klostrets sognekirker, som man lod betjene af vikarer. Allerede o. 1140 ses munkene i besiddelse af nærliggende S. Albani kirke, med hvis sognefolk de da lå i strid.[28] 1226 omtales kirker under klostret, men hvilke specificeres ikke.[29] I de følgende år ses inkorporationer af kirkerne i Stenløse (1317, Odense hrd.), Ubberud (1335, Odense hrd.), Pårup (1339, Odense hrd.), Særslev (1349, Skovby hrd.), Åsum (tidligst nævnt 1360 som klostrets ejendom, Åsum hrd.) og Rise (1377 omtalt som værende i klostrets besiddelse »fra gammel tid«, Ærø hrd.).[30] Af disse erhvervedes i hvert fald de fire øjensynligt med fuld biskoppelig ret (»pleno jure«), et sjældent vidtgående privilegium, der formentlig var udvirket ved kongernes mellemkomst, og som i denne periode kun ses ydet generelt til en enkelt anden kirkelig institution, det ligeledes højt begunstigede Vitskøl kloster.[31] I visse tilfælde var særlige forpligtelser dog knyttet til midlernes anvendelse. Således Stenløse, hvis indtægter allerede mellem 1277 og 1286 søgtes tillagt de Knudsbrødre, der studerede i Frankrig, men først 1317 ses at være reelt inkorporeret med samtykke af kong Erik og kirkens øvrige patronatsherrer, idet midlerne herfra reserveredes til bøger og til de studerende munkes brug.[32] Indkomsterne fra Pårup og Særslev kirker var på samme måde øremærkede til understøttelse af de studerende og af skolemesteren.[33]

Særligt markeret som tilskud til klostrets bygningsfond stadfæstes o.1180 den afgift, som årligt blev ydet fra hele riget i henhold til et privilegium fra ærkebiskopperne Eskils og Absalons tid.[14] Det samme gjaldt de såkaldte »Vor Frues penninge«, der tillige med den landsdækkende kollekt »sankt Knuds penninge« fik pave-

lig konfirmation 1245 (gentaget 1437).[34] Supplerende bidrag til kirkebygningen skaffedes til veje gennem afladsbreve, og det var i særlig grad aktuelt efter to store ildebrande 1247 og 1304.[35] En række breve kendes fra 1284, 1285, 1305, 1345, 1357, 1401, 1434, 1471 og 1477. Det er dog langtfra alle, der udtrykkeligt nævner pengenes anvendelse til byggeri, og i forbindelse med en rekonstruktion af bygningshistorien er brevenes eksistens kun et vejledende udsagn om byggeaktivitet det pågældende år.[36] I forbindelse med domkirkens genopbygning efter branden 1304 skal samtlige præster i stiftet endvidere have ydet bispen et særligt subsidium.[37]

KIRKELIGE FORHOLD

Munkedomkapitlet og prioren ved S. Knuds kloster synes middelalderen igennem at have indtaget en ganske fri stilling overfor de øvrige gejstlige dignitarer i området, biskoppen og provsten. Knudsbrødrenes uafhængighed af biskoppens jurisdiktion understreges i hvert fald af kilder fra llOOrne, selvom klostret ikke noget sted udtrykkeligt siges at være eximeret i officiel forstand.[38] Priorens særrettigheder i juridisk forstand overfor de personer, der var knyttet til klostrets besiddelser, understregedes 1349 og 1360.[39]

Mens der før 1400 inden for Fyns stift nævnes flere lokalprovster, omtales på selve hovedøen Fyn kun provsterne i Odense og Assens (Tofte).[40] Odenseprovsten var traditionelt knyttet til Vor Frue, som det i det mindste lader sig dokumentere fra 1300rnes begyndelse.[41] Kongen hævdede 1503 patronatsret til embedet, og den særlige tilknytning til kongemagten kan meget vel gå længere tilbage.[42] Provsten i Odense havde i princippet ingen rettigheder over klostret og dets undergivne, som det også understregedes 1365 af biskoppen.[43] Alligevel anfægtede han både i 1200- og 1300rne domkapitlets monopol på bispevalget, måske som eksponent for den kongelige kirkepolitik.[44] I det sækulære domkapitel, der oprettedes under Christian I (jfr. ovf.), indtrådte Odenseprovsten som domprovst, mens provsten i Tofte beklædte posten som kantor.[45]

Som munkesamfund og domkapitel var S. Knuds kloster i princippet fritaget for en sognekirkes forpligtelser mht. prædiken og sjælesorg, men havde dog allerede 1139 opnået pavelig tilladelse til at meddele den sidste olie og forrette begravelser.[3] O. 1180 nævnes privilegiet også at have omfattet tilladelse til at døbe, prædike, besøge syge, salve, samt lyse i og løse af band.[14]

Ved domkirken og antagelig generelt i Fyns stift anvendtes en liturgi, der på visse områder adskilte sig fra landets øvrige stifter. Et vidnesbyrd om forholdene inden oprettelsen af det verdslige domkapitel 1474 (jfr. s. 76) er det såkaldte Notmarkmanuale (dateret til sidste halvdel af 1300rne), der indeholder liturgien for påske, dåb, vielse, den sidste olie og begravelse.[46] En undersøgelse af de liturgiske former viser en tydelig engelsk indflydelse. Således er påskeliturgien, liturgi for begravelse, sidste olie, samt vielse influeret af praksis ved klostret i Evesham,[47] mens dåbsritualet bygger på en ældre tradition, formentlig fra klostret i Ely.[48]

Sognekirkerne fulgte normalt domkirkens liturgi, men da liturgien ved S. Knuds kloster samtidig var præget af benediktinernes mere omfangsrige ritualer, bl.a. for tidebønner, gav det problemer i stiftet, som det afspejler sig op gennem 1400rne.[49] Efter sækulariseringen af domkapitlet måtte Karl Rønnow derfor forsøge at skabe en ensartet gudstjeneste i sit stift. Dette skete formodentlig ved en liturgisk reform omkring 1480rne.[50] Reformen omfattede trykning af nye liturgiske skrifter, Breviarium Ottoniense (1482),[51] Missale Ottoniense (1483) og Odense Agenda (1483), hvori i det mindste dåbs- og bryllupsliturgien ændredes, og nogle af de specielle engelske spor hermed blev slettet til fordel for en mere tysk inspireret liturgi. Interessant er det dog, at Odense Agendens vielsesliturgi ved en omtrykning o. 1502 atter ændredes henimod en mere engelsk påvirket praksis, vel fordi munkene 1490 var vendt tilbage til domkapitlet.[52]

Blandt andre pligter påhvilede det klostret at modtage og huse pilgrimme og rejsende.[53] Til domkapitlet var endvidere knyttet en latinskole,

Fig. 8. Kort over Odense by 1593. Kobberstik fra Georg Braun og Frans Hogenberg, *Civitates orbis terrarum,* V. del, Köln 1597. - *Map of Odense 1593. Print from Georg Braun and Frans Hogenberg, "Civitates orbis terrarum", part V, Cologne 1591.*

der måske har haft til huse i en bygning på kirkegården, vest for domkirken, hvor den samlede latinskole havde sit hjemsted efter reformationen.[54]

TIDEN EFTER REFORMATIONEN
DOMKIRKENS FORVALTNING

Reformationens sejr medførte ingen drastiske ændringer i S. Knuds klosters status. Det kirkelige gods blev ganske vist inddraget af kronen, men klostret opretholdtes en årrække som selvstændig stiftelse, i tidsrummet 1541-1571 bestyret som regnskabsien af den forhenværende prior, Christiern Poulsen.[55] Efter et par år at have været forenet med Dalum kloster under lensmand Jakob Ulfeldt blev S. Knuds kloster fast lønningsien for kongens kansler, tidligst for Niels Kaas (1574-94), indtil det efter statsomvæltningen 1660 overgik til privateje. Selvom domkirken i den første periode indgik som en integreret del af klostret, finansieredes og forvaltedes en række større istandsættelser dog under opsyn af lensmanden på Odensegård (jfr. s. 81).

I forbindelse med oprettelsen af S. Knuds sogn 1618 (jfr. ndf.) udskiltes kirken definitivt fra S. Knuds klosters len. Men klostrets lensmand - og i hans fravær lensmanden på Odensegård - skulle fremdeles rådspørges og samtykke ved forordning af kirkeværger, samt i forbindelse med bygge- og istandsættelsesarbejder ved kirken.[56] *Kirkens forsvar* var dog borgmestre og råd som nævnt i den kongelige forordning 12. marts 1618.[57]

Et åbent brev fra 11. maj samme år overdrog kaldsretten til menigheden ved S. Knud på den betingelse, at de selv varetog udgifterne til dens istandsættelse.[58] Skønt det fra tid til anden, især i

forbindelse med større reparationsarbejder, var så godt som umuligt at opfylde denne forpligtelse, fastholdt magistraten gennem årene hårdnakket sine rettigheder over domkirkens administration på trods af forskellige kongelige påbud om *stiftsøvrighedens,* dvs. stiftsamtsmandens og biskoppens øverste tilsyn med kirkernes økonomi og vedligeholdelse.[59] Biskop Thomas Kingo forsøgte således flere gange i sin embedsperiode at stække magistratens privilegier, som han hævdede måtte være ophørt ved enevældens indførelse, men opnåede kun medhold i, at byens råd mistede kaldsretten.[60] Endnu i 1700rne erkendte stiftsøvrigheden eller *kirkedirektionen,* som den nu kaldtes, at man ingen beføjelser havde over S. Knud, der alene stod under magistratens opsyn og forsvar, men i praksis optrådte biskoppen og stiftsamtmanden ofte som om de havde det.[61] Først 1814 blev domkirken officielt lagt under stiftsøvrighedens tilsyn.[62] Indtil da reviderede magistraten selv regnskaberne fra S. Knud, der i første led blev kontrolleret af *kirkeinspektionen,* ved domkirken stiftsprovsten og en rådmand.[63] Ved lov af 26. maj 1868 bestemtes, at kirkeinspektionen i købstæderne skulle bestå af sognepræsten, byfogeden og et byrådsmedlem, valgt af byrådet. Ved lov af 1. okt. 1915 afløstes kirkeinspektionen i købstæderne af et valgt menighedsråd, suppleret med et medlem af kommunalbestyrelsen. 1922 udgik dog det kommunale medlem.

I henhold til loven om kirkesyn 9. febr. 1861, § 33 blev S. Knud lagt under en særlig kommission, hvis medlemmer, professorerne N. L. Høyen og Hans Hansen samt arkitekten Johan Daniel Herholdt 28. juni 1862 for første gang afholdt syn over kirken.[64]

Det daglige tilsyn med administrationen af kirkens midler, samt med bygningens og inventarets vedligeholdelse lå hos *kirkeværgerne,* der valgtes af borgmestre og råd og som oftest hørte til byens mest formuende, en ikke uvæsentlig faktor i betragtning af det økonomiske ansvar, der var forbundet med hvervet.

I tiden før S. Knud blev sognekirke, synes kirkens regnskaber ikke at være blevet systematisk ført. Klostrets lensmand Niels Kaas havde bedt borgmesteren Sivert Pedersen udpege en »Dannemand« til varetagelsen af regnskabet og både 1583 og 1589 omtales kirkeværger ved S. Knud, sidstnævnte år Sivert Pedersen og Lars Knudsen,[65] men efter Kaas' død måtte biskop Jacob Madsen opfordre lensmanden på Odensegård, Christoffer Valkendorf til at udpege to ny kirkeværger.[66] Det er dog uvist, om embederne blev besat før 1618. Efter Christian IVs forordning af 12. marts 1618 blev rådmændene Hans Brun og Hans Mikkelsen beskikkede som de første værger for den nye sognekirke, men begge må snart efter have nedlagt deres hverv, for det er deres kolleger i rådet, Frederik Ammerbach og Jens Mogensen Rosenvinge, der underskriver S. Knuds regnskaber fra 1618.[67] Fra regnskabsåret 1678-79 figurerer dog kun en enkelt værge. Det var et upopulært borgerligt ombud med en yderst ringe løn, i 1700rne kun 2 rdl. årligt, hvilket dog for domkirken fra 1758 forhøjedes til 20 rdl. Det var heller ikke for meget, når der var store arbejder i gang, som krævede værgens daglige tilstedeværelse. Da værgen skulle kunne læse, skrive og regne, var han indtil op i 1800rne altid købmand og han skulle også være solvent, da han personligt modtog og opbevarede kirkens indtægter. Under svenskekrigene 1658-60 mistede en af domkirkens værger næsten alt, også det meste af kirkens midler.[68] Et tilsvarende økonomisk tab led S. Knud, da en værge gik fallit 1776.[69]

Imidlertid var der i 1700rne et utroligt rod i næsten alle offentlige regnskaber, skønt det 1748 blev bestemt, at værgerne skulle stille kaution og betale bøde for for sent indsendte regnskaber.[70] Ingen af delene synes at være sket før ind i det næste århundrede,[71] og det kunne tage mange år før en kirke kunne få sit tilgodehavende i kirkeværgens bo.[72]

Principielt skulle en kirkes beholdning holdes for sig selv. På stiftsøvrighedens forespørgsel 1833 svarede man imidlertid i S. Knud, at kirken ingen beholdning havde, men rådede over et solidt skab med tre nøgler i konsistoriesalen.[73]

Det var uafklaret, hvor meget en kirkeværge kunne og måtte gøre på egen hånd, og da domkirkens værge 1833, ganske vist på direkte an-

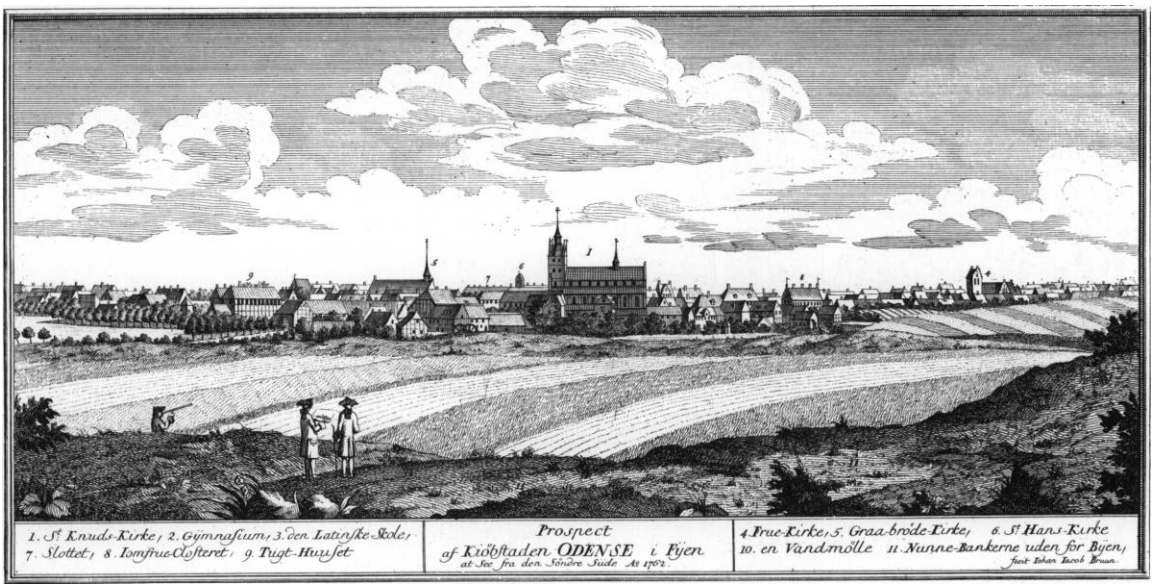

Fig. 9. Johan Jacob Bruun: Prospekt af Odense, set fra syd. 1762. Kobberstik. Nationalmuseet. - *Johan Jacob Bruun: View of Odense, seen from the south. Print 1762.*

modning fra prins Christian (VIII) lod helgenskrinene udtage af muren, var kirkeinspektionen meget fortørnet over, at den ikke var blevet spurgt.[74]

DOMKIRKENS ØKONOMI, PRIVILEGIER OG FORPLIGTELSER

I de første årtier efter reformationen synes S. Knud i økonomisk henseende at være indgået som en integreret del af klostret, der fra middelalderens slutning havde samlet sig omfattende ejendomme, såvel i som udenfor Odense. Klostergodset var ganske vist blevet sækulariseret, men holdtes såvidt muligt sammen som tidligere under prior Christiern Poulsens opsyn.[75] Bygningen af domkirkens tårn, som Christian III november 1558 befalede prioren at lade fuldføre, ses ikke at have belastet stiftets økonomi, og udgifterne er antagelig blevet dækket af klostrets egne midler.[58]

Da lensmanden på Dalum kloster 1571 overtog klostret (jfr. ovf.), fik han samtidig særligt pålæg om at holde kirken i stand på kongens bekostning.[76] Men da lenet overgik som embedslen til kongens kansler, synes disse forpligtelser ikke at være blevet overholdt. Til de store byggearbejder i 1580erne var det nødvendigt at indkræve midlerne udefra, idet stiftets landsbykirker måtte afgive halvdelen af deres tiendeindkomst for 1581 og en tredjedel for 1584 til formålet.[58] Heller ikke det viste sig dog tilstrækkeligt. Som en nødløsning tildeltes kirken 1589 kronens part af korntienden fra Tanderup (Båg herred) og Bederslev (Skam herred),[77] men da dette tilskud bortfaldt 1593, lå der med biskop Jakob Madsens ord »platt inted, Kirckens Bygning oc anden udgifft til Brød oc Vin oc Lius att holde ved mact«, bortset fra en enkelt begravelse i ny og næ. Behovet for en rehabilitering af S. Knuds økonomiske forhold aktualiseredes særligt 1613, hvor et voldsomt uvejr anrettede skader for omkring 4000 rdl.[78]

Ved en omlægning af sognene i Odense by 1618 etableredes omsider et mere stabilt økonomisk grundlag for S. Knud, der nu tildeltes Gråbrødre kirkes sogn, tidligere S. Albani sogn. Til dette sogn hørte både borgmester, rådet og det fornemmeste borgerskab, som man sikkert »kunde(...) formaa att giffue noget anseelig for deris Begraffuelser«, snarere end de »fattige handtwercksfolck« i Vor Frue sogn, der også

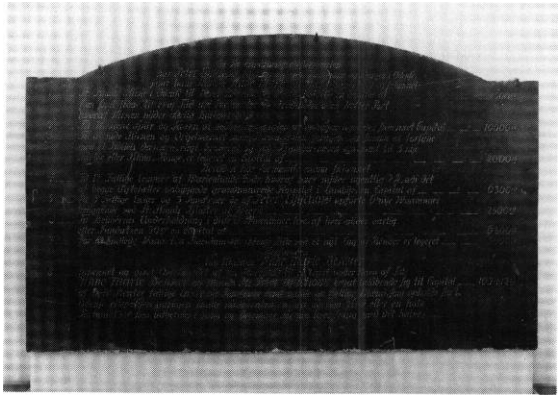

Fig. 10. Tavle, opsat til erindring om købmand Peter Eilschou og hustru Anna Marie Beckers donation til domkirken (s. 82). Konsistoriefløjen ved S.Knuds kirke. NE fot. 1989. - *Tablet commemorating the donation by Peter Eilschou, merchant, and his wife Anna Marie Becker, to the Cathedral. The Chapter House of St. Knud's.*

havde været under overvejelse som domkirkens tilliggende.[79] Til S. Knuds »visse« indtægter hørte nu korntiende fra Hunderup og Bolbro, to landsbyer syd og vest for byen, samt indtægter fra en gård i Bregninge på Ærø. Endvidere korn- og kvægtiende af byens jorder. Hertil kom de mere »uvisse« indkomster fra salg af gravsteder, leje af stolestader, klokkeringning ved bryllup og begravelse, tavlepenge, gaver fra menigheden etc. Til udgiftssiden hørte lønninger af kirkens personale, samt vedligeholdelse af tjenesteboliger og - naturligvis - af kirkens bygning og inventar.

Blandt særlige poster, som hvilede på domkirkens budget, var vedligeholdelsen af Odense latinskole, der lå på kirkegården, nordvest for domkirken, en udgift, der dog afvikledes 1793 på grund af kirkens store gældsforpligtelser på det tidspunkt.[80] Endvidere forefaldende reparationsarbejder på broen over Munke Mose, som benyttedes af Hunderupbønderne, der sognede til kirken.[81] Alligevel har kirkens kontante beholdning langt fra kunnet række til de store istandsættelser og nyanskaffelser, der iværksattes umiddelbart efter 1618. Magistraten fik 1619 et lån på 2000 rdl. fra kongen og lovede indbyrdes at holde hinanden skadesløse. To år efter var gælden imidlertid vokset til 3000 rdl., og nok en gang måtte kirkerne i Fyns stift holde for med økonomisk bistand.[82]

Behovet for at søge tilskud udefra, enten gennem landsindsamlinger og lotterier eller via gaver fra private, blev et stadigt tilbagevendende tema, når større reparationsarbejder skulle finansieres. Ikke desto mindre efterlod den store restaurering 1748-57 domkirken med en gæld på o. 13.000 rdl. trods bidrag fra to store indsamlinger og optagelse af lån fra stiftets offentlige midler.[83] Derfor faldt det på et meget tørt sted, da købmand Peter Eilschou sammen med hustruen Anne Marie Becker i årene fra 1783 »laante Herren villig af sin Riigdom«, som en bygningstavle i kirken meddeler. »Lånet« var på ikke mindre end 10.000 rdl. og anvendtes til renoveringen af tårn og spir, maling af kirkens indre og orgelværket, forgyldning af prædikestolen samt til indkøb af fem nye kirketavler eller klingpunge, hvilket omhyggeligt opregnes på en anden tavle (fig. 10).

Kirkens indtægter blev atter noget reduceret ved forbud af 22. febr. 1805 mod begravelser i kirken og ophævelse 19. febr. 1861 af stolestadeordningen. Finansieringen af den store istandsættelse, der tog sin begyndelse 1868, måtte igen ske ved optagelse af en række store lån, som 1875 efterlod kirken med en gæld på 156.200 kr.[84]

KIRKELIGE FORHOLD

Efter reformationen opretholdtes S. Knuds kloster og hermed vel også domkapitlet en tid, og 1554 nævnes endnu 16 gejstlige, heraf otte præster og seks degne, som prioren ifølge et kongeligt påbud skulle bespise.[85] Et forslag fra den første lutherske superintendent Jørgen Jensen Sadolin om oprettelse af et verdsligt domkapitel blev dog ikke fulgt.[86] Selvom kirken ingen fast menighed havde udover klostrets beboere og latinskolen, blev her fremdeles afholdt prædikener, forrettet altergang og udført enkelte begravelser. Fra 1572 forordnedes fast korsang i S. Knud »ligerviis som i Kjøbenhavns Domkirke« og tilsvarende befaledes stolestaderne 1578 ordnede som i Vor Frue kirke i København, indicier

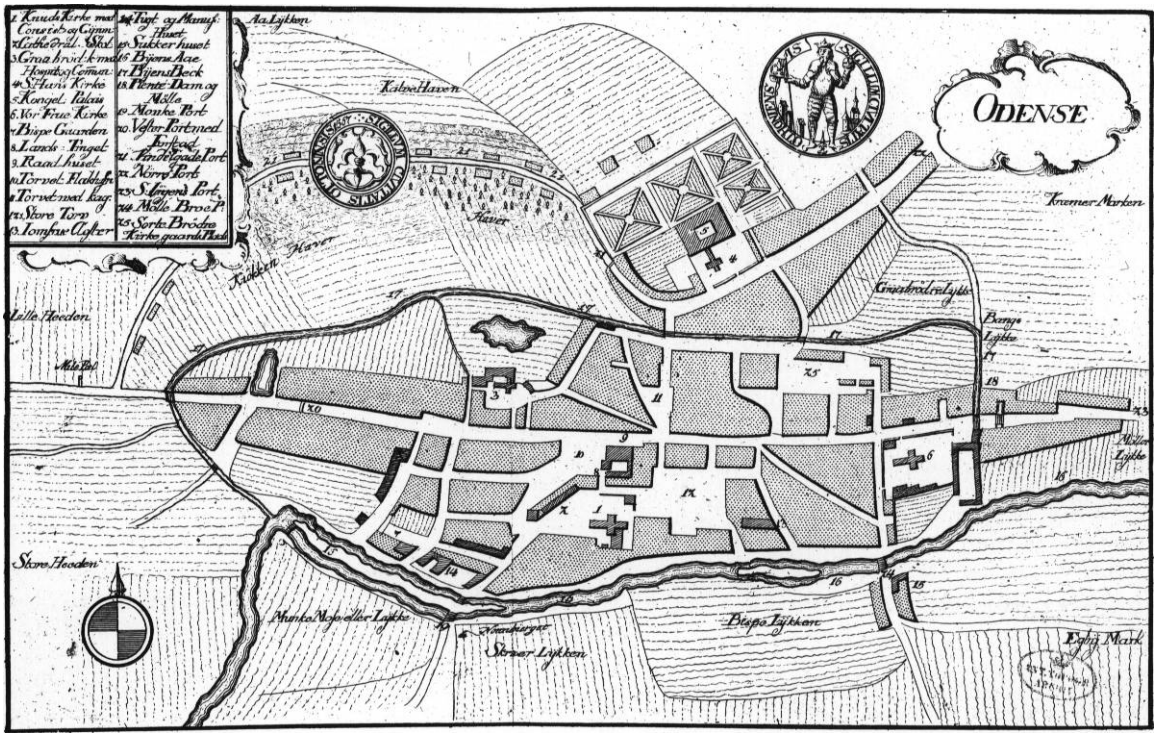

Fig. 11. Kort over Odense by. Kobberstik fra Erich Pontoppidan og Hans de Hofman, *Den danske Adas,* III, Kbh. 1767. - *Map of Odense. Print from Erich Pontoppidan and Hans de Hofman, "Den danske Atlas", III, Copenhagen 1767.*

på at S. Knud fortsat betragtedes som havende domkirkestatus.[87] Landemode synes også at være afholdt her, ihvertfald fra 1586, hvor Niels Kaas skænkede et hus ved kirken til almindeligt konsistorium.[88] I Jakob Madsens tid (1588-1606) var der ingen faste præster ved kirken, men her holdtes dog jævnligt prædikener, både på hver- og helligdage. Betjeningen blev varetaget af kapellanen fra Gråbrødre kirke, samt af latinskolens rektor eller lektor.[89] Fra 1618 beskikkedes en sognepræst og to kapellaner, tidligst Jens Lauritzen Zeuthen, forhenværende huskapellan hos lensmanden på Odensegård, Holger Rosenkrantz, samt Peder Pedersen Wiborg og Erik Andersen Teuxen (Tuxen).

En række af domkirkens præster, fra 1577 Jørgen Simonsen,[90] der ganske vist kun havde haft titlen af læsemester ved S. Knud, beklædte også det efter reformationen oprettede embede som herredsprovst. Provstens særlige tilknytning til Vor Frue kirke i middelalderen (jfr. ovf.) synes at være ophørt efter reformationen. Provstiets gods blev 1546 skilt fra kirken og gjort til embedslen for rigets kansler, der dog lejlighedsvis skal have benyttet provstetitlen.[91] 1680 oprettedes Fyns stiftsprovsti, og det bestemtes, at provsteembedet stedse skulle følge S. Knuds sognekald, svarende til forholdene ved Vor Frue kirke i København.[92] I tidsrummet 1841-57 fungerede sognepræsten ved Vor Frue i Odense dog undtagelsesvis som stiftsprovst. 1958 ændredes titlen til domprovst.[93]

Odense købstads sogne hørte indtil 1811, samt i tidsrummet 1830-41 under Odense herredsprovsti, men udgjorde 1811-30 og atter 1841-1970 et selvstændigt provsti. I forbindelse med kommunesammenlægningen 1966 ændredes opdelingen, således at Odenses centrum (»det gamle Odense«) udgjorde Sct. Knuds provsti, mens de omliggende sogne inden for Odense kommunes grænser kom under det nyoprettede Hjallese provsti.[94]

Sagn og helligkilde. Forskellige sagn er knyttet til domkirken. Således skal Knud den Hellige undertiden stige ned i kirken, som er opkaldt efter ham, for at se, om alt står vel til. At tale til ham ved den lejlighed bringer »stor velsignelse«.[95] Ligeledes berettes det, dog ikke i det samtidige materiale, at en *kilde* med lægdomskraft skal være udsprunget ved hans helgenskrin i kirkens krypt. Kilden indfattedes i den brønd, der stadig findes i krypten. Da denne opfyldtes efter reformationen, blev kilden utilgængelig.[96]

Andre døde går igen i kirken. Det berettes således, at dødninge ved midnatstid steg op af gravene, tændte lys i kirken og satte sig i stolestaderne, mens en genganger, iklædt præstekjole prædikede på et fremmed sprog.[97] Da en datter af en lokal heks julenat iagttog gudstjenesten gennem nøglehullet i kirkedøren og i sin rædsel anråbte Gud om at bevare sig fra det uhyggelige skue, blev der stort bulder i kirken, og hun fik det ene øje slået ud.[98]

På kirkegården skal der om natten vandre en helhest på tre ben omkring.[99] Ligeledes er her set et kvindeligt spøgelse, en barselskone, der i sin nød beder om linned til at svøbe sit ufødte barn i.[100]

Det såkaldte jomfruspring er et vidt udbredt sagn om den forfulgte jomfru, der styrter sig ud fra en klippetinde eller et tårn og bæres af engle. Under svenskekrigene skulle en ærbar jomfru, forfulgt af fjendtlige soldater, også have kastet sig ud fra domkirkens tårn. Hun blev imidlertid ikke reddet af engle, men knustes mod stenbroen. En sten med aftryk af hendes fødder fremvistes endnu i dette århundrede på Klingenberg, mens en mindre sten tæt ved bar mærket efter hendes paraply(!)[101] I forbindelse med tårnets opførelse skal en tømmersvend ligeledes være styrtet ned under en strid med sin mester, der havde forlangt, at svenden skulle hente en økse, anbragt i en tværbjælke ud fra tårnets top.[102] Et tilsvarende sagn er knyttet til tårnet i Vor Frue kirke, København (DK, KbhBy, 1,7).

I middelalderen skal der i kirken have været løngange, så munkene kunne besøge nonnerne (på Dalum kloster). Disse gange skulle have gået fra kirken, under åen og ud til markerne.[103]

Sagn knyttet til alteret, klokken og en række gravminder er omtalt i forbindelse med disse.

NOTER TIL S. 75-84

[1] Kpt. 32, jfr. *Ælnoths Krønike,* udg. Erling Albrechtsen og Preben Meulengracht-Sørensen, Odense 1984, 15, 97f.
[2] *DiplDan* 1, II, nr. 32 (»ecclesiæ Sancti Canuti, quæ est in Othensi«).
[3] *DiplDan* 1, II, nr. 77.
[4] *DiplDan* 1, II, nr. 34 (»ecclesiæ Christi et sancte Mariæ necnon beatorum martyrum Albani atque Canuti quæ est in Othense«). Akten er kun overleveret i Cornelius Hamsfort d.y.'s afskrift fra 1500rnes anden halvdel.
[5] Christensen, *Middelalderbyen,* 99.
[6] *DiplDan* 1, II, nr. 84-85. Jfr. også Tore Nyberg, *Die Kirche in Skandinavien im 11. und 12. Jahrhundert* (Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters, hrsg. Horst Fuhrmann, Bd. 10), Sigmaringen 1986, 120-22.
[7] *DiplDan* 1, III, nr. 92 og 1, VI, nr. 62.
[8] *DiplDan* 1, III, nr. 116.
[9] Jfr. f.eks. *KancBrevb* 1. aug. 1571, 23. juni 1572, 28. sept. 1581, 14. maj 1582, 15. juni 1582 og 10. maj 1585; *ÆldDaArkReg* V, 1, 202; *KancBrevb 2.* maj 1585.
[10] Aage Fasmer Blomberg, *Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660,* Odense 1973, 142.
[11] LAFyn. S. Knuds Menighedsrådsarkiv, Forhandlingsprotokol 5. nov. 1923. Sagen forhandles i menighedsrådet i anledning af biskoppens forespørgsel. Om den officielle accept 1924, jfr. Aage Dahl (note 22, s. 74), 19.
[12] *DiplDan* 1, II, nr. 24; 1, III, nr. 48. W. Dugdale, *Monasticon Anglicanum,* II, London 1819, 37. Lauritz Weibull, »S:ta Maria i Evesham och s:t Knut i Odense«, *Scandia,* III, Stockholm 1940, 196-205. Peter King, »The Cathedral Priory of Odense in the Middle Ages«, *KirkehistSaml* 1966, 1-20.
[13] *DiplDan* 1, II, nr.42, 77. P. King (note 12), 3, note 18. Nyberg (note 6), 127f.
[14] *DiplDan* 1, III, nr. 92.
[15] *DiplDan* 3, III, nr. 63-64. King (note 12), 13f.
[16] David Knowles, *The Monastic Order in England,* Cambridge 1963, 619 note 1 nævner af samtidige eksempler alene Monreale på Sicilien. Om Odensekapitlets stilling i forhold til andre danske domkapitler, jfr. Ludvig Helveg, *De Danske Domkapitler,* Kbh. 1855, specielt 17f., 54f.
[17] Jfr. Troels Dahlerup, »Fabrica«, *KultHistLeks* IV, sp. 122-24 og »Kirkeværge«, ibidem, VIII, sp. 411-12.
[18] *ActaPont* IV, nr. 2582.

[19] *ActaPont* IV, nr. 2693.
[20] *Odense bys historie,* 1, 325f.
[21] *ActaPont* V, nr. 3211.
[22] *Acta Pont* VI, nr. 5426 og 4538.
[23] *DiplDan* 3, II, nr. 156.
[24] *DiplDan* 1, VI, nr. 62.
[25] *DiplDan* 1, II, nr. 34.
[26] *Odense bys historie* 1, 301f.; Christensen, *Middelalderbyen,* 94.
[27] *DiplDan* 1, III, nr. 89. Valdemar den Stores gavebrev 6. febr. 1180. Om klostrets rettigheder i øvrigt, jfr. Christensen, *Middelalderbyen,* 122f.
[28] *DiplDan* 1, II, nr. 71. Om provst Livos særlige stilling, jfr. også Troels Dahlerup, *Det danske sysselprovsti i middelalderen,* Kbh. 1968, spec. 29, 218. Ebbe Nyborg, »Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri«, *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg,* Kbh. 1979, 44 og Nyberg (note 6), 118f.
[29] *DiplDan* 2, I, nr. 62.
[30] *DiplDan* 2, VII, nr. 406, 424; 2, XI, nr. 224; 2, XII, nr. 162; 3, III, nr. 119; 3, V, nr. 367; 4, I, nr. 268.
[31] Jfr. Ebbe Nyborg, *Egenkirke, patronatsret og inkorporation. En analyse af sognekirkernes stilling med udgangspunkt i dansk diplommateriale frem til midten af 14. århundrede.* Utrykt specialeafhandling, Århus Universitet 1974, 54.
[32] *DiplDan* 2, II, nr. 289; 2, VII, nr. 406, 424.
[33] *DiplDan* 2, XII, nr. 162; 2, V, nr. 302; 3, III, nr. 119. Biskoppen besad den egentlige ejendomsret til Særslev kirke, og kun »vikariatet« var inkorporeret i skolemesterembedet. Jfr. Nyborg (note 31) XXXXIV.
[34] *DiplDan* 1, VII, nr. 164 og note 3-4 i *DaRigBr* 1, VII, nr. 164. Privilegiet gentaget med næsten samme ordlyd 10. dec.1437, jfr. *ActaPont* III, nr. 1803.
[35] *Danmarks middelalderlige annaler,* udg. Erik Kromann, Kbh. 1980, 15. *SRD* II, 168 og I, 296.
[36] Jfr. således 1284 (*DiplDan* 2, III, nr. 92), 1285 (*DiplDan* 2, III, nr. 144), 1305 (*DiplDan* 2, V, nr. 363, 387), 1345 (*DiplDan* 3, II, nr. 156), 1357 (*DiplDan* 3, V, nr. 12), 1401 (*ActaPont* VII, nr. 5600), 1434 *(SRD* I, 328), 1471 *(ActaPont* IV nr. 2457, 2458), 1477 *(ActaPont* IV, nr. 2693).
[37] Jfr. Arild Huitfeld, *Danmarckis Rigis Krønicke,* Kbh. 1603, 106-11, her dog henført til »biskop Henrich«, måske en sammenblanding med Revalbiskoppen Henrik, der 1305 foranledigede et afladsbrev til kirken *(DiplDan* 2, V, nr. 363). Odensebisp på dette tidspunkt var Peder Pagh. Det er heller ikke klart, når Huitfeld anfører, at afgiften stod på under biskop Gisico. Denne var død 1300. 1395 blev præsterne af dronning Margrethe befriet for denne årlige afgift mod en økonomisk godtgørelse til biskoppen. Fra 1439 og frem til biskop Karl Rønnow 1476 opkræves imidlertid pâny subsidium. Begge oplysninger tolkes af Jensen, »Bygningshistorie«, 502 og 506, som vidnesbyrd om igangværende byggearbejder i hele 1300rne, samt i tiden efter 1439.
[38] Hal Koch, »De ældste danske Klostres Stilling i Kirke og Samfund indtil 1221«, *HistT* 10. Rk., 3, 1934-36, 521f., 533f.
[39] *DiplDan* 3, III, nr. 188 og 3, V, nr. 367.
[40] Jfr. Dahlerup (note 28), 206f.
[41] *DiplDan* 2, VIII, nr. 131.
[42] *ActaPont* V, nr. 3938. Jfr. Nyberg (note 6), 122f.
[43] *DiplDan* 3, VII, nr. 278.
[44] King (note 12), 13.
[45] Dahlerup (note 28), 228.
[46] Knud Ottosen, »The Manual from Notmark«, *Bibliotheca Liturgica Danica,* vol. 1, Kbh. 1970.
[47] Ottosen (note 46), 20. Knud Ottosen, »Danske middelalderlige dåbsritualer«, *Dansk Teologisk Tidsskrift,* I, Kbh. 1970, 39.
[48] Ottosen (note 47), 41.
[49] *DaMag* IV, 2, 104. *ActaPont* II, nr. 1592.
[50] Ottosen (note 47), 47.
[51] Jfr. Anne Riising, »Johan Snell«, *Bogvennen,* 1982, 21-30.
[52] Knud Ottosen, »En typografisk undersøgelse af Odense Agenden«, *Nova et vetera: Studia in honorem Martii Parvii,* red. Pentti Lempiäinen. Finska kyrkohistoriska samfundets handlinger, 105, Helsinki 1978, 381.
[53] Engelstoft, *Byhistorie,* 81f.
[54] Anne Riising i *Odense Katedralskoles historie,* 13f.
[55] *Frederik I.s Registranter. DaMag* II, 1746, 65-84.
[56] *FyAktst* I, 63f. og *KancBrevb.*
[57] LAFyn. Bispearkivet. S. Knuds kirkes breve, kgl. forordning af 12. marts.
[58] Jfr. note 57 og *KancBrevb.*
[59] Jfr. kongelige forordninger af 23. aug. 1672, 21. febr. 1682, 7. april 1685, reskripter 24. juli 1688 og 1. febr. 1696.
[60] Jfr. *Odense bys historie* 3, 333f. og Anne Riising, »Om Thomas Kingos virksomhed som Fyns biskop 1677-1703«, *FyStbog* 1984, 16.
[61] Jfr. f.eks. LAFyn, Bispearkivet. Indkomne sager 1722-1806, brev af 6. juni 1748 fra biskop Christian Ramus til borgmestre og råd; smst. biskop Ramus og stiftsamtmand Christian Ramus' brev af 27. okt. 1759 til magistraten.
[62] LAFyn. Bispearkivet, Kopibog 1813, 810.
[63] Jfr. *Odense bys historie* 5, 142.
[64] Nationalmuseet. Det særlige kirkesyns protokol.
[65] *KancBrevb* 14. juni 1583.
[66] Jfr. Jacob Madsens brev af 10. febr. 1596 til Christoffer Walckendorff, i LAFyn. Bispearkivet, Odense Sct. Knuds kirkes breve 1461-1777.
[67] Jfr. LAFyn. Bispearkivet, S. Knuds kirkes breve; S. Knuds kirkeinspektionsarkiv. Hovedregnskabsprotokol 1618-25.

[68] Blomberg (note 10), 514.
[69] *Odense bys historie* 5, 142f.
[70] Kongelig forordninger af 3. dec. 1742 og 23. febr. 1748.
[71] Således S. Knuds værge 1819. LAFyn. Bispearkivet. Odense købstads breve, 30. aug. 1819.
[72] LAFyn. Bispearkivet, Odense købstads breve 8. juli 1822, 4. sept. 1823, nr. 27 1829, nr. 96 1830 om S. Knuds værge.
[73] LAFyn. Bispearkivet. Stiftets almindelige breve, 18.jan. 1833.
[74] LAFyn. Bispearkivet. Odense købstads breve 1833, nr. 106a.
[75] *Odense bys historie* 1, 333f.
[76] *KancBrevb* 1. aug. 1571 og 18. nov. 1572.
[77] LAFyn. Bispearkivet. Odense, S. Knuds kirkes breve, 17. juni 1589; Engelstoft, *Sognehistorie,* 46.
[78] RA DaKanc. B 160. Indlæg til registre og tegneiser, samt henlagte sager, 3. sept. 1613 og 7. april 1617 med omtale af syn 11. aug. 1613.
[79] Brev 24. febr. 1618 fra Holger Rosenkrantz, lensmand på Odensegård til Christian Friis, lensmand på S. Knuds kloster (note 17, s. 74).
[80] *Odense Katedralskoles historie,* 58f. ,148f.
[81] Allerede i Gråbrødre kirkes regnskaber for 1591-94 optræder udgifter til broen, jfr. LAFyn. Odense S. Knuds kirkeinspektionsarkiv, Hovedregnskabsprotokol 1569-1722. Om Hunderupbroen, jfr. desuden *Odense bys historie* 5, 149.
[82] LAFyn. Kirkeinspektionsarkivet. Diverse dokumenter 1619-1826. Bispearkivet. S. Knuds kirkes breve, 1621. *KancBrevb* 30. juli 1625. Om kirkernes økonomi og administration i perioden, jfr. også Bodil Scheller-Nielsen,»Fyns Stift 1588-1643«, *Kirkehist-Saml* 1975, 87 f.
[83] *Odense bys historie* 5, 149f.
[84] Damgaard, »Restaurationen«, 143.
[85] Engelstoft, *Sognehistorie,* 38f. og *DaMag* II, 1746, 74.
[86] Holger Fr. Rørdam, »Mester Jørgen Jensen Sadolin, Fyens Stifts Reformator og første evangeliske Biskop«, *FySaml* 4, 1867, 64f.
[87] Engelstoft, *Sognehistorie,* 43.
[88] Synodalia 1586, jfr. Bloch I, 46.
[89] Jakob Madsen, 25. Engelstoft, *Sognehistorie,* 44.
[90] *Odense bys historie* 2, 345.
[91] Engelstoft, *Sognehistorie,* 163.
[92] Res. af 14. juni 1680, gentaget 16. aug. 1811. Jfr. også LAFyn. Bispearkivet. S. Knuds kirkes breve.
[93] Aage Dahl, »Fyns Stifts Præstehistorie«, I (tillæg til *FyÅrb* 7, 1959-61), 15.
[94] *Odense bys historie* 10, 461.
[95] Thiele, *Danmarks Folkesagn,* I, 28.
[96] Svane, *Helligkilder,* 126.
[97] Thiele, *Danmarks Folkesagn,* II, 133.
[98] H. C. Frydendahl, *Fynske Folkeminder,* I, 143f.
[99] Jac. Bircherod, *Folketro og Festskik* særlig fra Fyn (1734). Udg. Inger M. Boberg (Danmarks Folkeminder, nr. 43), Kbh. 1936, 52.
[100] Thiele, *Danmarks Folkesagn,* II, 135.
[101] J. G. Kohl, *Reiser i Danmark og Hertugdømmerne,* I, Kbh. 1848, 195f. Desuden A. F. Schmidt, »Sagn og Tro knyttet til Sten i Odense og Assens Amter«, *ÅrbOdense og Assens* 14, 169f.
[102] Thiele, *Danmarks Folkesagn,* II, 206.
[103] Tang Kristensen, *Danske Sagn,* III, nr. 1006.

DE MIDDELALDERLIGE ALTRES OG KAPELLERS HISTORIE

NOTER s. 90

Indledning. Der har formentlig været flere altre end den godt halve snes, som det sparsomme kildemateriale oplyser om. Da kirken antagelig også var viet S. Alban foruden S. Knud og Vor Frue (jfr. s. 76), kunne man således have forventet et alter for den engelske helgen, hvis relikvier fandtes i domkirken, men der findes intet spor heraf. Omtalen af altre og kapeller er i kilderne hyppigt knyttet til redegørelsen for stiftelse af det vikarie med tilhørende gods, der skulle underholde altrets præst (vikar). I følge kanonisk ret måtte en præst kun læse én messe om dagen, så ved en almindelig sognekirke krævede en alterstiftelse med f.eks. en daglig messe, at der blev ansat en vikar. Men Knudsbrødrene behøvede principielt ikke at ansætte vikarer, da de præsteviede munke i klosterkirkerne selv kunne celebrere messerne ved de respektive altre. I øvrigt synes S. Knuds kloster længe at have været relativt lukket for omverdenen, og først under det verdslige domkapitel 1480 fik et af byens håndværkerlav, skrædderlavet, tilladelse til at oprette et alter i kirken.

Selvom domkapitlet skulle godkende stiftelsen af et alter eller et kapel, var disse stiftelser dog selvstændige institutioner, der ikke tilhørte klostret, og deres jordegods var derfor ikke optaget i klostrets jordebog. Stifterne forbeholdt sig normalt patronatsretten, samt ret til at kræve godset tilbage, hvis messerne ophørte. Dette skete ved reformationen, og recessen 30. okt. 1536 bestemte da også, at arvingerne efter adelige stiftere kunne gøre fordringer på besiddelserne.[1] Hvis der ingen arvinger var, tilfaldt godset kongen. Magistraten i Odense havde allerede 1528 fået kongeligt påbud om at opgøre kirke- og alterjorder, men en fortegnelse kendes desværre ikke.[2] Ej heller den registrering af herreløst vikariegods i Fyns stift, som biskoppen og stiftslensmanden 1540 skulle levere.[3] Derimod er bevaret en liste over det vikariegods i Odense, som 1541 tildeltes byens gejstlige, skolemesteren og hørerne.[4] Desværre angives her ikke præcist, til hvilken kirke de respektive vikarier og altre havde hørt, og adskillige vikarier omtales kun ved vikarens navn. Det sidste gælder til en vis grad også for den indberetning, Christiern Poulsen o. 1560 gav om de vikarier, som »kan udspørges at have ligget til klostre og kirker i Odense.«[5] En yderligere komplikation ved de to lister er, at altre uden vikariegods naturligvis ikke nævnes. Et vigtigt supplement er derfor magistratens åbne brev af 1538 om gudstjenesterne i S. Knud, »føre thenne ny Skick nu komen er« (dvs. reformationen).[6] Her omtales i alt fem altre ved navn.

I den følgende redegørelse for altre og kapeller må yderligere tages visse forbehold. Et alter blev ofte viet til flere helgener, men den fulde titel var sjældent brugt. Ved nyindvielser kunne altret i øvrigt skifte navn.[7] Undertiden betegnedes et alter alene efter stifteren eller et vikarie efter dets indehaver. En tilsvarende usikkerhed gør sig gældende ved betegnelsen »kapel«, der enten kunne være en særlig tilbygning eller blot udgjorde et afskærmet areal inde i kirken.

S. Anne alter. 1482 stiftede dekan Claus Andersen et vikarie med en daglig messe, læst ved S. Anne alter, til ære for Gud, Maria, Johannes apostel og evangelist, S. Anna og alle helgener i Himmerige og til ro, lise og salighed for sin og sine forældres sjæle. Altrets placering omtales som syd for kordøren (»synden nest Korsdøren«), dvs. indgangen i korgitteret.[8] Vikariet blev udstyret med omfattende gods, bl.a. tre jorder i Vestergade,[9] og patronatsretten blev tilknyttet dekanembedet, - et kortvarigt privilegium, da dette nedlagdes ved det verdslige domkapitels opløsning 1490.

O. 1560 nævner Christiern Poulsen to vikarier, der henlå til altret, hvor to præster havde holdt gudstjeneste. Det tilhørende gods var da konfiskeret af Niels Bille og Knud Ebbesen.[10]

Apostlenes alter. 1527 nævnes Hans Bang fra Bogense som vikar til »Apostolorum alter«, der bl.a. ejede en gård i Nedergade.[11] 1541 blev Hans Bangs tre vikarier, hvoraf dette formentlig var det ene, tillagt sognepræsten ved S. Hans.[4]

Benedikts kapel. Alene kendt fra et afladsbrev 19. marts 1357.[12] Heri omtales det som »sacellum Benedicti«, hvilket er tolket som en mulig indvielse til Benedikt, Knud den Helliges bror, der led martyrdøden med denne, men aldrig blev kanoniseret. Som påpeget af biskop C. T. Engelstoft kunne Benedikt dog også være identisk med Knudsklostrets ordensstifter, S. Benedikt, til hvem Mogens Krafses kapel (s. 89) bl.a. blev viet.[13] Benævnelsen »sacellum« lader sig tolke som et kapel, men kan også blot betegne et rum (indelukke) uden tag med et alter.[14] Det er uvist, om det kan identificeres med et af de fra kilderne og fra udgravninger kendte kapeller nord eller syd for kirken (jfr. S. Knuds kapel). Det omtalte afladsbrev nævner intet godstilliggende til kapellet, men den omstændighed, at der loves fuldstændigt - ikke blot de sædvanlige 40 dages - aflad for besøgende eller donatorer hertil, kunne vidne om kapellets anseelse. Afladsbrevets fremkomst kunne tyde på, at kapellet havde istandsættelse behov og derfor var af en vis alder.[15]

Frederiks alter, se Vor Frue alter.

Vor Frue alter (»Wor Frue Alter som kallis Frederichs alter«, »hr. Frederici alter«). Vest i kirken. 1183 valgte hertug Knud Pritzlausøn sit gravsted ud for Marias, den hellige Guds Moders alter i kirken og skænkede i den anledning gods til klostret, hvor han ønskede at blive optaget.[16] I forbindelse med den evige messe, stiftet 1408 for dronning Margrethe (se S. Knuds alter), nævnes også altertjeneste ved Vor Frue alter.[17] Biskop Mogens Krafse udstedte mellem 1460 og 1474 brev på, at klostret hveranden gang skulle have ret til at forlene Vor Frue alter.[18] Før 1512 skænkede Tellof Eriksen Bjørn et stenhus på Horsetorvet til alteret.[19] 1514 og 1516 fik Niels Thomsen, vikar til Vor Frue alter vest i kirken, stadfæstelse på jordtilligender til denne ejendom.[20] 1505 modtog altret - under betegnelsen »hr Frederici alter« - gods fra Knud Urne, og det benævnes 1538 på samme måde »Frederiks alter«, uvist efter hvem.[21] 1541 blev 8 mark af Niels Thomsens vikarie, sandsynligvis dette, tildelt skolens hørere,[4] og o. 1560 konstaterede Christiern Poulsen, at vikariets gods nu var blevet konfiskeret af Johan Bjørnsens arvinger.[10]

Vor Frue alter (?). 1538 omtales det, at Jørgen Quitzow gav genbrev på et Vor Frue billede af sten, som han lod udtage af kirken på det alter, som biskop Navne Gyrstinge stiftede på den søndre side.[18] Dette har antagelig været et Vor Frue alter, og de ovennævnte hentydninger fra o. 1470, 1505 og 1538 til et sådant kan i princippet også gælde dette. Der kendes dog ingen stiftelser fra biskoppens tid (1416-40), men det ville være naturligt, at patronatsretten hertil lå hos bispen, som derfor kunne give klostret andel i denne rettighed.

Helligkorsalter (Kalentealteret). Muligvis identisk med lægmandsalteret, der i middelalderen gerne var placeret i midtskibet, vest for koret, almindeligt tilgængeligt for menigheden.[22] Til dette alter og til præstekalentegildet sammesteds havde forhenværende kannik Jens Eggertsen Satzleff (-1467-1499-) skænket sin fædrene gård, der lå »sønden Adelgaden ved de nederste Fiskebænke tværs over for Biskopgården«. 1546 gjorde kannikens arvinger krav på ejendommen, men retten vedtog, at den midlertidige bruger af gården først skulle afhænde denne, når altervikaren, Severin Leth, var afgået ved døden.[23] Severin Leth nævnes som præst ved præstekalentets alter 1534 og o. 1560.[24] 1541 er Søren Brun dog også omtalt som vikar ved alteret.[25]

Helligtrekongers alter. Et afladsbrev 1438 udstedtes alene til S. Jodokus' alter (»aram Jo-

doci«), mens et andet 1441 blev givet til Helligtrekongers og S. Jodokus' alter (»altaria trium Regum & Jodoci«).[26] 1538 nævnes, at der har været holdt »Sancti Jostis messe« ved alteret.[27] Alteret vides ikke sikkert at have haft noget gods, og afladsbreve blev da også oftest givet til altre, som fattedes indtægter.[28]

Højalteret. Det vides ikke med bestemthed, hvem højalteret var indviet til. Antagelig modtog alteret en indvielse til S. Knud (se S. Knuds altre), hvis skrin i forbindelse med helgenkåringen 19.april 1100 blev placeret her.[29]

Biskop Jens Beldenaks alter. 1538 fik domprovsten i Viborg, Christen Pedersen kongebrev på det vikarie, som hans morbroder, biskop Jens Andersen Beldenak (embedstid 1502-30) havde stiftet i Odense.[30] Til vikariet var knyttet et alter og diverse jordtilliggender, bl.a. Ørbæklunde.[31] Efter Christen Pedersens død afhændedes vikariegodset af hans hustru og børn, idet dog 24 mrk. af renterne forbeholdtes latinskolen.[32]

5. *Jodokus' alter,* se Helligtrekongers alter.

Kalentealteret, se Helligkorsalteret.

S. *Knuds altre.* Et alter for kirkens skytshelgen må der have været fra begyndelsen, måske endda højalteret (jfr. ovf.). 1538 nævnes imidlertid to altre, viet til S. Knud, det gamle S. Knuds alter, hvor der læstes Vor Frues messe, samt S. Knuds alteret »norden kordøren«.[27] Det sidstnævnte kan være identisk med det alter, viet S. Knud, som biskoppen og domkapitlet 1408 forpligtede sig til at bygge og hvortil der stiftedes en evig messe for dronning Margrethe og hendes slægt til gengæld for dronningens donationer til domkirken.[33] Alteret skulle prydes med et billede af S. Knud. 1521 stadfæstede dronning Christine skomagernes lavsprivilegier mod, at de lod læse messe for hendes forfædre ved S. Knuds alter »hos korsdøren«, antagelig det samme alter som ovennævnte.[34] Endnu o. 1620 fandtes et S. Knuds alter i østre ende af søndre sideskib.[35]

S. Knuds kapel. 1466 lod biskop Mogens Krafse bygge et kapel, viet den hellige Trefoldighed, Vor Frue, S. Benedikt og S. Knud, og han blev siden begravet her.[36] 1468 annekteredes Hjadstrup og Hundstrup kirker (Lunde og Skam hrd.) til kapellet, der nævnes som nyligt stiftet og opført (»noviter fundate et constructe«), Gud og S. Knud til pris.[37] I senere omtaler (1474 og 1477) benævnes kapellet S. Knuds kapel.[38] Til vikariet skænkede biskoppen en ejendom nord for S. Knuds kirkegård med to stenhuse, hvor bl.a. kapelvikaren skulle bo og som årligt skulle tilses af »structuarius«, domkirkens og kapellets bygmester.[39] Efter reformationen gik vikariets gods tilbage til biskoppens arving, Jesper Krafse, idet ejendommen nord for kirkegården midlertidig havde været forlenet til Jørgen Gyldenstjerne.[40] 1541 og o. 1560 betegnes vikariet endnu efter denne.[41]

Ingen af de ovennævnte kilder vedrørende S. Knuds kapel nævner dets beliggenhed. Arkivalier omtaler to kapeller mod hhvs. syd og nord. 1481 var medlemmer af domkapitlet samlet i »den søndre Kapel« for at stifte et forlig.[42] Det er formentlig det samme (omtalt som »en gammel neder falden Cappel paa den Sønder Side«), som Jesper Murmester 1619 får ordre til at afbryde og fjerne 6300 mursten fra.[43] Juni 1582 havde lensmand Erik Lykke og biskop Niels Jespersen fået pålæg om at lade nedbryde det gamle kapel nord for kirken.[44] Afdækning af murfundamenter i forbindelse med en planering af jordsmonnet omkring kirken 1866 er sammen med spor i nordmuren, vest for Valkendorfs kapel og i sydmuren (3. fag fra vest) blevet sat i forbindelse med de to kapeller.[45] Senere forfattere har søgt at identificere Mogens Krafses og det ovf. nævnte Benedikts kapel med disse to kapeller.[46] Også konsistoriet - den bygningsdel af klostrets oprindelige østfløj, som kansler Niels Kaas 1586 skænkede gejstligheden - har forsøgsvis været identificeret med Mogens Krafses kapel.[47] Inddraget i diskussionen har endvidere været overvejelser om fundet af kirkens to helgenskrin, der i følge Thomas Bircherod godt 100 år senere hævdes fremdraget 1582 fra et kapel (»sacellum«) på kirkens syd-

side.[48] En nærmere redegørelse for helgenskrinene og deres fundhistorie vil følge i forbindelse med beskrivelsen af domkirkens inventar.

Biskop Mogens Krafses kapel, se S. Knuds kapel.

Kristi legemes alter (?). 1428 overlod Erik af Pommern jord og grund, på hvilken møntmesteren havde bygget, øst for Sortebrødre kloster og kirkegård, til »Guds Legeme (et Alter og vicariedom i Odense Kirke)«.[49] Donationen stadfæstedes 1459.[50] Allerede 1392 er nævnt en provisor for Kristi legemes gods, en mulig hentydning til alterets og vikariets ejendom eller måske snarere besiddelser til et Kristi legemes gilde?[51]

S. *Laurentius' alter.* Tidligst nævnt 1538 blandt de altre, hvor der holdtes messe.[27] Ved fordelingen 1541 af vikariegodset tildeltes kapellanen ved Vor Frue en jord nær ved »Sancti Lauris Gaard« og kapellanen ved S. Hans overlodes »alle Sancti Lauris alters rente«, heriblandt et beløb fra præsteresidensen ved Vor Frue.[52] Måske sigtes her dog til S. Laurentius' alter ved Vor Frue kirke.[53] Derimod er det sandsynligvis domkirkens Laurentiusalter, hvis vikariegods 1561 udlejes af lensmanden, prior Christen Poulsen i S. Knuds kloster.[54] Det samme gælder antagelig det »sancti Lauris altere«, hvis gårde i Skrillinge og Kauslund (Vends hrd.) noteres blandt S. Knuds klosters ejendomme.[55]

Biskop Navne Gyrstinges alter, se Vor Frue alter.

Nordre kapel, jfr. S. Knuds kapel.

Skrædderlavets alter. 1480 stiftede skrædderlavet et alter og et vikarie, »Gud alsommechticgste Jomfrue marie sanctæ Knwt och alle gudz helgen till loff oc ære.«[56] 1524 kvitterede klostrets prior og kapitlet for at have modtaget det særskilte udstyr til dette alter (jfr. omtale i forbindelse med beskrivelsen af den middelalderlige kirkeskat), et sandsynligt vidnesbyrd, om at der ikke længere var nogen vikar ved dette alter.[57] Samtidig forpligtedes klostret til i pinsen at holde en Vor Frue messe ved alteret og lade spille på orglet, samt om aftenen forinden messen at holde vigilier for afdøde gildemedlemmer. Endvidere skulle holdes tre ugentlige messer for de levende medlemmer.

Søndre kapel, jfr. S. Knuds kapel.

NOTER TIL S. 85-90

[1] *DaKirkelove* I, 5.
[2] Vedel Simonsen, II, 1, 172.
[3] *DaKirkelove* I, 161.
[4] LAFyn. Bispearkivet. Stiftets almindelige breve, 136 (1. febr. 1541). Jfr. også *DaKirkelove,* I, 173-76.
[5] KglBibl Thott 736, fol. 584-86. Jfr. *KirkehistSaml* 5, V, 1909-11, 202-06.
[6] *DaMag* II, 1746, 70-71.
[7] Om altre og alterindvielser generelt i Fyns stift, jfr. Jens Vellev, »Altre og alterindvielser - særligt i Odense stift«, *Fy Minder* 1975, 23-61.
[8] *DaMag* III, 1747, 38-43. *ÆldDaArkReg* V, 1, 213.
[9] jfr. også Christensen, *Middelalderbyen,* 166. Godset skal ikke forveksles med det vikariegods i Vestergade, som hørte til S. Anne alter i S. Albani kirke og som efter bl.a. at have tilhørt Anne Marsvin en tid forlenedes til skolemesteren i Odense, jfr. *KancBrevb* 23. juni 1564, 9. sept. 1568 og 18. nov. 1572.
[10] *KirkehistSaml* 5, V, 1909-11, 203.
[11] *KancBrevb* 2. maj 1585.
[12] *DiplDan* 3, V, nr. 12.
[13] Engelstoft, *Byhistorie,* 31, note 3.
[14] Samme betegnelse anvendes om Knudsskrinets fundsted af Ole Worm, *Fasti Danici,* 1626, 29 og Thomas Broder Bircherod i kommentaren til udgaven af Ælnoth, *SRD* III, 389.
[15] Jfr. Damgaard, »Capelier«, 138f.
[16] *DiplDan* 1, III, nr. 116.
[17] *DaMag* III, 1747, 187.
[18] *ÆldDaArkReg* V, 1, 184.
[19] *Repert* 2, VII, nr. 12161.
[20] RA Odense S. Knuds klosters arkiv 25. maj 1514; Odense by, 29. aug. 1516.
[21] *DaMag* II, 1746, 71 og *Repert* 2, VI, nr. 10403.
[22] *KultHistLeks* X, sp. 192-93. Jfr. også domkirkerne i Roskilde (DK Kbh. Amt, 1626), Århus (DK Århus, 78), Haderslev (DK Haderslev amt, 131) og Vor Frue (DK Kbh. By, 1, 34).
[23] *KirkehistSaml* 2, VI, 1872-73, 256-59. I dommen anførte Jens Eggertsens arvinger som præcedens en tilsvarende sag, hvor et hus, skænket ligeledes af kanniken til et alter, viet Treenigheden, Maria, S. Knud og alle helgener i S. Albani, fradømtes husets aktuelle

bruger og tilkendtes arvingerne. I dette tilfælde var altervikaren dog afgået ved døden forinden, jfr. *KglRetDom* I, 540f. og II, 156f.

[24] Den Arnamagnæanske Samling, AM X,11, 24. aug. 1534. *KirkehistSaml* 5, V, 1909-11, 203.

[25] *DaKirkelove* I, 175.

[26] *SRD* I, 330f.

[27] *DaMag* II, 1746, 71.

[28] 1530 omtales ganske vist Helligtrekongers alters jorder ved S. Albani stræde, men det er uvist om der her refereres til domkirkens alter eller de tilsvarende i S. Albani og S. Hans, jfr. Christensen, *Middelalderbyen,* 144 og *KirkehistSaml* 5, V, 1909-11, 204.

[29] Jfr. Ælnoth (note 1, s. 84), 110 og *Knytlingesaga,* kpt.77. Udg. Jens Peter Ægidius, Hans Bekker-Nielsen og Ole Widding, Kbh. 1977, 110.

[30] *DaKancReg* 23. nov. 1538.

[31] Om vikarie og alter, jfr. Vedel Simonsen 2, II, 34. Om Ørbæklunde, jfr. *KirkehistSaml* 3, V, 1884-86, 187.

[32] Jfr. Vedel Simonsen 2, II, 34f. og *KirkehistSaml* 5, V, 1909-11, 202f. I fortegnelsen 1541 nævnes dog, at skolens hørere kun skulle have 16 mrk. af Christen Pedersens vikarie (note 4).

[33] *Repert* 1, III, nr. 4972. Stiftelsesdokumentet er trykt i *DaMag* III, 183f.

[34] *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen,* udg. C.Nyrop, II, Kbh. 1895-1904, 381 (nr. 85).

[35] Damgaard, »Capeller«, 158.

[36] *DaMag* II, 1746, 13.

[37] *Repert* 2, II, nr. 2424.

[38] *DaMag* II, 1746, 16-22.

[39] Ibidem, 19f.

[40] *KancBrevb* 6. febr. 1552. *DaMag* II, 1746, 16-25. Christensen, *Middelalderbyen,* 144.

[41] *DaKirkelove* I, 175 og *KirkehistSaml* 5, V, 1909-11, 203.

[42] *Repert* 2, III, nr. 4938.

[43] LAFyn. S. Knuds Kirkeinspektionsarkiv. Rgsk. 11. maj 1619.

[44] *KancBrevb* 15. juni 1582.

[45] Damgaard, »Capeller«, 121f. og samme, »Restaurationen«, 119f.

[46] Jfr. især Damgaard, »Capeller«, 129 og 135f. og samme, »Restaurationen«, 119f.

[47] Diskussionen er udførligt refereret af Damgaard, »Capeller«, 124f. med henvisning til Aagaard, 16; *DaMag* II, 13 note X; Mumme, 11 og Engelstoft, *Byhistorie,* 314.

[48] Jfr. *Nota ad Ælnothi Historiæ,* cap. XXXV (hvor kun omtales fundet af S. Knuds skrin) og Knud den Helliges Historie, begge aftrykt i M. Cl. Gertz, *Knud den Helliges Martyrhistorie,* Kbh. 1907, 110f.

[49] Vedel Simonsen 2, I, 113-14.Tilføjelsen i anførselstegn skyldes Vedel Simonsen, der afskrev aktstykket (»med diplomatisk nøjagtighed«) i Odense Stads arkiv, jfr. *Repert* 2, I, nr. 1029.

[50] *Repert* 2, I, nr. 1029.

[51] P. F. Suhm, *Historie af Danmark,* XIV, Kbh. 1828, 304. Vedel Simonsen 2, I, 113, nævner omtale 1388 af et Guds legemes gilde på Lolland.

[52] *DaKirkelove* I, 174-75.

[53] Jfr. *FySaml* 8, 85-87 og *KirkehistSaml* 5, V, 1909-11, 206.

[54] LA Odense Magistratsarkiv. Arkivfortegnelse 1583-1867. Christensen, *Middelalderbyen,* 154.

[55] *ÆldDaArkReg* V, 1, 259.

[56] *FyAktstk* II, 65f.

[57] *FyAktstk* II, 66f.

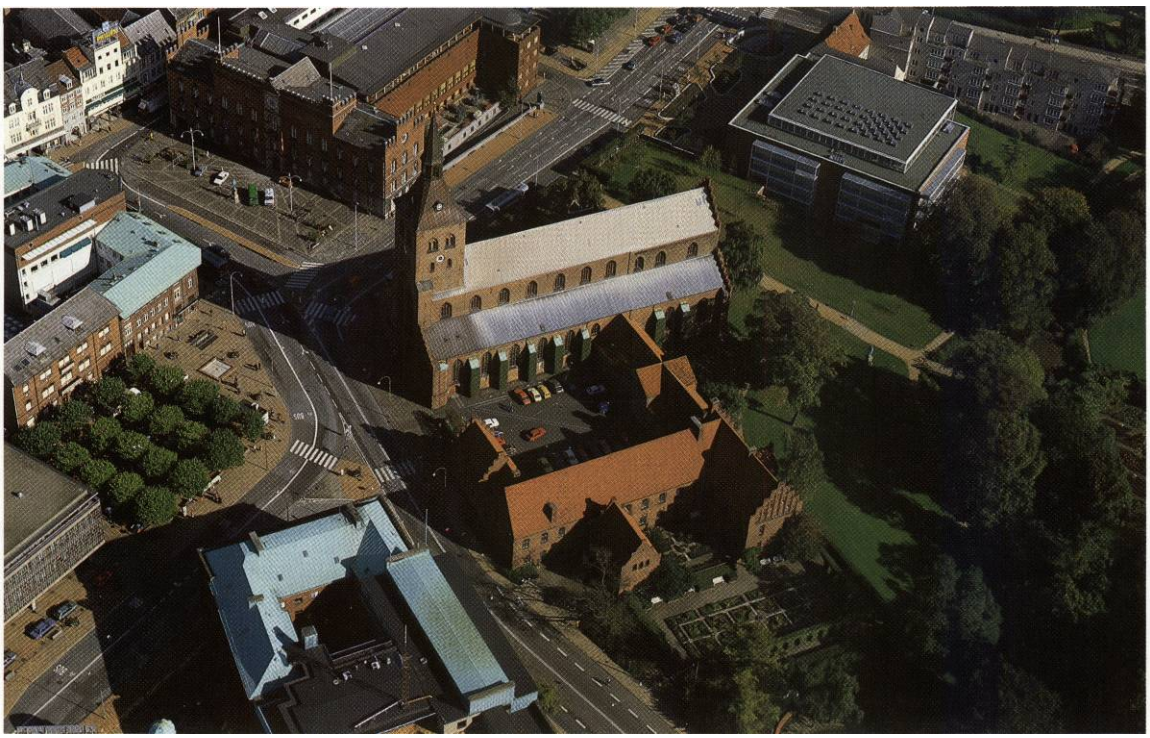

Fig. 12. S. Knuds kirke og dens omgivelser, set fra luften, fra sydvest. Ved kirkens sydside ligger det 1915-19 genskabte kloster, hvis østfløj efter reformationen omdannedes til konsistorium og gymnasium (nu menighedshus). Nord for kirken ses rådhuset, ved østgavlen Kreditforeningen Danmarks kontorbygning og indrammet af H. C. Andersenhavens træer anes Odense å. Hans Henrik Tholstrup fot. 1986. - *St Knud's Church and its surroundings from the southwest, seen from the air. To the south of the church is the monastery which was rebuilt in 1915-19, its east wing had been transformed, after the Reformation, into a consistorium (sacristy) and gymnasium (grammar school). The Town Hall is visible to the north of the church, and there is an office building beside the east gable. The river Odense Å runs below the trees in the public park which is named after Hans Christian Andersen.*

DOMKIRKEN og BYEN

NOTER s. 126

Med sit høje spirkronede tårn har domkirken igennem århundreder markeret sig viden om som et fikspunkt for både øje og sind - et sømærke for de sejlende »udj Havets vanskelige Indlob i Stiege Strand«, såvel som en landkending, synlig fra alle sider i flere mils afstand for »fremmede Vejfarende«.[1] Nærmer man sig byen, ligger S. Knuds kirke i den yderste, nordvestlige spids af et grønt område, der betragtet fra Odense å ikke har undergået større forandringer siden kirkens og klosterets ældste tid. Men vender man sig mod nord, vest eller øst, registreres byens stadig foranderlige struktur i allerhøjeste grad gennem den omgivende bebyggelses skiftende former. Domkirken ligger i dag som på en ø, indesluttet af brede trafikgader, mens et kompleks af offentlige bygninger, banker, kontor- og varehuse i monumentalitet og betydning søger at konkurrere med kirken selv (fig. 12).

* Engelske oversættelser ved Joan F. Davidson og Jean Olsen.

DOMKIRKEOMRÅDET I MIDDELALDEREN

Som tidligere nævnt er Odense beliggende på en moræneryg i en smeltevandsdal med flere små bakkedrag. Terrænet falder i syd brat ned mod åen. Her var der endnu i vikingetid og tidlig middelalder lave, vandgennemtrukne enge. Nord for disse vådområder lå et jævnere plateau, hvor de tidligste, mere sammenhængende bebyggelsesspor kan konstateres fra 1000-tallets midte ved byens øst-vestgående hovedstrøg, Overgade og Vestergade.[2] I nogen afstand herfra lå det ældst kendte kirkebyggeri fra århundredets anden del, †S. Albani trækirke, måske som en afspejling af, at byen var vokset op ved siden af kirken og ikke sammensmeltet med den.[3]

Placeringen af de to kirker på dette sted, efterfulgt få årtier senere af benediktinerklosterets etablering, kan muligvis forklares ved kongemagtens tilstedeværelse i området. Odense nævnes i kong Valdemars jordebog som kongelev,[4] og eksistensen af en kongsgård i nærheden af S. Albani er velbelyst i de skriftlige kilder (s. 66), omend den nøjagtige placering ikke kendes. Lige fra den første tid udviste kongen stor velvilje mod S. Knuds kirke og det dertil knyttede munkesamfund, der fik tilstået en række privilegier (s. 76). Derfor er det fristende at antage, at de kongelige donationer også har omfattet denne grund, hvorpå kirken og klosteret blev lagt, måske endda en del af kongsgårdens område.[5] Et tilsvarende samspil mellem en domkirke og en kongsgård har eksisteret i Roskilde, Dalby og Lund, hvor domkirkerne opførtes i umiddelbar nærhed af kongsgården eller på selve dennes jord.[6]

Bispens nærliggende residens er også et karakteristisk træk. I Odense skænkede biskoppen brødrene gods til deres underhold af Odensekirkens tilliggender.[7] Bispegården lå, i hvert fald fra 1400'ernes anden del, øst for domkirken og ejede jord ned mod åen i syd.[8] Derfor kunne bispekirkens besiddelser måske også fra den ældste tid have omfattet nogle af de arealer, som udvalgtes til det nye kirkelige centrum.[9]

Domkirken udgjorde i middelalderen den nordre længe af et vidtforgrenet klosterkompleks, hvis kerne omfattede et firfløjet anlæg med tilbygninger mod syd og vest. Hvor stort et område selve klosteret besad fra den ældste tid, er vanskeligt at fastslå. Først i løbet af middelalderen tegner den omgivende bebyggelses fysiognomi sig med flere træk. Men disse er samtidig behæftet med betydelig usikkerhed, fordi adskilligt må udledes af eftermiddelalderlige kilder. Den vigtigste efterretning om byens plan og bebyggelse i senmiddelalder og renæssance giver således Brauns prospekt fra 1593 (fig.15).[10]

Mod *syd* kan klosterets jord have strakt sig helt ned til de fugtige arealer ved åen, måske endda hinsides denne. Her er udgravet rester af træ- og stenhuse, ældst et bulhus - dendrokronologisk dateret til 1290'erne - i baghaven bag ejendommen Albani Torv 2.[11] Funktionen af dette eller de øvrige huse, der kan have hørt til klosteret, lader sig dog ikke sikkert fastslå. Bulhuset lå med den ene langside ud mod et lille stræde mod åen, tidligst registreret i Resens bykort fra 1677 og her betegnet »Klokkedybet« (fig.15).

Af låsebrevet fra 1537 om klosterets ejendomme fremgår, at besiddelserne i *øst* - i det mindste på dette tidspunkt - omfattede grunde i et område, begrænset af et stræde mellem klosteret og bispegården syd for S. Albani kirkegård.[12]

Mod *nordøst* har denne kirkegård dannet grænse for klosterets grund og kirkegård (s. 105). På *nordsiden* af S. Knuds kirkegård var en række præste- eller vikarieresidenser (s. 124). Fra 1400'ernes anden halvdel kendes eksistensen af den anselige hjørneejendom, der af biskop Mogens Krafse 1474 bl.a. bestemtes til bolig for vikaren til det af ham stiftede kapel ved domkirken (s. 89). Naboejendommen var fra 1530 residens for alterpræsten ved S. Anna alter i S. Albani, der også ejede jord øst herfor.[13] Nærved har Helligtrekongers alter haft et jordstykke, men om det drejer sig om domkirkens alter af denne betegnelse er uvist.[14] Endelig havde skrædderlavet, som fra 1480 besad et alter i

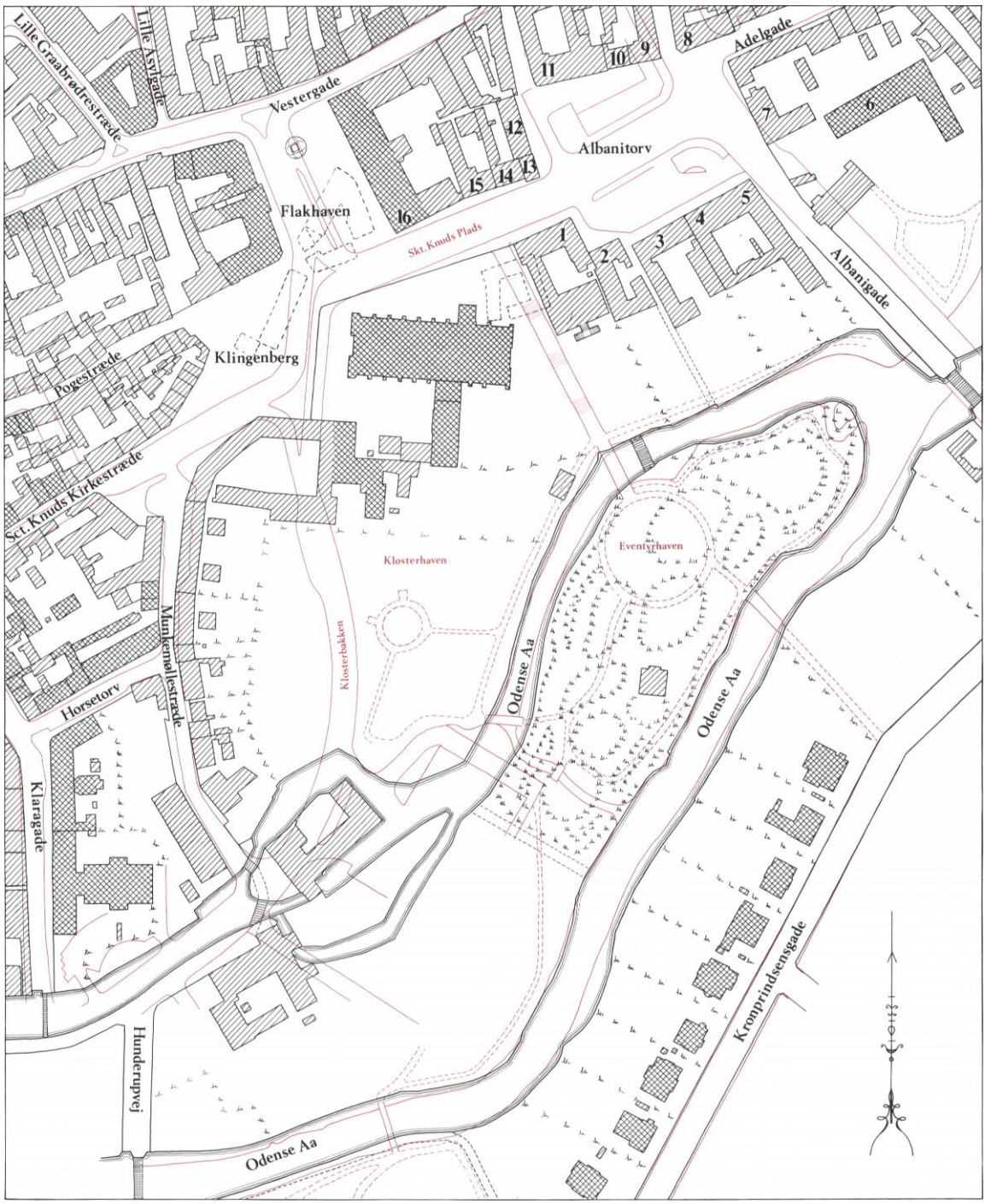

Fig. 13. Domkirkens omgivelser o. 1880 og o. 1980. Det nuværende gadenet er angivet med rød farve, og endnu stående eller delvis bevarede ejendomme er krydsskraveret. Ejendommene omkring Albani Torv er nummereret i overensstemmelse med moderne husnumre. 1:2000. Tegnet af MN på grundlag af det ældste matrikelkort (Stadsarkivet) og Magistratens registrant *Vesterbrokvarteret. - The surroundings of the cathedral c. 1880 and c. 1980. The present streets are shown in red and houses still preserved are marked with cross-hatching. The numbering of the houses around St Alban's Square corresponds to the modern numbers.*

S.Knud, sit lavshus i en ejendom, der fra midten af 1400'erne havde tilhørt klosteret.[15] Øst herfor, langs med nordgrænsen af S. Albani kirkegård lå andre store lavs- og gildeshuse for bl.a. smedene, skomagerne og Elende gilde. *Nordvest* for S. Knuds kirkegård lå *Flakhaven,* tidligst omtalt 1480 og 1496 i et privilegium til købmandsgildet og her betegnet som torv for handel med tømmer, lertøj, træsko, kurve og ølkar.[16] Udgravninger har dog godtgjort, at der allerede o. 1300 har været et sammenhængende brolagt område her, anlagt direkte på morænegrunden.[17] Pladsen domineredes fra 1400'erne af byens rådhus, der havde hovedfront mod Vestergade og vestside mod Flakhaven.[18] Mellem torvet og S. Knuds kirkegård lod biskop Jens Andersen Beldenak o. 1518 opføre en grundmuret bygning på et trekantet område, der måske kort forinden var blevet indlemmet i kirkegården (s. 106).[19]

Sydvest for Flakhaven var *Klingenberg,* et mindre torveområde af irregulær form, hvor tre gader vest- og sydfra løb sammen: Pogestræde, S. Knuds Kirkestræde og Munkemøllestræde. Navnet, der først er dokumenteret i eftermiddelalderlig tid,[20] er kendt fra talrige danske købstæder og kan være afledt af det tyske »Klinge« i betydningen en bæk eller et vandløb, der sprænger sig vej i en bjerg- (eller bakke-)kløft, snarere end som betegnelsen for det sted, hvor domkirkens klokker var ophængt, før kirken fik sit tårn.[21]

På selve kirkegårdens område mod Klingenberg skal antagelig allerede i senmiddelalderen søges den bygning, der efter reformationen blev hjemsted for *Latinskolen* (s. 125), tidligst vist 1593 på Brauns Odenseprospekt (fig. 15). At skolebygningen på kirkegården kunne være af middelalderlig oprindelse, herpå tyder ikke mindst betegnelsen »Pogestræde / Pugestræde« (tidligst anvendt 1523) på den gade, der fra vest førte frem mod kirkens hovedindgang.[22]

En *vestgrænse* for klosterets areal kunne være den nord-sydgående Munkemøllestræde, der forbandt Klingenberg med Munkemølle og porten, samt overgangsstedet over åen. Møllen var fra 1100'erne i klosterets eje. Hverken stræ-

det eller overgangen kendes dog fra middelalderlige kilder.[23]

DOMKIRKENS OMGIVELSER EFTER REFORMATIONEN

Tiden efter reformationen medførte flere væsentlige ændringer i den omgivende bebyggelses struktur. Klosterets område i syd og vest bevaredes ganske vist samlet og stort set uændret under den kongelige lensmand frem til 1660 og tiden herefter, hvor det kom i privat besiddelse. Jorderne syd for det egentlige klosteranlæg var i 1700'ernes første halvdel udlagt som ryttergods, og klosterets ladegård anvendtes som rytterkaserne.[24] En vigtig fornyelse var dog oprettelsen af et gymnasium 1621 i den til domkirken tilgrænsende fløj af det gamle anlæg. Til dette gymnasium knyttedes en have øst herfor. Væsentlig var endvidere nedrivningen af den vestligste del af klosteranlæggets vestfløj i 1630'erne, samt af klosterets ladebygning mod Munkemøllestræde, der 1764 var erhvervet af Peter Eilschou, men 1776-81 erstattedes af en social stiftelse, »Eilschous boliger«.

I øst og nord ændredes billedet markant ved nedlæggelsen af S. Albani kirke med tilhørende kirkegård og indretningen af et almindeligt torv for byen, som påbudt 1542 af Christian III.[25] Anlægsarbejderne her tog dog først for alvor fart i tiden op til lenshyldningen maj 1580, hvor torvets funktion som festplads blev aktuel (fig. 14). Behovet for et åbent areal medførte yderligere nedrivninger af ejendomme og sløjfning af eksisterende indhegninger, såvel nord som syd for det nye torv. Til de eksproprierede bygninger, der antagelig lå i den sydlige del, var rigsråd Jørgen Marsvins gård, som befaledes nedrevet.[26] Endvidere i sydvest et jordstykke, tilhørende storkøbmanden Oluf Bager og beliggende på den nedlagte kirkegård »i hjørnet ved S. Knuds kirke«. Her rejstes festtribunen (»palladset«).[27] Efter festlighederne blev området overladt byen, der nu omsider fik en velegnet, stor markedsplads. Denne var i anvendelse helt op til midten af dette århundrede og blev centrum for bl.a. S.Knuds marked på helgenkon-

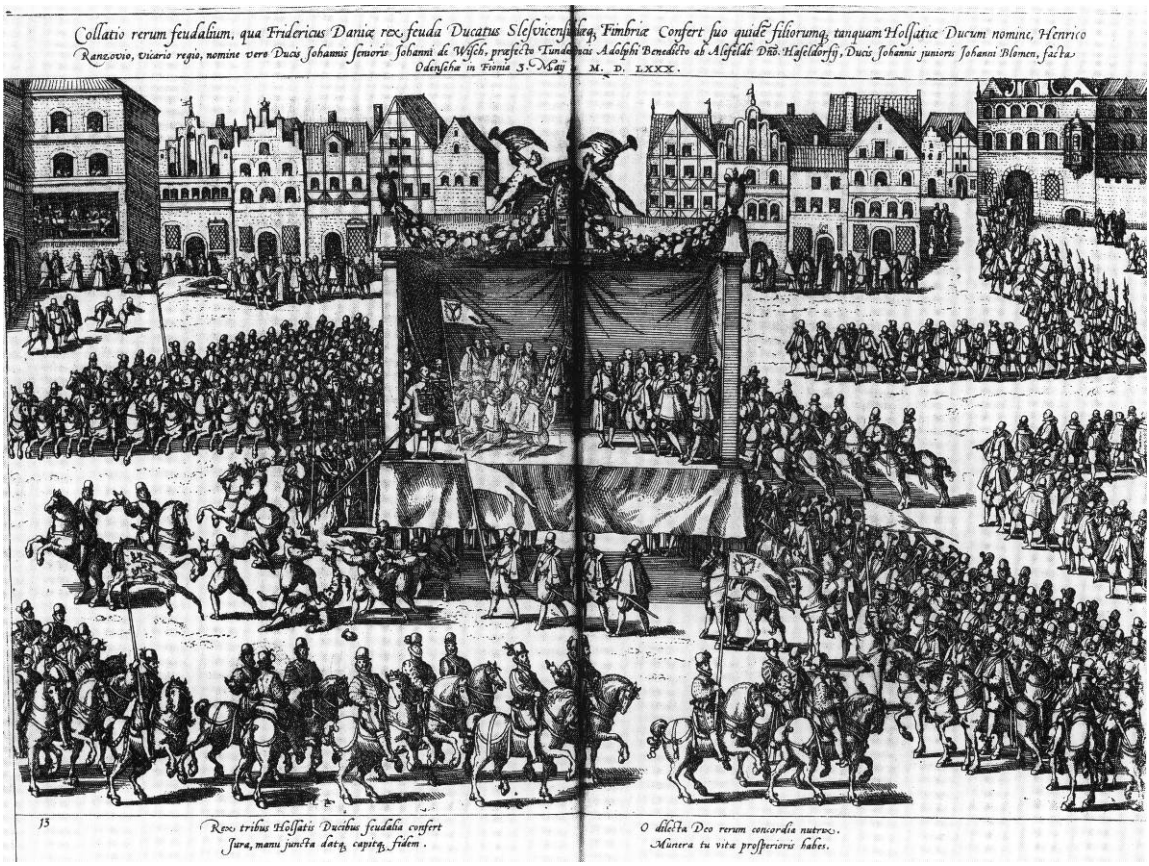

Fig. 14. Lenshyldingen på Albani Torv den 3. maj 1580 (s. 96). Kobberstik af Frans Hogenberg i Caspar Ens, *Rerum Danicarum Frederico II* (...), Frankfurt 1593. - *The provinces of Holstein and Slesvig swear feudal loyalty to the king in St Alban's Square on 3 May 1580. Print by Frans Hogenberg, in Caspar Ens,* Rerum Danicarum Frederico II *(...), Frankfort 1593.*

gens dødsdag 10. juli.[28] Også skolekomedier blev opført her.[29]

Bebyggelsen ved Albani Torv var i de følgende århundreder præget af en række store gårde tilhørende den fynske adel, velhavende borgere og medlemmer af den lærde stand. Nærmest domkirken på det føromtalte areal opførte Oluf Bager 1581 den 1835-36 nedrevne ejendom ved domkirkens østgavl og måske tillige naboejendommen, begge vel omfattet af de i et låsebrev 1584 omtalte »gaarde oc vaaninger« på grunden.[30] Op til købmandens jord og mod syd gående helt ned til åen lå en grund af S. Knuds klosterets tidligere abildhave, som endnu 1573 var i leje, men 1584 medregnedes blandt Oluf Bagers besiddelser. I den tilhørende bygning boede en tid lensmanden Ebbe Munk (†1622) og hans hustru Sidsel Høeg (†1648). I gården ved domkirken residerede, i hvert fald fra 1626, professor ved Gymnasiet Svend Pedersen (†1636) og fra tiden efter 1682 rektor Elias Naur (†1728). Naboejendommene mod øst tilhørte i 1600'erne forskellige adelsfamilier, bl.a. Anne Brahe (Albani Torv 3), Henrik Podebusk og hans slægt fra 1637 (Albani Torv 4-5) samt fra 1630 Jørgen Brahe og familie (Albani Torv 6).

En adgangsvej til det nye Albani Torv fra Flakhaven anlagdes efter kongeligt påbud 1542 fra skolen gennem S. Knuds kirkegård og ud mod de gårde, hvor Johan Valkendorf, Jørgen Gyldenstjerne og Christiern Pedersen boede

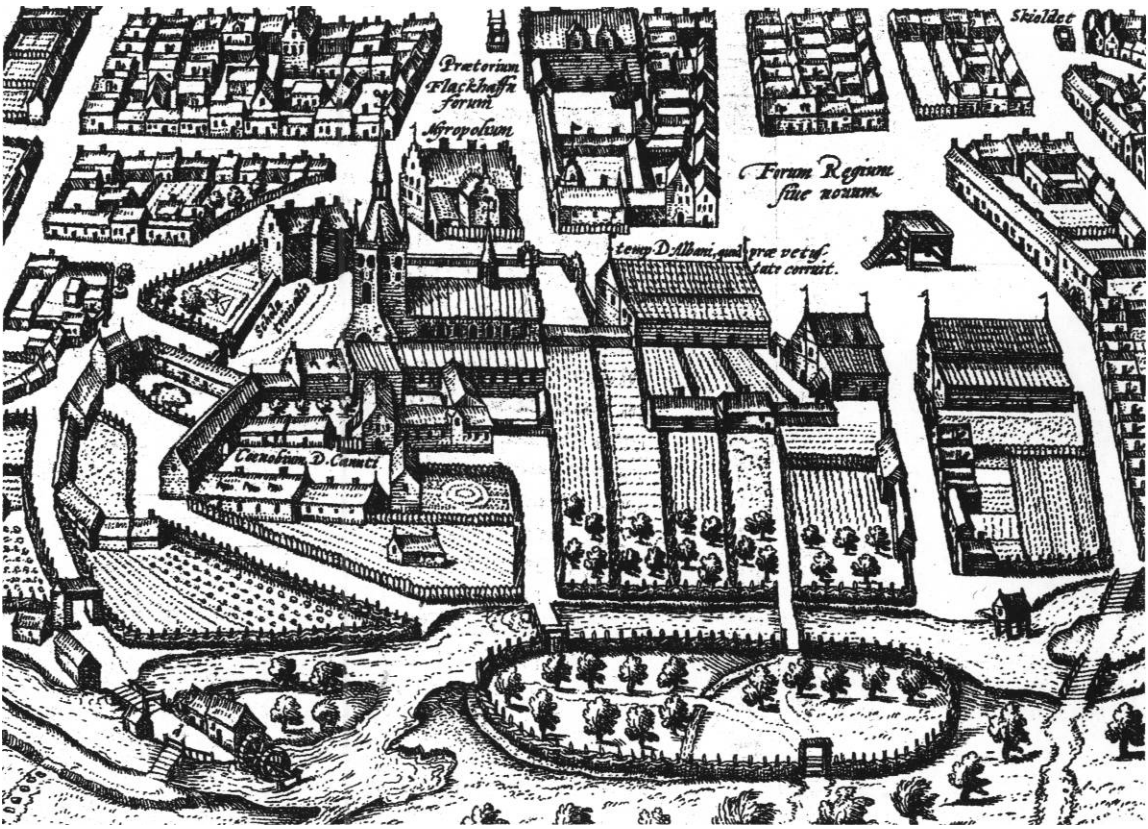

Fig. 15. S. Knuds kirke og dens omgivelser 1593. Udsnit af bykort i Georg Braun og Frans Hogenberg, *Civitates orbis terrarum,* V, Køln 1597, jfr. fig. 8. De latinske påskrifter udpeger bl.a. »S. Knuds kloster«, »Latinskole«, »Rådhus«, »Torvet Flakhaven«, »Apotek«, »S. Albani kirke, som er faldet sammen af ælde« og »Kongens Torv eller Nytorv«. - *St Knud's Church and its surroundings, 1593. Detail from town map in Georg Braun and Frans Hogenberg,* Civitates orbis terrarum, *V, Cologne 1597, cf. fig. 8.*

(Albani Torv 13-16).[31] Vejens vestligste ende blev dog inddraget, da det gejstlige domhus og kancellibygning (Flakhaven 15), der 1549 af kongen tillagdes lægen Cornelius Hamsfort og indrettedes som apotek, ved århundredets slutning udvidedes mod syd.[32] Hos Braun ses endnu gennemkørslen (fig. 15). Siden hen forbandtes Flakhaven med Albani Torv ved et lille stræde, 1695 betegnet »Det lille Kirkestræde« og 1755 »Nye Stræde«.[33] Ejendommen var i Hamsfortfamiliens besiddelse og fungerede som apotek indtil 1636, men overgik derefter til anden privateje og tilhørte bl.a. konrektor ved Gymnasiet Ludvig Hansen (†1652) og professor Erik Mule (†1726). Af naboejendommene mod øst var Mogens Krafses anselige gård (Albani Torv 16) fra 1634-60 samlingssted for den fynske adel (»Adelens gård«), men blev 1705 nedrevet og erstattet af den kongelige bygmester Johan Conrad Ernsts statelige bygning for Landstinget.[34] Den følgende ejendom i rækken (Albani Torv 15) var 1575-1726 residens for Latinskolens rektor, men blev herefter afhændet ved auktion og erstattet af en mere tidssvarende beboelse, der dog kom på andre hænder. Salgssummen tilfaldt S. Knuds kirke, der ejede huset.[35] Først 1802-46 etableredes på ny en fast rektorbolig, nu dog i ejendommen Albani Torv 1 (daværende Kgl. Magasingård, senere Læseforeningens gård). Albani Torv 13 og 12 husede langt op i 1800'erne byens skrædder- og skomagerlav.

Til billedet af domkirkens omgivelser mod

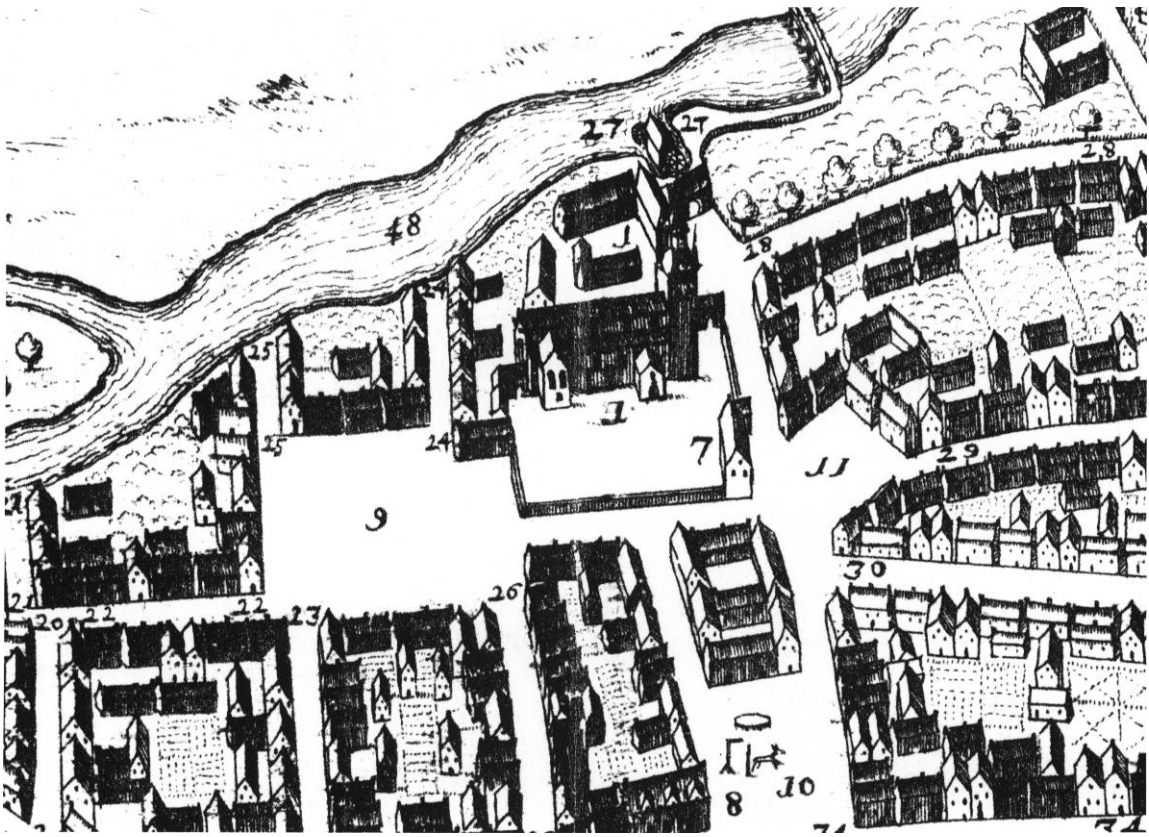

Fig. 16. S. Knuds kirke og dens omgivelser. Udsnit af bykort fra Peder Hansen Resen, *Atlas danicus,* Kbh. 1677, jfr. fig. 2. 1. S. Knuds kirke med gymnasium, konsistorium og S. Knuds kloster. 7. Den latinske og danske skole. 9. Det store torv. 11. Klingenberg. 24. Klokkedybet. 27. Munke Mølle. - *St Knud's Church and its surroundings. Detail of town map from Peder Hansen Resen,* Atlas danicus, *Copenhagen 1677, cf. fig. 2. 1. St Knud's Church with school, consistorium, and St Knud's monastery.* 7. *The Latin and Danish School. 9. The main square. 11. Klingenberg. 24. Klokkedybet.* 27. *Munke Mølle.*

nordvest hører endelig komplekset af skolebygninger på kirkegårdens vestligste del, hvor Latinskolen havde til huse efter kirkeordinansens reform af skolevæsenet 1537 og senere blev nabo til en almueskole, Den danske Skole (jfr. s. 126).

DOMKIRKENS FRILÆGGELSE OG OMGIVELSERNES ÆNDRING I NYERE TID

I Odense er der - ganske svarende til forholdene i andre købstæder - fra 1800'ernes begyndelse og helt frem til vor egen tid foregået drastiske ændringer af domkirkens omgivelser. Ønsket om en gradvis frilæggelse af byens hovedkirke har til en vis grad ligget bag nedrivningen af en række af de nærmestliggende ejendommme. Bysamfundets stadige vækst har dog også betydet et øget behov for nybygninger, gadeudvidelser og flere pladsanlæg, hvilket ofte er sket på bekostning af kirkegårdens areal. Siden anlæggelsen af Assistenskirkegården (indviet 1811) og forbudet mod oprettelsen af nye begravelser på den gamle kirkegård 1818 blev dette områdes ukrænkelighed væsentligt mindsket, og det blev lettere bytte for indskrænkninger.

Det første vigtige skridt hen imod en frilæggelse af domkirken skete i forbindelse med nedrivningen af Oluf Bagers gamle gård 1835-36, placeret med tilhørende bagbygninger umiddelbart op mod S. Knuds nordøsthjørne. Risikoen

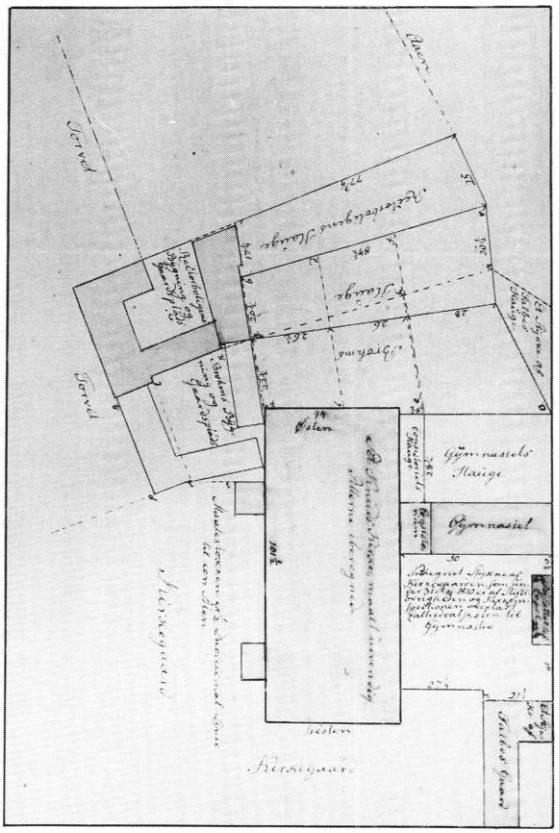

Fig. 17. Plan af S. Knuds kirkes omgivelser, umiddelbart inden nedrivningen af bygningerne ved dens nordøstre hjørne (s. 100). Tegning udført 1835 af Katedralskolens rektor, Jacob Saxtorph. Landsarkivet for Fyn. - *Plan of St Knud's Church and surrounding area immediately before the demolition of the buildings to the north-east of the church. Drawing by the Rector of the Cathedral School, facob Saxtorph, 1835.*

for brand og det uhensigtsmæssige i en bebyggelse så tæt ved domkirken fremkaldte allerede 1827 et forslag om nedrivning. Da dette blev afslået, fremkom et reduceret projekt om nedrivning af de nærmest stående partier af bagbygningerne, så der åbnedes en smal passage mellem kirken og gården (fig. 46).[36] Året efter foreslog stiftskonduktør Johan Hanck en fjernelse af bygningen i forbindelse med et projekt til et nyt stiftsbibliotek og museum, lagt østligt på gårdens areal, således »at der tilvejebragtes en fri Plads rundt om Kirken, hvorved denne opnaaede baade Sikkerhed for Ildsvaade, en friere Tilgang, og derved en mere imponerende Anseelse«.[37] 1834 muliggjorde en donation fra amtmand Jens Benzon, at domkirken kunne erhverve sig ejendommen med den klausul, at der på stedet indrettedes en begravelsesplads til ham selv og hans hustru (s. 118).[38] I løbet af det følgende år blev gården nedrevet, og 1836 indviedes Benzons begravelsessted af biskop og stiftsprovst.[39] Af det samlede grundareal, tillige omfattende en stor have, der gik helt ned til åen, udlagdes det forreste stykke, hvorpå hovedbygningen havde stået, til udvidelse af Albani Torv. Af det øvrige areal på omtrent 6000 kvadratalen, betegnet S. Knuds kirkehave (fig. 18), føjedes området nordøst for kirken, hvor Benzons gravsted lå, til kirkegården, mens det øvrige blev overladt naboejendommen (indtil 1849 rektorbolig, siden hen Læseforeningen).[40]

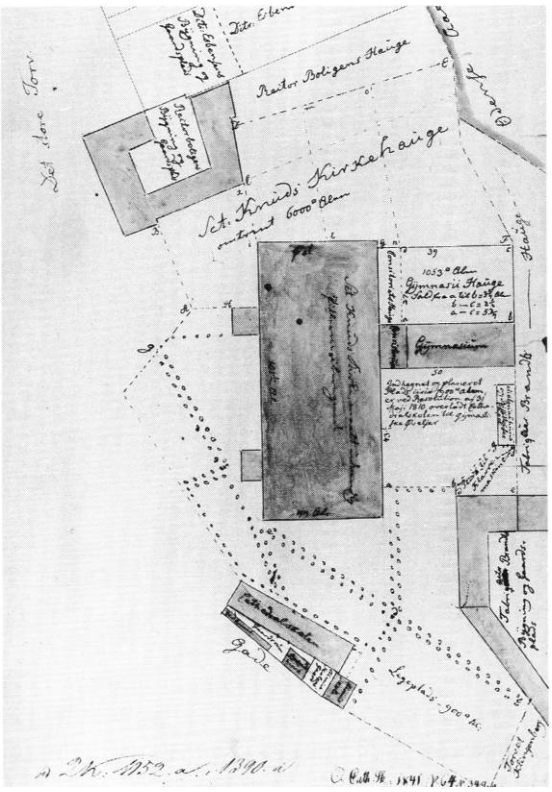

Fig. 18. Plan af domkirkens omgivelser efter etableringen af S. Knuds kirkehave (s. 100). Tegning 1844 i Landsarkivet for Fyn. - *Plan of the surroundings of the cathedral after St Knud's church-garden had been established.*

Fig. 19. Prospekt af Albani Torv med festudsmykning i anledning af Treårskrigens slutning 1850. Maleri af August Behrends. Møntergården, Odense. - *View of St Alban's Square decorated in celebration of the end of the Three Year War, 1850. Painting by August Behrends.*

Næste fase i kirkens frilægning skete 1857, da en privat komité med støtte fra Kultusministeriet, Stiftsøvrigheden og byens magistrat iværksatte nedrivningen af Beldenaks gård på Flakhaven, der siden 1842 havde huset byens realskole (fig. 34). Som en varm fortaler for ideen fremhævede biskop C. T. Engelstoft, hvordan domkirken nu kunne fremstille sig i hele sin skønhed fra byens hovedgade. »Denne skjønne gothiske Bygning har fra gammel Tid været saaledes ombygget, at den fra ingen Side kunde fremtræde i sin hele Udstrækning for Øjet«.[41] Samtidig skaffedes herved en passende adgang til kirken i forbindelse med ligbegængelser, bryllupper etc., ligesom der på torvedage åbnedes for bedre passage mellem realskolen og den daværende borgerskole (i den gamle Landstingsbygning). Nedrivningen af den senmiddelalderlige gård gav også stødet til en regulering 1865-66 af kirkepladsens nordre del.

Fra 1870'erne gennemførtes drastiske fornyelser af bebyggelsen på Flakhaven og Klingenberg. Husrækken på Flakhavens vestside erstattedes 1872-75 af en monumentalbygning i franskpræget nyrenæssance, opført af Carl Lendorf for Fyens Diskontokasse, mens østflanken ændredes ved opførelsen af det nye rådhus 1880-83, tegnet af J. D. Herholdt og Lendorf som en parafrase over Palazzo Pubblico i Siena. I forbindelse med rådhusbyggeriet sløjfedes komplekset på Albani Torv 16, den daværende Landstingsbygning. Etableringen af byens nye monumentale hovedplads medførte samtidig en regulering af det tilstødende Klingenberg.[42] Latinskolebygningen, der siden Katedralskolens udflytning 1846 til Store Gråbrødrestræde bl.a. havde huset en friborgerskole for drenge, blev nedrevet 1883. Få år tidligere var også Den danske Skole sløjfet.[43]

Til udvidelse af torvepladsen på såvel Flak-

haven som Klingenberg besluttedes det 1883 at afgive et areal af kirkegårdens område mod nord og vest (s. 110).

Mod øst havde kirken ved Benzons donation 1834 opnået et større haveareal, den såkaldte kirkehave, hvortil brugsretten som nævnt havde været overladt ejeren af Albani Torv 1, fra 1846 Fyns Stifts Læseforening. Et plankeværk mellem domkirkens østgavl og denne bygning havde afskåret området fra kirkegården. 1883 besluttede Kirkeinspektionen imidlertid at bibeholde et areal i kirkens fulde bredde, således at østgavlen frilagdes og kirkegårdens areal udvidedes, en tanke, der allerede havde været fremme 1835 (jfr. ovf.). Det resterende vinkelformede havestykke på 4072 kvadratalen solgtes til Læseforeningen, og salgssummen henlagdes til et fond, beregnet til opførelse af et nyt spir.[44] De tilstødende haver syd for domkirken hørte til henholdsvis konsistoriet og det tidligere Gymnasium, hvis bygning efter 1813 anvendtes til det nyoprettede Stiftsbibliotek.[45]

I dette århundrede er der sket store ændringer af domkirkens omgivelser. En brand 1913 i klosteret gav anledning til en gennemgribende ombygning af komplekset, der 1915 var overtaget af Odense kommune, ligesom Munke Mølles gamle ejendomme ved åen. Overtagelsen gav mulighed for en brutal vejgennemføring fra Flakhaven tværs gennem klosterets område mod Filosofgangen, en trafikvej, nyanlagt o. 1909 ved en overdækning af Odense å's øvre løb.[46] Den ny vej, Klosterbakken, åbnet 1918, afskar de vestligste dele af klosterbygningerne (Hempels gård) og Eilschous boliger fra de grønne områder øst herfor. Mens de tilbageblivende dele af klosteret blev hjemsted for Centralbiblioteket i Odense, sløjfedes de ovennævnte bygningskomplekser snart efter (jfr. fig. 21) til fordel for Fyns telefonselskabs nye cen-

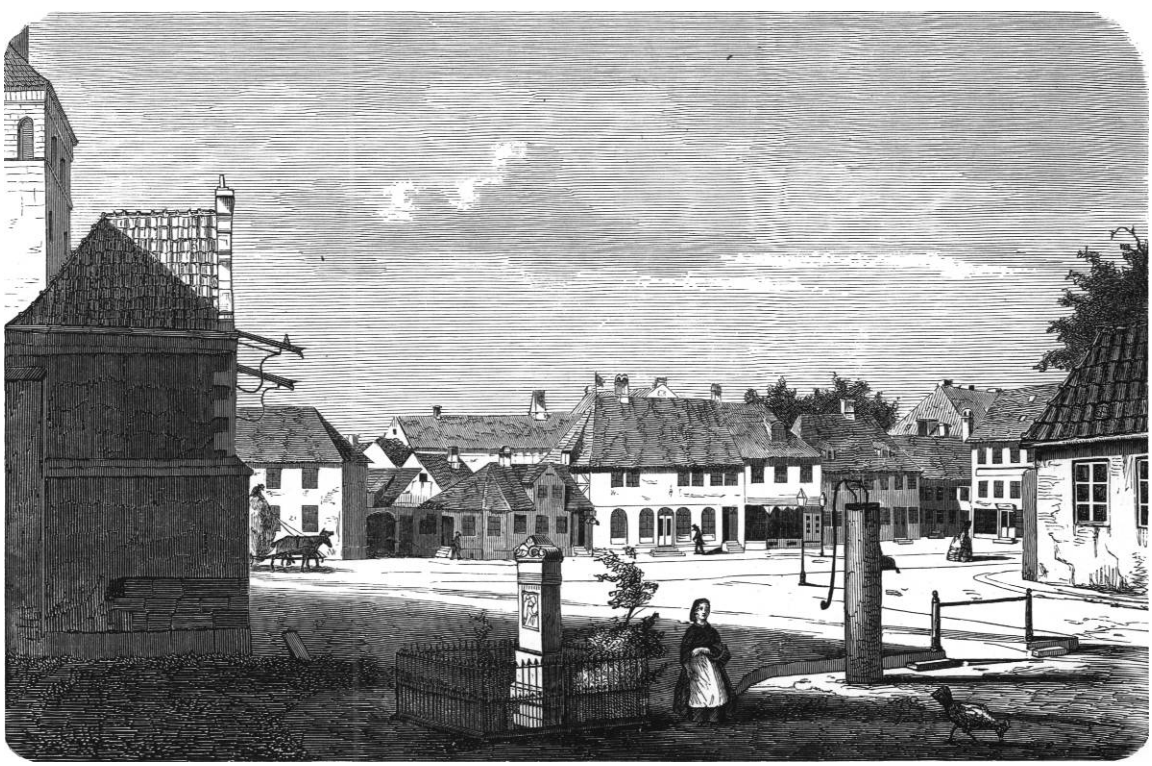

Fig. 20. Flakhaven og kirkegården 1863 efter nedrivningen af Beldenaks gård. I forgrunden monumentet over Jens Benzon og hustru (s. 100, 118). Xylografi efter maleri af Otto Haslund. - *Flakhaven and the churchyard in 1863, after the demolition of Beldenak's building. In the foreground, the monument to Jens Benzon and his wife. Xylograph based on a painting by Otto Haslund.*

Fig. 21. Prospekt af Klingenberg og Flakhaven med S. Knuds kloster, S.Knuds kirke og rådhuset. Harald Lønborg fot. 1934, Møntergården, Odense. - *View of Klingenberg and Flakhaven with St Knud's Monastery, St Knud's Church and the Town Hall.*

tralbygning (opført 1934 med senere udvidelser), en forsamlingsbygning for KFUM (opført 1922, nedrevet 1970) og Odense svømmehal (opført 1937). Selve Klingenberg ændrede ligeledes karakter, da en tilbygning til Magasin 1967-69 sammen med anlægget af parkeringspladser erstattede den daværende Torvehal og karréen mellem Pogestræde og Munkemøllestræde. Indgrebet medførte også en reduktion af kirkegårdens vestligste område.

Arbejderne med den storstilede udvidelse af Odense rådhus, projekteret 1939 af Bendt Helweg-Møller og afsluttet 1955, greb på flere måder ind i domkirkens omgivelser. Selve udvidelsen mod syd og øst medførte nedrivning af en række af de senmiddelalderlige bygninger mod Albani Torv, og gadestrækningen skiftede samtidig navn til Sankt Knuds plads.[47] På og under torvet etableredes parkeringsanlæg. I forbindelse med dette arbejde undersøgtes den middelalderlige S. Albani kirkes tomt.

Som en udløber af rådhusbyggeriet vedtog byrådet i november 1941 en plan for etablering af et stort, sammenhængende parkanlæg, H. C. Andersenhaven eller Eventyrhaven, der inddrog Klosterhaven (anlagt efter havearkitekt J. P. Andersens plan 1921-22),[48] domkirkens, Læseforeningens og Håndværker- samt Industriforeningens haver. En forudsætning var dog sløjfningen af Læseforeningens bygning (nedrevet 1954/55). Parken, der af Helweg-Møller var tænkt som et sammenhængende bælte langs Odense å, knyttede i en tværakse rådhuset sammen med en cirkulær blomsterhave, anlagt på den lille ø midt i åløbet. For anlægget stod havearkitekterne P. Wad og C. Th. Sørensen.[49] 1983 opførtes Kreditforeningen Danmarks kontorbygninger efter nedrivning af Industripalæet.

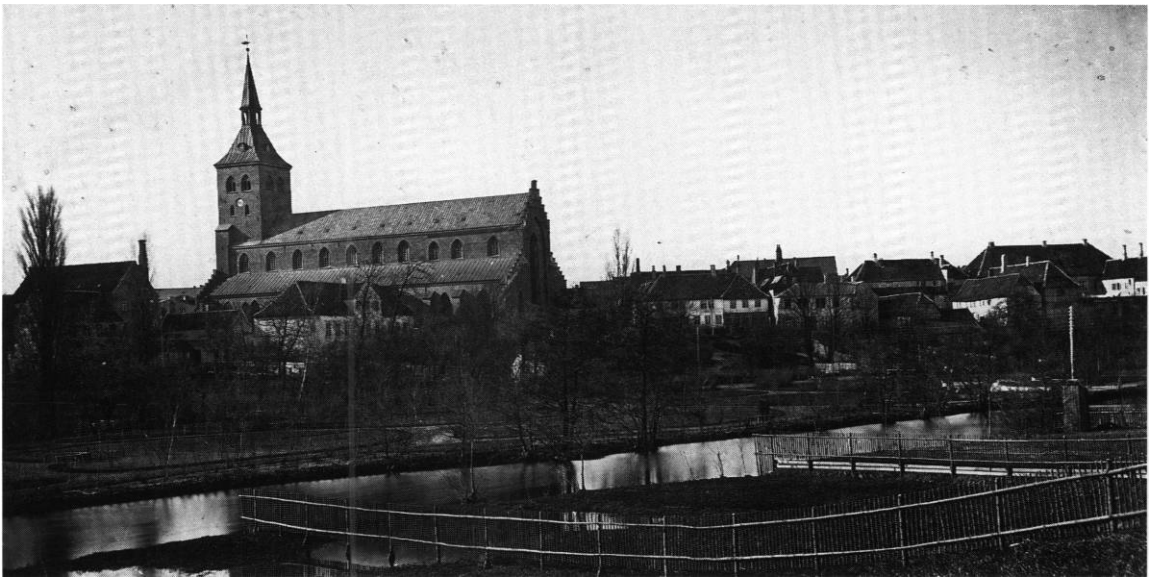

Fig. 22. Prospekt af S. Knuds kirke og bebyggelsen på åskrænten, set fra sydøst. Foto o. 1880, Møntergården, Odense. - *View of St Knud's Church and the buildings on the river-bank, seen from the south-east.*

S. KNUDS KIRKEGÅRD

NOTER s. 127

I dag er som ovenfor beskrevet kun bevaret en lille del af det oprindelige kirkegårdsareal, et grønt parkområde mod nord og øst, samt i syd den firkantede gård, klostergården, der er indesluttet mellem domkirken og klosterets øst-, syd- og vestfløj.

Det trekantede område nord for kirken har fået sine nuværende terrænformer i forbindelse med en regulering 1865-66, hvor jordsmonnet nord og vest for kirken afgravedes i omtrent 1 alens dybde (se ndf.). Anlægget er beplantet med græs og føres naturligt videre i de nuværende parkarealer øst for domkirken. Grænsen mellem plænen nord og nordøst for kirken og S. Knuds plads markeres af en række formklippede linde langs hegnets yderside, og på selve græsområdet vokser tre birketræer. En planlagt omlægning 1984 af anlægget nord for kirken efter forslag af landskabsarkitekten Jungrend Have er endnu ikke gennemført.[50]

Klostergården er i dag brolagt med mosaikgranit og gangfliser. I gårdens midte er 1985 plantet et lindetræ, mens en række formklippede linde står op mod den murede indhegning ved Klingenberg.

KIRKEGÅRDENS ÆLDRE HISTORIE

Middelalderen. S. Knuds kloster har antagelig lige fra den ældste tid haft en kirkegård, men den nøjagtige udstrækning i middelalderen lader sig ikke fastslå i detaljer. Som nævnt i det foregående afsnit omsluttedes domkirken og klosteret af jordtilliggender på alle sider. Mod syd og sydvest har klosterets avlsbygninger, Munkemølle og de dyrkede jorder formentlig optaget grundstykket mellem Munkemøllestræde, åen og bispegården. Ved kirkens østgavl er registreret en række middelalderlige grave (se ndf.), som viser, at kirkegården har strakt sig hertil,

Fig. 23. Domkirken og Knudsklosteret i senmiddelalderen tillige S. Albani kirke og andre middelalderlige bebyggelser på åskrænken øst herfor. Det nuværende gadenet er angivet med rød farve. 1. Domkirken og Knudsklosteret (s. 118f., 275f.). 2. Badstue? (s. 119). 3. S. Albani kirke. 4. Bulhus fra 1290'erne (s. 94). 5. Stenhus fra 1500'erne. 6. Åbrinksikring fra 1456. 7. Bispegården (s. 94, 124). 1:1750. Tegnet af MN 1994 på grundlag af højdekurvekort og gadeplan fra Magistratens 2. afd. De enkelte bygninger er tegnet med udgangspunkt i planer ved Aage H. Mathiesen (1894), A. J. Mark-Nielsen og Palle Møller (1929-35), Charles Christensen (1936), Svend Larsen(?) (1943), C. G. Schultz (1946), Eigil Hansen (1966), Eskil Arentoft og Jørgen Nielsen (1983) samt Kjeld Borch Vesth (1987). - *The cathedral and St. Knud's Monastery in the Late Middle Ages besides St Alban's Church and other medieval buildings on the river bank east of the cathedral. The present streets are shown in red. 1. The Cathedral and St. Knud's Monastery. 2. Bath (?). 3. St Alban's Church. 4. Timbered house from the 1290s. 5. Stone building from the 1500s. 6. Bulwark against the river.* 7. *Bishop's palace.*

men antagelig kun i en smal strimmel, idet klosterets abildgård i hvert fald senere i middelalderen må have ligget øst herfor.[51]

Mod nordøst har kirkegården ligget umiddelbart op ad S. Albani kirkegårds syd-og vestmure. 1887 påvistes en øst-vestgående mur, antagelig S. Albani kirkegårds søndre hegnsmur, syd for hvilken der ikke fandtes nogen begravelser.[52] Murens forhold til katedralens kirkegårdsindhegning og dens videre forløb i vest er dog ikke påvist. Indirekte lader den vestlige udstrækning af S. Albani kirkegård sig udlede af et

par notitser vedr. områdets senere skæbne efter S. Albani nedrivning efter 1542. Storkøbmanden Oluf Bager ejede et jordstykke på S. Albani kirkegård »i hjørnet ved S. Knuds kirke« og nord for den abildhave, han havde i leje af klosteret. Området blev eksproprieret 1580 i forbindelse med festlighederne på det nyanlagte Albani Torv, men bebyggedes umiddelbart efter (jfr. s. 96). 1584 opregnedes således de af Oluf Bager opførte ejendomme, som han havde ladet bygge på S. Albani kirkegård »med al sin jordsmon nest op til S. Knuds kirkegaardsmur«. Muren må derfor være forløbet omtrent fra domkirkens nordøstre hjørne og videre mod nord for enden af den gård, som Oluf Bager netop opførte 1581.

Mod nord synes kirkegårdsjorden - i hvert fald i 1400'erne - at have strakt sig helt til biskop Mogens Krafses ejendom (Albani Torv 16), der 1474 omtaltes som liggende »norden nest Sancti Knudts Kyrkegaard«.[53]

I begyndelsen af 1500'erne blev kirkegården udvidet mod nordøst ind på Flakhavens område. Ifølge Arild Huitfeldts Bispekrønike lod biskop Jens Andersen Beldenak således 1504 den nordre del af kirkegården indvie, og det var formentlig på en del af dette areal, han o. 1518 opførte (eller ombyggede) et gejstligt domhus (Flakhaven 16).[54] Bygningens skrå placering svarer til Latinskolens sydvest herfor og er formentlig bestemt af det stræde (fra 1861 Munkemøllestræde), der fra overgangen over åen ved Munkemølle løb nordøst mod Klingenberg og Flakhaven langs klosterets område.[55]

Kirkegårdens middelalderlige udstrækning vest for kirken er ligeledes uvis. Agevejen fra Munkemølle og klosterets egne bygninger må have markeret en vest- og sydgrænse. Hvorvidt klostergården, som hævdet af Engelstoft, har været anvendt som kirkegård af munkene, vides derimod ikke sikkert.[36]

†*Middelalderlige grave.* På terrænet omkring kirken er ved gravning lejlighedsvis påtruffet skeletdele, således senest ved kabelarbejde langs kirkens nordside 1993. Egentlige begravelser, der med sikkerhed kan henføres til middelalderen, er imidlertid alene bevidnet øst for kirken. Disse levn omfatter hovedsagelig rester af murede grave, der alle er anlagt med hovedet mod vest og fødderne i øst. Således konstateredes 1915 i forbindelse med undersøgelser af funderingen til kirkens østgavl stærkt ødelagte levn af syv murede grave i det faldende terræn øst for kirken. De er registreret på planen over udgravningen (fig. 60), men herudover ikke beskrevet.[57] Ved C. G. Schultz' arkæologiske undersøgelser i sensommeren 1946 fremdroges sammesteds en række nye grave, ligesom enkelte af de tidligere erkendte afækkedes påny. Der gennemførtes heller ikke ved denne lejlighed nogen egentlig undersøgelse ud over dokumentationen på måleblad og to fotografier (jfr. fig. 24-25 og 66).

Det fremgår heraf, at udgraveren foruden de murede grave fandt to jordgravede skeletter, af hvilke det ene hidrørte fra en voksen person, det andet fra et barn. Førstnævnte begravelse må efter sin placering være ældst, idet hovedet skæres af fundamentet til kirkens planlagte †kor fra 1100'erne (s. 175), mens barneskelettet ligger op til fundamentet af et større koranlæg, antagelig planlagt i 1300'erne (s. 232).

De *murede grave,* der havde vægge af tegl på fladen, var trapezformede i grundplan og udstyret med selvstændigt hovedrum i de få tilfælde, hvor vestenden konstateredes. De tilhører således den »romanske type« og må efter placeringen at dømme være ældre end funderingen til det gotiske koranlæg. I to tilfælde havde gravene muret bund, hvilket synes at være ualmindeligt.[58]

Hvad angår de grave, som fremdroges 1915, henvises alene til tegningen, der dog må betragtes som noget skematiseret ud fra de to tilfælde, hvor levnene atter blotlagdes 1946 og kan sammenlignes med den senere, mere detaljerede registrering. Bedst bevaret, men kun levnet i et skiftes højde, var tre grave, der lå i et nord-sydgående bælte, seks til otte meter øst for kirkens gavl, og som her opregnes fra syd mod nord med indvendige mål:

1) Trapezformet, med svagt buede langsider, der for sydsidens vedkommende var bevaret i 190 cm's længde; fodendens bredde havde været 35 cm, og bunden var muret, til dels af brokker.

2) Trapezformet, hvis nordre langside var 185 cm. Fodenden, hvori indgik en kvadratisk flise(?), var ca. 46 cm bred. Største bredde, ved afbrydningen i vest, ca. 60 cm. Ved fodenden rester af muret bund, sat af kantstillede, kasserede sten.

3) Trapezformet med svagt buede langsider og muret bund; bortset fra hovedrummet bevaret i fuld længde på ca. 180 cm med en bredde på 38-55 cm.

Fodenden af en muret barnegrav sås umiddelbart nordvest for grav nr. 3. Dens bredde ved fodenden var 25 cm, og nordre langside var bevaret i 75 cm's længde. Endelig viser målebladet hovedrum(?) til to murede grave umiddelbart øst for et gotisk korfundament ca. 12 m øst for nuværende korgavl.

Tiden efter reformationen. Allerede 1542 er kirkegårdens område efter kongeligt påbud blevet beklippet mod nord ved anlægget af et bystræde mellem Flakhaven og den nedlagte S. Albani kirkegård, der samme år var overdraget byen til torveplads.[59] Strædet skulle være så bredt, at to vogne kunne passere hinanden og befaledes indhegnet mod kirkegården med en mur, som byens rådmænd og menige borgere selv skulle holde ved magt. Den vestligste del af strædet blev siden inddraget.[60] Hele vejen er gengivet på Brauns prospekt 1593 (fig. 15), der dog må benyttes med visse forbehold. Kirkegårdens forløb

Fig. 24. Udgravning øst for kirken, sml. fig. 66. Middelalderlig †muret grav, set fra syd (s. 107). Erik Moltke fot. 1946. - *Excavation to the east of the church, cf. fig. 66. Medieval †brick-built grave, seen from the south.*

Fig. 25. Udgravning øst for kirken, sml. fig. 66. Middelalderlige †murede grave, set fra nord (s. 107). Gravenes hovedrum i vestenden er borttaget af fundament til planlagt koromgang (s. 232). Erik Moltke fot. 1946. - *Excavation to the east of the church, cf. fig. 66. Medieval †brick-built graves, seen from the north. The head-compartments of the graves, to the west, have been obliterated by the foundations of the planned ambulatory.*

mod nordøst ved S. Albani, som er gengivet - mere end 50 år efter dens nedbrydning - er således næppe korrekt. At kirkegårdsmuren skulle have flugtet med dennes vestgavl kan dårligt passe i betragtning af placeringen af Oluf Bagers ejendomme tæt ved domkirkens nordøsthjørne, angiveligt beliggende på S. Albani kirkegård (se ovf.). Mod vest dannede Latinskolen og den tilhørende have grænse.

Da S. Knud 1618 blev sognekirke, opstod et behov for at udvide kirkegårdens areal. Lensmanden på Odensegård, Holger Rosenkrantz, opnåede ved denne lejlighed tilladelse til at inddrage et lille stykke af en lysthave ved klosteret til kirkegården, der »ellers falder noget lille«.[61] Måske drejede det sig som før nævnt om haven ved Latinskolen. Byens magistrat betalte endnu 1660 jordskyld af haven ved skolen, som dog »(nu) er S. Knuds klosters kirkegård«.[62]

1627 ansøgte ejeren af gården ved domkirkens nordøsthjørne, professor Svend Pedersen, om tilladelse til at lade den ene ende af sit hus rette 3 alen ind på kirkegården og midt i bugten noget mere. Jorden i dette hjørne fungerede tilsyneladende også som en affaldsplads »til at føre allehånde urensel«.[63] Samme sted gik endnu en bid

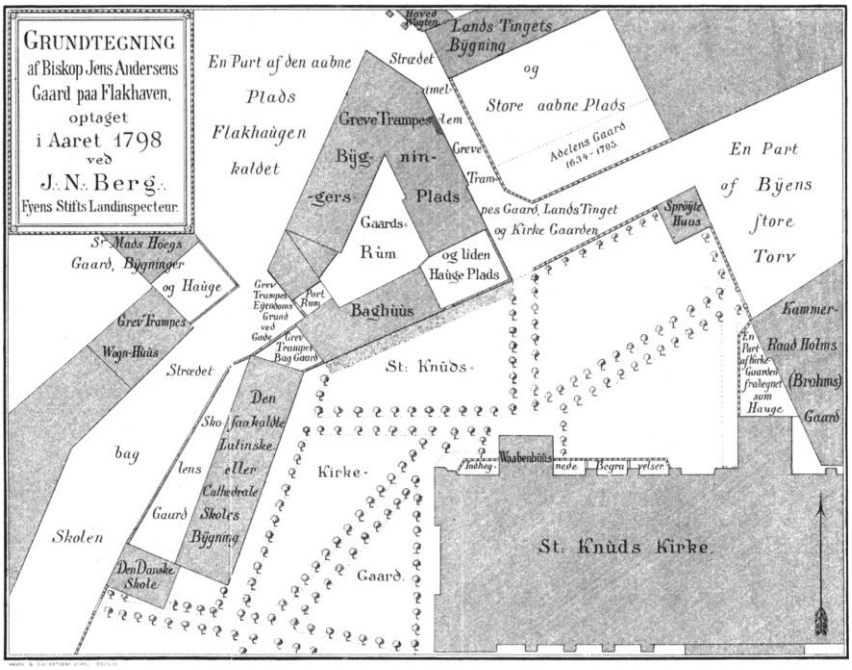

Fig. 26. Grundplan af S. Knuds kirkes omgivelser mod nord og nordvest ifølge plan fra 1798, udarbejdet af landinspektør J. A. Berg. Efter Engelstoft, By-*historie. - Ground-plan of the surroundings of St Knud's Church to the north and north-west according to a plan prepared in 1798 by J. A. Berg, surveyor.*

af kirkegården fra, da Henning Valkendorf 1632-36 lod opføre sit gravkapel »mellem mester Svens hus og den øster kirkedør norden på kirken«.[64] 1637 øgedes kirkegården til gengæld med en lille del af klosterets have, fra enden af den gamle borgstue (delvis nedrevet kort forinden),[65] ved en gang, der hidtil var gået over til kirken.[66]

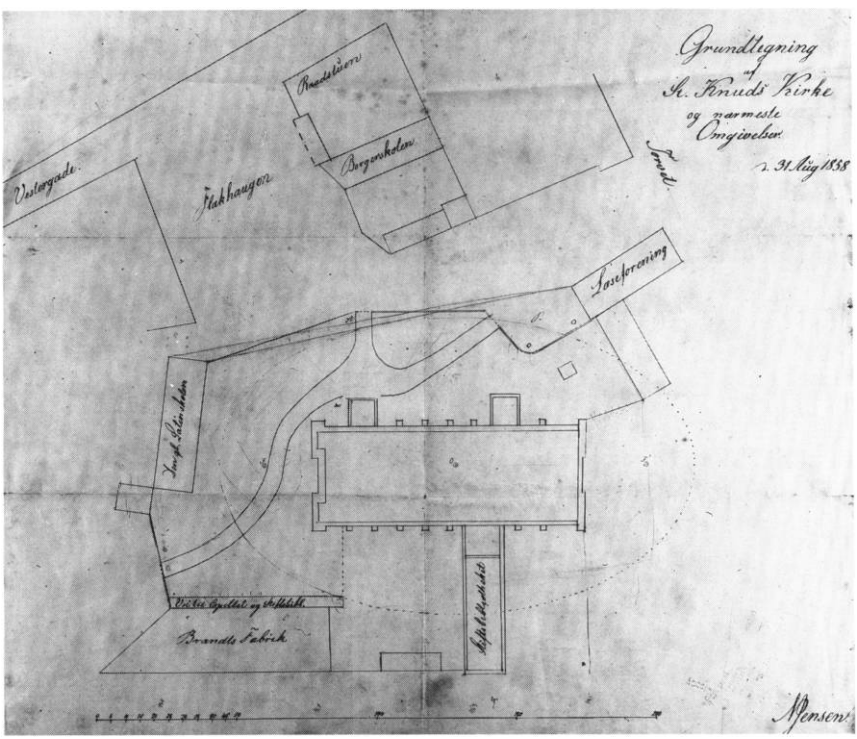

Fig. 27. Forslag til kirkepladsens regulering, dateret 31. aug. 1858 (s. 109). Landsarkivet for Fyn. - *Proposal for the arrangement of the cathedral precinct, dated 31 August 1858.*

Et begravelsesreglement fra 1682 angiver kirkegårdens udstrækning i detaljer og opregner samtidig dens inddeling.[67] Kirkegården var delt i to dele, hvortil kom de fattiges jord (fig. 28). Første del, hvor de dyreste begravelser lå, forløb fra »salig Mogens Mules kirkerist«, dvs. fra ejendommen ved domkirkens nordøsthjørne, videre til skolen og om ved tårnet, til den side, der vendte mod klosteret og fra tårnet til risten ved Den danske Skole. Anden del, hvor taksten kun var det halve, dvs. 2 rdl., omfattede området sydvest for kirken, nemlig fra tårnet og en ret linje til risten ved Den danske Skole, om til biskoppens rist, langs med muren ved klosterets hjørne og derfra i en ret linje til den lille kirkedør på sydsiden. Endelig lå de fattiges fri jord, hvor også tiendeydere fik plads, i klostergården, dvs. fra hjørnet af klosteret og linjeret til Gymnasiets mur og til S. Knuds klosters jord.

Tiden efter 1800. Omkring 1800 begyndte den ændring af kirkegården, som 1818 nåede et vendepunkt med forbudet mod begravelser her.[68] Allerede 1796-97 omlagdes og planeredes en del af gravstederne i første og tredje part (fattigjorden), mens jord fra anden part 1805 afgravedes til opfyldning af de åbne begravelser i kirken.[69] Et forslag 1806 om at anvise plads til lig fra Gråbrødre hospital i den fri fattigjord, indtil Assistenskirkegården var blevet etableret, blev dog tilsyneladende ikke fulgt.[70] Områdets videre skæbne afgjordes 1810, da Magistraten afstod arealet til en gymnastikplads for Katedralskolen (fig. 28),[71] 1828 afløst af et haveanlæg.[72] Den sydvestligste del af kirkegården fungerede i lighed med klostergården en tid som legeplads for skolens elever (fig. 36).[73] På kirkegårdens nordlige del mellem kørevejen og et nyopsat stakit (jfr. ndf.) sløjfedes 1829 114 grave.[72]

Nedrivningen 1835-36 af Oluf Bagers gamle ejendom ved domkirkens nordøsthjørne (efter den seneste beboer også betegnet »Brohms gård«, jfr. fig. 26) betød en udvidelse nærmest koret af de grønne arealer, der indrettedes som kirkehave. Samtidig ændredes indhegningen om kirkegårdens nordøstparti, og et ældre sprøjtehus sløjfedes (jfr. fig. 26). 1857 nyreguleredes Flakhaven i forbindelse med nedrivningen af Beldenaks gård. Den efterfølgende debat om en mulig sløjfning af de to øvrige skolebygninger på pladsen, den daværende Latinskole og Den danske Skole, gav stødet til en diskussion om en regulering af kirkegårdens uregelmæssige afgrænsning mod nord. Planerne for domkirkens hovedrestaurering aktualiserede samtidig spørgsmålet om hele kirkegårdsarealets omlægning, bl.a. i forbindelse med en påtænkt flytning af kirkens vigtigste adgangsvej fra nord til vest. Endelig blev det fastslået, at selve kirkegårdens jordsmon burde bringes i højde med kirkens indgange.[74] Fra årene 1862-64 findes blandt J. D. Herholdts tegninger forskellige udkast til kirkegårdens ændring, der alle hidrører fra den første fase af domkirkens restaurering (fig. 29-30). Hertil slutter sig en ældre plan af de eksisterende forhold 1858 med tilføjelser vedrørende nordgrænsen, svarende til det 1865 vedtagne (fig. 27). Udkastene afspejler den forudgående debat om en mulig sløjfning dels af Latinskolen og Den danske Skole, dels af domkirkens to tilbygninger på nordsiden, Valkendorfs kapel og

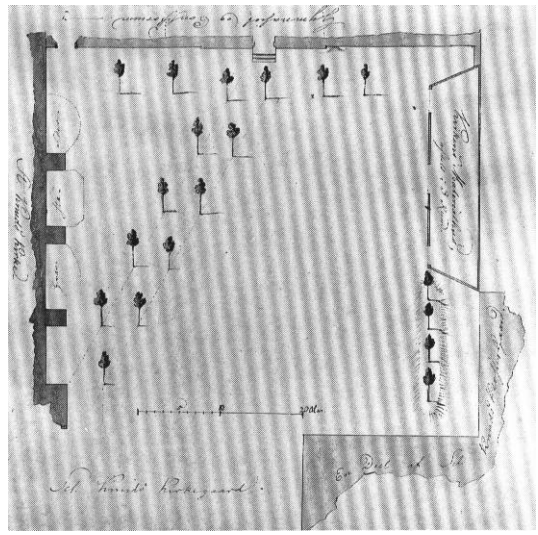

Fig. 28. Odense katedralskoles gymnastikplads syd for S. Knuds kirke, indrettet 1810 på den oprindelige klostergårds areal, der efter reformationen var reserveret til fri begravelser for de fattige (s. 108). Landsarkivet for Fyn. - *Odense Cathedral School's sports ground, laid out in 1810 on the area which had originally been the cloister and was later reserved for free burial of the poor.*

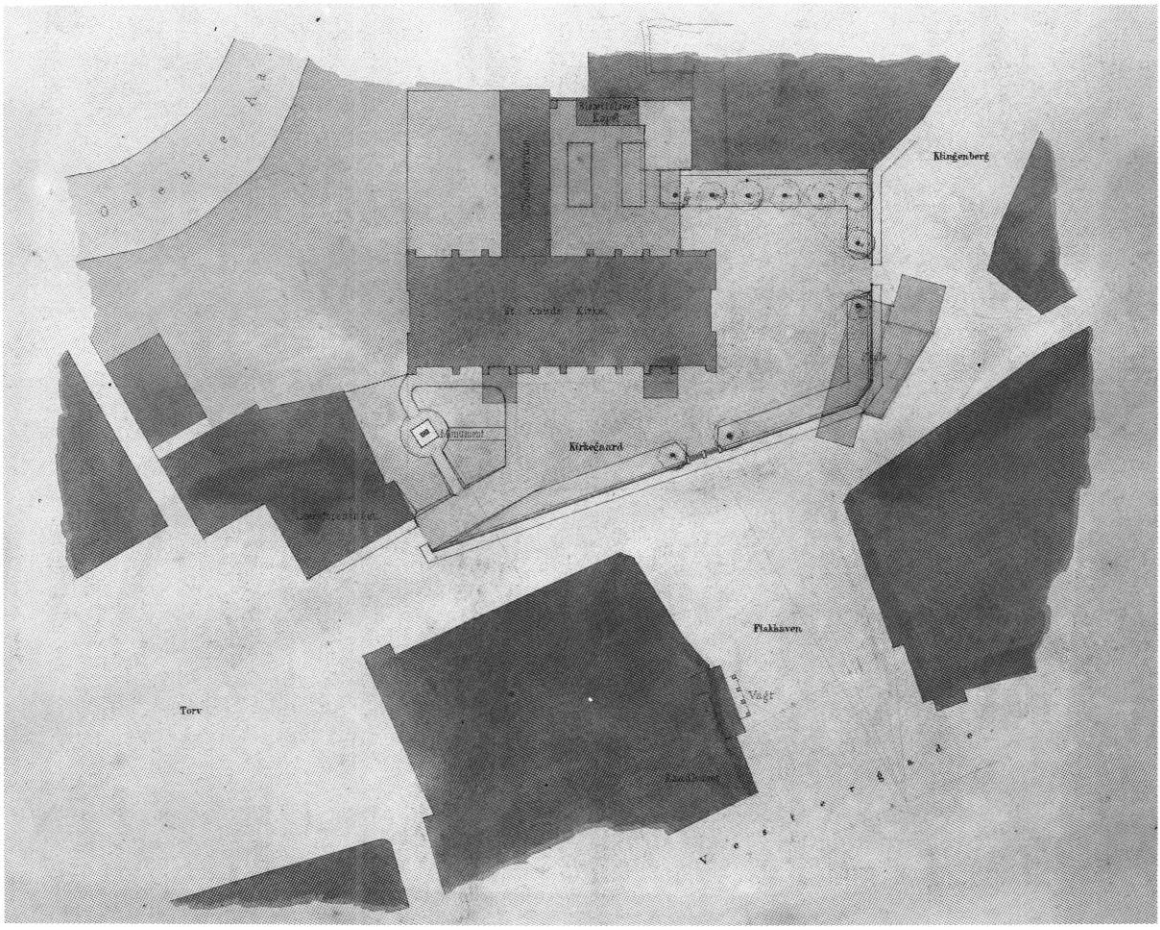

Fig. 29. J. D. Herholdt: Forslag til regulering af S. Knuds kirkes omgivelser. Farvelagt tegning, dateret 1862 (s. 109). 1:1500. Kunstakademiets Bibliotek. - *Proposal for the arrangement of the cathedral precinct, 1862, by J D. Herholdt.*

våbenhuset. Elimineringen af sidstnævnte, domkirkens daværende hovedindgang, og genåbningen af vestportalen er angivet på fig. 30 (dog med en halvcirkelformet indkørsel til en indgang i nordvest) og på en tredje tegning. Fælles for alle udkast er fremhævelsen af Benzons monument, indrammet af et særskilt anlæg i den såkaldte kirkehave mod nordøst. 1865 blev en ny plan til ordning af kirkegården fremlagt, og en nordgrænse fastlagt i et linjeret forløb fra nordvesthjørnet af Læseforeningens bygning til Latinskolens sydøsthjørne.[75] 1866 afgravedes o. 31.400 kubikfod jord fra grunden omkring kirken, og materialet anvendtes til opfyldning af sænkningen ved vejen uden for Munkemølle. I forbindelse hermed fremdroges adskillige skeletdele, der dog atter blev nedgravet.[76] Herefter planeredes den tidligere kirkegård, og området omdannedes til et anlæg med budskads, græsplæner og gange, indhegnet af et jernstakit, udført efter Herholdts tegning (jfr. s. 111). 1875 reguleredes pladsen atter.[72]

Kirkegårdens grænser ændredes 1883 på ny, da Latinskolen blev nedrevet, og et nyt rådhus opførtes på Flakhaven (se ovf.). I vest blev trukket en linje parallel med kirkens facade i en afstand af 20 alen, mens nordgrænsen fastlagdes som en lige linje fra Læseforeningens yderste hjørne mod vest 10 alen fra kirkens nordvesthjørne. I alt fragik til udvidelse af byens tor-

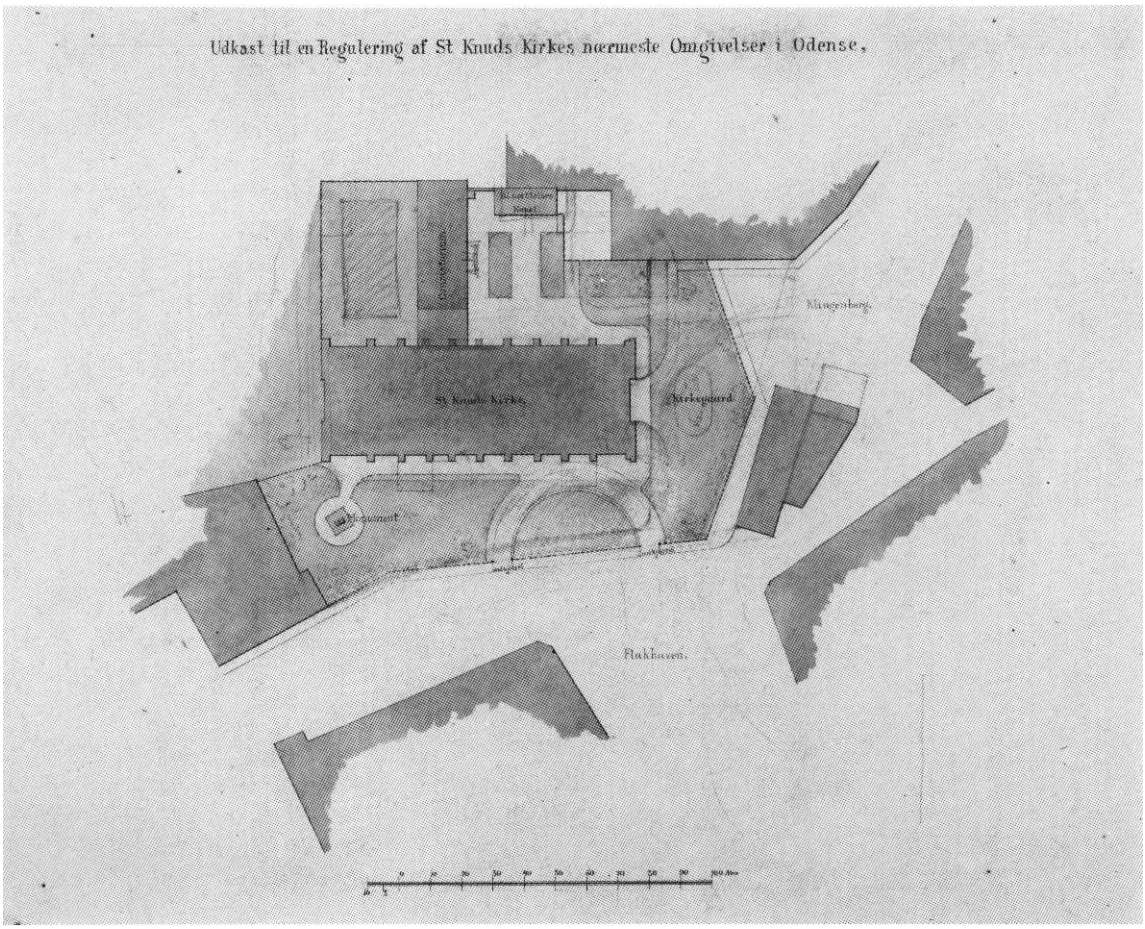

Fig. 30. J. D. Herholdt: Forslag til regulering af S. Knuds kirkes omgivelser (med senere revisioner). Farvelagt tegning, dateret 20. maj 1863 (s. 109). 1:1500. Kunstakademiets Bibliotek. - *Proposal for the arrangement of the cathedral precinct (with later revisions), 1863, by J. D. Herholdt.*

veplads 4200 kvadratalen.[77] Til kirkegårdens nordøstlige del føjedes året efter et areal af den såkaldte kirkehave, der siden 1849 havde været overladt Fyns Stifts Læseforening

Åbningen af Klosterbakken 1918 som trafikled mellem Klingenberg og Filosofgangen medførte sammen med klosterets ombygning i perioden 1915-19 en yderligere reduktion af kirkegårdens område i vest, hvor de sidste rester af vegetation erstattedes med fortove. 1928 rykkedes kirkegårdens nordre grænselinje lidt mod syd ved udvidelsen af gadestrækningen mellem Flakhaven og Albani Torv.[78] I forbindelse med anlægget af H. C. Andersenhaven efter 1941 indrog man et areal af kirkegårdens nordøstre del til en trappe, der etablerede forbindelse mellem Albani Torv og en vej mod Kronprinsensgade hinsides åen. Et forslag fra byrådet 1952 om en delvis brolægning af det grønne areal nord for kirken som venteplads for buspassagerer blev ikke vedtaget,[79] og arealet har ikke siden undergået væsentlige forandringer.

HEGNSMURE OG INDGANGE

Kirkegårdens nuværende indhegning udgøres af et smedejernsgitter mod S. Knuds plads fra kirkens nordvesthjørne til trappen fra Albani Torv til H. C. Andersenhaven. Gitteret, der udførtes 1866 efter Herholdts tegning (jfr. fig. 35) af sme-

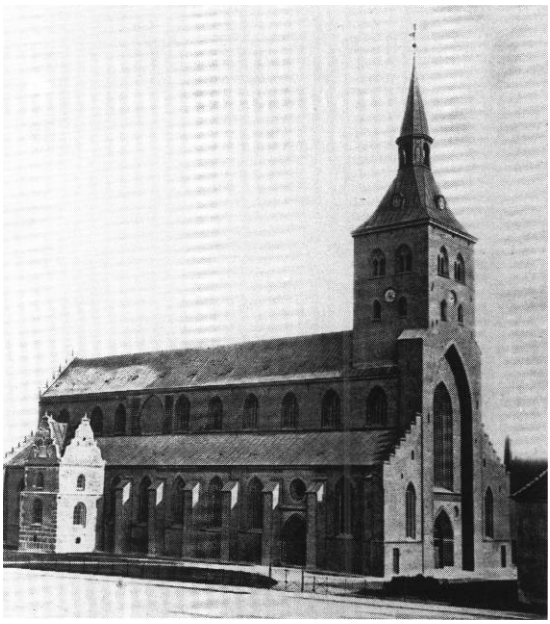

Fig. 31. S. Knuds kirke, set fra nordvest. Til højre ses hjørnet af den 1883 nedrevne, tidligere Katedralskole. L. Dinesen fot., Møntergården, Odense. - *St Knud's Church seen from the north-west. On the right, the corner of the former Cathedral School, demolished in 1883.*

demester H. Rasmussen,[72] har mellem lodrette, korsprydede standere dobbelte kvadratiske fag med diagonaltstillede kryds. Gitteret er gentagne gange blevet forkortet eller ændret i forbindelse med indskrænkninger af kirkegårdsområdet, således bl.a. 1883, 1918 og 1928. 1983 gennemgik gitteret en omfattende istandsættelse.[79] En nyere lav teglstensmur, som indhegner klostergården i vest, brydes af åbninger ved kirken i nord og ligkapellet i syd.

†HEGNSMURE

Af de ældre hegnsmure, som omgav kirkegården mod nord og vest, er der ingen spor. Ældst har formentlig været strækningen i nordøst mellem S. Albani og S. Knuds kirkegårde. Op til denne del af S. Knuds kirkegårdsmur lå, som omtalt 1584, Oluf Bagers gårde og våninger, opført på Albani kirkegård.[30] Mod nord er kirkegårdsmuren antagelig nyopført 1542 i forbindelse med det kongelige påbud til Odense rådmænd og menige borgere om anlæg af et bystræde på kirkegården mellem Flakhaven og det nye Albani Torv samt opbyggelsen af en mur mellem kirkegården og strædet. Murens bygherrer skulle selv holde den vedlige.[80] Mod nordvest stødte muren til Latinskolen, og herfra har en murstrækning antagelig ført mod sydvest til indgangen ved klosteret, som vist hos Braun (fig. 15). Udgravningen til tre nye kirkeriste 1621 og arbejdet 1621-22 med en ny port og gavl(?) til den nye kirkegård skal antagelig sættes i forbindelse med kirkegårdens udvidelse mod vest 1618 (jfr. ovf.).[69] 1631 istandsattes og til dels fornyedes kirkegårdsmuren, men præcis hvilken og hvor lang en strækning fremgår ikke klart. 10 læster og 9 tønder kalk leveredes hertil, foruden 110 tagsten, der »kom offr porten og Resten,« ligesom der kørtes grus og jord »fra Steditt som den gamle Mur stodt«. Endvidere færdiggjordes den gamle mur fra mester Svens hus, dvs. ejendommen nærmest kirkens nordøsthjørne, til den nye mur, vel motiveret af udbygningen af samme ejendom o. 1627 (jfr. ovf.). I forbindelse med arbejdet leveredes karmtræ og

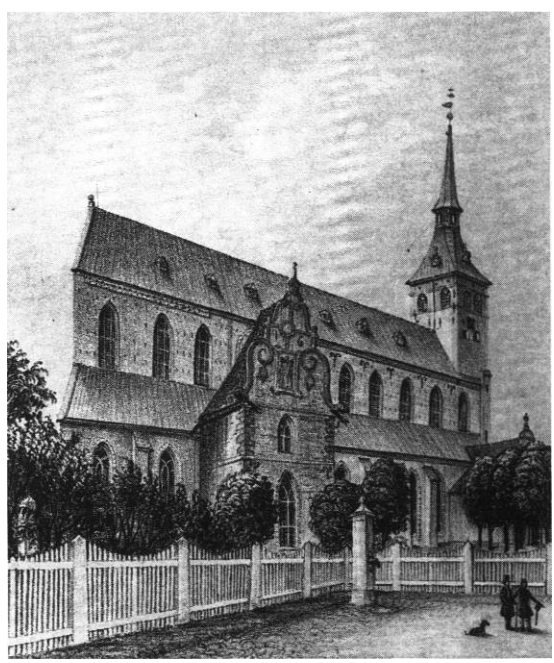

Fig. 32. S. Knuds kirke, set fra nordøst o. 1840. Tegning af ukendt kunstner. Møntergården, Odense. - *St. Knud's Church, seen from the north-east, c. 1840. Drawing by unknown artist.*

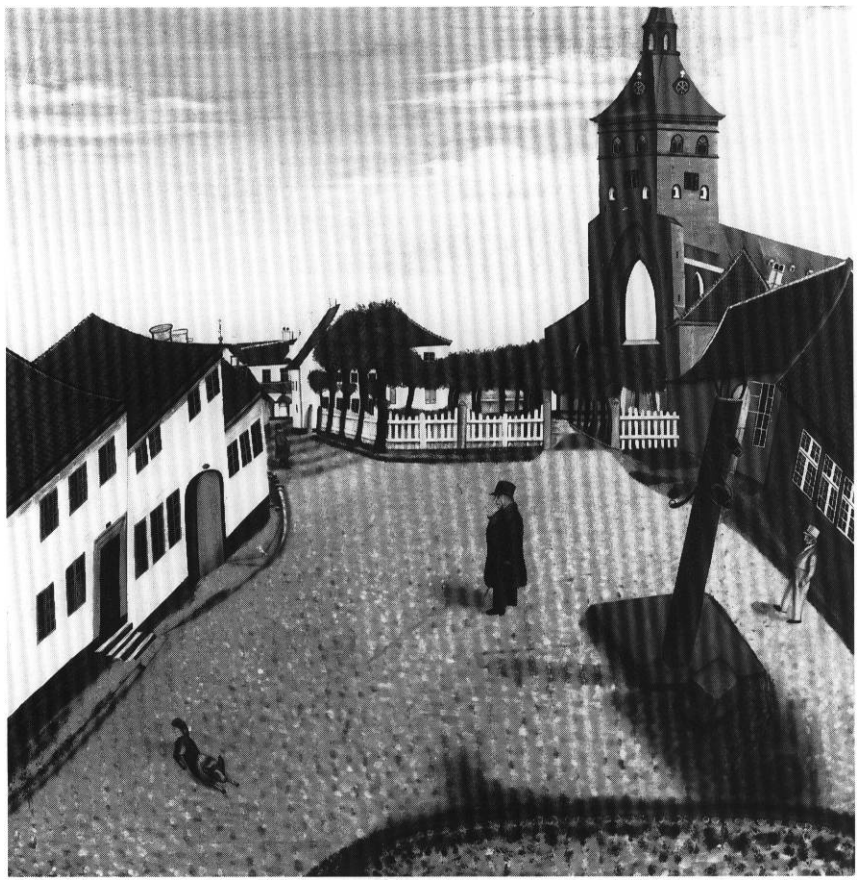

Fig. 33. Prospekt af Klingenberg o. 1850. Maleri af ukendt kunstner. Møntergården, Odense. - *View of Klingenberg c. 1850. Painting by unknown artist.*

jernstænger til kirkeriste foruden »to halle Portte« og to broer lagdes på kirkegården.[69] 1637 leveredes yderligere sten til kirkegårdsmurens reparation fra arbejderne i forbindelse med nedrivningen af den gamle borgstue i klosteret. Ved samme lejlighed tillagdes kirkegården som nævnt s. 108 en del af klosterets have, formentlig klostergården.

Op gennem 1600'erne og første halvdel af 1700'erne omtaler regnskaberne jævnligt reparationer af kirkegårdsmuren.[81] Strækningen fra Latinskolen mod øst, der samtidig udgjorde skel mod Beldenaks gård, blev allerede 1689 erstattet med et plankeværk (jfr. også fig. 34). Som det fremgår af regnskaberne 1748, var muren overdækket med egeplanker og spån, der dog hyppigt krævede udskiftning.[82]

I forbindelse med domkirkens hovedistandsættelse i 1750'erne blev kirkegårdsmuren nedrevet og erstattet med et stakit. 1753-54 leveredes således tømmer, bl.a. pommerske brædder, og 8 store jernspir hertil, mens 200 halve mursten, nedbrudt af den gamle mur, solgtes på auktion. Stakittets nordre del mod Albani Torv og Flakhaven skimtes på August Behrends' prospekt o. 1850 (fig. 19), mens det vestre og søndre forløb mod Klingenberg ses fig. 33 og 45. Hegnet, der var hvidmalet, adskilt af stenpiller og konkav øvre afslutning af de enkelte fag, fik en levetid på godt og vel 100 år og sløjfedes kort tid før iværksættelsen af domkirkens næste hovedreparation. En lav kampestenssokkel, opsat 1856 og forsynet med jernsøjler til markering af indkørslen mod Torvet og Klingenberg, gav området en nødtørftig indhegning før udførelsen af det nuværende smedejernsgitter.[83]

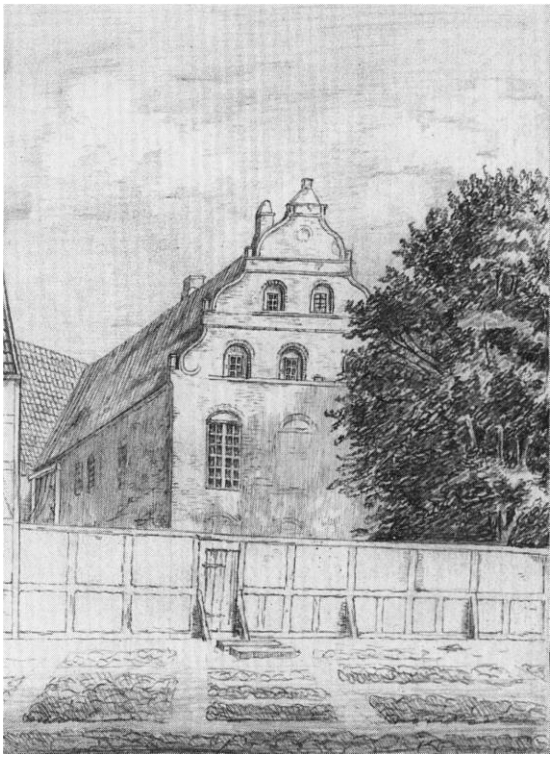

Fig. 34. Biskop Jens Andersen Beldenaks kancellibygning (1518) ved tiden for dens nedrivning 1857, set fra kirkegården nord for S. Knuds kirke (s. 96, 106). Blyantstegning, formentlig af H. B. Storck. Nationalmuseet. - *The Chancellery (1518) built by Bishop Jens Andersen Beldenak, shown in 1851 - shortly before its demolition - from the churchyard north of St Knud's Church. Pencil drawing, probably by H. B. Storck.*

†INDGANGE

De nærmere adgangsforhold til kirkegården i middelalderen kendes ikke. Men antagelig har der været åbninger i hegnsmuren både i øst (mod S. Albani kirkegård), nord (fra Knudskapellet mod Flakhaven) og vest (mod Klingenberg og Munkemølle).

Brauns prospekt fra 1593 (fig. 15) viser tre indgange, alle udformet som kamtakprydede portaler, hhv. mod øst, nordøst og vest. Af disse må i hvert fald den nordøstre portal være eftermiddelalderlig, idet kirkegårdsmuren på dette stykke nyopførtes efter 1542 (se ovf.).

Fra 1600'erne findes flere oplysninger om kirkegårdens indgange tillige med omtaler af de ved indgangene placerede kirkeriste. Såvel indgange som riste har haft skiftende betegnelser gennem tiderne, bestemt af verdenshjørnerne, den nærmestliggende bebyggelse eller i et enkelt tilfælde brugeren (»Bispens Kirkerist«, 1682 om den sydvestlige rist og indgang nærmest bispegården).[84] Antallet af indgange var, at dømme efter omtalen af kirkeriste før o. 1630, endnu kun tre, mens en fjerde indgang, formentlig den nordvestlige ved Den danske Skole (opført 1637), kom til, da kirkegårdens adgangsforhold opregnedes 1682.[85] Foruden de offentlige indgange fandtes private, hvis vedligeholdelse ikke belastede kirkens regnskaber, således porten i stakittet mellem kirkegården og Beldenaks gård (jfr. fig. 34) og stakitportene mellem Brohms gård og domkirkens nordøsthjørne (jfr. fig. 26).

Først Bergs plan fra 1798 (fig. 26), suppleret med planen fra 1841 (fig. 36) giver mulighed for at præcisere placeringen af indgangene i hegnsmuren og fastslå forbindelsesvejene tværs over kirkegården til selve domkirkens indgange. Resens byprospekt fra 1677 (fig. 16) antyder ganske vist indgange i hegnsmuren mod øst og sydvest, tillige med murede portaler i nordøst og sydvest, men hans gengivelse af kirkegårdsområdet er generelt skematisk og kan næppe udnyttes som en i alle detaljer troværdig kilde. Antallet af indgange og deres omtrentlige beliggenhed bekræftes dog af de skriftlige kilder fra 1600'ernes anden halvdel, og det må derfor være rimeligt at lade beskrivelsen tage udgangspunkt i de to planer. Om indgangenes form afgiver regnskaberne til gengæld kun summarisk vidnesbyrd, og først efter 1800 kan prospekter bidrage til en nærmere karakteristik.

Den østre indgang. Mod Albani Torv, ved den af Oluf Bager 1581 opførte ejendom. En vej førte herfra til det o. 1618 opførte våbenhus (fig. 26). Hvorvidt indgangen har været forsynet med en muret, kamtakprydet portal som hos Braun (fig. 15), er uvist. I kilderne tidligst sikkert omtalt fra 1671f.(»kirkerist ved Mogens Mule«).[69] Måske blev denne allerede 1631 forsynet med portfløje i forbindelse med istandsættelsen af hegnsmuren ved mester Svens hus. 1672 nævnes reparationer af porthængslet, samt

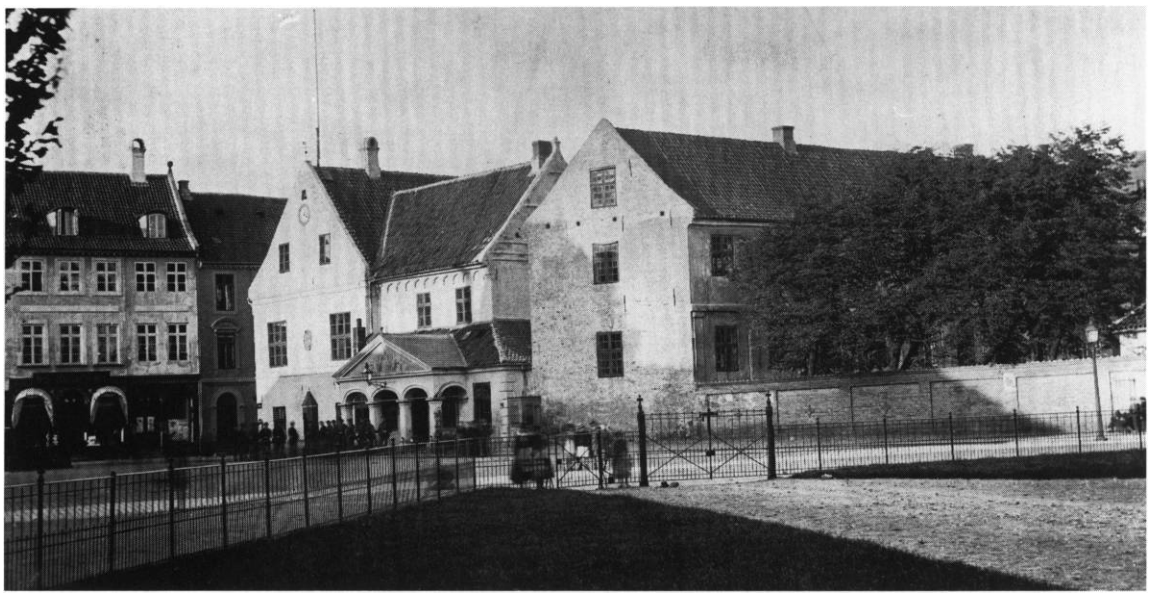

Fig. 35. Kirkegården nord for S. Knuds kirke, set mod det gamle rådhus og landstingsbygningen, kort tid inden nedrivningen 1880 (s. 110). Det endnu delvis bevarede jerngitter udførtes 1866 efter tegning af J. D. Herholdt (s. 111). Foto i L. Dinesens samling, Møntergården, Odense. - *The churchyard north of St Knud's Church, looking towards the old Town Hall and the* Landsting *building, shortly before their demolition in 1880. The iron trellis, which is partly preserved, was made in 1866 from a drawing by J. D. Herholdt.*

1677 af port, riste og mur mod øst, foruden af trappen (i kirkegårdsmuren?). Som gengivet på stiftskonduktør Hancks tegning fra 1828 (fig. 46) fandtes et tredelt indgangparti i det siden midten af 1700'erne opsatte stakit. Det må være dette, der 1758 omtales som »Nyborge Port« i forbindelse med en reparation af selve kirkemuren. Derimod er det næppe den offentlige indgangsvej, men en privat åbning, der 1788 betegnes som stakitlågen ved Valkendorfs begravelse, og hvortil naboejendommens daværende ejer, kammerråd Holm, havde nøglen (fig. 26).[69] Indgangen har sandsynligvis været forsynet med fløje, ligesom lågerne i vest og sydvest (fig. 33). Da Brohms gård blev nedrevet 1835-36, ændredes stakittet og hermed indgangen. Seks kampesten udhuggedes til to piller ved kirkens nordside, hvor gården havde ligget, måske de to lave støtter, der med en forbindende tværbom markerede indgangen 1863 (fig. 20).[72] Ved kirkegårdens omlægning 1866 sløjfedes indgangen.

Den nordre indgang. Mod Flakhaven. Som angivet 1798 (fig. 26) placeret over for kirkens daværende hovedindgang, det o. 1618 opførte våbenhus. På samme sted, dvs. på linje med østgavlen af Beldenaks gård, men i forhold til domkirken mere østligt, er indgangen vist hos Braun som en kamtakket portal. Det kan være denne eller den førnævnte port, der 1638-39 fornyedes og forsynedes med en taskelås. Fra 1676 er kirkeristen nævnt (»rist ved Lisbeth Mule«). 1792 udvidedes kirkegårdsporten (denne, den østlige eller den sydvestlige?), så at kareter og vogne kunne køre direkte til kirkegården.[86] 1851 blev stakitdørsstolpen mod torvet afstivet og forsynet med tre nye »egebjørne« (antagelig svære træstøtter). Efter afviklingen af kirkegårdens stakit erstattede et par jernsøjler fra 1858 en tid markeringen af indkørslen, såvel mod torvet som mod Klingenberg.[72] I smedejernsgitteret fra 1866 udgjordes indgangen af en dobbelt låge for kørende samt en mindre låge for fodgængere (fig. 35). En tilsvarende fandtes mere østligt og de to indgange var indbyrdes forbundet ved en halvcirkulær vej. Ved omlægningen o. 1918 sløjfedes begge indgange, der i princippet havde været overflødige fra det tidspunkt, hvor kir-

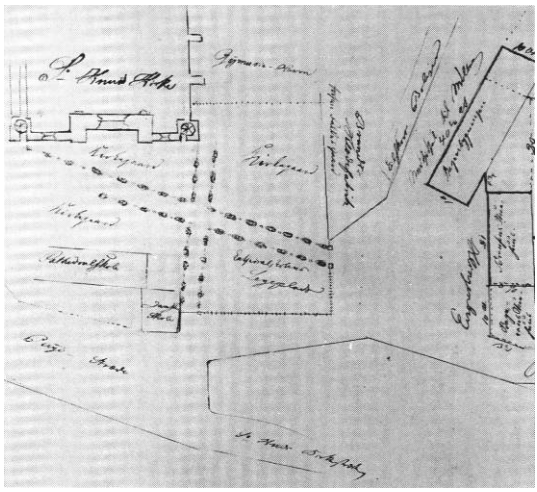

Fig. 36. Skitseplan af S. Knuds kirkes omgivelser mod vest og sydvest i 1841. Bl.a. er den tidligere kirkegård øst og syd for katedralskolen og Den danske Skole betegnet som »Cathedralskolens Legeplads« (s. 109). Landsarkivet for Fyn. - *Sketch of the surroundings of St Knud's Church to the west and south-west, 1841. The former churchyard to the east and south of the Cathedral School and the Danish School is described as »The Cathedral School's playground«.*

kens hovedindgang efter restaureringen 1868-75 definitivt lagdes i vest.

Den nordvestlige indgang. Mod Pugestræde. Tidligst omtalt 1682, men antagelig oprettet som adgangsvej til Den danske Skole og Latinskolen. Endvidere førte en vej herfra tværs over kirkegården til domkirkens sydvesthjørne i retning mod klosterets gård og de institutioner, der fandtes i det gamle klosterkompleks. Indgangen, der skimtes på prospektet (fig. 15), var antagelig blot en fodgængerlåge. Efter indskrænkningen af kirkegårdsområdet blev indgangen sløjfet.

Den sydvestlige indgang. Mod Klingenberg og Munkemølle. Allerede hos Braun markeret med en muret portal, hvorfra en vej førte diagonalt over kirkegården i retning mod Latinskolen. Indgangen må være blevet flyttet mod vest i forbindelse med kirkegårdens udvidelse 1618, og en muret port opført, sandsynligvis den nye port og gavl til den nye kirkegård, for hvilken der afregnedes 1621-22.[69] Den hos Resen angivne bygning med portalåbning ved domkirkens sydvesthjørne kan hverken i placering eller form betragtes som noget troværdigt billede af virkeligheden. Fra 1600'ernes anden del betegnes indgangen (og risten) efter klosteret og dets skiftende ejere, efter biskoppen (1682) samt efter Munkemølle (1718-19). Som angivet fig. 26-27, 36 førte vejen fra indgangen diagonalt over kirkegården mod domkirkens nordvesthjørne i retning mod våbenhuset og derfra videre mod øst til Albani Torv. Den dobbeltfløjede stakitlåge, opsat efter 1700'ernes midte, ses fig. 33. I overgangsperioden før kirkegårdens omlægning og nyindhegning 1866 var åbningen mod diagonalvejen placeret mere vestligt og en supplerende indgang med en vej til ligkapellet og Stiftsbiblioteket afmærket. I perioden 1883 - o. 1918 udgjorde en dobbelt gitterlåge, suppleret med en fodgængerlåge indgangen fra vest.

†KIRKERISTE

Ved alle kirkegårdens indgange har været jernriste i trærammer, lagt over murede gruber for at sikre, at »svin ej skulde gaa over«, lige så lidt som andre kreaturer.[87] Ristene krævede jævnlig reparation og gruberne rensning for at fungere effektivt, hvorom regnskaberne vidner. Alligevel kunne systemet svigte, hvilket skete i 1681, hvor natmanden måtte fjerne liget af et får, der var sluppet ind på kirkegården.[69]

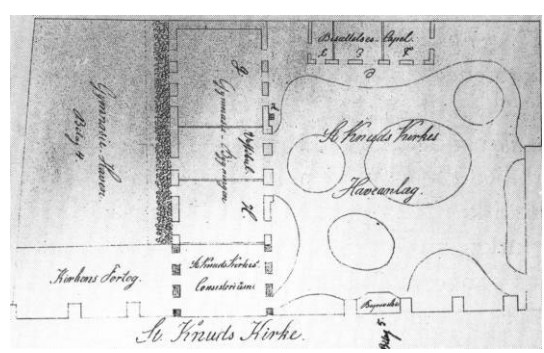

Fig. 37. Plan af S.Knuds kirkes haveanlæg ved domkirkens sydside (s. 117). Øverst ses †ligkapel nr. 2 (s. 122) og til venstre den tidligere gymnasiebygning (s. 118, 125). Tegning 1847 i Landsarkivet for Fyn. - *Plan of the gardens on the south side of St Knud's Church, 1847.*

KIRKEGÅRDENS †BEPLANTNING OG BROLÆGNING

Om kirkegårdens †beplantning melder kilderne kun lidt. 1725 plantedes seks hollandske lindetræer her.[69] 1813 blev 180 træer beskåret, og atter 1836 noteredes udgifter til klipning og formning af samtlige træer på kirkegården. De høje stive lindetræer dannede alléer om kirkegårdens gange og indgik tillige i indhegningen mod vest (fig. 26 og 33). Også stien tværs over klostergården indhegnedes af høje træer (jfr. fig. 28). Disse blev antagelig fjernet, da området for en tid benyttedes til gymnastikplads for Katedralskolens elever. 1828 nyanlagdes en have på pladsen med bl.a. bredbladede hollandske lindetræer og gule samt hvide akacietræer omkring en grøn plads, tilplantet med engelsk rajgræs og roser. I anlægget indgik tillige syrener med indfatning af bellis, kærminder og violer.[72] Linjerne i dette haveanlæg er muligvis afspejlet i fig. 37. Et plankeværk med dør og port, der samme år opsattes mellem kirken og klosteret, afskærmede formentlig denne del fra det øvrige af kirkegården.[72] 1853 fældedes lindealléerne,[88] og i forbindelse med kirkegårdens omlægning 1866 plantedes græs.

Kirkegårdens brolægning, dvs. stenbroen omkring selve kirken og belægningen af de veje eller stier, der førte hen over kirkegården, omtales jævnligt i regnskaberne. 1622 nævntes en leverance af sand til »de nye broer« og arbejder med stenbroen ved »den røde kirkedør«.[69] 1686 repareredes kirkebroen, muligvis brolægningen på kirkegården, 1721 istandsattes grunden rundt om tårnet og hele kirken, og 1725 omlagdes og forhøjedes stenbroen med sten og grus omkring ved kirkemuren, ligesom en del stenbro lagdes på kirkegården.[69] 1734 brolagdes alle kirkegårdens gange med kampesten. 1753 repareredes brolægningen på kirkegården, vel i forbindelse med en planering af samme, og 1762 omlagdes gangene.

Et system af veje har ført mellem kirkens egne porte og de respektive kirkegårdsindgange, men først med Bergs kort fra 1798 (fig. 26) kendes forløbet af disse veje i detaljer. Karakteristisk er det, at vejnettet i hvert fald på dette tidspunkt (vel også tidligere?) var indpasset efter kirkens daværende hovedingang i våbenhuset og sideindgangen i søndre sideskib. 1805 brolagdes den brede gang på kirkegården, da denne var meget forfalden, brøstfældig og nedsunket, måske den kørevej, der førte fra strædet mod Flakhaven til den store kirkegårdsport i nord[72] eller fra Albani Torv til samme port. I forbindelse med kirkegårdens omlægning i 1860'erne og 1870'erne ændredes kirkegårdens gange, ikke mindst som følge af sløjfningen af den gamle hovedindgang i nord og retableringen af den oprindelige indgang i vest.

Fig. 38. Fældning af et træ, placeret ved klostergårdens indhegning mod Klosterbakken, jfr. fig. 41. Foto 1943 i Landsarkivet for Fyn. - *The felling of one of the trees, near the fence between the cloister and* Klosterbakken, *cf fig. 41.*

MONUMENTER PÅ KIRKEGÅRDEN

Monument over biskop Thomas Kingo (fig. 39), 1870-75, af Theobald Stein. Bronzebuste, 102 cm høj, på 265 cm høj sokkel af rødlig granit. Biskoppen og salmedigteren er vist i ornat med pibekrave og kalot på det skulderlange, lokkede hår. På soklen, hvis forside smykkes af en harpe, indrammet af en laurbærkrans, står en række indskrifter i fordybede versaler. Forrest: »Thomas Kingo«, på den vestvendte side: »Født i Slangerup 15de december 1634«, på den østlige side: »Død i Odense 14de oktober 1705« samt

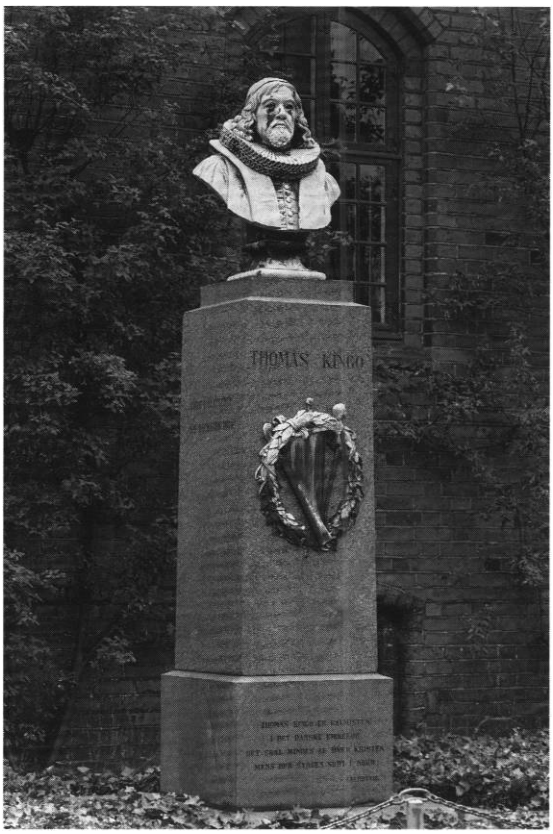

Fig. 39. Monument over biskop Thomas Kingo. Bronzebuste, 1870, af Theobald Stein (s. 117). Nu i klostergården, ved søndre klosterfløj. NE fot. 1992. - *Monument to Bishop Thomas Kingo. Bronze bust, 1870, by Theobald Stein. Now in the cloister, near the south wing of the monastery* .

på soklens base: »Thomas Kingo er salmisten i det danske kirkekor. Det skal mindes af hver kristen mens der synges sødt i nord. Grundtvig«.

Monumentet, der finansieredes ved en landsdækkende indsamling, blev opstillet 1875 af murermester A. F. Andersen og stenhugger Chr. Hintze.[89] En gipsafstøbning af busten findes på Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, mens endnu en bronzeafstøbning, dateret 1871, er opstillet ved Emmauskirken på Frederiksberg.[90]

Kingos monument er siden 1943 opstillet i klostergården ud for klosterets sydfløj med front mod domkirken.[78] Oprindelig stod monumentet på domkirkens nordside foran Valkendorfs kapel. 1929 flyttedes det et stykke mod vest til en plads på linje med kirkens femte fag, regnet fra vest.[78]

Gravmælet over kancelliråd Jens Benzon, der er opstillet ved domkirkens nordøsthjørne, vil blive beskrevet i forbindelse med kirkens gravminder.

BYGNINGER VED KIRKEN

S. Knuds kloster. Benediktinerklosterets bygningshistorie og nærmere beskrivelse vil i overensstemmelse med Danmarks Kirkers redaktionsprincipper ikke blive behandlet bortset fra dele, der har særlig tilknytning til kirkens nuværende funktion, så som sakristiet, det såkaldte konsistorium (s. 276, 295) og ligkapellet (s. 121). Et kort rids af klosterkompleksets historie og udformning er dog nødvendig til forståelsen af de situationer, hvor klosterets og kirkens indbyrdes forbindelse har påvirket udformningen af sidstnævnte (se tillige s. 275).[91]

Munkenes bygningskompleks, der i sin senmiddelalderlige skikkelse synes at have omfattet et firfløjet anlæg med kirken som nordre længe, foruden andre bygninger og gårdspladser på det sydover faldende terræn mod åen (jfr. fig. 15), er nu helt præget af den efterreformatoriske udvikling. Klosteret blev efter munkesamfundets opløsning residens for lensmanden, der 1586 skænkede østfløjens nordlige del til præsteskabet som konsistorium. Efter 1621 indrettedes gymnasium (se ndf.) i den øvrige del af fløjen. Dele af vestfløjen blev nedrevet allerede i 1620'erne, og de øvrige bygninger overgik efterhånden til privat brug med radikale ombygninger til følge. Efter en brand 1913 købte Odense kommune 1915 disse bygninger, der 1894 var blevet opmålt og undersøgt af Nationalmuseet ved arkitekt Aage Langeland-Mathiesen.[92] I løbet af de følgende fire år genskabtes S. Knuds kloster efter et projekt ved Valdemar Schmidt, der gav det en fri nygotisk udformning under hensyntagen til de eksisterende middelalderlige bygningslevn; det indre blev dog helt fornyet.

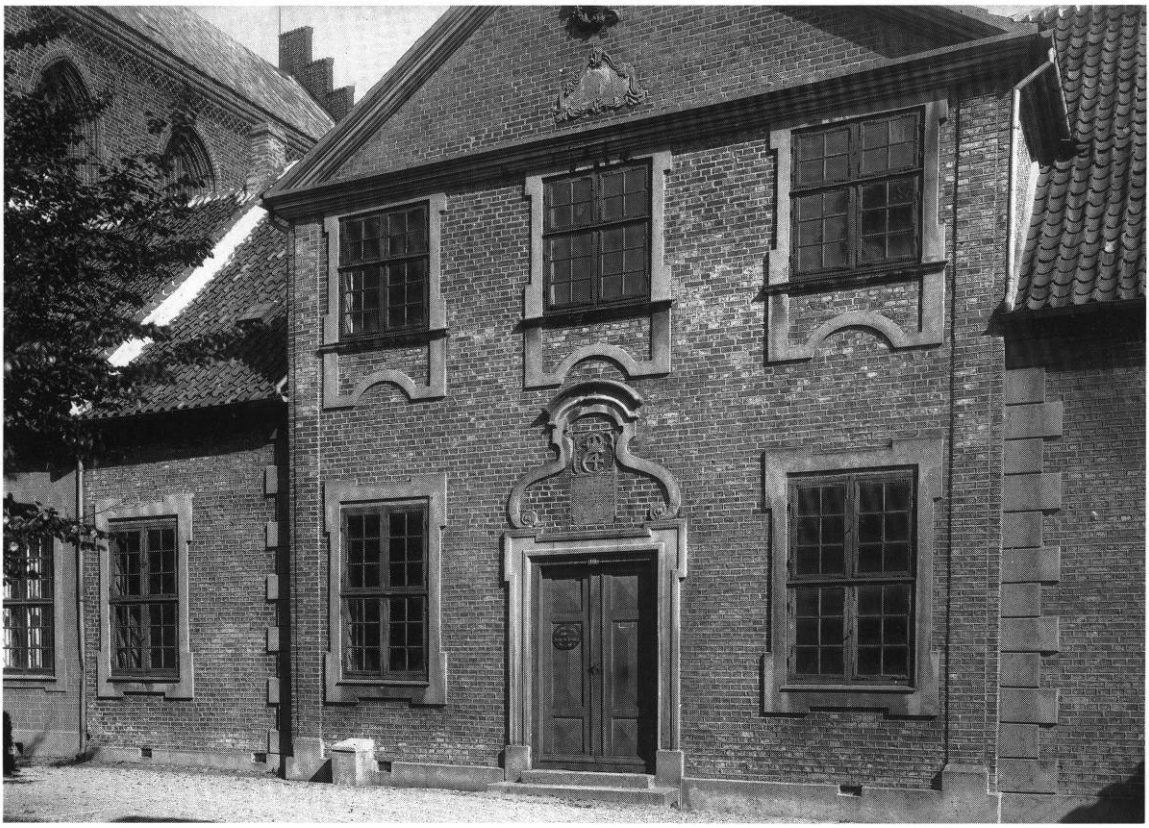

Fig. 40. Klostergården, set mod den tidligere gymnasiebygning. Hugo Matthiessen fot. 1915. - *The cloister, looking towards the former* gymnasium*building*.

Kendskabet til det middelalderlige klosteranlæg hviler således på de bevarede, stærkt ændrede bygninger, de sparsomme skriftlige kilder og navnlig på en række arkæologiske undersøgelser, der siden undersøgelsen 1894 og genskabelsen af S. Knuds kloster (1915-19) er suppleret med udgravning i østfløjens nordende (1946) og sydende (1966).[93] Endvidere påvistes 1943 sydøst for klosteranlægget en fritliggende, middelalderlig stenbygning (badstue?).[94]

Det fremgår heraf, at klosteret allerede i 1100'erne i forlængelse af den ældste stenkirkes tværskib har haft en østfløj, hvis fundamenter og få murværksrester (frådsten) er påvist nærmest kirken; bredden svarede tilsyneladende til den nuværende bygning. Resterne af en fritstående murstensbygning, i vestre del af den nuværende sydfløj, hvis kultiverede detaljer henfører den til 1200'ernes første halvdel, viser dog samtidig, at klosteranlægget på dette tidspunkt ikke omfattede en lukket fratergård. Udformningen af den gotiske kirkes sydfacade taler samme sprog. Omtalen 1395 og 1461 af et »kapitelhus ved S. Knud« (domo capitulari apud S. Canutem) kunne også tyde på, at en særskilt bygning anvendtes til dette brug.[95]

Den lukkede klostergård er da vokset gradvis frem som et heterogent anlæg, hvis østfløj må være radikalt fornyet samtidig med teglstenskirkens færdiggørelse under biskop Mogens Krafse (s. 274), der 1464 »lod klosteret pryde med nogen ny bygning«.[96] Den ombyggede østfløj (af munkesten i polsk skifte), hvis østfacade vidtgående står indkapslet i den eksisterende bygning, har været i to stokværk med hvælvede rum i det første og direkte forbindelse til kirken fra begge etager. Mod klostergården har den været udstyret med en korsgang, hvis funda-

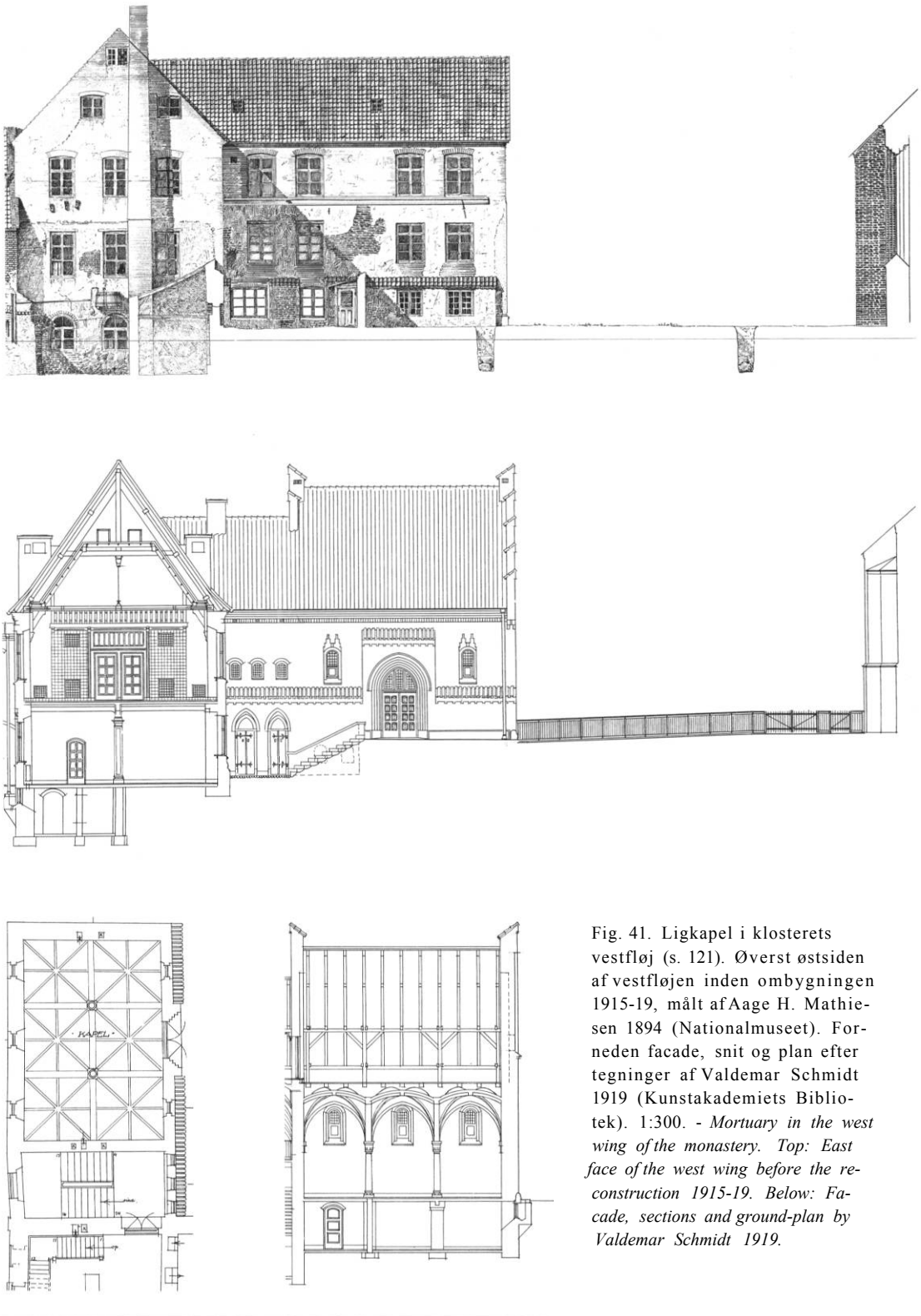

Fig. 41. Ligkapel i klosterets vestfløj (s. 121). Øverst østsiden af vestfløjen inden ombygningen 1915-19, målt af Aage H. Mathiesen 1894 (Nationalmuseet). Forneden facade, snit og plan efter tegninger af Valdemar Schmidt 1919 (Kunstakademiets Bibliotek). 1:300. - *Mortuary in the west wing of the monastery. Top: East face of the west wing before the reconstruction 1915-19. Below: Facade, sections and ground-plan by Valdemar Schmidt 1919.*

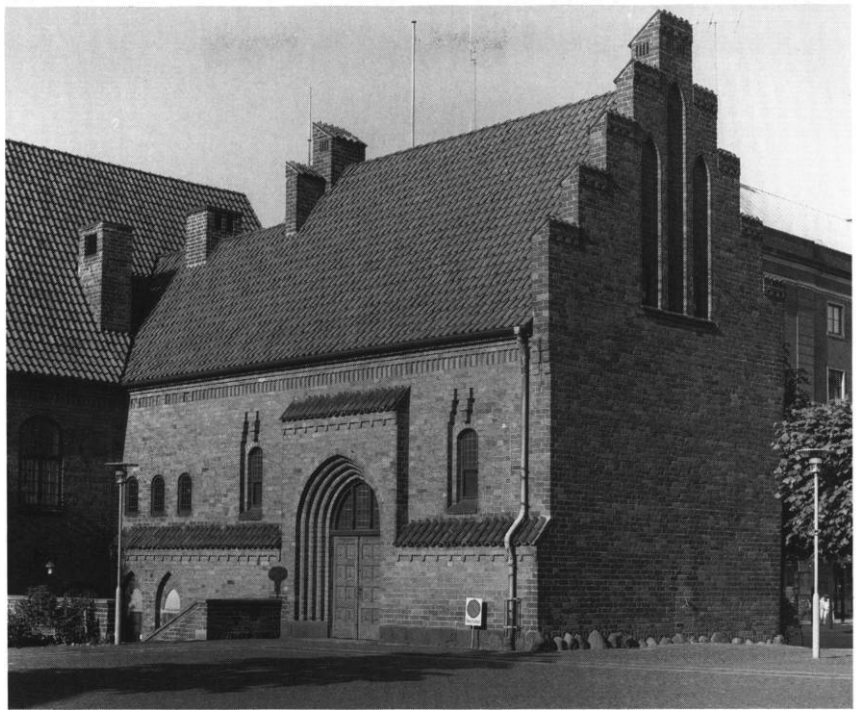

Fig. 42. Ligkapel i klosterets vestfløj, set fra nordøst. Opført efter tegninger af Valdemar Schmidt 1919, jfr. fig. 41 (s. 121). HJ fot. 1993. - *Mortuary in the west wing of the monastery, seen from the north-east. Built from drawings by Valdemar Schmidt, 1919, cf fig. 41.*

menter er påvist 1894 og tillige forklarer en blændet dør i kirkens sideskib på dette sted (s. 277). Korsgangen synes nedbrudt i 1600'ernes begyndelse i forbindelse med indretningen af Gymnasiet, jfr. s. 295. Sonderingerne 1894 tydede endvidere på, at en vestfløj med tilhørende korsgang var ført helt frem til kirken, hvis facade den delvis har dækket på en såre uharmonisk måde.

Inden for klosterkomplekset synes, i det mindste 1365, at have været et hospital, måske det, der 1437 nævnes som byens gamle, ødelagte hospital.[97] Endvidere må her have været en skole, der måske i senmiddelalderen placeredes i den bygning vest for domkirken, hvor Latinskolen havde til huse (jfr. ndf.).

Menighedshus. 1977 erhvervede kirken den tidligere gymnasiebygning, klosterets oprindelige østfløj, hvor Stiftsbiblioteket tidligere havde været placeret (s. 295).[78] Her indrettedes kirkekontor, konfirmandstue samt mødelokale.[98]

Ligkapellet (fig. 41-43) er tegnet af Valdemar Schmidt og omfatter hovedparten af vestfløjen i det af samme arkitekt frit genskabte klosteranlæg fra 1915-19 (se ovf.). Bygningen er opført af store røde sten i munkeskifte, og soklen markeres af bindige kløvstenskvadre. Disse afløses ved nordgavlen, der rummer bevarede levn af ældre murværk (se fig. 43), af en markstenssyld; taget er hængt med røde vingetegl.

Den nygotiske bygning er en fri gendigtning med udgangspunkt i den senmiddelalderlige vestfløj, hvis få, forbyggede levn er registreret på Aage Langeland-Mathiesens opmålinger fra 1894. Her ses således den udvendige, teglhængte fortykkelse af østsidens nedre del, som antagelig var de nedskårne rester af vestfløjens oprindelige østmur. Arkitekten har bibeholdt denne detalje, men omdannet den til et motiv, som spiller sammen med et murfremspring omkring den spidsbuede portal. Portalen indrammes af to fladbuede vinduer, indsat i spejl med tvillingedelt afdækning af stejle trappestik. Tre tilsvarende lysåbninger ses på kapellets vestside, mens den kamtakkede nordgavl er vindueløs, kun prydet af tre spidsbuede højblændinger i gavltrekanten.

En indvendig brandmur, som udvendig markeres ved tre kamtakker, skiller ligkapellet fra vestfløjen nærmest klosterets sydfløj. Dette af-

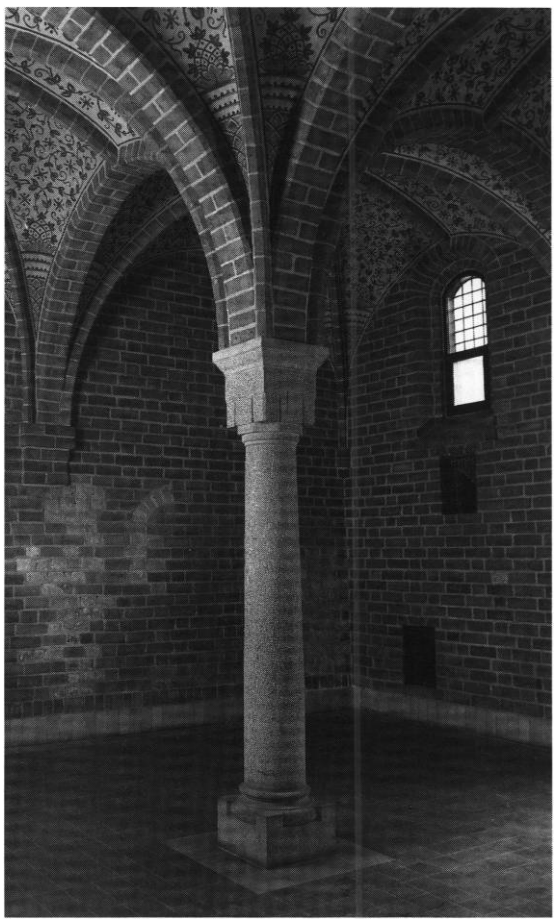

Fig. 43. Indre af ligkapel i klosterets vestfløj, opført efter tegninger af Valdemar Schmidt 1919 (jfr. fig. 41), med kalkmalerier ved Jens Møller-Jensen (s. 122). NE fot. 1993. - *Interior of the mortuary in the west wing of the monastery, built from drawings by Valdemar Schmidt, 1919 (cf. fig. 41), with mural paintings by Jens Møller-Jensen.*

snit, som følger det sydover faldende terræn, fungerer dels som trappehus til sydfløjen, dels som adgangsvej til kælderen under ligkapellet (hvælvet materialrum og toiletter) og varmekælderen under sydfløjen.

Ligkapellets indre (fig. 43) er som en parafrase over en fornem klostersal: To granitsøjler, hvis kapitæler prydes af henholdsvis latinsk kors og timeglas, bærer rummets 2x3 ottedelte ribbehvælv. Ribberne står i blank mur svarende til rummets vægge, mens kapperne smykkes af kalkmalerier, udført efter tegninger af Jens Møller-Jensen." Den middelalderinspirerede, afjugendstilen prægede bladornamentik, er holdt i grønne, brune og sorte farver.

†*Ligkapeller og materialhuse* . Fra ældre tid er omtalt mindst tre forskellige ligkapeller, der samtidig fungerede som materialhuse for domkirken. Alle var placeret mod nordmuren af det daværende klosterkompleks' sydlænge.

1) Opført 1748-51 i forbindelse med domkirkens hovedrestaurering »for derrudi at indkomme Materialierne og Liigbørrene«.[69] Trapezformet grundplan, 27(22) alen langt, 5 alen bredt (jfr. fig. 28).[100] En etage med loft, beregnet til henlægning af diverse materialer. Inddelt i tre rum, hver med særskilt indgang mod klostergården. Mur- og bindingsværk med tegltækket halvtag.

1780-81 istandsattes gavlen mod Gymnasiet (den østvendte).[69] 1818 og atter 1826 karakteriseredes bygningen som brøstfældig; navnlig var fodstykke og gavlbjælker forrådnede.[100] Nedrevet umiddelbart efter.

2) (Fig. 29), opført 1827-28 efter tegning af stiftskonduktør Hanck.[101] Placeret som forgængeren. 22 alen langt, 7,5 alen bredt og som det foregående opdelt i tre rum. Fem vinduer mod nord, to mod hhv. øst og vest. Mur- og bindingsværk med tegltag.[99]

Istandsættelser omtales allerede 1836 og 1838.[72] 1843 karakteriseredes ligkapellet som revnet.[100]. 1853 blev kapellets indre malet med oliefarve og dekoreret i gotisk stil med marmorerede fyldinger og lister. En englefigur på loftshvælvet nymaledes, mens tre dørfløje på endegavlene egetræsmaledes, og kragstenene om facadens fløjdør fik stenkulør og overskriften: »St: Knuds: Kirkes Bisættelses Capel« med hvide skrifttegn.[72] Nedrevet 1877.

3) 1877-79, opført under tilsyn af Carl Lendorf med udgangspunkt i tegning af J. D. Herholdt, dateret 1864 (fig. 44).[102] Kapellet var mindre end det 1864 projekterede (14x10 alen mod 24x10,5 alen), men fulgte tilsyneladende udformningen fra det ældre udkast, en en-etagers murstensbygning med sadeltag og kamtakkede gavle mod øst og vest (jfr. fig. 44). Kapellet var placeret vest for et samtidigt opført kedelhus (se ndf.) og foran et materialhus. Nedrevet 1916.

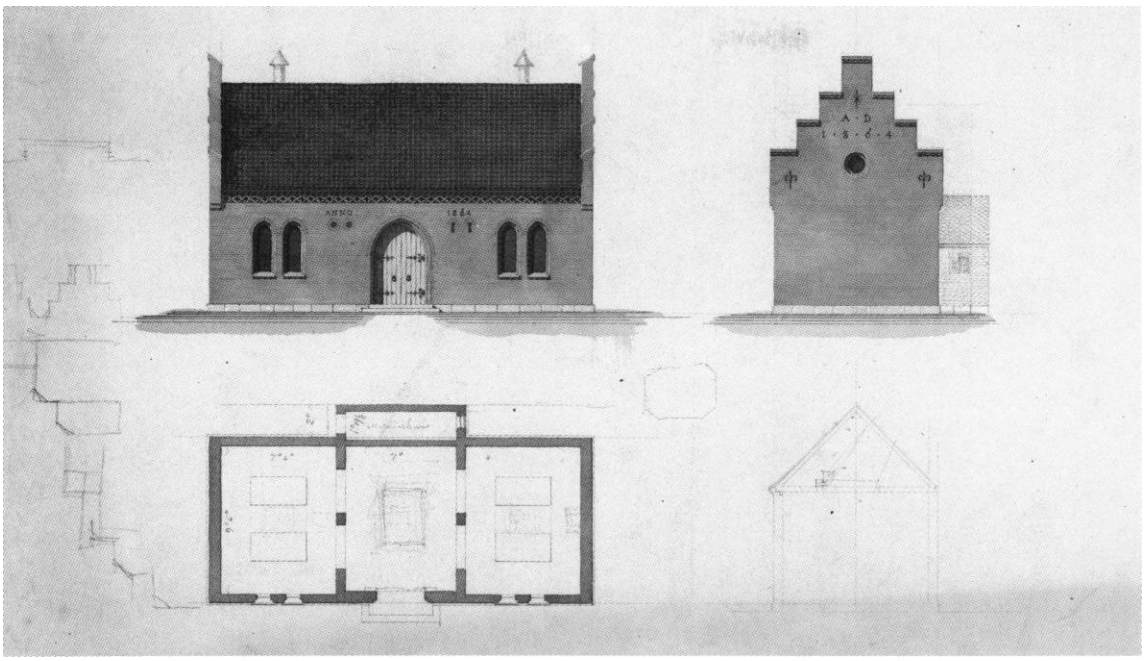

Fig. 44. J. D. Herholdt: Projekteret †ligkapel med årstallet 1864 (s. 122). 1: 300. Plan, facader og tværsnit. Farvelagt tegning. Kunstakademiets Bibliotek. - *Proposal for a †mortuary, 1864. Plan, facades and section. Coloured drawing by J. D. Herholdt.*

†Materialhuse. Foruden det ovf. omtalte lig- og materialhus, opført 1748-51, nævnes 1758-60 henlæggelse af sager i fire materialhuse samt på materialloftet, dvs. antagelig det førstnævnte samt tre andre. Ligeledes nævnes nøgler til fire materialhuse. 1867 omtales forsikring af materialhusene.[69] Der kendes intet videre til de øvrige huse, hverken placering, opførelsestid eller udformning.

Om kirkens *†kalkhus,* jfr. s. 307.

†Sprøjtehuse. Tidligst nævnt i brandtaksation 1761 og beskrevet som en seks fag lang bygning, opført af god brandmur samt forsynet med to dobbelte porte.[99] Bergs kort 1798 (fig. 26) viser placeringen i kirkegårdens nordøsthjørne, såvel som formen, et uregelmæssigt kvadrat af ca. 8 alens sidelængde. 1789 betaltes Henrik Scheuer for zirater og kugler på våben- og sprøjtehuset.[69] 1805 blev taget udvendig skællet og indvendig understrøget. I forbindelse med kirkegårdens omlægning i nordøst ved nedrivningen af Oluf Bagers gård 1835 (se ovf.) blev sprøjtehuset tilsyneladende nedrevet og samme år erstattet af et andet. 1857 omtales istandsættelser,[72] 1867 forsikres sprøjtehuset, men 1882 nævnes det som for længst nedrevet.[69] Placeringen er ikke ganske klar. Muligvis har det stået nord for kirkegården.[103]

†Vognhuse. Vognhuse er fra tid til anden nævnt i regnskaberne, men uden nærmere beskrivelse af form eller placering. Muligvis kan visse af omtalerne referere til de førnævnte material- og sprøjtehuse, ligesom det heller ikke kan udelukkes, at enkelte henvisninger gælder *†våbenhuset* (s. 304).

1667 omtales istandsættelser af vognhusets loft og bygningen nævnes som det lille hus bag Gymnasiet. 1672 istandsattes det store vognhus, et muligt indicium på, at der fandtes flere bygninger til dette brug. 1761 fik vognhuset to nye døre.[69] 1838 ændredes tagbeklædningen fra bly til zink.[86]

†Nødtørftshuse. 1667 omtales tømmer til et nathus bag Gymnasiet, vel beregnet i første række til elevernes brug.[69] På Hancks tegning 1827 (fig. 46) er registreret et lokum ved kirkens

nordøstligste pille. Antagelig er det sløjfet i forbindelse med nedrivningen af den tilstødende gård 1835.

GEJSTLIGE EMBEDSBOLIGER OG SKOLER

Bispegårde. Hvor Odensebispens residens i den ældste tid har været, vides ikke sikkert. Vidnesbyrd om en katolsk bispegård i byen stammer først fra senmiddelalderen. Opførelsen skal være påbegyndt under biskop Mogens Krafse 1466, der selv i øvrigt besad en ejendom nord for S. Knuds kirkegård (se ndf.). Antagelig havde bispegården den placering, hvor den siden 1480 omtales, nemlig øst for domkirken og S. Albani kirkegård, i det kompleks af bygninger, der senere rummede Det adelige Jomfrukloster.[104] Under biskop Jens Andersen Beldenak, 1504-08 foregik byggearbejder, bl.a. med sten fra den nedrevne provstegård. Hvorvidt bispegården nyopførtes, som en forsvunden bygningssten vil vide, eller blot ombyggedes, er uvist. Den bevarede nordfløj er for de nedre deles vedkommende senmiddelalderlig, ligesom en vestfløj, hvis fundamenter udgravedes 1976.[105]

Efter 1536 tjente bispegården som kongelig residens, afløst 1575 af S. Hans kloster. Herefter var bispegården på private hænder, 1584 registreret blandt Oluf Bagers ejendomme og 1660 ejet af rigsråd Jørgen Brahe til Hvedholm og hans familie, indtil den 1716 skænkedes til Det adelige Jomfrukloster. I dag ejes komplekset af Odense kommune.

Den lutherske superintendent eller biskop havde sin bolig vest for domkirken. 1538 skænkedes det 1519 oprettede S. Clare kloster til residens for superintendenten, sognepræsten til S. Albani sogn, en kapellan, samt en læse- og en skolemester (rektor for Latinskolen). Mens de øvrige embedsboliger siden hen afvikledes, har biskoppen fremdeles sin bolig i Klaregade. 1804-05 og atter 1916 ombyggedes bispegården, senest af Niels Jacobsen.

Provsteboliger. Odenseprovstens residens er tidligst nævnt 1466.[106] I forbindelse med bispegårdens opførelse under Jens Andersen Beldenak skal den midlertidig være blevet nedrevet (jfr.ovf.). Placeringen fremgår dog ikke, hverken her eller af senere omtaler (1528, 1543). Brauns prospekt 1593 viser residensens (»Curia Præpositi D. Virgin«) beliggenhed syd for Vor Frue kirke, hvortil provsten, i hvert fald i senmiddelalderen, var særligt knyttet (se nærmere omtale under Vor Frue kirke).

Efter reformationen udskiltes provstegården og provstiets gods endegyldigt fra Vor Frue kirke og lagdes som embedslen under rigskansleren. Indtil 1680, hvor embedet som stiftsprovst for Fyn oprettedes og bestemtes stedse at skulle følge domkirkens sognepræst, beklædte skiftende præster ved byens sognekirker posten som provst for Odense herred og by med bolig i de respektive præsteresidenser. Sognepræsten for S. Albani sogn, siden 1618 for S. Knuds sogn, havde indtil 1746 bolig i Klaregade over for bispegården.[107] Efter ansøgning fra sognepræsten Jacob Ramus blev den brøstfældige residens solgt og 1747 erhvervet af det nyoprettede Tugt- og manufakturhus.[108] Siden har stiftsprovsten haft skiftende boliger.

Præeste- og kapellanboliger i øvrigt. Som nævnt s. 94 lå i middelalderen forskellige præste- og vikarresidenser nord for S. Knuds kirkegård, vigtigst biskop Mogens Krafses ejendom (Albani Torv 16), hvor vikaren for det af ham stiftede S. Knuds kapel (s. 270) boede - med bekvem vej til arbejdspladsen.

Kapellanresidensen til S.Albani sogn, siden 1618 S. Knuds sogn, lå som nævnt i Klaregade, nord for bispegården. 1654 blev bygningen nedbrudt, og kirken erhvervede sig en ny gård, som kapellanen overtog året efter, dog med den klausul, at de følgende kapellaner selv skulle skaffe sig bolig.[69] Den gamle kapellanboligs grund indgik siden 1679 i bispegårdens have.[72] Fra 1704 havde kapellaniet embedsbolig i en af Magistraten erhvervet gård i Vestergade,[109] der dog måtte afhændes 1753 på grund af brøstfældighed.[110] Fra 1816 forenedes kapellaniet med præsteembedet ved Gråbrødre hospital og Odense tugthus (nedlagt 1865), hvorefter embedsboligen ved hospitalet tillagdes kapellanen.[111]

Fig. 45. Odense Katedralskole, set fra kirkegården nord for S. Knuds kirke. Maleri af Niels Moe, 1847. Møntergården, Odense. - *Odense Cathedral School, seen from the churchyard north of St Knud's Church. Painting by Niels Moe, 1847.*

Skoler. Domkapitlet har vel fra første færd haft en skole, men det er uvist om denne eller elementærskolen i S. Albani sogn, der nævnes første gang 1447, har været placeret i selve klosterkomplekset eller i en bygning på kirkegården, hvor Latinskolen senere havde til huse.[112]

Selve skolebygningen på kirkegården hidrørte antagelig i sin kerne fra tiden før reformationen. Det bestyrkes af låsebrevet 1537 (1534) over klosterets besiddelser, hvori omtales ejendomme omkring Pugestræde og i samme forbindelse skolen »met then haffue ther hoss Higer«.[113] Det kunne være den have »sønden op til skolen«, som prior Christiern Poulsen 1561 fik løfte på at beholde, når han nedlagde sit embede,[114] og som 1618 lagdes til kirkegården (se ovf.). I denne bygning fik byens eneste latinskole vel til huse efter kirkeordinansens reform af skoleväsenet 1537, og det er antagelig også denne, Christian III 1554 befalede forlænget.[115] På Brauns prospekt (fig. 15) er skolen (»Schola trivialis«) gengivet som en to stokværk høj bygning med kamtakkede gavle og karnap mod sydøst. 1596 lod Christoffer Valkendorf skolen bygge og forlænge 12 alen.[116] 1693-97 og atter 1760-61 var bygningen genstand for hovedistandsættelser. Ved sidstnævnte restaurering blev den muligvis forsynet med den frontispiece mod kirkegården, som ses fig. 45. Den grundmurede bygning, der på dette tidspunkt beskrives som 48 alen lang, 13 alen bred (mod syd), 11,5 alen mod nord, havde to indgange, dels fra selve kirkegården, dels fra S. Knuds kirkestræde i vest.[117]

Ved Latinskolens sydvesthjørne opførtes o. 1637 en borgerskole, Den danske Skole, et to stokværk højt, seks fag langt, grundmuret hus (jfr. fig. 16 og 26). Til skolen hørte en lille indhegnet have, antagelig den ved nordsiden 1841 angivne »Almue Skolens Gaard« (fig. 36).[118]

Latinskolen, der efter Gymnasiets suspension fra 1802 betegnedes Odense Katedralskole, flyttede 1846 til nye bygninger i Store Gråbrødrestræde. Selve bygningen, der en tid bl.a. husede en friborgerskole for drenge, blev nedrevet 1883. Den danske Skole var allerede blevet sløjfet o. 1865.[119]

1621 oprettedes Odense Gymnasium som en overbygning på Latinskolen, og 1623 indviedes institutionen, der fik til huse i klosterets østfløj.[120] Gymnasiet omfattede i alt 21 fag og et stokværk. Bygningen, som undergik en større istandsættelse i 1750'erne, blev efter 1802 hjemsted for forskellige institutioner, 1813-1967 for Fyens Stiftsbibliotek (jfr. også s. 295) og fra 1924 for Centralbiblioteket, hvoraf Lokalhistorisk Afdeling stadig har til huse her; dog i det genskabte Knudskloster.

NOTER TIL S. 93-126

[1] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne sager 1722-1806, koncept til brev til Stiftstøvrighed, 24. dec. 1779.

[2] Christensen, *Middelalderbyen* 31f. og Jørgen Elsøe Jensen, *Danmarks Middelalderlige Byplaner. Fyn med omliggende øer,* Herning 1992, 96f.

[3] *Elsøe Jensen* (note 2) 19f. »Odenses byplan synes at vise os troen i en randbebyggelse«.

[4] Svend Aakjær (udg.), *Kong Valdemars Jordebog,* 2, Kbh. 1926-73, 196.

[5] Christensen, *Middelalderbyen* 35f., 70, 105f., 120. Jfr. også Jane Kjærgaard Andresen, *Odense Skt. Knuds klosters gårde. En retrospektiv analyse af disses strukturering og beliggenhed på reformationstiden med særligt henblik på kilderne.* Utrykt specialeafhandling ved Historisk Insititut, Odense Universitet. Odense, 1990, 18f.

[6] *DK KbhAmt* 1277f. Samspillet mellem bispekirken i Dalby og stedets kongsgård er påvist af Erik Cinthio, senest i »Dalby kyrkors stiftere och donatorer«, *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson,* Stockholm 1992, 1-10 (med yderligere henvisninger). Lunds domkirkes ældste bygningshistorie er endnu omdiskuteret. For en redegørelse for domkirkeområdet og relationen til kongsgården og ærkebispens borg, Lundagård, jfr. dog Anders Andrén, *Lund. Medeltidsstaden,* 26, Lund 1980, 69f.

[7] *DiplDan* 1, II, nr. 42 (13. okt. 1117).

[8] Christensen, *Middelalderbyen* 115.

[9] Christensen, *Middelalderbyen* 106, antyder muligheden af, at klosterets grund var skænket af kongen og bispen i fællesskab.

[10] Om Brauns prospekt og dets kildeværdi, jfr. generelt *Otonium.*

[11] *Albani Kirke & Torv* 35f.; Lars P. Pedersen, »Middelalderlige hustomter ved Odense Å«, *hikuin* 14, Højbjerg 1988, 33-38.

[12] *KglRetDom* II, 487f.

[13] Christensen, *Middelalderbyen* 144.

[14] Jfr. s. 91 (note 28).

[15] Christensen, *Middelalderbyen* 144 og *Albani Kirke & Torv* 71f.

[16] Christensen, *Middelalderbyen 59.*

[17] Finn Grandt-Nielsen og Jens Sørensen, »Flakhaven. Rådhuspladsen i Odense«, *FyMi* 1988, 195f.

[18] Christensen, *Middelalderbyen* 78.

[19] Christensen, *Middelalderbyen* 78, 115, 144 og *Grandt-Nielsen og Sørensen* (note 17) 200f.

[20] Resens Odensekort, 1677 (fig. 2, s. 67). Endvidere *DaStedn* 22; Christensen, *Middelalderbyen* 54. Engelstoft, *Byhistorie* 155 anfører 1537 og 1656.

[21] *DaStedn* 22 og Engelstoft, *Byhistorie* 155f, som afviser denne forklaring og associerer navnet med »Klenberg«, i betydningen »lille bakke«.

[22] Christensen, *Middelalderbyen* 64, 114. Som anført s. 64 er registraturnotitsen dog eftermiddelalderlig, og betegnelsen kan derfor som nævnt være en tilbageslutning fra forhold, der først var gældende efter reformationen. I stadfæstelsesbrevet over S. Knuds klosterets ejendomme omtales Pogestræde og skolen dog umiddelbart efter hinanden allerede 1537, jfr. *KglRetDom* I, 613 og II, 488.

[23] Christensen, *Middelalderbyen* 64.

[24] Engelstoft, *Byhistorie* 307.

[25] *FyAktst* I, nr. 33.

[26] *KancBrevb* 24. febr. 1580; *Albani Kirke & Torv* 80f.

[27] *KancBrevb* 26. maj og 5. aug. 1580. Oluf Bager havde allerede 1573 fået tilladelse til at bygge på grunden, som han erhvervede 1562.

[28] *KancBrevb* 15. dec. 1581. Om Albani Torv, jfr. *Albani Kirke & Torv* 61f., 93f.

[29] *Odense Katedralskoles Historie* 72.

[30] G. L. Wad, »Til Oluf Bagers og hans Slægts Historie«, *FyFort* IV, 1924, 27.

[31] *DaKancReg* 24. juni 1542.

[32] Hamsfort udvidede ejendommen med en tilbygning (egentlig to bygninger) i syd, antagelig en laboratoriebygning, der på gavlen bar årstallet 1575. Syd herfor var en indhegnet haveplads og et baghus langs kirkegården, jfr. fig. 15 og *Grandt-Nielsen og Sørensen* (note 17) 200f.

[33] LAFyn. *Odense byfogedark.* Skøde- og panteprotokol, 1695, 26. nov. (fol. 194) og Bruuns bykort fra o. 1755, gengivet i *Odense bys historie* 5, 113.
[34] G. L. Wad, »Landstingshuset i Odense«, *FyFort* III, 1921, 59f.
[35] *Kronens Skøder* IV, 655. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.
[36] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne sager 1827.
[37] Brev fra Hanck til prins Christian Frederik daværende guvernør over Fyn 22.jan. 1828, jfr. Victor Hermansen,»Tredelingen og Odense«, *Fynske Studier* IV, Odense 1960, 53f.
[38] LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. 1864. Kopi af gavebrev.
[39] LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. 1835 og gavebrev, jfr. note 38. *Mumme* 32f.
[40] LAFyn. *Odense Cathedralskoles Breve,* 1835, 1841, 1847.
[41] Brev af 21.marts 1857 fra Stiftsøvrigheden til Kultusministriet. RA. *Kirke- og Undervisningsministeriet.* 1. kontor, 1857, Journalsag J 412.
[42] *Vestergadekvarteret i Odense. Registrant 1984.* Udg. Odense Magistrats 2. afdeling, Odense 1984, 88f.
[43] Iflg. Engelstoft, *Byhistorie* 353 stod bygningen »indtil de sidste Aar« (1880).
[44] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. 1883. Damgaard, *»Restaurationen«,* 107f. Om Læseforeningen, jfr. Martin N. Hansen i Torben Nielsen red., *Odenses bibliotekshistorie* (C. C. Rafn-Forelæsning, nr. 8), Odense 1990, 91f.
[45] Torben Nielsen i *Odenses bibliotekshistorie* (note 44) 59f.
[46] Jfr. *Vestergadekvarteret* (note 42). Planer i Magistratens 2. afdeling viser, at der 1917-18 projekteredes en tilsvarende drastisk nord-sydgående vejgennemføring umiddelbart øst for domkirken, jfr. planer udarbejdet af Stadsingeniørens kontor, 228/1917 og 111/1918.
[47] *Albani Kirke & Torv* 107.
[48] Johannes Tholle, »Klosterhaverne i Odense«, *Havekunst* 6, 1925, 17-20.
[49] *Odense bys historie* 10, 134f. C. Th. Sørensen, »H.C. Andersenhaven«, *Havekunst* 42, 1961, 57-58.
[50] Ved embedet. *Kirkeprot.* 1984-88, hvor forslaget senest nævnes.
[51] 1547 omtales et stræde syd for S. Albani kirkegård mellem bispegården og S. Knuds klosters abildgårdsmur, jfr. *ÆldDaArkReg* V, 212.
[52] *Albani Kirke & Torv* 48. Fundet er omtalt i en notits i *Berlingske Tidende* 28. nov. 1888.
[53] *DaMag* I, 2, 17f.
[54] Arild Huitfeldt, *Bispekrøniken, Den geistlige Histori offuer alt Danmarckis Rige,* Kbh. 1604. *Vedel Simonsen* II, 1, 81 refererer urigtigt Huitfeldts notits om nørre part som »Nørre Port«. Om domhuset, jfr. også Christensen, *Middelalderbyen* 115f.
[55] Strædet er ikke omtalt i middelalderen, men det kan netop skyldes, at det har været klosterets private adgangsvej til Munkemølle, jfr. Christensen, *Middelalderbyen* 64.
[56] Engelstoft, *Byhistorie* 55.
[57] Gravene var fjernet, da Mouritz Mackeprang inspicerede udgravningen i maj måned, jfr. indb. i NM.
[58] Af det betydelige antal murede grave, som er fremdraget ved ruinen af Øm kloster, havde kun én muret bund, jfr. *DK Århus* 3801.
[59] *DaKancReg* 24. juni 1542.
[60] 1575 opførtes en tilbygning til ejendommen, der nu var apotek i Hamsfortfamiliens eje. Husets sydgavl respekterer endnu gadelinjen, som videreføres i Albani Torv 16 og 15, jfr. fig. 15. Senere tilføjedes en bagbygning og en have, måske den, der allerede 1578 tillagdes Hamsfort »ved skolen og op til S. Knuds kirkegård«, jfr. *KancBrevb* 4. juni 1578. Om bygningen, jfr. G. L. Wad, »Biskop Jens Andersen Beldenaks Gaard«, *Fy Fort* IV, 1924, 174f.
[61] *KancBrevb* 1. aug. 1618.
[62] RA. *Lensrgsk.* S. Knuds klosters Jordebog. 1660-61.
[63] *KancBrevb* 20. juni 1627.
[64] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. 1632.
[65] Den tilbageblevne del af fløjen bar på gavlen årstallet 1631, jfr. Engelstoft, *Byhistorie* 321.
[66] *KancBrevb* 17. maj 1637.
[67] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Desuden i *Hovedrgsk.*
[68] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Begravelsesprot. 1811-62. Allerede 1805 var kommet et almindeligt kongeligt påbud mod begravelser. Som konsekvens heraf oprettedes 1811 i Odense en assistenskirkegård. Undtaget fra forbudet af 1818 var dog personer, hvis ægtefælle eller børn allerede var stedet til hvile her.
[69] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

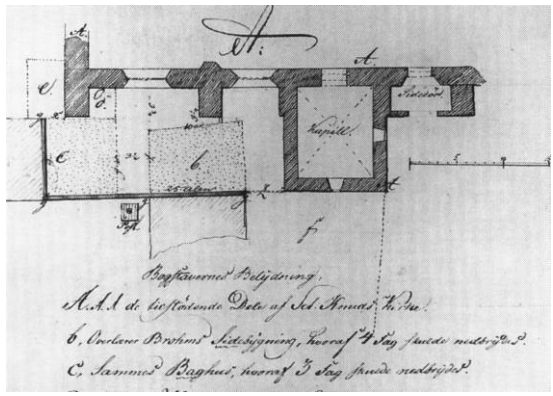

Fig. 46. Stiftskonduktør Johan Hancks forslag til frilæggelse af korets nordside ved delvis nedbrydning af de tilgrænsende ejendomme, sml. fig. 17 (s. 100). Dateret 19. sept. 1827. Landsarkivet for Fyn. - *Proposal for exposing the north side of the chancel by partial demolition of the neighbouring houses.*

Fig. 47. S. Knuds kirke, set fra Albanitorv. J. Wahlmann fot. 1860, Møntergården, Odense. - *St Knud's Church seen from St Alban's Square. Photo 1860.*

[70] LAFyn. *Kirkeinsp.ark. for S. Hans.* Indkomne sager, 28. marts. 1806.
[71] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne sager; *Bispeark.* Odense Cathedralskoles breve 1810.
[72] LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.
[73] Jfr. kort i LAFyn. *Bispeark.* Odense Cathedralskoles breve 1841. Desuden *Kirkeinsp.ark.* Indkomne sager, 18. marts 1835.
[74] RA. *Kirke- og Undervisningsministeriet,* 1. kontor. Akter vedr. Skt. Knuds restaurering, nr. 3603.
[75] NM. *Det særlige kirkesyns prot.* 1865; RA. *Kirke- og Undervisningsministeriet.* 1. kontor, 1865, journalsag R 728.
[76] *Lauritsen 22.*
[77] Damgaard, »*Restaurationen*« 107; NM. *Det særlige Kirkesyns prot.* 1883.
[78] LAFyn. *Menigheds.ark.* Sager vedr. kirkebygningen 1919-1980.
[79] Ved embedet. *Div. sager.*
[80] *DaKancReg.*
[81] Således 1677 af porten, riste og muren mod øst, 1684 af af muren ved Adelens gård om til Elias Naurs (kirkegårdens nordmur) og fra Den danske Skole til klosteret (vestmuren), 1693 af mur mod torvet i stedet for brøstfældig port, 1694 fra Thomas Bircherods hjørne (Beldenaks gård), 1700 ved Adelens gård, 1711 og 1713, sidstnævnte år vedr. strækningen fra professor Mules plankeværk til Thomas Bircherods hus, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.
[82] Allerede 1714 omtales muren som dækket med træ, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Plankerne blev dog hurtigt »forkullede«, dvs. forrådnede, som det fremgår af rgsk. fra istandsættelsen 1748, jfr. smst.
[83] Om stakittets skiftende tilstand, reparationer og bemaling, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. 1776-77,1803, 1804, 1808, 1809, 1815; Indkomne sager, 1818; *Provsteark.* Synsforretninger 1818, 1823, 1824, 1854; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. 1828,1829,1835,1836,1839,1841,1849, 1851. 1856 afregnedes for levering af sokkelsten, opsat om kirkegården, og 1858 opsattes fire støbejernssøjler i kampestenssoklen for at aflukke indkørslen mod torvet (Flakhaven) og Klingenberg, jfr. smst.,

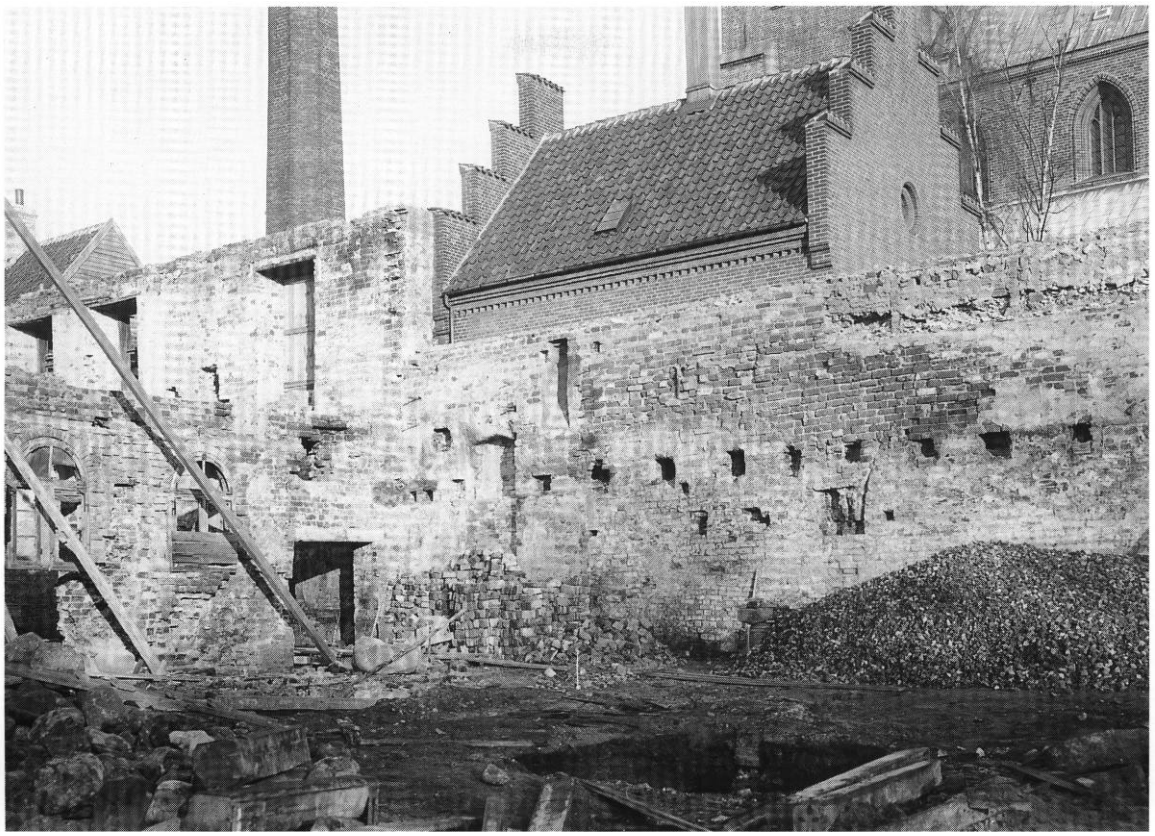

Fig. 48. Rester af sydfløjen i det tidligere S. Knudskloster, fotograferet under nedbrydningsarbejdet 2. okt. 1916. I baggrunden ses †ligkapellet fra 1877-79 (s. 122). Harald Lønborg fot. - *Remains of the south wing in the former monastery of St Knud, photographed on the 2nd of October 1916 during the demolition. In the background, the †mortuary from 1877-79.*

en mulig forberedelse til det senere opsatte jerngitter(?). 1862 afhændedes stakittet på auktion, jfr. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

[84] LAFyn. *Bispeark.* Odense købstads breve.

[85] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. 1620 (jord udgravet til tre nye kirkeriste), 1629 (de tre kirkeriste optages og repareres). Vedr. 1682, jfr. smt. (begravelsesreglement af 7. nov. 1682), samt rgsk. s.å. for optagning og rensning af alle fire riste.

[86] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne sager.

[87] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. 1684.

[88] *Lauritzen* 20f.

[89] LAFyn. *Foreningsark.* IV B3, 13. Comiteen for Oprettelse af et Mindesmærke for Th. Kingo i Odense. Om inititativet, som bl.a. H. C. Andersen deltog aktivt i, jfr. *H. C. Andersens dagbøger 1825-1875,* udg. af Det danske sprog- og litteraturselskab, VIII, Kbh. 1975, 366, 389, 399.

[90] Om monumentet, jfr. også Johannes Stein, *Billedhuggeren Theobald Stein 1829 - 1901,* Kbh. 1923, 82, 135.

[91] Vilh. Lorenzen, *De danske benediktinerklostres Bygningshistorie,* Kbh. 1933 (De danske Klostres Bygningshistorie X) 183-92.

[92] Tegninger og indberetninger i NM.

[93] Udgravningen i nordenden, dvs. konsistoriet, var led i C.G.Schultz' undersøgelser omkring frådstenskirken, mens udgravningen 1966 i sydenden var en følge af Centralbibliotekets midlertidige overtagelse af Stiftsbibliotekets lokaler, jfr. s. 295 og note 311.

[94] Den kvadratiske bygning (jfr. fig. 23) synes ikke nærmere undersøgt. Planen er registreret på skitse i NM, og i Møntergården, Odense findes fotografi, gengivet i *Odense bys historie* 1, 307. Afløbsrendens beliggenhed tæt ved åen gør en tolkning som badstue sandsynlig, jfr. C. M. Smidt, »Birgittinerklostret i Maribo«, *ÅrbOldkHist* 1935, 242f.

[95] *Vedel Simonsen* II, 75; *Repert* 2, I, nr. 1325; endvidere Engelstoft, *Byhistorie* 55.

[96] *DaMag* II, 12.

[97] *DiplDan* 3, VII, nr. 278; *ActaPont* III, nr. 1786. Jfr. også Christensen, *Middelalderbyen* 111f.

[98] K. C. Holm, *Nyt liv i gamle bygninger, FyStbog* 1978, 7-14.
[99] Maleren, arkitekten og kunsthåndværkeren Jens Møller-Jensen, som også forestod klosterkompleksets øvrige hvælvdekorationer, havde ved flere tidligere lejligheder samarbejdet med Valdemar Schmidt. Således ved opførelsen af Københavns rådhus (1898-1905) og Johanneskirken i Århus (1907).
[100] LAFyn. *Odense Magistratsark.* Brandtaksationer. *Provsteark.* Synsforretninger.
[101] Jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; Rgsk.; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.
[102] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Dokumenter vedr. kirkens grund; Rgsk.
[103] Jfr. bykort, dateret 1877 i Engelstoft, *Byhistorie.*
[104] Om bispegården, jfr. Kjeld Borch Vesth, »Odense middelalderlige Bispegård«, *hikuin* 13, Højbjerg 1987, 121-54.
[105] Rapport fra udgravningen ved Jørgen Nielsen, Møntergården, Odense.
[106] *Repert* II, 1, nr. 2007. Desuden Christensen, *Middelalderbyen* 115.
[107] Jfr. for beliggenheden bl.a. mageskiftesag 30. april 1679, hvor biskop Kingo tilbyttede sig en haveplads nord for bispegården (på Klaregades vestside) til gengæld for et areal nord for præstegården, hvor læsemesterens bolig, (ødelagt 1661) havde været, jfr. LAFyn. *Odense magistrats ark.* Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82, refereret i *Odense bys historie* 3, 343. Desuden Engelstoft, *Sognehistorie* 75.
[108] Jfr. *Kronens Skøder* V, 1731-65, 292 og *Odense bys historie* 4, 117f.
[109] Engelstoft, *Sognehistorie* 76f.
[110] *Kronens skøder* IV, 393.
[111] Engelstoft, *Sognehistorie* 78.
[112] Per Kristian Madsen omtaler i Christensen, *Middelalderbyen* 80 og note 108 den middelalderlige skole som Sankt Knuds eller Albani skole og angiver placeringen som vest for domkirken, jfr. også *Odense Katedralskoles Historie* 13f., 20, 44. I *Middelalderbyen* 114 sondrer Anemette Christensen imidlertid mellem to skoler, Sankt Knuds skole og Sankt Albani skole, hvoraf den sidste »sandsynligvis har været i nærheden af Albani kirke«.
[113] *DaRetDom* I, 612; II, 488.
[114] *Vedel Simonsen* II, 2, 125.
[115] *DaMag* II, 74.
[116] *Jacob Madsen* 28.
[117] *Odense Katedralskoles Historie* 148f. Jfr. også Ulrik Christian Mules beskrivelse (dimitteret 1793) i samme, 150.
[118] *Biskop Hans Mikkelsens dagbøger 1626-41,* udg. Anne Riising og Mogens Seidelin, Odense 1991, 143. Desuden *Odense Bys historie* 2, 377f.; 3, 367f.; 5, 234f.; 6, 279f.
[119] *Lauritzen* 20.
[120] *Odense Katedralskoles Historie* 74-88.

BYGNINGSBESKRIVELSE

Fig. 49. Kirken og klosteret, set fra H. C. Andersen haven i sydøst. HJ fot. 1993. - *The church and monastery, seen from the H.C. Andersen Garden, south-east.*

INDLEDNING

S. Knuds kirke - Fyns stifts domkirke - hører trods sin 63 meter lange bygning ikke til de største blandt vore middelalderlige katedraler. På dette punkt overgåes den af de fleste. Til gengæld indtager den en særstilling såvel administrativt som bygningshistorisk. Hvad angår det administrative, tjente bygningen som kirke for det benediktinske munkesamfund, der varetog dyrkelsen af Danmarks eneste kongehelgen, og fungerede samtidig som domkapitel (s. 76). I bygningshistorisk henseende udmærker den sig ved at være den eneste domkirke i det nuværende Danmark, der er nyopført på samme sted som en romansk forgænger i stort format. Den normgivende vestlige del af S. Knuds kirke repræsenterer tilmed teglstensgotikkens hjemlige gennembrud og højdepunkt.

†*Frådstenskirken.* Kendskabet til stedets første stenkirke, som var opført af frådsten, skyldes hovedsagelig en række punktudgravninger, gennemført 1946-47. Den da påviste kirke, hvoraf enkelte rester endnu er synlige, var en treskibet basilika med let fremspringende tværskib og et kor, hævet over en hvælvet krypt. Både koret og korsarmene var prydet med apsider. Derimod bragte udgravningerne ikke klarhed over kirkens vestlige afslutning. Den kan have været udstyret med tvillingtårne som hovedparten af tidens storkirker, men har måske snarere været tårnløs og udmærket ved en stor niche ud for midtskibet.

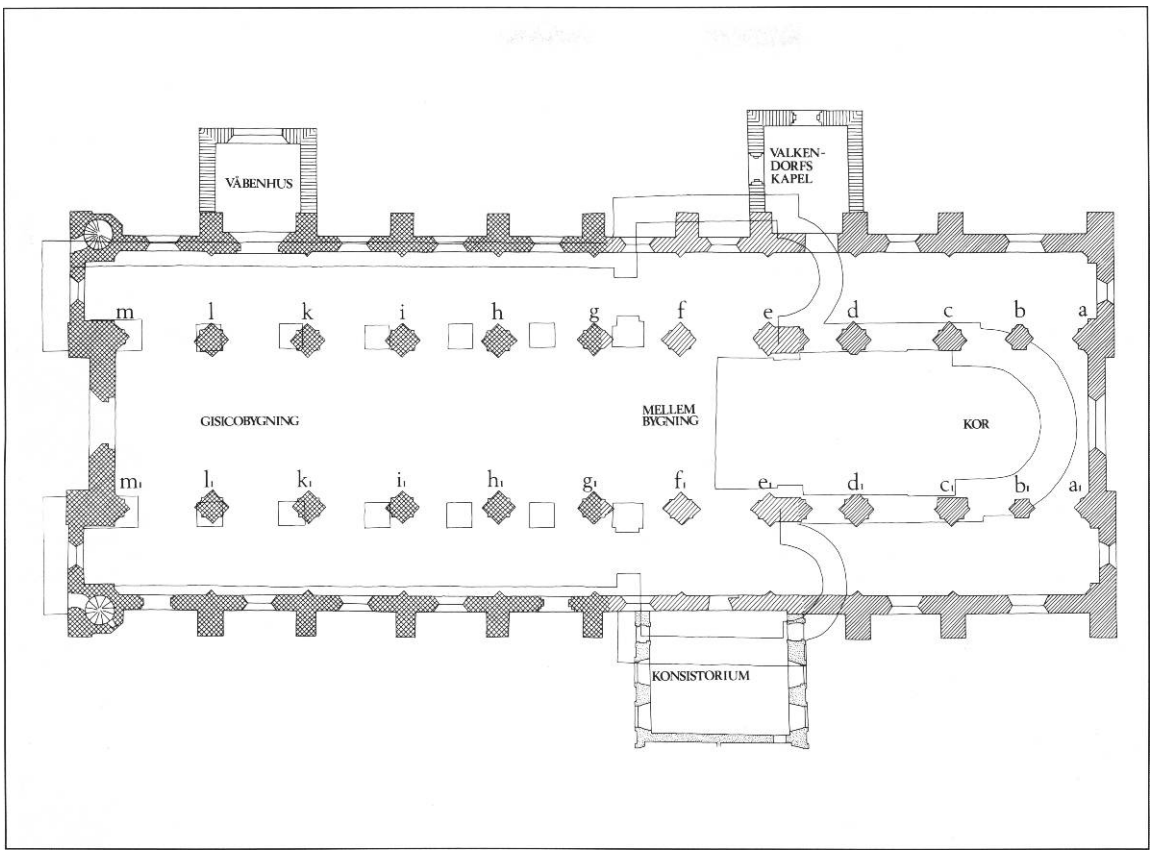

Fig. 50. Oversigt over domkirkens byggefaser med angivelse af †*frådstenskirken* og *teglstenskirkens* tre hovedafsnit: Gisicobygningen, mellembygningen og koret. Endvidere konsistoriet, †våbenhus og Valkendorfs kapel. Tegnet af MN 1995. - *Survey of the building phases of the cathedral with indication of the three main sections in the church built of calcareous tufa and of brick.*

Frådstenskirken opførtes sydvest for †S. Albani, den trækirke, hvori kong Knud blev dræbt 1086. Den nye kirke, som må være påbegyndt umiddelbart efter kongemordet, fik dimensioner, der overgik alle samtidige danske stenkirker på nær den netop påbegyndte katedral i Lund. Dette kan kun forklares som en følge af kirkens og kongemagtens fælles bestræbelser på at styrke deres positioner ved at tilvejebringe en monumental gravkirke, der kunne være en martyrkonge og kommende helgen værdig. 1095 var byggeriet så vidt fremskredet, at kongens jordiske levninger kunne bisættes i krypten og ved helgenkåringen 10. juli 1100 anbringes i et til lejligheden fremstillet skrin på højalteret i koret.

Disse oplysninger skyldes den engelskfødte munk Ælnoth, der virkede ved kirken og skrev Knud den Helliges levnedsbeskrivelse. Ingen kilder beretter imidlertid, hvornår byggeriet på den store frådstenskirke kunne betragtes som afsluttet. Ælnoths bemærkning om, at den i 1095 ufærdige kirke *nu* (d.e. ved tidspunktet for krønikens udfærdigelse o. 1122) står indviet i kong Knuds navn, er ikke dokumentation for byggeriets afslutning ved denne tid. Arkæologien fortæller tværtimod, at krypten (og hermed koret) er blevet ombygget og forlænget endnu i 1100'erne; endvidere, at man har planlagt en ny †*korrunding* østligere end den oprindelige.

Hvor magre disse vidnesbyrd om bygningens historie end er, så er de dog fyldigere end den næsten fuldstændige mangel på viden om dens

videre skæbne indtil 1200'ernes sidste årtier, da beslutningen om at opføre en ny kirke blev sat i værk. Man kan blot konstatere, at en klosterfløj i forlængelse af søndre tværskib formentlig er blevet rejst allerede inden udgangen af 1100'erne, samt at man i det følgende århundrede har føjet et våbenhus til skibets sydside.

Teglstenskirken. Traditionelt anses en brand under Abels hærgning af byen 1247 at have foranlediget kirkens fornyelse. Byggeriet kom dog først for alvor i gang i 1280'erne og fremmedes navnlig under biskop Gisico (1286-1300), der i en indskrift på kirkens nordside æres som bygherre. Af grunde vi ikke kender, indledtes ombygningen med skibet, den stående kirkes fem vestlige fag. Dette afsnit, som bærer biskop Gisicos navn og derfor vil blive betegnet som *Gisicobygningen* (jfr. fig. 50), rejstes således i forlængelse af den gamle kirkes tværskib og kor, der hermed fik sin funktionstid forlænget.

Den nye hvælvede basilika, som opførtes på frådstenskirkens fundamenter, har karakter af en modernisering af forgængeren. Det er i denne forbindelse bemærkelsesværdigt, at væsentlige træk ved den gamle bygning bevidst synes bibeholdt, således selve dimensionerne samt muligvis vestfacadens nichemotiv og triforiegalleriet i det indre. I behandlingen af detaljer, navnlig knippepillernes og muråbningernes profilering, samt bladkapitælerne og bygningsindskriften røber den ukendte bygmester sine forudsætninger i det blomstrende byggeri i de hanseatiske Østersøbyer og længere østpå i den preussiske ordensstat.

Årstallet 1301 betegner ifølge en indskrift på søndre sideskib tidspunktet for det nye afsnits færdiggørelse. Indskriften, der muligvis er sekundær, kan imidlertid på grund af fortolkningsvanskeligheder ikke umiddelbart tages for pålydende. I det hele taget er det næppe sandsynligt, at arbejdet på Gisicobygningen, inklusive dens hvælv, har kunnet afsluttes førend årtier inde i 1300'erne, måske så sent som i århundredets anden fjerdedel.

Selvom man først tog fat på skibet, må der samtidig have foreligget planer for den øvrige kirkes fornyelse. Hvorvidt det †*polygonale omgangskor,* hvis fundamenter er påvist øst for den stående kirke, svarer til sådanne planer, er uvist. Under alle omstændigheder er dette anlæg aldrig nået meget længere end til fundamenteringen.

Der er ingen sikre holdepunkter for dateringen af det nuværende *kor* (jfr. fig. 50). Det er dog næppe påbegyndt førend hen imod 1400 som en reduceret version af det ældre, mere vidtfavnende projekt. Det er på tre fag og fremtræder ved benyttelsen af Gisicobygningens facademotiv som en gentagelse af denne - om end mindre rigt i detaljerne. At det nye kor også blev indrettet med en krypt, kan betragtes som udtryk for ønsket om kontinuitet; men terrænforholdene og behovet for en slags koromgang i det skrabede anlæg har givetvis også spillet en rolle.

Det nye kor blev bygget op til frådstenskirkens tværskib, der således i en årrække kom til at stå indkapslet mellem to højere nybygninger af tegl. Etaperne i korets tilblivelse ses tydeligere end i noget andet af teglstenskirkens afsnit og vidner om et langtrukkent byggeforløb, hvor bl.a. hvælvslagningen først er kommet til efter en afbrydelse og justeringer.

Ved midten af 1400'erne - to hundrede år efter den brand, som gav stødet til nybyggeriet - havde man omsider samlet tilstrækkelige midler til at nedrive den sidste rest af frådstenskirken, nemlig tværskibet, og forbinde de to adskilte afsnit. Det nye, såkaldte *mellemparti* (jfr. fig. 50) blev på to fag og var uden det tværskib, som endnu ved korets opførelse må have været forudset i en eller anden form. I stedet udstyrede bygherren, biskop Mogens Krafse, mellembygningen med et kapel på nordsiden, viet til S. Knud og dateret 1466. Endvidere planlagde man samme sted over sideskibet et klokketårn, som imidlertid aldrig nåede længere end til forberedelsen. Den 10 fag lange kirke kom derfor - og i endnu højere grad efter kapellets nedbrydning 1582 - til at fremstå som en temmelig ensformig, lang længe.

Hen imod middelalderens slutning stod S. Knuds kirke fuldendt i sin nye skikkelse. Nordsiden var kun brudt af Knudskapellet ud for

Fig. 51. Indre, set mod øst. Herluf Lykke fot. o. 1945. - *Interior, looking east.*

langhusets 4. fag, mens sydsiden prægedes helt af forholdet til klosteret. Således må dettes østfløj - og muligvis tillige de øvrige fløje - være blevet gennemgribende ændret i 1400'ernes tredje fjerdedel efter nedbrydningen af det romanske tværskib og opførelsen af mellempartiet. Muligvis lod man endog vestfløjen strække sig helt hen foran kirkens gamle hovedindgang. Det fornyede Knudskloster, som udstyredes med korsgange omkring en lukket klostergård, stod bl.a. i forbindelse med kirken via døre i søndre sideskib til denne processionsgang. Herudover fandtes på kirkens søndre side midt i klostergården en tilbygning (»Benedikts kapel«), der var jævngammel med Gisicobygningen og afløste det ovennævnte våbenhus på samme sted.

Reformationen 1536 betød ikke umiddelbart de store ændringer; men i århundredets anden halvdel gennemførtes en række væsentlige forandringer. Christian III's påbud 1558 om færdiggørelse af et *tårn* refererede snarere til mellembygningens aldrig fuldførte klokketårn end til det nuværende over kirkens vestende. Sidstnævnte, hvis etagespir oprindelig flankeredes af små hjørnetårne, var formentlig led i de omfattende *byggearbejder i 1580'erne,* som fandt sted, mens Frederik II's kansler, Niels Kaas, havde klosteret i forlening: Man nedrev S. Knuds kapel på nordsiden; men som kompensation herfor modtog kirken og den fynske gejstlighed retten til den nærmeste del af klosterets østfløj, hvor der indrettedes sakristi samt mødesal til landemode (*konsistorium).* Selve kirkerummet ændredes også på flere måder, vigtigst ved nedbrydningen af krypten og det hævede højkor med dets lektorium. Herved tilvejebragtes en mere uhindret forbindelse mellem kor og skib, foruden at man ved at indrette gravkældre på den tidligere helgenkrypts sted sikrede den økonomisk betrængte institution nye indtægtskilder.

En mere permanent løsning på dette problem var beslutningen 1618 om at ændre kirkens status og tillige gøre den til sognekirke for den tidligere S. Albani menighed. Bygningsmæssigt indebar dette opførelsen af et *våbenhus* vendt mod byen ud for nordvestportalen. Samtidig nedbrød man dog tilbygningen på kirkens sydside og opførte her i stedet et kalkhus af bindingsværk. Oprettelsen af Gymnasiet 1621 og dets efterfølgende indretning i den østlige klosterfløj umiddelbart syd for konsistoriet indebar bl.a. fjernelsen af de sidste rester af klosterets korsgange, der havde afsondret klostergården fra omverdenen. For kirkebygningen medførte dette mindre justeringer af sydsidens indgange, idet den sydvestre udformedes med vindfang mellem støttepillerne analogt med en nordøstre indgang på det tidligere Knudskapels plads. Derimod tilmuredes døren mod den østre korsgang, hvorfra der havde været adgang til konsistoriet, og i stedet etableredes en direkte forbindelse mellem dette sakristi og søndre sideskib. 1632-36 lod lensmanden Henning Valkendorf opføre et *gravkapel* på kirkens nordside, lige øst for det sted, hvor Knudskapellet havde stået.

Den næste betydelige forandring var en *modernisering af kirkens indre i 1750'ernes første halvdel.* Denne bekostelige affære, som var en følge af Frederik V's besøg i Odense 1748, resulterede først og fremmest i en omdannelse af kirkerummet med nye inventarstykker (korskranke, prædikestol, pulpiturer, orgel mv.). For bygningens vedkommende medførte fornyelsen ændring af dørene, til dels med prægtige portalindramninger, foruden indsætning af nye vinduesstel i stedet for det middelalderlige stavværk. I det indre lagdes nye gulve, og de profilerede piller omformedes ved kraftig behugning samt udsmykning med rokokostukkaturer. Konsistoriet (og Gymnasiet) i den gamle østfløj af klosteret blev også inddraget i moderniseringen. Fløjens ydre ensrettedes i en lidt forældet stil i slægt med den 20 år gamle ombygning af Odense slot. I det indre forsynedes konsistoriesalen med de endnu bevarede loftsstukkaturer.

Man havde oprindelig tænkt sig, at det stærkt medtagne *tårnspir* skulle fornyes ved samme lejlighed, men hertil rakte midlerne ikke. Efter meget tovtrækkeri mellem staten og de lokale myndigheder lykkedes det endelig 1783-85 at erstatte det gamle renæssancespir med det nuværende, som bekostedes af en af byens køb-

Fig. 52. Ydre, set fra nord. Valkendorfs kapel er skjult bag træer. HJ fot. 1993. - *Exterior, seen from the north. The Valkendorf chapel is hidden behind trees.*

mænd, Peter Eilschou og hans hustru Anne Marie Becker.

Kirkens nuværende udseende er i vid udstrækning bestemt af den historicerende *hovedrestaurering 1868-75,* som gennemførtes under ledelse af arkitekt J. D. Herholdt. I det ydre fjernede man renæssancevåbenhuset, som skjulte den rige nordvestportal, der rekonstrueredes i lighed med vestportalen og to døre mod syd. Også vinduernes gamle stavværk genskabtes, og de to store gavlvinduer, der siden 1600'erne havde stået helt eller delvis blændede, genåbnedes. I kirkens indre gengav man arkadepillerne deres rige profilering, triforiernes blændmure fjernedes, og endelig rekonstrueredes den middelalderlige krypt, hvis eksistens man først havde erkendt 1872 under arbejdet med den indvendige istandsættelse.

Oversigt. Bygningsbeskrivelsen er disponeret i tre hovedafsnit efter en indledende redegørelse for *forskningshistorien* (s. 138): †Frådstenskirken, teglstenskirken og tiden efter reformationen. Hvert af disse hovedafsnit falder i en række underafsnit, som her skal opregnes:

1) †Frådstenskirken. Udgravningsplan og rekonstruktionstegninger (s. 156), indledning (s. 158), materialer og teknik (s. 159), grundplan (s.

160), mål og proportion (s. 167), opstalt (s. 168), sammenfatning (s. 172) og ændringer af †frådstenskirken (s. 175).

2) Teglstenskirken. Efter indledende præsentation af planer, snit, facader og detaljer (s. 178) er denne kirke disponeret i tre dele, svarende til den kronologiske udvikling:

Gisicobygningen. Indledning (s. 193), materialer og teknik (s. 194), ydre (s. 194), bygningsindskrifter (s. 206), indre (s. 217), byggeperioder (s. 224) og sammenfatning (s. 226). - Planlagt †kor (s. 232).

Koret. Indledning (s. 235), materialer og teknik (s. 237), ydre (s. 238), indre (s. 242), byggeperioder (s. 251) og sammenfatning (s. 260).

Mellembygningen. Indledning (s. 261), materialer og teknik (s. 262), ydre (s. 262), indre (s. 264), planlagt †tårn (s. 266), †S. Knuds kapel (s. 270), †lektorium (s. 272), byggeperioder (s. 272) og sammenfatning (s. 274).

Klosteret og *kirken* (s. 274).

Forsvundne middelalderlige †*tilbygninger:* Søndre våbenhus - »Benedikts kapel« (s. 277) - og tagrytter(e) (s. 280).

3) Tiden efter reformationen. Eftermiddelalderlige tilbygninger: Tårnet (s. 283), konsistorium (s. 295) og Valkendorfs kapel (s. 299).

Forsvundne eftermiddelalderlige †*tilbygninger:* Våbenhuse og vindfang (s. 304), kalkhus (s. 307).

Tiden 1536-1618 (s. 307), tiden 1618-1748 (s. 311), moderniseringen 1748-54 (s. 312), tiden 1754-1868 (s. 319), hovedrestaureringen 1868-75 (s. 321) og tiden 1875-1990 (s. 348).

Herefter følger en række mindre, tematiske oversigter over gulve (s. 348), vinduer (s. 351), tagværker (s. 352), tagbeklædning (s. 353), farveholdning (s. 354), opvarmning (s. 356), belysning (s. 356) , vindfløje (s. 357) og bygningssten (s. 359).

Bygningsbeskrivelsen afsluttes med fyldige noter (s. 363), hvorefter følger afsnit *om glasmalerier* (s. 389) og *kalkmalerier* (s. 391) samt tilhørende noter (s. 398).

BYGNINGENS FORSKNINGSHISTORIE

NOTER s. 363

HØYENS PIONÉRGERNING

Den bygningsarkæologiske udforskning af S. Knuds kirke begynder med kunsthistorikeren *N. L. Høyen,* der var den første, som forsøgte at udrede bygningens middelalderlige historie ved at kombinere en betragtning af arkitekturformerne med de fa historiske oplysninger fra tiden før reformationen. I juli 1830 besøgte han S. Knuds kirke som led i sine offentligt støttede undersøgelser af de vigtigste ældre kunstmindesmærker i monarkiet.[1]

På grundlag af sine notater (fig. 53-54) indvilligede han 1842 i at bidrage til kantor *H. P. Mummes* planlagte beskrivelse af S. Knuds kirke med et afsnit om kirken som kunstværk,[2] og til støtte for sin fremstilling lod han i sommeren 1843 udfærdige et sæt tegninger (fig. 240-43) ved den unge arkitekt J.D. *Herholdt,*[3] som herudover gav ham supplerende bygningshistoriske oplysninger.[4]

Høyens afhandling bærer titlen »St. Knuds Kirke, betragtet som et Monument i Spidsbuestilen«, og som et hovedresultat fastslog han heri, at den stående kirke ikke som hidtil formodet gik tilbage til Knud den Helliges tid,[5] men var påbegyndt efter den ældre, romanske kirkes brand 1247 og således helt og holdent tilhørte 1200'ernes anden halvdel.

Ifølge Høyen var kirken nemlig bygget fra øst mod vest, og da dens vestligste del bar bygherren, biskop Gisicos navn samt årstallet 1301, måtte koret og den hertil grænsende del af langhuset være ældre og allerede opført, da biskoppen for alvor tog fat på den halvfærdige bygning.

Høyens analyse viste dog samtidig, at kirkens ældste afsnit på mange punkter virkede uharmonisk sammenlignet med Gisicos del. Forklaringen herpå måtte være, at flere bygmestre og forskellige planer havde afløst hinanden i denne fase. Navnlig i den østligste del af langhuset, »dette gaadefulde Parti«, var »Sav-

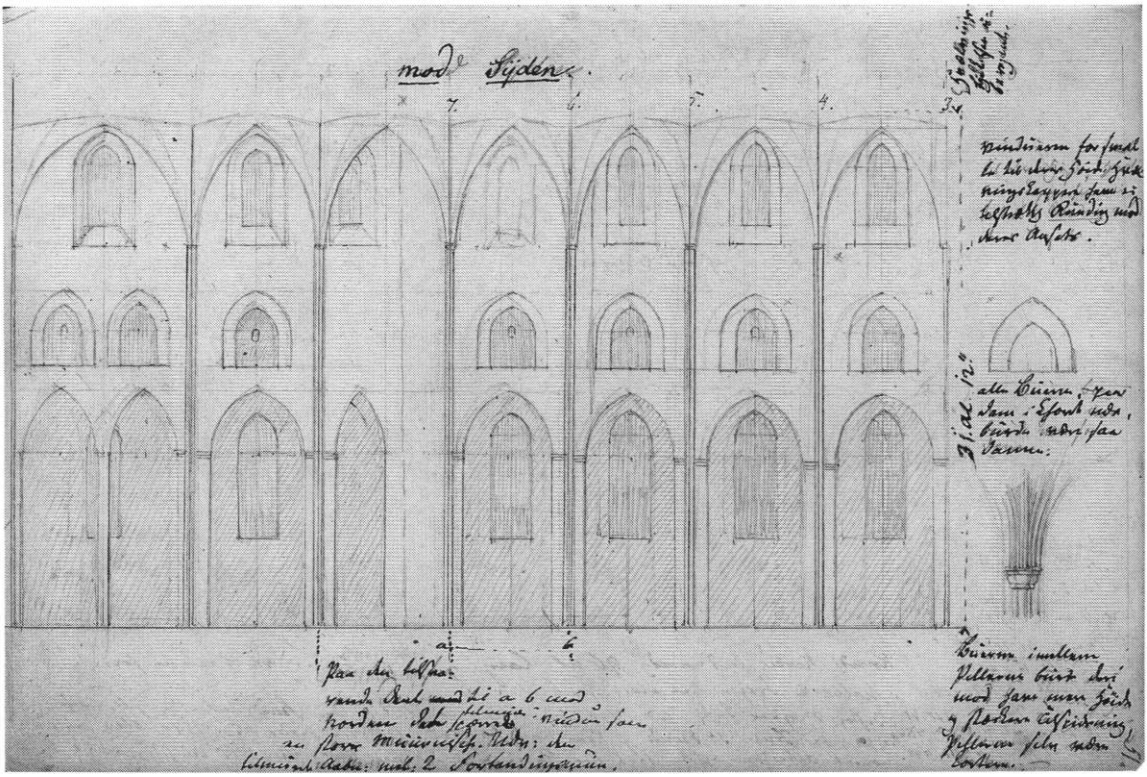

Fig. 53. Høyens skitse af midtskibets sydvæg, fra besøget i S. Knuds kirke 1830 (s. 138). Notebog VIII. -*Høyen's sketch of the south wall of the nave, from his visit to St Knud's Church in 1830.*

net af en indsigtsfuld og kraftig Hovedmand« mærkbart (*Mnmme* 43). Først med Gisicos tiltræden blev denne usikkerhed afhjulpet.

Byggeriets hovedetaper opfattede han således:

1) Koret og skibets østlige del. Den begravelseskælder, som lå under korets østende, måtte være bygget af hensyn til terrænfaldet. Levn af en krypt kunne det ikke være, da man på kirkens opførelsestid »ikke længere anlagde Kraftkirker«. Korets smalle arkade i 3. fag og de tilgrænsende, usædvanlig brede piller tolkedes som støtter for et påtænkt korsskæringstårn, der imidlertid måtte være opgivet i lighed med det tværskib, som han mente at kunne spore i de på kirkens nordside bevarede fortandinger (jfr. fig. 55, 192). Selve koret havde oprindelig stået med træloft, og hvælvene, der navnlig i det omtalte 3. fag var såre uharmonisk indpasset, var derfor sekundære og samtidige med korets ligeledes senere tilkomne østgavl. Sidstnævnte var indbundet i de tilgrænsende mure og en gentagelse af vestgavlen ud fra ønsket om at bringe de to afslutninger i harmoni.

2) Skibets vestafsnit, dvs. kirkens fem vestligste fag, skyldtes Gisico, som dog ikke nåede at se den fuldført, idet hvælvene muligvis først blev opsat efter hans tid, omend i overensstemmelse med de oprindelige planer. Derimod repræsenterede vestfronten en senere ændring, som dateredes til tiden for biskop Niels Johnsens opfordring om at yde hjælp til kirkens fuldførelse 1345. Høyens opfattelse byggede her på et påstået misforhold mellem det store vestvindue og langhusets opbygning med lavere højkirkevinduer over triforiet.

Et vigtigt - og for sin tid helt nyt - synspunkt i Høyens afhandling udgjorde hans *sammenlignende kunsthistoriske betragtninger.* Kirken i Odense syntes ham at stå temmelig isoleret, såvel blandt andre af vore monumenter i »Spidsbuestilen« (f. eks. Maribo, Nyborg) som blandt de tyske, og her selv en samtidig murstenskirke som Vor Frue i Lübeck. De nærmeste paralleller fandt han derimod blandt 1200'ernes store engelske katedraler (Westminster, Salisbury), som uanset deres langt større pragt forekom ham at have meget til fælles med S. Knud, nemlig foruden den fuldstændige og rigt udviklede ledføjning, navnlig brugen af triforiet. I England sås også langt oftere kirker, hvis vestfacader enten helt manglede tårne eller også kun havde småspir, der ganske underordnede sig facadens karakteristiske hovedmotiv: et stort vestvindue, indsat i en kraftig murfordybning (Norwich, Salisbury, Worcester og Exeter). Karakteristisk for

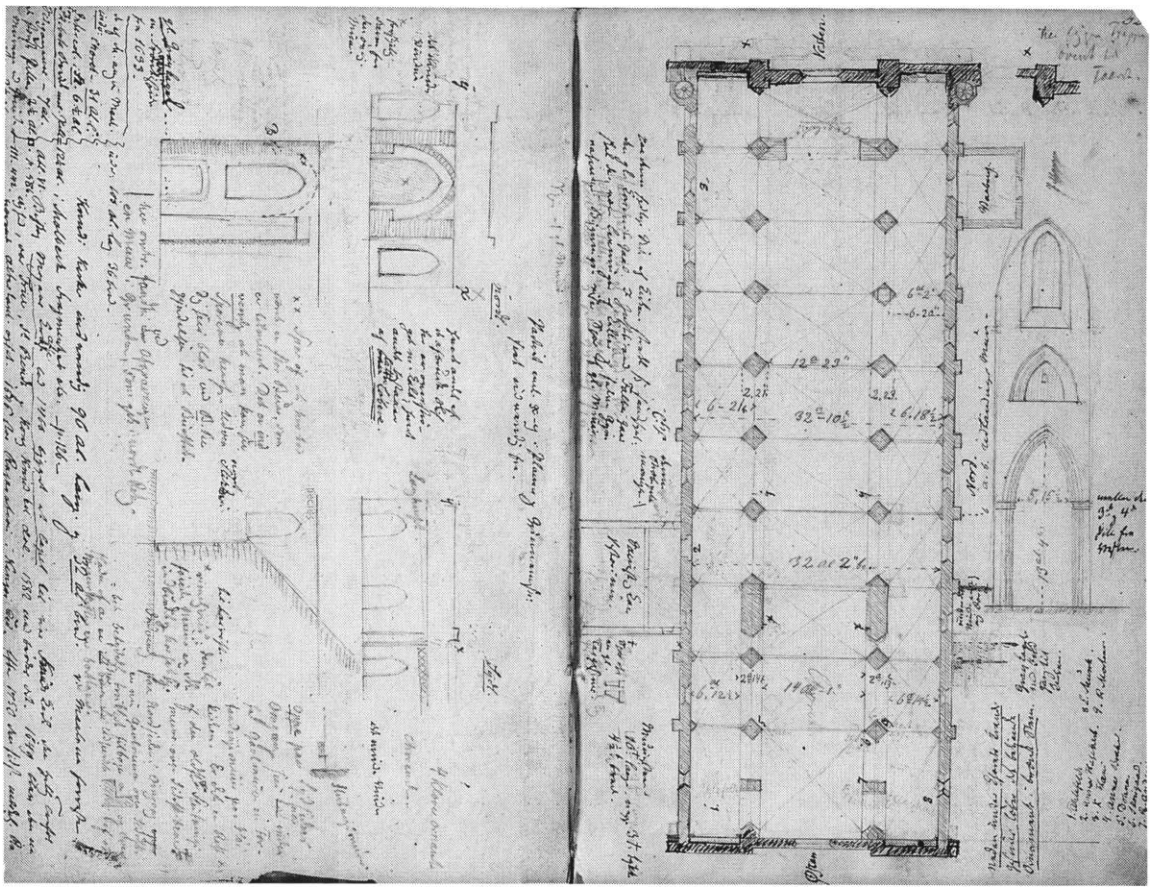

Fig. 54. Høyens skitser og notater fra besøget i S. Knuds kirke 1830 (s. 138). Notebog VIII. - *Høyen's sketches and notes from his visit to St Knud's Church in 1830.*

disse engelske kirker var tillige de store korsskæringstårne, som han også mente, var planlagt i Odense.[6]

Ifølge Høyen underbyggede og supplerede disse formbetragtninger således de historiske kendsgerninger omkring klosterets forbindelser vestover: »Denne Tilnærmelse til den engelske Spidsbuestiil... kan kun forklares af det nære Forhold, hvori S. Knuds Kloster stod til det i Evesham ved Slutningen af det 12te Aarhundrede, og Kirkebygningen er saaledes et klarere Beviis for dette Forholds Betydning og Varighed, end vi ville være istand til at udlede af historiens skriftlige Kilder« (*Mumme* 104).

Hans æstetiske vurdering af kirkebygningen var overmåde positiv (*Mumme* 101f.): »Den harmoniske Gjennemtrængen og Sammensmeltning af alle Bygningens Partier til en eneste stor udelelig Heelhed, dette Spidsbuestilens væsentligste Særkjende - er saaledes tilstede i S. Knud, det tidligste Exempel herpaa hos os, om ikke det største, saa dog i sin Heelhed det skjønneste.« Vel havde hans analyse påvist ikke så få uharmoniske træk i koret og langhusets østligste del, og den citerede karakteristik kan egentlig kun siges at gælde Gisicos del af kirken. Da han imidlertid var bundet af sin bygningshistoriske opfattelse, måtte han nødvendigvis opfatte Gisicos byggeri som kulminationen på en stil, der allerede var normgivende ved byggeriets start *(Mumme* 94): »Men dersom Gisico har ladet den tone, som engang var anslaaet, klinge renere og fuldere gjennem sin Fortsættelse af Bygningen, saa udtales herved tillige, at han er bleven i den, at han altsaa ei har villet forandre, men blot forhøie Stemningen... I alle Hovedtrækkene, i alle Grundforholdene har han sluttet sig til det tidligere bestaaende.«

I denne opfattelse af det bygningshistoriske forløb var Høyen helt på linje med sine medforfattere, kantor Mumme og historikeren *Caspar Paludan-Müller,* foruden med arkitekt Herholdt.[7] Hans udtryksfulde prosa går imidlertid sjældent ned i konkrete byggetekniske forhold, som i øvrigt let ville afsløre det uholdbare i hans forestillinger om f. eks. korsskæ-

ringstårn og tværskib. Et så fundamentalt forhold i kirkens bygningshistorie som dens opdeling i tre klart adskilte afsnit beskrives egentlig ikke, omend han naturligvis havde set og registreret de meget tydelige spor heraf (jfr. fig. 53).

I så henseende var både Mumme og Paludan-Müller anderledes tydelige. Således siges det direkte i kantorens egen beskrivelse (*Mumme* 42), at kirken er bygget til tre forskellige tider, idet: »Overgangene til Kirkens tre forskjellige Afsnit antydes synlig ved tvende Revner i Muren, der gaae fra Taget paa det høie midterste Skib, over de lave Sideskibe, lige til Jorden paa begge Sider af Kirken. Disse Revner hidrøre derfra, at Afsnittene ikke ere sammenbyggede ved nogen indgribende Muurforbindelse, men de yngre Dele kun byggede saa tæt som muligt op til de ældre, og derefter forbundne med samme ved Kalk«. Forholdet beskrives ligeledes kort af Paludan-Müller.[8]

Høyens tolkning af bygningshistorien ligger helt og holdent til grund for den fremstilling af S. Knuds historie, som biskop *C.T. Engelstoft* en snes år senere gav i sin byhistorie.[9] Nyt i forhold til Mummes beskrivelse var dog oplysningen om, at klokketårnet ikke var middelalderligt, men efterreformatorisk og fra Christian III's tid.[10]

RESTAUREREINGEN 1868-75 OG FENGERS KRITIK AF HØYEN

Kirkens hovedrestaurering, som påbegyndtes 1868 i det ydre og for alvor 1872 med det indre, indebar fornyede studier af bygningen, suppleret med opmålinger af såvel helheder som detaljer (fig. 163, 244f.). Hertil kom, at der under selve restaureringsarbejdet afdækkedes talrige ukendte bygningsspor med resterne af krypten under koret som det vigtigste.

Den nye situation affødte en række indlæg, af hvilke stiftsprovst *A. K. Damgaards* redegørelser for kirkens tilbygninger og for Gisicoindskriften er de tidligste.[11] Det blev imidlertid genudgivelsen af Høyens tredive år gamle artikel, som foranledigede en radikal kritik af samtlige hovedpunkter i den gældende opfattelse af bygningshistorien. Udgiveren af Høyens skrifter, den klassiske arkæolog, *J.L.Ussing,* havde som led i forberedelsen til skrifternes andet bind, der skulle rumme afhandlingerne om kirkelig kunst, engageret arkitekten *Ludvig Fenger,* dengang assistent ved Kunstakademiets arkitektskole, til at hjælpe sig med tilvejebringelsen af de nødvendige illustrationer. I tilfældet S.Knud indebar restaureringen og navnlig fundet af krypten, at i det mindste længdesnittet af kirken måtte suppleres, og i marts 1873 rejste Ussing og Fenger til Odense for at studere forholdene på stedet. Fenger nåede her til en opfattelse af kirkens bygningshistorie, som adskilte sig

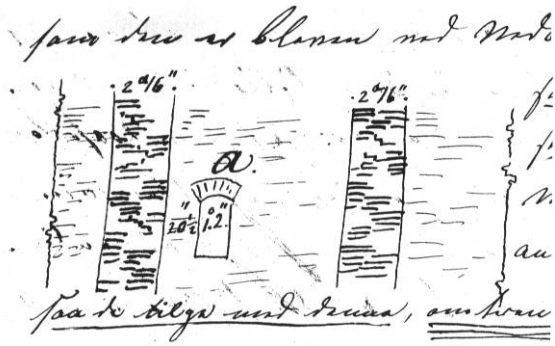

Fig. 55. Skitse af fortandinger og dør til planlagt †tårn over mellembygningens nordre sideskib, jfr. fig. 192. Skitse af J. D. Herholdt i brev til Høyen, dateret Hamborg, 22. sept. 1843 (s. 138, 3.., note 4). - *Sketch of toothing and doorway to planned ftower over the north aisle of the middle-building, cf. fig. 192.*

fundamentalt fra Høyens, et forhold, som Ussing ikke fandt det rimeligt at undertrykke.[12] Han motiverede i sit forord Fengers »Tillæg« med ønsket om ikke at forholde læseren den nye viden, som den igangværende restaurering havde bragt for dagen. Det forekom ham tillige »at være aldeles i den afdøde Mesters Aand, naar ogsaa denne afvigende Anskuelse kom til Orde og fik Lejlighed til at tale sin Sag.«[13]

I overensstemmelse med udgiverens motivering rummer Fengers redegørelse således en oversigt over iagttagelser og fund i forbindelse med restaureringen; endvidere en opregning af de vigtigste historiske data, som læseren uden Mummes beskrivelse ellers ville savne.

Det centrale var imidlertid hans nytolkning af bygningshistorien. Indledningsvis fastslog han, at restaureringen havde givet Mumme og Paludan-Müller fuldstændig medhold i, at kirken var opført i tre tempi, nemlig 1) Gisicos bygning, 2) koret og 3) en mellembygning på to fag.

Af disse tre klart adskilte afsnit var *koret* som helhed betragtet et ringere bygningsværk end Gisicos skib: munkestenene var af mindre rødt ler, sokler, kragbånd og kapitæler blot murede som rudeformede klodser, profilerne var bortset fra vilkårlige afvigelser en gentagelse af mønstret fra Gisicobygningen, og glaserede sten benyttedes kun sporadisk. Endelig fandt Fenger ingen spor af, at korets østgavl havde været nedbrudt og senere ombygget. At den var dårligt sammenbundet med såvel langmurene som sideskibenes gavle, skyldtes snarere »skjødesløs og afbrudt Opførelse«.

Opmærksom betragtning viste endvidere, at *mellembygningen* var den senest tilkomne del (samme slette sten som i koret). Det »stærkt forkludrede« her skyldtes vanskelighederne med at forbinde koret med kirken.

Alt dette stod i indlysende modstrid med tanken om en fortløbende byggegang fra øst mod vest. At begynde opførelsen af en kirke med koret var vel reglen; men når en ny kirke afløste en gammel på samme sted, kunne der gives mangfoldige eksempler på det modsatte forløb.

Ifølge Fenger måtte Gisicos byggeri fra o. 1300 altså være den stående kirkes ældste del og bygget op mod en ældre kirkes tværskib og kor, som først på et senere tidspunkt etapevis var blevet afløst af det nuværende kor og mellembygningen. Således blev det let at forklare, hvorledes koret med dets gavl fremtrådte som en ringere kopi af Gisicoafsnittet og hvorledes et projekteret tværskib samt et tårn på nordsiden var bortfaldet af sparsommelighedshensyn. »Hvorledes S.Knud, kort sagt, er blevet til den ensformige lange Længe, som vi se. Man har maaske savnet baade Penge, Plan og Bygmester.«

Fengers forestilling om den gotiske kirkebygning som resultat af en gradvis ombygning af den ældre, fra kilderne kendte romanske kirke er grundlæggende. Endvidere er det værd at fremhæve hans tanker om, at såvel Gisicobygningens triforier som korets netop fremdragne krypt kunne forstås ud fra den romanske bygning, hvor sådanne led muligvis havde været til stede.

Følgen af Fengers nye teori om rækkefølgen af kirkens hovedafsnit måtte da blive en ændring af den hidtil gældende datering. Gisicos byggeri, som bispen formentlig ikke havde nået at se færdigt, betegnede ikke længere afslutningen på det gotiske byggeri, men starten. Som holdepunkt for dateringen af de to yngste afsnit havde restaureringen vist, at der i kirkens 7. fag (fra vest) ud for mellembygningens nordre sideskib havde stået et samtidig kapel. Dette kunne enten identificeres med det 1357 omtalte Benedikts kapel eller det 1466 af biskop Mogens Krafse byggede S. Knuds kapel. I sidstnævnte tilfælde var kor og mellembygning først rejst i 1400'erne, og kirkens genindvielse 1499 betegnede afslutningen på den gotiske ombygning.

Fenger har tydeligvis følt, at der var grund til at pakke dette brud med Høyen ind, og han kommenterede således skånsomt nok ikke Høyens forestillinger om et planlagt tværskib og korsskæringstårn. Læseren måtte forstå, at Høyen havde ringere vilkår, da han skrev sin nu tredive år gamle opsats. Han havde intet kendskab til de forhold, som restaureringen havde bragt for dagen, og der forelå ingen detailtegninger af profiler etc. Endelig var hjælpemidlerne til arkitekturhistoriske sammenligninger ikke til stede i så rigt mål: »... Litteraturen dengang frembød saa saare faa Hjælpemidler til Sammenligning med de tyske Murstenskirker, som dog ligge S. Knud nærmest. Høyen kjendte fra sin engelske Reise og fra Pugin og Britton godt de engelske Kirker, og S.Knuds Klosters Forbindelse med Evesham ledede til Sammenligninger, som nu maaske kunne synes lidt fjernt hentede.«

STRIDEN OM TIDSFØLGEN VED S. KNUDS OPFØRELSE

Fengers revision af Høyens teser faldt ikke i god jord hos lederen af kirkens igangværende restaurering, J. D. Herholdt, som havde arbejdet sammen med Høyen om S. Knud siden 1843 og i alt væsentligt delte dennes anskuelser. Han afholdt sig imidlertid fra selv at forsvare den afdøde mester og opfordrede i stedet en anden arkitekturkyndig til at undersøge kirken, nemlig Høyens discipel, pastor *Jacob Helms,* [14] der netop havde udgivet sit store værk om Ribe domkirke.[15] Helms undersøgte S. Knud i juni 1873, skrev i den følgende måned en avisartikel om krypten,[16] og affattede i løbet af efteråret en kommentar til Fengers »Tillæg«.[17] Indlægget, der tryktes i slutningen af bindet med Høyens afhandlinger om kirkekunsten,[18] må således opfattes som »bestilt arbejde«, og Ussing gav i sit forord tydeligt udtryk for beroligelsen over fremkomsten af nye resultater, der næsten stemte helt overens med Høyens.

Uanset at Helms' indlæg blev skrevet på Herholdts tilskyndelse og ud fra ønsket om at forsvare den gældende opfattelse af bygningshistorien, var han ikke ukritisk, hverken over for Høyen eller Herholdt. Hans synspunkter er selvstændige, afspejler god iagttagelsesevne og stor belæsthed; endelig har de værdi ved deres registrering af bygningsarkæologiske forhold, som kun var synlige under restaureringen.[19]

I sit hovedsynspunkt var Helms enig med Høyen: Kirken var bygget i tre etaper fra øst mod vest. At koret var ældst, fremgik ifølge Helms dels af dets almindelige stilpræg (sværere mure, mere trykkede proportioner og en simplere profilering, karakteristisk for »overgangstiden«, d.e. grænsen mellem senromansk og gotisk byggestil), dels af tre specifikke forhold: 1) Profilmæssig overensstemmelse mellem korets triforier og Gisicobygningens vinduer i søndre sideskib. Da denne overgangsstilens »storslaaede og svære Behandlingsmaade« kun fandtes dette ene sted i det ellers rent gotiske vestafsnit, måtte søndre sideskib være vestafsnittets ældste, hvor en ældre profiltype (d.e. korets) endnu fandt anvendelse. 2) Korets smalle 3. fag var tydeligvis bygget med henblik på andre hvælv end de nuværende, som skar højkirkevinduet og rester af oprindelige skjoldbuer (jfr. fig. 190). De nuværende var anordnet i overensstemmelse med vestafsnittets, hvorfor dette og dets hvælv måtte være yngre end koret. 3) Den nedre del af korets højkirkevinduer var udmurede, angiveligt fordi man sekundært havde hævet sideskibenes taghældning for at bringe det mere i overensstemmelse med vestafsnit-

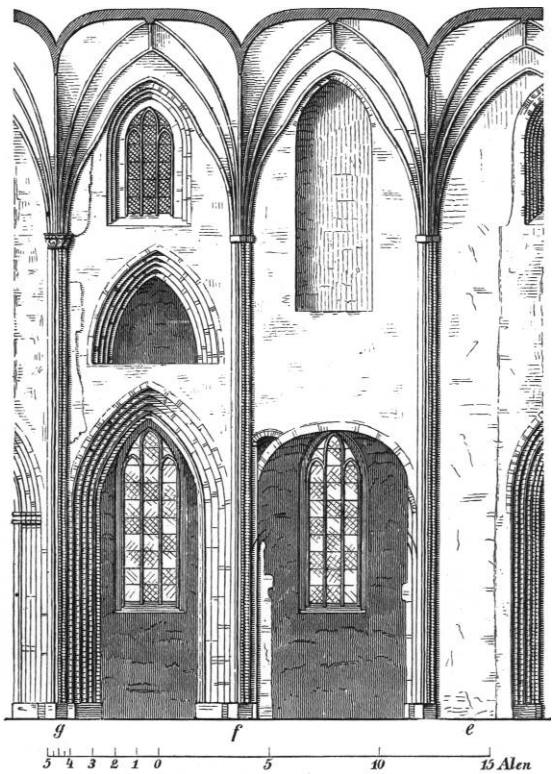

Fig. 56. Mellembygningens nordfacade mod midtskibet inden hovedrestaureringen jfr. fig. 197. Xylografi efter opmålinger ved Carl Lendorf og Vilh. Petersen 1873 (s. 142). Efter *Høyens Skrifter* II. - *The north facade of the middle-building seen from the nave, before the main restoration, cf fig. 197.*

tet, hvor de tilsvarende forhold var rankere, mere gotiske.

Helms kunne således ikke følge Fenger i dennes opfattelse af bygningsafsnittenes rækkefølge; dog medgav han, at den overordnede arkitektoniske forudsætning for S.Knud ikke, som hævdet af Høyen, skulle søges i England, men i den nordtyske teglstensgotik, hvis hovedmonument, Mariekirken i Lübeck mentes grundlagt 1276. Koret kunne derfor ikke være påbegyndt straks efter branden 1247, men først sent i århundredet. Han ledtes derfor til det resultat, at når Gisicoindskriften fortalte, at »denne svære Bygning blev til Brug«, måtte der tænkes på koret(!), idet vestafsnittet både ifølge Høyen og Fenger næppe var fuldført, da indskriften opsattes på det halvfærdige skib som en hyldest til den dynamiske biskop og bygherre.

Hvad angik kirkens »Mellembygning«, var Helms enig med Fenger i, at denne var yngre end de tilgrænsende afsnit; men dette gjaldt kun for de øvre dele, som viste murindrykninger i triforieniveau og uregelmæssigheder i øgningslinjernes øvre forløb. Helms sluttede heraf, at mellemafsnittets øvre del repræsenterede en genopbygning efter nedstyrtning af et kortårn - en ombygning, som ville erstatte det nedfaldne med et andet, aldrig virkeliggjort tårn over nordre sideskib. Helms' udlægning af mellembygningens historie bekræftede Høyens tanke om et korsskæringstårn - og mere end det, idet Høyen, som ovenfor refereret, ikke mente, at tårnet var nået længere end til planlægningsstadiet. Til gengæld afviste Helms forestillingen om, at tårnet over nordre sideskib skulle have åbnet sig mod kirken som et tværskib.

Det er bemærkelsesværdigt, at Helms undlod at tage stilling til det centrale i Fengers teori, nemlig forestillingen om en ældre kirke, der etapevis afløstes af den nuværende. Han nævnte ikke krypten og rejste spørgsmålet om, hvorvidt den ældre, fra kilderne kendte kirke overhovedet havde ligget på samme sted - al den stund, at der hidtil, selv nede i grunden, ikke var fundet spor heraf.[20]

Fengers gensvar. Det hører til historiens ironi, at da Helms' sidste korrektur med de ovenfor citerede bemærkninger om S. Knuds kirke gik i trykken, afsløredes det ved udgravningen af krypten, at her faktisk fandtes levninger af frådsten fra den ældre kirke.[21] Denne nye viden indgik imidlertid først langt senere (sml. s. 148) som et vægtigt element i diskussionen af kirkens bygningshistorie, og har næppe været kendt af Fenger, da han tog til genmæle mod Helms med et indlæg »Om Tidsfølgen ved Opførelsen af St. Knuds Kirke i Odense«.[22] Han føjede heri ikke væsentligt nyt til sin første redegørelse, men koncentrerede sig om at imødegå Helms' argumenter. Indledningsvis noterede han, at Helms gav ham ret på to punkter (kirkens arkitektoniske forudsætninger og aldersfølgen i mellembygningens øvre dele). Den meget korte byggeperiode, inden for hvilken Helms da måtte anse kirken for opført, levnede ikke megen tid til de stilforandringer mellem kirkens hovedafsnit, som alle ellers var enige om. Og Helms' påstand om, at Gisicoindskriften ikke skulle referere til den bygningsdel, hvorpå den sad, måtte han klart tage afstand fra.

Herefter gendrev han med stor skarpsindighed Helms' tre specifikke argumenter for »Korets Førstefødselsret«. 1) Profilet med runde og afskårne hjørner, som Helms daterede til »overgangstiden« og opfattede som bindeled mellem kor og vestafsnit, kaldte han en »Simplifikation«, som Gisicos bygmester havde tilladt sig at benytte på en mere underordnet plads, d.e. i vinduerne mod klostergården. Hvis denne form virkelig var bevis for højere alder, måtte korets triforieåbninger og højkirke være ældre end de rigt profilerede piller, de hvilede på!

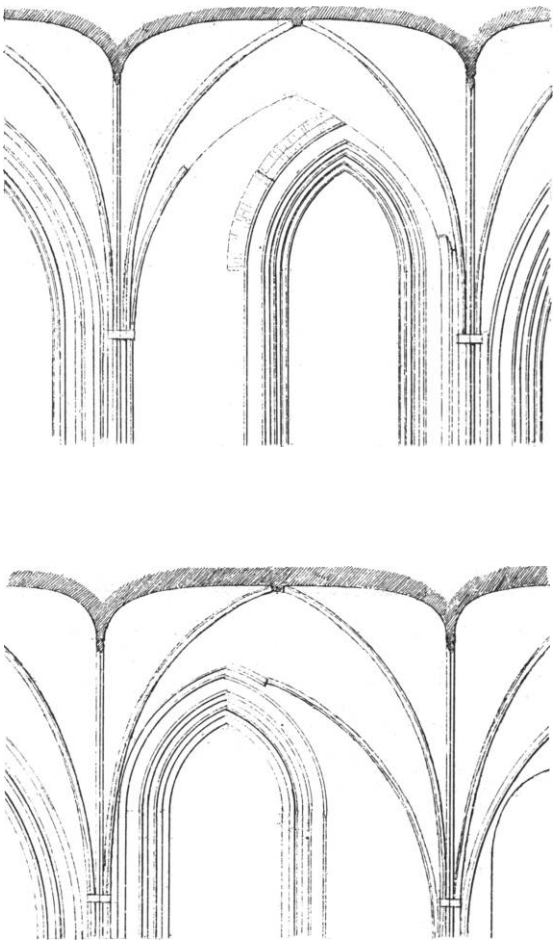

Fig. 57. Opstalt afkorets 3. fag mod henholdsvis søndre og nordre sideskib inden restaureringen. Stik efter opmålinger ved Carl Lendorf og Vilh. Petersen 1873. Nationalmuseet. Jacob Helms' papirer. - *Elevation of the 3rd bay of the chancel, looking towards the south and north aisles respectively, before restoration.*

2-3) Både tanken om et ældre hvælvsystem i koret og tolkningen af en sekundær hævning af sideskibenes taghældning afvistes. Helms kunne ifølge Fenger ikke opstille noget hvælvsystem, der passede til korets 3. fag med dets skævtsiddende vindue. Såvel dette som justeringen af sideskibstaget forklaredes bedst ved tilstedeværelsen af en ældre korsfløj. I øvrigt var Fenger ikke utilbøjelig til at give Høyen ret i, at koret i første omgang havde haft et trætag, men vel at mærke kun som en provisorisk afdækning. Endelig måtte han fortsat fremhæve den for dateringen vigtige arkade mod mellembygningens forsvundne nordkapel, ligesom han undrede sig over, at Helms bagatelliserede hans argumenter ud fra murstenenes forskellige kvalitet og kaldte dem »underordnede Bigrunde«.

Afslutningsvis opsummerede han de fordele, som hans tidsbestemmelse rummede, og hvorved han desuden undgik at søge tilflugt i forestillinger om en flytning af kirken eller en meget mindre forgænger: 1) Den romanske kirkes krypt var gentaget i den stående kirke. 2) Den romanske kirke blev ikke helt ødelagt ved branden 1247, således at munkene fortsat kunne benytte dele af den til gudstjeneste. 3) En fremmed bygmester havde under Gisicos energiske ledelse bygget, og 1301 næsten fuldført, skibet i én støbning. 4) De afsnit, som prægedes af »Kopi og Forkludring« skyldtes senere tiders gejstlige dilettanter og købstadshåndværkere. 5) Historiske efterretninger om byggearbejder så sent som slutningen af 1400'erne sattes på naturlig måde i forbindelse med monumentet, som det fremtrådte nu.

Modstridende synspunkter 1875-1926. I de første årtier efter afslutningen af kirkens restaurering blev Fengers nytolkning enten ignoreret eller imødegået. Den beskrivelse, som *J. Lauritsen* udgav 1875, umiddelbart inden kirkens genindvielse, er dog tilsyneladende skrevet uden kendskab til Fengers hypoteser.[23] Ifølge Lauritsen var koret ældst, vestafsnittet repræsenterede »Gisicos Kirke« (fuldført 1301), mens det gådefulde »indskudte parti«,[24] hvorved de to førstnævnte var sammenbygget, først tænktes opført ved midten af 1300'erne. Det mest overraskende ved Lauritsens fremstilling var hans opfattelse af koret. Han ville gerne have læseren til at tro, at det murværk, som nu var blotlagt i den genfundne krypt, stammede fra Knud den Helliges kirke, d.e. fra 1080'erne! »Nogle« mente, at den nuværende kirkes kor var Eveshammunkenes udvidelse af Knud den Helliges kirke (repræsenteret af kryptens mure), som de forhøjede, hvorved den oprindelige kirke blev underkirke.

Kilderne til Lauritsens opfattelse på dette punkt var Damgaard, Herholdt og bygningskonduktøren, arkitekt *Carl Lendorf.* At kryptens teglstensmure mentes at kunne stamme fra Knud den Helliges tid, skyldtes sikkert Damgaard, der i sin afhandling om Gisicoindskriften hævdede, at munkene havde indført brugen af teglsten allerede o. 1100(!)[25]

At det er Lendorf, som indgav Lauritsen ideen om, at det nuværende kor skulle være levn af en ældre treskibet teglstenskirke, hvis nedre del blev omdannet til krypt ved en sekundær forhøjelse, fremgår af anden udgaven af biskop Engelstofts byhistorie (1880), hvori Lendorfs teori refereredes.[26] Selv fastholdt Engelstoft i det store og hele sin tidligere, af Høyen prægede, opfattelse af den stående kirkes historie: en bygning, der efter branden 1247 rejstes fra øst mod vest i løbet af mere end et halvt århundrede. Dog er teksten og noterne betragtelig udvidet som følge af kirkens restaurering og nye forskningsresul-

tater. Spor af den ældste kirke var dog ikke påvist - bortset fra et par »Tuffsten« - og derfor måtte Engelstoft konkludere: »Den Bygning, som staaer nu, er af een Støbning, og Phantasien finder intet Holdepunct for Forestillingen om dens Forhold til den første Bygning«. Man kan blot formode, at den har været i »Rundbuestil«, og den i kilderne omtalte krypt giver formentlig forklaringen på det særsyn, at »en Muursteenskirke i Spidsbuestiil nu staaer med en stor og skjøn Kryptkirke, fordi man nemlig, da den afløste Knuds Bygning, ikke ville lade den savne Noget af hvad denne tidligere havde havt« (*Byhistorie* 27).

De forskellige spor af forsvundne kapeller havde biskoppens særlige interesse, og han godtog ikke stiftsprovst Damgaards tolkninger af samme. Derimod undlod han bevidst at gå ind på de mange »interessante og Gaadefulde Spørgsmaal, som dette Mindesmærke baade i det Hele og i det Enkelte frembyder for Kunsthistorikeren, der søger Sporene af Tanker og Tider i Plan og Udførelse« (*Byhistorie* 40). Dog ville biskoppen ikke undlade at gøre læseren opmærksom på, at der herskede divergerende opfattelser af bygningshistorien, hvorfor han refererede Lendorfs teori, ligesom han kort omtalte Fengers »Tillæg« til Høyens afhandling. Endelig nævnte han, at en »anden Kunstkyndig« har ment at finde spor af den ældste kryptkirke i vestenden af den genskabte gotiske krypt.[27]

Den ældste kirkes plads. Uanset divergerende opfattelser havde udgangspunktet for både Høyen og Fenger været forvisningen om, at den bevarede S. Knuds kirke stod på samme sted som dens forgænger, den efter drabet på kong Knud opførte bygning. Dog var der som ovenfor nævnt fra Herholdts og Helms' side ytret en vis tvivl herom, vel nærmest fordi det ikke

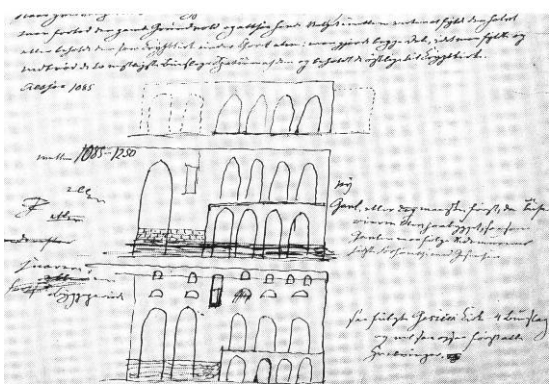

Fig. 58. Biskop C. T. Engelstofts skitse af kirkens bygningshistorie ifølge arkitekt Carl Lendorfs forklaring 15. sept. 1874 (s. 144) Landsarkivet for Fyn. - *Bishop C. T. Engelstoft's sketch of the building-history of the church, according to an account by architect Carl Lendorf.*

før udgravningen af krypten var lykkedes at finde rester af en ældre bygning.

I 1886, da man markerede 800-året for kongemordet ved udgivelsen af en monumental publikation om helgenskrinene i S. Knuds kirke, fremsatte initiativtageren til bogværket, assistent ved Oldnordisk Museum, *Henry Petersen,* den opsigtsvækkende hypotese, at S. Knuds kirke aldrig havde rummet helgenkongens levninger før efter reformationen, og at denne ære i virkeligheden tilkom †S. Albani kirke, indtil den beordredes nedrevet 1542. Ifølge Henry Petersen, hvis argumentation udgik fra en læsning af Ælnoths helgenkrønike, var det således den nedrevne kirke, som måtte identificeres med den omtalte stenkirke syd for trækirken *(»basilica australis«),* ikke den store teglstenskirke, viet til S. Knud. Sidstnævnte opfattede han som en biskoppelig stiftelse for Knudsbrødrene, opført af tegl, og fornyet af biskop Gisico efter brand.[28]

Henry Petersens forestilling om det indbyrdes forhold mellem trækirken, S. Albani og S. Knud syntes i første omgang at have vundet udbredt bifald,[29] uanset at det ved hans udgravninger på Albani Torv i sommeren 1886 kun lykkedes at påvise få rester af kirken, som havde været af granitkvadre.

Fenger gør status. Ved Det kirkehistoriske Selskabs møde i S. Knuds kirke, 27. aug. 1896, holdt Ludvig Fenger foredrag om kirkens bygningshistorie og havde her lejlighed til gøre status.[30] Han opridsede her indledningsvis baggrunden for sit engagement i hele aldersspørgsmålet samt den diskussion, hans »Tillæg« til Høyens afhandling havde medført. Han erkendte, at hans syn på de tre hovedafsnits relative alder ikke havde vundet almindelig anerkendelse. Hertil kom på det seneste Henry Petersens teori, der så at sige trak grundlaget væk under hans egen fortolkning, som netop forudsatte tilstedeværelsen af en ældre, etapevis fornyet Knudskirke.

På denne baggrund følte han det berettiget at genfremsætte sin teori, ikke så meget for at berige den med nye argumenter, men mere for at benytte lejligheden til ved illustrationer at tydeliggøre de af ham anførte kunsthistoriske og tekniske begrundelser. Indledningsvis understregede han, at hvor der som her ikke fandtes nogen nedskreven middelalderlig bygningshistorie, men kun mere eller mindre tilfældige notitser, så var og blev bygningen selve hoveddokumentet. Her gik »Syn før Sagn«.

Fengers argumenter skal her ikke gentages, dog er der grund til at hæfte sig ved hans illustrationer samt de punkter, hvormed han tog til genmæle over for den nyeste teoridannelse (Lendorf, Henry Petersen).

Tilstedeværelsen af en ældre Knudskirke på samme sted var ifølge Fenger en uomgængelig forudsætning for, at de af alle bemærkede indbyrdes forskelle i kirkens tre hovedafsnit lod sig forklare. De ville ellers

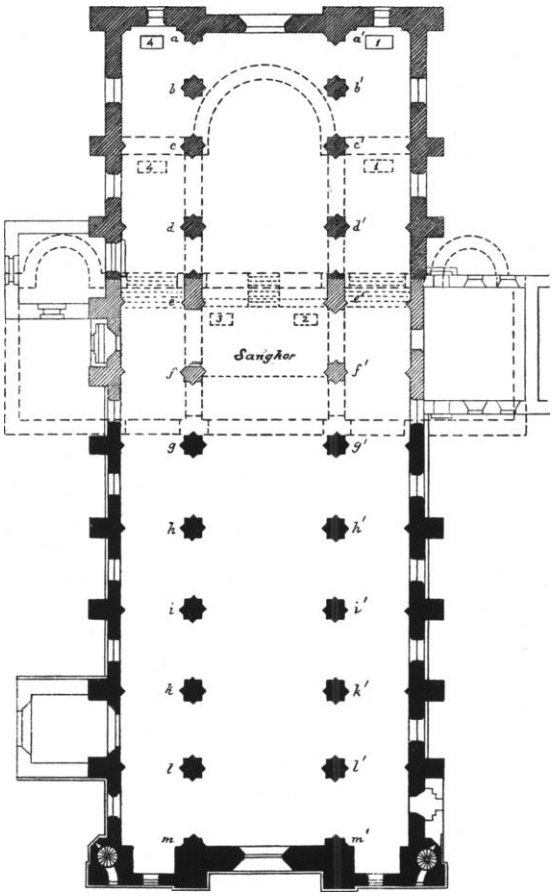

Fig. 59. Ludvig Fenger: Formodet plan af nedrevet †kor og †tværskib, tegnet med stiplede linjer på plan af nuværende kirke (s. 146). Hypotetisk er ligeledes angivelsen af middelalderlige altre. Efter *Kirkehist-Saml* IV, 4, 642. - *Ludvig Fenger: presumed plan of the demolished †chancel and †transept, drawn with dotted lines on the plan of the present church. The indication of medieval altars is also hypothetical.*

»være saa gaadefulde som nogensinde.« Han forestillede sig, at denne af kong Knud påbegyndte kirke, der ad historisk vej vidstes bestemt som bispekirke og var udstyret med krypt, havde været et treskibet anlæg med apsider på såvel kor som et noget fremspringende tværskib. Hovedskibet havde formentlig haft triforier og enten fladt bjælkeloft eller åben tagstol. Kirkens længde og bredde havde næppe været meget mindre end murstenskirkens, og for at tydeliggøre forholdet mellem de to kirker bragte han en tegning (fig. 59), som i dag virker profetisk.

De øvrige illustrationer var gengivelser (efter arkitekt Gnudtzmann) af profiler i piller, triforier og vinduer. Formålet hermed var at tydeliggøre Fengers grundlæggende påstand om den plan og orden, som herskede i kirkens fem vestlige fag, mens planløshed, som følge af manglende formsten, og forenklinger af profiler kendetegnede koret såvel som det yngste afsnit, mellempartiet.

Fenger fremhævede på ny sin bestemte opfattelse af kirkens afhængighed af nordtysk teglstensgotik og understregede i den forbindelse, at kirken ud fra en arkitekturhistorisk betragtning overhovedet ikke kunne tænkes opført før slutningen af 1200'erne. Endelig måtte der have foreligget en generalplan for Gisicos fornyelse af kirken, omfattende en *»Korsfløj samt mangesidet Chorafslutning«,* idet kirken jo ikke opførtes for en munkeorden, hvis regler indebar særlige krav om tarvelighed.

Lendorfs tese afvistes med en anden forklaring på den omstændighed, at kryptens bærepiller var af gullige teglsten og tilsyneladende sekundære i forhold til de mørkerøde og rigt profilerede arkadebuer. Dette var blot yderligere tegn på, at man ved korets opførelse havde genbenyttet et antal formsten fra Gisicos byggeri, men da disse slap op havde måttet supplere med tegl af anden bonitet og profileret ved simpel tilhugning med hammer og mejsel.[31] Lendorfs forestilling om et første kor med lavere loft i triforieniveau byggede på iagttagelsen af bjælkehuller; men disse var ifølge Fenger blot levn efter hvælvstillads eller et provisorisk korloft.

Det lå i sagens natur, at Fenger ikke kunne godtage Henry Petersens opfattelse. Den syntes ham at hvile på en overfortolkning af historiske kilder, ikke på arkæologiske vidnesbyrd. De i 1886 og senere foretagne udgravninger på Albani Torv viste egentlig kun det »vi alle vidste«, at resterne af S.Albani kirke måtte findes her. Der var heller intet overraskende i, at den havde været af granitkvadre med en tilbygning i tegl. Levn af en treskibet biskopskirke med krypt havde dr. Petersen ikke kunnet påvise.

Damgaards sidste indlæg. Ludvig Fengers foredrag og afsluttende optræden som »sagfører for biskop Gisico og hans bygmester« blev trykt i *Kirkehistoriske Samlinger.* Her fik den aldrende stiftsprovst Damgaard mulighed for at fremkomme med en indsigelse, hvori korets »førstefødselsret« endnu engang hævdedes.[32] Stiftsprovsten havde hørt Fenger tale i kirken, men ikke læst hans tekst, hvis detaljerede bevisførelse han egentlig ikke forholdt sig til. I stedet benyttede han anledningen til at genfremsætte sine gamle anskuelser, til dels i tilspidset form.

Hans argumentation hvilede på to hovedforudsætninger: 1) Den eksisterende bygning stod på den gamle kirkes plads. 2) Den gamle kirke brændte helt ned 1247. På den baggrund kunne der ikke herske tvivl om, at munkene først havde opført koret som den for gudstjenesten vigtigste del. Han forestillede sig ydermere, at dette nye kor, der i lighed med for-

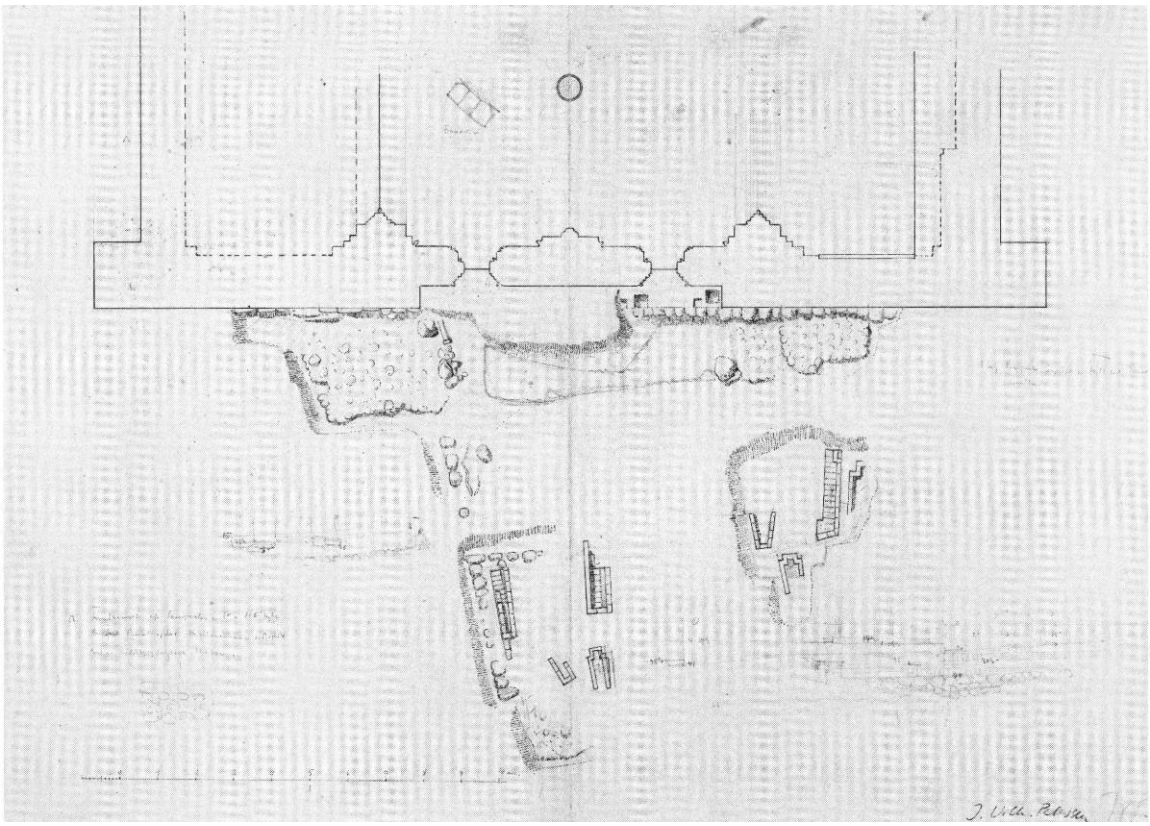

Fig. 60. Udgravninger i krypten og øst for kirken 1908f. og 1915, jfr. fig. 151 og 279. 1:200. Tegning af Vilh. Petersen. - *Excavations 1908f. and 1915 in the crypt and east of the church, cf fig. 151, 279.*

gængeren udstyredes med en krypt, i første omgang færdiggjordes som en selvstændig, isoleret bygningsdel. Herom vidnede indgangsdøren til krypten på korets sydside. Hvis koret havde været bygget op mod en ældre bygning, ville der have været adgang til krypten herfra, men trods ihærdig søgen lykkedes det ikke at finde mindste spor heraf. Endelig hæftede han sig ved en blændet døråbning(!) i korgavlen, som skulle have givet adgang til selve koret, der tidligere lå lavere.

Han betvivlede ikke, at kirkens vestlige del skyldtes Gisico, sml. indskriften. At vestafsnittet karakteriseredes af en slankere, mere gennemført profilering var blot en naturlig følge af, at denne del var et halvt århundrede yngre og måske også skyldtes en dygtigere bygmester. Det mellemafsnit, som forbandt de to nævnte afsnit, måtte nødvendigvis - i det mindste dets nedre dele - være rejst inden Gisicos byggeri, da kirken ellers ikke var funktionsdygtig. Han var fortsat af den opfattelse, at den kirke, som brændte 1247, var en teglstenskirke. Bevis herfor så han i kryptens teglsatte brønd, i teglstensmure fra det nedrevne (Benedikts) kapel ved kirkens sydside, som havde været ældre end Gisicos byggeri; endelig nævnedes en mur af brændte sten, som under restaureringen var synlig »i nordre skib under de øverste piller«; sidstnævnte kunne dog ikke nærmere undersøges, da de nuværende piller hvilede herpå.[33]

Helms havde tidligere belært Damgaard om det usandsynlige i hans oprindelige forestilling om, at kirken fra Knud den Helliges tid kunne have været af tegl (jfr. note 25). Såfremt man virkelig måtte acceptere dette og i stedet tænke sig en første kirke af granitkvadre, »saa staaer den Gaade endnu uløst, naar den Murstenskirke, som brændte 1247, er bleven opført og har afløst hin ældre.«

I 3. udgave af Traps Danmarksbeskrivelse, hvis tredie bind omhandler Odense (1898), refereredes de forskellige opfattelser af kirkens historie. Forfatteren var kgl. bygningsinspektør *Jens Vilhelm Petersen,* der som ung studerende havde hjulpet arkitekt Lendorf under hovedrestaureringen og herunder udført de af Helms ønskede opmålinger (fig. 56-57). Siden havde han som kirkens arkitekt givet tegninger til glasma-

lerier (1890) og kongestol (1894). Vilh. Petersen fremlagde de indbyrdes uforenelige teorier uden personlig stillingtagen: »Om Gangen i Bygningen har været den ene eller den Anden... maa foreløbig staa hen.«

I den vejledning for besøgende, som skolebestyrer *Hans Rasmussen* udgav 1903, sluttede forfatteren sig helt til Henry Petersens opfattelse af forholdet mellem trækirken, S. Albani og S. Knud. Hvad angik domkirkens bygningshistorie var han trofast over for Høyens udlægning.

1908 måtte fundamentet fornyes under kryptens østligste pille, som var sunket betydeligt. Samtidig benyttede man lejligheden til at undersøge kirkens fundering uden for østgavlen. I kryptens gulv stødte arbejderne på et stort antal frådsten, og uden for kirken mente Vilh. Petersen i første omgang at have fundet rester af en korrunding med kortårn (fig. 60), hvorfor det fremkomne »syntes at bekræfte Professor Fengers Hypothese om, at der maatte have staaet et ældre Kor ved den nuværende St Knud.« [34] Den videre udgravning syntes ham imidlertid at dementere denne forestilling. Fundamenterne fortsatte nemlig videre mod øst, og han var nu mest tilbøjelig til at tolke dem som levn af verdsligt byggeri, der allerede i middelalderen måtte være fjernet, da en række murede begravelser skar sig ned i fundamenterne.

Imidlertid var Fenger og de øvrige deltagere i striden om kirkens bygningshistorie nu alle døde, og det blev næste generation, som ved kritisk stillingtagen og fornyet undersøgelse af »hoveddokumentet« skulle træffe afgørelsen.

ACCEPT AF FENGERS TOLKNING

Tilslutningen til Fengers synspunkt skyldtes museumsinspektør *Chr. Axel Jensen* fra Nationalmuseet, der med rette er blevet kaldt »en af den historiske arkæologis grundlæggere«. Anledningen til at beskæftige sig mere indgående med S. Knuds bygningshistorie var medarbejderskabet ved den af rektor H. St. Holbeck redigerede Odense Bys Historie, som udkom 1926. Allerede i begyndelsen af 1920'erne havde Jensen revideret kirkens beskrivelse til 4. udgaven af Trap. Heri refereredes de modstridende synspunkter, efterfulgt af denne konklusion: »Da Kirkemurene ikke er gennemstuderede i de senere Aar efter de nye bygningsarkæologiske Metoder, er Spørgsmaalet ikke endelig afgjort, men Fengers Antagelse har megen Sandsynlighed for sig.«[33] Han gennemførte selv fra maj 1922 et nøje studium af kirkens mure og nedfældede året efter sine iagttagelser i en forbilledlig museumsindberetning, omhyggelig og rig på iagttagelser. I februar 1924 meddelte han ved et foredrag i Oldskriftselskabet sine resultater, som i komprimeret form forelå trykt i Byhistoriens afsnit om Odenses kirker.[36]

Allerede i dispositionen af sin indberetning - »langhusets fem vestfag (Gisicos bygning), langhusets tre østfag (korpartiet) og langhusets to midtfag (yngste del)« - røbede Jensen sin tilslutning til Fengers tolkning, således som det klart fremgik af den trykte redegørelse. Først måtte imidlertid spørgsmålet om forgængerkirken og Henry Petersens teori tages op til nyvurdering. Påstanden om, at der ikke i den stående bygning var levn af en ældre kirke kunne let afvises, idet kryptens vestvæg rummede frådstensmurværk - et faktum, som med enkelte undtagelser var gået i glemme og ikke hidtil havde spillet nogen rolle i diskussionen om kirkens bygningshistorie.[37] Hertil kom, at der ved nyere udgravninger i krypten samt uden for kirkens østgavl var fremkommet levn af to korrundinger.[38] Der kunne således ikke herske tvivl om, at de nævnte spor stammede fra stenkirken til det af Erik Ejegod stiftede benediktinerkloster, hvis kor nyindviedes efter vendernes plyndringer 1162. Foruden disse håndgribelige levn af en forgænger var - som Fenger så klart havde påpeget - selve den stående kirke med dens tre adskilte og i detaljerne indbyrdes divergerende hovedafsnit indirekte vidnesbyrd om tilstedeværelsen af en ældre bygning, der kun gradvis var blevet fjernet.

I sin redegørelse for den stående kirke fulgte Jensen som nævnt i hovedtræk Fenger, hvis analyse suppleredes vedrørende såvel byggeriets gang og detaljer som i spørgsmål om den større arkitekturhistoriske sammenhæng. Hans nærlæsning af murværk indebar undersøgelser af teglformater og skiftegang - forhold, som han var den første til at inddrage i argumentationen.

»Gisicos Bygning«, karakteriseredes som et »kunstnerisk gennemtænkt Hele«, der i henhold til analyser ved arkitekt *Knud Lehn Petersen* var proportioneret ved kvadratur, triangulering og efter »det gyldne snit« (fig. 61). Trods oplysninger om brand 1304 måtte vestafsnittet være fuldført i årene kort efter Gisicos død 1301 og uden planændringer. Undersøgelserne i murværket viste således, at vestfacaden var samhørende med sidemurene og bevaret næsten helt op til den øverste spids, der blev fjernet ved opførelsen af tårnet. Det var derfor umuligt at afgøre, hvorledes gavlen oprindelig havde været afsluttet. Han tolkede spor i facaden som levn af en blændingsdekoration og forestillede sig, at vestgavlen havde rejst sig med mægtige kamme over højkirkens tag. Hovedhælvenes skulpturkapitæler ansås for at være af kridtsten i lighed med Nationalmuseets eksemplarer fra de nedrevne gråbrødrekirker i Odense og Svendborg. I modsætning til Helms mente han ikke, at det vestlige par, som kun er profilerede, indicerede nogen tidsforskel.

Som et helt nyt moment i diskussionen mente Jensen at kunne påvise, at Gisico og hans bygmester

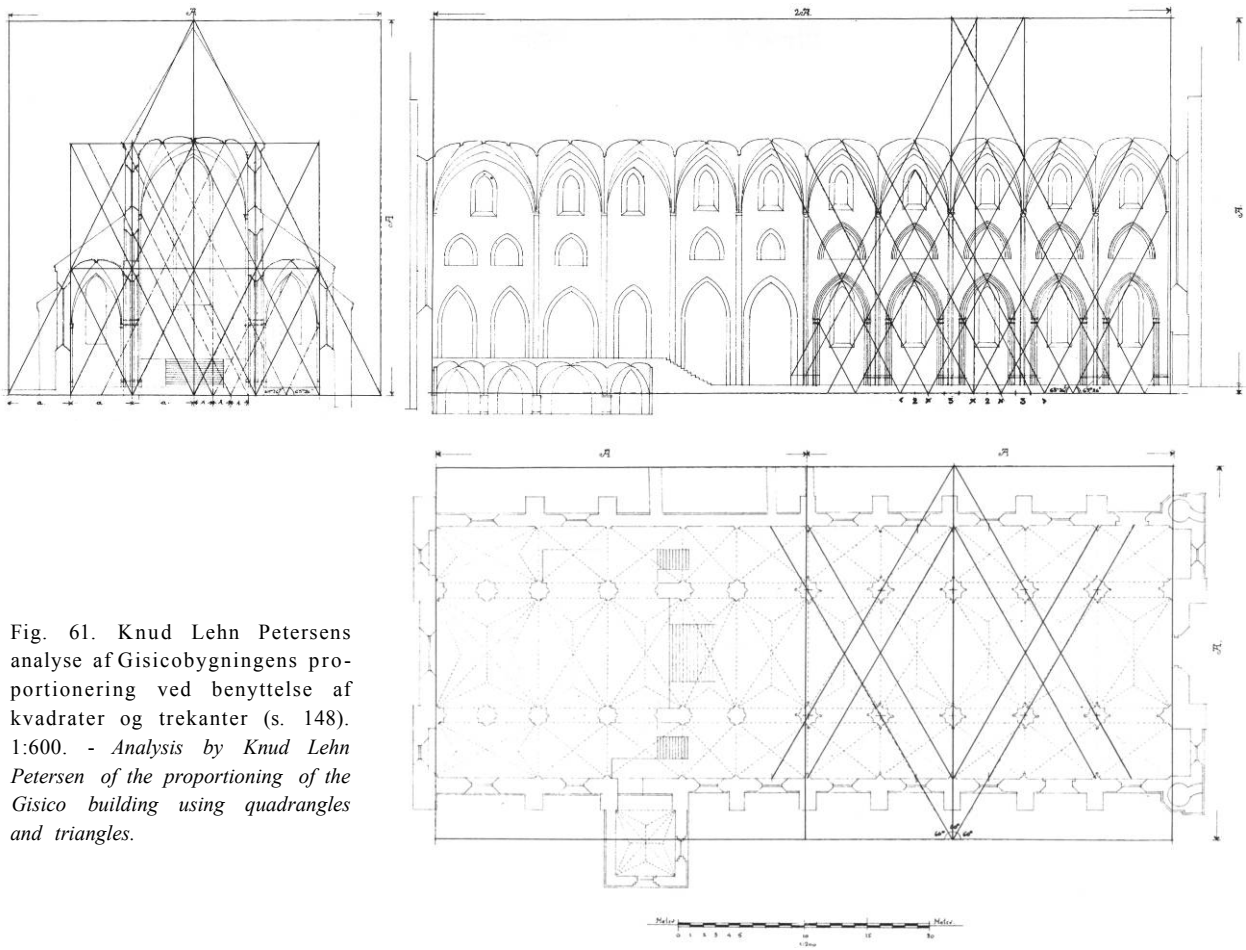

Fig. 61. Knud Lehn Petersens analyse af Gisicobygningens proportionering ved benyttelse af kvadrater og trekanter (s. 148). 1:600. - *Analysis by Knud Lehn Petersen of the proportioning of the Gisico building using quadrangles and triangles.*

havde påbegyndt et nyt kor samtidig med fornyelsen af skibet. Beviset fandt han i en lille del af det stående kor, vestligst i nordre sideskibs ydermur, hvor såvel materiale som skiftegang (mørkerøde munkesten i regelmæssigt munkeskifte) skulle svare til skibets, mens koret i øvrigt var af gullige, flammede sten, lagt i polsk skifte.

Korbyggeriet måtte imidlertid være gået i stå og først genoptaget efter færdiggørelsen af skibet som en svag og mindre konsekvent gentagelse af dette. Krypten, der i det store og hele syntes korrekt rekonstrueret, røbede ændringer i byggeplanerne. Således syntes arkaderne sekundært indsat i kryptens langmure, og et påbegyndt arkadesystem på vestvæggen var opgivet. Man bemærker her, at Jensen tolkede sporene direkte modsat Lendorf, der mente, at arkaderne var primære, kryptens vægpiller sekundære (se ovf.).

Koret havde længe stået uden hvælv og uden taggavle, som formentlig først var kommet til efter nedrivningen af det gamle tværskib og opbygningen af mellempartiet. Jensen var enig med Fenger i at tidsfæste denne del af bygningen til midten af 1400'erne, idet også han kombinerede mellempartiet med oplysningerne om Mogens Krafses pulpitur 1466, omtalen af mangel på tårn og sakristi i afladsbrevene 1471 og 1477 samt endelig indvielsen 1499. Først efter opgivelsen af tårnprojektet havde kirkens hvælvslagning kunnet gennemføres helt.

Også i spørgsmålet om »Gisicokirkens« arkitekturhistoriske stilling var Jensen i det væsentlige enig med Fenger. Selvom man måtte medgive Høyen, at den tårnløse vestfront og triforierne kunne minde om engelsk gotik, pegede alt andet - murværkets karakter, profiler og dekoration - mod Nordtyskland. Gisicoindskriften, hvortil Helms fremhævede en parallel i S.Jakobs kirke i Thorn, kendtes tillige fra den tyske ridderordens borg, Marienburg. Her og i en anden ordensborg, Rheden, fandtes ydermere store spidsbuede portnicher, et motiv, som formentlig havde inspireret Gisicos bygmester. Triforierne kunne derimod være en afsmitning fra Roskilde domkirke, som næppe var afsluttet, da ombygningsplanerne i Odense fastlagdes.[39] Et så sjældent motiv som krypten med

de åbne sidegange kendtes fra klosterkirken i Jerichow samt fra Peter og Paulskirken i Brandenburg, fortilfælde, som allerede Fenger havde henledt opmærksomheden på. Jensen konkluderede, at »Gisicos Bygmester... har haft sine kunstneriske Forudsætninger i den nordtysk-baltiske Murstensgotiks Lande, og at han, hvad enten han har været tysk eller dansk af Fødsel, har været en dygtig og selvstændig Arkitekt, som ikke nøjedes med at efterligne andre, men paa visse Punkter gik sine egne Veje«.

I *Francis Becketts* kunsthistorie, hvis andet bind om »Gotiken« udkom samme år som Jensens redegørelse i Byhistorien, blev Fengers, af Jensen konfirmerede kronologi taget til efterretning, omend Høyens efterfølger på den kunsthistoriske lærestol fastholdt, at Knudskirken med dens fremspringende sideskibe og triforier kunstnerisk set pegede mod England og ikke havde sidestykker i Nordtyskland. Det samme sagdes at gælde hovedhvælvenes stjerneform.[40]

1924 påbegyndte Kunstakademiet under ledelse af arkitekt Ivar Bentsen en nyopmåling af S.Knud som led i skolens undervisning.[41] Valget af det store monument var formentlig inspireret af Chr. Axel Jensen, der i sin afhandling netop havde beklaget manglen på »nye tilfredsstillende Opmaalinger«.[42] Skolearbejdet videreførtes fra 1929 ved to af de oprindelige deltagere, *A.J.Mark-Nielsen og Palle Møller,* med et stipendium fra Ny Carlsbergfondet, der som tilsynsførende indsatte Chr. Axel Jensen, som havde indvilliget i at skrive forklarende tekst til en påtænkt udgivelse af tegningerne. Fra begyndelsen af 1932 var Palle Møller alene om opgaven, og 1935 afleverede han de næsten færdiggjorte tegninger til Nationalmuseet som et depositum.[43]

C. G. SCHULTZ' UDGRAVNINGER 1946-47

At den gotiske domkirke stod på samme plads som Knud den Helliges, og at denne havde været af frådsten, kunne siden Chr. Axel Jensens redegørelse betragtes som afgjort, omend erkendelsen heraf først for alvor slog igennem med udgravningerne efter krigen.[44]

De arkæologiske undersøgelser, som gennemførtes i flere etaper fra juli 1946 til februar 1947 (se nærmere s. 158f.), lededes af inspektør ved Nationalmuseet, arkitekt C. G. *Schultz,* men var iværksat på initiativ af arkitekturhistorikeren *Vilh. Lorenzen.*[45]

Schultz havde utvivlsomt tænkt sig at udgive resultaterne af sine undersøgelser, men nye arbejdsopgaver beslaglagde hans tid i årene der fulgte, og han nåede ikke at genoptage og afslutte studierne af S. Knud inden sin død 1958.[46] Hans fortolkning af det fundne aftegner sig nu hovedsagelig gennem en serie planer og rekonstruktionstegninger (fig. 63a-c, 64), hvortil kommer avisinterviews[47] og en delrapport,[48] mens hans foredrag om S. Knuds kirke, holdt i Foreningen til gamle Bygningers Bevaring 1948, ikke er bevaret.[49]

Hans store fortjeneste er fremdragelsen og fastlæggelsen af en række hovedtræk i den nedrevne frådstenskirke, der - ganske som Fenger havde forudsagt - var af omtrent samme udstrækning som teglstenskirken. Udgravningerne tegnede omridset af en treskibet pillebasilika med svagt fremspringende tværskib, der i lighed med koret var prydet af apsider. Af selve koret fandtes ingen sikre levn, men dets udstrækning fremgik af den underliggende, treskibede hallekrypt. I krypten, hvoraf rester som nævnt allerede var kommet for dagen 1872, påvistes flere byggeetaper foruden levn af dens indretning med alter og brønd omkring et langstrakt fundament; sidstnævnte tolkede udgraveren som rester af den sarkofag, hvori Knud den Helliges levninger var blevet nedlagt 1095. Hermed syntes den historiske tradition og de arkæologiske fund at harmonere på smukkeste vis.

Foruden resterne af den oprindelige kirke fremdrog Schultz uden for teglstenskirkens østgavl yderligere fundamentrester i fortsættelse af de levn, som allerede var påvist i århundredets første årtier. Disse tolkede han som spor af to yngre koranlæg, det seneste samhørende med Gisicos kirkefornyelse.

Schultz' opfattelse af frådstenskirkens bygningshistorie og arkitektoniske stilling kender vi nu kun gennem rekonstruktionsskitser og sporadiske ytringer samt indirekte fra forfattere (*Erik Horskjær, Harald Langberg*), der drøftede disse spørgsmål med ham.[50] I en første fase forestillede han sig, utvivlsomt inspireret af Fenger (jfr. fig. 59), at koret muligvis havde været treskibet og udformet under indflydelse af engelsk-normanniske anlæg (jfr. fig. 63a);[51] men påvisningen af søndre tværskibs apside (jfr. fig. 63b) fjernede grundlaget for denne teori. Da han nogle år senere redegjorde for biskop Sven Normands (ca. 1073-1088) samtidige frådstenskatedral i Roskilde, rekonstruerede han dennes forsvundne skib og kor i nøje analogi med fundene i Odense.[52] Omvendt lod han sine forestillinger om S. Knuds vestafslutning farve af Roskildekatedralen, hvis velbevarede fundamenter af indgangspartiet viste et vestværk med to tårne omkring et fremskudt midterparti.[53] De ved kabellægning 1956 fremdragne fundamenter gav ham anledning til en revideret rekonstruktion, som på yderst spinkelt grundlag udstyrede vestfacaden med cirkulære hjørnetårne omkring den fremskudte forhal (fig. 63c) - en løsning, der primært spejler forfatterens kendskab til tysk kirkebyggeri fra ottonsk tid.[54]

Også med hensyn til kirkens senere bygningshistorie kan man kun følge Schultz' forestillinger på enkelte punkter. Et tema, han anslog allerede i det første avisinterview, var en mulig parallel med domkirken i Trondhjem, viet til en anden nordisk kongehelgen,

Fig. 62. Udgravning i krypten, jfr. fig. 66. Rester af frådstenskryptens centralrum, set mod nordrækkens midterste fripille og nordvæggen (s. 161). C. G. Schultz fot. 1946. - *Excavation in the crypt, cf. fig. 66. Remains of the central area of the calcareous tufa crypt, looking towards the middle free-standing pillar on the north side and the north wall.*

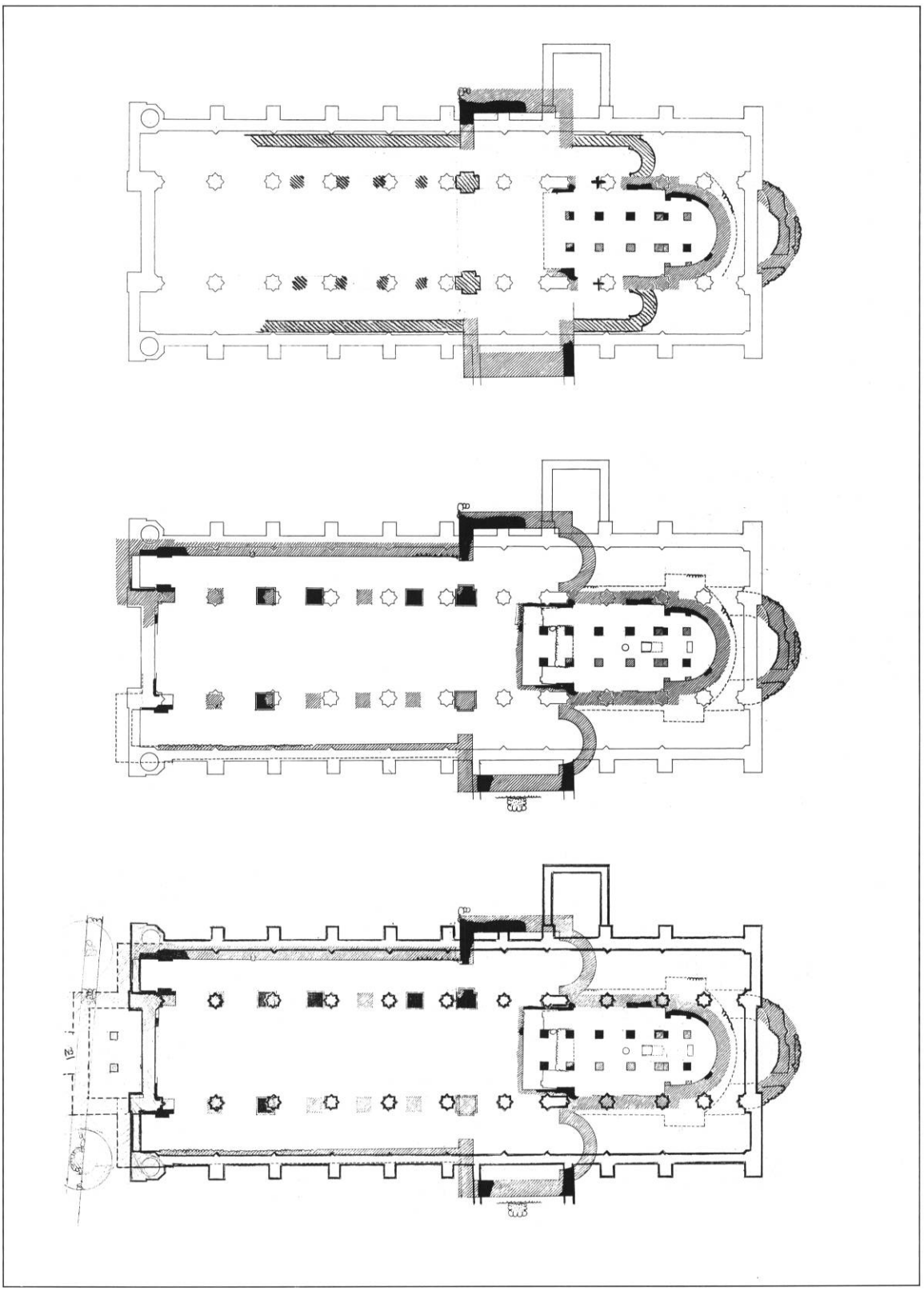
Olav den Hellige. Ud fra denne formodning tolkede han et halvcirkulært fundament uden for den nuværende østgavl som levn af en rund bygning, tilføjet det oprindelige kor for at give helgenkongens ærværdige levninger en mere storslået indfatning.

Det lykkedes imidlertid ikke ved gravning i krypten at finde rester, som kunne bekræfte denne tanke. De få fundamenter, som fremdroges, pegede snarere i en anden retning, hvorfor Schultz på sin reviderede tegning (fig. 63b) udlagde det cirkelformede fundament som rest af en korforlængelse med apsis. Supplerende fund i kryptens nordøstre hjørne opfattedes som levn af en ombygning af koret med fladere apsis og tilføjelse af kortårne som i Viborg domkirke. Denne formodning er fastholdt i den af Schultz godkendte korplan, som Langberg tegnede til sin bygningshistorie 1955.

Hvad angik den nuværende bygning, så Schultz sig også i stand til at bringe nye vigtige oplysninger, idet han foruden den netop omtalte apside påviste dele af to store, tresidede fundamenter, som han mente måtte være levn af et af Gisico påbegyndt koranlæg, der ved slutningen af 1300'erne blev opgivet til fordel for det nuværende. Dette kunne analogt med løsningen i Københavns Vor Frue og Malmøs S.Petri være opbygget som et omgangskor med fem sekskantede kapeller og i sidste instans røbe bygmesterens udgangspunkt i den nordtyske teglstensgotiks hovedmonument, Mariekirken i Lübeck.

Ved nærmere afprøvning af denne hypotese havde Schultz åbenbart vanskeligt ved at få kapelkransen til at harmonere med de store tresidede fundamenter. Det fremgår af en skitse (fig. 64), hvorpå han foruden kapellerne antydede omridset af et stort oktogonalt anlæg, utvivlsomt en tanke, som udsprang af den formodede parallel med Trondhjem. Alternativt indtegnede han på en revideret rekonstruktionsplan et tresidet omgangskor, hvor søjler adskiller hovedkor og omgang.

Tanken om et ottekantet helgenskrin som østaf-

slutning toges op af Erik Horskjær, der tænkte sig oktogonen helt af tegl og opført kort tid efter kirkens brand 1157.[55] Denne forestilling har haft en vis fascinationskraft og gentages af senere forfattere.[56]

Bortset herfra har det efter Schultz' gravninger primært været frådstenskirken, som forskningsmæssigt har stået i centrum, hvorimod den stående kirkes bygningshistoriske problemer i det store hele betragtes som afklarede. Den mest dybtgående vurdering af Schultz' materiale vedrørende frådstenskirken skyldes den tyske kunsthistoriker, *Hubert Krins,* der i sin afhandling fra 1966 om det ældste stenkirkebyggeri i Danmark tog kritisk stilling til kirkens plan og arkitektoniske forudsætninger.[57] På næsten alle punkter tilsluttede han sig Schultz' rekonstruktionstegning, men påpegede dog, at der næppe var tilstrækkelige holdepunkter for at fastlægge korets ydre omrids, omend tanken om kortårne ikke afvistes. Imod antagelsen af vestfronten som en totårnsfacade talte endvidere den omstændighed, at de formodede tårnes underrum i givet fald åbnede sig uforholdsmæssigt meget mod sideskibene.

Mens der således ifølge Krins kun kunne gisnes om udformningen af frådstenskatedralens østre og vestre afslutning, var det ubetvivleligt, at kirken havde været en treskibet pillebasilika med apsisprydet kor og tværskib. Den kvadratiske korsskæring havde ikke været selvstændigt udskilt, da pillefremspring manglede mod midtskibet, og det var således muligt, at tværskibene havde været lavere.

Krins anså det med Schultz for sandsynligt, at den endnu ufuldførte stenkirke, til hvis krypt kong Knuds levninger overførtes 1095, var påbegyndt straks efter kongens død 1086 for at danne ramme om en tilsigtet helgendyrkelse. Denne bygning, som kunne have stået færdig i andet årti af 1100'erne, var ikke nødvendigvis identisk med de fremdragne rester af selve kirken, der kunne være ombygget, ligesom det med sikkerhed fremgik, at krypten var blevet. Dog syntes det, som om ændringerne samlede sig om korpartiet, hvorfor det på det foreliggende grundlag virkede sandsynligt, at de fremdragne fundamenter repræsenterede den oprindelige stenkirke. Udvidelsen af krypten og den nye apsisrunding kunne tænkes at stå i forbindelse med en korfornyelse efter branden 1157, og de polygonale fundamenter længere mod øst repræsenterede snarest en ombygning efter branden 1247. Krins tog ikke stilling til teorien om en oktogonal korrotunde, men anførte blot, at den i givet fald snarest afspejlede oktogonen i Trondhjem (dateret 1180-90) og derfor ikke, som nævnt af Horskjær, kunne hidrøre fra tiden kort efter 1157.

Af stor vigtighed for forståelsen af frådstenskirkens arkitekturhistoriske stilling var spørgsmålet om, hvorvidt den historisk sikrede forbindelse til Evesham-klosteret, etableret i tiden mellem 1095 og 1100, havde præget kirkens udformning. Ud fra kronologien ville det være mest sandsynligt, at en sådan indflydelse havde kunnet gøre sig gældende i kirkens vestre del. Her pegede Krins på den bemærkelsesværdige overensstemmelse i plan mellem frådstens- og teglstenskirkens vestafslutning og nævnede muligheden af, at sidstnævntes hovedmotiv - den store niche - genspejlede forholdene på den oprindelige kirke. I så fald havde vestfronten i Odense muligvis udgjort en parallel til facaden på den benediktinske

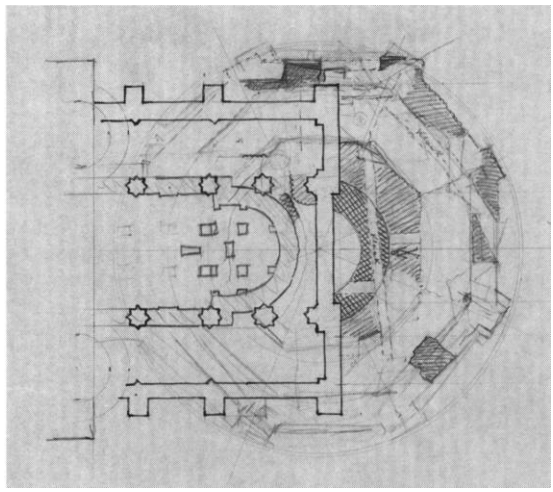

Fig. 64. Alternative forslag til teglstenskirkens kor ifølge udateret skitse ved C. G. Schultz. 1:600. Såvel et omgangskor (med og uden kapelkrans) samt en oktogonal korrotunde er antydet i forhold til de fremdragne fundamenter (s. 151). - *Alternative proposals for the chancel of the brick-built church, according to an undated sketch by C. G. Schultz.*

Fig. 63a-c. †Frådstenskirken. C. G. Schultz' rekonstruktioner af grundplanen efter udgravningerne 1946-47 og 1954 (s. 150, 158). 1:600. a. Grundplan 1946 med formodet udformning af kor og skib. b. Revideret grundplan 1947 efter påvisning af kryptens vestforlængelse og skibets plan. c. Revideret grundplan 1954 med hypotetisk vestfront, hvis forhal er tegnet 1950, mens de cirkulære tårne baserer sig på en registrering af fundamenter vest for kirken 1954. - *The †church built of calcareous tufa. Reconstructions of the ground-plan, drawn by C. G. Schultz after the excavations in 1946-47 and in 1954. a. Ground-plan 1946 with supposed lay-out of chancel and nave. b. Revised ground-plan 1947 after detection of the western extension of the crypt and the lay-out of the nave. c. Revised ground-plan 1954 with hypothetical west front. The porch is drawn in 1950, whereas the circular towers are based on the foundations west of the church recorded in 1954.*

klosterkirke i Tewkesbury (Gloucestershire), kun 20 km fra det nu nedrevne Evesham kloster. I Tewkesbury, som påbegyndtes 1087 og indviedes 1121 domineres vestfacaden af en dyb og høj niche i hele midtskibets bredde.

Bortset fra denne mulige engelske indflydelse tilhørte kirkens arkitektur helt traditionen fra den ældre saksiske bygningskunst, navnlig udformningen af korpartiet, og Krins nævnte som nærmeste paralleller S.Cyriakus i Gernrode, Quedlinburg (IV), S.Adalbert i Aachen og S. Kilian i Höxter.

I middelalderbindet (1982) af den nyeste Byhistorie er der kun kortfattet gjort rede for S. Knuds bygningshistorie.[58] Derimod reviderede middelalderarkæologen *Per Kristian Madsen* i 1988 den gældende opfattelse af kirkens ældste historie.[59] Ifølge Madsen var der grunde til at formode, at frådstenskirken allerede fra starten havde været bestemt til biskopskirke, og at den monumentale stenkirke kunne være påbegyndt som afløser for en trækirke allerede i 1070'erne som markering af bispedømmets nye status efter stiftsdelingen i det foregående årti, svarende til opførelsen af biskopskirker i Dalby, Roskilde og Århus. At kirken i et brev fra kong Niels omtaltes som viet til Kristus og Maria, foruden til S. Alban og S. Knud, kunne muligvis opfattes som levn af en oprindelig dedikation til Kristus, svarende til forholdene ved andre tidlige kirker.

Hvad angik bygningens arkitektoniske afstamning fastslog Madsen, at de engelske munke under alle omstændigheder kun kunne have øvet indflydelse på skibet og vestafslutningen, da østpartiet som bekendt stod under opførelse ved deres ankomst; men i øvrigt var engelsk indflydelse på det danske kirkebyggeri allerede til stede på et tidligere tidspunkt. Han rejste endvidere spørgsmålet om, hvorvidt munkene overhovedet var involveret i beslutninger om kirkens form. Krins' sammenligning med Tewkesbury-facaden afvistes og i stedet foresloges en totårnsfront med smal forhal i analogi med den ældste Mikkelskirke i Slagelse, opført af Roskildebispen Sven Normand. Udgraveren af frådstenskirken i Slagelse, *Olaf Olsen,* hældede derimod til Krins' opfattelse af en mulig engelsk indflydelse på vestfrontens udformning, formidlet af munkene fra Evesham.[60]

Det seneste indlæg i debatten om den ældste S. Knuds kirke skyldes *Axel Bolvig,*[61] der i lighed med Madsen opfattede frådstenskirken som resultat af ønsket om at markere stiftsdelingen med en monumental stenbygning. Kirken tænktes derfor påbegyndt i 1070'erne i et område uden for den egentlige bybebyggelse, analogt med situationen ved andre stiftsbyer. Kirkens vestafslutning havde ifølge forfattteren haft tvillingetårne.

Som afslutning på denne redegørelse for de skiftende synspunkter på S. Knuds kirkes bygningshistorie kan det konstateres, at hovedtrækkene i den stående kirkes historie, som i forrige århundrede gav anledning til så store meningsforskelle, siden Chr. Axel Jensens redegørelse er betragtet som afklaret. Efter C. G. Schultz' udgravning af forgængerens fundamenter har forskningen derfor ensidigt været koncentreret omkring frådstenskirken. Hvad dennes form og stil angår, gælder dog fortsat Hubert Krins' ord om nødvendigheden af fortsatte arkæologiske udgravninger, såfremt man skal nå til en mere anskuelig og i detaljerne præcis forestilling om dette hovedmonument blandt vore tidlige stenkirker.[62]

†FRÅDSTENSKIRKEN

NOTER s. 366

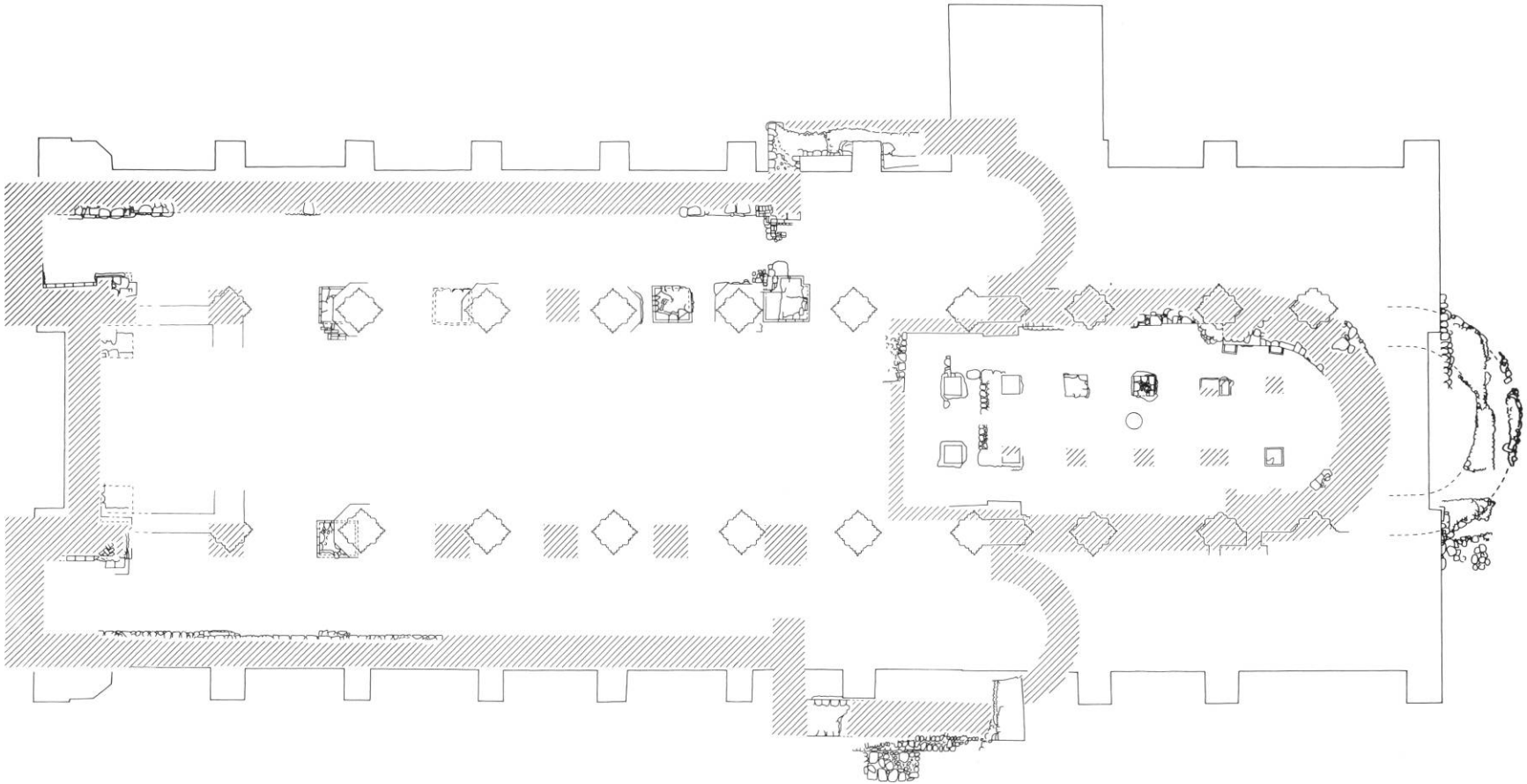

Fig. 65. Formodet plan af †frådstenskirken på grundlag af udgravninger ved C.G.Schultz 1946-47. 1:300. Tegnet af Torben Hjelm 1981. - *Hypothetical ground-plan of the †church built of calcareous tufa, based on the excavations by C. G. Schultz 1946-47.*

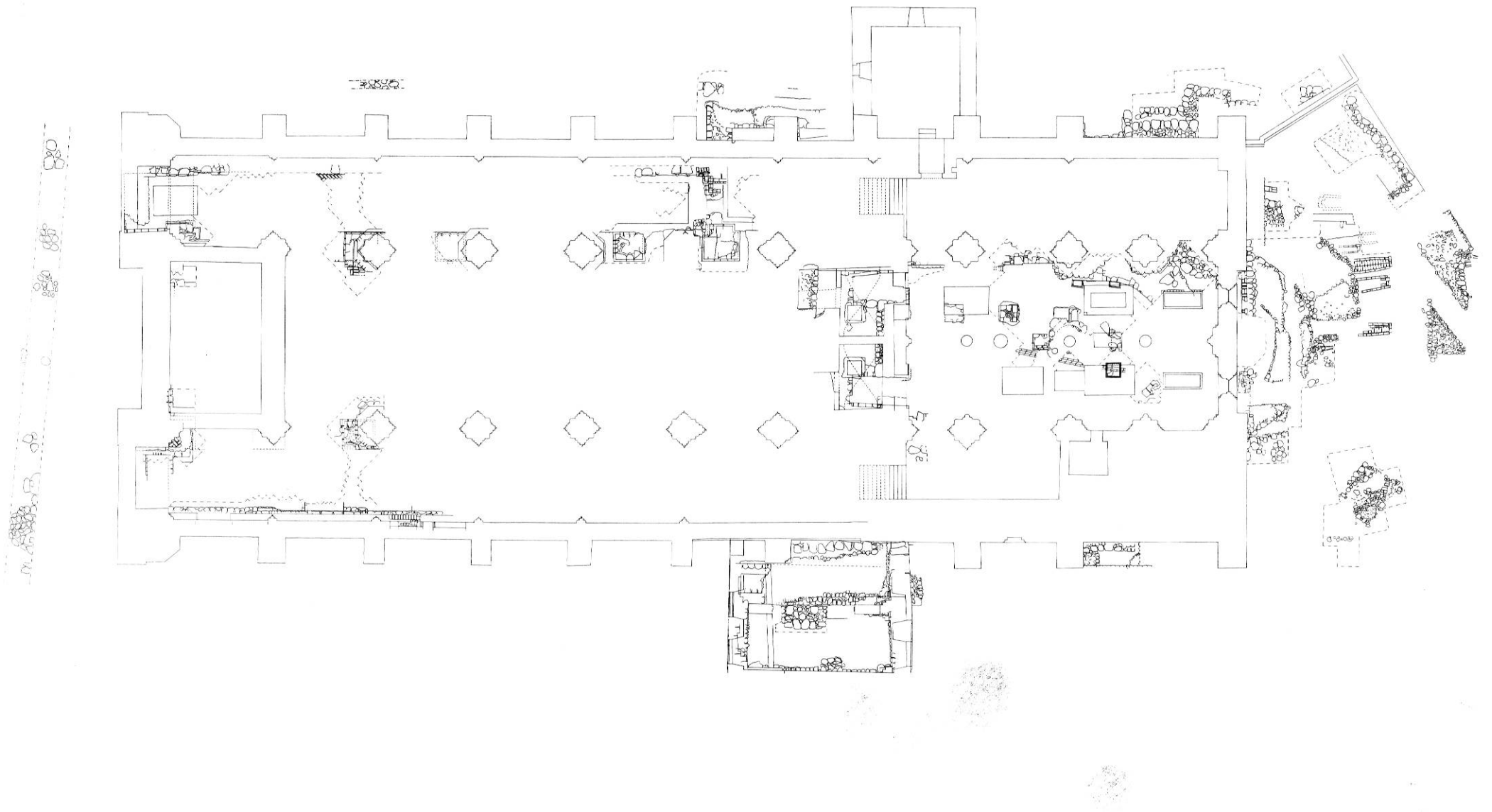

Fig. 66. Plan over udgravninger i og omkring kirken 1946-47 (C.G.Schultz), 1956 (Stadsingeniøren) og 1993 (Eskil Arentoft). 1:300. Tegnet af Torben Hjelm 1981 med suppleringer af HJ 1993 og MN 1995. - *Plan of the excavations inside and around the church in 1946-47.*

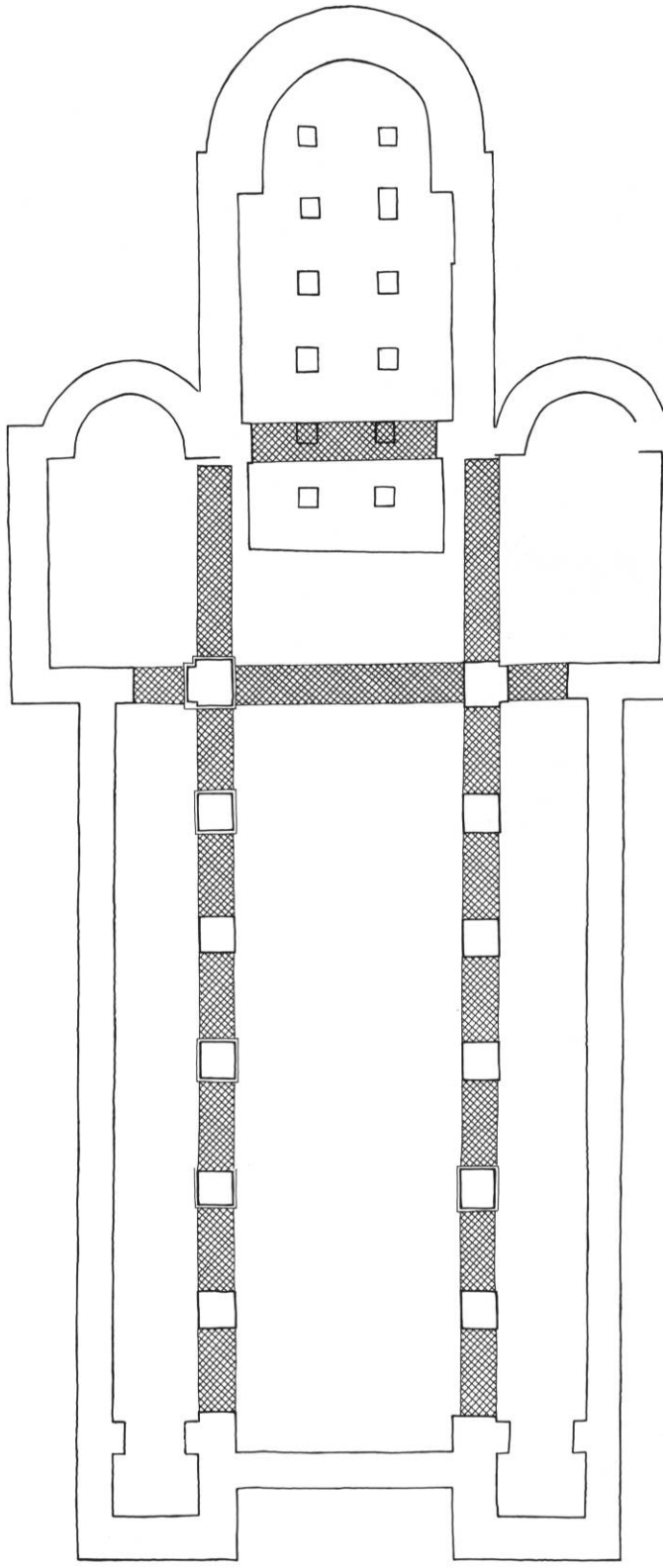

Fig. 67. Skematisk plan af †frådstenskirken, jfr. fig. 65, med angivelse af strækmurenes formodede forløb. 1:300. Tegnet af MN 1995. - *Schematic ground-plan of the church built of calcareous tufa, cf. fig. 65 with indication of the assumed courses of the support walls.*

Fig. 68. Udgravning i krypten, jfr. fig. 66. Rester af frådstenskryptens nordside, set mod hjørnet mellem centralrum og apsis med vægpille (s. 161). C. G. Schultz fot. 1946. - *Excavation in the crypt, cf. fig. 66. Remains of the north side of the calcareous tufa crypt, looking towards the corner between the centre-area and the apse with wall-pillars.*

INDLEDNING

I forskningsoversigten (s. 142f) er redegjort for omstændighederne omkring den gradvist vågnende erkendelse af, at den nuværende kirke var en etapevis, over flere århundreder opført afløser for en ældre bygning på samme sted. Sammesteds er beskrevet påvisningen af hovedtræk i denne forgængers grundplan.

C. G. Schultz' første udgravningskampagne i tidsrummet juli-oktober 1946 omfattede undersøgelser i den nuværende krypt samt uden for kirken, dels ved korets ydermure og herunder navnlig på det østover faldende terræn op til korgavlen, dels ved nordmuren vest for Valkendorfs kapel. Herved lykkedes det at fremdrage levninger af frådstenskirkens krypt og tværskib samt fundamenter til yderligere to koranlæg.[63]

På baggrund af de opsigtsvækkende resultater tilvejebragtes økonomisk grundlag for at videreføre undersøgelserne med henblik på at fastslå den ældste stenkirkes samlede udstrækning og hoveddisposition. Arbejdet, der kunne gennemføres sideløbende med fornyelsen af kirkens varmesystem, omfattede en række sonderinger i skibet samt en fuldstændig udgravning af konsistoriesalen.[64]

C. G. Schultz nåede aldrig at publicere sine udgravninger, som han i øvrigt håbede at kunne udstrække til området uden for den nuværende kirkes vestgavl.[65] Til belysning af udgravningen foreligger der ti måleblade, en række notater og skitser (i lommebøger) foruden fotografier og bygningsdetaljer, hovedsagelig formsten fra den gotiske kirke. Hertil kommer diverse sammentegninger og tolkningsforslag. Beklageligvis er der ikke - bortset fra en delrapport - udfærdiget nogen beskrivelse, hvorfor de mange forhold, som i første række er registreret på målebladene, undertiden er vanskelige at fortolke. Den her fremlagte sammenfatning er derfor behæftet med usikkerhed, og adskillige iagttagelser har ikke kunnet inddrages på en rimelig sikker måde - forhold, som må tages i betragtning ved læsningen af den efterfølgende redegørelse. Som anført på s. 137f er beskrivelsen inddelt i en

række hovedafsnit, der i flere tilfælde er yderligere underdelt.

MATERIALER OG TEKNIK

Det fremgår såvel af de endnu synlige bygningslevn i krypten som af fotografier og måleblade fra udgravningen 1946-47, at kirken var opført af *frådsten* og *marksten.*

Fundamenterne, hvis dybde ikke blev undersøgt, var af marksten og havde regelmæssige sider, sat af udsøgte sten. Dette forhold iagttoges tydeligt langs fundamenternes indersider, men gælder formentlig også ydersiderne, som dog kun konstateredes ved apsiden og søndre korsarm (fig. 70). Selvom det ikke er registreret, må fundamentstenene - i det mindste for de øvre skifters vedkommende - være henlagt i kalkmørtel.

Fig. 69. Rester af frådstenskirkens krypt: Vestforlængelsens vestvæg (s. 159). Murværket uden for gravkælderens væg er rekonstrueret, formodentlig af C. G. Schultz, jfr. fig. 66. HJ fot. 1994. - *Remains of the crypt of the church built of calcareous tufa: the west wall of the western extension. The masonry outside the walls of the burial vault is reconstructed, probably by C.G. Schultz, cf. fig. 66.*

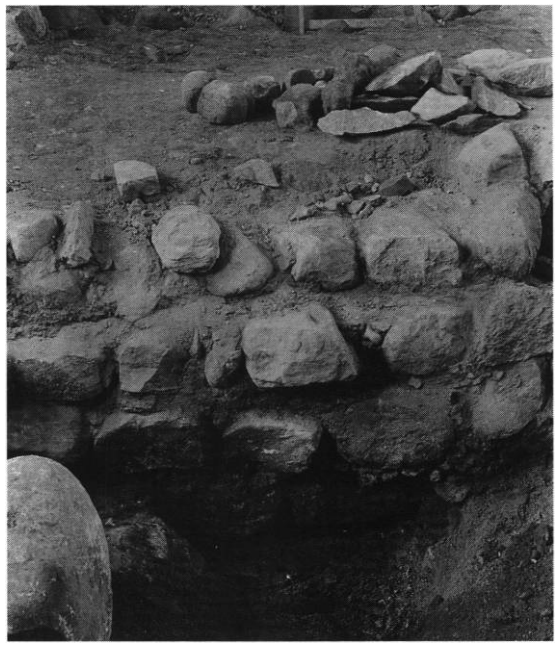

Fig. 70. Udgravning i konsistoriet, jfr. fig. 66. Markstensfundament til frådstenskirkens tværskib, set fra syd (s. 159). C. G. Schultz fot. 1946. - *Excavation in the consistorium, cf. fig. 66. Boulder foundation for the transept of the church built of calcareous tufa, seen from the south.*

Fundamenterne var udlagt som *strækmure* og har således fikseret kirkens grundrids ved kontinuerlige murforløb, ubrudte af arkader og andre muråbninger[66] - en teknik, der er velkendt fra tidens byggeri både i ind- og udland.[67]

På strækfundamenterne har man forberedt opførelsen af murene med et eller to *afretningsskifter* i frådsten, der var et ideelt grundlag for udmåling af mure og piller. Også denne praksis er påvist i andre af periodens frådstenskirker.[68] I flere tilfælde repræsenterede disse nedre afretningsskifter i øvrigt det eneste bevarede levn af murværk.

Både afretningsskifterne og de egentlige mure og piller er udført som *kassemure* med facader af frådsten omkring en kerne af marksten og frådstensstumper. Bevarede murstrækninger, suppleret med målebladenes og fotografiernes vidnesbyrd viser, at facadernes frådsten som regel var lagt i vandrette skifter (jfr. fig. 62, 69), hvis

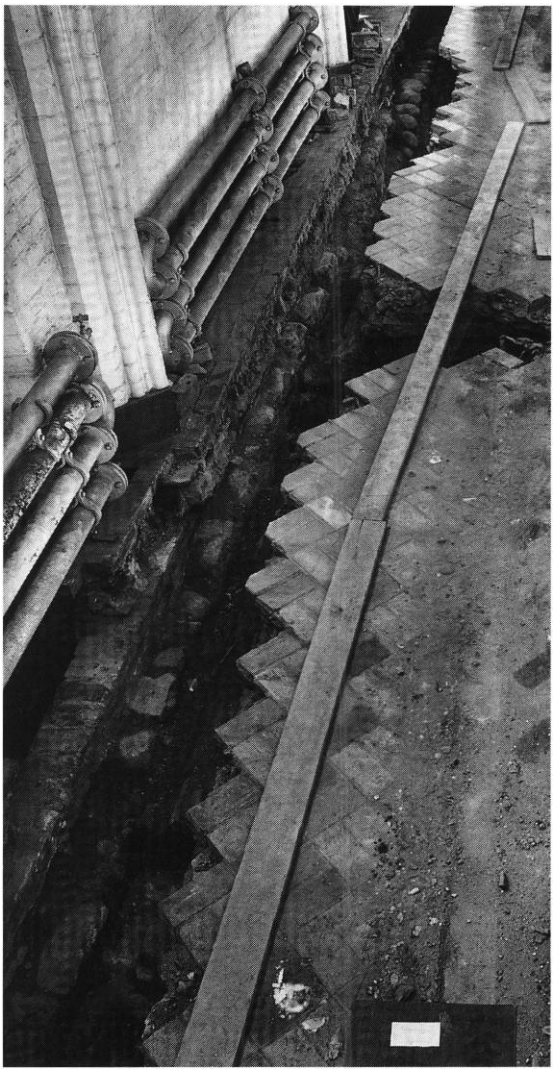

Fig. 71. Udgravning i søndre sideskibs 8. og 9. fag, jfr. fig. 66. Frådstenskirkens fundamenter er fremdraget inden for den nuværende kirkes mure (s. 159). C. G. Schultz fot. 1947. - *Excavation in the 8th and 9th bays of the south aisle, cf fig. 66. The foundations of the church built of calcareous tufa are exposed inside the walls of the present church.*

højde oftest lå mellem 9 og 11 cm,[69] øjensynlig svarende til vandrette støbeskifter.

Sikre *murtykkelser* over sokkelniveau er intetsteds påvist. Ganske vist fremdroges en stump af nordre korsarms vestmur, der var 140 cm svær, samt et stykke af søndre korsarms gavl, hvis kraftigere dimensionering (165 cm) må skyldes særlige forhold her. I begge tilfælde repræsenterede disse murstrækninger imidlertid kun afretningsskiftet. Der kan næppe være tvivl om, at selve det opgående murværk har været spinklere, og at afretningsskiftet trådte mere eller mindre frem i gulvniveau, således som det sås ved skibets pillerækker og andetsteds i kirken.[70] Det må endvidere anses for sandsynligt, at murene udvendig har hævet sig over en †*sokkel,* hvis profil og dybde der naturligvis kun kan gisnes om. Noget lignende gælder pillerne, hvis bredde på ca. 145 cm angiver en dimensionering af arkademurene svarende til nordre korsarms.

Der foreligger ikke oplysninger om murbehandlingen; men utvivlsomt har facadernes frådsten i lighed med forholdene andetsteds været dækket af pudslag, der har givet murene karakter af homogene, strukturløse flader, hvori åbningerne - arkader, døre og vinduer - stod som skåret ud.[71]

GRUNDPLAN

Frådstenskirkens grundplan blev som nævnt erkendt i hovedtræk ved undersøgelserne 1946-47 (jfr. forskningsoversigten s. 150 og ovf.). Udgraveren konstaterede, at den ældste stenkirke havde været et treskibet anlæg med let fremspringende tværskib samt kor med underliggende krypt, der senere var forlænget mod vest; både kor og korsarme var prydet med apsider. Kirkens udstrækning mod vest blev også fastlagt, uden at det dog lykkedes at skabe klarhed over facadens nærmere udformning. Her som andetsteds savnes en påvisning af bygningens ydre murflugter, der kun delvis fremdroges for tværskibets vedkommende.

Krypt. Hovedtrækkene i krypten var følgende: En omtrent kvadratisk hallekrypt med dyb styltet apsis og to vestlige anneksrum (nedgange?) er senere udvidet mod vest til omtrent midt i tværskibet.

Den styltede apsides indre omrids med en diameter på ca. 685 cm og en dybde af ca. 520 cm kunne bestemmes ud fra rester af indersiden, som for de to tredjedeles vedkommende, inklusive hjørnet, var bevaret mod nord (fig. 68), mens kun en lille strækning af søndre del blev

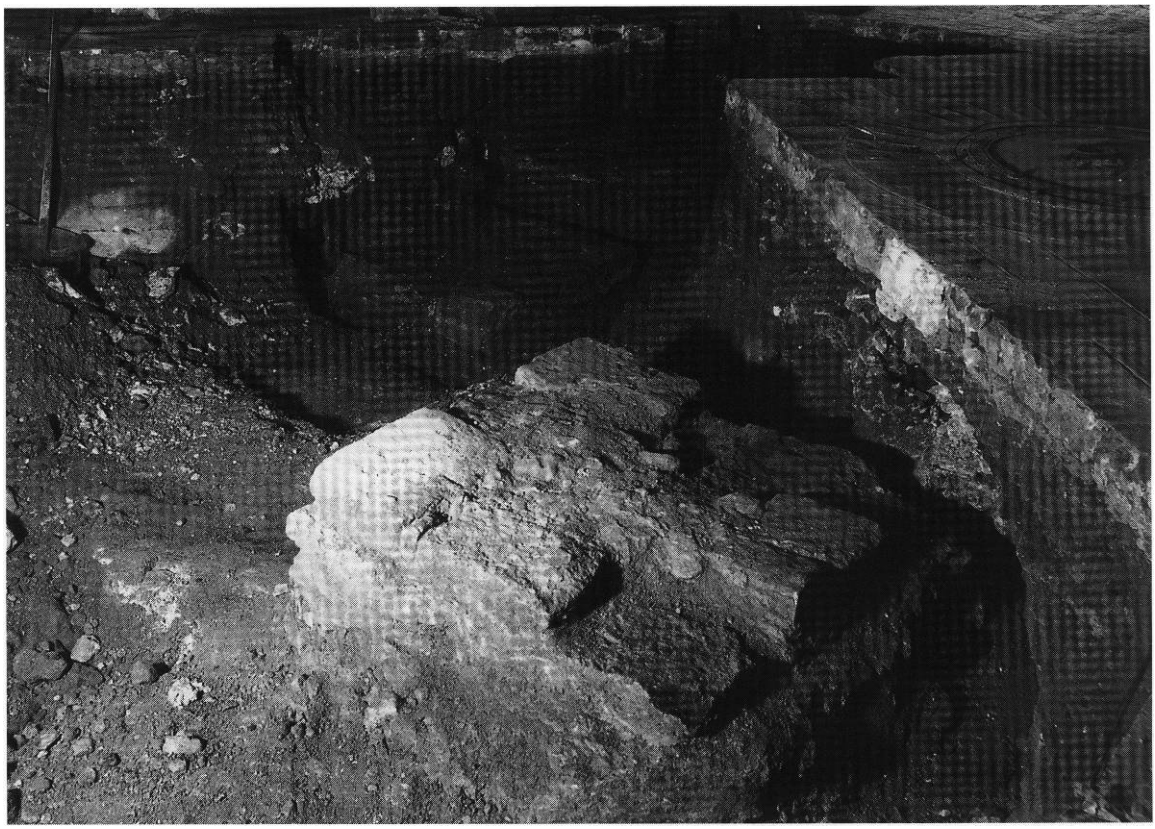

Fig. 72. Udgravning i krypten, jfr. fig. 66. Rester af centralrummets midterste fripille i nordrækken, set fra nordvest mod fundament til sarkofag (s. 162). C. G. Schultz fot. 1946. - *Excavation in the crypt, cf. fig. 66. Remains of the middle free-standing pillar on the north side of the centre-area, seen from the north-west, towards the foundation for a sarcophagus.*

påvist, den samme som fremdroges 1909 (jfr. fig. 60).

Af kryptens oprindelige hovedrum påvistes dele af nordvæggen, de vestre hjørner og grundridset af to hermed sammenhørende annekser, formentlig levn af indgangskorridorer. Rummet havde således i øst-vestaksen været 904 cm langt, i bredden ca. 860 cm. Sidstnævnte dimension kunne dog kun omtrentlig bestemmes, idet ingen levn af rummets søndre væg var bevaret. Murresterne viste endvidere, at nordvæggen (jfr. fig. 62) havde haft et svagt fremspring (6 cm), hvoraf det østre hjørne alene var bevaret og bredden følgelig ukendt. Endvidere konstateredes i sydvesthjørnet en fals, hvis pendant i det nordre hjørne imidlertid stod mindre klart.

Rummets vestvæg, som bortset fra hjørnerne og dele af tværskibets strækmur forsvandt i forbindelse med vestforlængelsen, var gennembrudt af to ca. 150 cm brede åbninger, som forbandt det med de to omtrent kvadratiske anneksrum, hvis vestvægge lå ca. 300-310 cm vest for hovedrummets og var forsynet med en lille niche(?) nærmest de ydre hjørner.

Ved undersøgelsen sås endvidere rester af de 2x6 *fripiller,* som havde delt den forlængede krypt i tre omtrent lige brede skibe. I nordrækken fandtes spor og levn af de fem, i syd tre, hvortil kom to *vægpiller* langs apsidens nordside. De to vestligste pillepar var sekundære og samtidige med kryptens forlængelse, men en række forhold tyder på, at de øvrige - med en enkelt undtagelse - heller ikke repræsenterede det oprindelige støttesystem (se ndf.).

Udgraveren fandt herudover levn af to indretninger, der tolkedes som henholdsvis alterbord og sarkofag. Sammen med den endnu bevarede *brønd* har de udgjort fokuspunkterne i krypten.

Alterbordet (jfr. også s. 548), der stod i apsidens midte, gav sig kun til kende gennem et kalkmørtelaftryk af dets nordvestre hjørne samt nogle syldsten under søndre del af det nedbrudte bord. På dette beskedne grundlag rekonstruerede Schultz et alter, der i nord-syd var 110 cm, i øst-vest 50 cm.

Fire meter vestligere, i østenden af kryptens hovedrum, fandtes rester af sarkofagens nederste, 17 cm høje sokkelskifte (fig. 72), hvis østre halvdel var borttaget af funderingen til den nuværende krypts midterpille. Frådstensmurværket var ca. 93 cm bredt i vestenden og dets svagt konvergerende langsider, som var bevaret i 85 cm's længde, havde skråt affasede hjørner. Det forekommer ikke urimeligt at tolke dette murværk som podium for den stenkiste (se gravminder), der ifølge Ælnoths krønike modtog kong Knuds jordiske levninger ved den højtidelige overflytning fra trækirken S.Albani i foråret 1095.[72]

Fig. 73. Udgravning i eftermiddelalderlig gravkælder, jfr. fig. 66. Bundskifter af vestvæg i frådstenskryptens søndre anneksrum, set fra nord (s. 161). C. G. Schultz fot. 1947. - *Excavation in the post-medieval burial vault, cf. fig. 66. The bottom courses of the west wall in the southern annex of the calcareous tufa crypt, seen from the north.*

Umiddelbart over det bevarede frådstenspodium fandtes søndre del af en firkantet, to skifter høj †opbygning i munkesten. Omfanget og formålet med denne indretning, hvis øverste bevarede skifte lå 49 cm under nuværende gulv, kan der kun gisnes om; men den viser, at sarkofagen er blevet fjernet inden opførelsen af den gotiske krypt.

Udgraveren konstaterede levn af †*gulve* i forskellige niveauer. Der var utvivlsomt tale om støbte, op til 20 cm tykke kalkmørtelgulve.[73] De ældste og dybeste gulvlag i apsis og det oprindelige hovedrum lå 80-90 cm under nuværende kryptgulv.[74] Endvidere rummede apsis levn af to højereliggende gulve, henholdsvis 63 cm (ved nordvesthjørnet af det formodede alterbord) og 52 cm (vest for sydrækkens østre fripille) under niveau. Det førstnævnte var formentlig levn af en alterforhøjning, mens det andet udtrykkeligt er betegnet som »højere gulv«.

Gransker man kryptens grundplan nøjere og analyserer udgravningsmaterialet for herigennem at danne sig et billede af den oprindelige disposition og de senere ændringer, fremstår følgende billede:

Den oprindelige krypt (fig. 74b) var indrettet i apsis og det næsten kvadratiske korfag. Det falder straks i øjnene, hvor uharmonisk det bevarede støttesystem indpasser sig i denne grundplan, hvis proportioner har svaret til selve korets. Disharmoniske i så henseende er navnlig hovedrummets fripiller, der hverken respekterer nordvæggens bevarede murfremspring eller markerer regelmæssigt fordelte nord-sydakser.

Særligt påfaldende er den rektangulære pille på grænsen mellem apsis og hovedrum. Ifølge udgraveren var den opbygget af to adskilte dele, af hvilke den østre udgjordes af en mindre, tværrektangulær pille, den vestre - der kun aftegnede sig som et aftryk - af en større, kvadratisk. På denne baggrund forekommer det sandsynligt, at den østre del repræsenterede resterne af en oprindelig pille, som var bibeholdt og suppleret ved kryptens ombygning. Den udmærker sig nemlig ved, at dens vestre side ligger ca. 10-15 cm vestligere end hovedrummets østvæg og således på sin fremspringende del har kunnet

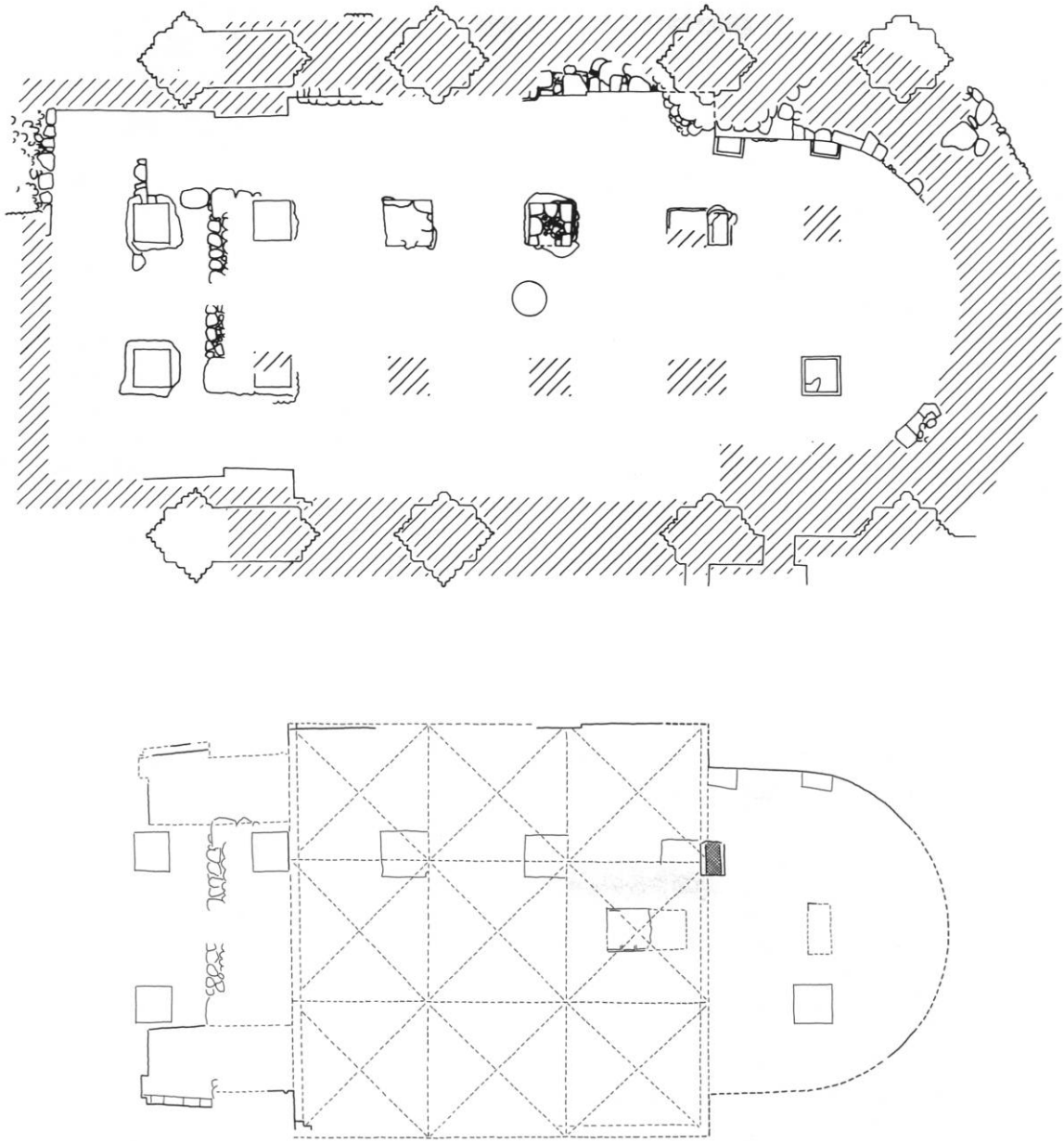

Fig. 74a-b. Rekonstruktionsplaner af krypten. 1:150. a. Den udvidede krypt (s. 164, jfr. fig. 65). Tegnet af Torben Hjelm 1981. b. Den oprindelige krypt (s. 162). Tegnet af HJ 1995. - *Reconstructed ground-plans of the crypt. a. The extended crypt. b. The original crypt.*

Fig. 75. Udgravning ved nordre del af kryptens vestvæg, jfr. fig. 66. Rester af frådstensmurværk fra kryptens 1. og 2. skikkelse (s. 165). C. G. Schultz fot. 1946. - *Excavation beside the northern part of the west wall of the crypt, cf. fig. 66. Remains of calcareous tufa masonry from the 1st and 2nd phases of the crypt.*

bære smalle skjoldbuer langs væggen, ganske svarende til fremspringene i hovedrummets vesthjørner og på nordvæggen. Hvorvidt de øvrige oprindelige fripiller har haft samme rektangulære form, lader sig ikke afgøre,[75] men under alle omstændigheder må kryptens hovedrum være tænkt med fire centralt anbragte hvælvpiller, en komposition, der kendes fra en lang række ældre og samtidige krypter.[76]

Fig. 76. Rester af frådstenskirkens krypt: Vestforlængelsens nordre, delvis rekonstruerede pille, set fra nordvestre hjørne af eftermiddelalderlig gravkælder (s. 165). HJ fot. 1993. - *Remains of the crypt from the church built of calcareous tufa: the northern pillar in the western extension, partly reconstructed, seen from the north-west corner of the post-medieval burial vault.*

I apsis har der ligeledes været to pillepar, og herudover har hvælvene skullet hvile på forlæg i selve muren, mens de i hovedrummet som nævnt har haft vederlag i skjoldbuer foruden i de fire fripiller. Det er uvist, hvorledes selve hvælvslagningen har været tænkt i enkeltheder, om der har været tale om krydsende tøndehælv med parabellignende buer eller regulære grathvælv, skilt af brede gjordbuer.

Vestvæggens døre, som er svagt asymmetriske i forhold til midteraksen, har givet adgang til små rum, hvorfra der udgik trappeløb til kirken. Muligvis repræsenterer rummenes let skrånende ydersider ansatsen til trappetrin; i så fald kan der have været tale om kvartcirkulære trappeløb. En fordybet rille i resterne af den søndre bueåbnings vange nærmest hjørnet (jfr. fig. 74b) tyder på, at der her mellem hovedrum og indgangskorridor har været †*dørfløje(?)*[77]

Den udvidede krypt (fig. 74a) er tilvejebragt ved en forlængelse mod vest frem til omtrent midten af tværskibet, hvorved det samlede kryptareal øgedes med hen ved en tredjedel. Arbejdet

indebar nedbrydning af det gamle hovedrums vestvæg på nær hjørnerne, som måtte respekteres af hensyn til deres funktion som korbuefundamenter. I det forlængede rum opstilledes 12 nye fripiller i samme længdeakser som tidligere, men forskudt mod vest, og apsisrundingen forsynedes tillige med vægpiller. Tværaksernes forskydning mod vest indebar som ovenfor beskrevet en ombygning af den tværrektangulære pille mellem apsis og hovedrum, hvis plan nu fremtrådte som et rektangel, orienteret efter længdeaksen.

Den mest nærliggende forklaring på omdisponeringen af fripillernes placering må være ønsket om at tilvejebringe en så regelmæssig rytme som muligt, under hensyntagen til de tre afsnit man var bundet til at respektere: apsis, hovedrum og den lidt smallere forlængelse. De tre afsnits betydning kan ydermere aflæses af dimensioneringen af pillerne, hvis bundskifter er kraftigst i det gamle hovedrum og spinklere i den smallere vestforlængelse foruden i apsiden.[78]

Piller. Bortset fra de rektangulære piller på grænsen mellem apsis og hovedrum har de alle kvadratisk plan. Detaljerne i deres opbygning er ukendte, men de bedst bevarede levn sandsynliggør, at der har været tale om murede piller med skråkantede sokler over en trinvis aftrappet plint. Dette forhold fremgår af sydrækkens østligste fripille (fig. 77), hvis tre nedre skifter viste

Fig. 77. Udgravning i krypten, jfr. fig. 66. Rester af frådstenskryptens søndre fripille i apsis, set fra nord (s. 165). C.G.Schultz fot. 1946. - *Excavation in the crypt, cf. fig. 66. Remains of the south free-standing pillar in the apse of the calcareous tufa crypt, seen from the north.*

Fig. 78. Udgravning i krypten, jfr. fig. 66. Rester af frådstenskryptens apsisrunding i nord med sekundær vægpille, set fra vest (s. 165). Erik Moltke fot. 1946. - *Excavation in the crypt, cf. fig. 66. Remains of the northern part of the apse-rounding of the calcareous tufa crypt, with secondary wall pillar, seen from the west.*

en trinvis aftrapning og i det øverste aftryk af en yderligere indtrukket fortsættelse. Denne kan have været udstyret med skråkantsokkel, hvis man tør slutte ud fra apsidens nordvestre vægpille (fig. 79). Sidstnævnte, der i lighed med den anden rest af apsidens vægpiller tydeligvis var sekundær (jfr. fig. 78), hvilede på en ca. 34 cm høj plint, hvorover en 15 cm høj skråkantsokkel formidlede overgangen til den 46 cm brede pille.

I sin udvidede skikkelse blev krypten formentlig udstyret med grathvælv, skilt af gjordbuer. Langs apsisrundingen hvilede disse hvælvbuer på fremspringende piller, af hvilke den nordvestre tydeligvis havde en drejning i retning af den nærmeststående rektangulære fri-

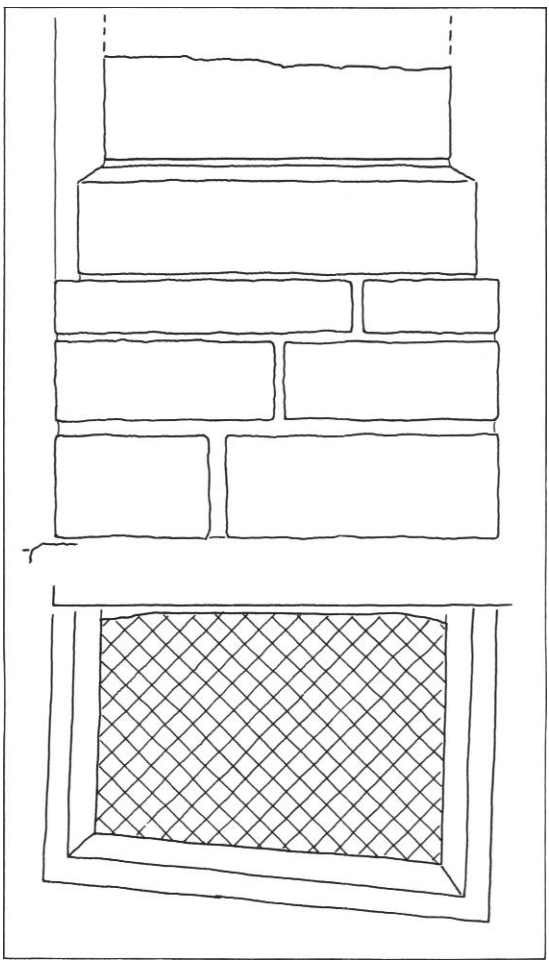

Fig. 79. Rester af apsidens nordvestre vægpille (s. 165). Plan og opstalt på grundlag af skitser ved C. G. Schultz 1946. 1:10. Tegnet af HJ 1995. - *Remains of the north-west wall pillar in the apse.*

pille. I kryptens øvrige afsnit har man ladet hvælvene hvile på forlæg i murværket, da det formentlig ville have været for pladskrævende at opmure et system af vægpiller langs de eksisterende mure, der ikke lod sig ændre. Omdannelsen af apsidens støttesystem viser, hvor snæver indbygningen af vægpiller her gjorde passagen langs rundingen.

Udgravningen gav ingen klare antydninger af de ændrede adgangsforhold i den udvidede krypt.

Kor. Det omtrent kvadratiske, apsisprydede kor kendes kun indirekte gennem omridset af kryptens indre. Alt murværk er nedbrudt ved senere ombygninger, bortset fra en stump af apsidens nordre fundament. Dettes ydre krumning harmonerer imidlertid ikke med indersiden af kryptens apsis, men er udsnit af en cirkel med større diameter. Schultz tolkede dette som resultat af en *ændring af koret(?),* omfattende kvadratiske kortårne og en fortykkelse af korets sidemure (jfr. fig. 63b-c).[79] Der er imidlertid intet i det fremdragne, som antyder en ommuring af fundamentet, hvorfor man enten må forestille sig, at det har været uregelmæssigt afgrænset, eller at korafslutningens yderside har haft en form, som adskilte sig fra indersidens. Det må heller ikke glemmes, at fundamentets krone, dvs. udgangspunktet for det opgående murværk, ikke er bevaret, og at ydersiden kan have været aftrappet på en mindre regelmæssig måde.[80] Måske er det apsisfundamentets tilsyneladende anomali, der har ledt Schultz frem til antagelsen af kortårne, - en prydelse af korpartiet, som i øvrigt var almindelig ved tidens storkirker.[81] Der er dog ikke påvist konkrete levn af de formodede tårne, og den rest af nordtårnets fundament, som angives på rekonstruktionstegningerne (jfr. fig. 63b-c og 66), er udokumenteret.[82]

Tværskibets udstrækning og dets udstyr med østapsider fremgik af udgravningen, der påviste mindre strækninger af begge gavle, den nordre med det indvendige vesthjørne (jfr. fig. 80), den søndre med det udvendige østre samt ansatsen til tværskibsapsiden. Endvidere viste resterne af den nordvestre korsskæringspille (fig. 85), at kirken ikke har haft selvstændig korsskæring, idet pillen manglede pilasterforlæg mod midtskibet, der således må have strakt sig kontinuerligt frem til korbuen. Derimod havde pillen forlæg mod øst til en bue i kirkens længderetning.

Skibets længde, bredde og inddeling er også rimelig velbelyst; dog kendes kun den omtrentlige placering af sideskibenes vægge, mens de ydre murflugter overalt var forsvundet ved opførelsen af teglstenskirken. Det fremgik, at det treskibede langhus havde været delt af arkademure, hvilende på omtrent kvadratiske *piller*

Fig. 80. Udgravning ved kirkens nordside ud for 5. fag, jfr. fig. 66. Rester af frådstenskirkens nordre tværskib, hvis gavlmur og mørtelgulv er set mod den nuværende kirkes 5. støttepille (s. 166). C. G. Schultz fot. 1947. - *Excavation on the north side of the church beside the 5th bay, cf. fig. 66. Remains of the north transept of the church built of calcareous tufa; the gable wall and mortar floor of the transept can be seen in front of the 5th buttress of the present church.*

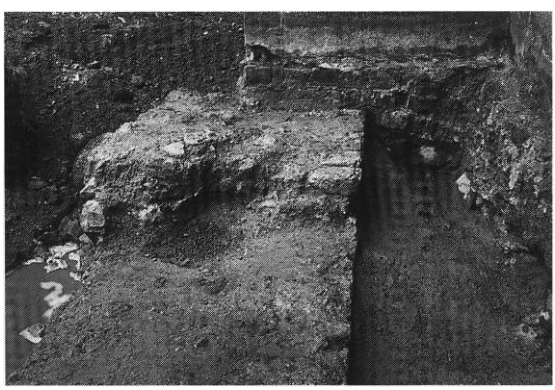

Fig. 81. Udgravning ved kirkens nordside ud for 5. fag, jfr. fig. 66. Rester af frådstenskirkens tværskib, hvis indvendige nordvesthjørne er synligt (s. 166). C. G. Schultz fot. 1946. - *Excavation on the north side of the church beside the 5th bay, cf. fig. 66. Remains of the transept from the church built of calcareous tufa; the interior north-west corner of the transept is visible.*

Fig. 82. Udgravning ved vestsiden af 9. fripille (k) i nordre arkaderække, jfr. fig. 66. Rester af frådstenspille ses fremdraget under ottekantet postament, tilhørende Gisicobygningens profilerede pille (s. 167). C. G. Schultz fot. 1947. - *Excavation on the west side of the 9th free-standing pillar (k)in the north arcade, cf fig. 66. The remains of a calcareous tufa pillar can be seen exposed under the octagonal base of one of the profiled pillars of the Gisico building.*

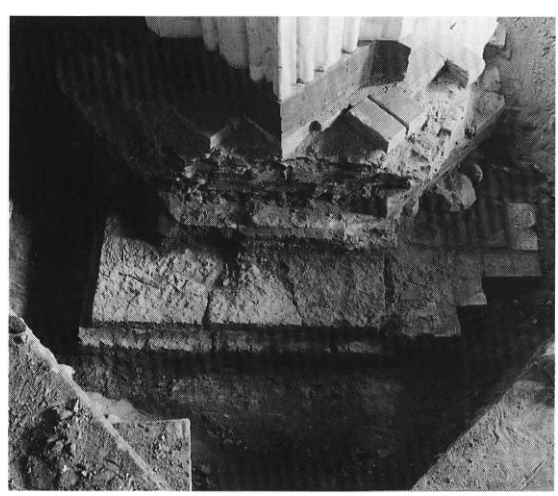
(fig. 82, 85), hvoraf fremdroges levn af tre i nordrækken (fire med »korsskæringspillen«), mod kun én i syd. Antallet kunne således rekonstrueres til seks i hver række, medregnet »korsskæringspillen«. Midtskibet strakte sig længere mod vest end sideskibene, og pilasterfremspring viste, at sideskibene både i øst mod korsarmene og i vest mod facadepartiet havde været afgrænset af arkader, af hvilke de vestre åbnede sig mod små tværrektangulære anneksrum, hvis bredde svarede til sideskibenes.

Oprindelige †*gulve* i overkirken synes kun påvist ved det fremdragne indre hjørne af nordre tværskib, hvor et støbt mørtelgulv lå ca. 80 cm under kirkens nuværende gulve, dvs. lidt hævet over strækmurene.

MÅL OG PROPORTION

Kirkens længde kan med den usikkerhed, som hersker omkring vestafslutningen, ikke fastslås præcist. Den har dog i den øst-vestlige længdeakse haft en total udstrækning på mindst 61,5 meter, dvs. omtrent samme længde som den eksisterende domkirke, mens længden målt ved midteraksen og den formodede facadeblænding var ca. 58,5 m. De tilsvarende indre mål er henholdsvis ca. 57,8 m og 52,2 m.

De enkelte afsnit fremtræder med følgende hovedmål, som dog kun kan være tilnærmelsesvise, da ingen levn af de ydre facader på nær brudstykker af tværskibenes bundskifter er på-

vist. De i parentes anførte tal angiver de tilsvarende indre, mere sikre mål:

Koret, hvis mål er hentet fra krypten i dens ældste skikkelse, har været 16,3 m langt (14,25 m) og 11,7 m bredt (8,54 m). Afstanden mellem tværskib og den formodede østgavl har udgjort ca. 11 m.

Tværskibets hovedmål, som er de sikreste, viser, at bredden i nord-syd var 27,4-5 m (24,2 m) mod en dybde på 11,1 m (8,3 m) i øst-vestlig retning.

Skibets udvendige bredde har været ca. 21,8 m (18,9 m), dets største længde mindst 34 m (32,3 m) mod ca. 31,3 m (29,8 m) i midteraksen. Hovedskibets indvendige bredde på ca. 9 m modsvares af sideskibene, hvis bredde svinger fra 3,4 m (nordre) til 3,53 m (søndre).

Det falder umiddelbart i øjnene, at planens hovedafsnit står i et bestemt indbyrdes proportionsforhold. Således har koret (uden apsis) samme udstrækning i øst-vestlig retning (ca. 11 m) som tværskibet, ligesom disse to tilsammen, inklusive apsiden, svarer til tværskibets bredde på 27,4-5 m. Uden apsiden er deres længde omtrent identisk med skibets udvendige bredde på ca. 21,8 m, mens længden af sidstnævnte afsnit (32,2-34 m) er øget med en tredjedel.

Trods den mangel på præcision, som kendetegner vor nuværende viden om kirkens hovedmål, kan der næppe herske tvivl om, at planen er udtænkt og udstukket under hensyntagen til nogle enkle proportionsforhold, således som det kendes fra tidens kirkebyggeri i øvrigt. Tager man udgangspunkt i det sikrest belyste afsnit, tværskibet, danner det et langstrakt rektangel, som lader sig indskrive i et kvadratnet med en sidelængde på 5,5 m. Overføres dette mønster til de øvrige afsnit, fremtræder kirkens hovedafsnit disponeret efter indbyrdes meget klare proportionsforhold. Således er længden af kor (uden apsis) og tværskib den samme og forholder sig som 1:1; disse afsnit udgør hver for sig en tredjedel af skibets længde og udtrykker talforhold som 1:3, mens kor og tværskib forholder sig til skibet som 2:3. Endvidere udgør tværskibets bredde halvdelen af kirkens længde (undtaget apsis) og udtrykker herved forholdet 1:2.

OPSTALT

Som ovenfor beskrevet, er kun dele af kirkens grundplan kendt gennem udgravning, endsige bevaret, og ethvert forsøg på rekonstruktion af bygningens opbygning er derfor behæftet med yderligere usikkerhed. De hovedtræk, som følger af grundplanens disposition, kan naturligvis defineres i grove omrids; men selv her er der spørgsmål, som på det foreliggende grundlag enten ikke kan løses uden nye arkæologiske udgravninger (f.eks. adgangsforholdene til krypten og skibets vestfacade) eller i bedste fald har karakter af kvalificeret gætteri. Endelig vil detaljer som døre, vinduer, lofter, tage og arkitektonisk udsmykning altid uddrage sig vort kendskab.

Krypten må ifølge sagens natur altid have været tænkt overhvælvet, og der er i det foregående allerede gjort rede for dens mulige opbygning i såvel den ældste som den udvidede skikkelse.

Koret har været skilt fra langhuset ved en korbue, hvilende på de fremspringende hjørner mellem kryptens hovedrum og den senere forlængelse. Der kan næppe være tvivl om, at apsiden har været udstyret med halvkuppelhvælv, mens selve det kvadratiske hovedrum stod med træloft, svarende til den øvrige kirke. Gulvet lå hævet over den øvrige kirke som følge af krypten. Efter dennes forlængelse må det hævede podium derfor have strakt sig frem til midten af tværskibet.

Langhusets grundplan fortæller umiddelbart, at kirken har været basilikalt opbygget med højt midtskib, flankeret af lavere sideskibe. Hvad angår den nærmere udformning af midtskibets vægge, tværskibene og vestafslutningen, afgiver grundplanen imidlertid kun entydigt svar på enkelte punkter. Det er i denne sammenhæng værd at fremhæve den påfaldende overensstemmelse, der hersker mellem frådstens- og teglstenskirkens plan, hvad angår såvel dimensioner som tilstedeværelsen af en krypt. Formodningen om, at dette slægtskab kunne være udstrakt til specifikke elementer i opbygningen, har tidligere været fremhævet i litteraturen om kirkens

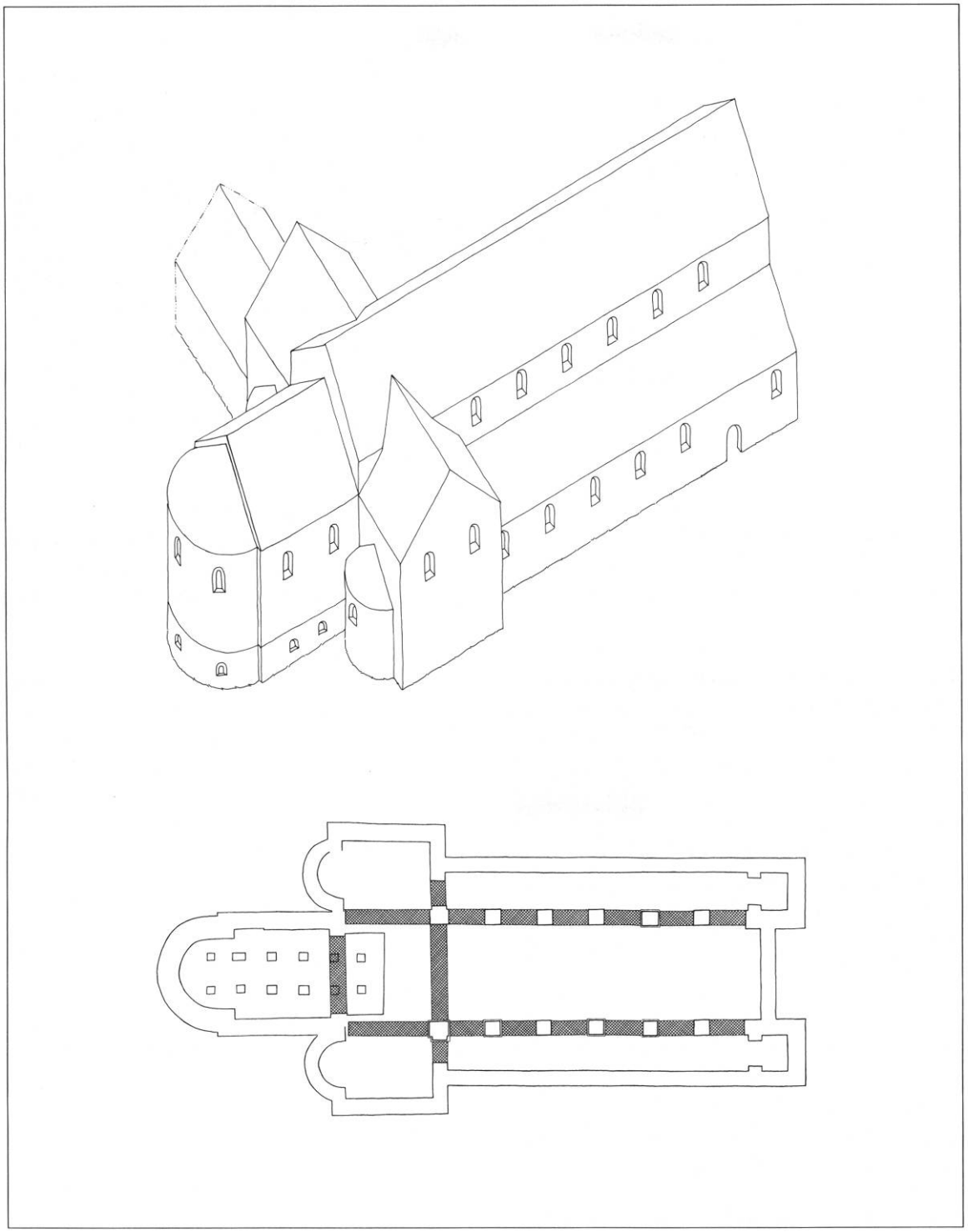

Fig. 83. Domkirkens ydre o. 1150, set fra nordøst. Tværskibene er vist lavere end midtskibet (s. 171). I forlængelse af søndre tværskib er angivet klosterets østfløj, hvis byggemateriale - frådsten - tyder på et opførelsestidspunkt, næppe meget senere end selve kirken. Vinduernes og dørenes udformning er hypotetiske. Isometrisk rekonstruktion ved Mogens Vedsø 1995. 1:600. - *Exterior of the cathedral c. 1150, seen from the north-east.*

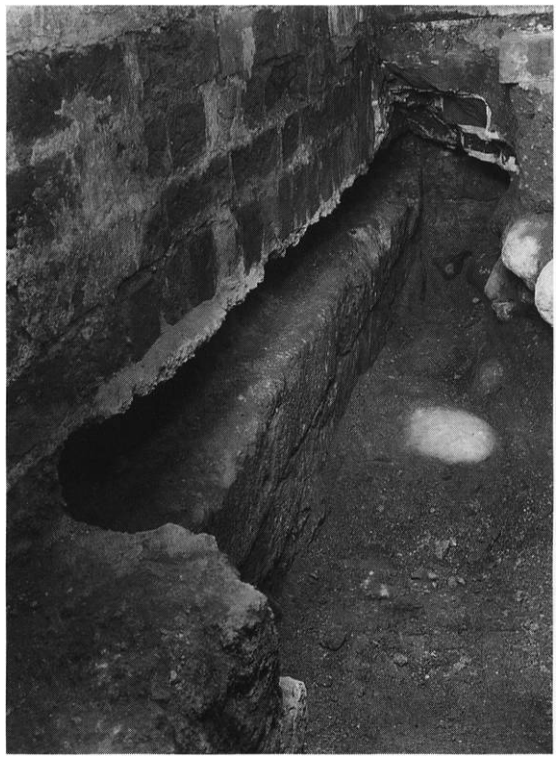

Fig. 84. Udgravning i nordre sideskibs vestende, jfr. fig. 66. Rester af sydmur og hjørne i frådstenskirkens vestlige anneksrum, set fra øst (s. 172). C. G. Schultz fot. 1947. - *Excavation at the west end of the north aisle, cf. fig. 66. Remains of the south wall and corner of the west annexe to the church built of calcareous tufa, seen from the east.*

bygningshistorie (s. 142, 153) og vil blive nærmere drøftet nedenfor.

For *midtskibets* vedkommende kan pilleækkernes plan rekonstrueres med stor sikkerhed, og her falder det i øjnene, at den nordvestre »korsskæringspille« mod udgraverens forventning (jfr. fig. 63a-b) ikke havde noget forlæg mod midtskibet. Den logiske følge heraf må være, at midtskibet har været ført helt frem til korbuen uden markering af et selvstændigt korsskæringsfag. Korsskæringspillens forlæg mod øst og levn af en strækmur i samme retning viser, at midtskibets østende derimod har været adskilt fra tværskibene ved arkader, hvis spand har været mindst 8 m. En underdeling af skellet mellem midtskib og korsarme er næppe sandsynlig, bl.a. i betragtning af korsskæringspillens dimensionering, men kan på den anden side ikke helt udelukkes.

Fig. 85. Udgravning mellem 5. og 6. fripille i nordre arkaderække (f og g), jfr. fig. 66. Rester af frådstenskirkens nordvestre »korsskæringspille«, set fra sydøst (s. 170). C. G. Schultz fot. 1947. - *Excavation between the 5th and 6th free-standing pillars in the north arcade (f and g), cf fig. 66. Remains of the north-west »transept pillar« from the church built of calcareous tufa, seen from the south-east.*

Midtskibets *arkadepiller* har som tidligere beskrevet (s. 165) rejst sig over to trinvist aftrappede sokkelskifter. Det er sandsynligt, at der herover har været et skråkantet, egentligt sokkelskifte, analogt med kirkens eneste kendte profil fra kryptens apsisrunding (jfr. fig. 79). Der kan selvsagt hverken siges noget sikkert om pillernes højde eller om, hvorvidt kragbåndene har været omkringløbende eller kun har markeret bueslagenes vederlag i selve åbningerne.

For enhver rekonstruktion af kirkens opstalt

Fig. 86. Udgravning i nordre sideskibs vestende, jfr. fig. 66. Rester af frådstenskirkens hjørnepille, set fra øst (s. 172). Over den nedbrudte pille ses falset ansats til profilled i teglstenskirkens arkade (s. 66). C. G. Schultz fot. 1947. - *Excavation at the west end of the north aisle, cf fig. 66. Remains of the corner-pillar of the church built of calcareous tufa, seen from the east. Above the demolished pillar a disposition for the profiled segments of the arcade in the brick church can be seen.*

og udformningen af midtskibets vægge vil spørgsmålet om højdedimensioner være afgørende. Det må derfor betragtes som et lykketræf, at en enkelt detalje i Gisicos gotiske skib indirekte angiver højden af den forsvundne kirke. Det drejer sig om et bevaret hjørne af søndre højkirkemur, hvor man fra frådstenskirkens tværskib murede vestover (s. 224 og fig. 144-45). Da hjørnet tangerer sideskibets tagryg, men herover afløses af en stående fortanding, fremgår det, at frådstenskirkens murværk på dette sted har hævet sig 13,25 m over den nuværende bygnings gulv, hvortil skal lægges 80 cm ned til oprindeligt gulvniveau, dvs. en samlet højde på mindst 14 m og højest 14,5 m.

Højdeforholdene udelukker således ikke, at midtskibet foruden arkader og højkirkevinduer har været beriget med *triforier?,* som det bl.a. kendes fra 1100'ernes hjemlige domkirker. Af disse har Viborg bevaret en 14,5 m høj midtskibsvæg, hvis triforier alene åbner sig mod sideskibenes lofter. I givet fald har Gisico og hans bygmester ved opførelsen af det nuværende skib ønsket at bevare dette træk, der under alle omstændigheder virker gammeldags sammenlignet med nybyggeriets moderne gotiske struktur.

Tværskibet. Som nævnt antyder den nordvestre korsskæringspille, at midtskibet strakte sig ubrudt frem til korbuen, mens korsarmene var adskilt herfra med brede bueslag. En sådan struktur er ikke ukendt i europæisk kirkebyggeri fra 1000'erne, hvor den gerne ledsages af lavere korsarme, der tilmed får en kapellignende struktur.[83]

Det mest usikre punkt i rekonstruktionen af kirkens grundplan udgør *vestfronten.* Det lykkedes kun Schultz at finde indersiderne af midtskibets og nordre sideskibs vestgrænse, mens vestfrontens ydre form er ukendt, idet de her lejlighedsvis fremdragne bygningslevn ikke kan kombineres med det indvendige på nogen rimelig måde.

Schultz' grundplan og hans rekonstruktionsforsøg (fig. 63b-c) viser, at han opfattede de fremdragne spor som levn af en totårnsfacade. Tolkningen, som gentoges af Erik Horskjær og senest Per Kr. Madsen (s. 153), betvivledes imid-

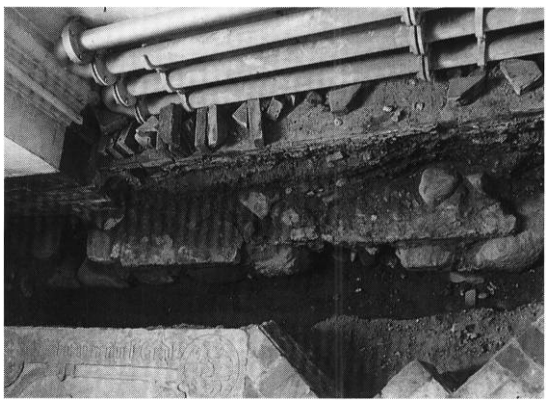

Fig. 87. Udgravning i nordre sideskibs vestende, jfr. fig. 66. Rester af frådstenskirkens nordmur med pilefremspring til arkaden mellem sideskib og vestligt anneksrum, set fra syd (s. 172). C. G. Schultz fot. 1947. - *Excavation at the west end of the north aisle, cf fig. 66. Remains of the north wall of the church built of calcareous tufa, with projecting pillar for the arcade between the aisle and the west annex, seen from the south.*

lertid af Hubert Krins.[84] Sidstnævnte fremhævede det påfaldende i, at de tværrektangulære rum ved sideskibenes vestende havde brede arkader, hvis åbning og dybde svarede til sideskibenes østlige arkader. Såfremt der var rejst tårne over disse rum ville man forvente, at arkaderne var snævrere og først og fremmest, at murværket var sværere.

Krins henledte i stedet opmærksomheden på den betydelige overensstemmelse mellem forløbet af frådstenskirkens og teglstenskatedralens vestre afgrænsning. På den baggrund rejste han spørgsmålet om, hvorvidt den nuværende vestfacades karakteristiske dybe nichemotiv kunne være et lån fra den ældre kirke, blot tilpasset gotikkens ændrede formsprog. Hvorledes kirken i Evesham, Odensemunkenes moderkloster, har været udformet på dette punkt, vides ikke; men det er tankevækkende, at kirken til det nærliggende benediktinerkloster i Tewkesbury (indviet 1121) har bevaret en facade, som netop udmærkes af en stor rundbuet niche ud for midtskibet.[85] Såfremt den nuværende facade er en »moderniseret« version af den oprindelige, udtrykker den en kontinuitet på linje med genskabelsen af krypten og muligvis tillige triforiegalleriet.

SAMMENFATNING

Datering. I modsætning til flertallet af vore middelalderkirker kan frådstenskirken omtrentligt dateres takket være Ælnoths krønike (fra o. 1120) om kong Knuds lidelseshistorie og helgenkåring.[86] De for bygningshistorien afgørende passager heri er beretningen i 22. kapitel om kong Knuds *elevatio* i begyndelsen af april 1095, den højtidelighed, som markerede optagelsen af kongens jordiske levninger fra S. Albans kirke og deres nedsættelse i den ufærdige frådstenskirkes krypt: »I overværelse af alle bisperne og en forsamlet skare præster løftes Knud op fra det stampede lergulv og bæres højtideligt til kirken sydfor opbygget fra grunden af udmærket kvaderstensmur *(ad basilicam australem, insigni lapideo tabulatu a fundamentis erectam),* dengang endnu ikke gjort færdig; men nu står den der indviet i hans navn. Her lægges han ned i en stenkiste *(saxeo sarcofago),* som henstilles i krypten *(in cripta)«.*[87] Endvidere det afsluttende 36. kapitel om den nu ved Erik Ejegods bestræbelser helgenkårede konges skrinlæggelse på højaltret *(translatio)* 19. april 1100, da man i nærvær af alle Danmarks bisper optog helgenkongens ben fra sarkofagen i krypten, og biskop Hubald nedlagde dem i det fornemme skrin (jfr. inventar), som han på kongens befaling havde ladet fremstille: »Og til skue for alle, der søger hans beskyttelse, sættes skrinet op på det livsnærende alterbord«.

Der kan ikke herske tvivl om, at de påviste rester af frådstenskirken og krønikens *basilica* er én og samme bygning. Heraf følger, at den i 1095 stod under opførelse og var så vidt fremskreden, at dens krypt kunne tages i brug. Seks år senere dannede højkoret ramme om Knud den Helliges skrinlæggelse, og da Ælnoth skrev sin beretning, var kirken indviet til S. Knud, men derfor ikke nødvendigvis færdigbygget.

Krøniken fortæller imidlertid intet om tidspunktet for stenkirkens påbegyndelse. Det må derfor forblive et åbent spørgsmål, hvorvidt kirken, hvis dimensioner overgår alle andre i 1000-tallets Danmark, på nær domkirken i Lund, allerede var under opførelse, da de dramatiske begivenheder i 1086 fandt sted, eller om disse tværtimod har foranlediget dette prestigeprojekt.

Den nyere forskning har været delt i dette spørgsmål (jfr. s. 153). Således anså Krins frådstenskirkens ældste dele, d.e. krypten i dens første skikkelse, for at være bygget mellem 1086 og 1095 med henblik på Knud den Helliges forventede helgenstatus,[88] mens Per Kr. Madsen og Axel Bolvig tidsfæstede byggeri-

ets start til 1070'erne og så stenkirken i lyset af Sven Estridsens reorganisering af stiftsdelingen 1060 samt det heraf følgende behov for en mere monumental markering af bispesæderne. Madsen antog tilmed, at frådstenskirken kunne have afløst en ældre bispekirke af træ på samme sted.

Over for denne argumentation må det imidlertid fremhæves, at såfremt fundamenterne til frådstenskirken virkelig skulle være nedlagt allerede under Sven Estridsen (1047-74) eller Harald Hén (1074-80), savnes en overbevisende forklaring på årsagerne til dens for samtidens danske kirkebyggeri uhørt store dimensioner. Hverken bispekirkerne i Dalby eller Roskilde, som efterfølgeren Knud ifølge skriftet om kongens martyrium fra 1095/96 (*Passio Sancti Kanuti regis et martyris)* skænkede rige gaver, kan opvise noget tilsvarende.[89] Og skulle det være Knud selv, der i sin korte regeringstid lagde grunden til stenkirken, kan det undre, at samme kilde, »Passio«, foruden gaverne til Dalby og Roskilde kun fremhæver hans exceptionelle begunstigelse af Laurentiuskirken i Lund, som han »byggede, beskyttede og fremmede«.[90] Kongens donation ved gavebrevet 1085 muliggjorde netop omdannelsen af bispekirken i Lund fra en beskeden enskibet bygning til den stort anlagte treskibede basilika. Denne kirke, der ved sin størrelse og pragt satte nye normer for det hjemlige domkirkebyggeri, kan være påbegyndt allerede i kølvandet på donationen og ikke først efter ærkebispesædets oprettelse 1103/04.[91]

Det forekommer på denne baggrund mere overbevisende at forestille sig beslutningen om at bygge en storslået stenkirke som gejstlighedens og kongens svar på de dramatiske begivenheder 10.juli 1086. Drabet på den konge, der havde mistet sit liv ved at støtte kirken og søge at give den en stærkere position i det danske samfund,[92] har givet inspiration til det ekstraordinære. For kongemagten har ønsket om at styrke det kristne kongeriges samfundsmæssige position, indbefattet Estridsønnernes særlige ret til tronen gennem slægtskab med en kongelig helgen og martyr, været indlysende motiver til at støtte kirkens bestræbelser, omend dette først skete helhjertet efter Oluf Hungers død.[93]

Det er påfaldende, at S. Albani kirke, hvor kong Knud fandt sin martyrdød, ikke længe kom til at huse hans jordiske levninger og således blev berøvet den prestige og indtægt, som fulgte med besiddelsen af relikvierne af Danmarks første og eneste kongehelgen. Såfremt frådstenskirken imidlertid, som her antaget, ikke stod under opførelse på Knud den Helliges tid eller tidligere, men først påbegyndtes efter drabet, bortfalder tillige tanken om en ældre bispekirke på dette sted.

En enklere forklaring kunne være, at S.Albani kirke før 1086 stod alene på stedet og da var Odenses bispekirke,[94] foruden at den var tilknyttet kongsgården og havde funktioner som sognekirke. Herfor taler også, at denne opfattelse af forholdet mellem de to kirker må siges at gøre sig gældende i 1200'ernes såkaldte »yngre Passio«. Ifølge denne tekst var S.Albani kirke eller kloster (»monasterium«) bygget af træ og dengang bispens sæde. Herfra overførtes Knud den Helliges levninger til Knudsklosteret, der på forfatterens tid var en fornem bygning, opført af tegl.[95] Den gamle Albanskirke med dens (monastiske?) præsteskab er da indgået i den nyere og langt rigere domkirkestiftelse, hvis katedral og kloster rejste sig umiddelbart syd for som ramme om kongehelgenens kult. Dette kunne yderligere forklare, at den ny kirke ikke blot kom til at huse kong Knuds lig, men også relikvier af S. Alban (s. 76), der vel tilsvarende var overført fra trækirken og udmærket kan være de samme, som Knud selv havde skænket til kongsgårdens kirke. S. Albani er da udelukkende blevet bibeholdt som sognekirke.[96] Tilbage står spørgsmålet om, hvorfor man ikke udbyggede S. Albani kirke og således fastholdt selve skuepladsen for kongens martyrdød i stedet for at opføre en helt ny bygning på jomfruelig jord. Antagelig har det i overvejende grad alene været praktiske overvejelser, der har medført denne beslutning. Kirkeflytninger er ikke ukendte,[97] selvom normen i tilfælde af »moderniseringsbehov« er ombygning af den eksisterende, hvad Knudskirken selv er et godt eksempel på. Muligvis var der ikke tilstrækkelig plads omkring S. Albani kirke til at virkeliggøre det nye prestigeprojekt, som måske endda i givet fald ville have indebåret nedrivning af den vest for kirken liggende kongsgård. Derimod var det ubebyggede terræn sydvest herfor ideelt og tillod let på den skrånende åbrink etableringen af en kryptkirke med brønd. Om sidstnævnte måske allerede forefandtes og spillede en rolle for miraklerne omkring martyrkongen nævnes intetsteds i Odenselitteraturen; men sikkert er det, at frådstenskirkens krypt med alter, sarkofag og brønd i hovedaksen er anlagt helt bevidst med henblik på pilgrimmenes dyrkelse af de hellige relikvier, herunder det mirakuløse vand. En tilsvarende treklang er velkendt fra middelalderligt kirkebyggeri.[98]

Arkitektoniske forudsætninger. Enhver vurdering af frådstenskirkens arkitektoniske forudsætninger begrænses af det ufuldstændige kendskab til grundplanen og manglen på sikker viden om opbygningen, bortset fra højden af det basilikale langhus' midterskib.

Selve typen, den treskibede basilika med apsisprydede korsarme og kor, repræsenterer tidens gængse skema for en større kirke, og tilstedeværelsen af en krypt må nærmest betragtes som obligatorisk for 1000-tallets mere betydelige kirker.[99] Men i den

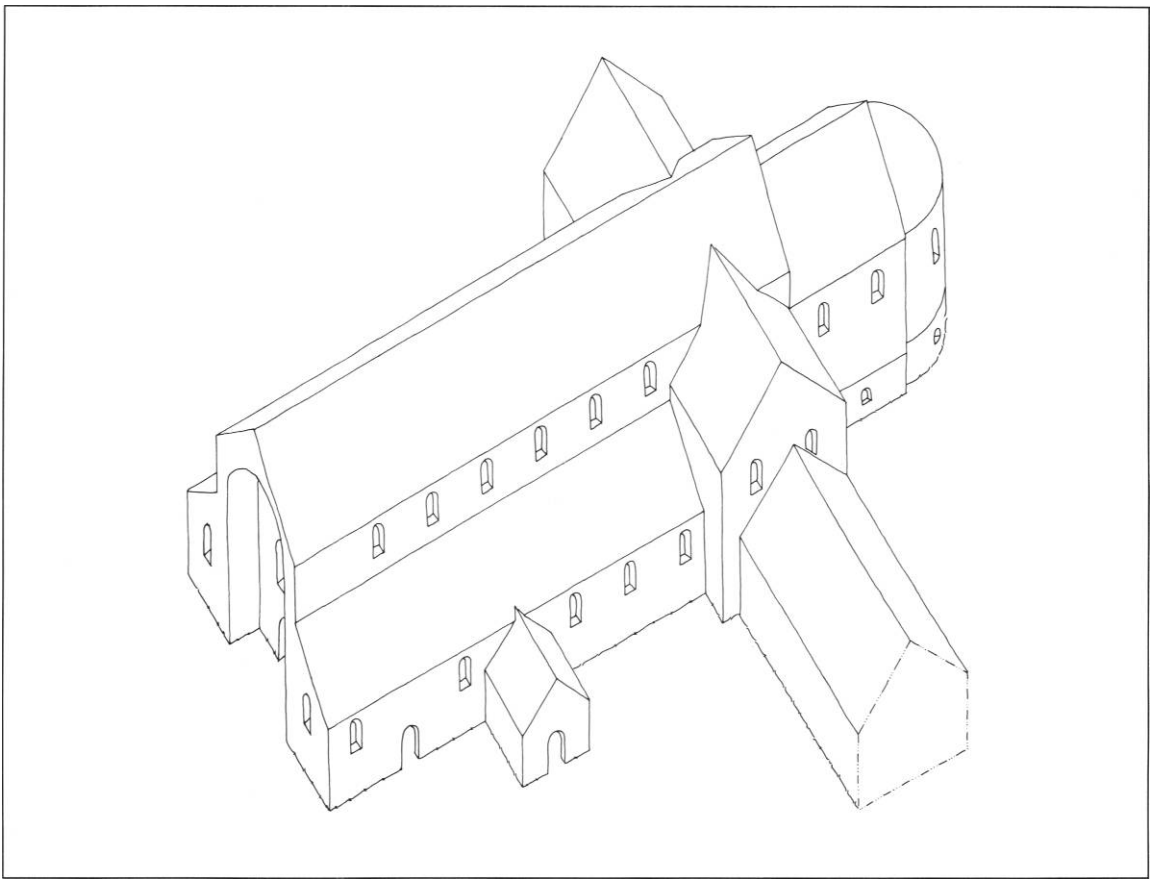

Fig. 88. Domkirkens ydre o. 1200, set fra sydvest. Tilbygningen ved søndre sideskib (s. 278) var af tegl, mens både kirken og klosterfløjen ved tværskibets gavl var opført af frådsten. Isometrisk rekonstruktion ved Mogens Vedsø 1995. 1:600. - *Exterior of the cathedral c. 1200 seen from the south-west.*

hjemlige sammenhæng på et tidspunkt, da stenbygningskunsten var ung i Danmark, har der højest været et eller to eksempler, der kunne tjene som forbillede. De ældre kirker i Dalby, Roskilde og Slagelse har hverken så store dimensioner eller tilsyneladende så rigt udviklet østparti.[100] Kun domkirken i Lund kan ved samme tid have stået under opførelse efter et endnu større og mere storslået mønster. Sandsynligvis har bygherren derfor på flere punkter hentet inspiration udenlands, ligesom de i selve byggeprocessen involverede parter til dels kan være hentet udefra.

Hubert Krins, der mest indgående har beskæftiget sig med kirkens arkitektur, fandt, at den i det væsentlige var afhængig af hjemlig byggepraksis parret med indflydelse fra en række større sachsiske kirker; kun i vestpartiet sporedes en mulig engelsk indflydelse (s. 153). Det lidt vi kender til kirkens byggeteknik og arkitektoniske detaljer, først og fremmest pillernes plan og nedre skifter, svarer ganske rigtigt til forholdene i basilikaer som Helligkorskirken i Dalby og Vor Frue i Roskilde.[101] Det kan heller ikke benægtes, at østpartiets plan minder om en række ældre og yngre sachsiske kirker, således eksempelvis domkirken i Merseburg, hvor Sven Estridsen 1053 gik til påskemesse med kejser Henrik III.[102]

Fjernere inspirationskilder end det nære Sachsen synes imidlertid også at have været virksomme. Således er pillebasilikaen som sådan mere karakteristisk for byggeriet omkring Maas og Rhinens nedre løb.[103] Endvidere havde kirker med lavere tværskibe og uden markeret korsskæring her en vis udbredelse i 1000-tallet.[104] Overhovedet må kontakter sydvestover til Flandern og områderne omkring den engelske kanal siges at være historisk veldokumenterede, både i kraft af kong Knuds ægteskab med Edel, datter af hertug Robert af Flandern, og senere gennem indkaldelsen af de benediktinske munke fra Evesham i Vestengland. En mulig påvirkning fra Kanalegnene er tidligere fremhævet i forbindelse med de ældre dele af Lunds domkirke, der omfattede såvel lavere kors-

arme som en opbygning af langhuset med gallerietage.[105]

Det eneste indicium på en egentlig anglonormannisk påvirkning, formidlet gennem Eveshammunkene, er formodningen om en magtfuld skærmfacade i slægt med mønstret fra Tewkesbury.[106] Det må understreges, at der kun er tale om en hypotese, og at de øvrige karakteristika, som kendetegner det vestengelske kirkebyggeri omkring 1100, ikke genfindes i Odense.[107] Det bør også nævnes, at i det hjemlige kirkebyggeri fra 1000-tallet og op gennem hele den romanske epoke er vestafslutninger med to- eller tretårnsfacader et ufravigeligt krav til ethvert mere monumentalt kirkebyggeri. Domkirkerne i Lund, Roskilde, Århus, Ribe og Viborg vidner alle herom. En undtagelse fra denne regel repræsenteres alene af de nye reformordener som præmonstratenserne, cistercienserne m.fl. Har man på denne baggrund i Odense afsluttet opførelsen af frådstenskatedralen med en tårnløs, engelskinspireret front, har dette tillige udgjort en visuel signalering af den i kontinental sammenhæng unikke forening af katedral og benediktinsk klosterkirke, som med en enkelt afbrydelse kendetegner Odense domkirke hele middelalderen igennem.

På baggrund af den nuværende viden om plan og opbygning tegner der sig således billedet af en kirke, der i den tidligste fase har været ledet af en bygmester med hovedforudsætninger i det hjemlige miljø. I samråd med bispen og S. Albans præsteskab har han tegnet en stor korskirke, hvis plan må være blevet udstukket ganske kort efter 1086. Uanset at der øjensynligt er hentet inspiration i områder med et mere blomstrende kirkebyggeri, kan det ikke nægtes, at der f.eks. i udformningen af krypten spores en usikkerhed, som må hænge sammen med opgavens uvante karakter. Både krypten i Århus, som er den nærmeste danske parallel, for slet ikke at tale om det storslåede anlæg i Lund, repræsenterer et arkitektonisk mere avanceret stadium.[108]

Indkaldelsen af Eveshammunkene repræsenterer ikke blot et skisma i kirkens indre organisation, men tilsyneladende også i dens fysiske fremtoning. Klosterbygningerne i forlængelse af søndre korsarm var i deres ældste skikkelse af samme materiale som kirken og kan være påbegyndt kort tid efter brødresamfundets ankomst (s. 275). For vestfrontens vedkommende har de muligvis iværksat forandringer af det oprindelige projekt, og dette kan næppe være sket før tidligst i 1120'erne.[109] Afslutningsvis skal det nævnes, at den engelske inspiration, som postuleres for den senere fase af frådstenskatedralens bygningshistorie, muligvis har forbindelse med de anglonormanniske træk i Venge ved Skanderborg, omend nogen dokumenteret forbindelse mellem de to benediktinske klosterkirker ikke kendes.[110]

ÆNDRINGER AF †FRÅDSTENSKIRKEN

Korudvidelse(?). Umiddelbart øst for den nuværende korgavl har man som nævnt påtruffet fundamentrester, senest 1946 ved C. G. Schultz' udgravning (s. 150). Af disse lod de gennemgravede levn af en halvcirkulær apside sig let bestemme (jfr. fig. 63, 66) og kunne rekonstrueres med en diameter på 10,8 m udvendig og 6,8 m indvendig, målt ved øst-vestaksen. Ifølge målebladet var de bevarede murflugter af fundamentet sat af udsøgte *marksten,* og på oversiden fandtes et udjævnet kalklag med rester af *frådsten.* Afstanden mellem denne overside og lerbunden i den nord-sydgående grøft, som gennemskar rundingen, måltes til 53 cm, hvilket må angive fundamentets maksimale dybde. Bredden var omtrent 2-2,2 m.

Schultz vaklede i fortolkningen af dette fundament, der først opfattedes som rester af en korrotunde, siden som en forlængelse af det oprindelige kor med samme apsidiale afslutning som dette (s. 150, fig. 63).

Det er imidlertid et spørgsmål, om fundamentet nogensinde kom til at fungere efter hensigten. Der fandtes ikke nogen apside på dette sted, da det nuværende kor påbegyndtes i årene omkring 1400, idet man da tværtimod respekterede og lod sig inspirere af dispositionen i det kor, som frådstenskryptens apsisrunding indicerer (s. 236). Det skal også nævnes, at såfremt koret var blevet forlænget mod øst, ville det bl.a. af belysningshensyn have indebåret en tilsvarende ændring af krypten, hvilket ikke synes tilfældet.

Apsisfundamentet, hvis dimension og materiale antyder et tilblivelsestidspunkt i nærheden af frådstenskatedralens byggeperiode, må derfor enten tolkes som en oprindelig, ikke benyttet korafslutning eller snarere som en planlagt, aldrig virkeliggjort korforlængelse. I sidstnævnte tilfælde kunne det være fristende at se fundamentet i sammenhæng med kryptens udvidelse som en indledende fase i et forsøg på at skabe mere plads til kirkens voksende præsteskab, hvilket dog hurtigt blev opgivet til fordel for den mindre krævende interne vestforlængelse.

Fig. 89. Udgravningsfelt øst for kirkens kor (s. 175). C. G. Schultz fot. 1946. - *Excavation-area to the east of the chancel, 1946.*

En tredje mulighed er, at denne påtænkte korapside har sammenhæng med ændringer efter den ødelæggelse ved brand, som venderne skal have forårsaget 1157.[111]

TEGLSTENSKIRKEN

PLANER • FACADER • SNIT • DETALJER s. 178-91

NOTER s. 370

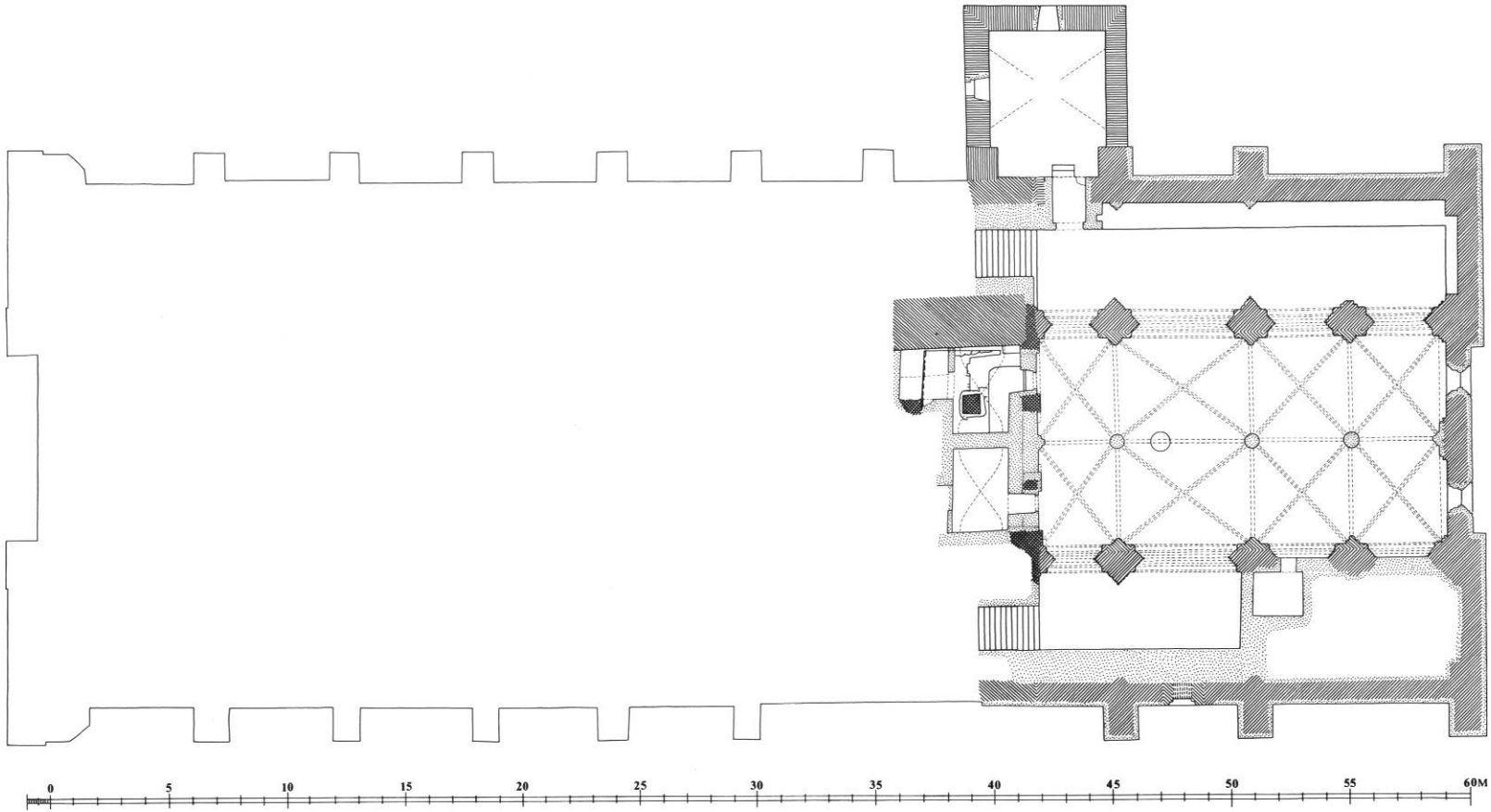

Fig. 90. Plan af krypt. 1:300. Målt af A.J. Mark-Nielsen og Palle Møller 1929-35, suppleret af HJ og tegnet af MN 1994. - *Plan of the crypt.*

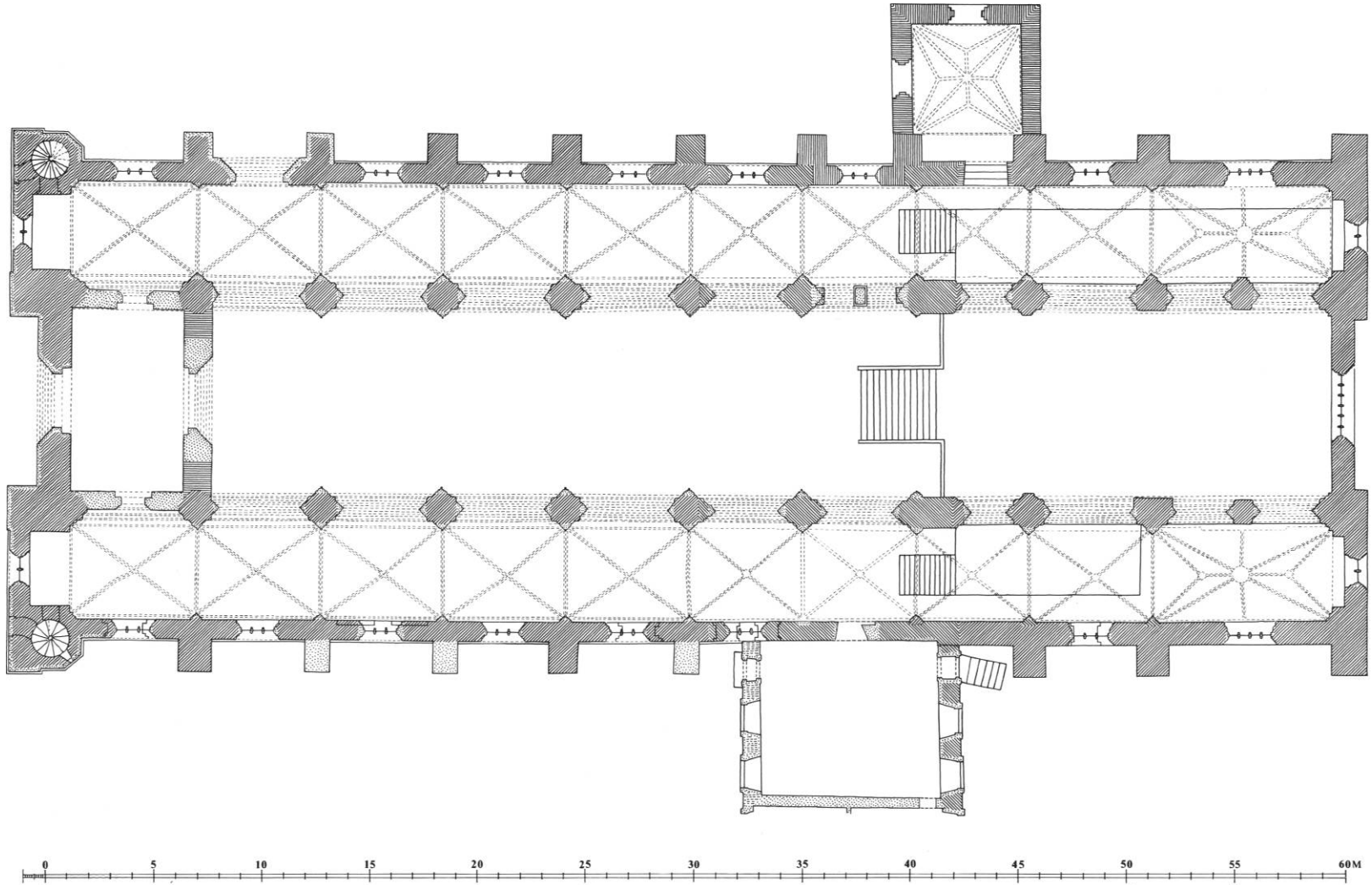

Fig. 91. Plan i sideskibenes vindueshøjde. 1:300. Målt af A. J. Mark-Nielsen og Palle Møller 1929-35, Ebbe Lehn Petersen 1977, suppleret af HJ og tegnet af MN 1994. - *Plan at the level of the windows in the aisles.*

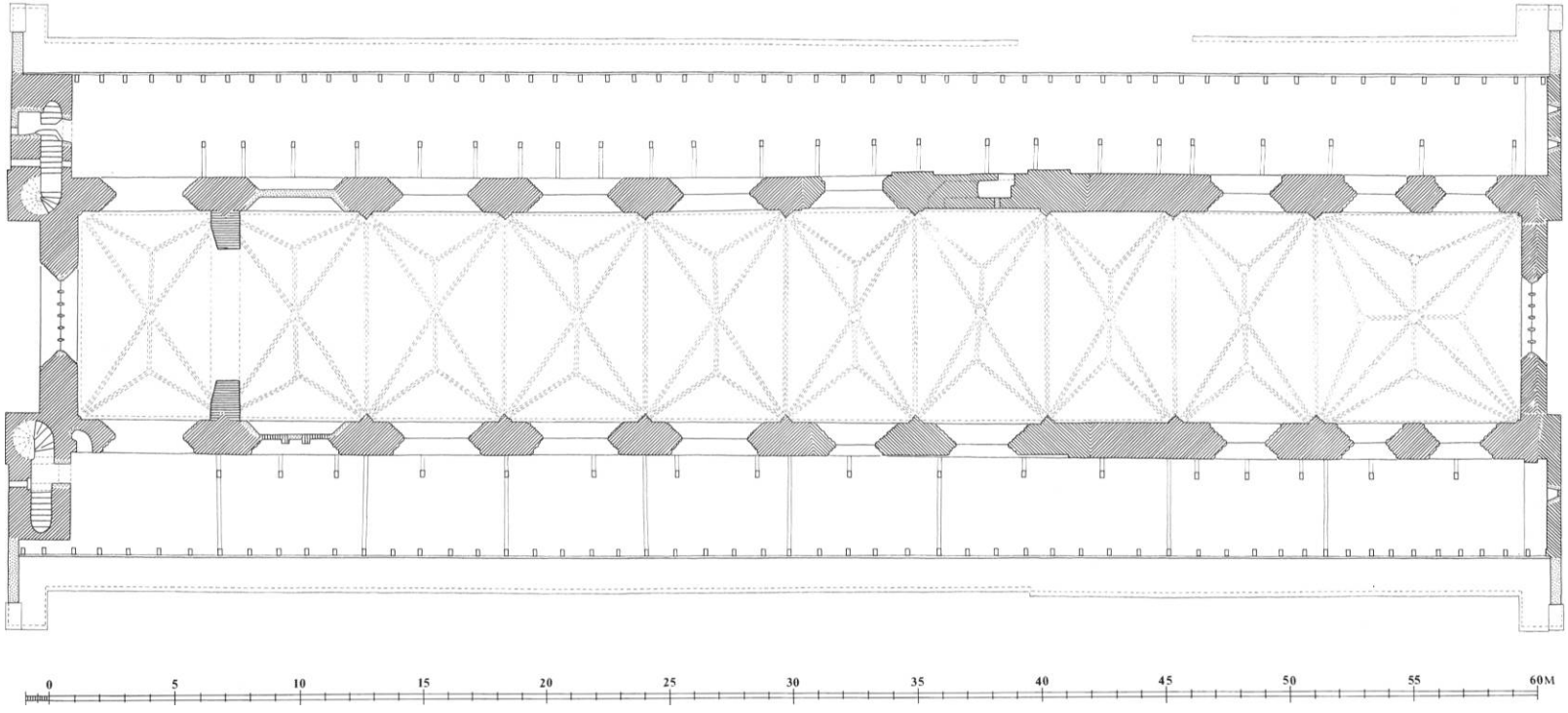

Fig. 92. Plan i triforiehøjde. 1:300. Målt af A.J.Mark-Nielsen og Palle Møller 1929-35, suppleret af HJ og tegnet af MN 1994. - *Plan at the level of the triforium.*

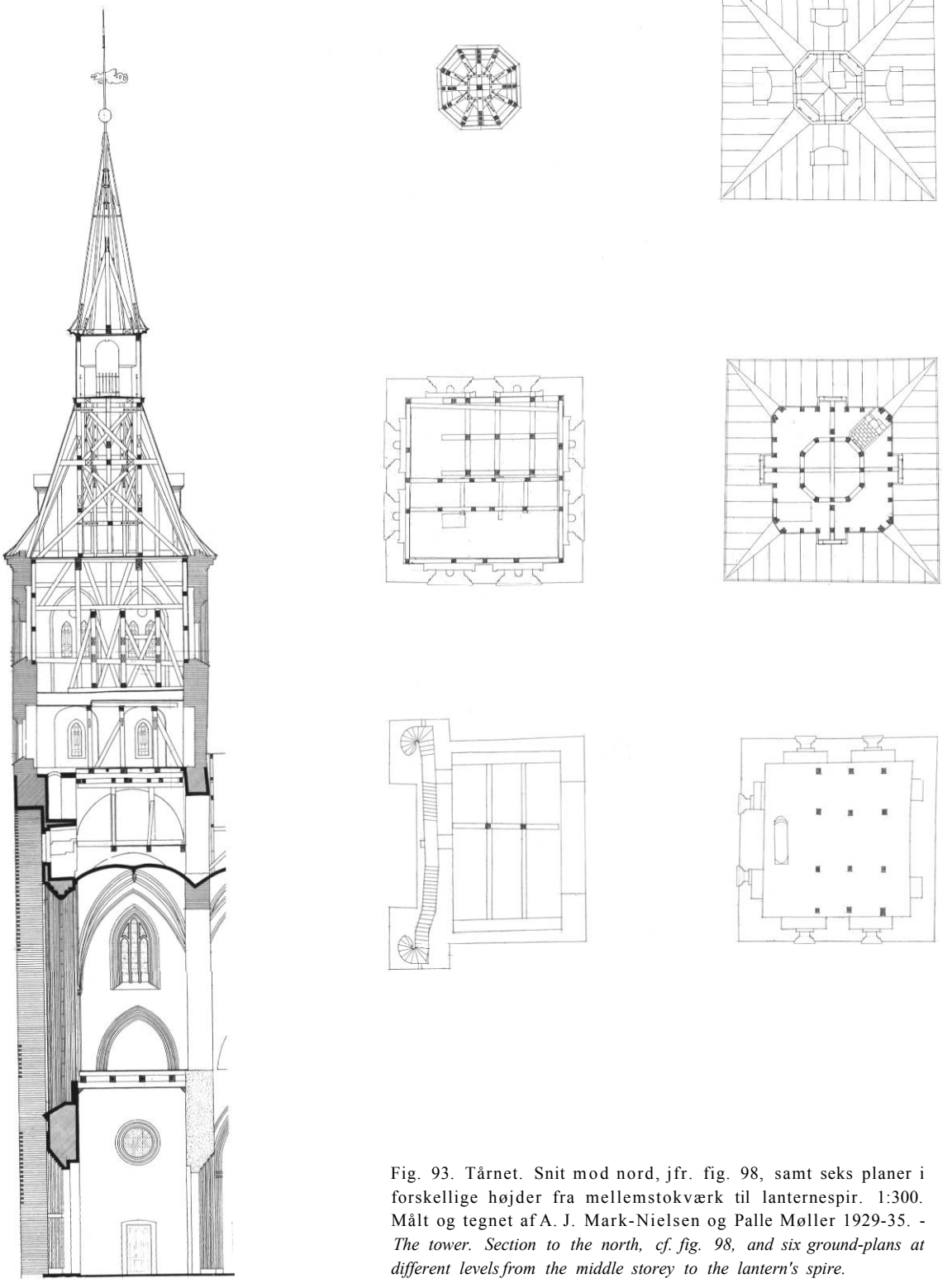

Fig. 93. Tårnet. Snit mod nord, jfr. fig. 98, samt seks planer i forskellige højder fra mellemstokværk til lanternespir. 1:300. Målt og tegnet af A. J. Mark-Nielsen og Palle Møller 1929-35. - *The tower. Section to the north, cf. fig. 98, and six ground-plans at different levels from the middle storey to the lantern's spire.*

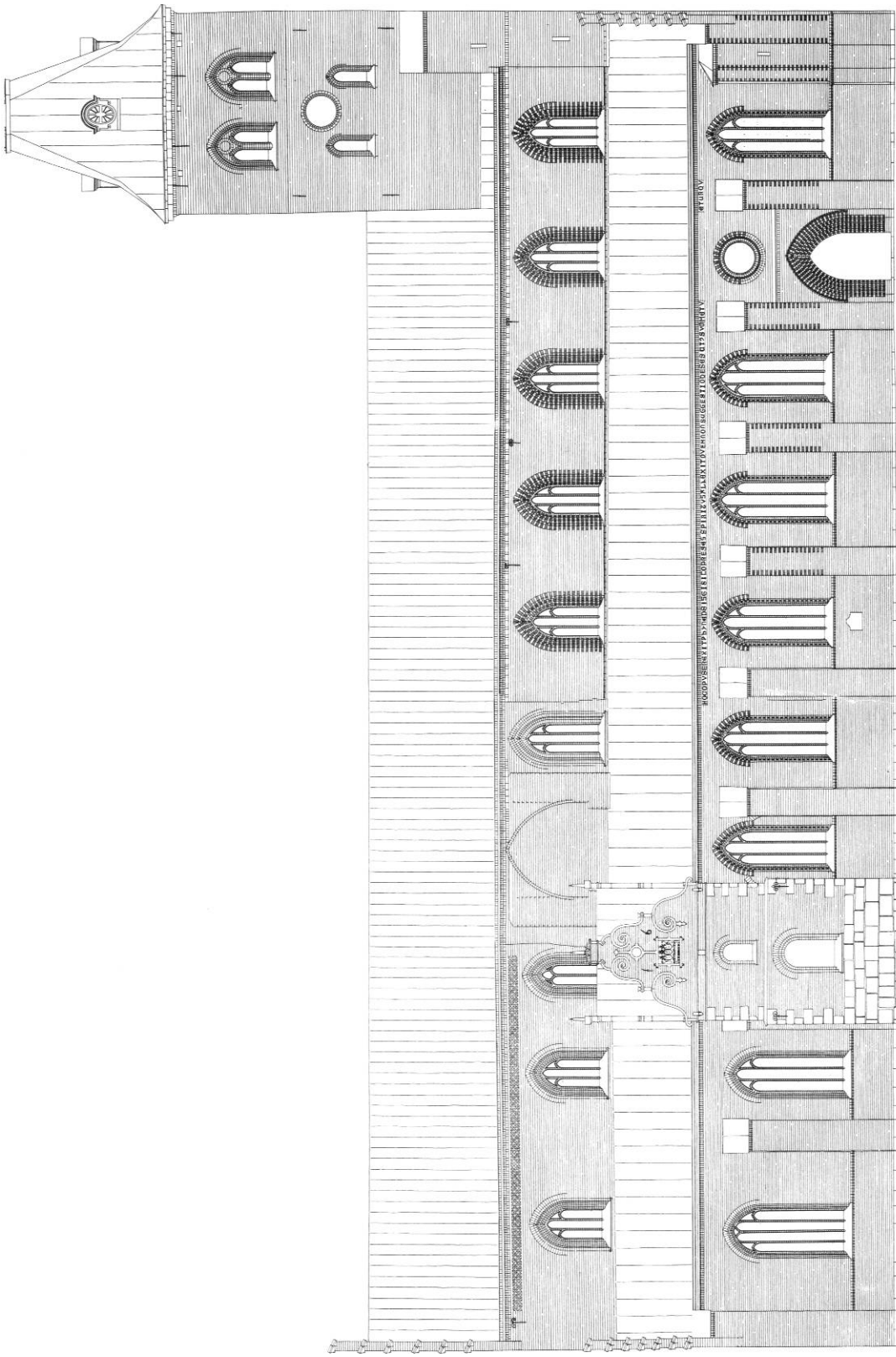

Fig. 94. Nordfacade. 1:300. Målt og tegnet af A. J. Mark-Nielsen og Palle Møller 1929-35. – *North facade.*

Fig. 95. Sydfacade. 1:300. Målt og tegnet af A.J.Mark-Nielsen og Palle Møller 1929-35. - *South facade.*

Fig. 96. Vestfacade. 1:300. Målt og tegnet af A. J. Mark-Nielsen og Palle Møller 1929-35. - *West facade.*

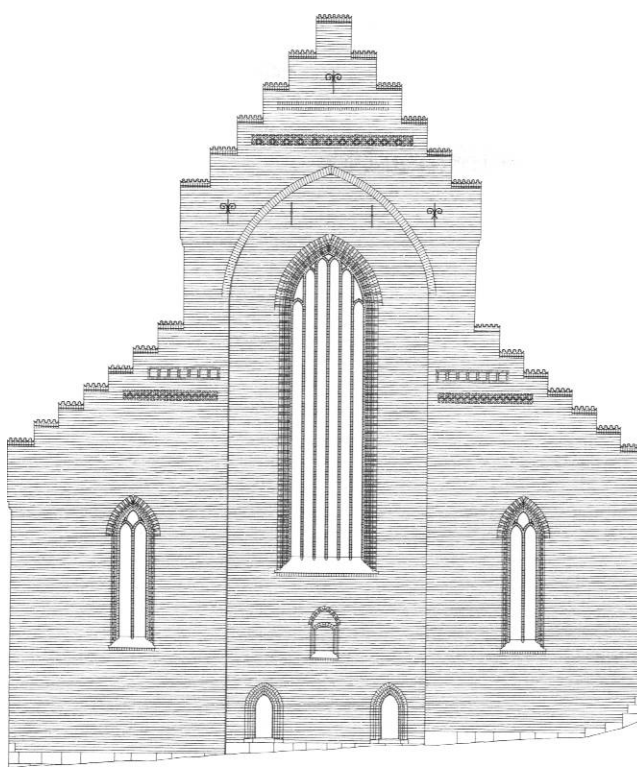

Fig. 97. Østfacade. 1:300. Målt og tegnet af A. J. Mark-Nielsen og Palle Møller 1929-35. - *East facade.*

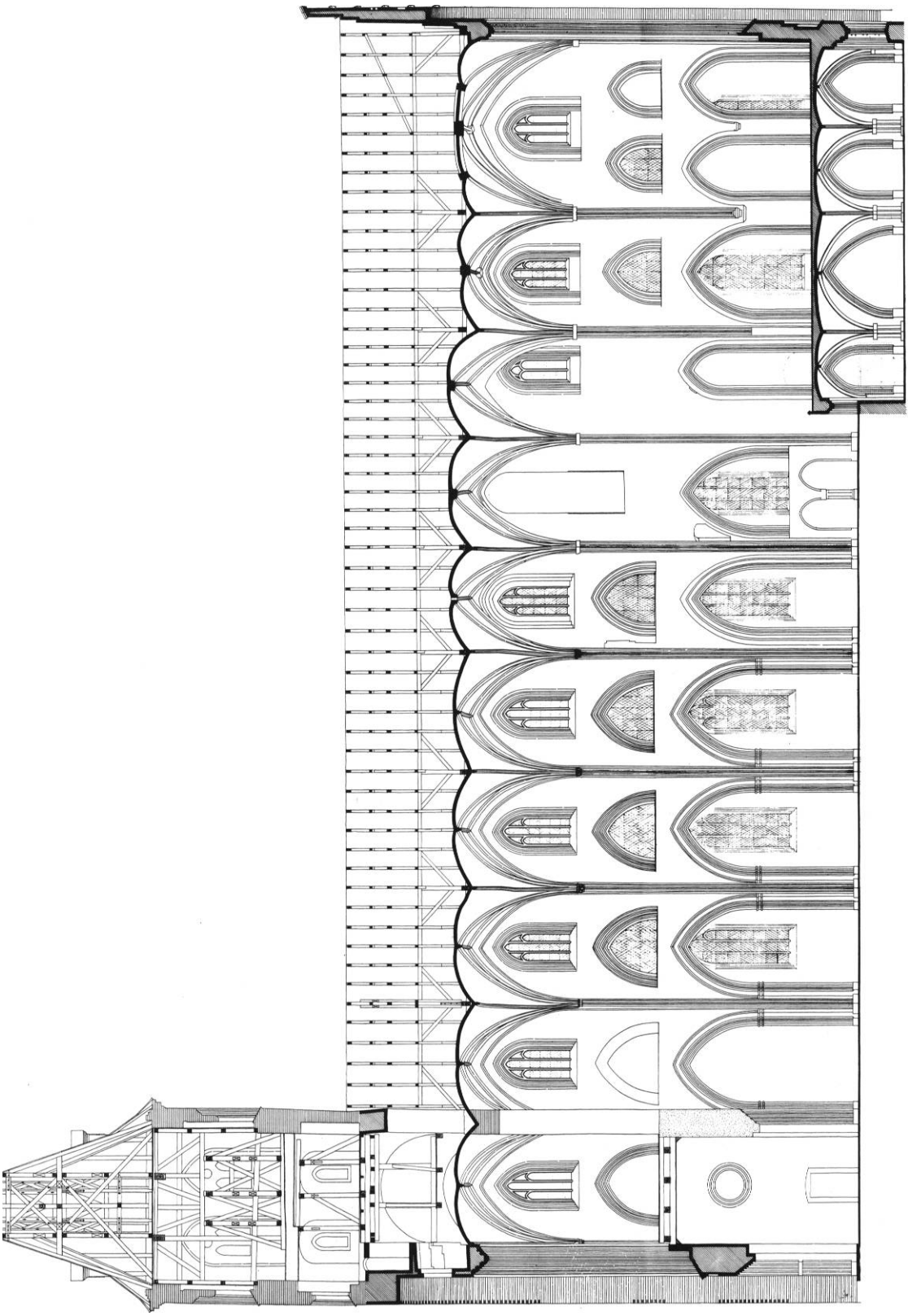
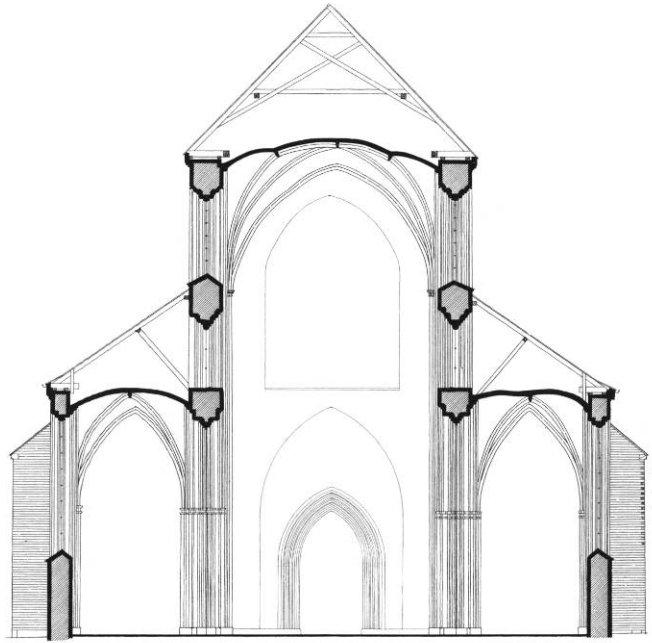

Fig. 98. Længdesnit mod nord. 1:300. Målt og tegnet af A. J. Mark-Nielsen og Palle Møller 1929-35. *Longitudinal section looking north.*

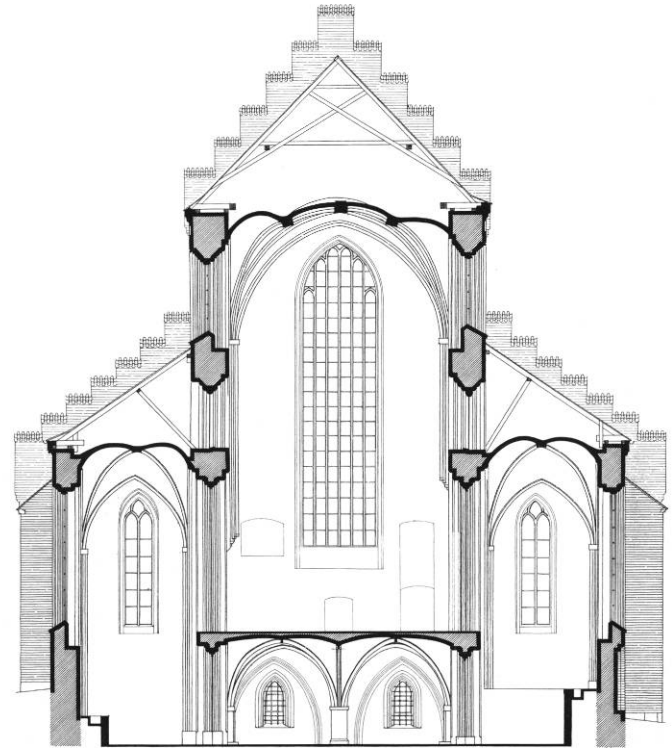

Fig. 99-100. 99. Tværsnit i skib mod vest. 100. Tværsnit i kor mod øst. 1:300. Målt og tegnet af A. J. Mark-Nielsen og Palle Møller 1929-35. - *99. Section of the have looking west. 100. Section of the chancel, looking east. 1:300.*

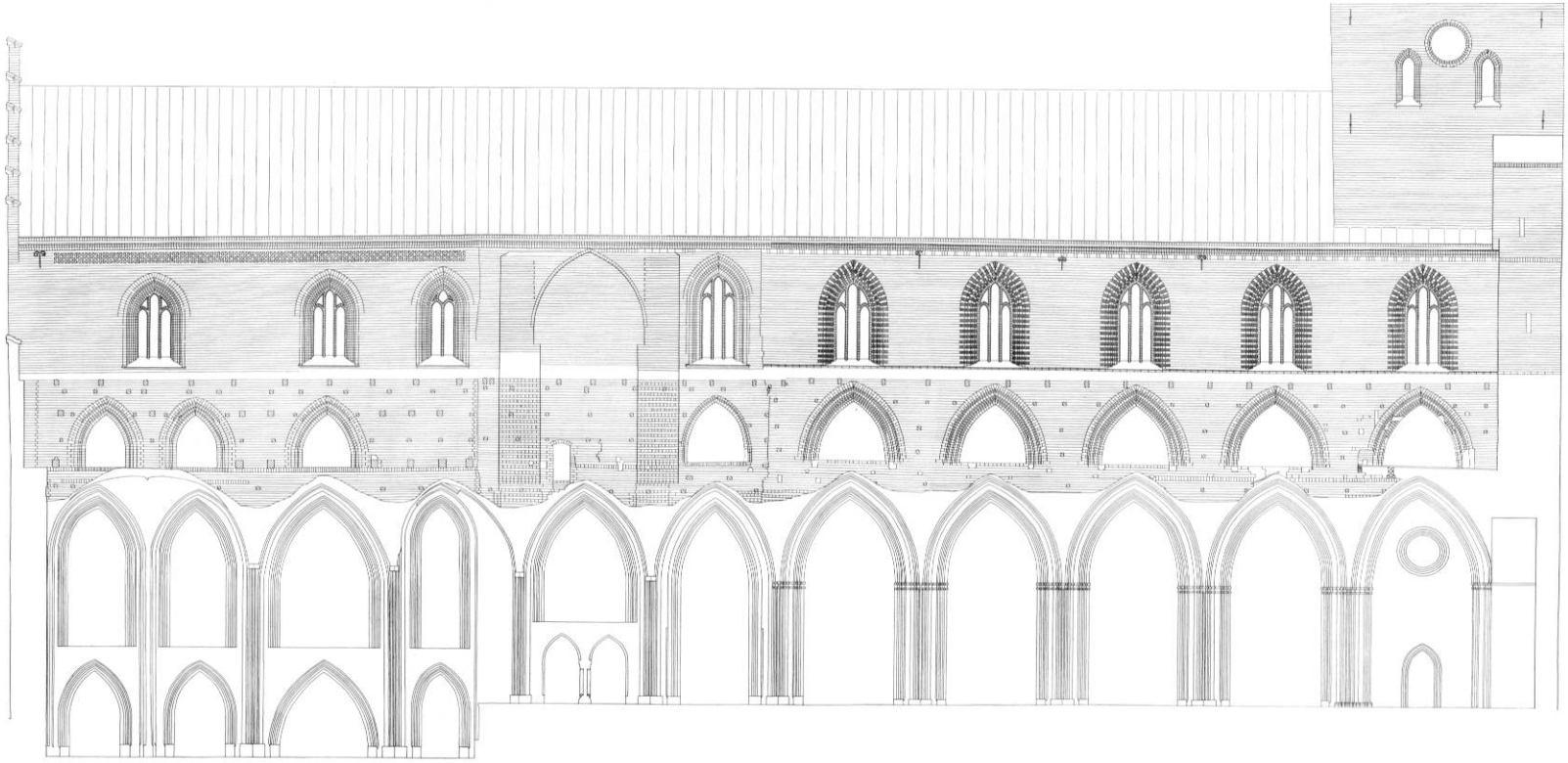

Fig. 101. Længdesnit i nordre sideskib. Målt og tegnet af Ebbe Hædersdal under medvirken af John Bennetzen og med benyttelse af facadetegning fig. 94. 1989. 1:300. - *Longitudinal section in the north aisle.*

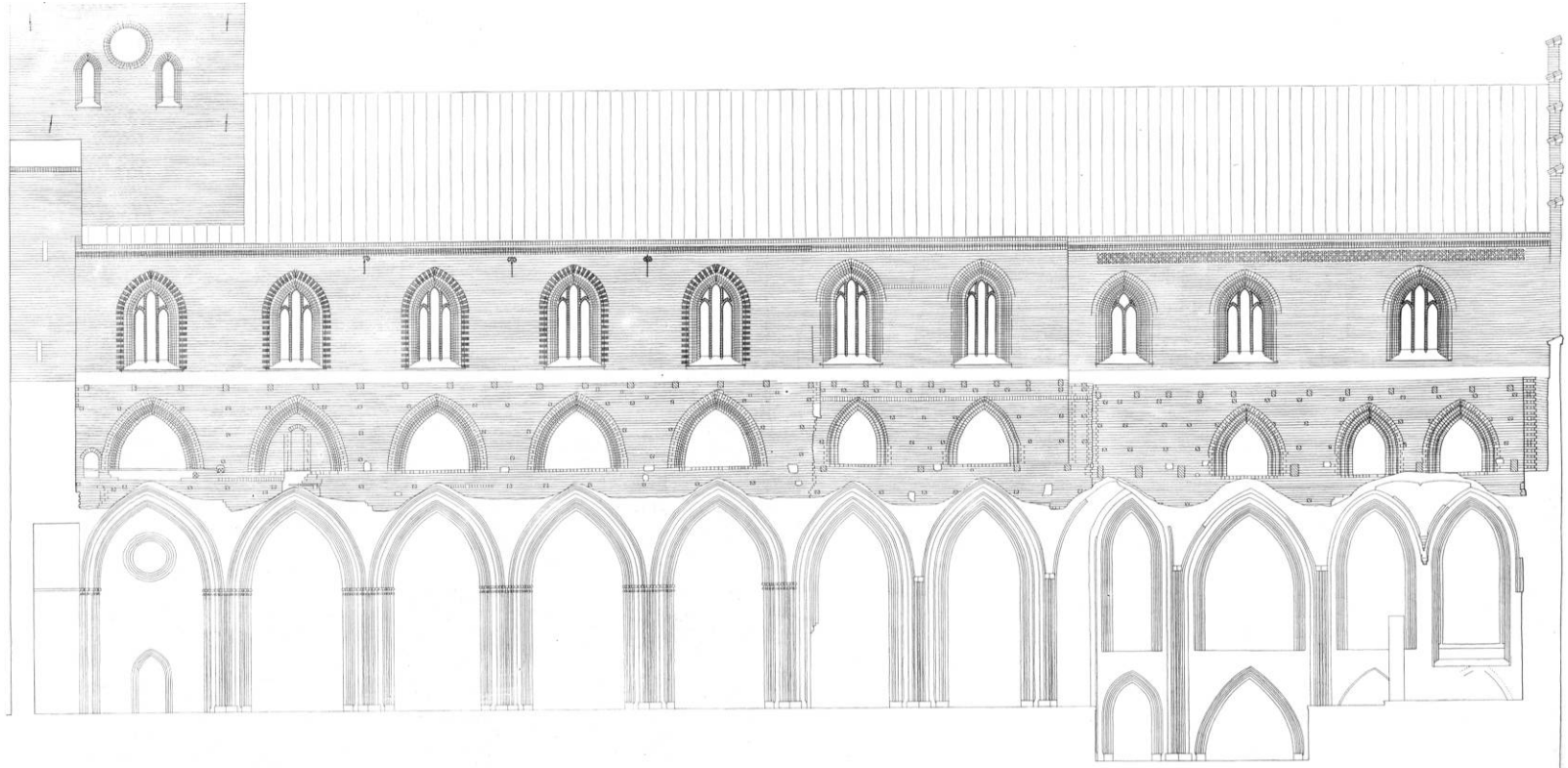

Fig. 102. Længdesnit i søndre sideskib. Målt og tegnet af Ebbe Hædersdal under medvirken af John Bennetzen og med benyttelse af facadetegning fig. 95. 1989. 1:300. - *Longitudinal section in the south aisle.*

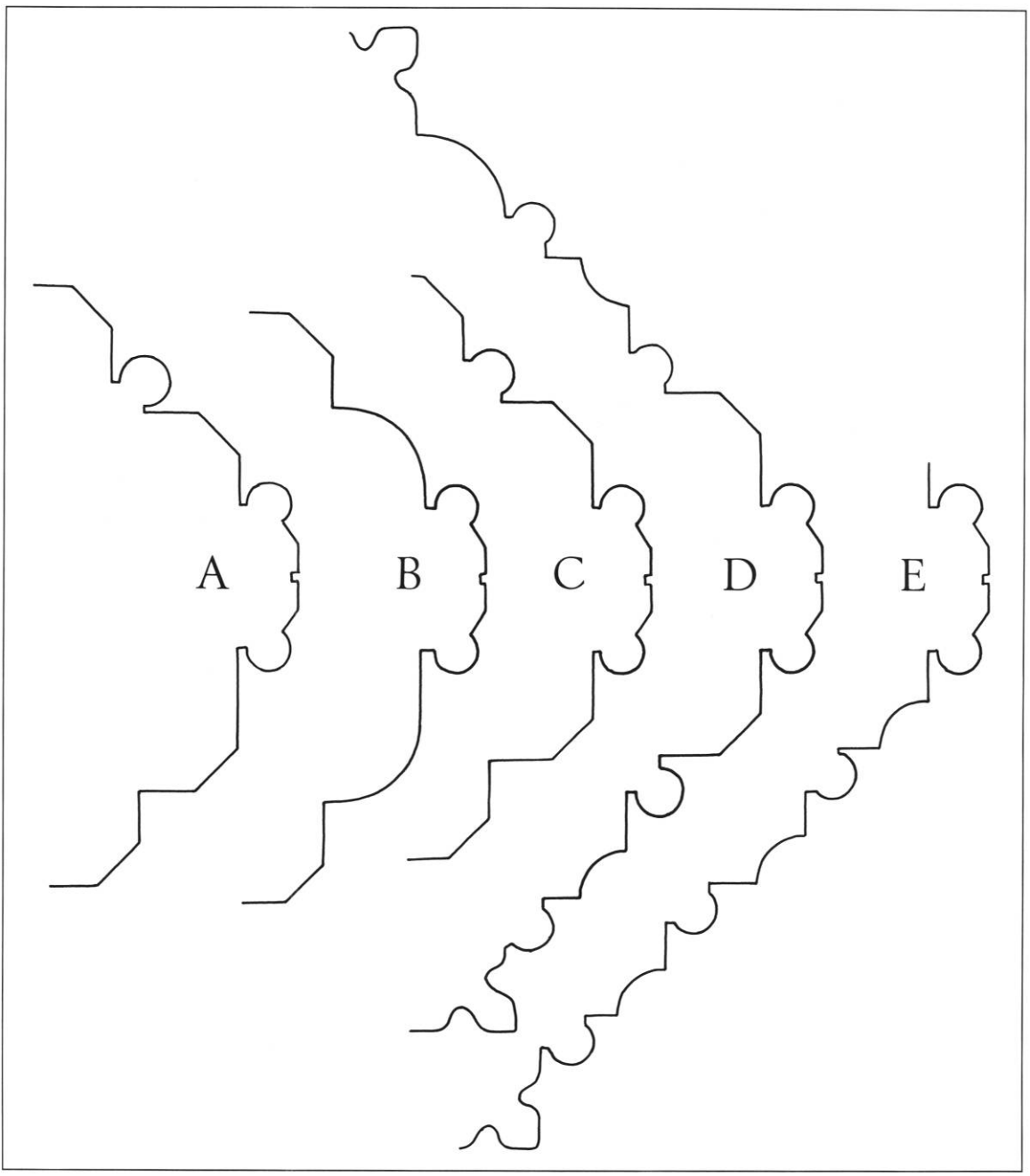

Fig. 103. Vinduesprofiler i teglstenskirken. a. Gisicobygningens nordre sideskib; b. Gisicobygningens søndre sideskib; c. Gisicobygningens vestgavl, nordre sideskib; d. korets nordre højkirkemur; e. Gisicobygningens store vestvindue. 1:10. Målt af A. J. Mark-Nielsen og Palle Møller 1929-35, tegnet af MN 1995. - *Window profiles in the church built of brick.*

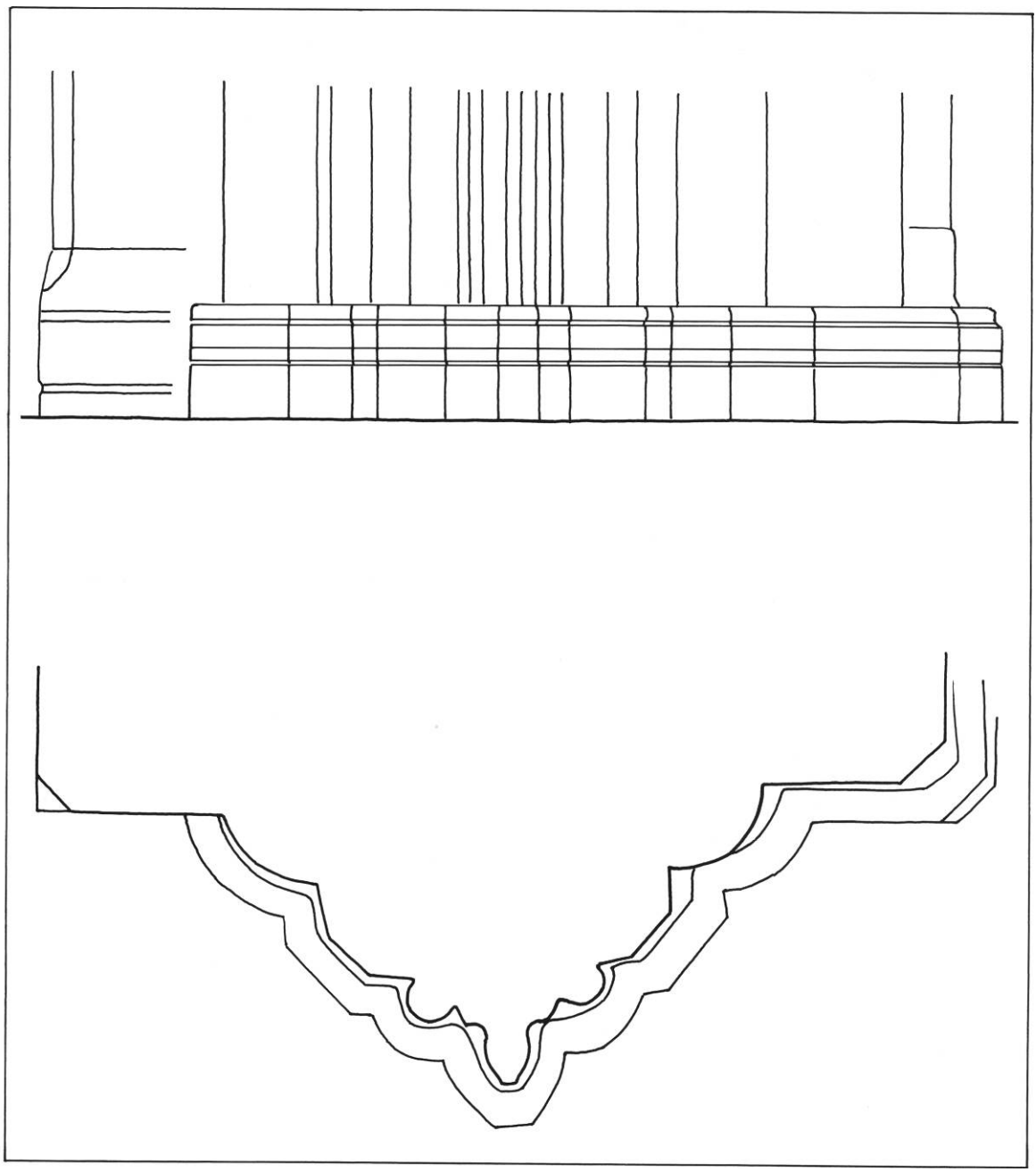

Fig. 104. Detalje af Gisicobygningens vestligste fripille i nordre arkademur med rester af oprindelig sokkel på nordsiden, jfr. fig. 131. 1:10. Plan og opstalt, målt af John Bennetzen 1993, tegnet af MN 1995. - *Details of the free-standing pillar in the Gisico building, cf fig. 131 with remains of the original plinth on the north-side.*

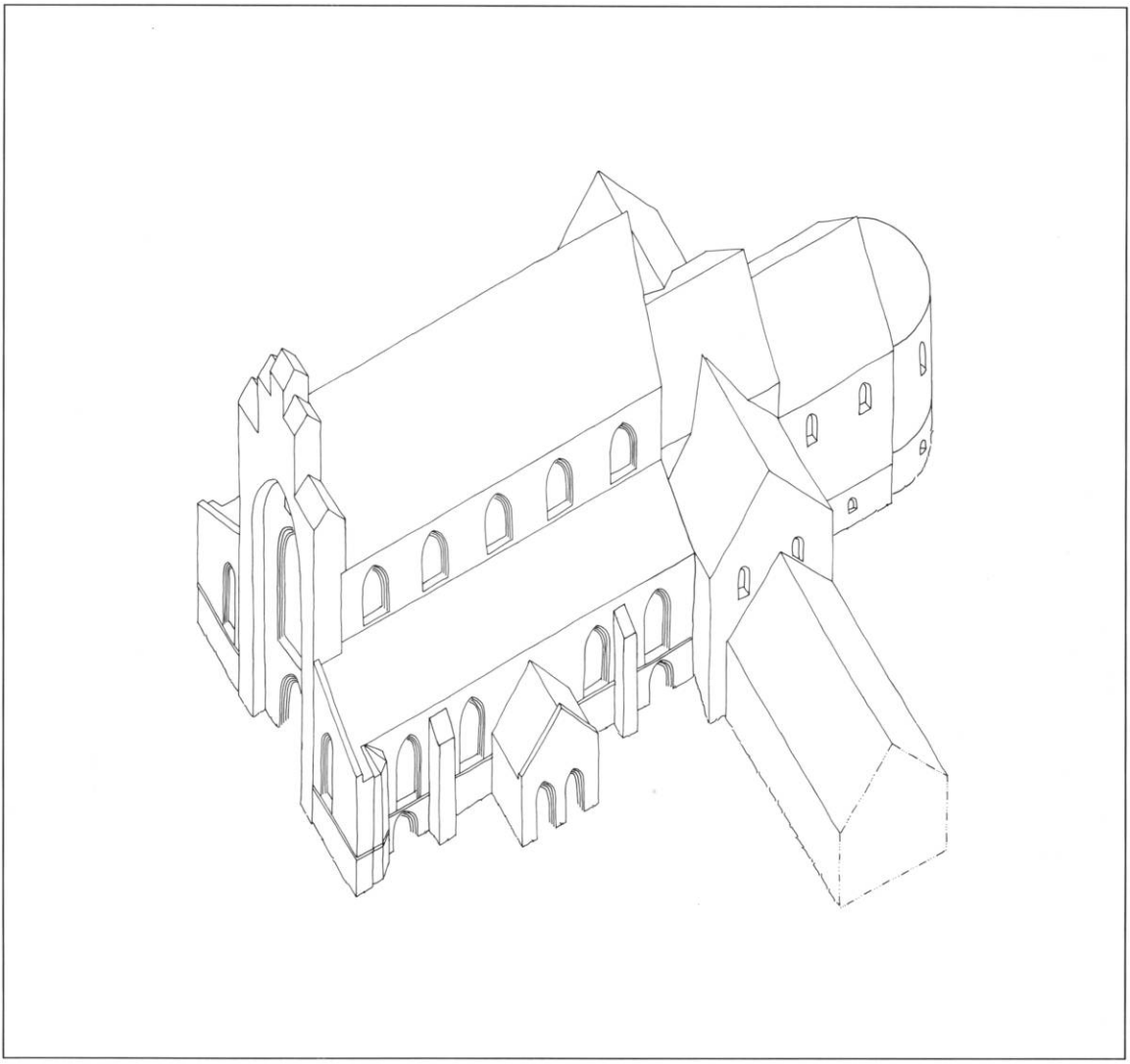

Fig. 105. Domkirkens ydre o. 1350, set fra sydvest. Gisicobygningens fem fag er rejst vest for det gamle tværskib og kor (s. 193f.). Ved søndre sideskib er opført en forhal som afløser for et ældre våbenhus (s. 279). Isometrisk rekonstruktion ved Mogens Vedsø 1995. 1:600. - *Exterior of the cathedral c. 1350, seen from the south-west.*

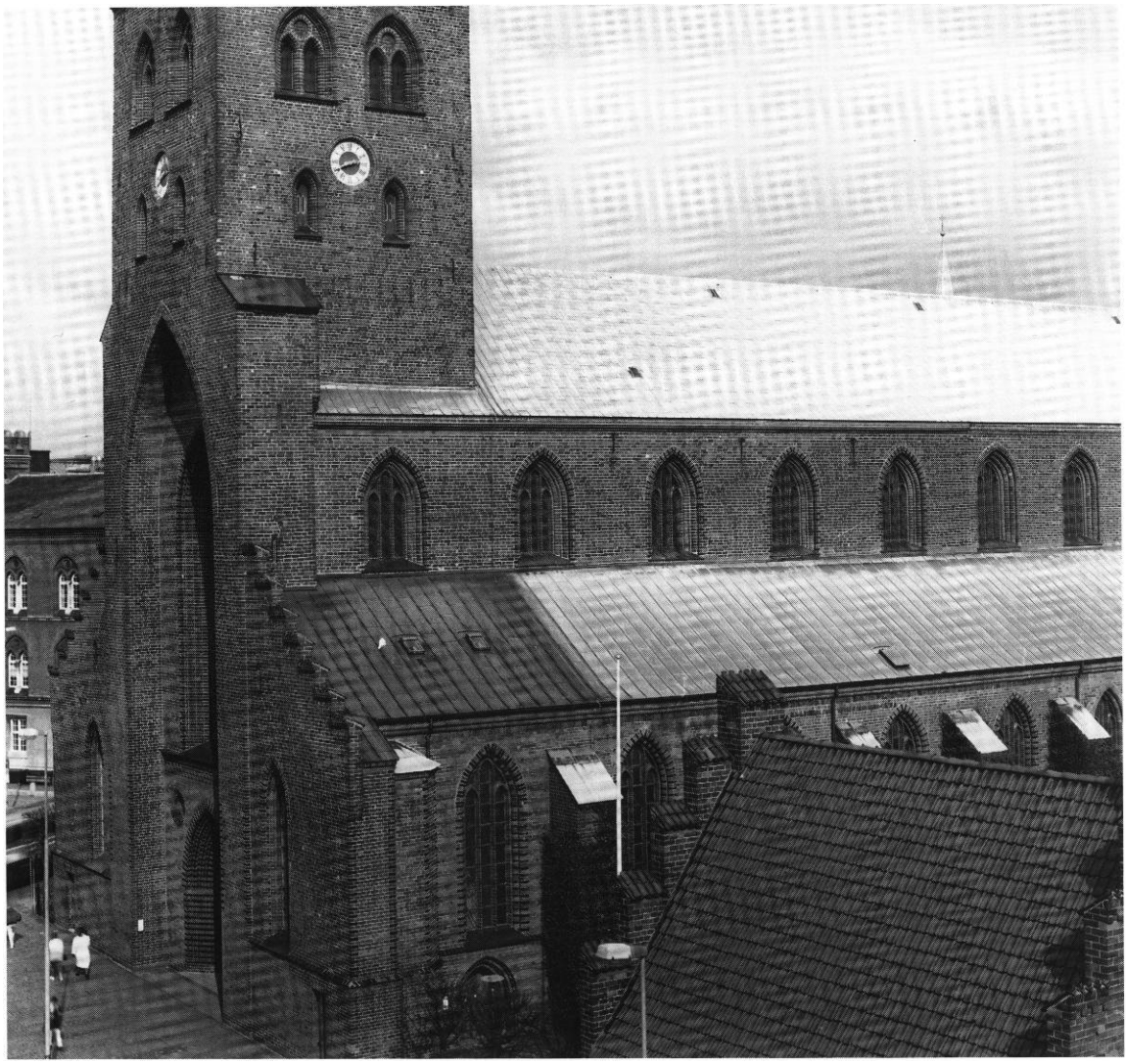

Fig. 106. Ydre, set fra sydvest. HJ fot. 1993. - *Exterior, seen from the south-west.*

GISICOBYGNINGEN

INDLEDNING

De fem vestlige fag af den stående kirke er ifølge den samtidige indskrift under nordre sideskibs murkrone opført af biskop Gisico (†1300). Bygningen, der ikke fuldførtes i biskoppens embedsperiode, rejstes som afløser for den romanske domkirkes skib, der var skadet ved brand 1247, og stod i mere end hundrede år som et selvstændigt afsnit vest for det gamle tværskib.

Den af Gisico påbegyndte nybygning, der kan betragtes som en »moderne« udgave af frådstenskirkens skib, respekterer i hovedtræk forgængerens udstrækning og dimensioner; dog er det nye skib en anelse kortere, men til gengæld lidt bredere. Da midtskibets bredde svarer

omtrent til det gamles, er det sideskibenes mure, som er rykket lidt længere ud. Herved bliver deres bredde præcis halvdelen af midtskibets.

MATERIALER OG TEKNIK

Bygningen hviler i vid udstrækning på de gamle *fundamenter,* der er suppleret med marksten efter behov, men i øvrigt ikke nærmere undersøgt bortset fra arkadepillernes.[112] Her viste udgravningerne 1947, at pillerne var anlagt over en ottekantet, ca. 235 cm bred, muret plint, hvis højde varierede efter fundamenterne (fig. 130, 132).[113] Denne karakteristiske plint, som for de nedre skifters vedkommende har været dækket af gulvet (s. 218), hvilede dels på de nedbrudte frådstenspiller og strækmure, dels på nye, supplerende markstensfundamenter.

Hovedbyggematerialet er mørkerøde, velbrændte *munkesten,* hvis dimensioner svinger en anelse fra afsnit til afsnit. Således er de lidt mindre i sideskibene end det gennemsnitlige mål på 27,5-28x13,5x9 cm.[114] Til opbygning af profiler i piller, døre og vinduer er benyttet en række forskellige *formsten* (fig. 273-74), af hvilke de fleste udgår fra normalformatet og således har kunnet indgå i regelmæssigt forbandt. Både normal- og formsten er i et vist omfang forsynet med sort eller mørkegrøn *glasur* på facaderne.

Skiftegangen er regelmæssigt munkeskifte, og fugerne svagt ryggede med dominerende overstrøg. Et senere brudt hul i søndre højkirkemur viser, at man har opført kirken i fuld mur (jfr. fig. 144).

YDRE

Biskop Gisicos nybyggeri er som helhed i det ydre præget af stor stramhed, understreget ved langmurenes glatte murflader af røde teglsten, der kun brydes af sideskibenes regelmæssige række af støttepiller; dette næsten asketiske præg er mildnet ved en udstrakt brug af glaserede sten, fortrinsvis til murhjørner, døre og vinduer, hvor de sammen med de røde munketegl skaber en velgørende koloristisk variation.

Som et særtræk ved bygningens eksteriør fremtræder de to principielt identiske langsider bevidst afvigende i detaljerne: Således opviser nordfacaden større pyntelighed og præsenterer sig herved som en skuefacade vendt mod byen og den ydre verden, mens sydfacaden præges af samspillet med klosteret (jfr. s. 275).

Et gennemgående træk for Gisicobygningens ydre er et højt *sokkelfremspring,* der afsluttes ved vinduernes sålbænk med vandnæseprofil af sortglaserede sten (fig. 107). Denne båndgesims er helt fornyet ved Herholdts restaurering, ligesom hovedparten af fremspringet blev skalmuret ved samme lejlighed. Restaureringen omfattede tillige indsættelsen af en bindig kampestenssokkel uden belæg i oprindelige forhold.

Stavværket i samtlige *vinduer,* både her og i kirkens to østlige afsnit, hidrører fra restaureringen og er opmuret af nye, ensartede profilsten (fig. 267, 274). Udgangspunktet for rekonstruktionen var fundet af en stavværkssten, hvorefter Herholdt tegnede en ny prototype.[115] Det skal bemærkes, at den profilsten med flankerende vulster, der er benyttet til stavværkets karmsider, svarer til middelalderlige eksempler (fig. 273), påtruffet ved udgravningerne 1946-47. De nye stavværkssprosser, hvis profil fordobler karmens, genfindes derimod ikke i det hidtil kendte middelalderlige materiale. Her registreres to afvigende hovedtyper (fig. 273).

Vestfacaden (fig. 106, 107), der kan tolkes som en »gotiseret« parafrase over den romanske kirkes front, repræsenterer eksteriørets arkitektoniske højdepunkt, omend dens oprindelige silhuet er gået tabt ved opførelsen af tårnet i 1500'ernes anden halvdel. Facaden spejler kirkerummets basilikale tværsnit, idet den tredeles af to brede støttepiller, svarende til midtskibets arkademure. Disse piller forenes af en mægtig spidsbue til en 1,3 m dyb og mere end 22 m høj niche, som indrammer portalen og det store vestvindue herover. Sideskibenes gavle har større bredde end de bagvedliggende rum, idet langmurenes vestligste støttepiller med de tilhørende trappetårne ikke markerer sig i facaden. Herved fremtræder de ubrudte mure mere anseelige og med vinduer asymmetrisk forskudt mod facadens midte.

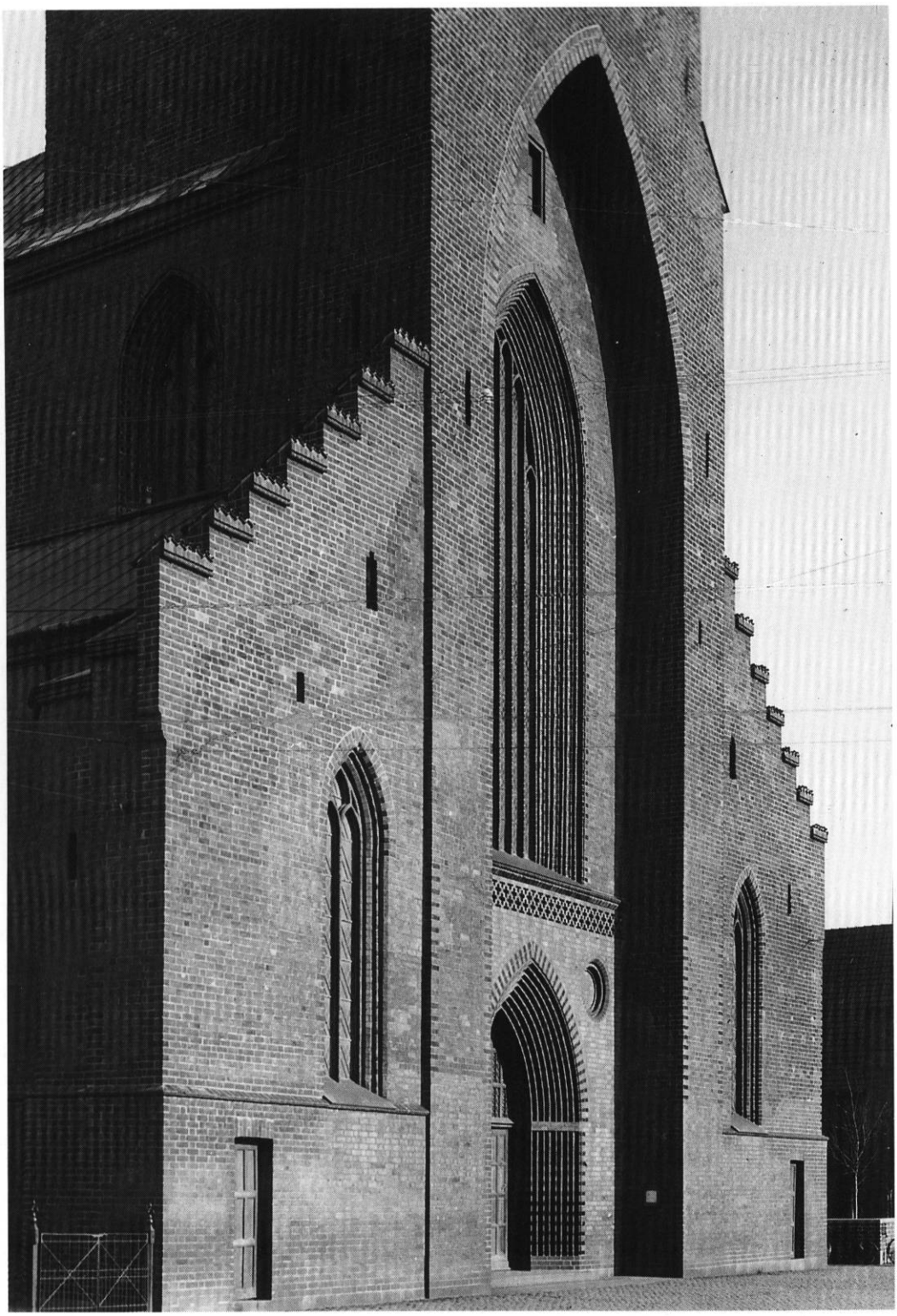

Fig. 107. Udsnit af vestfacaden, set fra nordvest (s. 194). Herluf Lykke fot. o. 1945. - *Part of the west facade, seen from the north-west.*

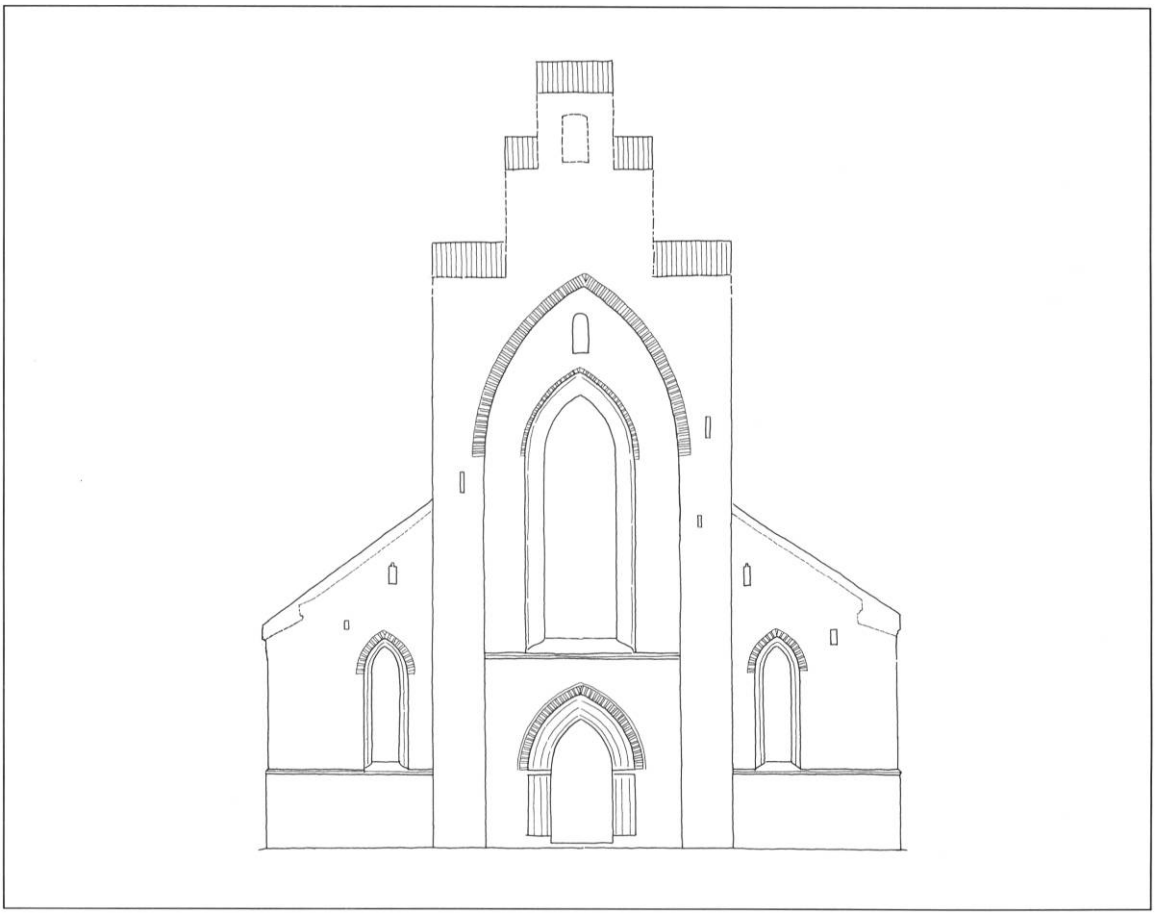

Fig. 108. Rekonstruktion af Gisicobygningens vestfacade (s. 194f.). 1:300. Tegnet af HJ 1995. - *Reconstruction of the west facade of the Gisico building.*

Sideskibenes taggavle stod indtil hovedrestaureringen 1868-75 med glatte kamme, der af Herholdt ommuredes med kamtakker (jfr. fig. 242, 254). Denne ændring synes udelukkende motiveret af et æstetisk ønske om at bringe vest- og østgavl i harmoni. Oprindelig havde vestgavlen formentlig glatte kamme på dette sted, muligvis pyntet op med pinakler.

Vestgavlens øvre afslutning, som forsvandt ved tårnets opførelse, lader sig nu kun rekonstruere i hovedtræk. Endnu er dog, til trods for århundreders reparationer og skalmuring, bevaret to lodfuger i murværket over den store blændingsniche (jfr. fig. 108). Tydeligst af disse er en otte skifter høj lodfuge fra et hjørne,[116] som danner nordre afgrænsning af det middelalderlige murværk, der fra nichens top strækker sig op mellem de underste glamhuller indtil urskiven. Et tilsvarende, men mindre tydeligt spor ses i facadens søndre halvdel på samme plads.[117]

Disse levn af oprindelige hjørner viser, at midtskibets svære taggavl har stået med en takket afslutning, bestående af tre meget brede kamme (jfr. fig. 108). Højden kan naturligvis ikke længere bestemmes med sikkerhed; men den må under hensyntagen til midtskibets oprindelige tag (jfr. s. 352, og fig. 113) have hævet sig mindst 5 m over den store niches top. Gavlens indbyggede trappesystem (se ndf.) viser desuden, at der bag toptinden muligvis har været planlagt en †tagrytter, som - i fald den blev opført - har givet kompositionen yderligere rejsning. Der er ikke bevaret spor af de brede, murede kammes afdækning; men det forekom-

mer ikke urimeligt at rekonstruere dem med små sadeltage, således som det kendes fra andre middelalderlige eksempler.[118]

Dette billede af vestfrontens oprindelige silhuet bekræftes i hovedtræk af den måde, hvorpå Cornelius Hamsfort den Yngre skitserede kirken i flere af sine byprospekter fra bispekrøniken (sml. fig. 109, 230).[119]

Som vestfacaden fremtræder i dag er dens enkeltheder stærkt præget af Herholdts restaurering. Således er den spidsbuede, rigt profilerede *hovedportal* helt fornyet med almindelige og sortglaserede formsten (jfr. fig. 274), men genskabt ud fra bevarede rester af karmsten.[120] Derimod var der ikke belæg for portalfremspingets profilerede cirkelblændinger, endsige kløverbladsfrisen, som Det særlige Syns medlemmer i august 1867 anbefalede og kaldte »mere hensigtssvarende« (jfr. fig. 259) end Herholdts oprindelige forslag (fig. 254). Sekundære er endvidere de små døre til spindeltrapperne bag sideskibsgavlene (s. 311, 316).

I alt væsentligt er *vinduernes* karme og stik derimod bevarede i oprindelig stand, mens stavværket her som andre steder hidrører fra Herholdts restaurering. Rigest profileret er det over 11 m høje midtvindue (fig. 118), hvis formsten i det ydre veksler mellem sortglaserede og røde, - et forhold, der gentager sig i de mere enkle sideskibsvinduer (fig. 107).

Et særligt problem udgør benyttelsen af sortglaserede sten i murhjørnerne, navnlig den store niche, hvor partier af støttepillens hjørner foruden spidsbuens halvanden stens stik er fremhævet på denne måde. Den omstændighed, at støttepillernes glaserede sten kun ses i visse partier, kan skyldes, at de andetsteds er forsvundet ved senere skalmuring og reparation.[121] Hvad angår facaden, har man fastholdt den fordeling, som sås inden hovedrestaureringen (jfr. fig. 212).[122]

Facaden gemmer et særpræget og raffineret *trappeanlæg* (jfr. fig. 110, 113), som har tjent flere formål. Først og fremmest varetager det den interne kommunikation til lofterne over såvel sideskibe som hovedskib. Herudover har det oprindelig givet adgang til en †*tagrytter(?)* som forsvandt ved opførelsen af det nuværende tårn (s. 280). Endelig rummer vestgavlen et mindre trappeløb, som fra nordre sideskib førte ned til et †*pulpitur* (se ndf.) i midtskibets vestende.

Fig. 109. Biskop foran prospekt af Odense, som fra venstre mod højre viser: S. Hans kirke, Gråbrødrekirke, rådhuset og S. Knuds kirke; sidstnævnte endnu uden vesttårn, jfr. fig. 231. Udateret pennetegning i Cornelius Hamsfort den Yngres bispekrønike, påbegyndt 1573. KglBibl. - *Bishop in front of a view of Odense, showing from the left to the right: St. Hans's Church, Greyfriars Church, Town Hall and St. Knud's Church, the latter still without the west tower, cf. fig. 231.*

Trappesystemet udgår fra cirkulære spindeltrapper, der er skjult i hjørnernes støttepiller og de hermed forbundne polygonale småtårne. Fra disse udbygninger, der springer frem som tre sider af en ottekant (jfr. fig. 119), føres man videre ad ligeløbstrapper i sideskibenes gavle, anlagt umiddelbart over de dybe indvendige nicher. Svarende hertil fortsættes systemet for højkirkens vedkommende i stræbepillelignende fremspring, hvorfra de to parallelle opgangsveje mødes i et nyt sæt ligeløbstrapper, der hviler på facadens store niche. En sammenligning mellem opgangsvejene i nordre og søndre side viser ud

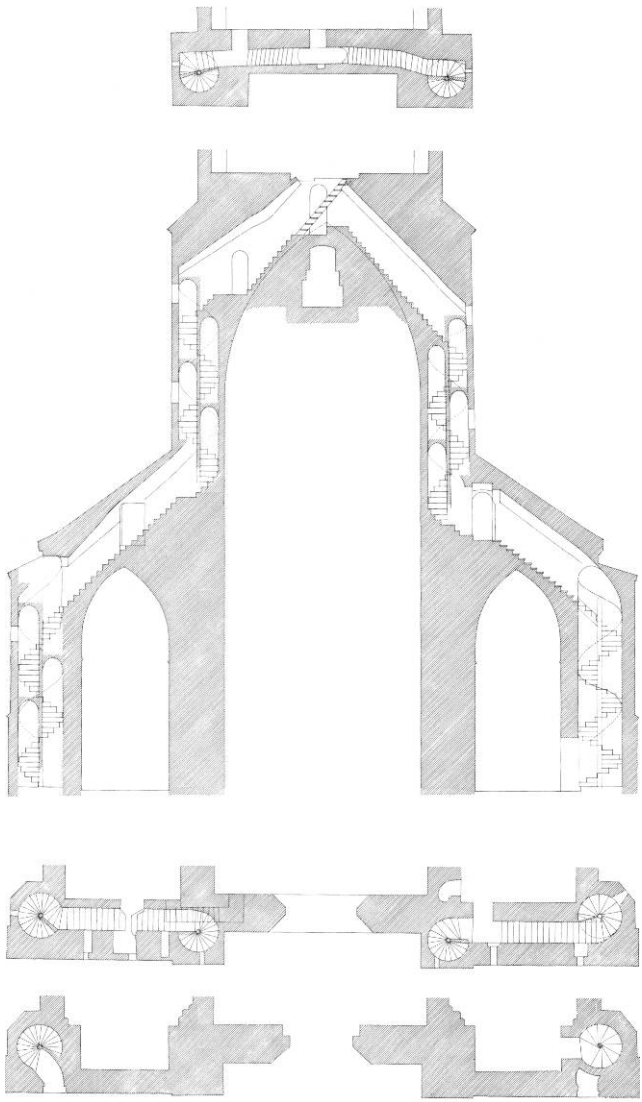

Fig. 110. Tværsnit i vestgavlen med trappesystem, set mod øst. Facadens store niche er angivet med stipling. 1:300. Målt og tegnet af A.J. Mark-Nielsen og Palle Møller 1929-35. - *Section of the west gable, with staircases, looking east. The large niche in the facade is indicated with dotted lines.*

over de nedenfor beskrevne sekundære ændringer en række afvigelser i trappernes placering og forløb samt detaljer - forhold, der som nævnt afspejler byggeriets forløb.

Spindeltrappen ved nordre sideskib (fig. 111), der i modsætning til den søndre (se ndf.) er bevaret, viser et cylinderformet trappehul, hvis sider næsten udelukkende er bindermuret. Selve det murede trappelegeme med rund formstensspindel, har tøndehvælvet, sneglesnoet loft af sten, der ligger med smalsiden nedefter og er kileformede i midten af stikket; loftet er pudset og hvidtet, mens væggene står i blank mur; trinnene er her som i de øvrige trappeløb repareret med cement. Højkirkens spindeltrapper er muret på tilsvarende måde, og ligeløbstrapperne svarer for lofternes vedkommende til spindlerne (jfr. fig. 115).

Søndre sideskibs spindeltrappe er ved Herholdts restaurering helt ændret, idet man har fjernet det murede trappelegeme og i stedet indsat en trætrappe med bredere trin for at tilvejebringe mere bekvemme adgangsforhold til orgelpulpituret.

Døre. Oprindelig har der som nævnt udelukkende været adgang til trapperne fra kirkens indre. Af disse er nu kun den søndre spindeltrappes underdør fortsat i brug, men ændret ved hovedrestaureringen 1868-74; den fremtræder nu som en 85 cm bred, spidsbuet åbning med anslagsfals. Døren til nordtrappen står tilmuret med store sten mellem vangerne, der angiver en bredde på 112 cm mod kirkerummet; selve buestikket er borttaget.

Trappesystemets næste sæt døre giver adgang til sideskibenes lofter og vestpulpituret. Ingen af disse døråbninger er imidlertid bevaret intakt. Således er der i eftermiddelalderlig tid indsat en firkantet dør fra ligeløbstrappen over nordre sideskib til loftsrummet. Umiddelbart syd for denne sekundære åbning ses den søndre vange af stedets oprindelige †dør samt en rulskiftestillet anfænger til det formentlig fladbuede stik (jfr. fig. 113). Da denne dør sidder lavere end den nuværende, følger heraf, at trappetrinnene på dette sted senere er forhøjet. - Den tilsvarende dør i syd, som nu giver adgang til en i nyere tid indrettet forstue til orgelpulpituret, er rundbuet og har vanger med afrundede hjørner mod trappen. Døren er antagelig fornyet ved hovedrestaureringen 1868-75 samtidig med ændringen af søndre sideskibs spindel. Restauratorerne har tilsyneladende ladet sig inspirere af bevarede åbninger mellem trappen og højkirkens loft; dette gælder tillige den rundbuede dør, som på samme sted markerer ligeløbstrappens afslutning ved opgangen til højkirkens søndre spindeltrappe.

Sideskibsdørene har ikke blot givet adgang til lofterne bag triforiegalleriet, men også muliggjort forbindelse til et †*pulpitur* i midtskibets vestfag. Dette fremgår af en blændet dør i nordre sideskibs vestgavl, helt op mod højkirkemuren (jfr. fig. 114). Den fladbuede, ca. 65 cm brede dør har stået i forbindelse med en snæver,

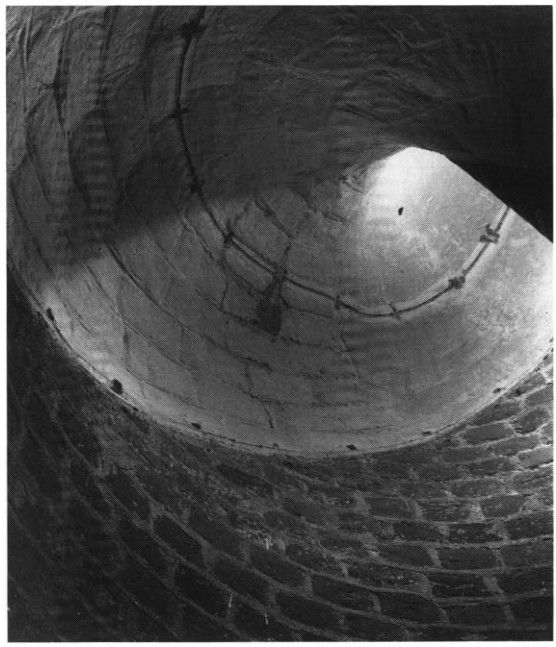

Fig. 111. Udsnit af spindeltrappens loft i nordre trappetårn bag Gisicobygningens facade (s. 198). HJ fot. 1993. - *Detail of the ceiling above the newel stair in the north stair-turret behind the Gisico building's facade.*

nu ikke længere farbar trappe, der udmunder i midtskibets gavl, hvor dens underdør endnu er synlig som en firkantet åbning (jfr. fig. 113) med

Fig. 112. Trappeløb i Gisicobygningens vestgavl over nordre sideskib (s. 198). HJ fot. 1993. - *Staircase in the west gable of the Gisico building, above the north aisle.*

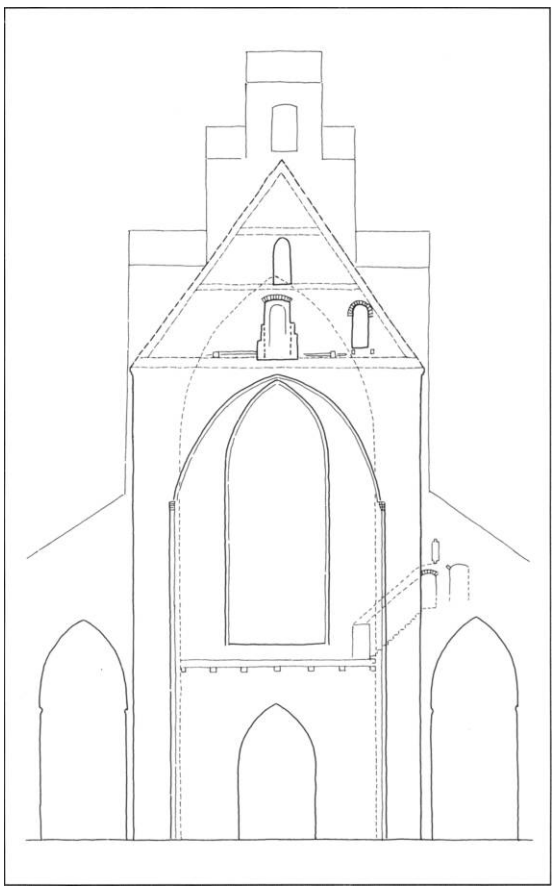

Fig. 113. Snit af Gisicobygningens vestfacade (s. 194f.). 1:300. Tegnet af HJ 1995 på grundlag af fig. 99, suppleret med opmåling af John Bennetzen 1993. - *Section of the west facade of the Gisico building.*

afrundet søndre vange, umiddelbart under det store vestvindue. - I søndre triforiegalleris vestfag (nu forstue til orgelpulpitur) ses vestligt i selve højkirkemuren en snæver åbning med fladbuet stik (jfr. fig. 102, 110), svarende til døren i det nordre galleri; den skjules nu bag en radiator, men tidligere undersøgelser viste, at den i modsætning til situationen i nord tilsyneladende ikke stod i forbindelse med nogen trappe i gavlen. Det må dog betragtes som temmelig sikkert, at en sådan findes skjult i murlivet.

Formålet med disse trapper har været at skabe en forbindelse mellem de to triforiegallerier på en sådan måde, at man ikke beskar vestvinduet, således som det skete ved renæssancepulpiturets indbygning. Nordtrappens underdør og den særdeles begrænsede plads mellem gavlen og det vestligste arkadepar godtgør, at der må have været tale om en smal tømret gangbro, hvilende på stikbjælker i gavlmuren, således som det bl.a. kendes fra tværskibsgavlene i Roskilde domkirke.[123]

Forbindelsen til midtskibets loftsrum sker gennem en slank rundbuet åbning ud for nordre gavlfod (jfr. fig. 110, 113); nordre vange er rundet mod trappen, og stikket er rulskiftestillet. Lidt højere oppe i gavlen, hvor de to trappeløb mødes, ses endnu en åbning, som nu er uden funktion og blot åbner sig mod loftsrummet (jfr. fig. 113). Dens afdækning er på undersmigen dækket af puds, som når ud til rundbuede rulskiftestik. Døren, som sekundært er forlænget fire skifter nedadtil, må formentlig være tænkt som indgang til en tømret †*tagrytter(?),* opbygget her i højde med tagværkets hanebånd.

De forskellige *vinduesglugger,* som belyser trappesystemet, er ligeledes kun delvis intakte.

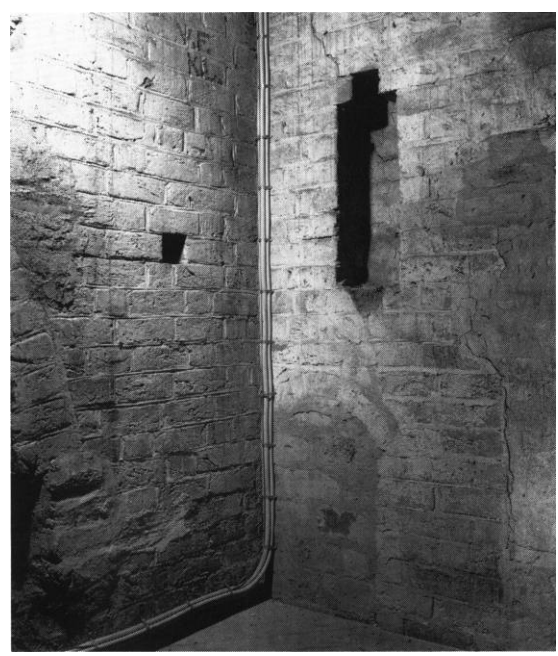

Fig. 114. Udsnit af det vestre hjørne i nordre sideskibs loft med blændet døråbning og glug til to forskellige trappeløb i Gisicobygningens vestgavl, jfr. fig. 110, 113 (s. 199, 201). HJ fot. 1992. - *The west corner of the loft above the north aisle, with bricked-up doorway and peep-hole to two different staircases in the west gable of the Gisico building, cf. fig. 110, 113.*

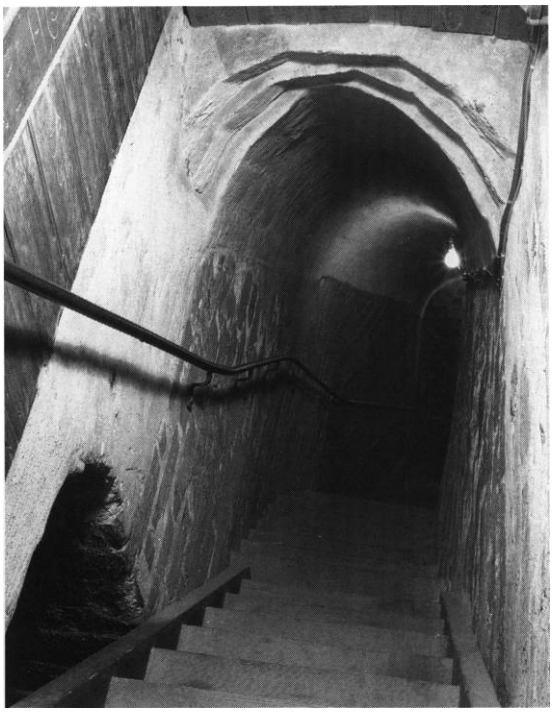

Fig. 115. Afbrudt top af trappeløb i Gisicobygningens vestgavl, set fra tårnets mellemstokværk. Åbningen til venstre for den moderne trætrappe er en oprindelig forbindelse mellem trappeløbet og midtskibets loftsrum (s. 200). HJ fot. 1993. - *Truncated top of staircase in the west gable of the Gisico building, seen from the middle storey of the tower. The opening to the left of the modern wooden staircase is an original connection between the staircase and the loft of the nave.*

Placering og antal veksler fra nord til syd, en uregelmæssighed, som skyldes byggeforløbet, men navnlig senere ændringer. Flertallet fremtræder udvendig som rektangulære murslidser af varierende højde og bredde, mens de oftest på forskellig vis udvider sig mod det indre.

Nordre sideskibs spindel har kun én lysspræk ke (nord), som udvider sig smiget indadtil. I syd er der i dag to, hvis brede, overpudsede smigning formentlig er sekundær.

Sideskibenes ligeløbstrapper belyses både i nord og syd af to glugger: Nordsidens nedre åbner sig udvendig som en smal, helstens dyb slidse, der mod det indre udbreder sig til en tre sten dyb, 33 cm bred niche, hvis nordre hjørne er affaset. Den øvre glug er senere indsat, formentlig i forbindelse med etableringen af den sekundære loftsdør, som den belyser. Udvendig er den fornyet af Herholdt og præsenterer sig som en rektangulær, oventil aftrappet glug, indvendig åbner den sig i en bred, fladbuet niche, senere udhugget i murværket. Stedets oprindelige glug er ikke synlig i det ydre, men den tilmurede, aftrappede åbning (67x31 cm) ses mod trappen, lidt højere end den nuværende. Den modsvares af en tilsvarende, ligeledes blændet glug (87x30 cm) mellem trappen og loftsrummet (jfr. fig. 114).

De to glugger i søndre trappeløb er også indbyrdes forskellige og afviger tillige fra nordsidens. Den sydligste er en almindelig slids, som sidder i en indvendig niche med trinvis stigende bund og trappeformet afdækning. Den nordre, som åbner sig vis à vis døren til orgelpulpituret, er en gennemløbende, aftrappet sprække.

Højkirkens to spindeltrapper har slanke, rektangulære glugger, hvis antal og placering afviger. Den nordre trappe belyses af én i vest

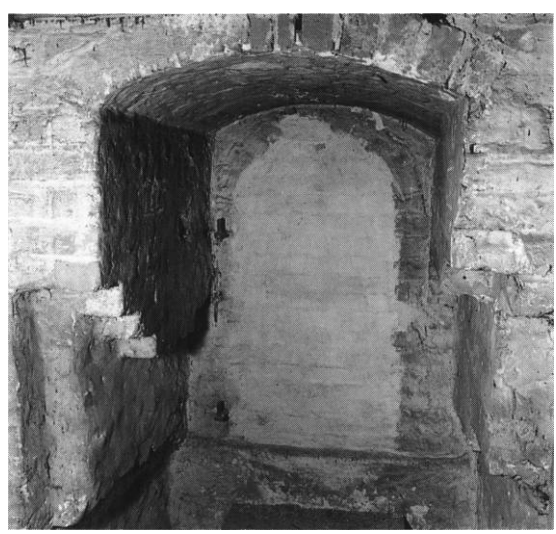

Fig. 116. Niche i Gisicobygningens vestgavl, set fra loftet over midtskibets vestligste hvælv, jfr. fig. 113. Den blændede luge i bunden åbnede sig oprindelig i facadens store spidsbuede niche over vestvinduet (s. 202). HJ fot. 1994. - *Niche in the west gable of the Gisico building, seen from the loft above the westernmost vault of the nave, cf. fig. 113. The bricked-up opening at the bottom originally opened into the large niche with the pointed arch above the west window in the facade.*

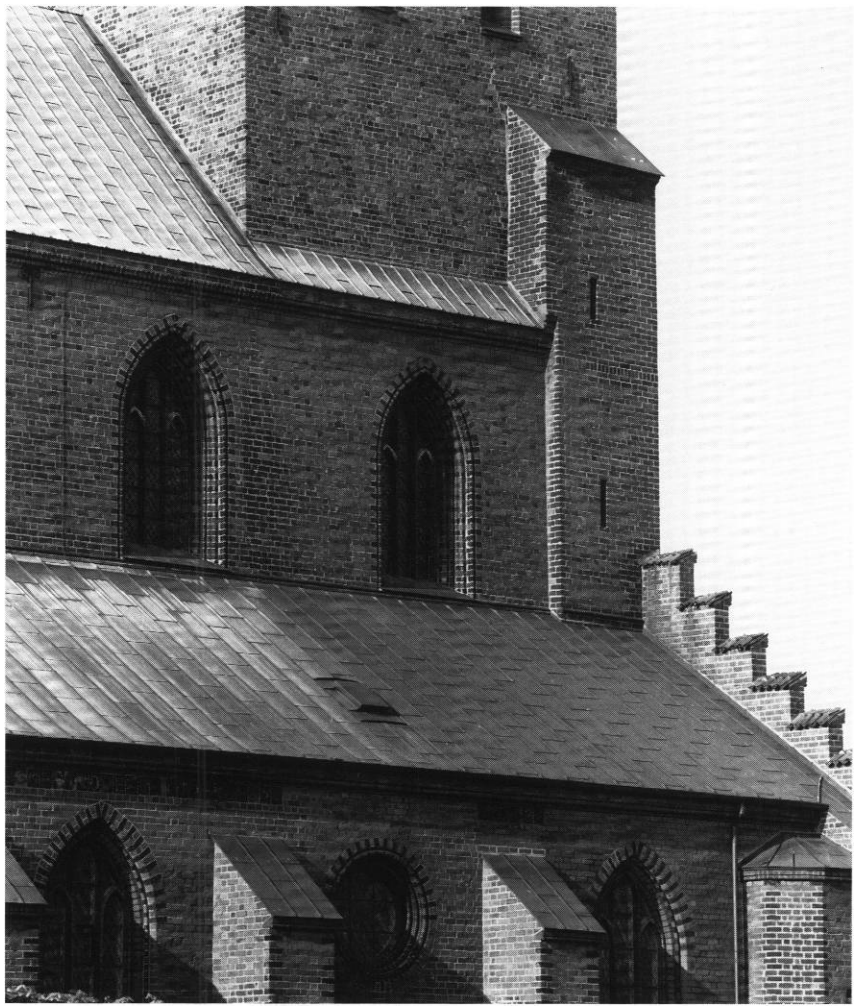

Fig. 117. Udsnit af Gisicobygningens nordside. HJ fot. 1992. - *Detail of the north side of the Gisico building.*

efterfulgt af to i nord, mens den søndre har fire glugger, skiftevis anbragt i trappetårnets syd- og vestside. Hvor de to ligeløbstrapper over midtskibets store niche mødes, ses indvendig, at der her har været en lille, nu tilmuret glug afdækket af spærstik. Åbningen er senere reduceret ved indmuring af en fladbuet glug, udført af små sten.

Endelig skal omtales en større (†)*loftsluge* (fig. 113, 116), som formentlig har tjent til ophejsning af byggematerialer. Dens tilmurede, ca. 80 cm brede åbning, sidder øverst i facadens store spidsbuede blænding, hvor den dog ikke længere er synlig. Dens rundbuede rulskiftestik er derimod bevaret indvendig i bunden af en dyb, fladbuet niche, hvis vanger senere, for den nedre dels vedkommende, er gjort bredere. I nichens bund er gangjern til den lem, man lukkede lugen med; endnu i 1900'ernes første halvdel stod lugen åben, omend ændret med retkantet ydre åbning (jfr. fig. 107).

Nordfacaden (fig. 117) er bedre bevaret end de to andre, men naturligvis præget af Herholdts istandsættelse. Således er *gesimserne* i betydeligt omfang fornyet, ikke blot over soklen, men tillige på støttepillerne, trappetårnet bag vestgavlen og ved sideskibets murkrone. Udgangspunktet for rekonstruktionen kan ikke længere afgøres med sikkerhed; dog omfatter det middelalderlige materiale en formsten (fig. 273), som

svarer til den på støttepillerne og trappehuset benyttede.

Derimod er højkirkens gesimser i det væsentlige oprindelige og sammensat af to rulskiftestillede formsten, udkraget over et glat rulskifte, hvori der med mellemrum er indstukket løbere på fladen.

De skråt afdækkede, kobbertækkede *støttepiller,* som er reduceret i højden,[124] har fra lidt over sokkelniveau »hjørnekæder« af glaserede sten. Dette gælder dog ikke den østligste af afsnittets piller, som over den nedre dels skalmuring synes muret i polsk skifte og utvivlsomt først er opsat efter nedrivningen af det romanske tværskib og opførelsen af mellempartiet.

På forsiden af den 4. støttepille fra vest ses i højde med sokkelfremspringets gesims indsat en oprejst munkesten, i hvis forside der før brændingen er indskåret et billede af en *monstrans* (fig. 282), muligvis som markering af en betydningsfuld grav på dette sted.

Sideskibets mur brydes mellem 2. og 3. pille af en prægtigt udformet *portal* (jfr. fig. 149), siddende i ud- og indvendigt murfremspring. Portalens vanger og spidsbuede stik er mod det ydre opmuret af skiftevis røde og sortglaserede sten, som alle stammer fra hovedrestaureringen. Såvel døråbningen som det herover siddende vindue havde hidtil været skjult bag våbenhuset fra 1619, men blev efter dettes nedrivning blotlagt og viste sig trods forhugninger i murværket at rumme tilstrækkelige levn til en genskabelse.[125] Mod det indre opmuredes en simpel, retkantet anslagsniche.

Over portalfremspringet, der afsluttes med vandnæseprofil, er indsat et rigt profileret *cirkelvindue,* hvis ydre indfatning for den øvre dels vedkommende er bevaret i oprindelig skikkelse. Her veksler sortglaserede og røde sten, mens den nedre, rekonstruerede del samt det ligeledes moderne karmprofil udelukkende står i blanke sten.

Sideskibets fire spidsbuede vinduer, der strækker sig fra kordongesimsen til skiftet umiddelbart under indskriftfrisen, har et profil (fig. 103) sammensat af simpelt affasede sten, men udvendig beriget med en tungesten. Helstensstikket og den udvendige rundstav er fremhævet med glaserede sten.

Fig. 118. Udsnit af vestfacadens midtervindue (s. 197). E.Christoffersen fot. o. 1938. Møntergården, Odense. - *Detail of the central window of the west facade.*

Højkirkens fem spidsbuede vinduer, der hører til kirkens mest velbevarede, hæver sig over en profileret vandnæse ved sideskibstagets til-

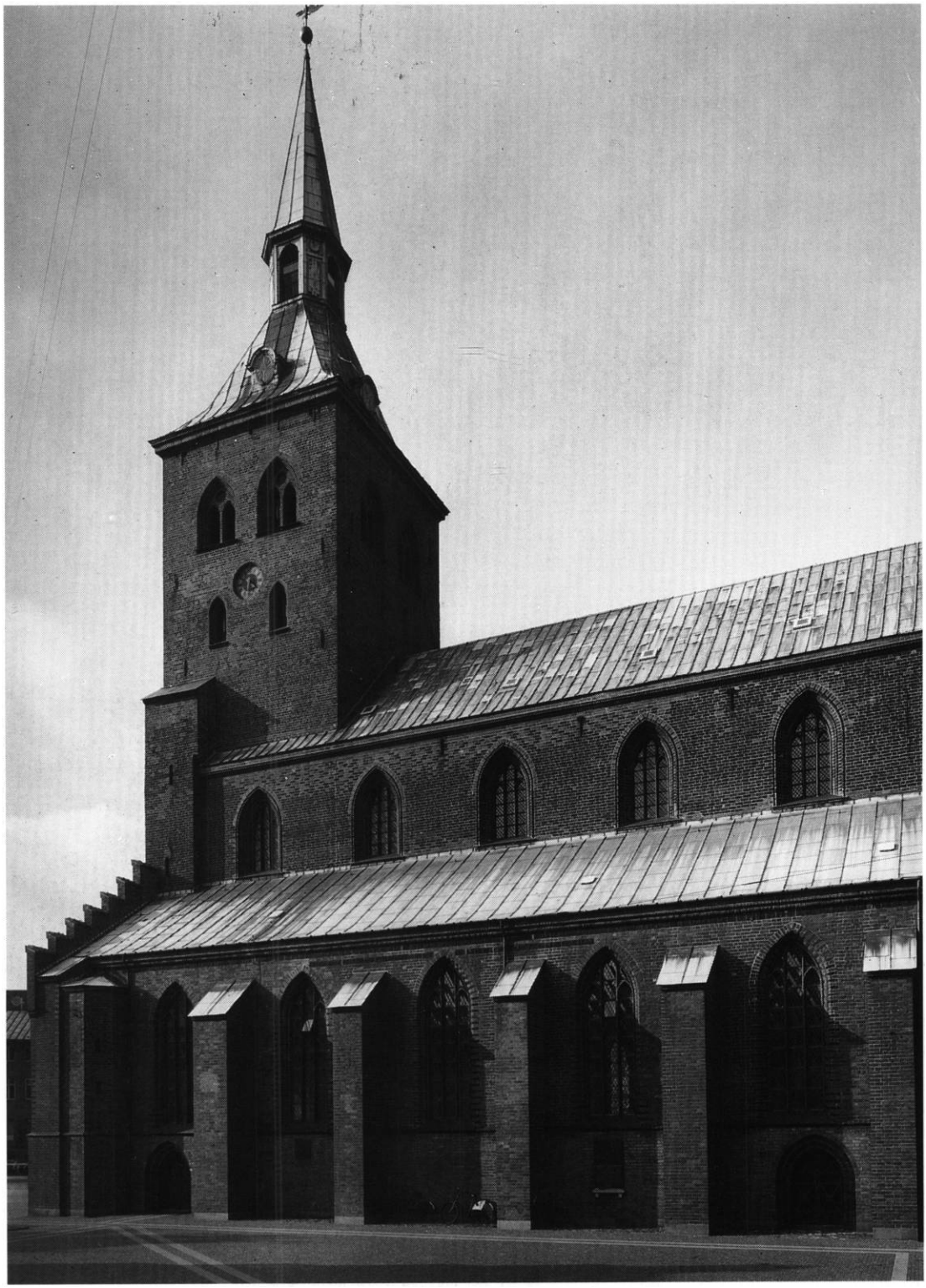

Fig. 119. Sydfacade mod klostergården. Herluf Lykke fot. o. 1945. - *South facade, facing the cloister.*

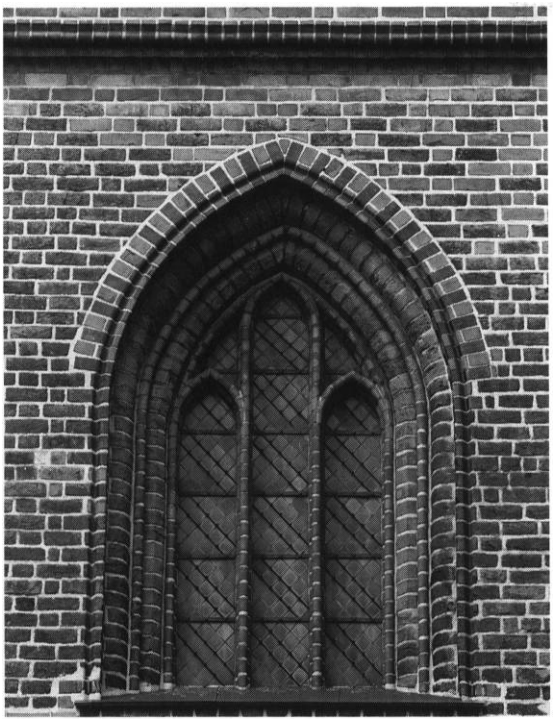

Fig. 120. Højkirkevindue, vestligst i Gisicobygningens sydside (s. 206). HJ fot. 1993. - *Clerestory window furthest to the west on the south side of the Gisico building.*

slutning mod højkirkemuren. Vinduerne har omtrent samme bredde i den ydre åbning som sideskibsvinduerne; men da højden er mindre, har man reduceret lysningens bredde for på denne måde at opnå proportionalitet mellem de to sæt vinduer. Herved er der skabt mulighed for en rigere profilering (jfr. fig. 117), som ydermere fremhæves ved benyttelsen af glaserede sten.

Sydfacaden (fig. 119) er i højere grad præget af restaurering, og de spor af tilbygninger og uregelmæssigheder, som har præget denne langside mod klosteret, er forsvundet bag skalmuring og andre former for ensretning.

Det er karakteristisk, at Gisicobygningens sydside så vidt muligt er disponeret symmetrisk omkring den forsvundne tilbygning (»Benedikts kapel«) ud for det 3. fag fra vest (s. 277). Således er både dørene og den tolinjede indskrift under sideskibsgesimsen centreret i forhold hertil.

Gesimserne på det høje sokkelfremspring, støttepillerne, trappehuset og højkirkemuren er fornyet ved Herholdts restaurering og svarer til forholdene i nord. Sideskibets gesims, som rummer enkelte gamle sten, er derimod afvigende og sammensat af to rulskifter, det nedre rundet, det øvre affaset (jfr. fig. 127).

Af de fem *støttepiller* er det alene på den vestlige med det stærkt restaurerede trappetårn, at hjørnerne fremhæves med glaserede sten - et forhold, som utvivlsomt skyldes Herholdt.[126] De øvrige støttepiller er udelukkende af uglaserede tegl, og kun den anden og femte pille fra vest rummer middelalderligt murværk. Den sjette, er (gen)opført af Herholdt og lidt mere spinkel i dimensionerne.[127] Tilsvarende gælder den tredje og fjerde, som også er eftermiddelalderlige og opført efter nedrivningen af kapellet på dette sted.

Sydfacaden omfatter nu to ens *døre* (fig. 121), henholdsvis i 1. og 5. fag fra vest, asymmetrisk placeret i forhold til de store vinduer umiddel-

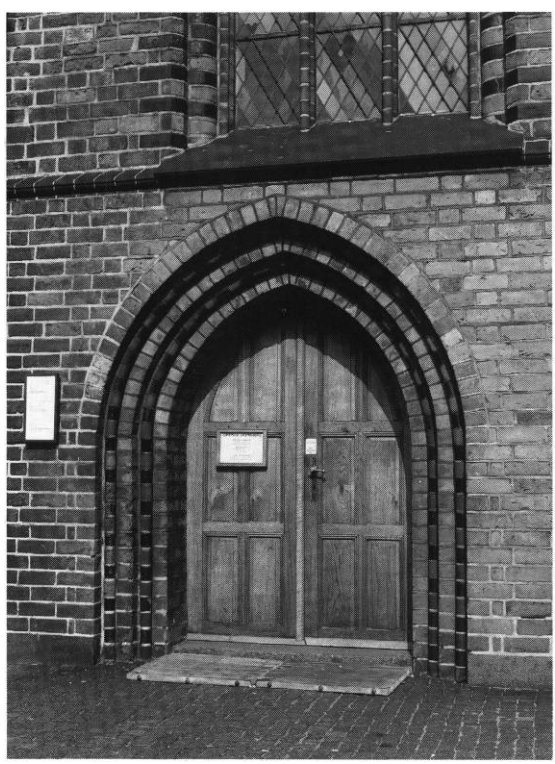

Fig. 121. Gisicobygningens sydvestre dør (s. 205). HJ fot. 1992. - *The south-west door of the Gisico building.*

bart ovenover. Indgangene fremtræder udvendig spidsbuede og prydet med vulster af skiftevis glaserede og blanke tungesten i retvinklede false. Den indre anslagsniche er fladbuet. Dørene er gennemgribende restaureret af Herholdt, men rummer begge mindre partier af oprindelige sten. Den vestre, som i dag er kirkens daglige indgang, var også i brug forud for hovedrestaureringen. Den middelalderlige åbning var dog ændret flere gange og skjult bag et muret vindfang (jfr.†våbenhus s. 306). Den østre dør påvistes først ved fornyelsen af det ydre og afrensningen af det indre murværk, hvorefter den genåbnedes og istandsattes.[128]

De spidsbuede *vinduer* viser i lighed med facadens øvrige detaljer en tendens til større enkelhed, sammenlignet med nordfacaden, men er i øvrigt tilsvarende dimensioneret. I sideskibene har indfatningen, der udvendig fremhæves af glasurveksel, et profil (fig. 103), sammensat af affaset og rundet led omkring de moderne stavværkskarme. Det tredje vindue fra vest stammer helt og holdent fra hovedistandsættelsen, da man af hensyn til ensartetheden fornyede det eksisterende (jfr. fig. 245). Dette var imidlertid heller ikke oprindeligt, men indsat ved 1750'ernes modernisering i det oprindelig vinduesløse fag efter nedrivningen af den yngste tilbygning på dette sted (jfr. †kalkhus s. 307).

De fem højkirkevinduer udgår ikke som i nord fra en vandnæsegesims, og kun indramningens yderste profil er fremhævet med glaserede sten. Vinduernes profil (fig. 120) svarer i øvrigt til nordsidens, blot med den forskel, at disses mellemliggende hulled her afløses af et rundt.

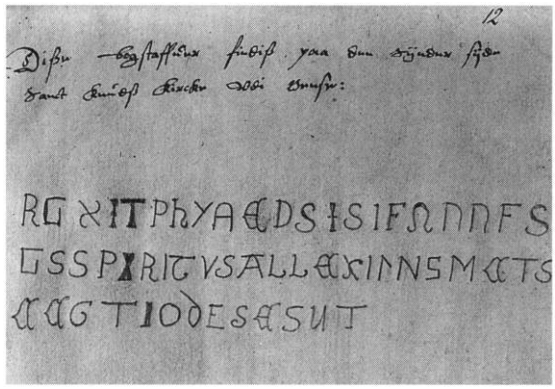

Fig. 122. Indskrift på Gisicobygningens nordre sideskib. Tegnet o. 1630 af Jon Skonvig, der fejlagtigt har lokaliseret bogstaverne til kirkens sydside (s. 207). Arnamagnæanske Samling 366 fol., bl. 12. - *Inscription on the north aisle of the Gisico building.*

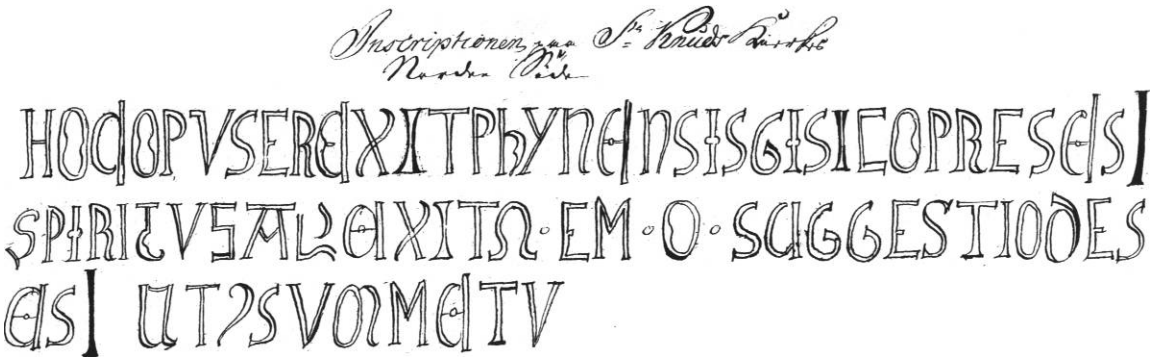
BYGNINGSINDSKRIFTER*

Udvendig på Gisicobygningens nordre og søndre sideskib, umiddelbart under gesimserne, ses teglfliser med latinske majuskelindskrifter, der danner vers med midt- og enderim (leoninske heksametre). Nordsidens indskrift indeholder fire vers, sydsidens ni. Så omfattende bygningsindskrifter er sjældne, og formelle paralleller til Odenseindskrifterne synes fra samtiden først og fremmest bevaret i den tyske ridderordens byggeri langs Vislafloden (Weichsel) i det nuværende Polen (se nærmere s. 230). Nordsidens indskrift nævner biskop Gisico (1286-1300) som bygherre, mens sydsidens rummer et årstal, formentlig 1301, og herudover gemmer den navnet på en anden, hidtil uidentificeret person, Nicolaus Petri (Niels Petersen).

Indskrifterne på de to langsider har indtil for nylig været set som en helhed, begyndende i nord og videreført på sydsiden. Denne opfattelse kan imidlertid ikke opretholdes, da de to indskrifter viser afgørende forskelle i både form og indhold. De vil derfor her blive beskrevet hver for sig.

Indskrifterne, der er af største betydning for bygningshistorien ved at knytte kirkens fem vestlige fag til biskop Gisicos embedsperiode, har længe tiltrukket sig antikvarisk interesse. Et problem ved læsningen og fortolkningen har imidlertid, foruden store lakuner i nordsidens indskrift, været den generelt dårlige bevaringstilstand, navnlig for sydsidens vedkommende - et forhold, der har givet anledning til fornyelse af adskillige bogstaver på mere eller mindre sikkert grundlag. Indskrifterne fremtræder i dag afgørende præget af Herholdts restaurering 1872 (s. 344).

* Ved Hugo Johannsen og Fritz Saaby Pedersen. Afsnittene »Indskriften på nordsiden« og »Indskriften på sydsiden«, indbefattet tekster og kommentar, skyldes Fritz Saaby Pedersen.

123. Indskrift på Gisicobygningens nordre sideskib. Tegnet af Søren Abildgaard o. 1760 (s. 208). - *Inscription on the north aisle of the Gisico building.*

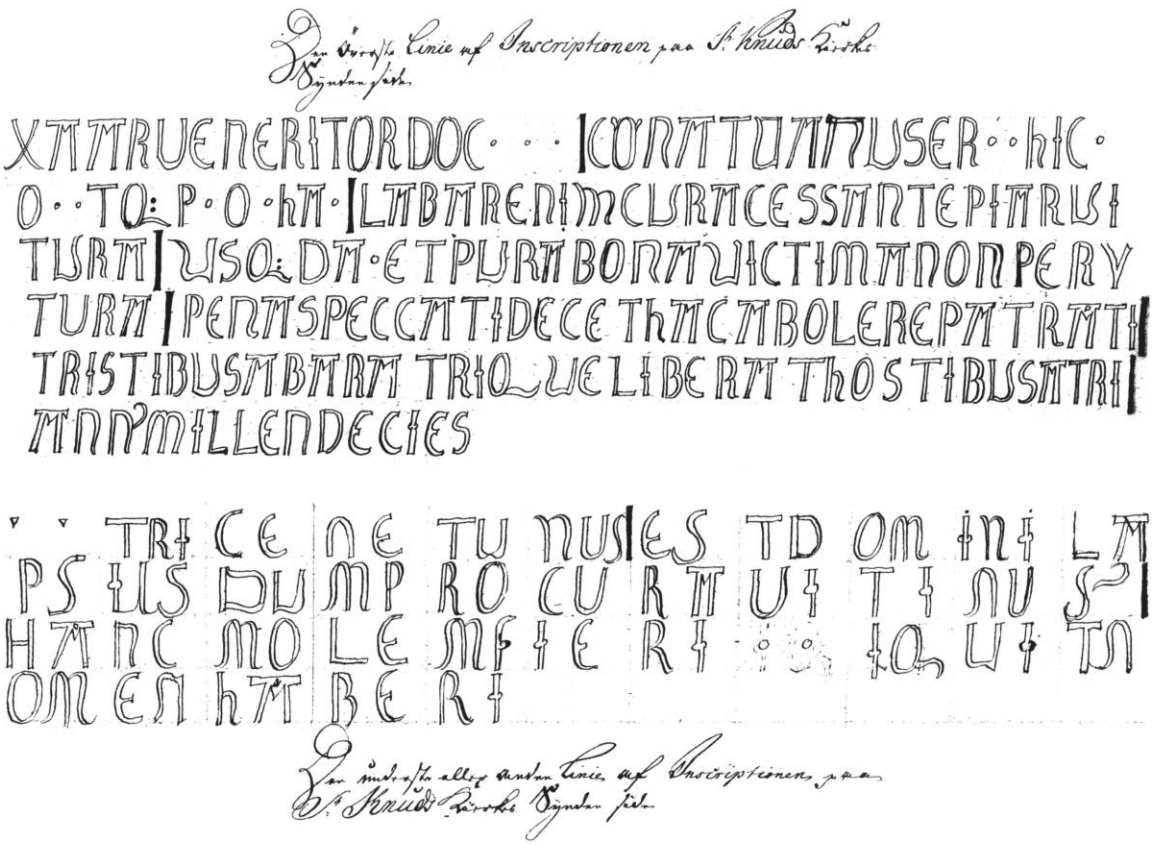

Fig. 124a-b. Indskrift på Gisicobygningens søndre sideskib. a. Første linje. b. Anden linje. Tegnet af Søren Abildgaard o. 1760 (s. 208). - *Inscription on the south aisle of the Gisico building. a. first line. b. second line.*

Forskning og restaurering. Den ældste registrering er en partiel, meget unøjagtig og tilmed fejlagtigt stedfæstet afskrift af nordsidens indskrift, udført o. 1630 af Ole Worms runetegner *Jon Skonvig* (fig. 122).[129] Den benyttedes som forlæg for den ældste trykte gengivelse i *Erich Pontoppidans* »Marmora Danica« fra 1739-41.[130] På dette grundlag måtte Pontoppidan opfatte indskriften som en hovedsagelig ulæselig og uforståelig blanding af latin og dansk, tilmed delvis skrevet med runer!

Den tidligst kendte reparation falder sammen med kirkens hovedistandsættelse i 1750'erne (s. 317f.). På

initiativ af landsdommer *Andreas von Bergen* skal en overpudsning af indskrifterne være forhindret og en bevaringsaktion sat i værk.[131] Bogstaverne blev fremhævet med hvid farve på sort baggrund, og i syd, hvor et nyt vindue i 3. fag fra vest på †Benediktkapellets (og †kalkhusets) tidligere plads ellers ville have slugt en del af indskriftens underste bånd, nyhuggedes og tætstilledes 11 bogstaver på en langstrakt sandstenskvader. [132]

1757 kom latindigteren og præsten *H. C. Biering* til Odense, fik indskrifterne gennemgået af von Bergen og foretog selv en afskrift.[133] Både Bierings og von Bergens originale afskrifter synes imidlertid at være gået tabt. Det samme gælder den kopi, som den store bogsamler og lingvist C. *F. Temler* udførte 1767 i forbindelse med Christian VII's udenlandsrejse. [134]

Bevaret er til gengæld de aftegninger, som arkivtegneren *Søren Abildgaard* udførte o. 1760.[135] Abildgaards omhyggelige arbejde (fig. 123-124) er af stor værdi, men hverken komplet eller fri for rekonstruktion. Således gengiver han ikke de sidste seks bogstaver af nordindskriften, og sydindskriftens 11 nyhuggede bogstaver har han disponeret, som om de stadig stod på fliser.[136] Enkelte bogstaver, såvel i nord som i syd, har han ikke kunnet læse og angivet dette med en prik på bogstavets plads. Dette kunne tyde på, at man ved restaureringen ikke havde opmålet de bogstaver, som erosion havde gjort ulæselige.

1789 aftryktes indskrifterne for første gang i omtrent fuldt omfang i *Jørgen Carstens Blochs* værk om den fynske gejstlighed,[137] måske ud fra en af de ovennævnte læsninger, og året efter kommenterede Biering på grundlag af sin egen gamle læsning den nye publikation.[138] Han korrigerede ikke blot enkelte punkter, men gav også forslag til læsninger, navnlig hvad angår overgangen mellem nord- og sydindskriften, som han anså for fortløbende.

Bierings læsning og den efterfølgende oversættelse, der er den tidligst kendte, blev gennem *Rasmus Nyerup* udbredt til et større publikum.[134] Den kom samtidig til at danne udgangspunkt for den opmaling af indskrifterne, nu inklusive bortslidte bogstaver (»de forhen der paa værende Runne Bogstaver«), som malermester D. H. Krüger udførte 1827.[139] Krüger arbejdede under vejledning af Katedralskolens rektor, professor *Jacob Saxtorph,* der endvidere efterlod sig en smukt kalligraferet afskrift.[140]

Det er tydeligt, at Krüger (og Saxtorph) har opmalet en række ulæselige bogstaver ud fra Bierings fortolkning. Eksempelvis navnet på kirkens værnehelgen, der i formen »cnvd« maledes på de to sidste fliser i første vers af sydindskriften. Her havde Abildgaard (fig. 124a) blot registreret begyndelsen til et muligt C, hvilket af Biering opfattedes som levn af helgenkongens navn »c(anutus)«, der efter hans og senere fortolkeres mening dårligt kunne undværes.

Tegneren *Niels Ringe,* der 1840 udførte forlæg til de velkendte litografier af kirkens indre, har desuden gjort to skitser af indskrifterne, som med naiv trofasthed afspejler dem i deres opmalede skikkelse. [141]

Ved samme tid blev indskrifterne gjort til genstand for en kritisk undersøgelse ved historikeren *Caspar Paludan-Müller,* der undersøgte dem på stedet og herefter forsøgte en læsning uden hensyntagen til sekundære opmalinger.[142]

Af afgørende betydning for indskrifternes nuværende fremtræden blev den fornyelse, der gennemførtes 1872 under kirkens hovedrestaurering ved arkitekt Herholdt: Nordindskriftens fliser, som udtoges og genopsattes i forbindelse med gesimsens nymuring, blev repareret med cement på de afskallede flader, og samme materiale benyttedes til fornyelse af fire fliser (jfr. fig. 125a).

Sydindskriften, der var langt mere medtaget, krævede, foruden mindre lapninger med cement, regulær udskiftning af de opmalede fliser foruden af den lange sandstenskvader fra 1752. Her valgte man at hugge bogstaver i nye teglsten, men af halv bredde, hvorved man let kunne adskille dem fra de oprindelige. Sandstenskvaderen afløstes af 8 teglsten, hvorpå man - lidt akavet - indpassede de 11 bogstaver. Arbejdet udførtes af murermester A. F. Andersen; dog blev udhugningen af de nye bogstaver (50 i alt) overdraget til stenhugger C. Hintze. Endelig malede August Behrends de nyistandsatte indskrifter.[143]

Her opgav man et første forsøg med at bibeholde den hidtidige farveholdning, som fandtes »for afstikkende«, og lod i stedet de fordybede bogstaver og skelstenene mellem versene fremtræde i teglens røde farve på sortmalet baggrund. Dette mentes tillige at være mere autentisk ifølge stiftsprovst *A.K. Damgaard,* som har givet fyldige oplysninger om indskrifternes tilstand i 1872, før og efter restaureringen. Han fulgte indskrifternes istandsættelse som konsulent og udgav herefter en kritisk nylæsning med oversættelse samt en redegørelse for restaureringsprincipperne. [144] Damgaards læsning, der senere er blevet gentaget adskillige gange,[145] drog bl.a. nytte af det forhold, at man ved restaureringen af søndre sideskibs trappetårn afdækkede indskriftens to første fliser, der længe havde været skjult bag sekundært murværk. Herved kunne han afkræfte tanken om kontinuerlig læsning af de hidtil kendte dele af nord- og sydindskrifterne, ligesom han påviste, at størstedelen af nordindskriftens 3. vers var gået tabt i forbindelse med opførelsen af det ved restaureringen nedbrudte †våbenhus fra 1619 (s. 305).

Bemalingen er stort set slidt væk i løbet af de mere end hundrede år, som er forløbet siden hovedrestaureringen; men ellers er det dette indgreb, som har afgjort, hvad vi kan læse i dag. Man kan vel beklage, at de udskiftede sten tilsyneladende er kasseret og

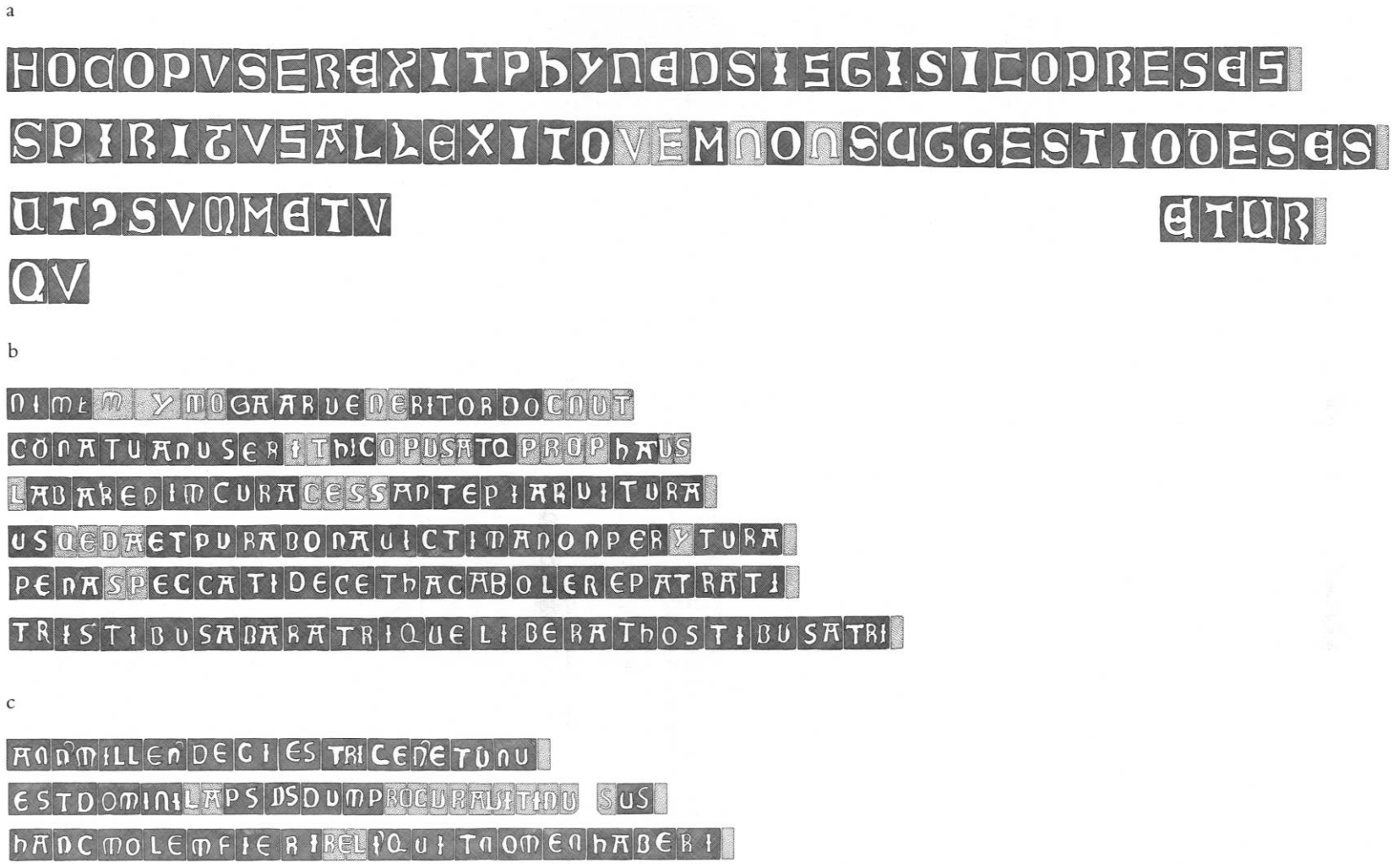

Fig. 125a-c. Indskrifter på Gisicobygningens nordre og søndre sideskib, opdelt efter versene, jfr. fig. 94-95 (s. 206f.). a. Nordsiden b. Sydsidens første linje. c. Sydsidens anden linje. 1:40. Tegnet af MN 1994 efter gnideaftryk ved A. J. Mark-Nielsen og Palle Møller 1919-35. - *Inscriptions on the outside of the north and south aisles of the Gisico building, divided according to the verses,* cffigs. *94-95. a. the north side. b. first line on the south side. c. second line on the south side. Drawn after rubbings.*

Fig. 126a-c. Indskrift på Gisicobygningens nordre sideskib. a. Østre del. b. Midterdel. c. Vestre del (s. 210). Ældre fot. i Nationalmuseet. - *Inscription on the outside of the north aisle of the Gisico building. a. eastern part. b. central part. c. western part.*

muligheden for en kritisk vurdering af disse hermed tabt. Det vidner dog smukt om Herholdts og Damgaards antikvariske bevidsthed, at man markerede fornyelserne så tydeligt og lod stenene sidde på deres hidtidige plads, uanset om det stemte med de tekstforbedringer, Damgaard fremlagde på tryk.

I forbindelse med kirkens opmåling i 1930'erne (s. 150) fremstilledes gnideaftryk af indskrifterne (jfr. fig. 125a-c), og ved en undersøgelse 1982 påviste *Ebbe Hædersdal* og *Tore Nyberg* hidtil oversete detaljer i indskrifternes udførelse. [146] Undersøgelsen var et forarbejde til »Odense bys historie«, i hvis første bind Tore Nyberg behandlede indskrifterne og gengav en ny fotografisk dokumentation. Som den første betvivlede han her sammenhængen mellem nord- og sydindskrifterne og satte således spørgsmålstegn ved Damgaards tolkning og oversættelse, som han afstod fra at gengive. [147]

Indskriften på nordsiden løber i et tre skifter højt bånd umiddelbart under gesimsen. I øst begynder den ved det nu nedrevne tværskib; i vest er den formentlig sluttet ved trappetårnet, men her er visse dele gået tabt (se ndf. og jfr. fig. 125a, 126c). Af tekst er der i alt bevaret to hele heksa-

metervers, dele af et tredje og et par bogstaver af et fjerde.

Teksten er skrevet på teglfliser. Hver flise måler ca. 27,5x23 cm og indeholder ét bogstav. Bogstavernes ujævne kanter tyder på, at de er skåret med kniv i det ubrændte ler, formentlig efter skabeloner. Formerne viser stor variation, der utvivlsomt er tilstræbt: de hyppigste bogstaver E og S forekommer i fire, henholdsvis to varianter; af de øvrige er der oftest to varianter, hvor dette er muligt.

Fliserne er færdiggjort med en sort facadeglasur, der kun lader bogstaverne stå ubehandlede. Samme teknik har været benyttet i dør- og vinduesindfatninger m.v. og er derfor sandsynligvis oprindelig. Rester af puds i fordybningerne tyder på, at bogstaverne har været fremhævet ved udfyldning med hvid mørtel. Det må derfor anses for sandsynligt, at opmalingen i 1750'erne (s. 208) tog udgangspunkt i et oprindeligt forhold, uanset at Damgaard og Herholdt var af en anden mening.

Fliserne sidder i en kvartstens dyb båndblænding. Ved 1872-restaureringen blev det fastslået, at blændingen var primær, og at fliserne var indmuret med oprindelig mørtel, hvilket »godtgjorde, at Indskriften var indmuret, hvor den staar, i Forbindelse med hele Murens Opførelse« *(Damgaard* 798-99).

Versene er adskilt ved skelsten i rød tegl. Der ses tre, hvoraf de to første er nyere; den tredie, mellem vers 3 og 4, er ældre, muligvis oprindelig.

En serie fliser er forsvundet over portalen, svarende til det meste af vers 3. Dette skyldes som nævnt opførelsen 1619 af †våbenhuset (s. 305); ved 1872-restaureringen kunne man fastslå, at der på de manglende flisers plads sad almindelige sten i en ikke oprindelig mørtel *(Damgaard* 809-10). I det vestligste fag er der endnu et udfald, formentlig på grund af en tidlig reparation af murkronen, hvis gesims i øvrigt har afvigende profil i dette og den nærmest tilgrænsende del af 2. fag fra vest. Dette udfald berører tekstens vers 4 på nær de første to bogstaver. Det er uvist, hvor meget der er gået tabt, idet der muligvis aldrig har været plads til et fuldt fjerde vers (s. 215).

Tekst.

1 Hoc opus erexit Phynensis Gisico preses,
2 spiritus allexit quem, non suggestio deses,
3 ut (con)summetu[r. . . . .]etur
4 qu[...

(»Dette værk rejste den fynske biskop Gisico / hvem ånden - og ikke et ørkesløst indfald - foranledigede til / at (denne bygning) skal fuldføres og blive ...«)

Kommentar. Vers 2: Ifølge Damgaard (s.796-97) stod før restaureringen »aldeles sikkert SUGEESTIO og DESGS«, hvor fliserne G og E var byttet om; han antog, at dette »var sket ved indskriftens første indsættelse«. Imidlertid viser både Abildgaard (fig. 123) og alle andre gengivelser før 1872-restaureringen de pågældende ord uden ombytning. (I Skonvigs afskrift (fig. 122) læses også DESES, men SUGGESTIO er for fejlskrevet til at kunne tydes). Det er vanskeligt at forklare denne uoverensstemmelse.[148]

»Non suggestio deses« kunne bedre forstås som »og (åndens) indgivelse forblev ikke uvirksom« *(Nyberg),* men man ville da foretrække »nec« for »non«.

Vers 3: »Consummetur« har forkortelsen »9«, der er den normale for »con«. Hidtil har den været opløst som »-que« *(Paludan-Müller* 70) og som »-ut« *(Damgaard* 808).

Slutningen af ordet skal rime på versslutningen »-etur«, som til gengæld er for flertydig til at kunne udfyldes og heller ikke giver holdepunkter for at udfylde resten af teksten. Det, der skal »fuldføres«, må antagelig være bygningsværket.

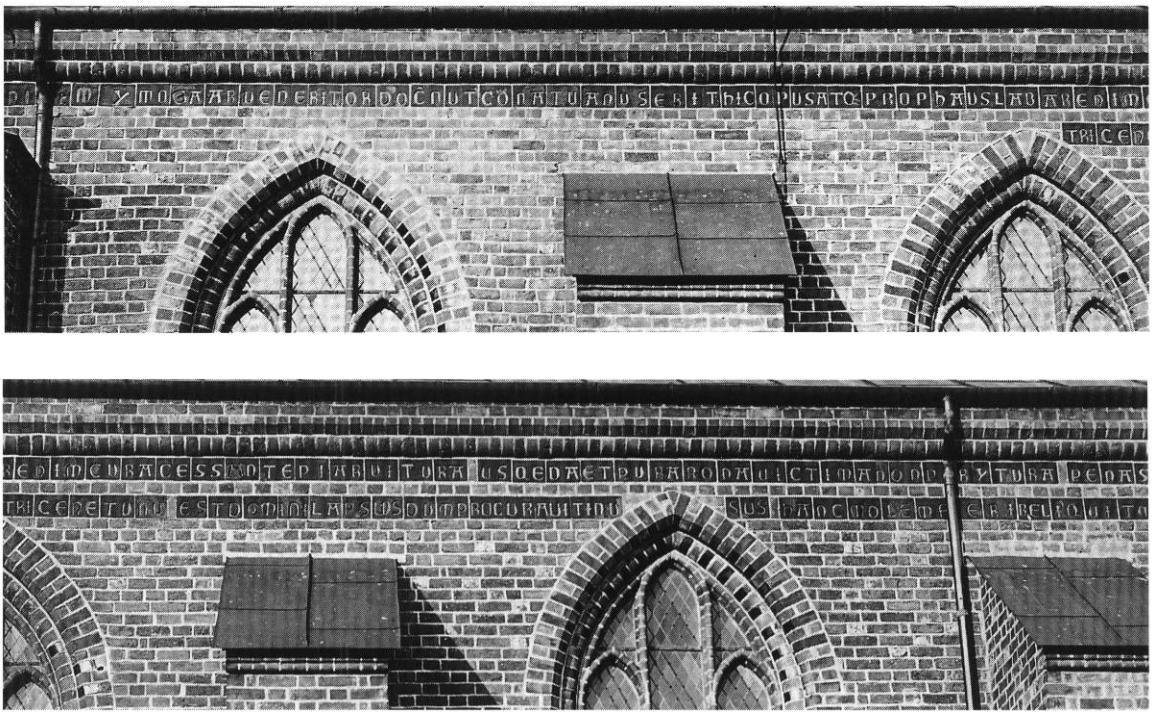

Fig. 127a-b. Indskrift på Gisicobygningens søndre sideskib. a. Vestre del. Midterdel (s. 212). Ældre fot. i Nationalmuseet. - *Inscription on the outside of the south aisle of the Gisico building, a. western part. b. central part.*

Indskriften på sydsiden løber i to bånd, begge kun to skifter høje. Det øverste bånd strækker sig over samtlige fem fag; det nederste, der er centreret i forhold hertil, løber fra toppen af det andet til toppen af det fjerde vindue fra vest.

Indskriften er stedvis ufuldstændig, stedvis fornyet (jfr. s. 208), men der er ingen tvivl om tekstens omfang. Teksten falder i to dele: første del er opbygget som seks heksametervers, nemlig tre perioder à to vers, hvor vers 3-4 og vers 5-6 tydeligt viser rim fra vers til vers. De seks vers er et akrostikon, hvor de første stavelser danner navnet NICOLAUS PETRI. Anden del er de tre vers, der indeholder dateringen.

Teksten er skrevet på teglfliser, hver på ca. 18x30 cm. En flise indeholder som regel to bogstaver; hvis der indgår et I, kan der dog være tre. Fliserne er facadeglaseret i en mørkegrøn farve. Bogstaverne har ikke glasur; om de oprindelig har været optrukket i en anden farve, vides ikke. Bogstavformerne varierer ikke så meget som i nordsidens indskrift: formentlig er bogstaverne presset ind i den bløde teglsten med træskårne stempler.

Det fremgår ikke udtrykkeligt af Damgaards beretning, om fliserne sad i båndblændinger svarende til nordsidens, eller om der overhovedet var tegn på, at de var samtidige med muren.[149] Versene er adskilt ved skelsten i rød tegl, de fleste af dem uden tvivl fra 1872-restaureringen; stenen mellem versene 5 og 6 er dog ældre.

Som det fremgår, adskiller nordsidens og sydsidens indskrifter sig væsentligt, hvad angår flisernes størrelse, tilvirkning og prægeteknik.

Tekst.

Kursiv angiver tekst, som foreslås i strid med indskriften, som den fremstår nu, restaureringer indbefattet. [Skarpe parenteser] angiver udfyldning, hvor den oprindelige tekst er gået tabt, og der heller ikke er pålidelige vidner til den. Der er

set bort fra detaljer, jfr. herom kommentaren. (Runde parenteser) bruges ved opløsninger af forkortelsestegn. Første vers er ødelagt, og læsningen er forsøgsvis.

I kommentaren angives fliseadskillelse ved bindestreg; i citater fra Abildgaards tegning angiver punktum de bogstaver, han har markeret som ulæselige.

1 NI m(ihi) *larga [man(us) sub]*uenerit ordo*[q(ue) san](*us),
2 COnat(*us*) uanus erit hic, *[loc(us)]* atq(ue) *propha.(n)us:*
3 LAbar enim, cura cessante pia, ruitura,
4 USq(ue) *[man]et* pura bona uictima, non perytura.
5 PEnas peccati decet hac abolere patrati,
6 TRIstibus a baratri que liberat hostibus atri.

7 Ann(us) millen(us) decies tricen(us) et unus
8 est domini lapsus, dum procurauit in us(us)
9 hanc molem fieri, *[cui](*us) quit nomen haberi.

(»Hvis ikke en *gavmild* [hånd og en] (?)munkeorden [i behold] kommer [mig til hjælp], / så bliver dette forsøg forgæves, og *stedet* bliver profant: / for hvis den fromme omsorg holder op, vil jeg skride (»labar«) og styrte sammen, / men så længe det gode offer*forbliver* rent, vil jeg ikke gå til grunde. / Det sømmer sig at afløse straffene for begået synd med dette (=offer), / som befrier for de barske fjender i den sorte afgrund.

Det Herrens år tusinde, ti gange tredive og ét (d.e. 1301) / er forløbet, da han sørgede for at brugbargøre / denne vældige bygning - *han, hvis* navn man kan få«).

Kommentar. Vers 1-6: Ifølge vers 3 (»labar«) er det kirken selv, som taler, jfr. »ruitura«, »peritura«, der formentlig er hunkøn pga. et underforstået *aedes, ecclesia* el. lign.

Vers 1. Af de gamle fliser må en del være forsvundet eller ombyttet; kun rækken VENERIT ORDO passer endnu i et vers. På den første af de gamle fliser læses NI (*Nyberg)*\ Damgaard (s. 801) vaklede ganske vist mellem NI og DI, og I-et er også utydeligt. På den anden flise anes først et M med et hulrum ovenover, som måske har været et I, hvad der muliggør tolkningen M(IH)I; det andet bogstav kan tydes som L (*Nyberg*) eller ingenting *(Damgaard).* Oprindelige er desuden fliserne GA og AR, men de er øjensynligt fejlanbragt. Bogstaverne NE i VENERIT er nu restaurerede, men Paludan-Müller (s. 67, jfr. *Damgaard* 802) angiver dem ikke som usikre.

Tvivlsom er den fjerde flise, som er bemærkelsesværdig ved kun at rumme ét bogstav, Y, der kom til syne ved restaureringen på bagsiden af en glat sten. Damgaard anså den for autentisk og formodede, at det ekstra bogstav, man skulle vente, blot var forsvundet. Den tredje, nu ulæselige, flise er ifølge Damgaard en sekundært indsat mursten, hvorpå er et malet M, som tydeligt ses på ældre fotografier (jfr. fig. 127a). I teksten ovenfor tages der ikke hensyn til disse fliser.

Udsagnsleddet »erit« i vers 2 forudsætter en betingelsessætning. Den er ikke svær at genfinde i vers 1, siden VENERIT må gengive en konditionalisform, og det mindre tydelige NI på første flise passer godt som betingelsesbindeordet »hvis ikke«.

Verset sluttede med to fliser, der blev erstattet ved restaureringen (de havde været opmalet CNUD, *Damgaard* 803, 814, jfr. endvidere s. 208). På den første af disse fliser kunne iagttages en oprindelig venstrebue, muligvis fra et C; den vil her blive opfattet som Q. Den anden flise sluttede med forkortelsestegnet for »-us«, før hvilket Damgaard mente at se spor af et T.

Det antages her, at vers 1-2 har haft samme rimmønster som versene 3-4 og 5-6. Trods Damgaards læsning må rimet så have været »-anus«, og vers 1 må nok være sluttet ORDOQ(UE) SAN(US).[150] Flytter man herefter fliserne GA og AR og udnytter rimet, fremkommer den tekst, der er foreslået ovenfor.

Ifølge Abildgaard (jfr. fig. 124a) og Paludan-Müller (s. 74) var der en skelsten efter vers 1. Damgaard fandt ingen (s. 814), og den mangler i den restaurerede indskrift.

Vers 2: Flisen CO har indridsninger, der kunne antyde læsningen CO(RO)NAT *(Damgard* 815-17, i forlængelse af den tolkning, der inddrog Knud den Helliges navn). Denne læsning passer ikke i versemålet og må forkastes. Paludan-Müller (s. 75) kunne heller ikke »afgøre, om de ere tilfældige ridser eller oprindelige fordybninger, der have noget at sige.«

På flisen TU angiver Damgaard (s. 803, 815) med bestemthed en (US)-forkortelse efter T. Forkortelsen ses ikke i dag og er heller ikke registreret i ældre gengivelser (jfr. fig. 125b, 124a); den synes ikke desto mindre nødvendig, og den antages i teksten.

I andet halvvers har Abildgaard (jfr. fig. 124a) »ER ..HIC.O..TQ:P.O.HA.«. Læsningerne ERIT og PROPFIAN(US) giver ingen problemer; men restaureringens OPUS, som stammer fra en opmaling med udgangspunkt i Blochs og Bierings læsninger (*Damgaard* 803, 814), synes grammatisk umuligt og er svært at indpasse på fliserne. Den tekst, der foreslås her, giver fliserne LO-C(US)A-TQ(UE)-PR, som passer med Abildgaard.

Vers 3: Ved overgangen mellem vers 2 og 3 kan man rekonstruere fliserne HA-N(US)L-AB, som foreslået af Paludan-Müller (s. 76). Læsningen »labar« i begyndelsen af vers 3 må regnes for sikker, så enten er vers 3 begyndt med L på en enkeltflise imod indskriftens normale disposition, eller også har der aldrig været en skelsten mellem vers 2 og 3. Paludan-Müller fandt heller ingen; Abildgaard angiver en (jfr. fig. 124a), rimeligvis fejlagtigt.

Vers 4: Damgaard (s. 804) angiver fliserne US-Q:D-OA-ET, Abildgaard US-Q:D-A.-ET (fliseadskillelse indføjet). Der er brug for et verbum til nominativen »bona victima«. Den foreslåede læsning MANET udfylder dette behov og gør desuden »pura« til omsagnsled i nominativ. Læsningen strider ganske vist mod det bevidnede D; men udfyldninger som »donet«, »do(n)a et«, »daret« eller restaureringens »da et« er ugrammatiske eller passer enten ikke på pladsen eller ikke i versemålet. »Datur«, »(offeret) bliver givet«, kunne bruges, men så sidder hele flisen ET forkert.

Vers 5-6: »hac«, »que« henviser mest sandsynligt til »victima«, mindre sandsynligt til kirken.

Vers 7: Årstallet er sikkert 1000 + 10(30) + 1 = 1301. Siden dette år er forløbet, er det løbende år vel 1302. Værdier som 1000 + 10(30+1) = 1310, eller endda 1000 + (10+1)30 = 1330, ville næppe være opfattet rigtigt af en læser, og man bør formentlig se bort fra disse muligheder.[151] Verset afsluttes med en skelsten, der antagelig er nyere; Abildgaard har ganske vist angivet én (jfr. fig. 124b), men Paludan-Müller (s. 77) så ingen.

Vers 8: LAPSUS rummer ingen læsevanskeligheder, men den første lodrette streg i U er forsynet med en midtkugle som bogstavet I (sml. fig. 124b).

Andet halvvers er ujævnt bevidnet. I 1750'erne var de 11 bogstaver ROCURAUITIN af hensyn til vinduesgennembrydningen blevet presset sammen på en sandsten (se s. 317). Det er formodentlig denne sandsten, Abildgaard (fig. 124b) har set og tegnet af, få år efter at den var opsat. Ganske vist tegner han bogstaverne, som om de stadig var fordelt på fliser; men hans fliseinddeling lader til at være forkert. Efter de nævnte 11 bogstaver angiver han nemlig et U og derefter S(US) som sidste flise i verset. Heroverfor står, at både Paludan-Müller (s. 77) og Damgaard (s. 805-6) efter de samme 11 bogstaver læste sidste flise som US(US); flisen fmdes stadigvæk, og intet tyder på, at den er yngre end Abildgaard. Hans fliseinddeling er da nok hans egen opfindelse, og vores eneste kilde til passagen er sandstenen i de forskellige nævnte gengivelser. Selve læsningen kan antages.

Før sidste flise US(US) var der et ekstra »US« malet ind på selve vinduesstikket for at tydeliggøre læsningen, uanset at forkortelsestegnet (US) på sidste flise herved blev overflødigt (*Paludan-Müller* 77). Denne fejl er bibeholdt ved restaureringen. I øvrigt er (US) ikke længere synligt *(Nyberg),* måske forsvundet ved reparation.

Vers 9: Abildgaard gengiver bogstaverne i andet halvvers som »..-IQ-UI-TN-OM-EN-HA-BE-RI«. Den første flise var ulæselig for Abildgaard; senere opmaledes den i overensstemmelse med Blochs og Bierings læsninger som REL *(Paludan-Müller* 79; *Damgaard* 806), hvilket der her er set bort fra. Anden flise skal læses I'Q med forkortelsestegn efter I *(Damgaard* 806-7, 819); dette forkortelsestegn står nu som et (US)-tegn i cement. Fliserne må da have været ??-I(US)Q, som her foreslås udfyldt med CUI(US). Af andre muligheder er der f.eks. »maius«, men »cuius« giver den fordel, at hele sætningen så bliver til et hårdt tiltrængt grundled for »procuravit«. - »Cuius quit nomen haberi« må så tolkes som »den, hvis navn man kan skaffe sig«, nemlig ved at læse indskriften som akrostikon.

Sammenfatning. De to indskrifter har indtil Tore Nybergs undersøgelse været opfattet som én sammenhængende meddelelse, omend fordelt på to modstående sider og tilmed i en bevaringstilstand som vanskeliggjorde læsningen. Denne traditionelle opfattelse kan imidlertid af de nævnte grunde ikke opretholdes, og indskrifterne må derfor tillige være indholdsmæssigt og kronologisk adskilte budskaber, muligvis endda beregnet for hver sit publikum.[152] Hermed er

problemerne omkring tilblivelsen og forståelsen dog langtfra afklaret. Tre væsentlige spørgsmål - dateringen, nordindskriftens oprindelige afslutning og sydindskriftens indhold - skal i det følgende søges belyst.

Datering. Hvis de to indskrifter tages for pålydende, må de trods alle forskelle være opsat inden for et relativt snævert åremål. Nordsidens indskrift udpeger den bygning, den er del af, som værende rejst af biskop Gisico (1286-1300), mens sydsidens rummer årstallet 1301 og taler om, at bygningen blev gjort tjenlig til brug.

Det er imidlertid usandsynligt, at hele den store ombygning af skibet skulle være fuldført (»gjort tjenlig til brug«) i løbet af Gisicos 15-årige embedsperiode. Det harmonerer heller ikke med det billede, som tegner sig gennem bevarede afladsbreve, udstedt til fordel for byggeriet 1305 og endnu så sent som 1345 (s. 228).

Det er således af ydre årsager mest sandsynligt, at sydindskriften er væsentlig yngre end den nordre og derfor ikke er opsat 1301/02 som en proklamation af Gisicobyggeriets færdiggørelse. Denne formodning rejser derfor spørgsmålet om betydningen af årstallet 1301 - et problem, som skal omtales nedenfor i forbindelse med sydindskriften. Hvis sydindskriften, som her antaget, er yngre end 1301, kan det være fordi selve muren er yngre, eller fordi indskriften er sekundært opsat. Hvad angår førstnævnte mulighed, må det fremhæves, at søndre sideskibs ydermur utvivlsomt er bygget senere end både den nordre og vestfacaden, idet den er en senere fortsættelse af facaden (s. 225).

Den anden mulighed er imidlertid værd at overveje. Damgaard fastslog, at nordindskriftens fliser var indsat samtidig med murens opførelse (se s. 211). Han lader vel læseren forstå, at dette også var tilfældet i syd, men siger det ikke udtrykkeligt (se s. 212). Ved en fremtidig restaurering af søndre sideskibs murkrone bør det om muligt undersøges, hvorvidt indskrifterne her virkelig er primære. En sekundær opsætning af sydindskriften - muligvis i 1300'ernes anden fjerdedel - ville tilmed give en mere naturlig forklaring på de store forskelle i indskrifternes tekniske udformning.

Nordindskriften. Indskrifterne på de to sideskibe er indholdsmæssigt og formelt uafhængige af hinanden, og sydsidens muligvis mere end et kvart århundrede yngre end den nordre. Dette rejser spørgsmålet om de oprindelige intentioner med nordindskriften. Der er ingen grund til at betvivle, at de bevarede dele er udført og indmuret som led i opførelsen af nordre sideskibs ydermur, og at hensigten ikke mindst har været at udødeliggøre biskop Gisico i hans rolle som bygherre.

Det er imidlertid ikke givet, at nordindskriften har været planlagt til kun at omfatte fire verslinjer. Den omstændighed, at den fjerde verslinje med den til rådighed stående plads ikke uden drastiske forkortelser kunne opnå samme længde som de tre foregående,[153] indicerer, at man ikke havde planlagt en afslutning ved gavlens trappetårn, men ønskede indskriften videreført på vestgavlen. En sådan omløbende indskrift kendes f. eks. også fra koret af S.Jakob i Torun (Thorn), hvis indskrift i øvrigt formelt udgør en parallel til Odenseindskriften (s. 230), og det forekommer rimeligt, at noget tilsvarende har foresvævet Gisico og hans bygmester.

Hvorfor denne plan ikke er bragt til udførelse, kan der naturligvis kun gisnes om; muligvis er arbejdet midlertidigt gået i stå ved Gisicos død og først senere genoptaget, nu på en ændret måde. Det kan tænkes, at der forelå tekst til en mere end dobbelt så lang indskrift - eventuelt omfattende kirkens navnehelgen(er) og et årstal - en indskrift, som på vestgavlen skulle løbe lige under det store midtvindue, men ud for sideskibsvinduerne føres omkring vinduesstikket, således som det var skik i den tyske ridderordens bygninger (s. 230). Hvis Gisicos indskrift er blevet opgivet som her foreslået, kan standsningen være indtruffet allerede på det sted, hvor dens fjerde verslinje afbrydes, og der er i så fald ikke tale om, at denne er ødelagt ved en senere reparation.

Sydindskriften må ud fra det foregående opfattes som en »erstatning« for den aldrig fuldførte Gisicoindskrift, hvis formelle kunstneriske kvalitet den i øvrigt ikke står mål med. Hvad indholdet angår, da er de seks første linjer en

Fig. 128. Indre, set mod vest. NE fot. 1993. - *Interior, looking west.*

opfordring til at yde økonomisk hjælp til bygningens færdiggørelse og i sin substans således en parallel til afladsbrevene, såvel som til andre bygningsindskrifter.[154]

Årstallet i de tre sidste verslinjer udgør et gådefuldt punkt. Skal det læses som 1301, kan det næppe betegne det reelle tidspunkt for færdiggørelsen af denne bygningsdel, og andre muligheder må da overvejes. Det kunne f. eks. tænkes, at biskop Gisico ikke, som almindeligt antaget, døde i 1300, men først året efter.[155] En anden mulighed kunne være, at 1301 hentydede til 200-året for Knud den Helliges helgenkåring og således var en parallel til året for Gisicos embedsindsættelse, der skete i 200-året for helgenkongens død.

Den nærværende læsning af sydindskriften, der ikke som hos Damgaard og hans forgængere gør de tre sidste verslinjer til et »epitafium« for biskop Gisico, men fremdrager den foreløbig ukendte person, Nicolaus Petri, implicerer snarere en alternativ læsning af årstallet. Det ville harmonere bedre med den viden, vi i øvrigt har om byggeriets forløb, hvis årstallet var tænkt læst som 1330. Dette kunne være tidspunktet, hvor den ukendte Niels Pedersen, der formentlig var medlem af brødresamfundet (og kapitlet) med byggefonden og kirkens færdiggørelse som sin særlige opgave, mente det berettiget at betegne kirkens vestlige del som »tjenlig til brug«, samtidig med at indskriftens hovedpart talte om økonomisk hjælp til arbejdets fuldførelse. At det først lykkedes at færdiggøre moderniseringen af frådstenskirken halvandet hundrede år senere, viser til fulde berettigelsen af en sådan bøn. Niels Pedersen har ved at gemme sit eget navn som akrostikon ønsket, at indforståede betragtere erindrede hans indsats, uden derved at forklejne biskop Gisicos bedrift.

INDRE

Det indre af Gisicobygningen (fig. 128), som står i bevidst kontrast til det ydre, er altid med rette blevet berømmet for sin lyse, harmoniske karakter, præget af højgotikkens himmelstræbende, organisk gennemtænkte ledføjning. Dette

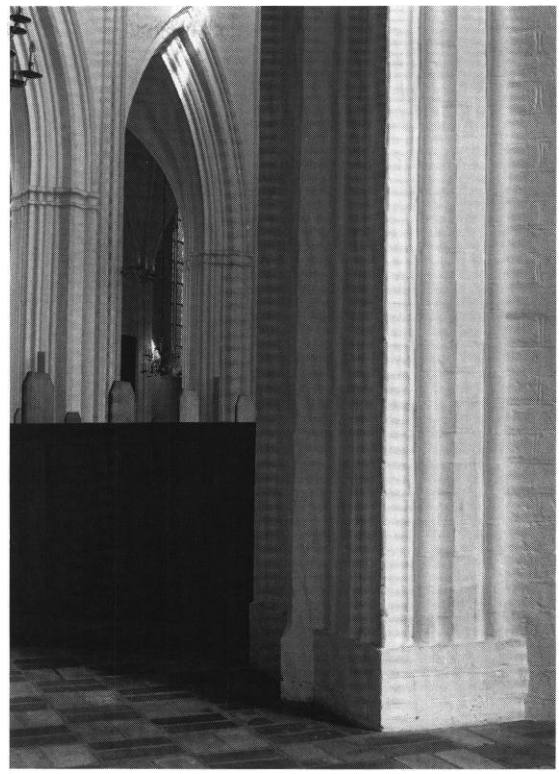

Fig. 129. Udsnit af Gisicobygningens 2. fripille fra vest, i søndre arkademur (s. 217). HJ fot. 1992. - *Detail of the second free-standing pillar from the west, in the south arcade-wall of the Gisico building.*

afsnit omfatter fem fag, af hvilket midtskibets vestligste siden Herholdts restaurering er udskilt som våbenhus med døre til såvel midtskib som sideskibe.

Kernen i udformningen af den indre arkitektur er de leddelte *arkadepiller* (fig. 129, 130). Ved Herholdts restaurering er disse i vid udstrækning genskabte, idet siderne var forhuggede og stærkt omdannede ved kirkens modernisering i 1750'erne (sml. fig. 237). Udgangspunktet for rekonstruktionen var den bevarede profilering af arkaderne og højkirkemurens hvælvforlæg;[156] endvidere bevarede levn af en sokkel samt diverse profilsten (jfr. fig. 273). Pillerne er i pagt med et velkendt gotisk princip opbygget som to rudestillede firkanter, af hvilke det ene er et rektangel (med affasede hjørner), hvis langsider korresponderer med arkadernes længdeakse, det andet et kvadrat, hvis fremspringende hjørner er

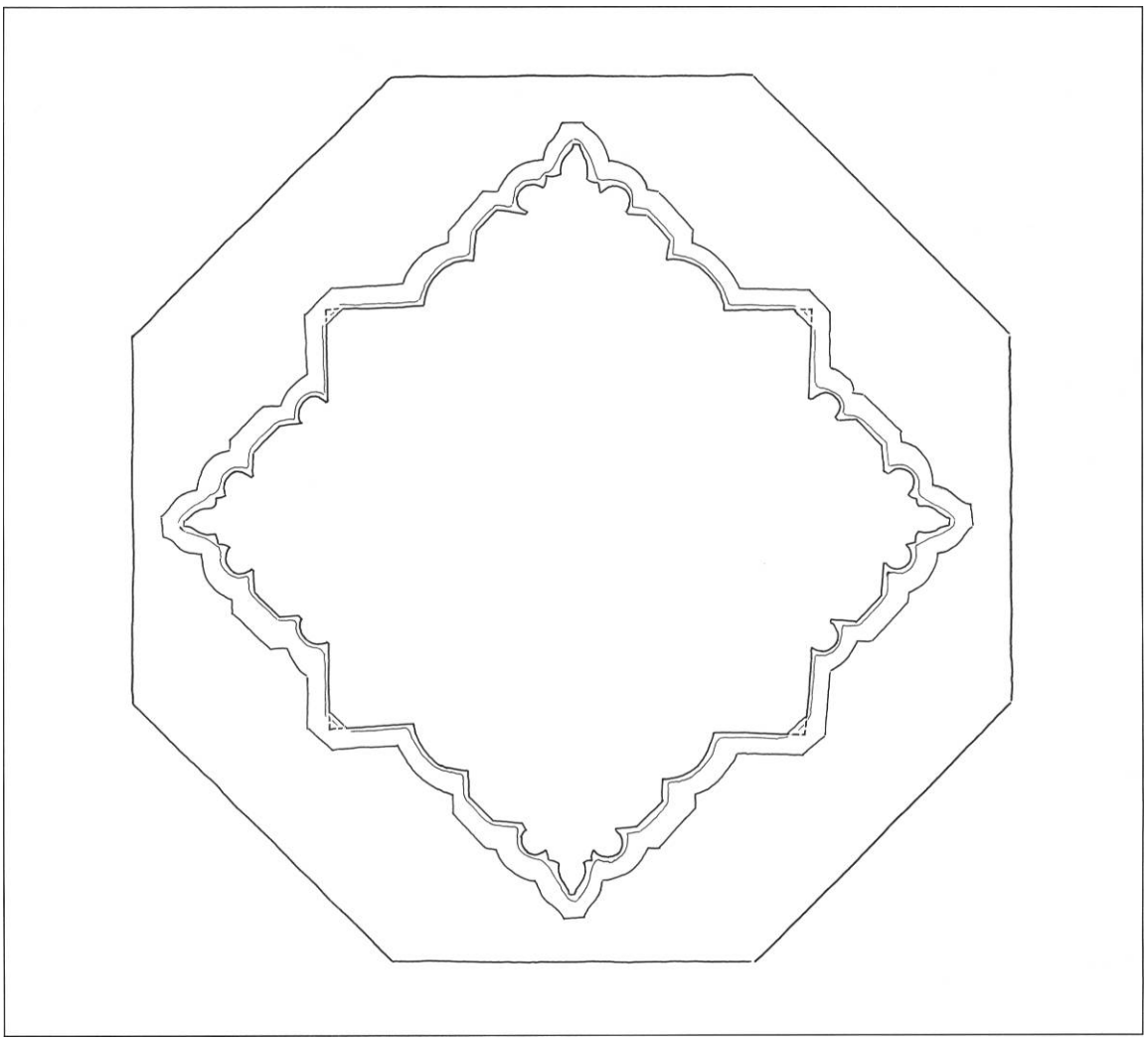
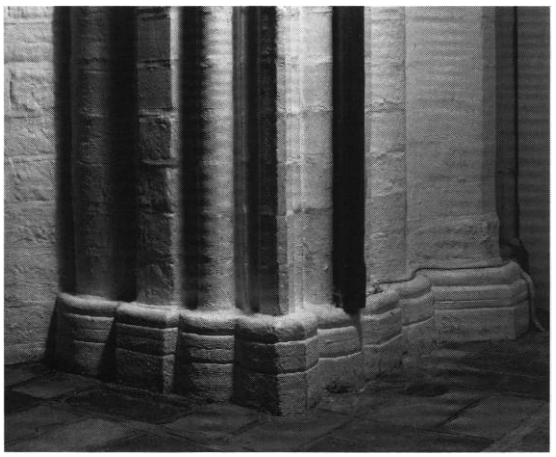

Fig. 130. Plan af fripille i Gisicobygningen, rekonstrueret med oprindelig kalkstenssokkel og muret ottekantet postament (s. 218, jfr. fig. 131-32). 1:20. Tegnet af HJ 1995 på grundlag af opmålinger af ved John Bennetzen 1993. - *Ground-plan of free-standing pillar in the Gisico building, reconstructed with original base and octagonal plinth, cf figs. 131-32.*

opløst i profiler, der med en enkelt undtagelse videreføres i arkadebuerne og skibenes hvælvforlæg. De fremspringende hjørner er sammensat af forskellige formsten (fig. 130), indordnet i et forbandt med regelmæssig vekslen mellem løbere og bindere.

Pillerne rejste sig som nævnt oprindelig over en ottekantet, muret plint. Herefter fulgte en ca. 20 cm høj *sokkel,* formentlig af kalksten. Denne sokkel, som delvis er bevaret på den nordvestligste fripille (fig. 131), fremdroges også stedvis under hovedrestaureringen,[137] men Herholdt valgte i stedet at give pillerne en tre skifter høj, glat sokkel, svarende til forholdene i kirkens østre halvdel. Herved tilvejebragtes en større grad af harmoni mellem kirkens oprindelig adskilte afsnit, men på bekostning af et prægnant led i Gisicobygningens pilleform.

Pillerne har ikke kapitæler, men et *kragbånd,* sammensat af to vulster, skilt af et glat skifte. Kragbåndet er trukket omkring hele pillen, undtagen mod midtskibet, hvor det fremsprin-

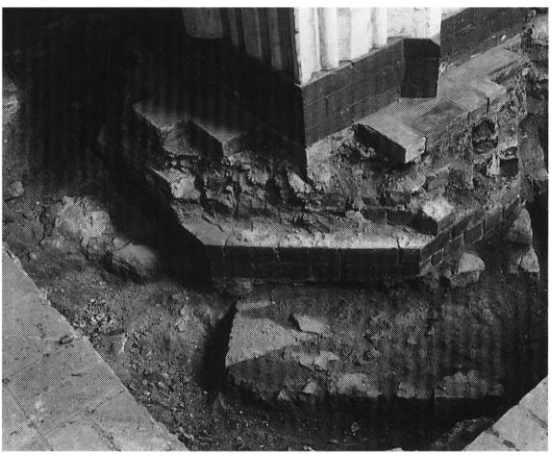
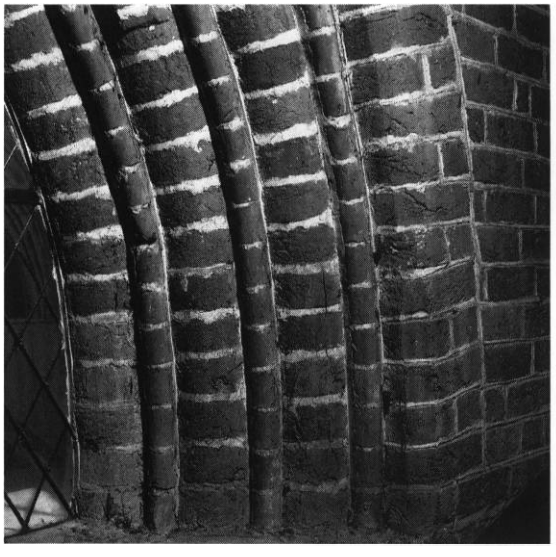

Fig. 131-32. Udsnit af fripiller i Gisicobygningen. 131. Vestligste fripille i nordre arkademur med rester af oprindelig sokkel på nordsiden (s. 218). HJ fot. 1992. 132. Udgravning ved vestsiden af 9. fripille (ki) i søndre arkaderække. Rester af frådstenspille ses fremdraget under ottekantet postament, tilhørende Gisicobygningens profilerede pille (s. 167). C. G. Schultz fot. 1947. - *Details of free-standing pillars in the Gisico building. 131. The free-standing pillar furthest to the west in the north arcade-wall, with remains of the original plinth on the north side. 132. Excavation on the west side of the 9 th free-standing pillar (ki) in the south arcade. The remains of a calcareous tufa pillar can be seen exposed under the octagonal base of one of the profded pillars of the Gisico building.*

gende profilknippes midterste led ubrudt strækker sig op til højkirkehvælvenes kapitæler. Profileringen af de spidsbuede arkadestik viderefører pillens herunder fremspringende hjørner, suppleret med den rektangulære kernes affasede hjørner samt dele af hjørnefremspringene mod midt- og sideskib. Højkirkemurene er således sværere end pillernes rektangulære kerne og friholder kun de af hjørnefremspringenes profilled, som skal videreføres i midt- og sideskibenes

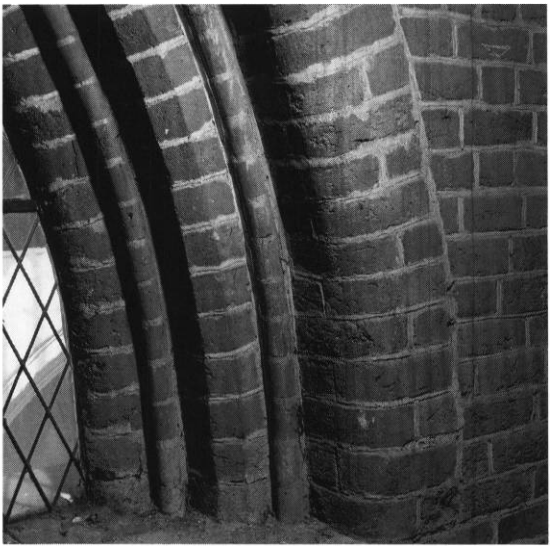

Fig. 133-34. Detaljer af triforiumsvanger i Giscoafsnittet (s. 220). HJ fot. 1992. 133. Vestvange af triforium, set fra nordre sideskibs loft. 134. Østvange af triforium, set fra søndre sideskibs loft. - *Details of jambs of the triforiums in the Gisico building. 133. West jamb of the triforium, seen from the loft of the north aisle. 134. East jamb of the triforium, seen from the loft of the south aisle.*

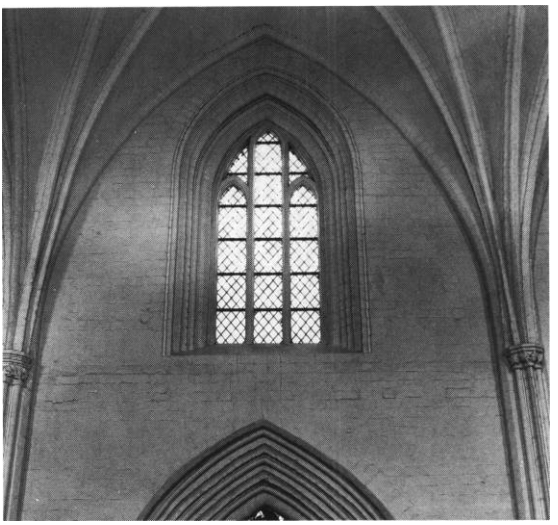

Fig. 135. Udsnit af Gisicobygningens nordre højkirkemur i det 4. fag fra vest. HJ fot. 1992. - *Part of the north wall of the clerestory of the Gisico building, 4th bay from the west.*

hvælv. Det eneste brud på denne logik optræder på arkadebuernes midtskibsside, hvor pillehjørnets inderste halvrunde led er afløst af et affaset helstensstik omkring en lille vulst (tungesten).

Fig. 136. Kapitæl i sydvesthjørnet af Gisicobygningens vestligste midtskibshvælv (s. 220). HJ fot. 1993. - *Capital in the south-west corner of the westernmost vault of the nave in the Gisico building.*

Triforierne, der oprindelig var forbundne ved en lavtsiddende løbebro under vestgavlens store vindue (s. 200), er formet som spidse buesegementer med vandret sålbænk, kun få skifter over arkadernes top. Ved Herholdts restaurering genåbnedes de tre østre, istandsattes og forsynedes med vinduer, mens det næstvestligste par ud for orgelpulpiturets fremsvungne sider fortsat står blændede. Det vestlige par er skjulte bag orglet, hvor der i nyere tid er indrettet lokaler til organisten. Her forbinder den sydvestre åbning to afsnit i de nævnte lokaliteter, mens den nordvestre er blændet omkring en dør til sideskibsloftet.

Nordre højkirkemurs triforier har et profil (jfr. fig. 133), hvor midtskibssidens hulede led erstattes af rundede mod sideskibsloftet; her bemærkes tillige, at den midterste af disse rundede sten slår over til affasede i selve stikket.

Sydsidens triforier har afvigende, lidt enklere profilering (fig. 134). Mod midtskibet er de to hulled afløst af et stort rundet profil omkring et affaset, og mod loftet er der kun to vulster (tungesten) mod tre i facaden.

Sydsidens tredje triforium fra vest har dog mod midtskibet bevaret et hulled i stedet for den affasede sten, som benyttes i de øvrige.

Højkirkehvælvenes vederlag over vægpillerne udgøres af fem par *kapitæler* (fig. 137-40), som dog mellem 1. og 2. fag fra vest er skjult af murværk tilhørende det senere opførte tårn. De indbyrdes afvigende kapitæler har alle forneden en vulst, svarende til hvælvpillernes tre midterste led, mens de foroven har femsidet profilering, her korresponderende med gjordbuen og de fire ribber.

Kapitælerne, der hovedsagelig prydes af bladornamentik, falder i tre grupper, som foruden i dekorative variationer, tillige afviger indbyrdes i højden og profileringen. Kapitælerne under 1. gjordbue fra vest må formodes at sidde indkapslet i det senere tilbyggede tårns støttemur. Herefter følger den 2. gjordbues ca. 20 cm høje kapitæler (fig. 137a-b), som er rent arkitektoniske uden planteornamentik og således beslægtet med konsollerne i det vestligste fags yderhjørner (fig. 136). Særlig karakteristisk er nordsidens

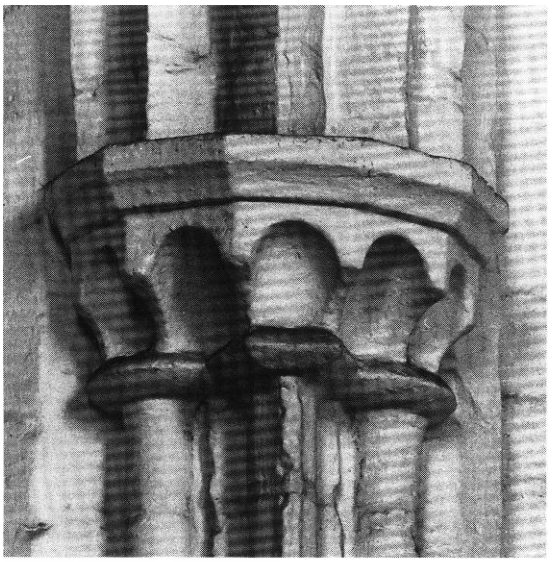

Fig. 137a-b. Kapitæler over midtskibets hvælvpiller mellem Gisicobygningens 2. og 3. fag fra vest. a. nord. b. syd. (s. 220). HJ fot. 1992 og 1993. - *Capitals on the vault-pillars of the nave between the 2nd and 3rd bays from the west in the Gisico building. a. north. b. south.*

Fig. 138a-b. Kapitæler over midtskibets hvælvpiller mellem Gisicobygningens 3. og 4. fag fra vest. a. nord. b. syd. (s. 221). HJ fot. 1992 og 1993. - *Capitals on the vault-pillars of the nave between the 3rd and 4th bays from the west in the Gisico building. a. north. b. south.*

kapitæl med konkave indsnit i polygonens fem sider. 3. gjordbues ca. 30 cm høje kapitæler (fig. 138a-b) har identisk profilering af såvel halsringen som kronlisten, sammensat af hulkel mellem vulster. Det nordre smykkes af »palmegrene«, det søndre af egeløv. Af 4. gjordbues kapitæler (fig. 139a-b) fremtræder det søndre som en kopi af 3. gjordbues nordre, mens det nordre er lavere (ca. 20 cm), bl.a. derved, at kronlistens profil er sammentrængt ved udeladelse af hulkelen. Udsmykningen består af vinløv, flankeret af palmegrene. 5. gjordbues kapitæler (fig. 140a-b)

Fig. 139a-b. Kapitæler over midtskibets hvælvpiller mellem Gisicobygningens 4. og 5. fag fra vest. a. nord. b. syd (s. 221). HJ fot. 1992 og 1993. - *Capitals on the vault-pillars of the nave between the 4th and 5th bays from the west in the Gisico building. a. north. b. south.*

Fig. 140a-b. Kapitæler over midtskibets hvælvpiller mellem Gisicobygningens 5. fag og mellembygningen. a. nord. b. syd (s. 222). HJ fot. 1992 og 1993. - *Capitals on the vault-pillars of the nave between the 5th bay of the Gisico building and the middle-building, a. north. b. south.*

hører begge til den lave type. Det nordre, hvis kronliste er en sammenpresset version af profilet på 3. gjordbues, har som bladværk en ranke med palmettelignende blade. Det søndre smykkes af vinløv, og kronlisten fremtræder som en yderligere reduceret version af 3. gjordbues.

Kapitælerne står i dag dækket af hvidtekalk og utilgængelige for nærmere undersøgelse. Ifølge Helms var det østligste kapitælpar, som han anså for sekundære, af »mørkerød Terracotta«, de øvrige af grå stuk.[158] Ifølge gængs opfattelse er materialet kridtsten i overensstem-

melse med en række formelt nærtbeslægtede eksemplarer fra de nedrevne gråbrødrekirker i Odense og Svendborg;[159] men er de modelleret op i frisk kalkpuds, svarer dette til fremgangsmåden ved en række samtidige kirker i de tyske Østersøbyer.[160]

De fem *højkirkehvælv,* af hvilke det vestre er ombygget 1909, hviler langs væggen på skråkantede skjoldbuer, en videreførelse af pilleknippernes yderste led, som på virkningsfuld måde understreger det arkitektoniske systems vertikalitet. De rektangulære hvælv har foruden diagonalribberne en berigelse af nord- og sydkapperne med biribber, der danner stjernemønster. Såvel ribberne som gjordbuerne er opmuret af samme tredelte, spidsryggede formsten (fig. 273). Der er ingen overribber, men synlige ribbenakker og helstensforstærkninger af kappernes nedre dele, udmurede lommer og små, helstens brede mure over gjordbuerne (jfr. fig. 142).

Sideskibenes vægpiller er i vid udstrækning rekonstruerede af Herholdt og har i lighed med hovedpillerne fået en ukorrekt glat sokkel. Bortset herfra kan formen betragtes som autentisk, og pillerne er som sådan del af et nøje gennemtænkt bæresystem, udformet i samklang med midtskibets. Således er væggenes pilleknipper sammensat af pærestav, flankeret af tungestenenes små vulster samt af skråkantede sten; sidstnævnte løber ubrudt videre fra gulvet som skjoldbue, mens vederlaget for de øvriges vedkommende markeres af et kragbånd svarende til hovedpillernes. Over kragbåndet forenes de små vulster med skjoldbuen som en markering af hvælvenes kappesøm. Vægpillerne korresponderer således med de yderste led af hovedpillernes modstående hjørner, der på tilsvarende måde indgår i udformningen af hvælvet, hvis ribber er muret af tredelte formsten svarende til højkirkens; hvælvlommerne er omhyggeligt udmurede.

Begge sideskibe afsluttes i vest af dybe spidsbuede nicher, der i plan korresponderer med midtskibets store udvendige niche og i lighed hermed bærer gavlens nord-sydgående trappeløb; indgangene hertil, af hvilke kun den søndre

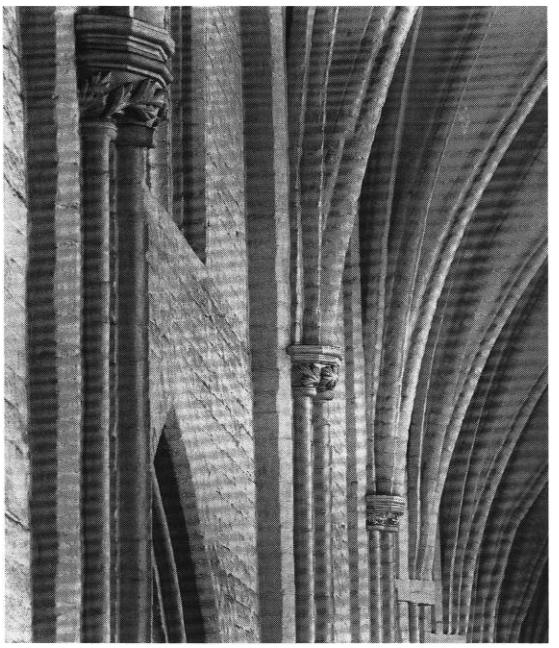

Fig. 141. Udsnit af nordsiden af Gisicobygningens højkirkemur. HJ fot. 1992. - *Part of the north side of the clerestory in the Gisico building.*

Fig. 142. Rester af tværmur over gjordbue mellem Gisicoafsnittets midtskibshvælv. Udsnit af nordre halvdel mellem 2. og 3. fag fra vest (s. 223). HJ fot. 1992. - *Remains of the transverse wall above the reinforcing rib between the vaults of the nave in the Gisico building. Detail of northern half between the 2nd and 3rd bays from the west.*

er i brug, findes i nichernes ydre vanger (s. 199). Nichernes helstensstik udgår fra kragbånd, svarende til hoved- og vægpillernes øvre, vulstformede led.

I søndre sideskibs tredje fag fra vest ses en lav, spidsbuet *dobbeltarkade* (fig. 203, 205), som har åbnet sig mod en forsvunden †tilbygning (s. 278).

ETAPER I GISICOBYGNINGENS OPFØRELSE

Gisicobygningen virker mere helstøbt end nogen anden del af teglstenskirken, og uanset at der kan påvises en række etaper i byggeriet, synes det oprindelige projekt gennemført uden væsentlige ændringer. Det er sandsynligt, at man i første omgang har ladet muren til frådstenskirkens søndre sideskib blive stående for herved at afskærme klosteret fra den nye byggeplads så længe som muligt. Men bortset herfra har man antagelig revet den øvrige bygning ned og lukket arkaderne i det gamle tværskibs vestside.

Ved den senere sammenføjning af Gisicobygningen og mellempartiet er de oprindelige for-

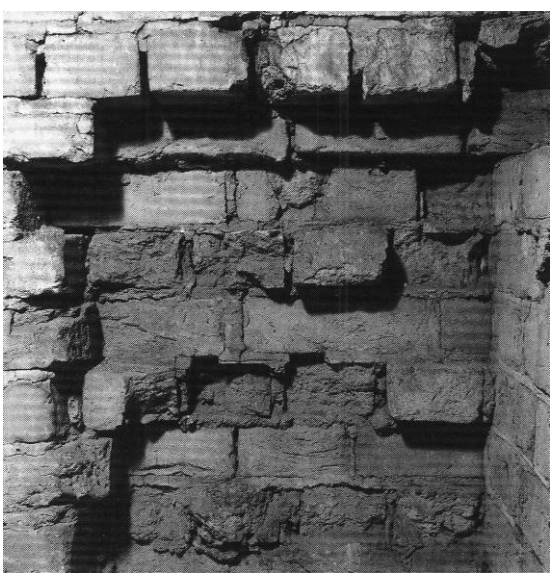

Fig. 143. Fortanding i søndre sideskibs sydvestre hjørne, set fra loftsrummet (s. 225). HJ fot. 1994. - *Toothing in the south-west corner of the south aisle, seen from the loft.*

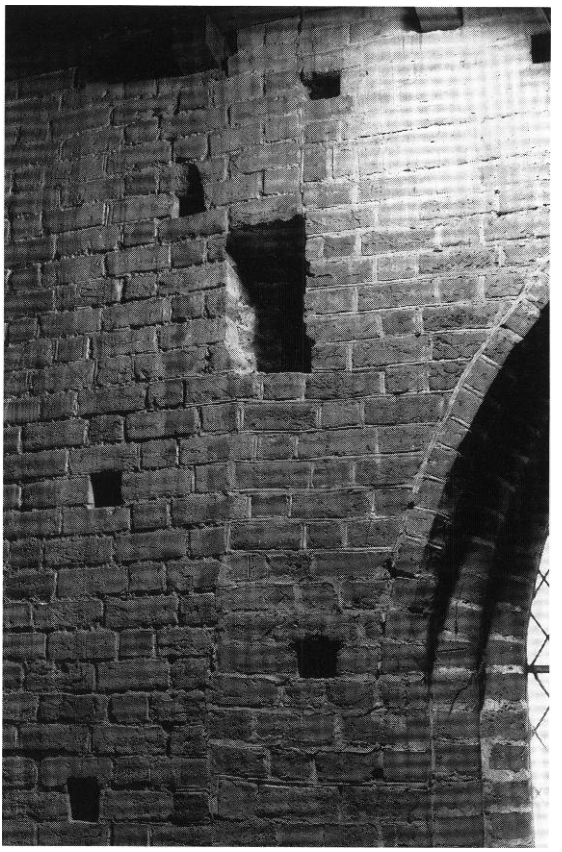

Fig. 144. Udsnit af søndre højkirkemur, set fra sideskibets loftsrum. Over et senere brudt hul ses Gisicobygningens regelmæssigt murede hjørne, som oprindelig grænsede op til frådstenskirkens †tværskib (s. 224), men nu er sammenføjet med mellempartiets murværk (s. 273). HJ fot. 1992. - *Detail of south wall of the clerestory, seen from the loft of the south aisle. Above a hole of later date can be seen the even masonry of the corner of the Gisico building, which originally met the †transept of the church built of calcareous tufa, but is now joined to the masonry of the middle-building.*

hold i østenden af Gisicobygningens langmure stedvis bevaret. Det fremgår således heraf, at både nordre sideskib og søndre arkademur (sml. fig. 146, 144) er bygget ud fra tværskibet, mod hvis vestmur der har stået regelmæssige hjørner. Over tværskibets murkrone, der hævede sig til foden af teglstenskirkens højkirkemure, afsluttede man derimod naturligt nok langmuren med en stående fortanding (jfr. fig. 145); åbningen mellem de to højkirkemure indtil tagrummet

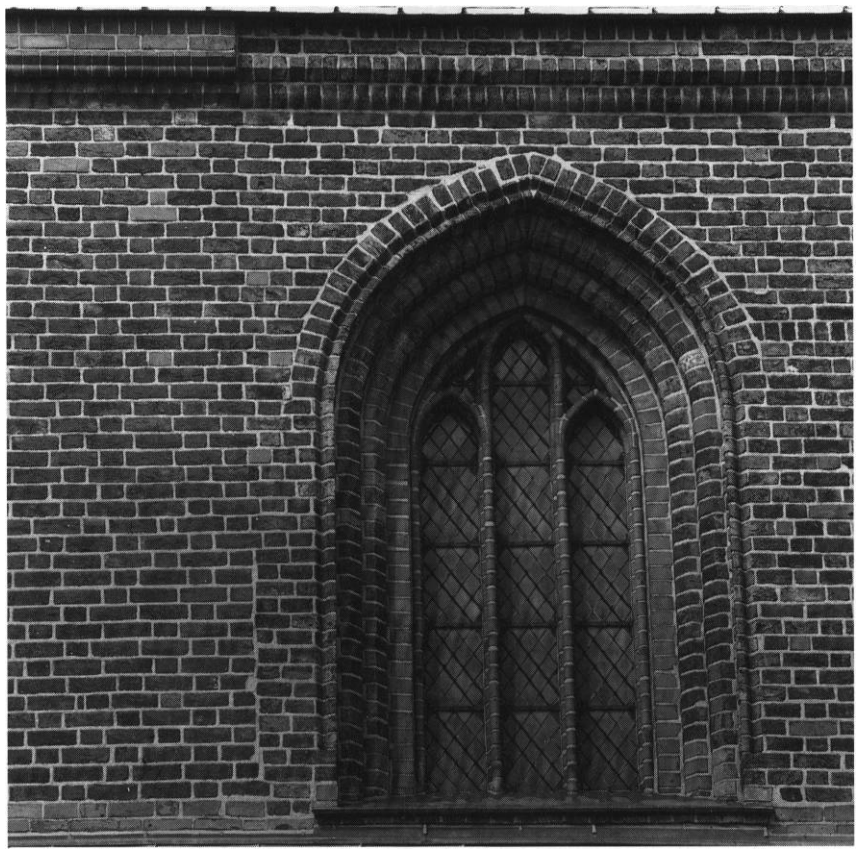

Fig. 145. Højkirkevindue, vestligst i mellembygningens sydside (s. 263). Vest for vinduet ses sporene efter stående fortanding i Gisicobygningens højkirkemur (s. 224). HJ fot. 1993. - *Clerestory window furthest to the west on the south side of the middle-building. To the west of the window traces can be seen of vertical toothing in the clerestory of the Gisico building.*

har man derimod måttet skærme med en midlertidig lukkemur (af træ eller bindingsværk), der mod forventning kom til at fungere hen ved halvandet hundrede år.[161] At nordre sideskib er bygget fra øst mod vest, som noget af det første man tog fat på efter nedrivningen af frådstenskirken, harmonerer også smukt med bygningsindskriften under murkronen på samme mur (s. 210). Herefter fulgte formentlig vestfacadens nedre del op til kronen af nordre sideskib. En fortanding (fig. 143), som nu er synlig fra loftet over søndre sideskibs vestligste fag, viser derimod, at søndre sideskibs mur var forberedt ved gavlens opførelse, men først senere føjedes til. Det ses endvidere, at gavlen har en fortanding til søndre højkirkemur (jfr. fig. 102), hvorfor man ligeledes må slutte, at arkademurene indtil triforieniveau er bygget sekundært op mod denne.

Efter at byggeriet var nået hertil, gik man videre med arkademurene indtil højkirkemurens fod, hvorefter sideskibenes tagværker kunne rejses og yde beskyttelse af det allerede opførte. Sammenhørende med denne midterste del af arkademurene er de tilsvarende partier af vestgavlen. Herefter fulgte opførelsen af den egentlige højkirkemur med de store vinduer, og på samme måde som i den foregående etape omfattede arbejdet den tilhørende del af vestgavlen. Et tydeligt udtryk for at højkirkemuren og gavlen i disse faser af byggeriet udførtes sammenhængende, er det rulskifte, som afslutter nordre højkirkemur og løber videre på gavlen indtil den store niches stik (sml. fig. 94, 96). Som afslutning på opførelsen af højkirkemurene rejste man tagværket over midtskibet og først derefter den resterende del af vestfacaden, som over dette niveau springer frem på østsiden (sml. fig. 113, 117). Det er karakteristisk for byggeriet, at man ved starten af hver ny etape fra triforiernes bund og videre op har indlagt svære stikbjælker i murværket som udgangspunkt for stilladserne (jfr. fig. 101-02, 135).[162]

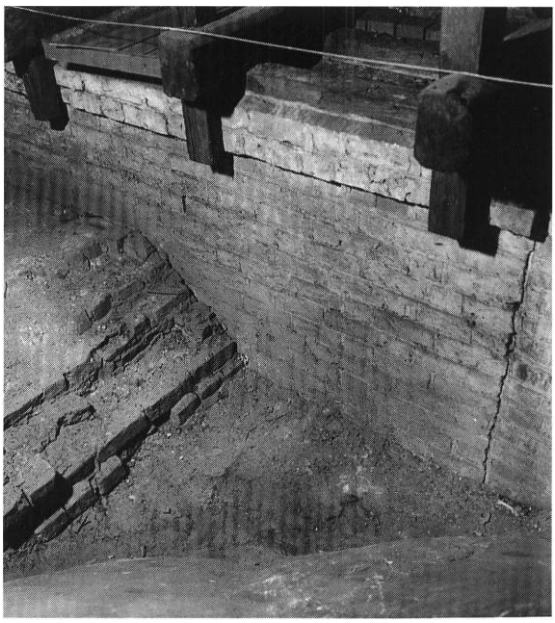

Fig. 146. Udmuret hvælvlomme i 5. fag fra vest af Gisicobygningens nordre sideskib (s. 223). Lodfugen længst til højre er det murede hjørne, som oprindelig stod op mod frådstenskirkens tværskib (s. 224). HJ fot 1994. - *Covered vault-pocket in the 5th bay from the west in the north aisle of the Gisico building. The straight joint on the far right is the corner which was originally up against the transept of the church built of calcareous tufa.*

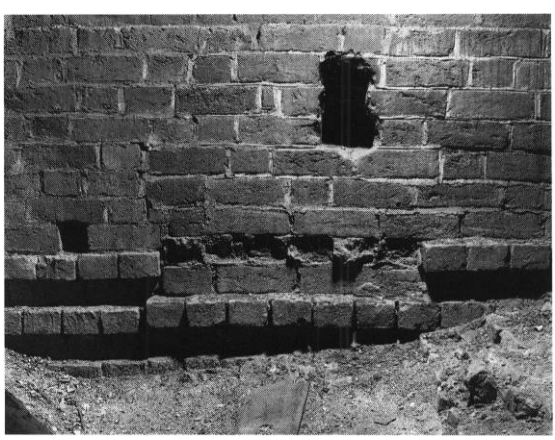

Fig. 147. Udsnit af nordre højkirkemur, set fra sideskibets loftsrum. Den uregelmæssige sammenføjning af mellempartiet til venstre og Gisicobygningen til højre ses over fortandinger til udmuring af hvælvlommer (s. 223). HJ fot. 1992. - *Detail of north wall of the clerestory, seen from the loft of the north aisle. The irregular joint between the middle-building on the left and the Gisico building on the right can be seen above the toothing for the covering of the vault-pockets.*

SAMMENFATNING

Datering. Hoc opus erexit Phynensis Gisico preses... (»Dette værk rejste den fynske biskop Gisico«) proklamerer indskriften under nordre sideskibs murkrone stolt, mens den parallelle inskription i syd rummer årstallet 1301 (s. 213). Da Gisico sad på bispestolen fra 1286 til sin død 1300, må dette vestlige afsnit af teglstenskatedralen siges at være veldateret, og det uanset om nordsidens indskrift er sat op allerede i Gisicos embedsperiode eller først er kommet til som et »epitafium«, enten umiddelbart efter hans død eller først nogen tid senere. Under alle omstændigheder har samtiden ment det berettiget at fremhæve ham som bygherre på et meget iøjnefaldende sted.

Som nævnt synes Gisicobygningen opført inden for en relativ kort og intens byggeperiode, som dog i betragtning af opgavens omfang næppe kan have været begrænset til biskoppens 15-årige embedsperiode. En række samtidige kilder, fortrinsvis afladsbevillinger, viser da også, at forberedelserne til byggeriet allerede var indledt, før Gisico tiltrådte, ligesom arbejdet heller ikke var afsluttet ved hans død.

Året 1247, da Abel hærgede Odense og afbrændte kirken under kampene mod broderen kong Erik Plovpenning, har spillet en afgørende rolle som *terminus post qvem* for dateringen af teglstenskatedralen (jfr. s. 78, 138, 143). Ret beset fortæller krønikens lakoniske notits blot, at kirken i Odense brændte. Hverken domkirkens navn eller brandens omfang specificeres. [163] Men følger man traditionen og antager, at domkirken virkelig er blevet beskadiget ved den pågældende lejlighed, viser bygningshistorien samtidig, at ødelæggelserne ikke har været mere alvorlige, end at den gamle frådstenskirkes kor og tværskib blev stående og dannede ramme om gudstjeneste og Knudskult mere end hundrede år efter Abels hærgen, ja for tværskibets vedkommende formentlig mere end to århundreder.

Den omstændighed, at man først fornyede den gamle kirkes skib, kan muligvis tages som indirekte bevis på, at kirken virkelig blev brandhærget, men viser samtidig, at branden har været begrænset til dette afsnit. Ellers ville det have været mere naturligt at påbegynde en »modernisering« i øst med højkoret.

Gisicobygningens arkitektoniske formsprog (se nedenfor) og bygherreindskriften viser imidlertid samstemmende, at kirkens fornyelse først for alvor er kommet i gang hen imod slutningen af århundredet på et tidspunkt, da kongen, Erik Klipping, viste byen sin særlige interesse, bl.a. ved grundlæggelsen af Grå-

Fig. 148. Indre af søndre sideskib, set mod vest. HJ fot. 1992. - *Interior of the south side-aisle, looking west.*

brødreklosteret 1279 som planlagt begravelsessted for sig og sin familie. [164] Hertil føjer sig supplerende vidnesbyrd i skikkelse af en række afladsbreve, som allerede er udstedt under Gisicos forgænger, biskop Jens. Således eftergav biskop Tyge af Århus, der 1284 deltog i danehoffet på Nyborg slot, alle som hjalp S.Knuds kirke, 40 dages kirkebod, og ved mødet på Gulbergshede 29. juni 1285 bevilgede bisperne Brynjulf af Skara, Bo af Linköping og Amund af Strängnäs aflad til enhver, der besøgte og understøttede kirken.[165] Året efter lovede kongen at afholde sig fra al indblanding i priorens og kapitlets gamle ret til frit at vælge biskop. Brevet er udstedt 17. aug., da kongen befandt sig i Odense, og enten ved denne lejlighed eller kort efter må Gisico været blevet valgt.[166]

Gisico, det nye skibs bygherre, blev formentlig i overensstemmelse med privilegierne valgt blandt klosterets brødre og har muligvis været dets viceprior.[167] Der kendes ikke oplysninger fra hans embedsperiode, som direkte refererer til det igangværende byggeri, men ved at fritage klosteret for en lang række afgifter, herunder told, samt tildeling af midsommergælden fra Odense, sikrede den unge Erik Menved i november 1288 kirkens økonomi i denne udgiftskrævende periode.[168]

At den påbegyndte fornyelse af skibet ikke var afsluttet ved Gisicos død, fremgår af de afladsbreve, som det lykkedes den nye biskop, klosterets tidligere prior Peder Pagh, at overtale en række kolleger til at udstede, straks efter at han omsider var indsat i embedet. [169] Således bevilgede biskop Henrik af Reval på hoffet i Skelskør 9. maj 1305 aflad mod støtte til fordel for domkirkebyggeriet, og tilsvarende meddeltes ved hoffet i Helsingborg 10 sept. samme år af Roskilde- og Viborgbispen.[170] Begge skrivelser er i øvrigt bemærkelsesværdige ved at tale om hjælp til »genopbygningen af den *nedbrændte* domkirke«. Da de ovennævnte afladsbreve fra midten af 1280'erne ikke omtaler nogen ødelæggelse ved brand, må man umiddelbart formode, at kirken i den mellemliggende tid påny var blevet hærget af brand. Gisicobygningen viser dog ikke spor heraf, og det kan vel ikke udelukkes, at man ved at referere til ødelæggelserne ca. 60 år tidligere har villet gøre opfordringerne til støtte mere effektfulde.

Hvornår Gisicobygningen er færdiggjort, fremgår ikke af de bevarede kilder; men et afladsbrev udstedt 40 år senere, 14. maj 1345, af Peder Paghs efterfølger, Niels Jonsen, tyder på, at arbejdet kan være trukket ud. Den nye biskop fremhæver heri udtrykkeligt kirkens »knaphed på indtægter og fattigdom, *idet dens egne midler på ingen måde strakte til fuldførelse af den for mange år siden påbegyndte kirkebygning* uden velvilligt bidrag fra de fromme«.[171]

Sammenfattende dokumenterer de skriftlige kilder, at opførelsen af teglstenskatedralens skib, dvs. kirkens fem vestlige fag, er påbegyndt under Gisico og muligvis allerede planlagt under hans forgænger. Bygningsindskrifterne og den omstændighed, at Gisico begravedes i nordre sideskib bevidner, at byggeriet ved århundredeskiftet formentlig var nået så vidt, at sideskibene kunne lægges under tag og hvælves. De senere afladsbreve tyder derimod på, at Gisicobygningens yngste dele, dvs. vestfrontens afslutning og højkirken med dens hvælv, først blev færdige hen imod midten af det nye århundrede. En sådan datering af midtskibshvælvene med deres usædvanlige ribbemønster og karakteristiske bladkapitæler sandsynliggøres yderligere ved den omstændighed, at de nærmeste paralleller hertil fandtes i †gråbrødrekirkerne i Odense og Svendborg, som indviedes henholdsvis 1343 og 1361.

Arkitektoniske forudsætninger og indflydelse. Gisicos fornyelse af S. Knuds kirke er blevet kaldt »den fuldt udviklede Gothiks anseligste og ældste Monument her i Landet« (Jensen, *»Bygningshistorie«* 492), og dens arkitektoniske forudsætninger har været debatteret lige siden Høyen, der opfattede bygningen som altovervejende engelsk inspireret, mens de efterfølgende generationer nedtonede eller helt afviste denne vestlige indflydelse og i stedet fokuserede på en sammenhæng med nordtysk teglstensgotik. Således konkluderede Chr. Axel Jensen, der mest indgående har behandlet spørgsmålet om Gisicobygningens afstamning, at bygmesteren måtte have haft »sine kunstneriske Forudsætninger i den nordtysk=baltiske Murstensgothiks Lande« (s. 150).

Denne vurdering kan næppe heller betvivles. Gisicobygningen præges i alle detaljer af det store gotiske teglstensbyggeri, som fra 1200'ernes sidste tredjedel og videre op igennem 1300'erne voksede næsten eksplosivt frem i de blomstrende hansestæder ved Østersøens kyst såvel som i den tyske ridderordens nykoloniserede områder omkring Visla (Weichsel) og videre østpå.

Vigtigst blandt disse detaljer er *arkadepillen.* Den karakteristiske knippepille, hvis enkelte led følgerigtigt udflettes i arkader og hvælvribber - en komposition, der ved sin rigt varierede profilering understreger det vertikale og himmelstræbende er vel alment gotisk formsprog. Det samme gælder den polygonale plint under pillebaserne og kapitælernes bladværk. »Oversættelsen« af denne gotiske struktur til tegl ved hjælp af et begrænset antal formsten, der respekterer de brændte modulstens normalformat og således lader sig indpasse i en regelmæssig skiftegang, er imidlertid en bedrift, som må forudsætte kendskab til de pillekompositioner, der var skabt til de nye katedralkor i Lübecks Mariekirke og den lidt yngre S. Nicolai i Stralsund. Pillerne i Mariekirkens kor, der synes planlagt allerede i 1260'erne og fra det følgende årti

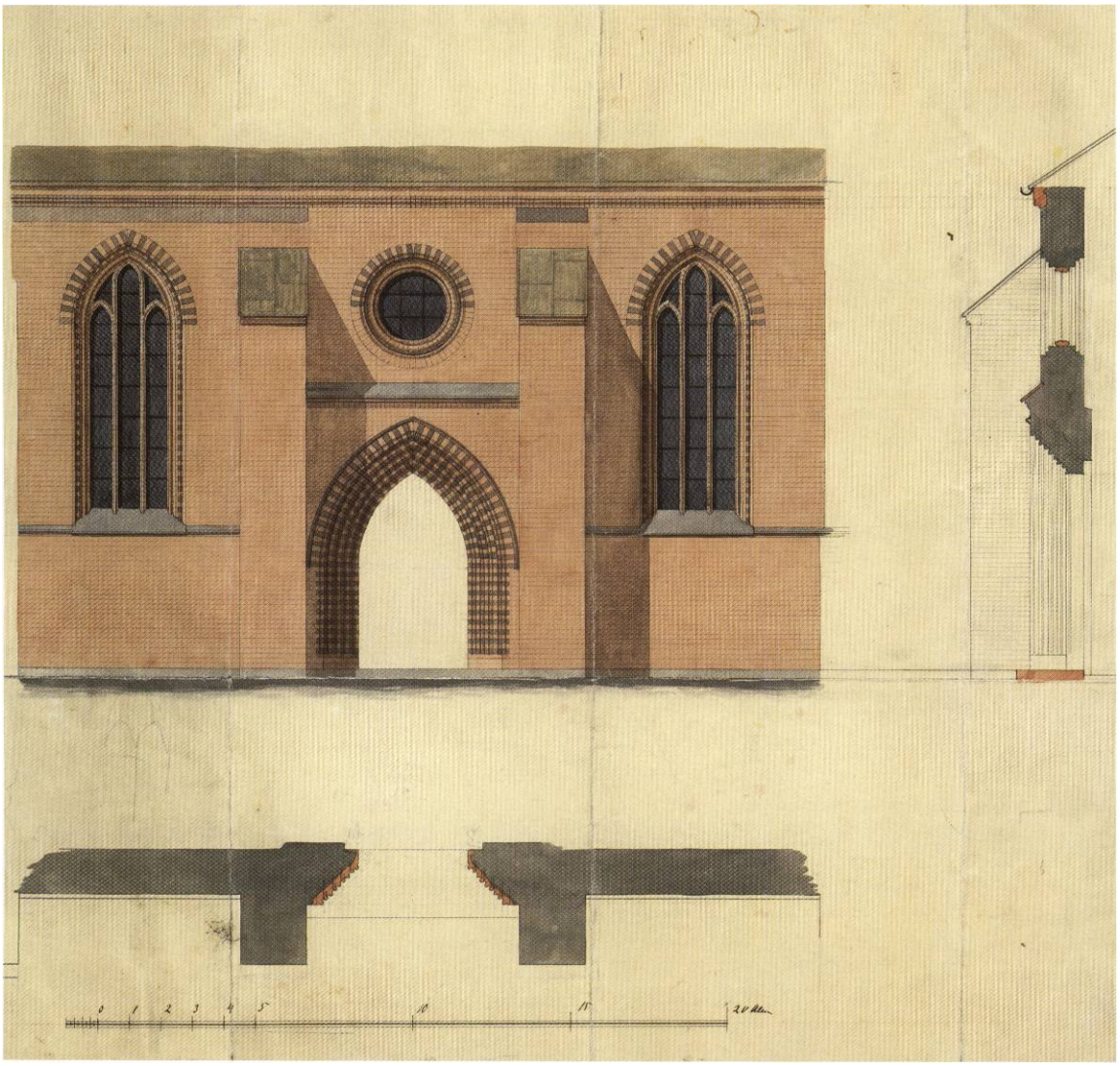

Fig. 149. J. D. Herholdt: Usigneret og udateret forslag til restaurering af Gisicobygningens nordre sideskib, hvis portal og cirkelvindue hidtil havde været skjult bag †våbenhuset fra 1619, jfr. fig. 229 (s. 203). 1:150. Kunstakademiets Bibliotek. - *J. D. Herholdt: Unsigned and undated proposal for the restoration of the Gisico building's north aisle, whose portal and circular window had hitherto been hidden by the †porch from 1619, cf fig. 229.*

begyndte at rejse sig, må være hovedinspirationskilden for Knudskirkens piller. [172] Sammenlignet med de lybske købmænds hovedkirke er det en forenklet udgave, men fælles er opbygningen med de parvis i forhold til skibe og arkader varierede profilknipper, der i plan tilsammen danner et 45° drejet kvadrat omkring en rektangulær pillekerne orienteret efter bygningens længdeakse. I modsætning til den lybske prototype er arkademurene imidlertid sværere end den rektangulære pillekerne, hvortil kommer, at arkadebuerne mod midtskibet er beriget med et profil, der ikke genfindes i pillen; systemet savner derfor noget af den logiske konsekvens, som kendetegner forbilledet.

Alligevel er Odensepillerne, der må været tegnet i 1280'erne, bemærkelsesværdige ved deres tidlige tilegnelse og bearbejdning af en pillestruktur, der i de nordtyske storkirker allerede omkring århundredskiftet afløses af simplifikationer, hvor den massive pillekerne vokser på bekostning af profilknipperne.[173]

Profileringen af samtlige muråbninger - *døre og vinduer* - udnytter ligeledes erfaringerne fra den nordtyske teglstensgotik, men heller ikke her kan der peges på eksakte forbilleder, kun paralleller.[174]

Den iøjnefaldende murbehandling med benyttelsen af *sort- eller grønglaserede sten* til fremhævelse af døre, vinduer og murhjørner er ligeledes velkendt i det nordtysk-baltiske teglstensbyggeri. Dette træk repræsenterer dog ikke noget nyt, men er fra 1200'ernes første halvdel et gennemprøvet virkemiddel, såvel i nordtysk som hjemligt byggeri. [173]

Derimod er en karakteristisk detalje som midtskibets *bladkapitæler* intimt forbundet med den nye gotiske teglstensarkitektur. Hvad enten materialet er kalksten eller stukmasse, møder man sådanne efterklange af de normgivende eksempler fra gotikkens kernelande (Reims, Köln) i så godt som alle de storkirker, der rejste sig i de nordtyske stæder i årene omkring 1300 i kølvandet på lybækkernes Mariekirke. [176] Det præcise forbillede for bladkapitælerne i S. Knud er vanskeligt at udpege; men i Slesvigs domkirke, der ved samme tid omdannedes og udbyggedes under indtryk af den lybske teglstensgotik, finder man kapitælformer, som i deres forenklede formsprog er nært beslægtede med de odenseanske. [177]

Andre detaljer, som den udvendige *indskrift i glaserede teglfliser* og midtskibets usædvanlige *ribbehvælv,* har derimod ikke haft nogen særlig udbredelse i Lübeck og nærmeste omgivelser. I begge tilfælde er inspirationen tilsyneladende udgået fra byggeriet i den tyske ordensstat, hvor nærtbeslægtede indskriftformer er kendte,[178] ligesom stjernehvælv og hermed sammenhørende hvælveksperimenter tidligt, allerede før 1300 slår rod i det ekspansive byggeri i egnene ved Østersøens sydøstre hjørne. [179] Chr. Axel Jensen (s. 149) opfattede tillige vestfrontens karakteristiske kolossalniche som lån fra ordenslandets borgbyggeri, hvor et beslægtet portalmotiv ses flittigt benyttet på borge som Marienburg, Marienwerder, Rheden foruden i byporte som Thorns. Ordenslandet kender dog kun få og yngre eksempler på benyttelsen af dette fortifikatoriske tema i kirkelig sammenhæng.[180]

I modsætning til teknikken og detaljerne lader Gisicobygningens arkitektoniske helhed sig imidlertid hverken forklare ud fra den nordtyske »katedralgotik« eller andet storkirkebyggeri i det brede teglstensbælte i egnene langs Østersøens sydkyst. Man behøver blot sammenligne med nøglemonumentet, Mariekirken i Lübeck, hvis toetages vægopbygning med stejle, himmelstræbende proportioner og benyttelsen af udvendige stræbebuer ikke på nogen måde afspejles i Odense. Her møder man i stedet en tredelt opbygning af midtskibsvæggen med mindre dristige proportioner, stejle åbninger og i det ydre en næsten asketisk vægbehandling uden fagdeling af højkirkemurene; kun vestfronten sætter en prægnant arkitektonisk accent over det tørre, nøgterne ydre.

Høyen mente at kunne spore engelsk indflydelse i overordnede træk som den konservative fastholden af triforiet og den tårnløse facade med det store vestvindue i nichen (s. 139). Yderligere engelske træk var ifølge Beckett de karakteristiske »halve« stjernehvælv (s. 150). Men hvis man i Odense virkelig har hentet inspiration i 1200'ernes engelske katedralbyggeri, er det næppe, som Høyen mente, konsekvensen af en fortsat levende kontakt med moderklosteret Evesham ved Avonfloden, men genspejler snarere en mere udbredt indflydelse i 1200'ernes anden halvdel og i 1300'erne. Engelske træk er således markante ikke blot i Trondhjem, [181] men også katedralen i Linköping menes at have modtaget impulser herfra. [182] Endelig er der argumenteret overbevisende for, at benyttelsen af stjernehvælv og andre beslægtede former for dekorative hvælv i den preussiske ordensstats borge og kirker er en bearbejdelse og omsætning af engelske særtræk til tegl.[183] I Gisicobygningens tilfælde kan en sådan fornyet engelsk indflydelse i området have virket stimulerende på beslutningen om at forny grundlæggende træk i frådstenskirken, men vel at mærke i en moderne dragt, præget af den lybske teglstensgotik.

Gisicobygningen, der af Jan Steenberg er kaldt »en Aabenbaring... efter lange Tiders Usikkerhed«,[184] er et hovedværk i vor middelalderarkitektur og det tidligste hjemlige eksempel på en konsekvent benyttelse af rigt profilerede piller, døre og vinduer i højgotikkens ånd. Den ukendte bygmester har som nævnt forbløffende tidligt tilegnet sig det nye formsprog og formået at lade dette tillige med andre impulser være en ledetråd ved løsningen af en i mangt og meget bunden opgave.

Set i en bredere sammenhæng, indordner fornyelsen af Knudskirkens skib sig i den række af højgotiske byggerier, der påbegyndes i det nordtysk-baltiske område i 1200'ernes sidste tredjedel: S. Marie i Lübeck, S. Nicolai i Stralsund, domkirkerne i Uppsala og Slesvig. Med sidstnævnte, hvis korfornyelse formentlig projekteredes og påbegyndtes ved samme tid som Gisicobygningen, er der ydermere det fællestræk, at den højgotiske ledføjning og detailbehandling knytter sig til en overordnet struktur, som ikke er inspireret af det lybske nøglemonument. I begge tilfælde er sammenhængen med den hanseatiske metropol dog uomtvistelig, og det kan vel tænkes, at Gisico og hans forgænger har indkaldt både bygmester og en række håndværkere med speciale i den nye formstensbehandling fra Lübeck. Under alle omstændigheder var forbindelsen med Lübeck tæt netop på det tidspunkt, hvor planerne til kirkens fornyelse må være blevet drøftet. Således tiltrådte Erik Klipping netop i Odense 29. nov. 1284 det af en række nordtyske handelsstæder og fyrster indgåede fredsforbund af 1283, og ved mødet på Gulbergshede (ved Göteborg) med deltagelse af danske og hanseatiske forhandlere udstedtes 29.juni det s. 228 nævnte afladsbrev til støtte for Knudskirkens byggefond. [185]

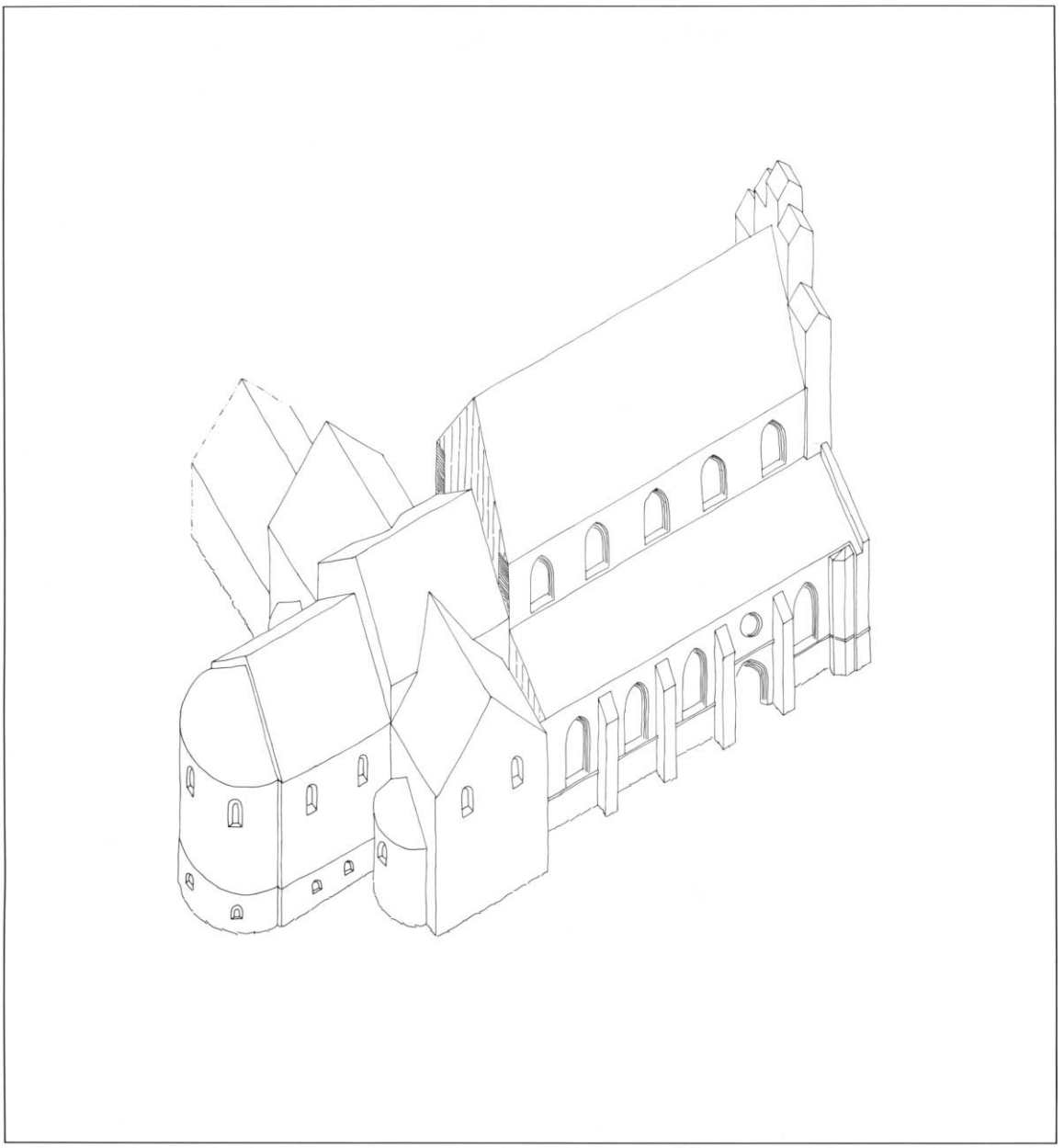

Fig. 150. Domkirkens ydre o. 1350, set fra nordøst. Gisicobygningens fem fag er rejst vest for det gamle tværskib og kor, hvis lavere højde har nødvendiggjort en midlertidig lukkemur mod loftsrummene (s. 225). Isometrisk rekonstruktion ved Mogens Vedsø 1995. 1:600. - *Exterior of the cathedral c. 1350, seen from the north-east.*

Den nordtyske indflydelse, der som beskrevet er modificeret og originalt fortolket i Odense domkirke, satte få årtier senere sit umiskendelige præg på nybyggeriet af Københavns Vor Frue og »søsterkirken«, S.Petri i Malmø, begge påbegyndt i 1300'ernes andet årti og langt mere i pagt med forbillederne.[186] På Fyn spores indflydelsen fra stiftets domkirke først og fremmest i Odenses og Svendborgs nu nedrevne gråbrødrekirker. Hinsides Bæltet, hvor man i 1300'ernes første fjerdedel erstattede en anden tidlig-middelalderlig frådstenskirke, S. Mikkel i Slagelse, med en højgotisk teglstensbygning, er impulser fra Odense bl.a. mærkbare i opbygningen med falske triforier. [187]

PLANLAGT †KOR

Som omtalt var allerede Fenger (s. 146) af den opfattelse, at der måtte have foreligget en generalplan for Gisicos fornyelse af den gamle kirke, omfattende bl.a. en mangesidet korafslutning. I pagt hermed mente Chr. Axel Jensen (s. 149) at kunne påvise en stump murværk i nordre sideskibs andet fag, hvis sten og skiftegang svarede til Gisicobygningens og således måtte repræsentere resterne af et samtidig med skibet påbegyndt kor.[188] Da det pågældende murværk imidlertid er en skalmur fra Herholdts restaurering, falder denne tese væk.

Til gengæld fremdrog C. G. Schultz øst for det nuværende kor, hvor terrænet falder betydeligt mod åløbet, foruden fundamentet til den ovenfor omtalte romanske apside (s. 175) yderligere bygningsrester. Han tolkede først disse som levn af et omgangskor med kapelkrans, senere som en korrotunde i slægt med oktogonen ved domkirken i Trondhjem (s. 151).

De påviste fundamentrester, hvoraf en mindre del allerede var fremdraget 1908 (s. 148, fig. 60) præges af, at området fra middelalderen og frem til vor tid har været berørt af bebyggelse og navnlig kloakeringsanlæg. Dette forklarer, at fundamenterne oftest fandtes stærkt beskadiget ved op- og gennemgravning. Endvidere var der tydelige spor af, at man allerede i middelalderen ved opførelsen af det stående kor havde genanvendt materialer fra det tidligere anlæg, hvis plan og udstrækning herved var sløret. På denne baggrund kan det ikke undre, at de registrerede levn ikke tegner et ganske entydigt billede af det planlagte kor; dog må det understreges, at udgravningen 1946 kun var en delvis afdækning af området, hvorfor det ikke kan udelukkes, at arkæologiske undersøgelser i de af Schultz uberørte arealer kunne give vigtige supplerende vidnesbyrd.

På det forhåndenværende grundlag lader fundamenterne sig bedst tolke som levn af et stort polygonalt omgangskor med 5/8-dels slutning. Rester af fundamentet til det planlagte højkor viste, at dette var nedlagt i umiddelbar tilslutning til den ydre runding af den ældre apside. Størstedelen af dets søndre halvdel var forsvundet, hvorimod et parti omkring hjørnet mellem den østre og nordøstre yderside samt ansatsen til nordsiden kunne bestemmes og angav en polygonal form. Det 2,75 til 3 m svære fundament har muligvis ikke været udlagt med fuldstændig præcision i forhold til kirkens længdeakse. Således indicerer resterne af koromgangens sydøstre skråside, at fundamentet til højkorets søndre halvdel har været mindre svært - en mangel på symmetri, der dog formentlig kunne justeres ved udstikningen af det opgående murværk, eventuelt ved delvis inddragelse af det gamle apsisfundament.

Fundamenterne til koromgangens ydermure var ligeledes bedst bevaret i nord, hvor halvdelen af østsiden, næsten hele den nordøstre skråside samt resterne af nordre langside kunne bestemmes med temmelig stor nøjagtighed i modsætning til sydsiden, der alene repræsenteredes ved en stump af sydøstre skråside. De bevarede, ca. 2,25 m svære fundamenter, der i øvrigt ikke syntes at forløbe ganske parallelt med højkoret, viste som venteligt, at der var planlagt støttepiller ved de udvendige hjørner.

Fundamenterne til såvel højkoret som omgangen var af *marksten* med ydersider, der undertiden var sat af lidt større sten, en tendens, der var mest udtalt ved det planlagte kors nordre langside. Hist og her omfattede materialet enkelte *teglsten,* navnlig i resterne af omgangens sydøstre skråside.[189] Fundamenternes overside og levn af egentligt murværk var ikke bevaret, bortset fra to usikre rester: Den ene var støttepillen mellem koromgangens nordøstre skråside og den nordre langside, hvor udgraveren på måleblad har angivet et par munkesten. Den anden var »et tykt og tydeligt kalkspor« på indersiden af omgangens sydøstre skråside, som enten angav en murflugt fra opgående murværk eller blot et højereliggende fundamentskifte.

Tolkning. Som nævnt antog Schultz disse fundamenter for at være levn af et katedrallignende koranlæg med kapelkrans, planlagt af biskop Gisico samtidig med den bevarede fornyelse af teglstenskirkens skib. Det er imidlertid ikke let at forene de fremdragne rester med en sådan fo-

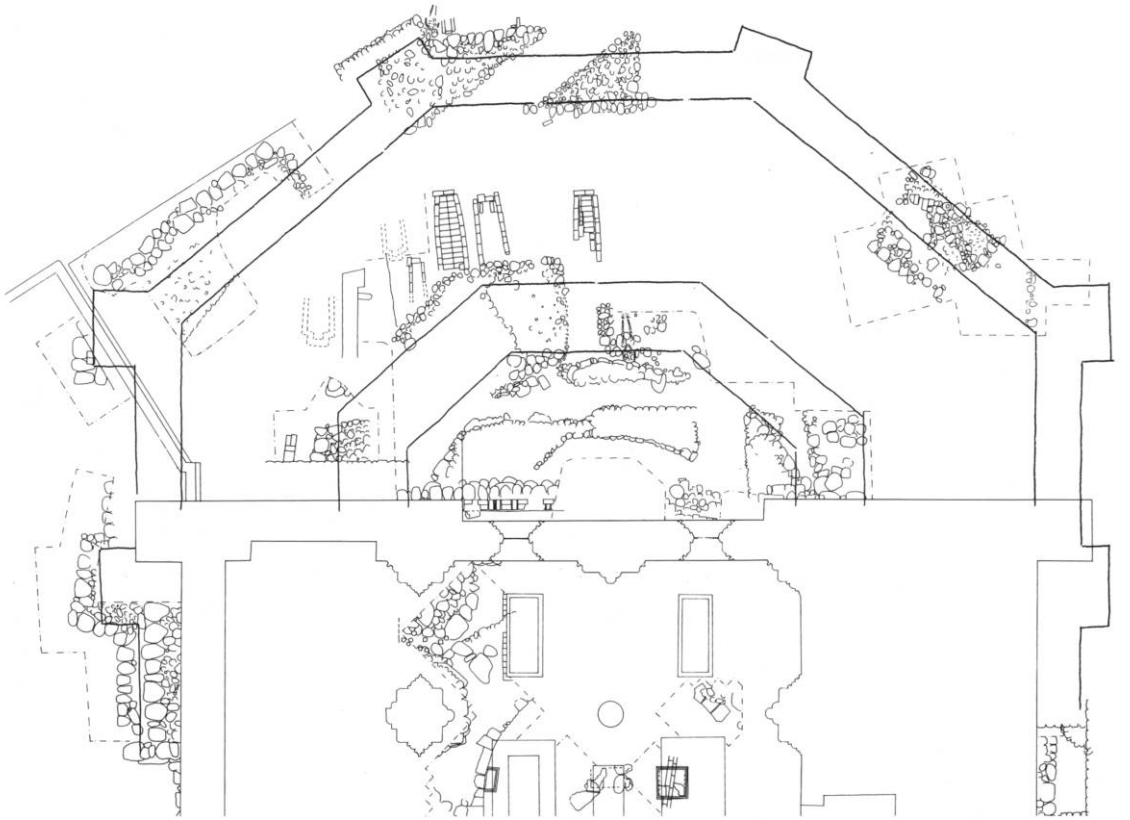

Fig. 151. Fundamenter til planlagt †kor øst for kirken. 1:150. Tegnet af Torben Hjelm 1981 og HJ 1995 på grundlag af C. G. Schultz 1946, jfr. fig. 66. - *Foundations for planned †chancel to the east of the cathedral.*

restilling, navnlig er der ikke spor efter fundamenter, som antyder, at man planlagde en række fremspringende kapeller som del af omgangens yderside, og tanken om et oktogonalt gravkor synes helt uden belæg i faktiske fund.

Det forekommer umiddelbart mere i pagt med de registrerede fundamenter at se disse som vidnesbyrd om et planlagt polygonalt omgangskor, hvis sværere fundering til den mur, som skulle indeslutte selve højkoret, viser, at koret var tænkt basilikalt opbygget. Hvorvidt højkorets mure skulle bæres af søjler eller piller, lader sig naturligvis ikke afgøre. Såfremt det nye kor er nået meget længere end til funderingen, må det eventuelt opførte murværk i hvert fald være fjernet, senest i forbindelse med det nu stående kor.

Datering. Den videst mulige tidsramme for påbegyndelsen af det polygonale omgangskor er perioden mellem kirkens brand 1247 og opførelsen af det nuværende kor o. 1400. Således noterede udgraveren, at stenene udvendig i den nordøstre skråside af højkorets fundament lå på et brandlag, som kan stamme fra den omtalte hærgning af Odense. Mere afgørende er det imidlertid, at man ved nedlæggelsen af samme fundament beskadigede en række murede grave, der efter typen at dømme stammer fra 1200'erne (s. 106). Og hvad angår øvre tidsgrænse, ses tydeligt, at man ved funderingen til det nuværende kor har bortgravet dele af det ældre koranlæg.

Tidsfæsteisen inden for disse halvandet hundrede år er imidlertid ikke problemfri, navnlig er sammenhængen med Gisicobygningen ikke umiddelbart indlysende. Som nævnt giver fundet ikke belæg for at opretholde den af Schultz fremsatte hypotese om et katedrallignende omgangskor med kapelkrans som del af Gisicos ombygning; men også i den simplere skikkelse

er fundamentresternes kontekst problematiske.

Hvis koret virkelig havde været en del af Gisicos »generalplan«, må man undre sig over, at denne nye ramme om kirkens liturgiske centrum ikke fik første prioritet i forhold til det opførte vestparti. Hertil kommer endvidere den omstændighed, at den bedst bevarede nordre halvdel viser en bredde, som overstiger Gisicobygningen (og det nuværende, hermed jævnbrede kor) - en diskrepans, som formentlig har ansvaret for Schultz' tanker om en korrotunde. Det forekommer derfor lidet tænkeligt, at det planlagte omgangskor er udstukket samtidig med påbegyndelsen af Gisicobygningen i 1280'erne, og en datering forud herfor, dvs. i 1200'ernes tredje fjerdedel, virker endnu mindre plausibel.

Det må derfor anses for mest sandsynligt, at koret er påbegyndt engang i 1300'ernes anden halvdel, og det omtalte afladsbrev fra 1345 (s. 228), hvori der søgtes om midler til fuldførelse af den »for mange år siden påbegyndte bygning«, markerer byggeledelsens forberedelser til en korfornyelse efter færdiggørelsen af Gisicobygningen.

En datering til dette tidsrum harmonerer også bedre med udbredelsen af denne kortype i vort middelalderlige kirkebyggeri: Omgangskor med polygonal 5/8-dels afslutning ses således ofte benyttet i senmiddelalderens købstadskirker. De nærmeste paralleller til Odensekoret findes øjensynlig i Stege og Ystad, hvor støttepillerne i hjørnerne mellem omgangens skråsider og langhusmurene ligeledes mod sædvane står vinkelret på kirkens længderetning.[190] Disse to eksempler hidrører ganske vist fra slutningen af middelalderen,[191] hvilket imidlertid ikke gælder samtlige danske repræsentanter;[192] og i en bredere europæisk sammenhæng er polygonale omgangskor betydelig ældre.[193]

Det forekommer, som allerede påpeget af Fenger (s. 146), indlysende, at der samtidig med opførelsen af Gisicobygningen må have været udarbejdet planer for en ombygning af kirkens østre del. Når man valgte at prioritere skibet på bekostning af det liturgisk ulige vigtigere kor med S. Knuds helgenskrin, kan det som anført (s. 226) skyldes, at kirkens vestre del havde større behov for istandsættelse efter ødelæggelserne 1247. Ligeledes kan det have spillet ind, at en korfornyelse udgjorde en betydelig mere kompliceret opgave.

Hvis den her fremsatte tolkning af fundamentresterne øst for det nuværende kor er korrekt, synes det rimeligt at opfatte planerne for det polygonale omgangskor som en arv fra Gisicos tid. Det udelukker naturligvis ikke, at et oprindelig påtænkt, mere prægtigt projekt i slægt med de hanseatiske storkirker, under indtryk af en økonomisk trængt situation, måtte reduceres, f. eks. ved bortfald af kapelkrans, da man omsider tog fat på arbejdet.

Det er vanskeligt at forklare, hvorfor man gav funderingen en bredde, som ikke ville harmonere med den allerede opførte Gisicobygning. Det forhold, at de fremdragne rester synes asymmetriske i forhold til kirkens længdeakse, antyder, at her måske blot er tale om en afsætningsfejl, som følge af de koordineringsproblemer det gamle kor og navnlig tværskibet har udgjort.

Under alle omstændigheder viser planerne, at det ansås for væsentligt at tilvejebringe en struktur, der tillod pilgrimmenes cirkulation omkring højkoret med dets relikvieskrin. Løsningen ville samtidig tillade, at man bibeholdt den gamle kirkes krypt med dens ærværdige historie. Men heller ikke denne løsning formåede biskoppen og Knudsklosteret at virkeliggøre, da det kom til stykket. Omgangskoret blev opgivet - uden at det lader sig sige, hvor langt man var nået. Det kor, som omsider blev opført, må kaldes en »skrabet model« sammenlignet med det påbegyndte, for slet ikke at tale om de tanker man kan have gjort sig på Gisicos tid.

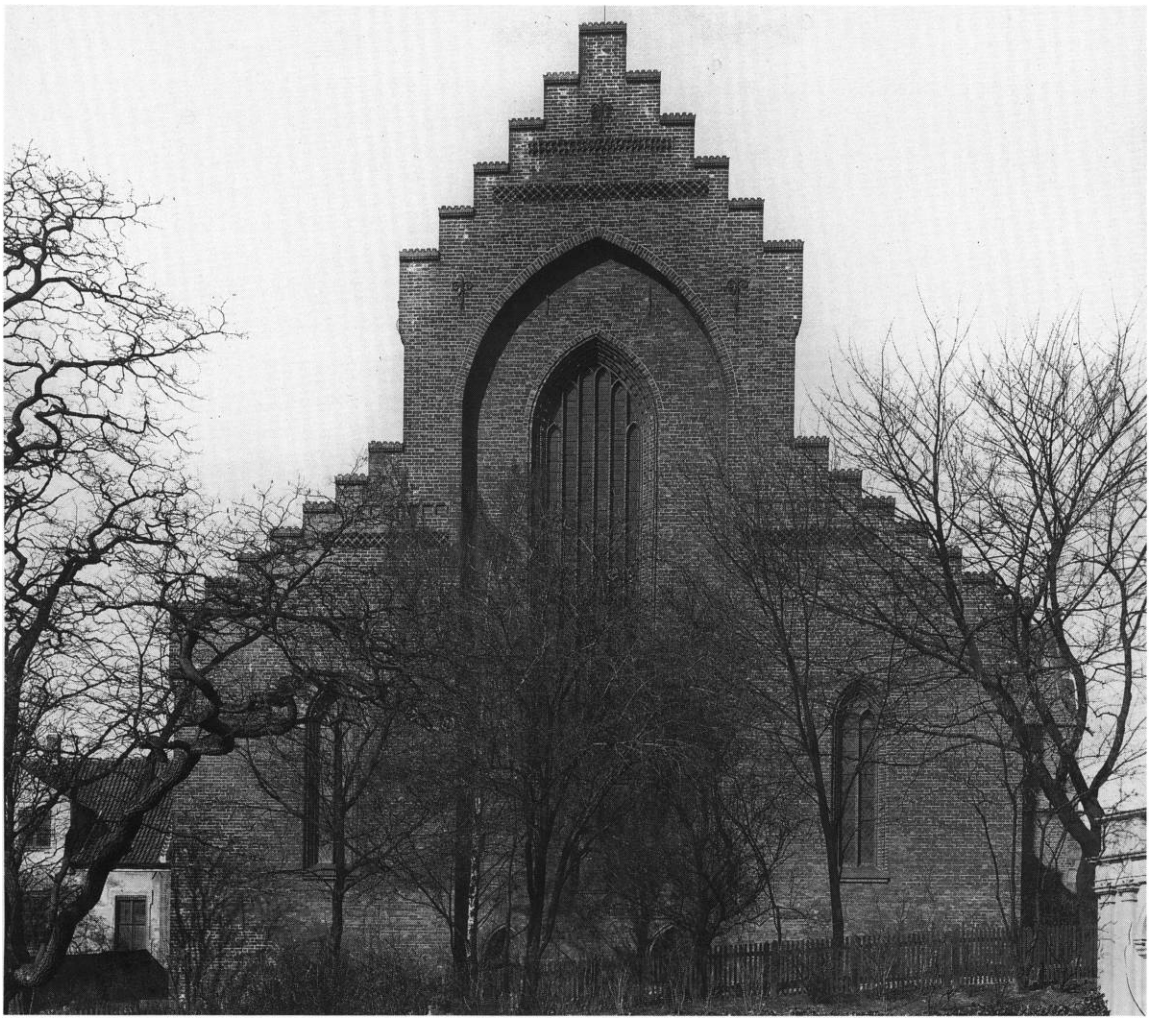

Fig. 152. Koret, set fra Læseforeningens have. Herluf Lykke fot. o. 1920. - *The chancel, seen from the east.*

KORET

INDLEDNING

Langhuskirkens tre østlige fag, der rummer kor og krypt, kan betegnes som en reduceret udgave af tidligere, mere ambitiøse projekter til fornyelsen af denne del af kirken (s. 232). Som allerede påpeget af Fenger (s. 141) har det i hovedtrækkene karakter af en gentagelse af Gisicobygningens arkitektur, blot mindre rig, såvel i anlæg som detaljer.

Der savnes faste holdepunkter for en nærmere datering af denne del af kirken, men de tydelige etaper i opførelsen (s. 251f) og navnlig en række justeringer og ændringer undervejs tyder på en

længere byggeperiode; endda er hvælvene i det vestligste fag først indbygget i forbindelse med færdiggørelsen af mellempartiet - kirkens yngste afsnit (s. 264).

Det har formentlig været et krav til det nye kor, at det, selv i reduceret skikkelse uden omgang, har skullet muliggøre pilgrimmenes cirkulation omkring de hellige relikvier. Dette lod sig gøre ved bibeholdelse af en krypt, hvilket under alle omstændigheder var en naturlig løsning af hensyn til terrænets fald og eksistensen af den gamle krypt. Byggeledelsen kan tilmed have set det som en gevinst, at man genskabte krypten og herved holdt traditionen fra den ældste kirke i hævd.

Placeringen af korets østgavl giver langhuskirken en længde på 100 alen, hvorved kirkens samlede længde bliver en fordobling af Gisicobygningens - et forhold, som Knud Lehn Petersen bemærkede i sin analyse af kirkens målforhold (s. 148, fig. 61a-c). Det er dog næppe sådanne overvejelser, der alene har bestemt korets østlige udstrækning. En nok så væsentlig faktor har været hensynet til det romanske kor, der tillige med tværskibet endnu en tid lang var i brug, mens de nye byggearbejder skred frem uden for dets vinduer. Her tænkes ikke blot på den omstændighed, at korgavlen opførtes umiddelbart øst for den gamle hovedapside, men også på den indflydelse, som det ældre kor - rent bortset fra krypten - har udøvet på den indre disposition med dets kvadratiske alterfag svarende til apsiden (og hovedalteret).

Korets øvrige fagdeling, murenes tykkelse, de oprindelige højdeforhold og en række detaljer harmonerer i øvrigt dårligt med Gisicobygningen og antyder en *planændring* i forhold til de oprindelige intentioner for korets forbindelse med skibet. De nævnte misforhold er følgende:

1) Fagdelingen. Mens korets andet fag har fået en udstrækning, som helt svarer til Gisicobygningens fagdybde, er det tredje ganske smalt og kun halvt så langt. Umiddelbart kan dette opfattes som en nødvendig følge af, at der ikke var plads til et dybere fag på grund af tværskibet. Men selvom man af økonomiske grunde indstillede fornyelsen her og bevarede tværskibet indtil videre, ville det have været naturligere at nøjes med ansatsen til en regulær arkade, såfremt det var hensigten, at kor og skib skulle forbindes med ensartede fag. Da man omsider gennemførte sammensmeltningen efter dette princip, medførte det tydeligvis nødløsninger, såvel i udformningen af piller som i tilpasningen af hvælvene (s. 264).

Korets tredje fag skulle oprindelig have været hvælvet i overensstemmelse med fagbredden. Det viser de forhuggede og halvt skjulte skjoldbuer, som følger arkaderne mod sideskibene og tillige indrammer højkirkevinduerne (jfr. fig. 57, 190). Det bemærkes endvidere, at faget hverken har sideskibsvinduer eller triforieåbninger; hvad vinduerne angår, antagelig fordi støttepillerne gjorde pladsen for kneben.

2) Murtykkelsen i koret overstiger Gisicobygningens. Dette skal formentlig ses i lyset af det vanskelige terræn, som har tilsagt en kraftigere dimensionering af murværket.

3) Højdeforhold. Oprindelig lå korets mure lavere end Gisicobygningens murkroner, en uoverensstemmelse, som justeredes under byggeperioden. De laveresiddende arkader, triforier og vinduer ændrede man derimod kun i begrænset omfang, og dette misforhold giver sig derfor stadig til kende, såvel i det ydre som i det indre (jfr. fig. 94-95, 98).

4) Detaljer. Facaderne fik ikke det udvendige sokkelparti med kordongesims, som kendetegner Gisicobygningen, og i det indre gav man ligeledes afkald på profilerede sokler, kragbånd og skulpturkapitæler.

De fleste af disse afvigelser fra Gisicobygningen blev tidligt bemærket og indgik i 1800'ernes diskussion om kirkens alder - omend udlægningen heraf var vidt forskellig (s. 141f). Det, som navnlig påkalder sig interesse i denne forbindelse, er imidlertid ikke spørgsmålet om aldersfølgen mellem koret og Gisicoafsnittet, men den kendsgerning, at den endelige sammenføjning af de to afsnit ikke kunne ske, uden at korets murkroner forhøjedes (s. 253), vinduernes bund hævedes (s. 255) og det oprindelig påtænkte hvælvsystem i tredje fag forkastedes (s. 264). Hertil kom foreningen af korets og skibets ulige

svære mure - en vanskelighed, som imidlertid løstes særdeles professionelt (s. 274).

At tiden og de økonomiske vilkår var anderledes end på Gisicos tid forklarer vel korets simplere detaljering. De øvrige forhold, indbefattet højdeforskellen, som næppe kan skyldes en banal fejlkalkulation, indicerer derimod, at man ved planlægningen af koret havde en anden forestilling om forbindelsen med Gisicos skib end det kompromis, som blev det endelige resultat. Det er i denne forbindelse en nærliggende tanke, at projektet allerede på Gisicos tid havde omfattet et *tværskib(?),* som kunne markere grænsen mellem kor og skib på mere statelig vis. Herved ville man samtidig bevare et velkendt led i den gamle kirke - et træk, der tilmed udmærkede landets øvrige domkirker.[194]

Der er imidlertid ikke bevaret bygningsspor efter et sådant nyt tværskib, som under alle omstændigheder må være opgivet allerede inden færdiggørelsen af koret og derfor næppe nogensinde blev påbegyndt. Overhovedet er det ikke let at konstruere et tværskib på det foreliggende grundlag, hvadenten det tænkes fremspringende som det gamle eller blot markeret i opstalten.[195]

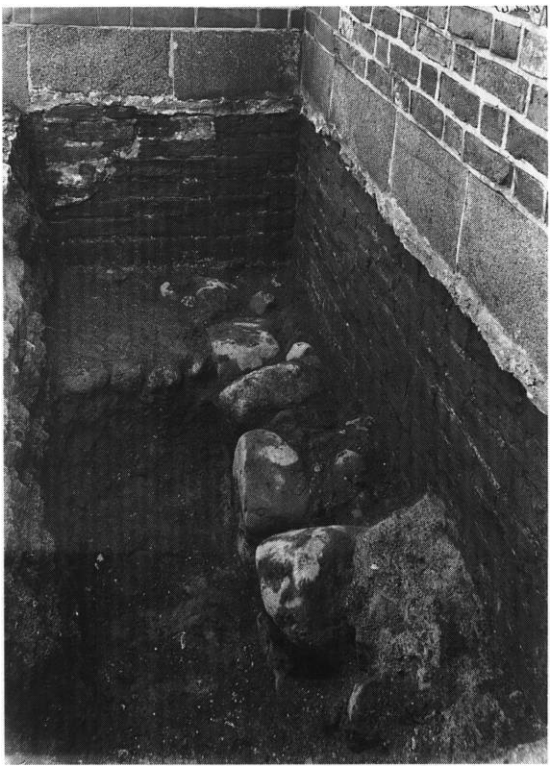

Fig. 154. Markstensfundamenter under korets sydmur, set mod 2. støttepille fra øst, jfr. fig. 66 (s. 238). Kampestenssokkel fra restaureringen 1868-75 er synlig over middelalderligt murværk af munkesten. C. G. Schultz fot. 1946. - *Boulder-foundations beneath the south wall of the chancel, looking towards the 2nd buttress from the east, cf. fig. 66. The stone plinth from the 1868-75 restoration is visible above medieval brickwork.*

MATERIALER OG TEKNIK

Det østover faldende terræn har nødvendiggjort højere og samtidig sværere mure end i kirkens vestafsnit. *Fundamenterne* er 1946 påvist ved gavlen samt to steder langs sidemurenes ydersider, dels i nord ud for det østre fag, dels i syd ved det andet (jfr. fig. 66).

Fig. 153. Markstensfundamenter uden for korets nordmur mellem 1. og 2. støttepille, jfr. fig. 66 (s. 238). C. G. Schultz fot. 1946. - *Boulder foundations outside the north wall of the chancel, between the 1st and 2nd buttresses, cf. fig. 66.*

Gavlens fundamenter fremdroges kun delvis og var ved kryptens søndre vindue bortgravet i forbindelse med etablering af afløbet fra krypten og dens brønd. Bevaringssituationen var derimod bedre ud for kryptens nordre vindue (fig. 155), og her sås et mindst tre skifter højt markstensfundament, der sprang indtil 60 cm frem foran murflugten og delvis udnyttede funderingen til den planlagte apside (s. 175).

I nord hvilede murene på et ca. 1 m fremspringende markstensfundament, hvis overside her lå ca. 2,2 m under overkanten af den af Her-

holdt indsatte, bindige kampestenssokkel og tilsyneladende (jfr. fig. 151, 153) var anlagt sekundært inden for det tidligere planlagte korfundament (s. 232). Under terræn påvistes munkestensmurens oprindelige yderflugt 8 cm inden for det af Herholdt påmurede sokkelparti med kordongesims og kampestenssokkel og vekslede i sine nedre skifter med rejste marksten.[196]

I syd, hvor terrænet ligger lavere, foretoges sonderingen vestligere, og her lå markstensfundamentet (jfr. fig. 66, 154) ca. 1,1 m under kampestenssoklens overside, og fremspringet var tilsvarende kun halvt så kraftigt, ca. 0,5 m. Den oprindelige munkestensmur omfattede under nuværende terræn syv normale skifter samt et ottende rulskifte over fundamentets plane overside. Funderingen af den tilgrænsende støttepille var i øvrigt sekundær i forhold til sydmurens og dens fremspring er omtrent dobbelt så stort på den fremgravede østside.

Markstensfundamenternes dybde fremgår ikke med sikkerhed af undersøgelsesmaterialet. I syd må det have været mindst 50 cm, men et tværsnit, muligvis fra østgavlen, viser at fundamentet her var 1 m dybt, endvidere at stenene i den øvre tredjedel var muret i kalk, og herunder blot henlagt i grus.

Materiale og teknik. Set fra loftsrummene frembyder såvel sten som skiftegang et mindre ensartet præg end i Gisicobygningen, svarende til afsnittets etapevise opførelse. Således er munkestenene hovedsagelig røde-mørkerøde og flammede, men går stedvis over i det gullige. Målene svinger mellem 26-28,5x12-14x8-9,5cm, og det konstateres, at stenene i murenes nedre dele er mindst. I modsætning til vestpartiet er materialet hovedsagelig lagt i *polsk skifte*; fugningen i søndre sideskib er rygget, mens den mod nord viser midtridse.

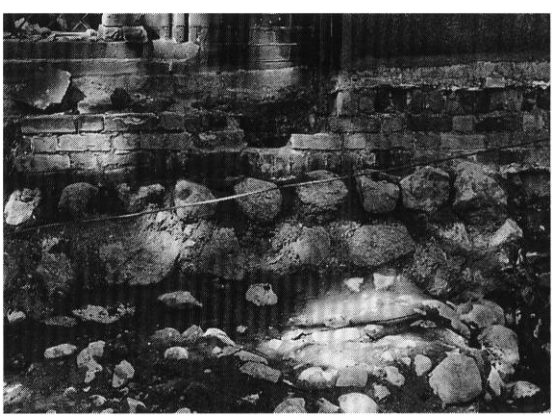

Fig. 155. Udgravning ved kirkens østgavl, jfr. fig. 66. Markstensfundament med rester af strækmur ud for gavlblændingens nordre hjørne (s. 237f.). Erik Moltke fot. 1946. - *Excavation at the east gable of the church, cf. fig. 66. Boulder foundation with remains of a support-wall at the north corner of the gable-recess.*

Udgravningen ved korgavlen viste endvidere, at gavlens underste teglskifter, bestående af et rulskifte, hvorover to almindelige, ikke tog hensyn til den store midterniche (jfr. fig. 155). Den gjorde sig først gældende fra det fjerde skifte, som var et rulskifte. Denne disposition skal næppe tolkes som udtryk for, at den store midterniche er en eftertanke, men giver de laveste skifter ud for nichens tilbagespring karakter af en strækmur, hvormed man har reguleret murflugten i sideskibenes risalitter. Det sås ydermere, at gavlen var en *kassemur,* hvis uregelmæssige, delvis afhuggede murkerne, lå bag en helstens svær facade.[197]

I de senest opførte taggavle er såvel materiale som teknik afvigende: Stenene, der måler 27x 13,5x9 cm, er muret i skødesløst *munkeskifte,* og fugerne står mod loftet ubehandlede og sjuskede (jfr. fig. 174-75, 181); dog er midtskibets udvendige facade lagt i polsk skifte. Overhovedet veksler skiftegangen stedvis i højkirkemurenes kroner, hvor der er foretaget en række justeringer (s. 255).

YDRE

Selvom koret både i det ydre og indre kan karakteriseres som en gentagelse af Gisicos skib, afviger det dog på adskillige punkter fra forbilledet, navnlig ved formsprogets forenkling. Således har man her givet afkald på det høje sokkelfremspring under vinduerne, som imidlertid ved Herholdts restaurering er opmuret på nordsiden i et ønske om at ensrette skuefacaden mod byen. Tilsvarende er nordre sideskibs gesims uden belæg fornyet i samme skikkelse som på vestafsnittet.

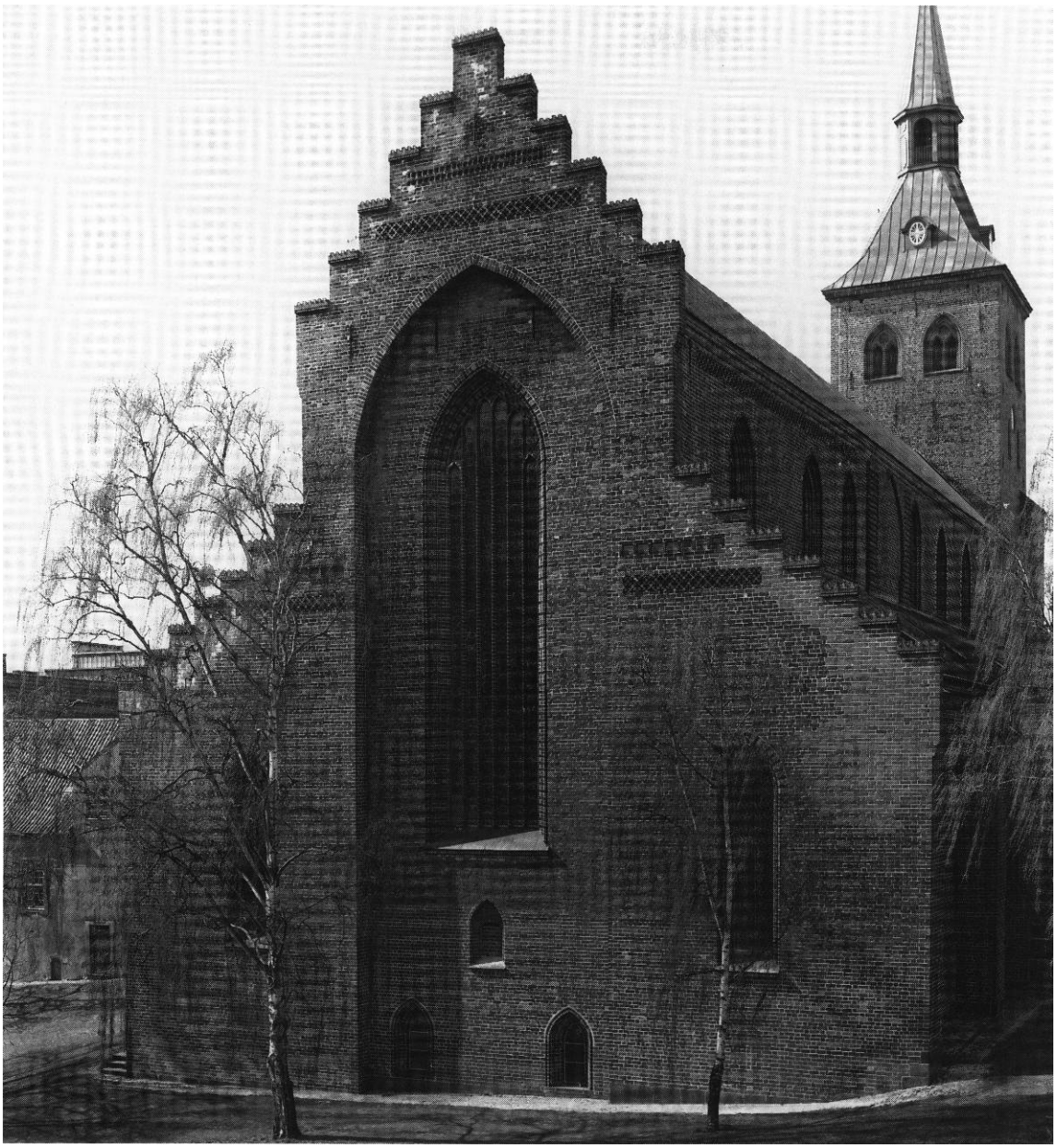

Fig. 156. Korgavlen, set fra nordøst. HJ fot. 1993. - *Gable of the chancel, seen from the north-east.*

Det er bemærkelsesværdigt, at vinduerne sidder lavere end i Gisicoafsnittet, hvilket har medført en mindre opmuring af højkirkevinduernes bund af hensyn til koordineringen af sideskibenes tagflader efter fjernelsen af det romanske tværskib og mellempartiets opførelse.

Gesimserne er restaurerede, men har bevaret oprindelig form, bortset fra den uhjemlede fornyelse på nordre sideskib. Således er gesimsen på søndre sideskib sammenstillet af to rulskifter, det nedre rundet, det øvre affaset. Højkirkegesimserne er næsten tilsvarende, blot varieret ved at det øvre rulskifte er hulkantet. Til begge sider markeres højkirkens murkrone af en fire skifter høj *kløverfrise* (fig. 157-58), der kom til ved en justering af murenes højder (s. 254).

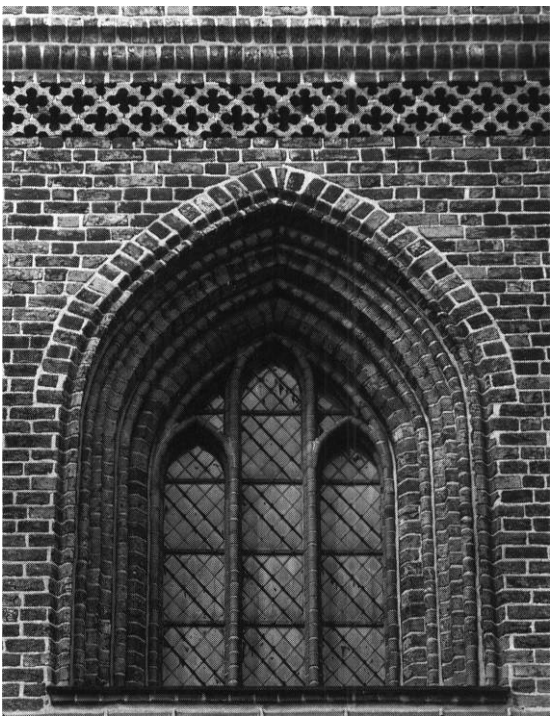

Fig. 157. Højkirkevindue i korets sydside, 2. fag (s. 241). HJ fot. 1993. - *Clerestory window on the south side of the chancel, second bay.*

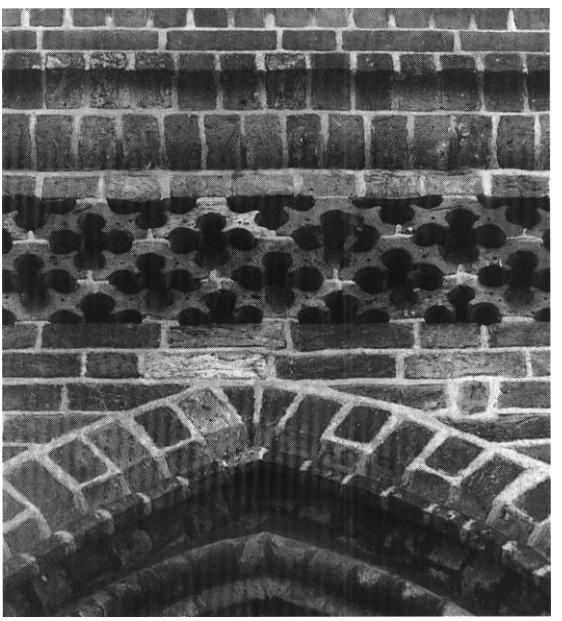

Fig. 158. Udsnit af kløverbladsfrise på korets nordre højkirkemur, jfr. fig. 157 (s. 239). HJ fot. 1994. - *Detail of quatrefoil frieze on the north wall of the chancel's clerestory.*

Støttepillerne, hvis hjørner ikke fremhæves af glaserede sten, er i vid udstrækning skalmuret ved hovedrestaureringen 1868-75. Herholdt lod tillige hjørnepillerne forhøje og inkorporerede dem i gavlen (se ndf.).

Østgavlen (fig. 156) kopierer med sin store spidsbuede blænding vestfacadens hovedmotiv; dog er den forenklet ved at sideskibenes og midtskibets facader ligger i samme flugt, hvorved vestfacadens markering af midtskibets dominans bortfalder.

Det gælder i øvrigt for begge facader, at den middelalderlige skikkelse ikke er fuldstændig bevaret, ej heller sikkert dokumenteret. Før hovedrestaureringen 1868-75 (jfr. fig. 246-47) stod gavlen med glatte kamme, og støttepillerne, der havde samme højde som sideskibenes øvrige piller, var derfor ikke som nu visuelt smeltet sammen med skærmfacaden. Herholdt har på dette punkt næppe haft arkæologisk belæg for sin rekonstruktion, der først og fremmest er dikteret af æstetiske overvejelser. Heller ikke de bevarede, nu rekonstruerede levn af udsmykningen på taggavlene kan vel i sig selv tages som bevis for eksistensen af kamtakker. Dette træk er dog overordentlig plausibelt ud fra samtidige paralleller og underbygges tillige af Brauns prospekt (jfr. fig. 15).[198] Derimod blev det eneste arkæologisk sikre punkt i Herholdts restaureringsprojekt, den stejlere taggavl over midtskibet (jfr. s. 343 og fig. 255), af økonomiske grunde ikke gennemført.

Den nævnte udsmykning er på sideskibsgavlene sammensat af to friser: forneden en fire skifter høj kløverbladsfrise, svarende til sidemurenes, men glaseret i midten, foroven seks omtrent kvadratiske blændinger, indrammet af glaserede sten. På midtskibsgavlen ses atter en firkløverfrise, hvorover to savskifter, skilt af glat skifte. En sammenligning mellem opmålingen fra 1862 og gavlens nuværende tilstand (sml. fig. 246 og 97) viser, at der på søndre taggavl kun resterede en stump af de kvadratiske blændingsfelter, hvorfor man ved restaureringen omtrent måtte genskabe hele udsmykningen her, mens arbejdet på de to øvrige gavle kunne begrænses til supplering af det manglende.

Gavlens dominerende træk er i lighed med vestsiden den høje, 56 cm dybe niche, som indrammer midtskibets store *vindue,* hvis spidsbuede helstensstik dog er mere trykket og mindre spændstigt end forbilledets. Det store korvindue overgår ganske vist vestvinduet ved sin højde (ca. 13,5 m), men i profileringen af karmsider og stik, der udvendig fremhæves af brun- og sortglaserede sten, iagttages alligevel en forenkling, navnlig indvendig.

Under det store korvindue ses to spidsbuede, næsten helt rekonstruerede vinduer (jfr. fig. 156), som belyser krypten.[199] Mellem disse og korvinduet brydes muren af en fladbuet niche under spidsbuet spejl, hvis affasede stik vekselvis er sat af mørkt glaserede og røde sten. Nichen, hvis bund er ommuret 1868-75, er et oprindeligt †*vindue,* hvis fladbuede åbning indvendig ses tilmuret med små, moderne sten. Det er uklart, hvilken funktion man har tiltænkt denne åbning. Muligvis indgik den i et nu ukendt alterarrangement (jfr. s. 249), som forsvandt ved kryptens nedlæggelse i 1580'erne.

Sideskibenes gavlvinduer er enkelt profilerede, og de i vangernes rundstav og i stikket benyttede glaserede sten er utvivlsomt en fornyelse fra Herholdts tid, hvis autencitet kan betvivles.

Korets *nord- og sydfacader* opviser ikke den forskellighed, som kendetegnede Gisicobygningens langsider og er principielt identiske. For sideskibenes vedkommende er der kun *vinduer* i de to østlige fag, mens højkirkemurene har lysåbninger i alle tre fag. Af sideskibenes vinduer er de østre, som belyser korets dobbeltfag bredere og derfor firdelte i lysningen, hvor normen i øvrigt er en tredeling. Denne differentiering er ikke gentaget i højkirken, hvor vinduet i det smalle vestfag til gengæld har snævrere lysåbning og todeles af kun én stavværkssprosse. Foruden størrelsesforskellen mellem dobbeltfagets nedre og øvre vinduer bemærker man deres indbyrdes manglende aksefasthed. Også dette træk røber byggeriets etapevise tilblivelse uden forudgående gennemarbejdning af detaljerne, idet sideskibenes vinduer er centraliserede i forhold til murens yderside og støttepiller, mens højkirkevinduerne respekterer arkademurenes herfra afvigende akser (jfr. fig. 94-95).

Vinduesprofilerne er omtrent ens, enkle i sideskibene og mere komplicerede i højkirken. Det bemærkes, at stikkene i nordre sideskibs vinduer vekselvis er sat med brunglaserede sten, som synes oprindelige. Derimod spores intet tilsvarende mod syd eller i højkirken, hvor dette raffinement er opgivet.

Bortset fra nordre sideskibs moderne sokkel med dens kordongesims, udgør en sekundært indsat *dør* (fig. 159) i sydsidens andet fag fra øst den eneste forskel mellem de to facader. Døren, som står blændet med munkesten, erkendes kun udvendig, hvor den spidsbuede, falsede åbnings ydre hjørner er rundede. Den er tydeligvis hugget ind i eksisterende murværk, og omridset af dette, navnlig op til den østre vange, tyder på, at den nuværende dør erstattede en ældre, laveresiddende åbning. Både den første og den anden dør sidder under sideskibets gulvniveau og har

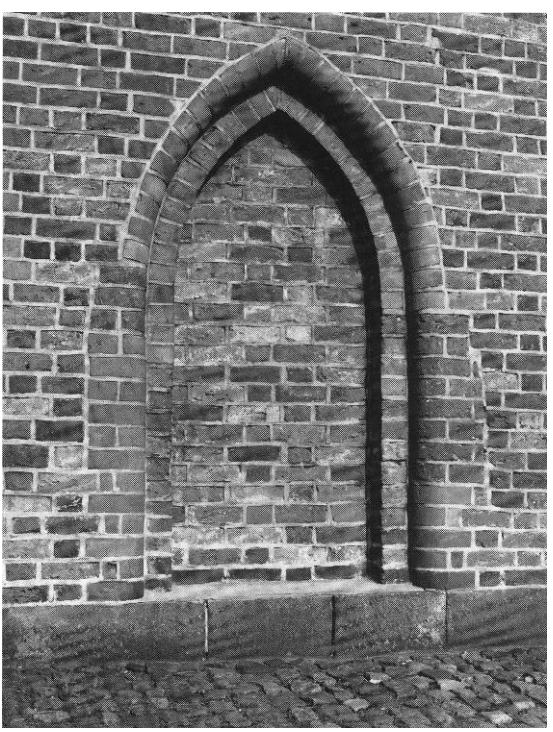

Fig. 159. Blændet dør, sekundært indsat i korets søndre sideskib, 2. fag (s. 241). - *Bricked-up doorway, secondary construction in the south aisle of the chancel, 2nd bay.*

tjent som ekstern adgang til krypten, dels under selve byggeriet, dels senere som forbindelsesvej mellem kirken og det lukkede område øst for klosterets østfløj (jfr. s. 94 og fig. 15).

INDRE

Krypten. Korets indre præges af den usædvanlige underkirke, der i sin nuværende skikkelse (fig. 160-61) hovedsagelig er en rekonstruktion (1874-75), omend i det væsentlige pålidelig.

I lighed med koret er krypten vokset etapevis frem, og undervejs er der foretaget visse justeringer i udformningen (se ndf.), men ønsket om at genskabe et kryptanlæng i den nye gotiske kirke må have været til stede fra først færd. Det fremgår bl.a. af kryptens fagdeling, som svarer til forholdene i overkirken.

Krypten er således treskibet som koret, men kun overdækket i midtskibet, hvis to rækker à fire hvælvfag bærer det hævede højkor. Gennem lave spidsbuede arkader står midtskibet i forbindelse med de åbne sideskibe, af hvilke det søndre er beskåret mod øst, idet Herholdt her respekterede gravkælderen under det Ahlefeldtske kapel fra 1701.

Ved restaureringen etableredes nedgang til krypten via brede ligeløbstrapper til sideskibene, hvis vægge tilmed forstærkedes af glatte mure, som indrammer trappeløbene og dækker den nedre del af ydervæggene. Disse mure rummer i øvrigt varmluftskanaler, og i vestenden af den nordre har man indsat en spidsbuet døråbning til kælderen under Valkendorfs kapel.

Som nævnt åbner kryptens midtskib sig mod sideskibene gennem langsidernes lave, spidsbu-

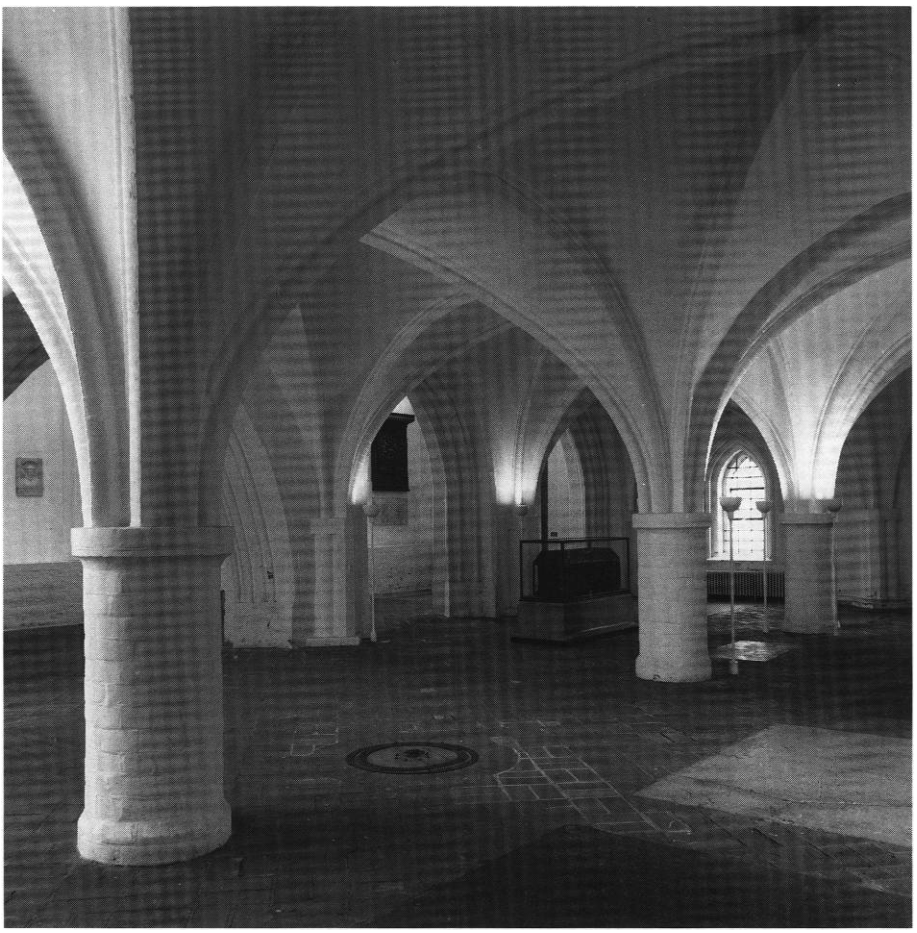

Fig. 160. Krypten, set mod vest. NE fot. 1993. - *The crypt, looking west.*

Fig. 161. Krypten, set mod nordøst. NE fot. 1993. - *The crypt, looking north-east.*

ede arkader, hvis ulige bredde er en følge af korets særlige fagdeling. Bueåbningerne hviler på piller, hvis rige profilering (jfr. fig. 163-64) de viderefører over fire skifter høje, spidsvinklede sokler. Arkadernes yderste profilled fremtræder som rulskiftestik mod midtskibet, mod sideskibene derimod som helstensstik.

Kryptens rekonstruerede *ribbehvælv* hviler dels på tre fritstående rundpiller,[200] dels på arkade- og endevæggenes piller af rundede og affasede sten med spidsvinklede sokler og tilsvarende simple kapitælled.

Rekonstruktionsgrundlag. De opmålinger (fig. 162a-b), som Herholdt lod udføre i forbindelse med genopdagelsen og udgravningen af den nedbrudte krypt, viser grundlaget for rekonstruktionen. Det fremgår heraf, at langsidernes i alt seks vægpiller var bevarede og for det midterste pars vedkommende tillige omfattede de nederste skifter af ribber og gjordbue (jfr. fig. 162b, 163). Endvidere ses, at østvæggens to spidsbuede blændinger omkring vinduerne kun var bevaret for de nedre skifters vedkommende, mens den mellemstående vægpille, der rekonstrueredes svarende til langsidernes halvpiller, var borthugget.

Midtskibets vestvæg er i modsætning hertil næsten helt og holdent Herholdts egen frie komposition, som imidlertid respekterer og inkorporerer en række vigtige bygningslevn, som dog ikke giver entydig besked om den oprindelige udformning (se ndf.). Væggen omfatter nu tre spidsbuede blændinger, af hvilke de to yderste foroven omslutter et spidsbuet vindue mod kirkerummet, mens den midterste til dels skæres af hvælvene, der her mødes ved en vægpille,

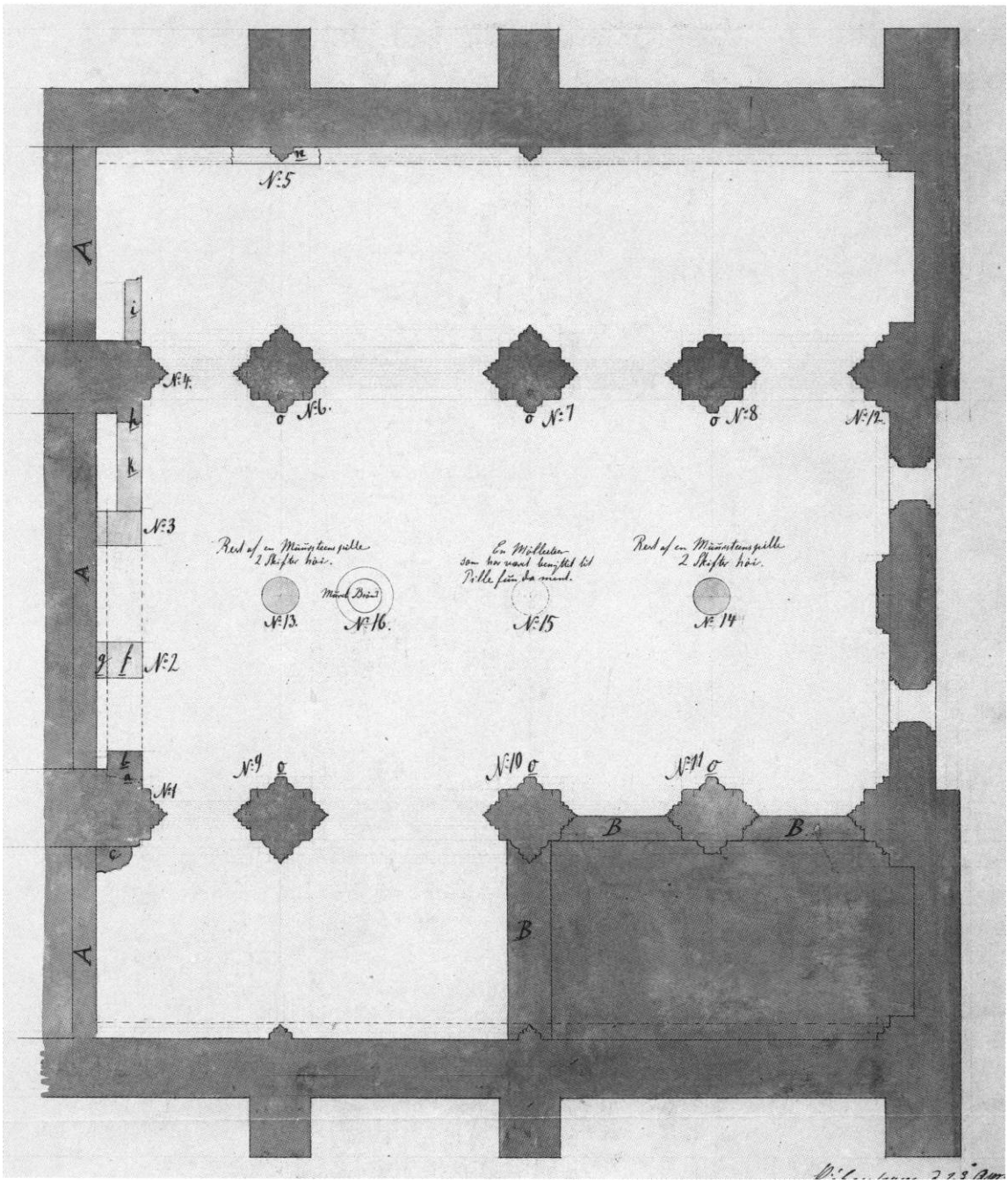
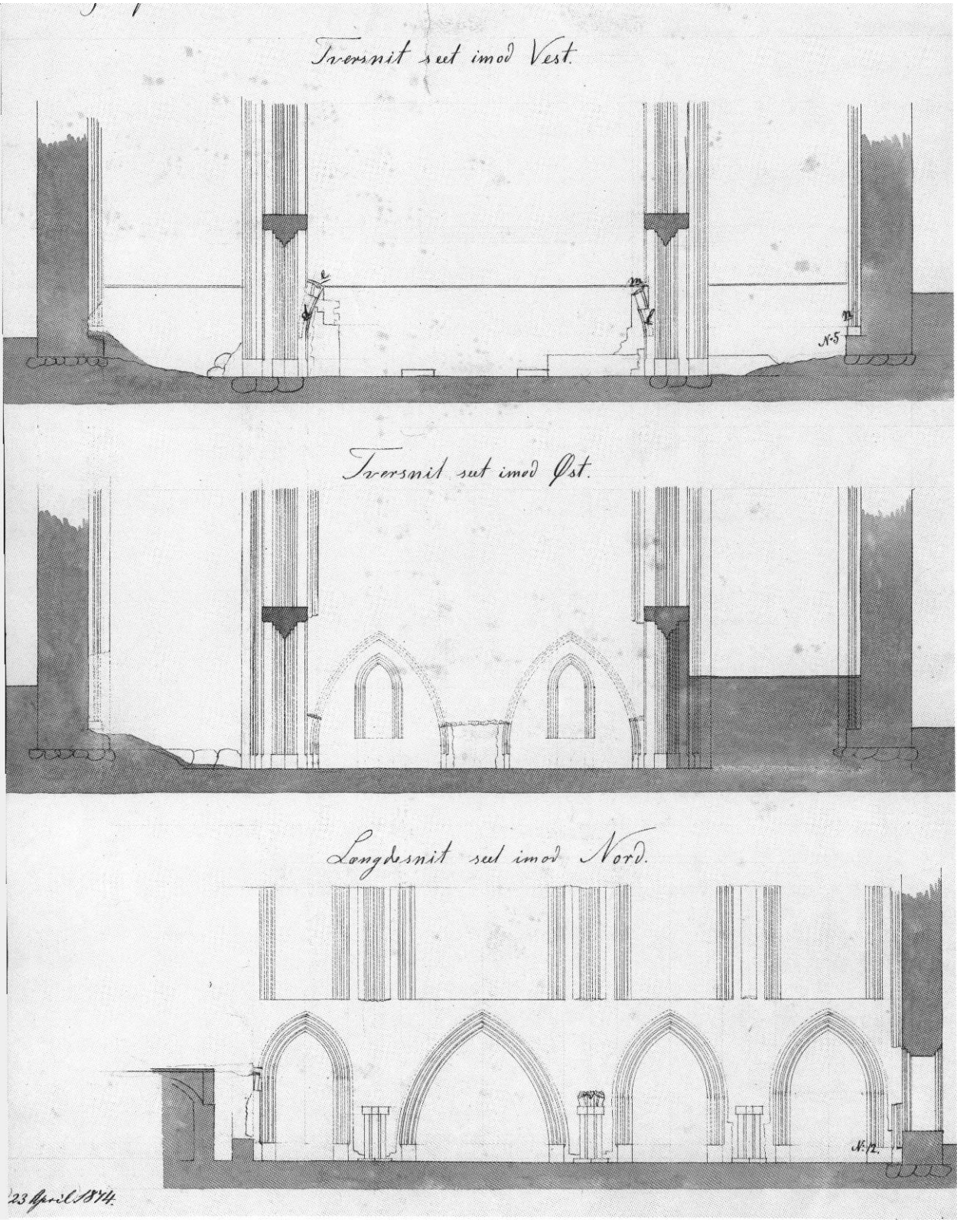

Fig. 162a-b. Korets krypt efter dens genopdagelse og udgravning under kirkens hovedrestaurering 1868-75, jfr. fig. 260 (s. 243, 344). a. Plan. b. Snit. Opmålinger signeret afJ. D. Herholdt og dateret 23. april 1874. 1:150. - *Crypt of the chancel after its rediscovery and excavation during the main restoration 1868-75, cf. fig. 260. a. Ground-plan. b. Sections to the west, east and north. Measurements, signed by J. D. Herholdt and dated 23nd April 1874.*

Tversnit set imod Vest.
N:5
Tversnit set imod Øst.
Longdesnit set imod Nord.
N:12.
23 April 1874.

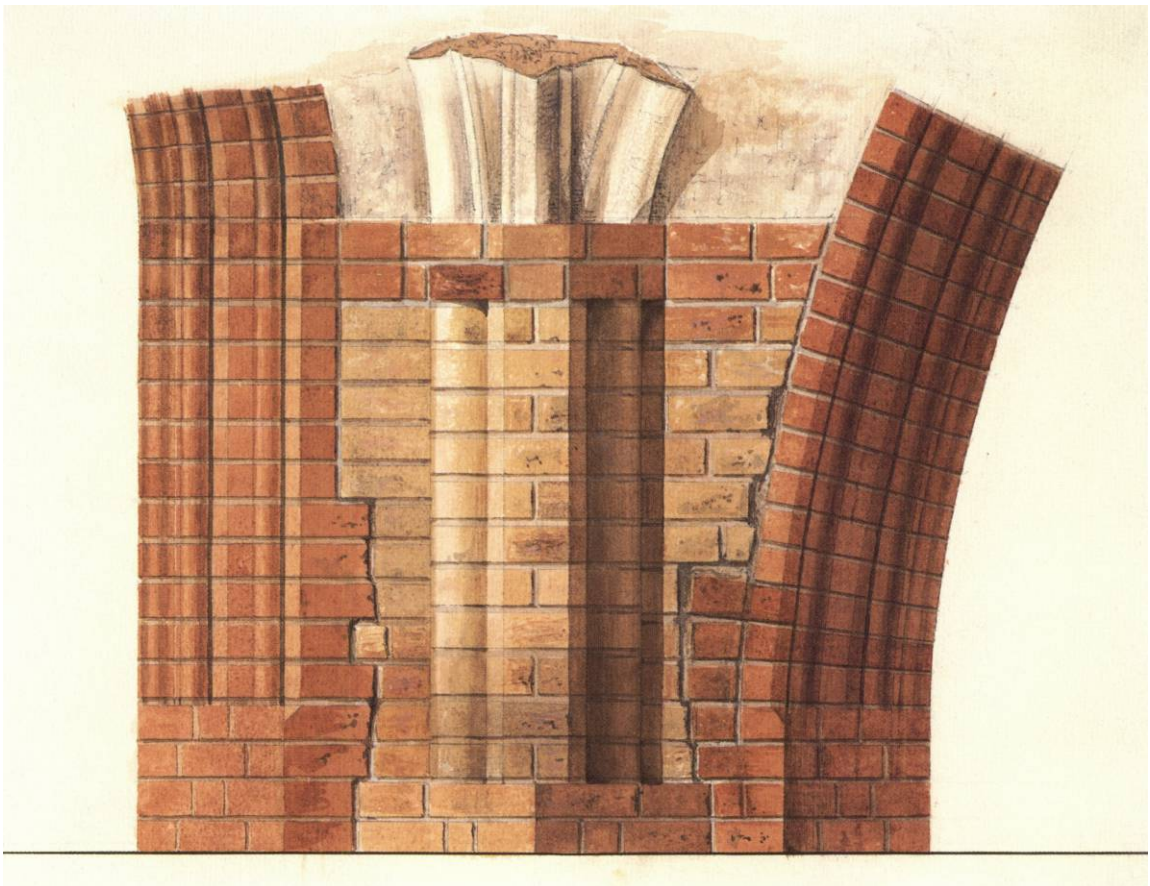

Fig. 163. Detalje af nordvæggen i kryptens midtskib: Sekundær hvælvpille med levn af ribber mellem 2. og 3. arkade, jfr. fig. 162b. Opmåling signeret af J. D. Herholdt og dateret 23. april 1874. 1:20. - *Detail of the north wall of the crypt's nave: Secondary engaged pier with remains of ribs between the 2nd and 3rd arcade, cf. fig. 162b.*

svarende til de øvrige. Efter C. G. Schultz' undersøgelser 1946-47 er der i væggens to yderblændinger tillige indsat døre til eftermiddelalderlige gravkrypter, af hvilke den nordre fortsat rummer tilgængelige levn af frådstenskirken (jfr. fig. 160, 76).

Af de tre rundpiller var den østre og den vestre bevaret i to skifters højde, mens den midterste kun markeredes af en møllesten, der var benyttet som fundering, svarende til forholdet under de to øvrige piller.[201] De genskabte piller er udstyret med base og kapitæl, hvis skrå- og hulkantede profil har belæg i fundet af to fragmenter af disse led. I kryptens fyld fandt man desuden en ribbesten (jfr. fig. 273), der benyttedes som prototype ved opførelsen af de nye hvælv; berettigelsen heraf var desuden dokumenteret ved de nævnte hvælvansatser på sidevæggene (jfr- fig- 163).

I midten af tredje fag findes kryptens *brønd,* som man i forbindelse med restaureringen har givet en ny muret åbning, hvorover er lagt et samtidigt låg af egetræ med beslag af smedejern. Brøndens tværmål er 70 cm, og de øverste 50 cm af den i alt 170 cm dybe skakt er sat af moderne munkesten; resten står med uregelmæssige sider af rå kampesten. Dette svarer til fundomstændighederne;[202] blot ligger det nye gulv højere end i både den romanske og den gotiske krypt. At man ved opførelsen af den gotiske krypt har respekteret det gamle anlægs liturgisk vigtige brønd fremgår således både af den asym-

metriske placering og af brøndkarmens beskaffenhed. Sidstnævnte er foroven ommuret i tegl, og man har endvidere i sydøstlig retning anlagt en ny, muret afløbsrende, hvoraf dele fremkom ved udgravningerne (jfr. fig. 66).[203]

Krypten har siden 1947 været hvidkalket som den øvrige kirke; men indtil da stod midtskibets arkader, vægge og hvælvbuer i blank mur (jfr. fig. 62). Ifølge den farvelagte detailopmåling af en vægpille (fig. 163) har arkader og vægge oprindelig stået i blank mur, mens hvælvene og vægfladerne over vederlagshøjde dækkedes af puds og hvidtekalk.

Kryptens *sideskibe* er som nævnt ændret, dels ved indbygning af gravkælderen under Ahlefeldts kapel, dels ved forstærkningen af ydermurenes nedre del og etableringen af trapperne. Den omtalte forstærkning skal være begrundet med ønsket om at skabe modvægt til trykket fra det udvendigt hævede jordsmon, hvortil kom, at murenes indvendige grundvold var svækket som følge af de mange begravelser.[204] En yderligere medvirkende årsag til Herholdts disposition har været, at ydermurene ikke var ført så dybt ned som arkademurene og derfor måtte maskeres for at undgå et uæstetisk sammenstød mellem gulv og væg. Hvorledes man oprindelig har løst dette problem, kan der nu ikke siges noget om. Beskrivelsen af den tømte krypt (jfr. fig. 162a-b) viser, at sideskibenes langvægge i nord havde bevaret stumper af et lavt fremspring, som dannede base for hvælvpillerne med deres glatte, spidsvinklede postament.

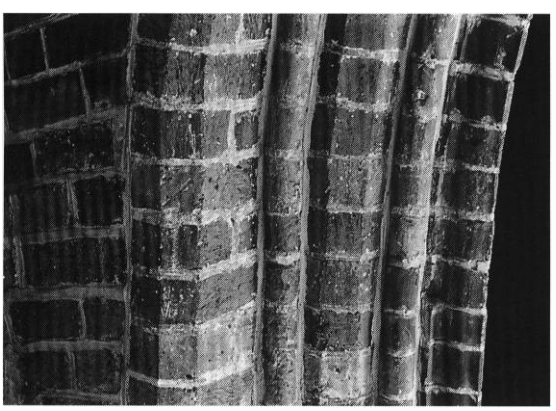

Fig. 164. Udsnit af profileret arkade i krypten (s. 243). Erik Moltke fot. 1946. - *Part of profiled arcade in the crypt.*

Hvad angår de nuværende trapper fra sideskibene, kan en sådan løsning tidligst være etableret i forbindelse med nedrivningen af det gamle tværskib og mellembygningens opførelse. Herholdt fandt dog intet spor af et sådant arrangement, som på den anden side kan være forsvundet i forbindelse med indretningen af de eftermiddelalderlige gravkrypter.[205] Indtil teglstenskirkens færdiggørelse må man have klaret sig med en midlertidig intern adgang via frådstenskryptens vestre afsnit. Hertil kom yderdøren i søndre sideskibs 2. fag, inden for hvilken man ved kryptens tømning påtraf resterne af en †*trappe.*[206]

Højkorets indre præges af den egenartede fagdeling, som bibringer dette afsnit en mangel på homogenitet. Dette indtryk forstærkes yderligere gennem en række inkonsekvenser i detaljeringen, affødt af korets etapevise opførelse (se nærmere herom s. 251f).

Dette gælder dog kun i mindre grad *pillerne,* der som nævnt er anlagt i kryptniveau, og hvis udformning (jfr. fig. 163) er en forenklet udgave af Gisicobygningens med »sokler« og »kapitæler« i form af glatte, spidsvinklede murklodser. Profilernes yderste led er i lighed med forholdene i kirkens øvrige afsnit vidtgående rekonstrueret af Herholdt. En vaklen i udformningen af pillernes ledføjning konstateres på østfagets mellempille mod nord. Her er den østre side af pillefremspringet mod sideskibet (jfr. fig. 162a) udstyret med en skråtstillet pærestav, som imidlertid mangler på den vestre. Pærestaven modsvares af tilsvarende skråtstillede led i sideskibets østhjørner. Om hensigten har været at overdække sideskibet med kvadratiske hvælvfag får stå hen; mellempillens anomali indebærer blot, at nordrækkens østre arkade mod sideskibet er beriget med en ydre pærestav.

Mod midtskibet udgår de hvælvbærende profilpiller nu fra et niveau omtrent svarende til arkadernes vederlagshøjde, som ved østfagets hoved- og mellempille markeres af trinvis udkragede murstenskonsoller. Sydsidens hovedpille

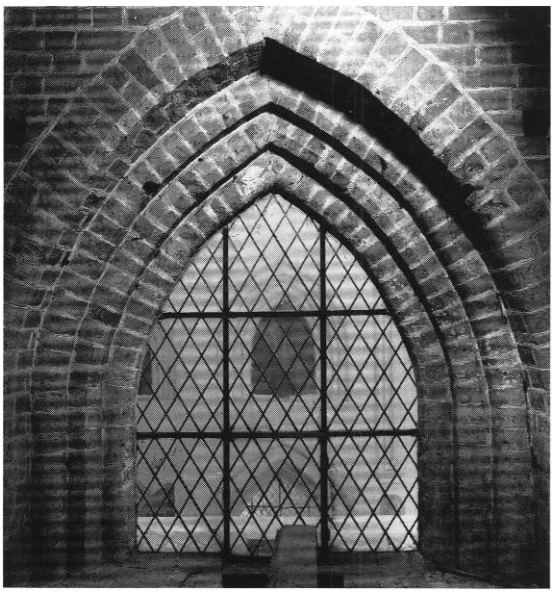

Fig. 165. Triforium i korets 1. fag, set fra nordre sideskibs loft (s. 248). HJ fot. 1992. - *Triforium in the 1st bay of the chancel, seen from the loft of the northern aisle.*

er tilmed forneden delvis indkapslet i en påmuring, som støtter Dohnas epitafium (se gravminder). Intet af dette svarer til de oprindelige forhold. Det fremgår af Ringes prospekt (jfr. fig. 281) og mere detaljeret af tegningerne fra kryptens genopdagelse og tømning (fig. 162b), at højkorets pilleprofiler har været afhugget i forskellig højde og muligvis før indbygningen af kryptens hvælv (se s. 257) har været ført helt ned til pillepostamenterne svarende til forholdene i sideskibene. Den delvise afhugning, som må være fulgt med kryptens opførelse, synes dog ikke, forudsat tegningernes pålidelighed, at have taget hensyn til korstolene.

Højkorets sidevægge åbner sig også her i *triforier* mod sideskibslofterne, svarende til strukturen i Gisicobygningen; dog har der aldrig været triforier i det smalle tredje fag, ligesom åbningerne i de to østre fag er let styltede og således ikke sammensat af rene buesegmenter. Profilerne (fig. 165-66), der er bredere mod kirkerummet, består af rundede og affasede led, som kan være noget varierede, idet buetoppens yderste led undertiden er skråkantet.

Opgangen til det 1874-75 genskabte højkor over kryptens hvælvede del sker via en 12 trin høj trappe af Bremersandsten. Såvel trappen som de flankerende vinduer til krypten er helt og holdent Herholdts værk og må karakteriseres som en fri komposition uden sammenhæng med de middelalderlige forhold (se nærmere herom s.258). Foruden hovedtrappen i langhusets midterakse er der 1885 opsat en *tømret trappe* fra søndre sideskib til højkorets 3. fag, udført i samme stil som den fem år ældre kongestol (s.d.).[207] Sidetrappens funktion er at skabe en bekvem forbindelse mellem sakristi (konsistoriet) og kor, hvorfor den nuværende trappe har haft flere forgængere, såvel i middelalderen som senere.

Højkorets *altervæg* har på begge sider af det store midtervindue været udstyret med to indbyrdes afvigende *(†)nicher* foruden den tidligere omtalte glug (s. 241) under det egentlige vindue. Begge nicher står nu blændede, men har ved flere lejligheder været åbnet og undersøgt, navnlig den søndre, hvor kirkens helgenskrin (s.d.) efter kryptens nedlæggelse 1582 var indemuret indtil 1833.

De højtsiddende nicher har fladbuede rulskiftestik. Den nordre måler 140x165x53 cm, og bunden sidder 3 m over nuværende gulv. Den

Fig. 166. Østvange af triforium i korets 1. fag, set fra søndre sideskibs loft (s. 248). HJ fot. 1992. - *East jamb of the triforium in the 1st bay of the chancel, seen from the loft of the south aisle.*

søndre er sekundært forhugget og forlænget nedadtil i flere omgange. I sin middelalderlige skikkelse stod den med falset åbning, som måler 136 cm i bredden, mens højden har været mindst 250 cm; dybden er 66,5 cm. For at få plads til helgenskrinene har man forlænget den og ved forhugning øget den i bredden. Samtidig hermed har man som en følge af korgulvets sænkning efter kryptens nedbrydning indsat en ny niche, som har været beregnet til at rumme et †skab (s.d.).[208] Efter helgenskrinenes udtagning er der i den søndre niches blændmur indsat en kvadratisk kalkstensplade, hvorpå et sortmalet, fordybet »K« i skønskrift angiver fundstedet.[209]

Altervæggens nicher og lille vinduesglug må oprindelig have haft en funktion i forbindelse

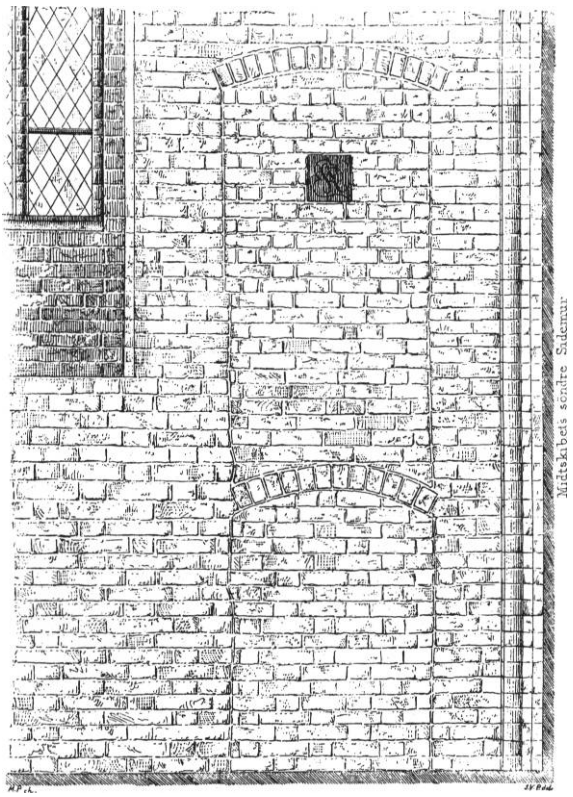

Fig. 167. Østmurens to nicher med angivelse af det hævede gulvniveau efter kryptens genetablering (s. 248f., jfr. fig. 326). Opmåling ved Vilh. Petersen. Efter *Helgenskrinene,* 1886. - *The two niches in the east wall with indication of the raised floor-level after the re-establishment of the crypt, cf. fig. 326).*

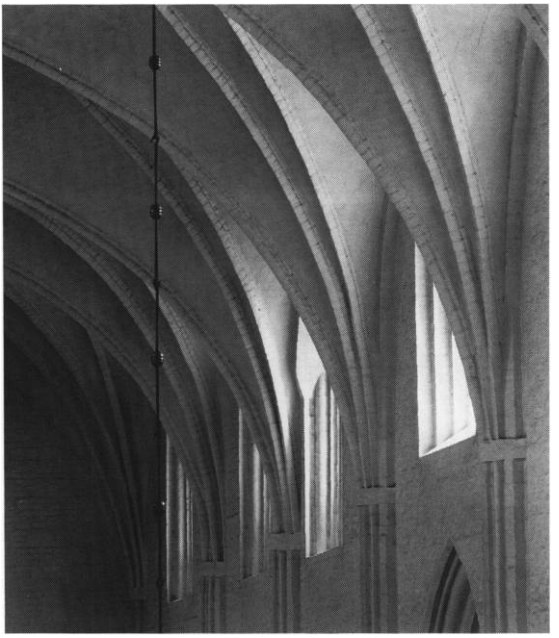

Fig. 168. Udsnit af højkirkehvælv, set mod sydøst. HJ fot. 1992. - *Detail of vaulting of the clerestory, looking south-east.*

med indretning af †altre. Muligvis har der bag hovedalteret været et lille aflukke til præsten, belyst af gluggen. I så fald må gulvet have været lavere på dette sted, hvilket lommen mellem de to hvælv også tillader. De flankerende nicher kan have indrammet alterbilleder over ligeledes forsvundne sidealtre.

Højkorets *hvælv* er opført i to tempi, idet den nuværende overdækning af det tredje, smalle fag først er udført efter opførelsen af mellempartiet, som afløser for et midlertidigt træloft (se nærmere s. 259, 264).

1. fag, som er omtrent kvadratisk, overdækkes af et regulært stjernehvælv, hvis ribber mødes i en stor toprude sekunderet af fire mindre, uregelmæssige slutsten. Ribberne er af normalsten og lagt i kvartstens bredde over vederlag, hvorefter de slår over i halvstens bredde. - 2. fag er tværrektangulært og svarer nærmere til hvælvene i Gisicoafsnittet, men har dog rudeformede slutsten. Kappesømmene markeres som i østhvælvet af en lille skjoldbue, mens ribberne og gjordbuen mellem 1. og 2. fag er af trekløverformede sten (fig. 273). Begge fag har overrib-

Fig. 169. Højkorets tagavl med sekundær, nu blændet luge, set fra midtskibets loftsrum (s. 320). HJ fot. 1992.- *The roof gable above the chancel, with opening, of later date and now bricked-up, seen from the loft above the nave.*

ber: det østre helstens med tænder af to bindere (jfr. fig. 169), det andet almindelige helstens.

Begge fag har endvidere som nævnt en lille skjoldbue, hvor kapperne mødes med væggene. I loftsrummet ses, at dette led, der afslutter hvælvforlægget, også har været afsat i 3. fag, men her på nær en lille rest i nord forsvandt, da man indhuggede forlæg til de nuværende hvælvkapper (jfr. fig. 190). Det fremgår, at kappesømmen var muret med affasede rulskifter, som ved hyppig hvidtning har fået den beskrevne vulstform. Skjoldbuen, der også genfindes i sideskibenes 3. fag, viser, at man har planlagt hvælv svarende til det smalle 3. fag.

Sideskibenes vægpiller har en profilering, som gentager de respektive hovedpillers hvælvbærende led, og er ligeledes udstyret med glatte, spidsvinklede postamenter og kragbånd. På en række punkter svarer den nuværende situation dog ikke til den middelalderlige, idet Herholdts støttemure langs ydervæggene har skjult pillernes nedre del, hvorfor man i stedet har muret nye postamenter på forstærkningsmurenes overside. Fremdragelsen af den nedbrudte krypt 1874 viste nemlig (jfr. fig. 162a-b), at vægpillerne oprindelig udgik fra en lav, to skifter høj bænk umiddelbart over markstensfundamentet.[210] Af ny dato er endvidere de mure, som understøtter epitafierne i nordre sideskib, mens man i søndre sideskib har fjernet hovedparten af den fremspringende profilering på 1. fags mellempille og ladet den resterende del udgå fra murstenskonsoller. Sidstnævnte indgreb er formentlig sket i forbindelse med indretningen af Ahlefeldts kapel.

Sideskibene afsluttes i analogi med kirkens vestre afsnit af slanke, spidsbuede vægnicher, der dog ikke er så dybe som forbilledets. Det 1. fag er et langstrakt hvælv af ufuldstændig stjerneform med rudeformede slutsten, som dog for den midterstes vedkommende er omformet til cirkelskive i nyere tid. 2. fag er et almindeligt

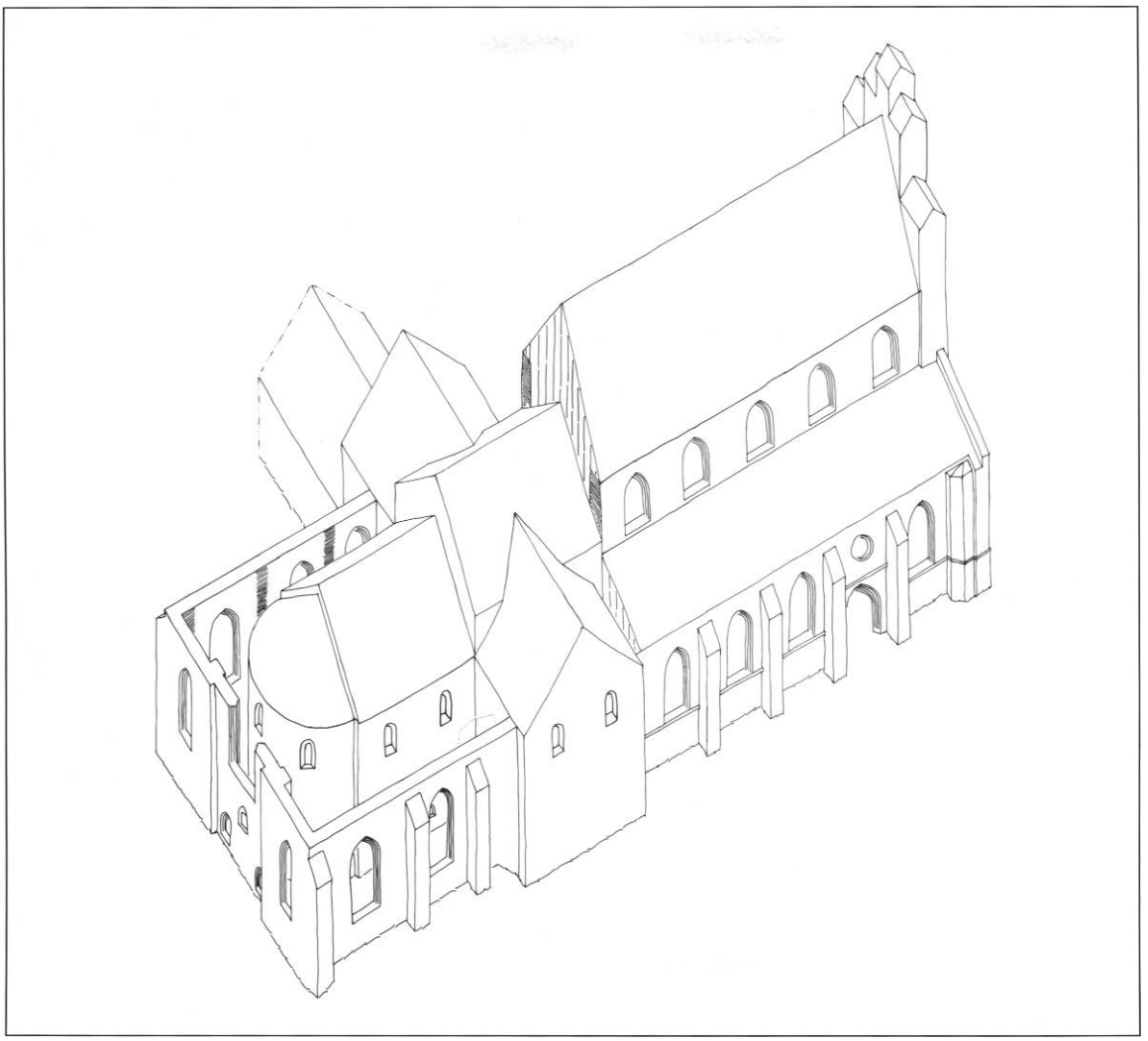

Fig. 170. Domkirkens ydre 1400-25, set fra nordøst. Opførelsen af det nuværende kor er påbegyndt og ydermurene rejst indtil sideskibenes gesimshøjde. Endnu er det romanske kor bevaret (s. 251f.). Isometrisk rekonstruktion ved Mogens Vedsø 1995. 1:600. - *Exterior of the cathedral 1400-25, seen from the north-east.*

krydshvælv, dog også med toprude. Ribberne har i begge fag pærestavsprofil, og skjoldbuerne markeres mod ydervæggene af en lille vulst; der er helstens brede overribber, til dels med bindertænder.

ETAPER I KORETS OPFØRELSE

For korets vedkommende er arbejdets gang lettere at aflæse end andre steder i kirken, og dette forhold gør det muligt at redegøre for hovedtræk i dette afsnits bygningshistorie. Karakteristisk for det nye byggeri er, foruden opgivelsen af det påtænkte tværskib (s. 237), en række *justeringer* (s. 236), som delvis var en følge af ønsket om at tilpasse det nye kor til Gisicobygningens højdeforhold.

1. Etape (*ydermure op til sideskibenes murkrone).* Det nye kor påbegyndtes på helt traditionel vis med opførelsen af gavl og sideskibe af hensyn til det ønskværdige i at lade det gamle kor og tværskib med den underliggende krypt fungere længst muligt.[211] De tre ydermure er formentlig opført sideløbende; men flankemurene synes

påbegyndt først, idet man ved disses fundering - i modsætning til gavlen - åbenbart endnu ikke havde bestemt den kommende krypts gulvniveau (jfr. s. 247). Hvis denne formodning er korrekt, må det gamle tværskibs apsiskapeller senest være nedbrudt ved nedlæggelsen af fundamenter til sideskibenes mure og åbningerne herefter blændet. Behovet for en praktisk adgang til indersiden af den nye byggeplads og til at kunne bortskaffe nedbrydningsmaterialer uden at genere brugen af kirkerummet kan være tilgodeset ved en midlertidig *arbejdsport(?)*[212] i søndre sideskibs 2. fag, senere erstattet af den spidsbuede, nu blændede dør (fig. 159) til krypten.

Man bemærker, at skifterne i søndre sideskibs 3. fag falder vestover (mod det gamle tværskib), indtil et rulskifte genopretter det vandrette byggeniveau ca. 3,5 m over den moderne granitsokkel. Dette skel markerer et kortvarigt byggestop efter indmuringen af vinduernes sål og underste skifter; om det også betyder, at den nedre del af søndre flankemur er muret fra øst mod vest, er derimod ikke en nødvendig følge heraf. Ved den fortsatte opmuring af samme mur er man i hvert

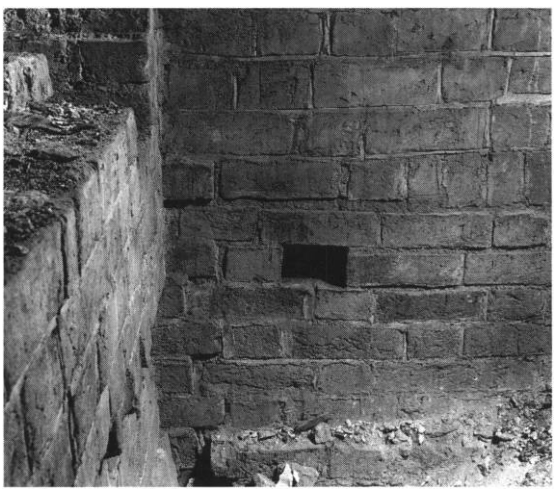

Fig. 171. Hjørnet mellem korets højkirkemur og nordre sideskibs gavl. Gavlens fortanding, hvori højkirkemuren under triforieniveau er indført, ses under gavlens afbrudte krone, jfr. fig. 101 (s. 253). HJ fot. 1992. - *The corner between the clerestory wall of the chancel and the gable of the north aisle. The toothing of the gable, into which the nave-wall, under the level of the triforium, has been inserted can be seen under the cut-off crown of the gable, cf. fig. 101.*

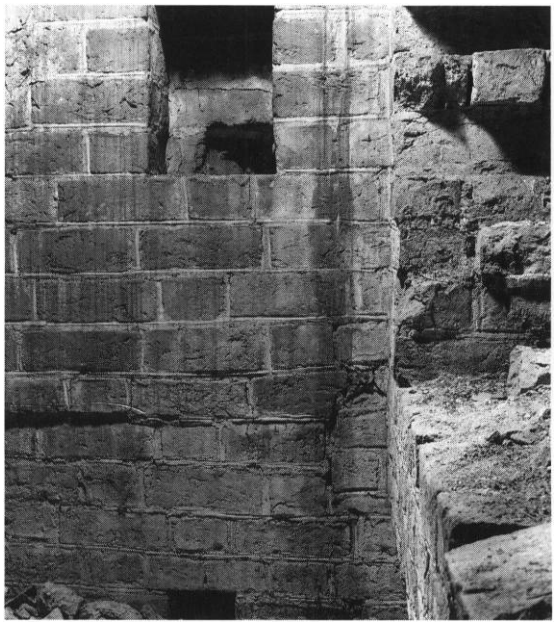

Fig. 172. Hjørnet mellem korets højkirkemur og søndre sideskibs gavl. Gavlens fortanding er synlig ud for de fem nederste skifter indtil gavlens murkrone og triforiets sål, jfr. fig. 102 (s. 253). Herover er højkirkemuren afsluttet med et fortandet hjørne, som anes over gavlens murkrone, jfr. fig. 176 (s. 254). HJ fot. 1992. - *The corner between the clerestory wall of the chancel and the gable of the south aisle. The toothing of the gable is visible from the level of the five lowest courses up to the crown of the gable wall and the sill of the triforium.*

fortsatte opmuring af samme mur er man i hvert fald udgået fra det gamle tværskibs østfacade, mod hvilken der er muret et regulært hjørne (sml. fig. 101-102) - svarende til praksis i Gisicobygningen.

Flankemurene og gavlen med deres vinduer er i første omgang ført op til et niveau ca. 50 cm under sideskibenes murkrone og gavlfod. Senere - i forbindelse med opførelsen af arkademurene (se ndf.) - er højden justeret og murkronen hævet i niveau med Gisicobygningens.

2. Etape (*midtskibets arkademure op til sideskibenes murkrone).* Efter færdiggørelsen af ydermurene var næste skridt nedbrydningen af det gamle romanske kor med tilhørende krypt. Da tværskibet foreløbig fik lov at blive stående og en tid fungerede som kor, har man været nødsa-

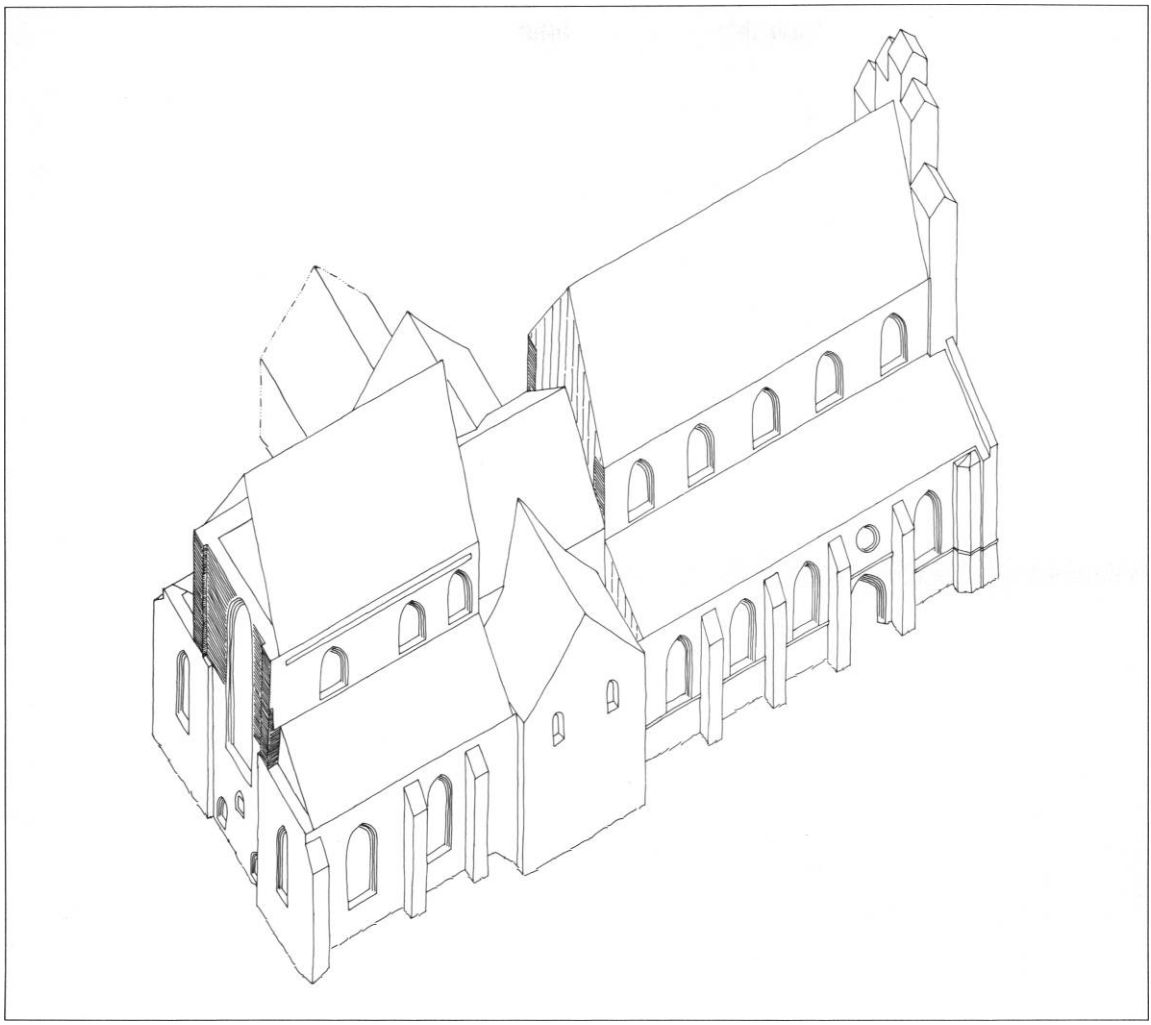

Fig. 173. Domkirkens ydre 1400-25, set fra nordøst. Opførelsen af koret er videreført, og højkirkemurene er opført på fundamenterne af det romanske kor (s. 252f.). Endnu mangler taggavlene og den øverste del af midtskibets facade, hvortil fortandinger er udført. Isometrisk rekonstruktion ved Mogens Vedsø 1995. 1:600. - *Exterior of the cathedral 1400-25, seen from the north-east.*

get til at blænde den store korbue forud for nedbrydningsarbejderne.

De nye mure, som både omfattede lavere arkader til krypten og slankere ditto mellem midt- og sideskibe, er mod øst ført ind i stående fortandinger på gavlen (jfr. fig. 172-73). Arkademurene er i første omgang afsluttet ca. 50 cm under triforiernes sålbænk, svarende til sideskibenes oprindelige højde. Efter en standsning her er sideskibenes murkroner og gavle forhøjet til nuværende niveau, der svarer til triforieåbningernes sål. Dette forløb fremgår af en række forskellige spor: Gavlfortandingernes højde, afvigelser i fugningen og udkragning af de forhøjede gavle. På den nordre arkademur markeres de to etaper af rulskifter, af hvilke det første kun strækker sig i 1. fags længde, mens det andet løber i hele korets længde og markerer triforiernes sål (jfr. fig. 101).

3. Etape *(højkirkemurene).* Efter byggeriets midlertidige standsning i højde med triforiegalleriets sålbænk er højkirkemurene inklusive triforier og vinduer ført videre fra dette niveau op til en første murkrone, som senere er ombygget

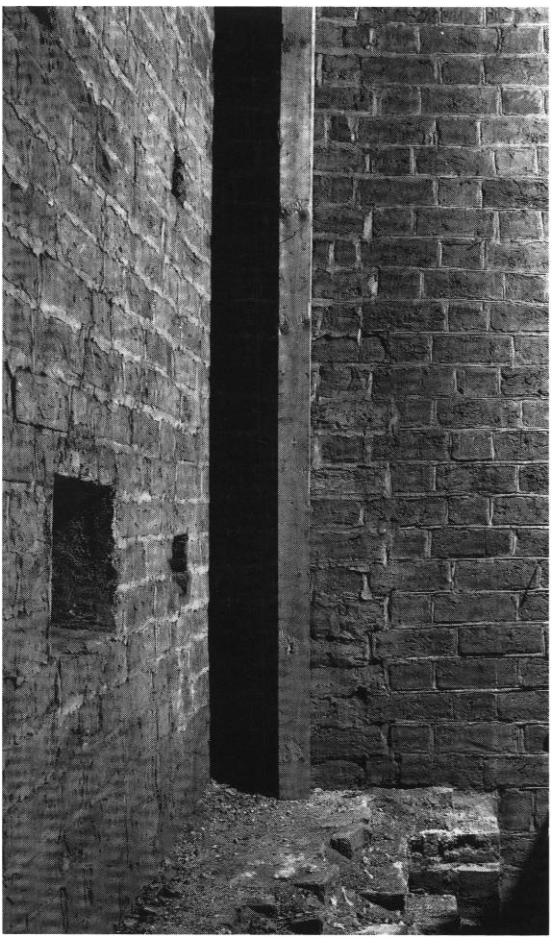

Fig. 174. Hjørnet mellem korets højkirkemur og nordre sideskibs taggavl. Umiddelbart til højre for den sekundært opstillede støttestolpe ses højkirkemurens stående fortanding, hvori gavlens murværk senere er indføjet (s. 254). HJ fot. 1992. - *Corner between the clerestory wall of the chancel and the roof-gable of the north aisle. Immediately to the right of the later-inserted support-post is the vertical toothing of the nave wall, into which the masonry of the gable was fitted.*

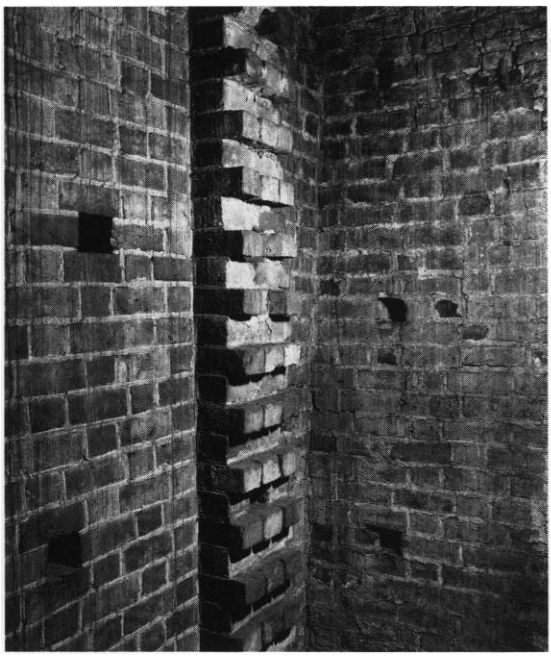
og forhøjet til nuværende gesims (jfr. ndf.). I vest afsluttedes murene med regelmæssige hjørner op til tværskibets gesimshøjde, hvorover der afsattes en stående fortanding, jfr. Gisicobygningen (s. 224); i begge tilfælde forhuggedes disse sømme (jfr. fig. 144) ved opmuringen af mellempartiet.

Interessant er den måde, hvorpå man har forberedt færdiggørelsen af midtskibets lukkemur og taggavlene. Den særlige komposition med nichen ud for hovedskibet har dikteret en speciel løsning, idet man ikke som vanligt i flerskibede anlæg færdiggjorde hovedskibets gavl separat, rejste tagværket og lukkede taggavlene. I stedet afsluttede man i øst højkirkemurene med stående fortandinger til såvel gavlfacaderne som midtskibets lukkemur.

Det skal her bemærkes, at man ved opførelsen af søndre højkirkemur tillige afsatte en fortanding mod syd til en gavltrekant af samme bredde som selve gavlen (jfr. fig. 102). Dette må formentlig bero på en fejl, og ved opførelsen af den spinkle gavl blev disse fortandinger heller ikke udnyttet. Denne fejldisposition, som ikke gentoges i nord, viser, at nordre arkademur er yngre end søndre. I det hele taget iagttages en række andre forskelle i den tekniske behandling af de to højkirkemure, som bestyrker indtrykket af, at der må være en forskel i tidspunktet for deres opførelse. Således har man i syd udsparet en række fire skifter høje huller i murværket i niveau med triforiernes sålbænk og sideskibets murkrone (jfr. fig. 102). Dette træk genfindes ikke i nordre arkademur, hvor man i stedet bemærker tre rækker af gennemløbende bomhuller, af hvilke den første i højde med triforiernes sål er tre skifter høj, de efterfølgende kun to (jfr. fig. 101). Uanset de tekniske forskelle, må der for begge arkademures vedkommende være tale om indretninger til anbringelse af hængestilladser, svarende til en praksis, som også genfindes andre steder i kirken.[213]

Ved at lade højkirkemurenes fortandinger stå tilbagetrukket for de ydre murflugter - ca. 50 cm øst for indersiden af sideskibenes gavle (jfr. fig. 174-75) - har man muliggjort færdiggørelsen af gavlfacaden som en stor sammenhængende murflade uden skæmmende grænselinjer mellem de enkelte afsnit.

Som antydet er højkirkemurenes kroner under opførelsen blevet ombygget og forhøjet ud fra ønsket om, at murkronen skulle ligge i niveau med Gisicobygningens. De ændrede murkroner, som omfatter firkløverfrise og gesims, er i syd muret i polsk skifte, i nord derimod i munkeskifte - en indbyrdes afvigelse, som falder i tråd med de ovenfor nævnte forskelle mel-

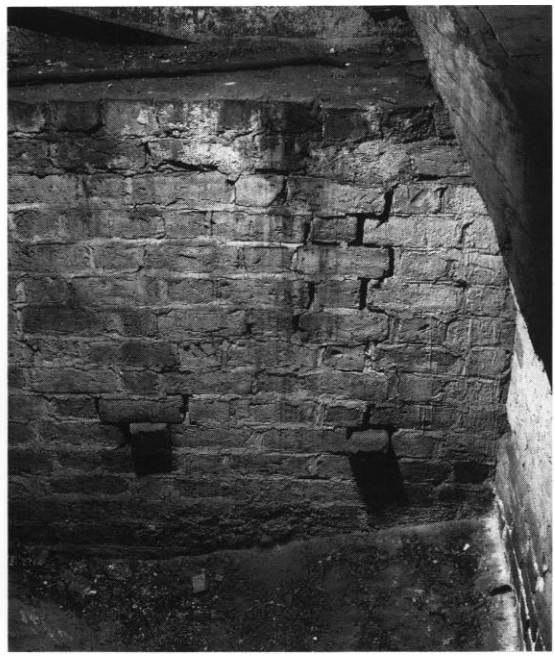

Fig. 175-76. Fortandinger i korets østende. HJ fot. 1992. 175. Fortandinger på søndre højkirkemur (jfr. fig. 177 og s. 254). 176. Sydøsthjørnet af højkorets gavl, set fra midtskibets loftsrum. Højkirkemurens fortanding til selve gavlfladen er synlig toogethalvt skifte fra hjørnet (s. 256). - *Toothings in the east-end of the chancel. 175. Toothings on the south clerestory. 176. South-east corner of the gable of the chancel, seen from the loft above the nave. The toothing of clerestory for the gable surface itself is visible two and half courses from the corner.*

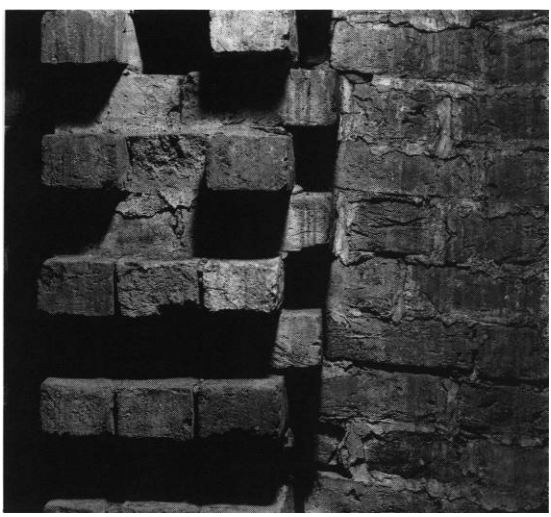

Fig. 177. Udsnit af fortanding på østenden af korets højkirkemur, set fra søndre sideskibs loft, jfr. fig. 102. Detaljen viser sammenstødet mellem fortandingen og den senere opførte taggavl (s. 260). HJ fot. 1992. - *Detail of toothing on the east end of the chancel clerestory, seen from the loft of the south aisle, cf. fig. 102. The detail shows the conjunction of the toothing and the roof-gable constructed at a later date.*

lem de to arkademure. Ombygningen, der omfatter 8-9 skifter, erkendes tydeligst på murenes indersider, hvor den giver sig til kende gennem afvigende fugning og for nordmurens vedkommende som nævnt tillige ved skiftegangen.

Efter højkirkemurenes færdiggørelse må det have været magtpåliggende at bringe det nye kor under tag, hvorfor man må forestille sig, at dette er sket i umiddelbar fortsættelse af murerarbejdet. Også sideskibene må i denne fase være lagt under tag. Det er derimod ikke umiddelbart klart, om den forhøjelse af tagfladerne, som bragte disse i flugt med Gisicobygningen, gennemførtes fra første færd eller først ved en senerejustering. Under alle omstændigheder medførte det en delvis opmuring af højkirkevinduernes underste skifter.

4. Etape (*midtskibets lukkemur samt hvælvslagning i krypt og kor).* Midtskibets østvæg er i dag indføjet i de stående fortandinger, som indvendig anes tæt op til hvælvets hjørnepiller og på loftet står tydeligt ca. 45 cm inden for hjørnerne

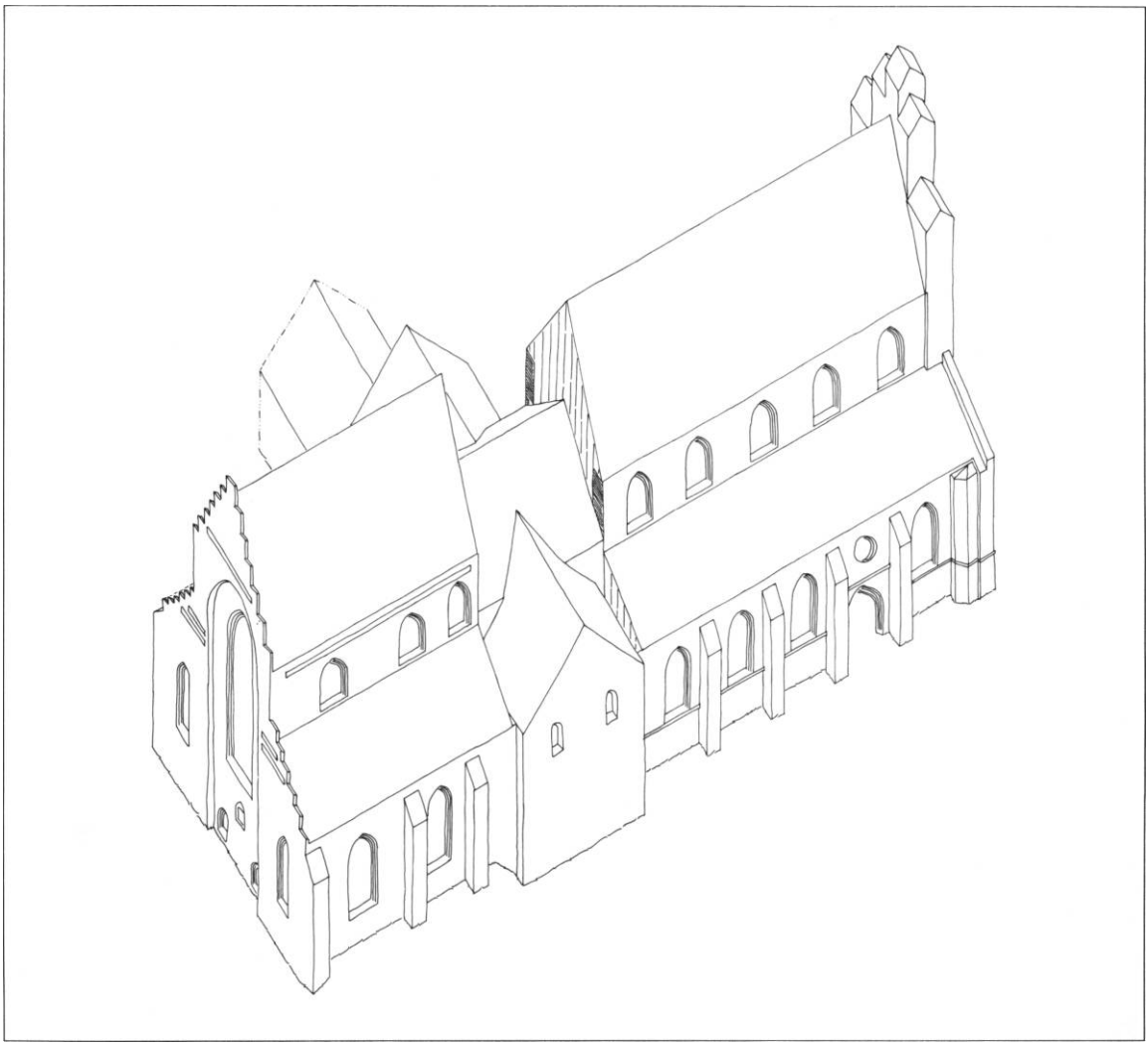

Fig. 178. Domkirkens ydre o. 1425, set fra nordøst. Det tre fag lange kor er føjet til frådstenskirkens tværskib, som endnu en årrække lå klemt inde mellem Gisicobygningen og det nye kor (s. 235f.). Isometrisk rekonstruktion ved Mogens Vedsø 1995. 1:600. - *Exterior of the cathedral c. 1425, seen from the north-east.*

(fig. 176). Mod det ydre må denne væg imidlertid i første omgang være afsluttet som en rustik mur gennemtrukket af fortandinger i flugt med højkirkemurens østende. Kun vanger og buestik til det store falsede midtervindue, som allerede var påbegyndt i gavlens første afsnit, har man været nødsaget til at færdiggøre i fuld tykkelse.

Hvælvstagningen har herefter kunnet indledes i krypten, nordre og søndre sideskib samt midtskibet. Det gælder for alle fire afsnit, at der er gennemført adskillige justeringer, hovedsagelig som følge af tilpasningen til Gisicobygningens højde (se nærmere herom s. 259).

Krypten er formentlig det første afsnit, som er indhvælvet; men det fremgår i øvrigt tydeligt af de tegninger og beskrivelser, som Herholdt lod udfærdige (jfr. fig. 162-63), at hvælvene ikke var forberedt og først fik deres endelige skikkelse efter nogen famlen og usikkerhed.

Det er således umiddelbart tydeligt, at kapperne i de to rækker hvælv langs arkademurene hviler på forlæg, som er hugget ind i murværket. De harmonerer ikke særlig godt med arka-

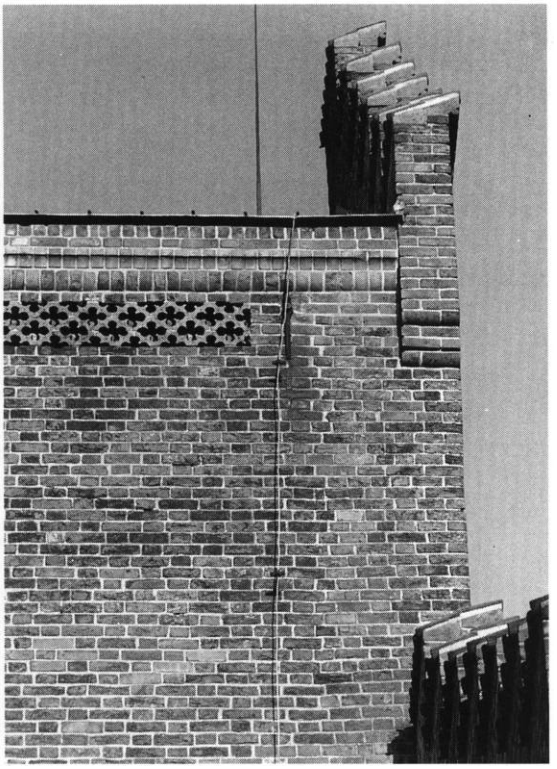

Fig. 179. Udsnit af korets søndre højkirkemur ved gavlhjørnet. Fortandingen til gavlen er synlig til højre for firkløverfrisen (s. 254). HJ fot 1994. - *Detail of the south clerestory of the chancel at the corner of the gable. The toothing for the gable is seen to the right of the quatrefoil frieze.*

derne, navnlig ikke i det smalle vestlige fag, som beskæres af hvælvkappen. Hertil kommer, at vægpillerne ved midtskibets langsider ikke er samtidige med arkaderne og pillerne i øvrigt - et forhold, som var umiddelbart aflæseligt indtil kryptens overhvidtning, og af Herholdt bl.a. registreredes på den farvelagte opmåling af en særlig velbevaret pille (fig. 163).

Tegningen viser, at krypthvælvets vægpiller var sekundært indarbejdet i arkadepillerne med benyttelse af gullige sten, der adskilte sig markant fra de mørkerøde i selve pillen.[214] Det er muligt, at man her som andre steder i koret (jfr. s. 259) har forberedt vægpillerne ved forsænkede kanaler, hvis fortandinger imidlertid måtte hugges bort, da teglformaterne i de sekundære vægpiller ikke kunne indpasses i den eksisterende skiftegang. En anden mulighed er, at man blot har ladet fladerne stå glatte, indtil man i højkorets gulvniveau gav pillerne profilknipper analogt med forholdene mod sideskibene. En tredje, dog mindre sandsynlig mulighed er, at pillerne oprindelig muredes med samme profilering som mod sideskibene - helt fra gulvet, - og at disse led først elimineredes i forbindelse med hvælvslagningen. Ifølge tegningerne (jfr. fig. 162) var pilleknipperne nemlig afhugget i forskellig højde, også under korgulvet, da man udgravede krypten.[215] Hvis der har været tale om et sådant forløb, peger det imidlertid snarere i retning af et rum med bjælkeloft.

Under alle omstændigheder er det dog sikkert, at man har haft betydelige tilpasningsvanskeligheder, da hvælvslagningen skulle iværksættes. Eksempelvis overskæres det gådefulde gavlvindue (s. 241) af højkorets gulv, som efter hvælvslagningen kom til at ligge højere end beregnet. Et andet punkt, hvor bygmesterens usikkerhed og vanskelighederne med indpas-

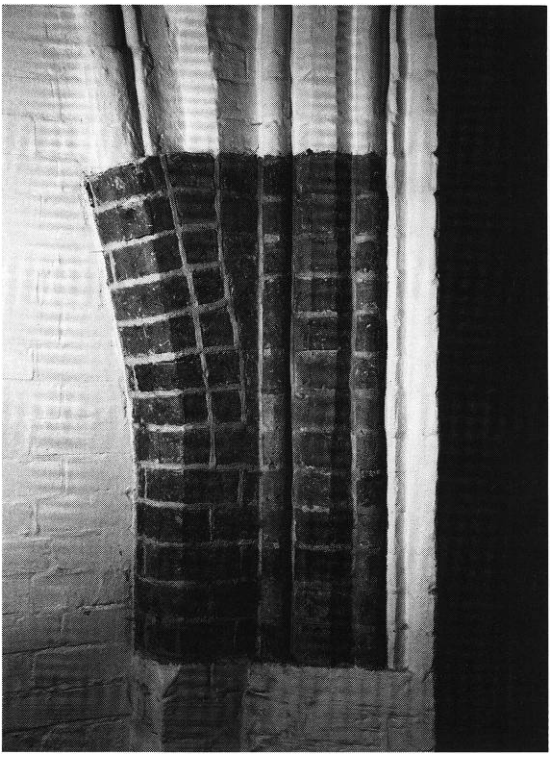

Fig. 180. Afbrudt arkadepille i kryptens nordvestre hjørne (s. 258). HJ fot. 1992. - *Truncated arcade pillar in the north-west corner of the crypt.*

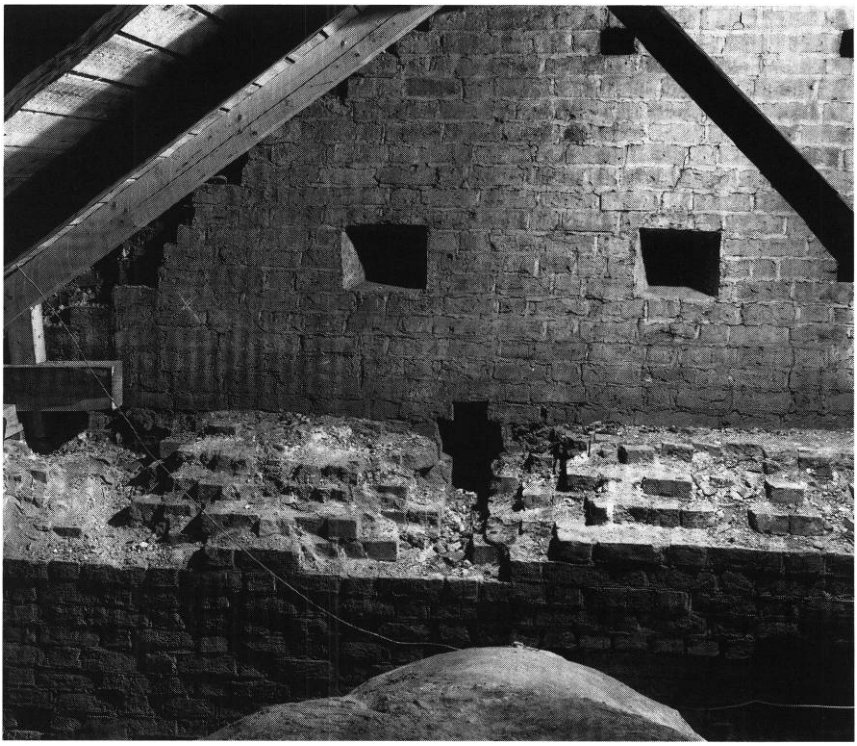

Fig. 181. Nordre sideskibs østre taggavl, set fra loftsrummet (s. 253, 260). HJ fot. 1992. - *East roof-gable of the north aisle, seen from the loft.*

ning af hvælvene endnu tydeligt lader sig iagttage, er kryptens vestvæg. Her ses rester af affasede bueslag (fig. 180), som er sekundære i forhold til langmurenes arkader, men senere selv blev fjernet på nær de stumper ved hjørnerne, som danner vederlag for hvælvribberne. Herholdt har omhyggeligt gjort rede for disse

Fig. 182. Hvælvlomme i syd mellem midtskibets 2. og 3. fag med rester af midlertidig lukkemur inden opførelsen af 3. hvælvfag (s. 259). HJ fot. 1994. - *Vault-pocket in the south between bays 2 and 3 of the nave, with the remains of a temporary closing wall from before the construction of the 3rd vault.*

levn (jfr. fig. 162), og man bemærker, at de bevarede ribbestumper har en anden (og ældre) profil end den ellers benyttede (jfr. fig. 163).

Tolkningen af vestvæggens arkaderester, hvis materiale omfatter dårligt brændte sten af gullig-violet gods, er problematisk. Der kan som foreslået af Chr. Axel Jensen være tale om arkadeblændinger i en lukkemur foran det på opførelsestidspunktet endnu stående tværskib, arkader, som man ved hvælvslagningen har nedbrudt af pladshensyn, idet der tydeligvis har været problemer med indarbejdningen af hvælvene i det smalle vestfag.

Herholdts udgravningsrapport og de ledsagende tegninger (fig. 162-63) antyder forskellige tolkningsmuligheder, men materialet er ikke tilstrækkelig detaljeret til at besvare de spørgsmål det rejser og er i øvrigt heller ikke ganske korrekt.[216] Tegningerne (og de nuværende forhold) viser, at frådstenskryptens vestlige del har været bevaret, da man ombyggede den østlige og skabte den gotiske afløser. Rester af en lukkemur i flugt med østsiden af de bevarede frådstenspiller viser, at man har afskilret den gamle

krypts vestafsnit. Det kan ikke udelukkes, at sidstnævnte en tid lang har fungeret som adgangsvej. Herfor taler den omstændighed, at der kun fandtes rester af lukkemure i den nordligste af de gamle arkader,[217] mens der til gengæld for vestenden af sideskibene var anlagt spærremure, der skønnedes at være samtidige med den nye krypts piller.

Det forekommer dog nærliggende, at man må have søgt en anden løsning fra det øjeblik hvælvslagningen i midterkrypten planlagdes. Det nye todelte system lod sig ikke forene med den gamle krypts tredeling. De afbrudte arkadeansatser kan have skullet danne en todelt arkade i analogi med østvæggens. Af pladshensyn er denne løsning opgivet, og hvælvene er i stedet hugget ind i den med frådstenspillerne flugtende lukkemur. Herholdts løsning, med tre arkadeblændinger svarende til frådstenskryptens fagdeling og med blændingsbund let tilbagetrukket i forhold til frådstenspillernes østside, kan derimod ikke bringes i harmoni med de registrerede fund.

I korets øvrige afsnit er hvælvslagningen i første omgang begrænset til de to østre fag, mens man for det smalle 3. fags vedkommende afventede mellempartiets opførelse i strid med de oprindelige planer (jfr. s. 236f.). Her har man formentlig indtil videre nøjedes med †*trælofter*. Åbningen mellem de vestlige gjordbuer og disse nødlofter synes lukket med halvstensmure, som endnu delvis er synlige i loftsrummene (jfr. fig. 182).

Ved Herholdts istandsættelse konstateredes endvidere, at vægpillerne i søndre sideskib var sekundære (jfr. fig. 91, 244) og først indmuret i de hertil afsatte, endnu synlige render i forbindelse med hvælvslagningen. Dette er dog næppe nogen ualmindelig praksis (jfr. fig. 143 og s. 257), og lignende spor i nordre sideskib kan vel være sløret ved pillernes indarbejdning. Det er ligeledes tydeligt, at forlæggene til sideskibenes hvælv oprindelig var afsat i et lavere niveau, som hævedes, da hvælvene blev opført.[218] Endnu en justering bemærkes i søndre sideskibs østre niche, hvor såvel vinduets som nichens stik er gjort stejlere under opførelsen.[219] Til

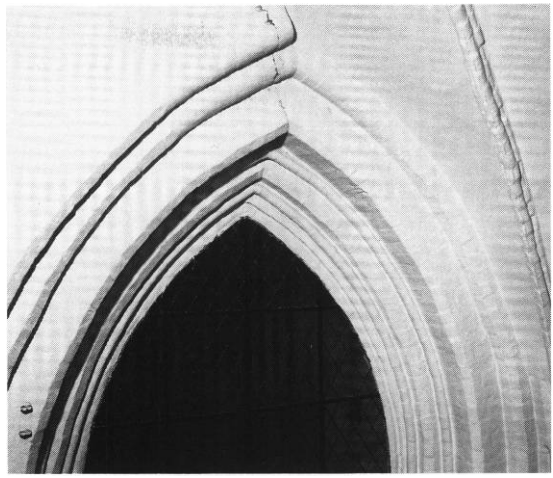

Fig. 183. Udsnit af højkorets østligste arkade, set fra søndre sideskib. Østre havidel af arkadens yderste profil skjules af den sekundære hvælvkappe (s. 260). HJ fot. 1993. - *Detail of the arcade furthest to the east in the chancel, seen from the south aisle. The eastern half of the outermost profile of the arcade is hidden by the secondary severy.*

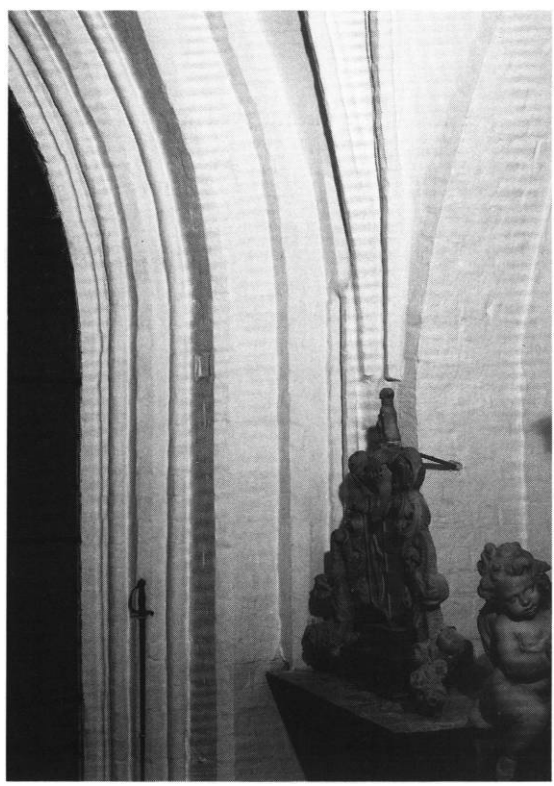

Fig. 184. Udsnit af søndre sideskibs nordøstre hjørne med sekundært indarbejdede hvælvribber (s. 260). HJ fot. 1993. - *Part of the north-east corner of the south aisle, with secondarily inserted vault-ribs.*

trods for disse reguleringer er det ikke lykkedes at skabe en harmonisk forbindelse mellem sideskibenes hvælvkapper i det langstrakte østfag og højkirkens arkader, der i søndre sideskib skæres af hvælvet på en særdeles uskøn måde (jfr. fig. 183-84).

Højkirkens to hvælvfag er opført efter murenes forhøjelse og dette forklarer, at vederlaget ligger højere end vinduernes oprindelige sålbænk, hvor det ellers er normen, at disse højder er koordineret (jfr. fig. 98).

5. Etape *(korgavlens facader).* Set fra lofterne er det tydeligt, at de spinkle gavltrekanter (jfr. fig. 101-02, 181) skiller sig ud ved deres sjuskede udførelse samt afvigende skiftegang (munkeskifte). Disse tillukninger af loftsrummene er udført samtidig med færdiggørelsen af midtskibets øvre facader og således ført ind i de fortandinger, som afventede arbejdets afslutning. På dette punkt iagttages en forskel, idet gavlens murværk ikke lod sig indpasse i søndre højkirkemurs fortanding (jfr. fig. 102), men derimod er fint sammenpasset i nord (jfr. fig. 174).

Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at mens sideskibenes gavltrekanter også for facadernes vedkommende er henmuret i munkeskifte, er de øvrige facader muret i polsk skifte.

SAMMENFATNING

Datering og arkitektoniske forudsætninger. Der er ikke blandt de bevarede oplysninger om økonomiske subsidier nogen, som specielt refererer til korets opførelse.[220] En sikker *terminus ante quem* repræsenteres kun af mellembygningen, som stod under opførelse senest i 1460'erne (s. 274); men herudover må en nærmere datering hovedsagelig bero på stilistiske vurderinger af bygningens type og detaljer. Det fremgår tillige af de mange etaper og justeringer, at byggeriet formentlig har strakt sig over en længere periode.

Med sin flade gavl knytter koret sig til de flerskibede kirker uden særskilt korparti, der allerede fra midten af 1200'erne vandt indpas i Nordtyskland og Sverige.[221] I Danmark fik denne mere asketiske korløsning, som bl.a. fremmedes af tiggermunkeordnerne, dog først større udbredelse i 1400'erne, dels i klosterbyggeriet (birgittinerne, karmelitterne),[222] dels ved købstædernes mere monumentale sognekirker (Køge, Nyborg og Helsingør).[223] Der er blandt disse navnlig grund til at hæfte sig ved klosterkirken i Maribo, som lå i stiftet og ud over den store skærmfacade kan opvise både tekniske og formelle paralleller til det nye kor i biskoppens hovedsæde. Således er murværket i klosterkirkens ældste afsnit også lagt i polsk skifte, og midtskibets hvælv har i de fire vestlige fag samme sjældne stjerneform, som allerede benyttedes i Gisicobygningen. De resterende hvælv i Maribos midtskib er regulære stjernehvælv, men i øvrigt af en type, som svarer nøje til korets østlige midtskibsfag i S. Knud.[224]

Det må på denne baggrund anses for sandsynligt, at byggeriet af det nye kor og opførelsen af birgittinerkirken delvis er forløbet parallelt og muligvis i perioder med benyttelse af samme håndværkere. Klosterkirken i Maribo kan være påbegyndt allerede i 1400'ernes første årtier og var med sikkerhed nået mere end halvvejs, da der 1446 udstedtes afladsbreve til dens færdiggørelse.[223] Opførelsen af domkirkens kor må formentlig ligeledes have strakt sig over en række årtier fra begyndelsen til hen imod midten af 1400'erne. Det kan være påbegyndt allerede omkring århundredeskiftet, og i 1430'erne, da bispen på ny søger at øge sine indtægter,[220] bl.a. ved alterdonationer (jfr. Helligtrekongers alter s. 88), kan byggeriet tænkes midlertidigt afsluttet med indhvælvningen af de to østlige hvælvfag. En datering af korets færdiggørelse til o. 1440 harmonerer også med stilen i de †kalkmalerier, som engang smykkede de to østligste midtskibshvælv (s. 392). Forekomsten af mere specifikke arkitekturdetaljer, såsom brugen af kløverbladsfriser strider heller ikke mod en sådan tidsfæsteise.[226]

Det er ovenfor fremhævet, at koret arkitektonisk set kan forstås som en sparemodel, der efter opgivelsen af et muligt tværskib opførtes som en forenklet gentagelse af Gisicobygningen i pagt med tidens tendens til at undlade særlig fremhævelse af koret. Takket være kryptanlægget skiller Odensekoret sig dog ud fra det store flertal af tidens kirkebygninger, som længe havde givet afkald på den tidligere så yndede form for underkirke.[227] Odensekorets krypt med de åbne sidegange repræsenterer trods enkelte ældre paralleller[228] en selvstændig løsning på den givne opgave: kryptens opretholdelse, betinget af såvel historisk-liturgiske som praktisk-terrænmæssige grunde, hvortil kom ønsket om at muliggøre en form for koromgang. Et hjemligt eksempel på en sådan halvt »underjordisk« koromgang er bevaret i Haderslev, ligeledes dikteret af specielle topografiske forhold.[229] Endelig skal det nævnes, at der under Maribos kor anlagdes en samtidig kryptkælder, også betinget af særlige terrænforhold.[230]

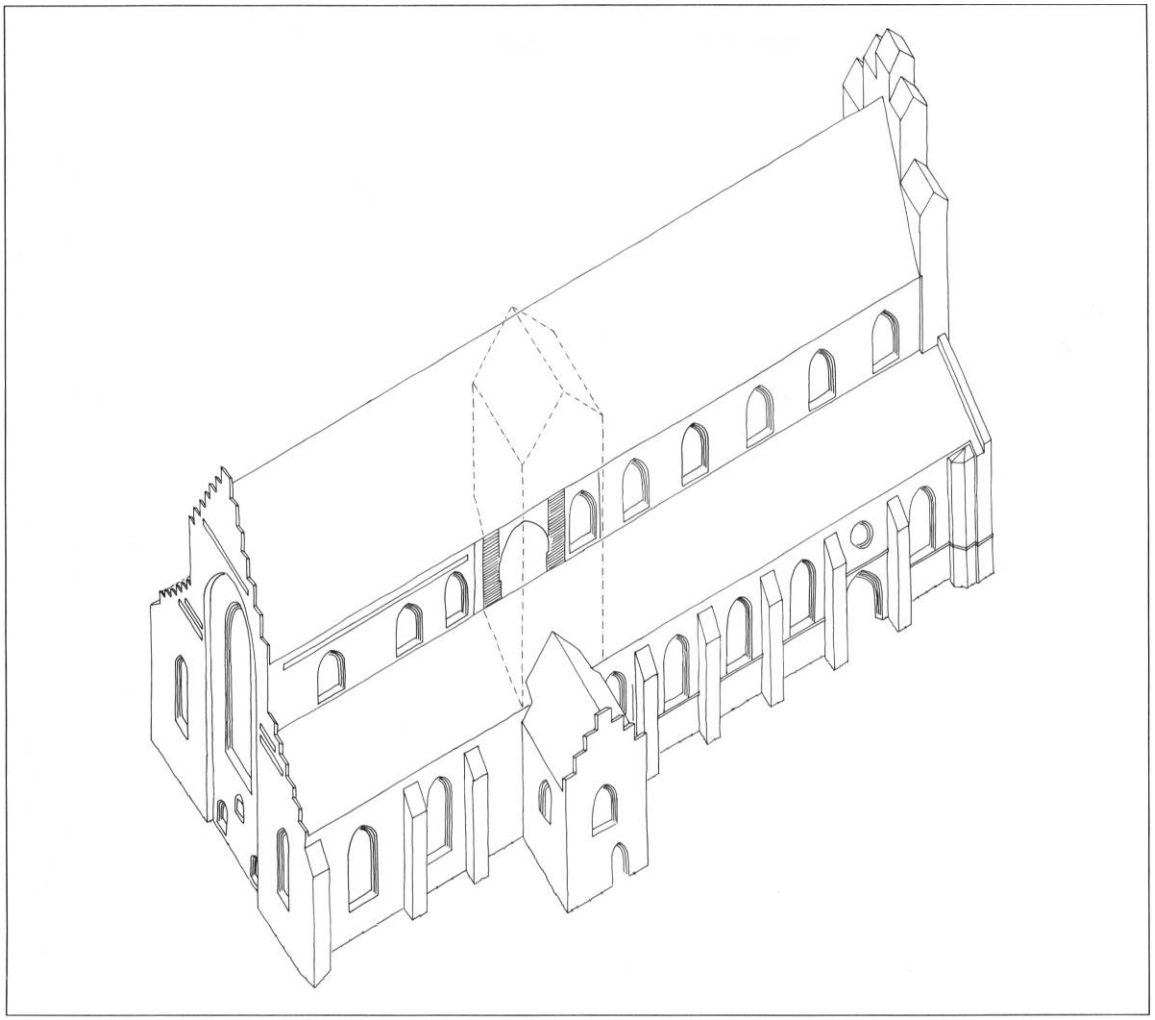

Fig. 185. Domkirkens ydre o. 1475, set fra nordøst. Ved mellembygningens opførelse forsvandt den sidste rest af frådstensbygningen. Over Knudskapellet på nordsiden er antydet det planlagte klokketårn (s. 266, 270). Isometrisk rekonstruktion ved Mogens Vedsø 1995. 1:600. - *Exterior of the cathedral c. 1475, seen from the north-east.*

MELLEMBYGNINGEN

INDLEDNING

Kirkens 4. og 5. fag, som forbinder Gisicoafsnittet med koret, er først påbegyndt ved midten af 1400'erne efter nedbrydningen af det romanske tværskib. Opgaven har været at sammenføje de ældre, tilgrænsende afsnit, hvis manglende harmoni i dimensioner og detaljer man delvis har kunnet sløre ved en række særfunktioner i disse fag på grænsen mellem højkoret og lægmandskirken. Her tænkes først og fremmest på et planlagt †tårn over nordre sideskib (s. 266), det 1466 opførte †S.Knuds kapel (s. 270), †lektoriet (s. 272) og forbindelsen med klosterets

østfløj (s. 276). Tårnet blev aldrig fuldført, og såvel kapellet som lektoriet forsvandt efter reformationen, ligesom klosterfløjen blev gennemgribende omdannet. Sporene efter disse indretninger er til dels endnu synlige. Dog blev de ved Herholdts restaurering, navnlig i det indre, vidtgående sløjfet til fordel for en ensretning af de arkitektoniske former.

Disse forsvundne eller aldrig færdiggjorte indretninger behandles her som en integreret del af mellembygningen, bortset fra klosteret, der beskrives i et særskilt afsnit.

MATERIALER OG TEKNIK

Fundamenterne i mellembygningen er ikke nærmere undersøgt, bortset fra påvisningen af en »strækmur« under pillerne i nordre arkaderække, ligesom sylden under et stykke af sydmuren var blottet ved undersøgelsen i konsistoriet. *Strækmurens* sydside er synlig fra gravkælderen over resterne af frådstenskryptens nordvestre del (jfr. fig. 186). Endvidere konstateredes den 1947 ved udgravningen af frådstenskirkens nordvestre korsskæringspille (jfr. fig. 66), hvor bredden måltes til 216 cm.

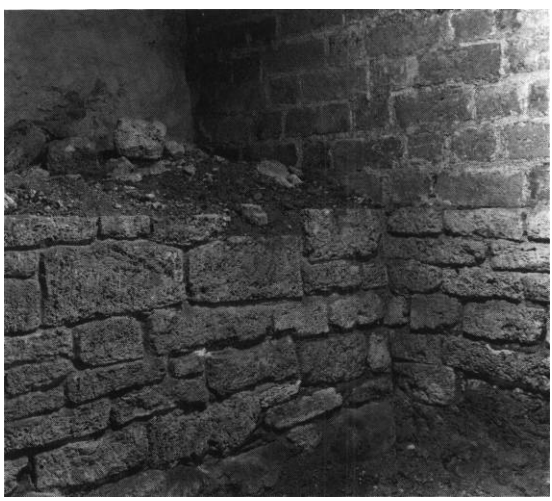

Fig. 186. Rester af frådstenskirkens krypt: Vestforlængelsens nordvestre, delvis rekonstruerede hjørne, set fra eftermiddelalderlig gravkælder (s. 164). Over den nordre frådstensmur ses mellembygningens strækmur (s. 262). HJ fot. 1993. - *Remains of the crypt from the church built of calcareous tufa: the north-west, partly reconstructed, corner of the western extension, seen from the post-medieval burial vault. Above the calcareous tufa of the north wall the brick support-wall of the middle-building can be seen.*

Opførelsen af mellempartiets sydmur har kunnet foregå umiddelbart nord for det romanske tværskibs gavl, hvis markstenssyld delvis er bortgravet, da man nedlagde det nye fundament, hvis store kampesten sprang indtil 75 cm frem for murflugten (jfr. fig. 202).

Stenmaterialet består af flammede røde eller mørkerøde sten, hvis størrelser varierer mellem 26-28x13-14x8-9 cm i nordre sideskib mod 25-27x11,5-14x8-9 cm i søndre. Overalt er benyttet polsk skifte, og fugerne er ryggede eller simpelt udglattede.

YDRE

Begge facader fremtræder nu i højere grad end oprindelig tilpasset naboafsnittene. På *nordfacaden* har Herholdt dog respekteret en række spor, som umiddelbart giver vigtige oplysninger om S. Knuds †kapel og det planlagte †tårn. Sideskibet har nu samme høje sokkelparti (med sortglaseret vandnæseprofil) som Gisicobygningen, men dette træk er ikke autentisk.[231] De to spidsbuede *vinduer* fremtræder siden 1869 som nøje pendanter til de tilgrænsende lysåbninger i Gisicoafsnittet, såvel i profil som ved benyttelsen af sortglaserede sten. Østfagets vindue er imidlertid tidligst indsat efter kapellets nedrivning, og begge er med sikkerhed gennemrestaurerede af Herholdt.

Østfaget var oprindelig skjult bag S. Knuds kapel, og endnu ses omkring vinduet, ude såvel som inde, dele af den høje, spidsbuede †*arkade* (jfr. fig. 94, 196), som forbandt kapellet med kirken. Det ydre stik er helstens, vekselvis sammensat af to bindere og en hel sten.

De to *støttepiller,* af hvilke den østre siden 1633 indgår i Valkendorfs kapel, er først opført efter nedrivningen af det middelalderlige S. Knuds kapel 1582 og dækker delvis stikket til arkadeåbningen. Sidstnævnte blændedes samtidig hermed, bortset fra en lille †*dør,* som i ændret skikkelse (s. 304) var bevaret frem til Herholdts restaurering. Støttepillerne er af store røde sten,

Fig. 187. Udsnit af højkirkemurens nordside med spor efter planlagt †tårn over mellembygningens sideskib, sml. fig. 192 (s. 266). HJ fot. 1992. - *Detail of the north side of the clerestory, with traces of a planned †tower above the middle-building's aisle, cf. fig. 192.*

men lagt i krydsskifte. Den vestre, som har bibeholdt sin funktion, har fornyet gesims, svarende til Gisicoafsnittet, og det samme gælder sideskibets murkrone.

Højkirkemuren præges af forberedelserne til østfagets tårn i skikkelse af fortandinger til øst- og vestmurene samt et spidsbuet skjoldbuestik til et planlagt hvælv (fig. 187). Både fortandingerne og hvælvforlægget er fornyet af Herholdt, og førstnævntes oprindelige form kan nu bedst studeres fra loftsrummet (jfr. fig. 192-94). Vestfagets højkirkevindue er i modsætning til sideskibets vinduer ikke ændret og tilpasset Gisicoafsnittets, som det i øvrigt overstiger en anelse i højden. Profilen er bemærkelsesværdig (fig. 188) ved benyttelsen af normalsten i de to inderste led.

Gesimsen, som må være oplagt efter indstillingen af tårnbyggeriet, er formentlig middelalderlig og sammensat af to trinvis udkragede rulskifter, et affaset over kvartrundt.

Sydfacaden er i dag mere anonym i sin fremtræden, navnlig på grund af omfattende skalmuringer og de eftermiddelalderlige ændringer i klosterets østfløj, som dækker hovedparten af sideskibet.

Den del af det vestre fag, som går fri af konsistoriet, har ved Herholdts restaurering fået høj sokkel som Gisicoafsnittet, og herover åbner sig et nyere spidsbuet stavværksvindue, hvis sålbænk er hævet syv skifter i forbindelse med en ændring af konsistoriets tagværk. Lige vest herfor er bevaret dele af vange og stik til et formentlig oprindeligt †*vindue,* som også giver sig til kende i det indre.

Sideskibets *gesims* er fornyet i overensstemmelse med Gisicoafsnittets, mens højkirkens er oprindelig og af samme form som nordsidens. Højkirkemurens to vinduer er lidt enklere i profil end nordsidens, men i øvrigt velbevarede (jfr. fig. 145).

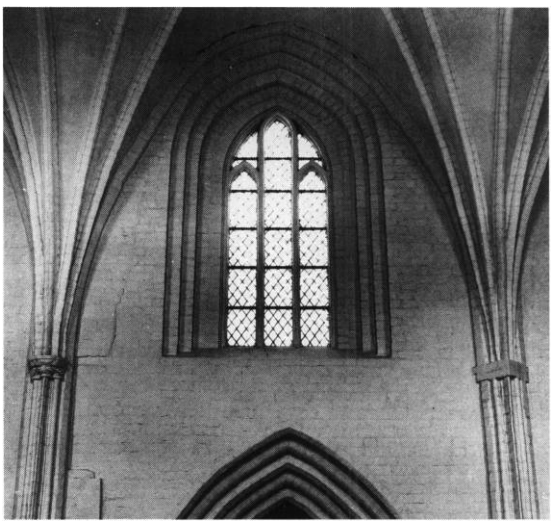

Fig. 188. Udsnit af langhusets nordre højkirkemur i 5. fag med spor i fagets vestre del efter Gisicoafsnittets og mellembygningens sammenføjning (s. 274). HJ fot. 1992. - *Part of the north wall of the clerestory, 5th bay, with traces, in the west part of the bay, of where the Gisico building and the middle-building were joined.*

INDRE

Mellemafsnittets indre er ved Herholdts restaurering harmoniseret på en række punkter, navnlig i arkaderne, for herved at bringe det i større samklang med de tilgrænsende afsnit.

De spidsbuede *arkader* udgår fra piller, hvis grundplan er beslægtet med Gisicoafsnittets, mens de i detaljerne, ved brugen af spidsvinklede murklodser til markering af postamenter og hvælvvederlag samt ved udeladelsen af kragbånd i arkadebuerne, svarer til koret. Pillernes yderste pærestavsprofiler er i det væsentligste fornyet, og nordsidens østligste arkadefag er helt nyopført, idet dette fag oprindelig havde været lukket og tænkt som en del af det planlagte tårn (s. 268). I den moderne åbning har man tillige indmuret en lav, spidsbuet dobbeltarkade, som bærer den her opstillede kongestol (s.d.).

Bortset fra pærestaven er profilen i de tre oprindelige arkader skiftevis affaset og rundet. I den vestlige nordarkade er næstyderste skråkant ikke ført op, men findes kun på et stykke af nordsiden og er ellers ombyttet med et rundet led.

Nordsidens østre fag, d.e. tårnfaget, har hverken triforie eller vindue og brydes alene af en høj, spidsbuet spareblænding, der strækker sig helt op til hvælvets skjoldbue. Blændingens nedre del har affasede hjørner, men er ellers simpelt retkantet. I fagets vestre del står som blænding den øverste del af en fladbuet †*dør* med rundede vanger, der har skullet give adgang til tårnet.

Nordsidens vestfag og begge fag i sydsiden har både triforier og vinduer. Førstnævnte er muret med en skiftende profilering (fig. 199), som i nord er meget enkel. Også vinduernes profilering afviger som nævnt i nord og syd, men i alle tre tilfælde er der indvendig kun benyttet almindelige retkantede sten.

Mellempartiets *hvælv* er bygget samtidig med indhvælvningen af korets 3. fag. De tre midtskibshvælv, hvis puklede, stejle kapper skiller sig tydeligt ud (jfr. fig. 98), har et ribbesystem svarende til langhusets øvrige midtskibshvælv. Ribber og gjordbuer er muret af spidsryggede formsten med pærestavsprofil (fig. 191) og mødes i en diagonaltstillet toprude. De to hvælv i det egentlige mellemparti har rulskiftestillede skjoldbuer, hvis nedre del er skråt affaset. Disse skjoldbuer har et særpræget bugtet forløb (jfr. fig. 188), som vidner om en justering under opførelsen, formentlig som følge af, at vinduerne blev højere end først beregnet. Ved opmuringen af det tredje hvælv, som dækker korets smalle vestfag og mellempartiets østre del, har man måttet fjerne de oprindelige skjoldbuer (s. 236) og i stedet indhugge forlæg i murværket og opmure vederlag, som delvis dækker vinduernes østvendte karmsider (jfr. fig. 191).

Sideskibenes vægge fagdeles her som i kirkens ældre dele af vægpiller, hvis profiler svarer til Gisicoafsnittets, mens postamenter og vederlag markeres af samme spidsvinklede murklodser som i koret.

I nordre sideskibs vinduesløse 3. fag, hvor koret og mellempartiet er sammenføjet, findes nu den kurvehanksbuede åbning til Valkendorfs kapel, som er indsat i forbindelse med dettes opførelse 1633 (s. 299). I det næstfølgende 4. fag er stik og vanger af den blændede arkade endnu

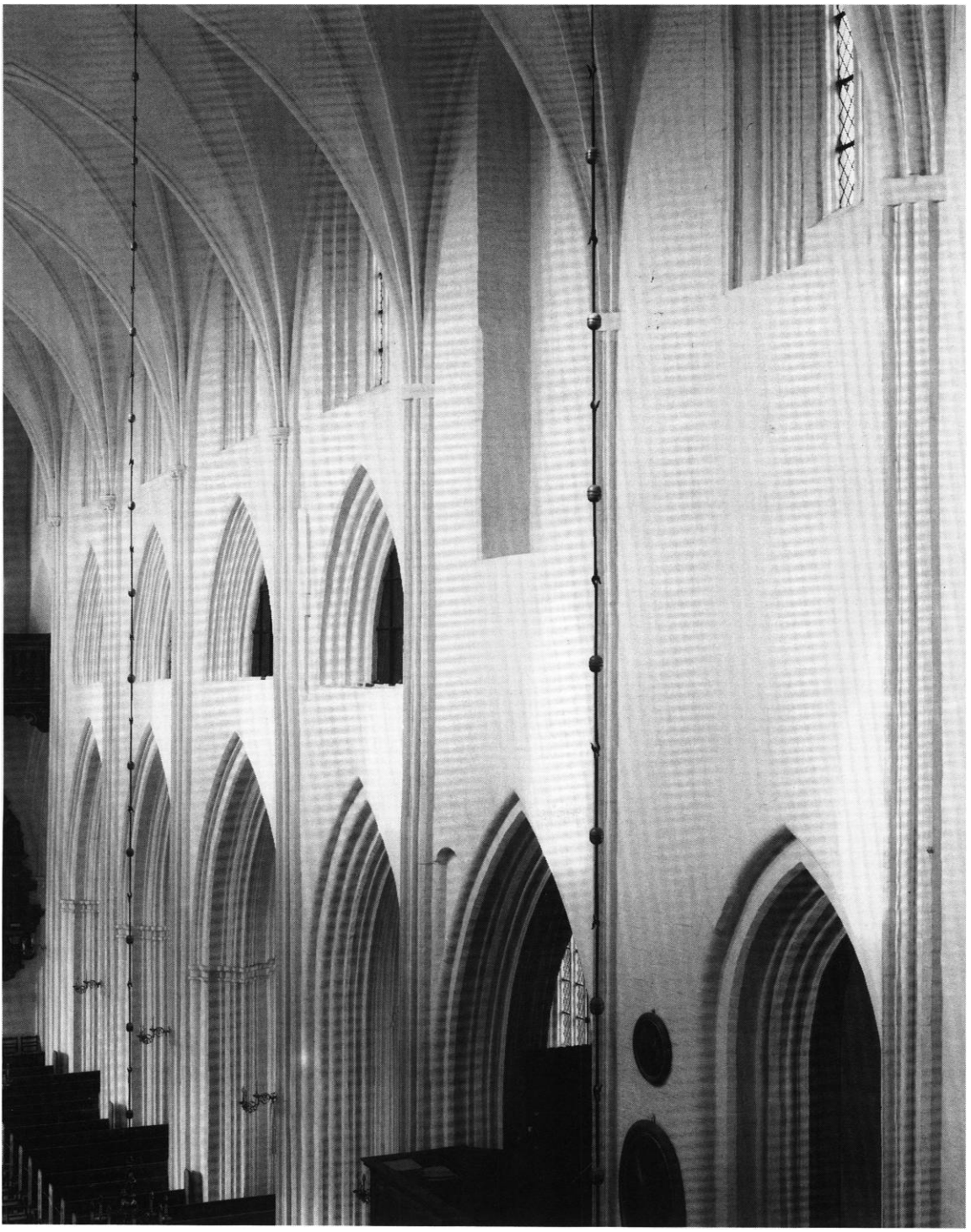

Fig. 189. Udsnit af midtskibets nordvæg, set mod vest. HJ fot. 1992. - *Part of the north wall of the nave, looking west.*

delvis synlige (sml. fig. 196) og viser, at åbningen til det nedrevne kapel har udfyldt omtrent hele fagets bredde.

Søndre sideskibs 3. og 4. fag er vinduesløse. Sidstnævnte rummer døren til konsistoriesalen, først indsat i 1639 (s. 295). En højtsiddende †*dør,* som har forbundet klosterfløjen med et †lektorium, beskrives i forbindelse med sidstnævnte (s. 272, 277).

5. fag belyses af det tidligere beskrevne nyere vindue, som har afløst et oprindeligt, hvis vestre karm også anes mod det indre. I væggens nedre del er bevaret spor efter to blændede †*dørnicher,* begge med fladbuet rulskiftestik. Den østre måler i murflugten 159x119 cm, den vestre 142x121 cm. Deres funktion omtales i forbindelse med klosterfløjen (s. 277).

Sideskibenes *hvælv* dækker i lighed med midtskibets tillige korets 3. fag, men er i øvrigt ikke ens i de to skibe. I nord er de pærestavsprofilerede gjordbuer og ribber, som mødes i diagonaltstillet toprude, en videreførelse af hvælvet i sideskibets 2. fag, blot markeres skjoldbuerne her med affaset rulskifte. I syd, hvor vægpillen mellem 4. og 5. fag er borthugget af hensyn til epitafiet over Peder Eilschou (†1783), markeres skjoldbuerne på tilsvarende måde, mens ribberne afviger sig. I 3. hvælvfag, hvor kor og mellemparti mødes, har gjordbuen og ribberne pærestavsprofil, men for sidstnævntes vedkommende afløses profilstenen af almindelige retkantede i hvælvets øvre del omkring topruden. I 4. og 5. fag er ribber og gjordbue af almindelige sten, henholdsvis kvartstens og halvstens brede.

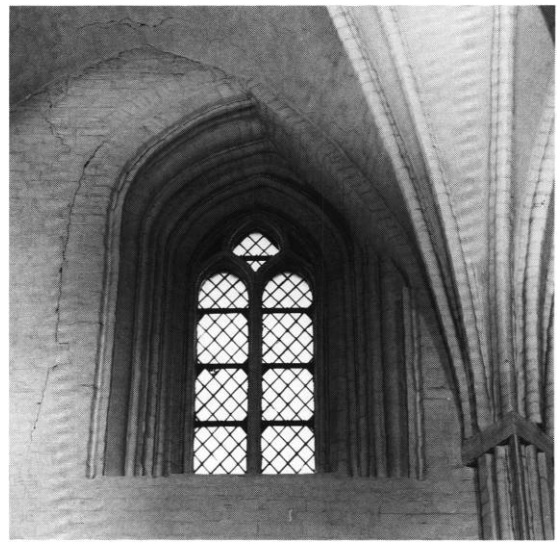

Fig. 191. Udsnit af nordre højkirkemur med vindue i korets 3. fag (s. 241), sekundært beskåret af mellembygningens hvælv (s. 264). HJ fot. 1992. - *Part of the north clerestory with the window of the 3rd bay of the chancel, cropped by the later vault of the middle-building.*

Fig. 190. Udsnit af korets nordre højkirkemur med sekundært indhugget hvælv i 3. fag (s. 264). Øst herfor rester af midlertidig lukkemur fra tiden før mellembygningens opførelse og indbygningen af de hermed samtidige hvælv (s. 259). HJ fot. 1992. - *Detail of the north wall of the chancel clerestory with evidence of a secondary vault in the 3rd bay. East of this are the remains of a temporary closing wall from the period before the middle-building existed and before the vaults contemporary with it were constructed.*

PLANLAGT †TÅRN

Det påtænkte tårn over nordre sideskibs 4. fag er som nævnt aldrig blevet fuldført, men var endnu en realitet for byggeledelsen, da højkirkemuren opførtes. Det fremgår af fortandinger, der nu bedst kan studeres fra loftsrummet (jfr. fig. 192-94), at tårnets nord- og sydside var planlagt som forhøjelser af kirkens langsgående murværk, mens øst- og vestsiden skulle ride på svære aflastningsbuer umiddelbart oven over si-

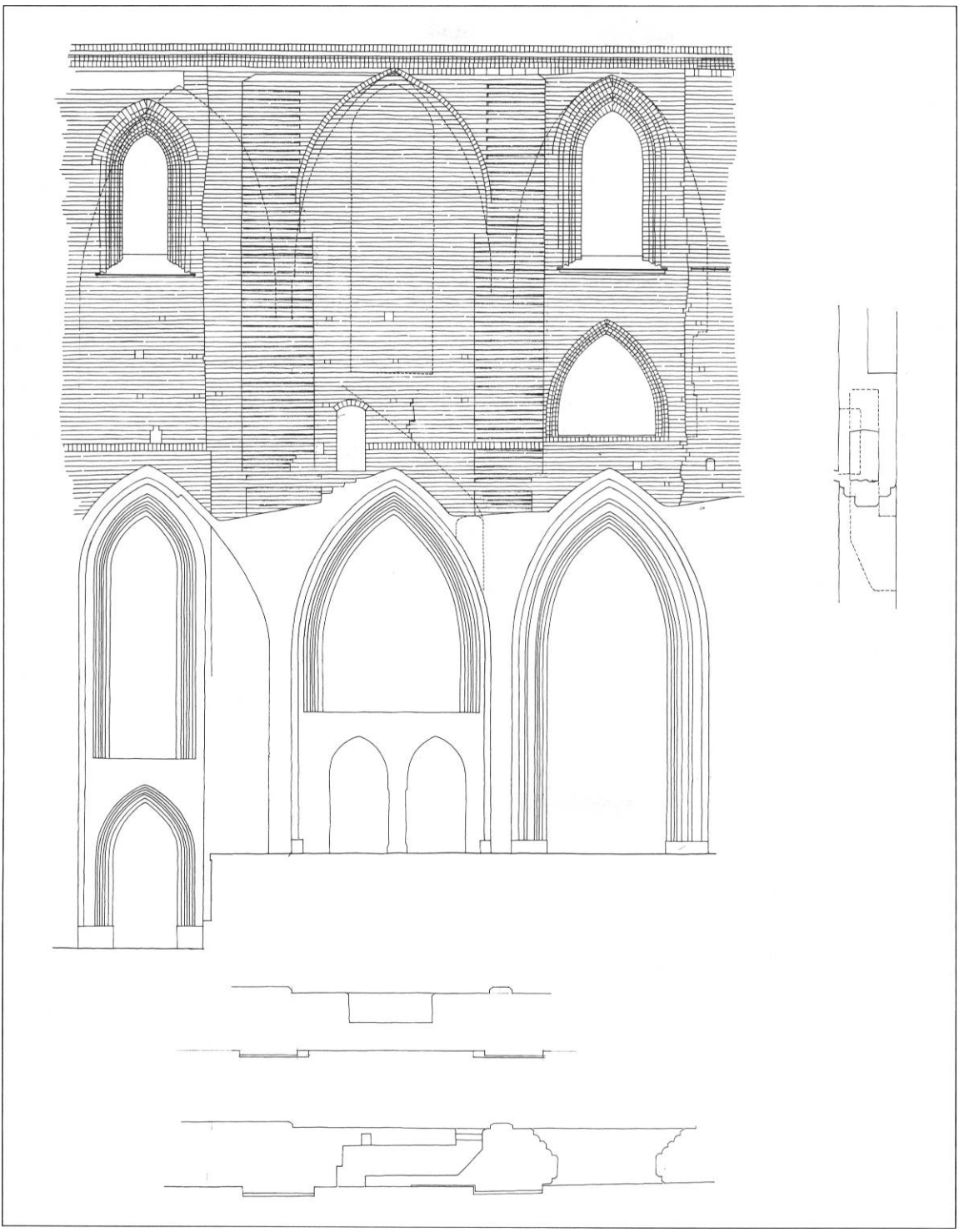

Fig. 192. Planer, snit og facade af mellembygningens nordre arkade- og højkirkemur med spor efter planlagt †tårn over nordre sideskib (s. 266f.). 1:150. Målt og tegnet af A. J. Mark-Nielsen og Palle Møller 1929-35. - *Plans, sections and facade of the middle-building's north arcade wall and clerestory with traces after planned †tower over the north side-aisle.*

deskibshvælvets gjordbuer. Herved ville man opnå, at det i plan omtrent kvadratiske tårn ikke interfererede med sideskibets indre.

Oprindelig var muren mellem midt- og sideskib ikke gennembrudt af nogen arkade, men stod som en lukket væg af hensyn til det planlagte tårn. Ønsket om at skabe en bedre fundering af denne væg forklarer formentlig tillige eksistensen af den svære strækmur under mellempartiets nordre højkirkemur (s. 262). Det er ikke ganske klart, hvorledes den forsvundne lukkemur har været udformet i detaljer; men de spor, som registreredes 1872 efter nedtagningen af rokokopulpiturerne (jfr. fig. 56, 197) antyder, at muren har været artikuleret med spidsbuede blændinger: en lavere, tvillingdelt fordybning mod sideskibet, og en højeresiddende enkeltblænding mod midtskibet.[232] Det er muligt, at denne særlige udformning afspejler opbygningen af det samtidige †pulpitur (se ndf.); i hvert fald registreredes spor af den slidte tærskel til en †*dør,* hvis præcise placering desværre ikke angives.[233]

Endnu er de i murlivet forsænkede fortandinger til tårnopbygningens aflastningsbuer bevaret i både sideskibets og højkirkens murværk. De afløses i højde med midtskibsarkadernes top af fortandinger til de nord- sydgående mure. Disse ansatser med deres fremspringende bindertænder viser, at murene skulle være ca. 170 cm brede og således sværere end både sideskibs- og højkirkemur; i førstnævntes tilfælde er forskellen så stor, at man må antage, at der oprindelig har været påtænkt en indvendig udkragning af tårnets nordmur, når den kom fri af sideskibets murkrone.

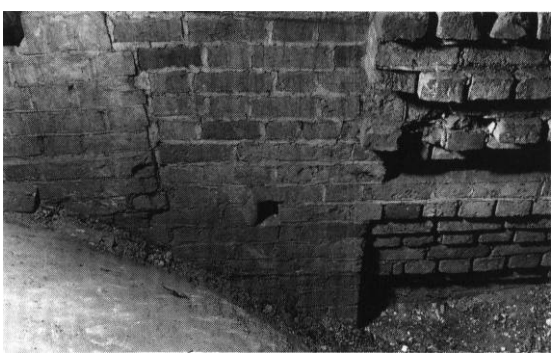

Fig. 193. Udsnit af nordre højkirkemur, set fra sideskibets loftsrum, jfr. fig. 192. Til venstre sammenføjningen mellem koret og mellembygningen (s. 273), til højre fortanding til planlagt †tårn (s. 266). HJ fot. 1992. - *Detail of north wall of the clerestory, seen from the loft of the north aisle, cf. fig. 192. On the left, joint between the chancel and the middle-building; on the right, toothing for planned tower.*

På højkirkemuren, lidt over sideskibstaget, viser fortandingerne en helstens dyb tilbagerykning af den planlagte, indvendige murflugt, og i det 8. skifte herover ses et spidsbuet rulskiftestik. Der kan ikke være tvivl om, at dette stik er levn af et hvælvforlæg af samme type som de fra kirkens øvrige afsnit kendte, og tydeligvis af statiske grunde placeret i niveau med midtskibshvælvet på højkirkemurens inderside (jfr. fig. 187, 192). Formentlig har sviklerne mellem skjoldbuen og ansatserne til flankemurene været let forsænket og udstyret med fortandinger til udmuring af hvælvlommerne.[234] Dette træk er senest forsvundet ved Herholdts restaurering, da man nødsaget af murtekniske bevaringshensyn forvanskede de oprindelige spor og bl.a. ændrede de fremspringende bindertænder til løbere (jfr. fig. 187).

Det er naturligvis ikke muligt at sige noget bestemt om tårnets projekterede højde og detaljer, al den stund det aldrig blev opført. Men det forekommer mest sandsynligt, at den øvre del, som skulle hæve sig frit til alle fire sider, har omfattet mindst to stokværk, svarende til det nuværende renæssancetårn i vest. Formentlig skulle det have haft kamtakkede gavle mod nord og syd i samspil med det jævngamle Knudskapel.

De bevarede forberedelser til dets nedre dele rummer derimod flere konkrete oplysninger om dets indretning ud over de allerede nævnte, mere generelle. Mest iøjnefaldende af disse er det *trappeløb* i midtskibets arkademur, hvis fladbuede overdør endnu er intakt mod sideskibsloftet, mens underdøren mod kirkerummet (s. 264) blev beskåret ved den føromtalte indbygning af en kurvehanksbuet arkade og senere af den nuværende arkade fra Herholdts restaurering. Til trods for disse indgreb er størstedelen af trappens sider, det sildebensmurede loft og

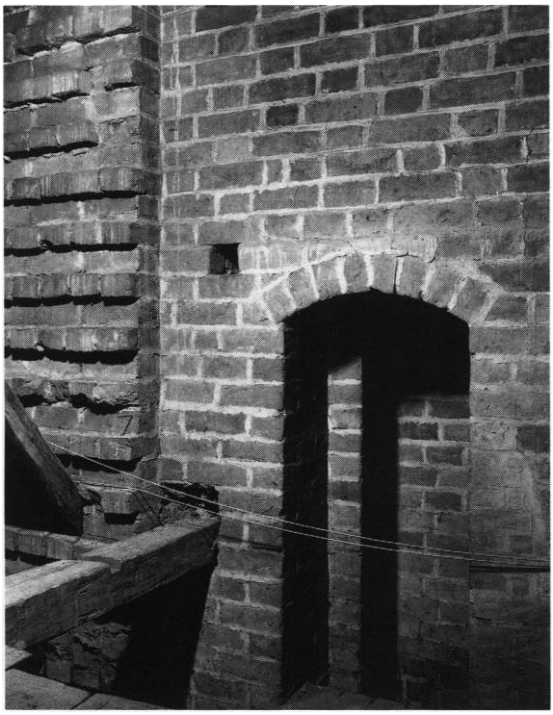

Fig. 194. Nordre sideskibs loft med fortanding og dør til planlagt †tårn ved mellembygningens østre fag, sml. fig. 192 (s. 268). HJ fot. 1992. - *Loft of the north aisle with toothing and doorway to planned †tower on the east bay of the middle-building, cf. fig. 192.*

overdøren velbevaret (jfr. fig. 194-95). Ud for sidstnævnte har trappevæggen mod kirkerummet haft en smal glug (jfr. fig. 192), der kan have tjent til orientering for klokkeren.

Der kan næppe være tvivl om, at den i forhold til kirkerummet højtsiddende underdør må have stået i forbindelse med lektoriet (se ndf.), der på denne måde kommunikerede med det planlagte tårns øvre stokværk. Det er imidlertid usandsynligt, at dette har været den egentlige og eneste adgangsvej til tårnet. Der er i denne sammenhæng grund til at hæfte sig ved den markante forskel i bredden af fortandingerne til de to aflastningsbuer. Den østre er således ca. 180 cm bred mod den vestres kun ca. 135 cm. En nærliggende forklaring herpå kunne være, at der i tilknytning til den østre bue var planlagt en opgang til tårnet, f. eks. udgående fra S. Knuds kapel. Denne trappe, som skulle være tårnets egentlige opgang, ville udmunde i 1. etage, hvor der utvivlsomt var tænkt indlagt et bjælkegulv over sideskibets hvælv. Kanalen til den sydligste af loftsbjælkerne skal måske søges i afbrydelsen mellem aflastningsbuernes og flankemurens fortandinger. Den ligger netop i højde med sålen af lektorietrappen og den formodede opgang fra Knudskapellet.

Det planlagte 1. stokværk ville være blevet et meget højt, hvælvet rum, som formentlig skulle belyses gennem åbninger i de øst- vestvendte mure; den nordre væg dannede ifølge planerne bagvæg for Knudskapellet, til hvis loft der kan have været påtænkt forbindelse, mens den søndre var lukket mod kirken. Det forekommer i øvrigt naturligt at tænke sig, at man har villet mindske vægt og materialeforbrug ved at indarbejde spareblændinger i flankemurene, svarende til den endnu mod kirken bevarede. Flankemurene må endvidere have rummet åbninger,

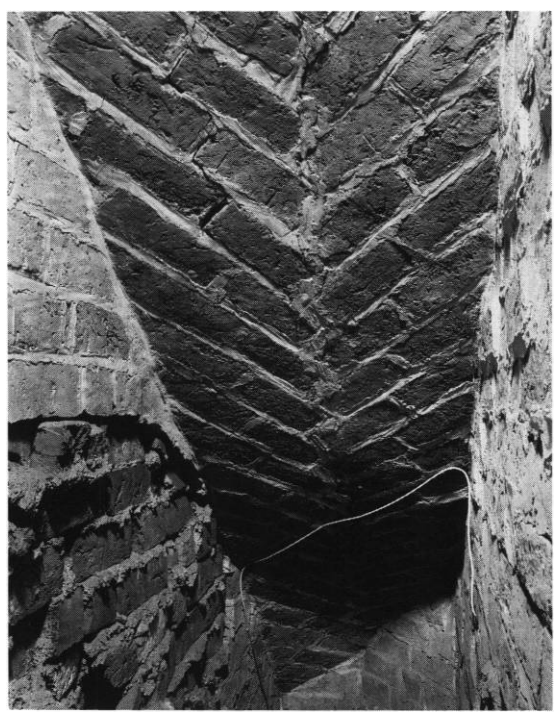

Fig. 195. Detalje af loftet i nordre højkirkemurs trappeløb fra forsvundet †lektorium til planlagt †tårn ved mellembygningens østre fag, sml. fig. 192 (s. 268, 272). HJ fot. - *Detail of the ceiling in the staircase in the north wall of the clerestory, leading from the no-longer existing †lectorium to the planned †tower on the east bay of the middle-building, cf. fig. 192.*

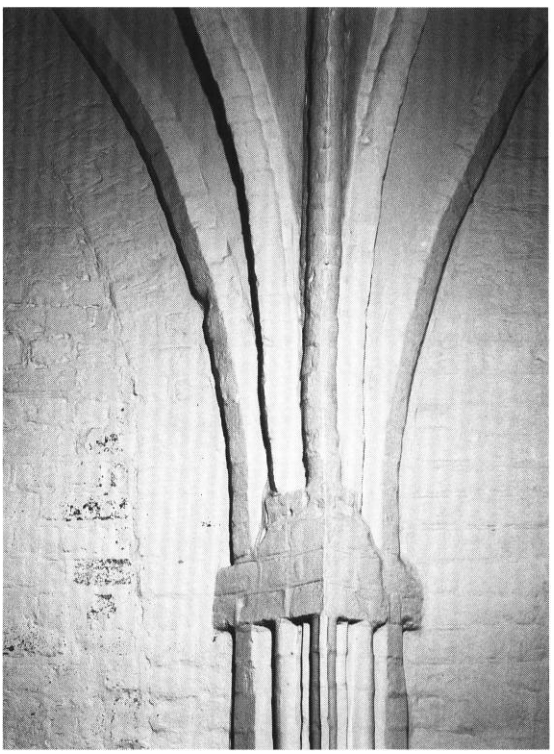

Fig. 196. Udsnit af hvælvpille i nordre sideskib mellem 4. og 5. fag. Til venstre langs pillen og hvælvets skjoldbue ses stik til blændet arkade mod det nedrevne S. Knuds †kapel (s. 270). HJ fot. 1993. - *Detail of the vaulting-pillar in the north aisle between the 4th and 5th bays. On the left, next to the pillar and wall-rib, a relieving arch for the bricked-up arcade leading into the demolished St Knud's †Chapel can be seen.*

der muliggjorde fri passage på sideskibsloftet. Endelig har der utvivlsomt været et fortsat trappeløb, som nødvendigvis tænktes indlagt i flere af murene, for at man kunne nå de øvre etager over hvælvet.

†S. KNUDS KAPEL

Det af biskop Mogens Krafse 1466 byggede kapel, der var viet til Den hellige Trefoldighed, Vor Frue, S. Benedikt og S. Knud samt udset til lejersted for grundlæggeren, er velkendt fra kilderne (s. 89). Striden om dets beliggenhed er for længst afsluttet, og der hersker ikke tvivl om, at kapellet opførtes på kirkens nordside ud for 4. fag fra øst og var en integreret del af det såkaldte mellemparti (jfr. s. 274).[235]

Under kirkens istandsættelse i 1580'erne gav kongen 1582 befaling til lensmanden og bispen om nedrivning af et kapel nord for kirken og anvendelsen af materialerne til kirkens reparation.[236] Kapellet har åbenbart på dette tidspunkt været benyttet som samlingssted for den fynske gejstligheds møder, for i 1586 gav kansleren Niels Kaas, der havde S. Knuds kloster i forlening, præsteskabet tilladelse til at benytte et lokale i klosterfløjen, det nuværende konsistorium, i stedet (se nærmere s. 295).

Om kapellets nærmere udformning vides i øvrigt kun lidt ud over det, som fremgår af spor i 4. fag af nordre sideskibs mur. Her ses både ud- og indvendig (jfr. fig. 94, 196) dele af et spidsbuet helstensstik til en †*arkade,* som forbandt sideskib og kapel. Den ca. 4,2 m brede åbning, som omtrent svarer til sideskibsfaget såvel i højde som bredde, viser, at kapellet må have haft samme højde som sideskibet. Under hovedrestaureringen 1868-75 konstateredes, at der manglede sokkel under arkaden, et forhold som yderligere godtgjorde, at denne åbning måtte være oprindelig i muren.[237]

Da man nedbrød kapellet, har man tilsyneladende været grundig med fjernelsen af alle anvendelige byggematerialer. Dette og arealets indlemmelse i kirkegården forklarer antagelig, at man i 1866 ved planering af den gamle kirkegård og jordsmonnets sænkning (s. 110) kun påtraf rester af en munkestensmur ca. 13 alen (8,16 m) nord for kirken. Dens plads sandsynliggjorde, at der var tale om kapellets gavl. Af sidemurene er der ikke konstateret levn, hverken ved udgravningerne 1946-47 eller senest ved en kabelnedlægning 1993.

Kapellets bredde kan derfor kun indirekte udledes af forhold i sideskibets mure. Det er således klart, at de støttepiller, som opførtes efter dets nedrivning, ikke svarer til de afbrudte sidemure - hverken i dimension eller placering. De ca. 1,3 m brede piller, der ikke flugter med sideskibets fagdeling, men er trukket ind mod arkaden, blokerer således til dels denne forbindelse mellem kapel og sideskib. På den anden side skal det bemærkes, at der ikke umiddelbart ses spor efter afbrudte mure hinsides støttepillerne, hver-

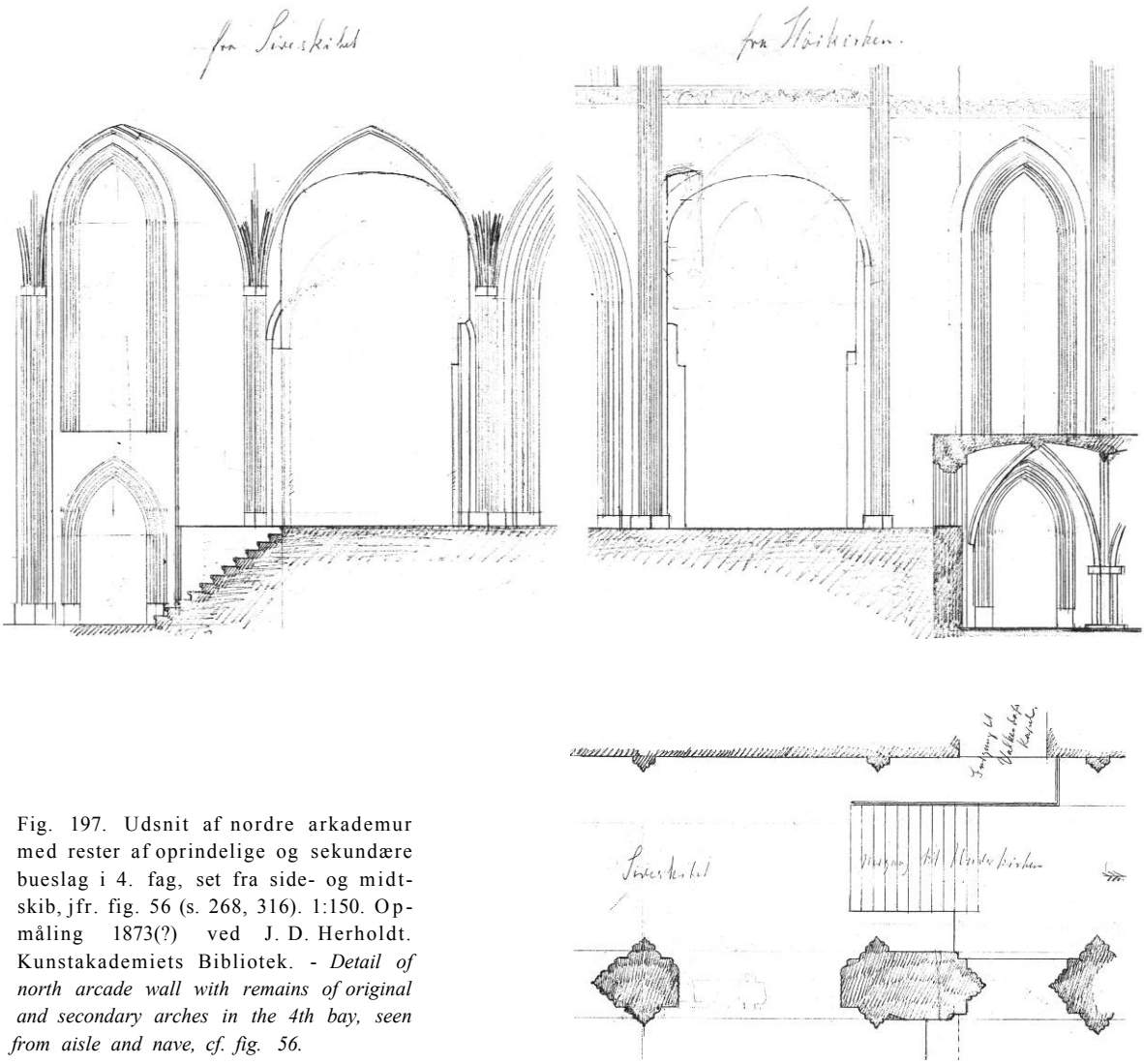

Fig. 197. Udsnit af nordre arkademur med rester af oprindelige og sekundære bueslag i 4. fag, set fra side- og midtskib, jfr. fig. 56 (s. 268, 316). 1:150. Opmåling 1873(?) ved J. D. Herholdt. Kunstakademiets Bibliotek. - *Detail of north arcade wall with remains of original and secondary arches in the 4th bay, seen from aisle and nave, cf. fig. 56.*

ken på loftet over Valkendorfs kapel ud for den østre støttepille (jfr. fig. 228) eller vest for den anden fritstående pille. Er kapellets mure sprunget frem på disse steder, må der være sket en skalmuring efter nedrivningen.

Ud fra en arkitektonisk synsvinkel forekommer det dog under alle omstændigheder mest logisk og tilfredsstillende, hvis kapellets bredde har svaret til det planlagte †tårn med dets 7,1 m i kirkens længdeakse. Såfremt klokketårnet var blevet opført, ville kapellets sidemure have fungeret som støttepiller, mens det på sin side kunne have dannet gavl for kapellets tag. Da dette samspil imidlertid aldrig blev virkeliggjort må kapellet i stedet være blevet forsynet med en selvstændig gavl over sideskibets mur, hvis krone i øvrigt netop er ombygget i dette fag; der er heller ikke spor efter nogen tagryg på højkirkemuren, og en løsning med halvvalm som på Valkendorfs kapel forudsætter dettes prydgavle.

Med udvendige mål på ca. 8,1x7,1 m har Mogens Krafses kapel været en anseelig tilbygning. Den har utvivlsomt været hvælvet og forsynet med et alterbord ved østvæggen, foran hvilken stifterens grav blev anlagt. Endvidere er det fristende at tænke sig en udvendig dør i nordgavlen, som bl.a. kapellets vikar kunne benytte på vejen fra sin bolig, det hus i ejendommen nord

for kapellet, som Mogens Krafse i sit testamente 1474 bestemte hertil (s. 89). Den omstændighed, at man efter kapellets nedbrydning bibeholdt en †dør i den blændede arkade, peger mod, at der her var hævd på en indgang til kirken, et forhold, der i øvrigt kan gå helt tilbage til det gamle tværskibs tid. Det er et tab, at den påtænkte helhed af kapel, tårn og præstebolig på kirkens nordside aldrig virkeliggjordes fuldt ud og endda i sin reducerede skikkelse kun stod godt hundrede år. De arkitektoniske kvaliteter kan vel diskuteres,[238] men sikkert er det, at komplekset ville have givet en tiltrængt opdeling af langhusets ensformige længe og samtidig effektivt maskeret diskrepanserne mellem kor og Gisicobygning.

†LEKTORIUM

Ifølge Hamsforts bispekrønike lod biskop Mogens Krafse i 1466 kirken udsmykke med et nyt pulpitur (»*pulpitum aditi in Basilica Canutia...exstruxit«),*[239] hvormed må menes et lektorium imellem højkor og lægmandskirke, således som det kendes fra andre storkirker.[240] Denne indretning, der utvivlsomt forsvandt samtidig med kryptens nedlæggelse i 1580'erne, har kun efterladt sig ganske få spor. Vigtigst af disse er den under tårnprojektet omtalte dør i 4. fags nordside (se ovf.), som må have stået i forbindelse med et lektorium tværs over midtskibet med facade på grænsen mellem 4. og 5. fag. Dens tærskel sidder ca. 6,2 m over midtskibets nuværende gulv og indicerer herved et pulpitur, som har hævet sig højt over midtskibet.

Lektoriets relativt store højde var en følge af sammenhængen med det over krypten hævede højkor - en kombination, som bl.a. kendes fra domkirken i Lund.[241] Hvorledes lektoriet i S. Knud har været udformet i detaljer, er det på det foreliggende grundlag ikke muligt at afgøre, og spørgsmålet kompliceres af, at den forsvundne indretning, ud over at fungere som et pulpitur på grænsen mellem kor og skib, tillige var lukkemur og facade med opgang til koret.

Vurderet ud fra samtidige paralleller er det sandsynligt, at lektoriet har været sammensat af en muret, på søjler eller piller hvilende underdel, mens selve platformens brystværn og øvre del kan have været af træ.[242] Den murede underdel har formentlig været hele to fag dyb og således af samme længde som hvælvfaget, eftersom højkoret næppe har været forlænget mod vest efter nedrivningen af det gamle tværskib. I hvert fald spores på indersiderne af de langstrakte piller mellem 3. og 4. fag afhugget murværk fra en tværgående mur, der antagelig har været forgænger for den rekonstruerede krypts vestmur og samtidig bagvæg for lektoriets underdel.

Denne hvælvede underdel, der i bredden formentlig omfattede tre spidsbuede arkader, tjente primært som indgang til kortrappen, men kan endvidere have rummet altre, der i yderfagene var opstillet foran højkorets vestmur, mens det midterste, lægmandsalteret, af hensyn til trappen har haft sin plads længere mod vest. Der har endvidere været adgang fra sideskibene til dette hvælvede rum; i det mindste påvistes spor af en sådan dør i resterne af nordsidens lukkemur (s. **268).**

Lektoriets øvre platform har været tilgængelig ad flere veje. Først og fremmest må der fra det hævede højkor have været ét, muligvis to trappeløb. Hertil kommer den allerede tidligere beskrevne norddør med forbindelse fra det påtænkte tårn. Endelig viser en højtsiddende *(†)dør* i søndre sideskibs ydermur (se nærmere s. 277), at der har været en yderligere adgang fra overetagen (dormitoriet) i klosterets østfløj via en tømret(?) gang hen over søndre sideskib.[243]

BYGGEPERIODER

I modsætning til koret lader rækkefølgen i opførelsen af den to og et halvt fag lange mellembygnings enkelte murstrækninger sig ikke entydigt bestemme. Det er dog sandsynligt, at man har indledt arbejdet med at nedbryde det romanske tværskib og afskærme såvel koret som Gisicobyningen med midlertidige skillevægge. Dernæst har man antagelig opført sideskibenes mure, der således kunne tjene til at indhegne den nye byggeplads midt i teglstenskirken. Det er uvist, om Knudskapellet er rejst sideløbende

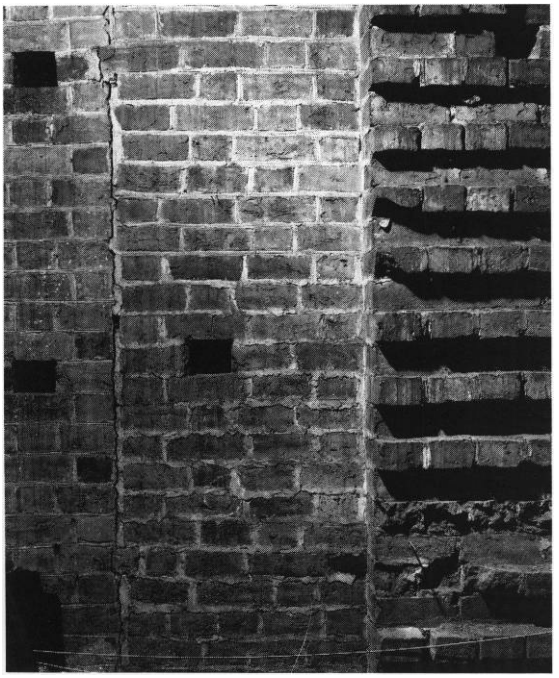

Fig. 198. Udsnit af nordre højkirkemur, set fra sideskibets loftsrum, jfr. fig. 192. Til venstre sammenføjningen mellem koret og mellembygningen (s. 273), til højre fortanding til planlagt †tårn (s. 268). HJ fot. 1992. - *Detail of north wall of the clerestory, seen from the loft of the north aisle, cf. fig. 192. On the left, joint between the chancel and the middle-building; on the right, toothing for planned †tower.*

med nordmuren eller - hvilket forekommer mere sandsynligt - først er opført efter denne. For søndre sideskibs vedkommende bemærker man i hvælvfaget ud for konsistoriet (d.e. den middelalderlige klosterfløj) to ca. 3,5-7 m høje lodfuger, som markerer en ca. 4,4 m bred åbning, der i en periode kan have tjent som arbejdsport(?) og adgang til byggepladsen.

Midtskibets arkademure er i lighed med forholdene i kirkens to ældre hovedafsnit først rejst til og med triforiets sålbænk; dog har man i nord af hensyn til det herværende trappeløb gjort dette og dets overdør færdig i samme byggegang, hvorved murværket på dette sted hæver sig en stilladshøjde over det tilgrænsende (jfr. fig. 192).

Det mest markante byggeskel i arkademurene repræsenteres af en tydelig forandring i fugningen, som iagttages 13-14 skifter over triforiernes sål, såvel i syd som i nord. Her ændres en ubehandlet, sjusket fugning til en omhyggelig efterglattet fuge (jfr. fig. 198, 200). Der kan således ikke være tvivl om, at begge arkademure er opført sideløbende eller i det mindste midlertidigt afsluttet i samme højde. En afbrydelse af længere varighed er der dog næppe tale om. Det skal endvidere bemærkes, at man på nær et par enkelte steder har hugget de tilgrænsende afsnits hjørner væk, bl.a. af hensyn til behovet for at få plads til murværket omkring triforie- og vinduesåbninger (jfr. fig. 144, 147, 193).

Efter færdiggørelsen af højkirkemurene er tanken om et klokketårn i nord blevet skrinlagt, og det nye afsnit kunne færdiggøres med indhvælving. En af søndre sideskibs vægpiller viser tydelige spor efter at være blevet sekundært indmuret i overenstemmelse med denne praksis, som er konstateret flere steder og formentlig har været normen. Det måtte naturligt volde nogen vanskelighed at tilpasse de østligste hvælvfag, som nu skulle have et større spand end de hvælv, som var planlagt til det smalle korfag. Denne tilpasning medførte bl.a. delvis tilmuring af højkirkevinduet (jfr. fig. 98, 168) og er yder-

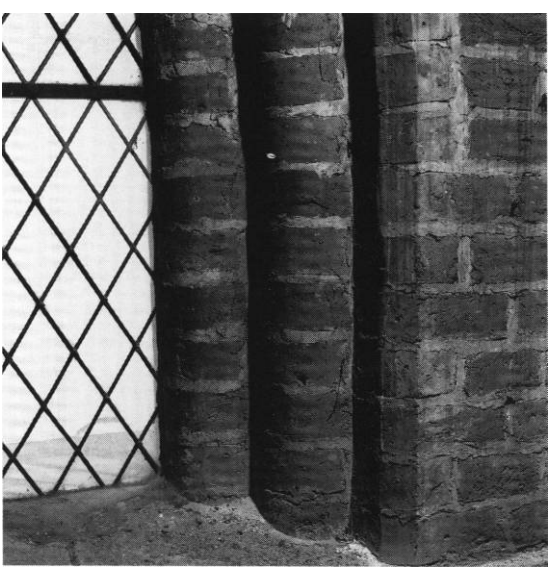

Fig. 199. Østvange af triforium i mellembygningen, set fra søndre sideskibs loft (s. 264). HJ fot. 1992. - *East jamb of the triforium in the middle-building, seen from the loft of the south aisle.*

Fig. 200. Udsnit af mellembygningens højkirkemur, set fra søndre sideskibs loft. Mod øst er sammenføjningen mellem kor og mellembygning (s. 273) og vest herfor et fremspringende hjørne, hvorved den tilbagerykkede del af mellembygningens murværk bringes i flugt med koret (s. 274). HJ fot. 1992. - *Detail of the clerestory wall of the middle-building, seen from the loft of the south aisle. To the east is the joint between the chancel and the middle-building, and to the west of that is a projecting corner which allows the receding part of the masonry of the middle-building to be brought level with the chancel.*

mere tydelig såvel fra sideskibene som på midtskibets loft (jfr. fig. 54, 190 og 197).

Et andet problem, som mellempartiets bygmester måtte løse, var sammensmeltningen af de ulige svære mure i Gisicobygningen og koret. I nord kunne denne diskrepans nemt sløres i forbindelse med Knudskapellet og det planlagte tårn. I kirkens indre blev arkademure udtyndet i forbindelse med hvælvpillerne vestligst på de langstrakte piller mellem 3. og 4. fag. At det dog ikke helt lykkedes at maskere disse forhold fremgår bl.a. af et svagt spring i murværket, som er synligt på midtskibets nordvæg i vestsiden af 5. fag (jfr. fig. 56).

I syd løste man problemet ved bevidst at etablere et regulært hjørne i det udvendige murværk, umiddelbart før sammenføjningen med den sværere kormur (jfr. fig. 95, 200). Det er antagelig den tydelige indrykning i søndre højkirkemur (jfr. fig. 200), som gav anledning til forestillinger om en væsentlig tidsforskel imellem den nedre og øvre del af mellempartiet (s. 143).

SAMMENFATNING

Datering. I modsætning til koret er der bedre holdepunkter for at bestemme tidspunktet for den endelige sammensmeltning af Gisicobygningen og koret samt nedrivningen af det romanske tværskib. Afgørende er her, som allerede påpeget af Fenger (s. 142), to oplysninger om biskop Mogens Krafses velgerninger mod kirken. Således skal han i 1464 og 65, dels for egne midler, dels med hjælp fra klosterets prior Matthias, have iværksat nye byggearbejder i klosteret og prydet kirken med et smukt pulpitur. 1466 fulgte et †kapel, indviet til S. Knud (s. 270), hvor han selv senere blev begravet.[244]

S. Knuds kapel har som nævnt (s. 270) efterladt sig spor i den stående kirke, der utvetydigt godtgør, at denne nordre tilbygning var forberedt samtidig med opførelsen af mellempartiet.

Eftersom både kapellet og det lidt ældre pulpitur først har kunnet tilføjes, da mellempartiet var mere eller mindre færdigt, er dette sidste afsnit af teglstenskatedralen næppe påbegyndt meget senere end ved midten af århundredet. Hvis de omtalte bygningsarbejder på klosteret refererer til den genopbygning af østfløjen, som var nødvendig efter det gamle tværskibs nedrivning og mellempartiets opførelse, tegner der sig også dette punkt et tilsvarende billede.

Mellempartiets påbegyndelse falder derfor med stor sandsynlighed i biskop Henning Nielsen Ulfeldts tid (1440-60). Havde Mogens Krafse også haft ansvaret for selve mellempartiet ville bispekrøniken formentlig ikke have nøjedes med at fremhæve elementer i dettes indretning og udbygning.

Den omstændighed, at biskop Karl Rønnow skal have indviet kirken så sent som i 1499,[245] rejser imidlertid spørgsmålet om, hvorvidt der efter Mogens Krafses bidrag endnu manglede væsentlige dele i mellempartiets færdiggørelse. Det skal i denne forbindelse nævnes, at den markante forskel mellem korets to østlige midtskibshvælv og de tre næstfølgende (jfr. s. 149), som er indbygget i forbindelse med mellempartiet, i sig selv antyder en ikke helt ubetydelig tidsforskel. Hertil kommer den interessante oplysning i et afladsbrev af 14. maj 1477, om at kirken trænger til tårn, sakristi, bøger og messerede.[246] Fraværet af sakristi, behovet for nye messeklæder m.v. skal utvivlsomt ses i lyset af det verdslige domkapitels opretttelse et par år forinden (s. 76), hvorefter Knudsbrødrene vel udelukkede det nye kapitels medlemmer fra benyttelsen af lokalerne i klosterets østfløj. Den i

Fig. 201. Østfacade af den tidligere Gymnasiebygning og konsistoriet, indrettet i den senmiddelalderlige, østre klosterfløj, hvis fladbuede vinduer delvis er fremdraget (s. 276). 1:300. Målt og tegnet af Aage H. Mathiesen 1894. - *East facade of the former* Gymnasium *building and the consistorium, established in the late-medieval east wing of the Monastery, whose windows are detected in part.*

nærværende sammenhæng særlig interessante omtale af tårnet tyder samtidig på, at dette projekt endnu ikke var skrinlagt og mellembygningen derfor ikke færdiggjort. Den omtalte divergens i hvælvslagningen, karakteren af †kalkmaleriudsmykningen på midtskibshvælvene (s. 395) og visse afvigelser i søndre sideskibs hvælv taler således ikke imod en afsluttende hvælvslagning engang i århundredets sidste årtier.

KLOSTERET OG KIRKEN

Beskrivelsen af de egentlige klosterbygninger tilhørende Knudsbrødrene falder uden for rammerne af Danmarks Kirker. En kortfattet omtale af det vidtstrakte, gennem middelalderen gradvis fremvoksede anlæg syd for kirken (jfr. fig. 23), er givet i redegørelsen for kirkens omgivelser (s. 118).[247]

Klosteret har imidlertid i en række tilfælde såvel direkte som indirekte øvet indflydelse på detaljer i kirkens udformning, og dette samspil skal i det følgende skitseres.

Om det ældste klosterkompleks vides kun lidt, men det fremgik af undersøgelsen i konsistoriet 1947 (jfr. fig. 202), at dettes sidemure i 2. vinduesfag fra kirken (d. e. syd for det forsvundne tværskib) hvilede på rester af en bygning, hvis murværk ligesom den ældste domkirke var af frådsten over markstenssyld. Denne klosterfløj var således opført i direkte tilknytning til kirkens tværskib og må utvivlsomt dateres til 1100'erne. Bygningens østside flugtede med tværskibet, mens den vestre trak sig ca. 1,2 m tilbage i forhold hertil. Hvorledes det mod tværskibet tilgrænsende rum har været indrettet og forbundet med kirken fremgår ikke. Det eneste levn, som antagelig er ældre end sporene efter fløjens senmiddelalderlige omdannelse, var et 2,3 m bredt markstensfundament iblandet teglstumper, som sluttede sig sekundært til tværskibsgavlens syld. Det sprang 1,3 m frem herfor, og Schultz medtog det på sine rekonstruktionstegninger (jfr. fig. 63). Der kan være tale om fundering til en †kamin(?).

Den senromanske, delvis bevarede teglstensbygning, som indgår i vestenden af det rekonstruerede klosters sydfløj, viser at man endnu i 1200'erne ikke havde taget skridt til opførelse af et regelmæssigt anlæg med lukket gård, omkranset af korsgange.[248] Dette spørgsmål er af betydning i forbindelse med forståelsen af Gisicobygningens sydfacade (s. 205). Det er umiddelbart fristende at tolke eksistensen af de to døre i henholdsvis 1. og 5. fag fra vest (jfr. fig. 95) som forbindelser til planlagte korsgange. En

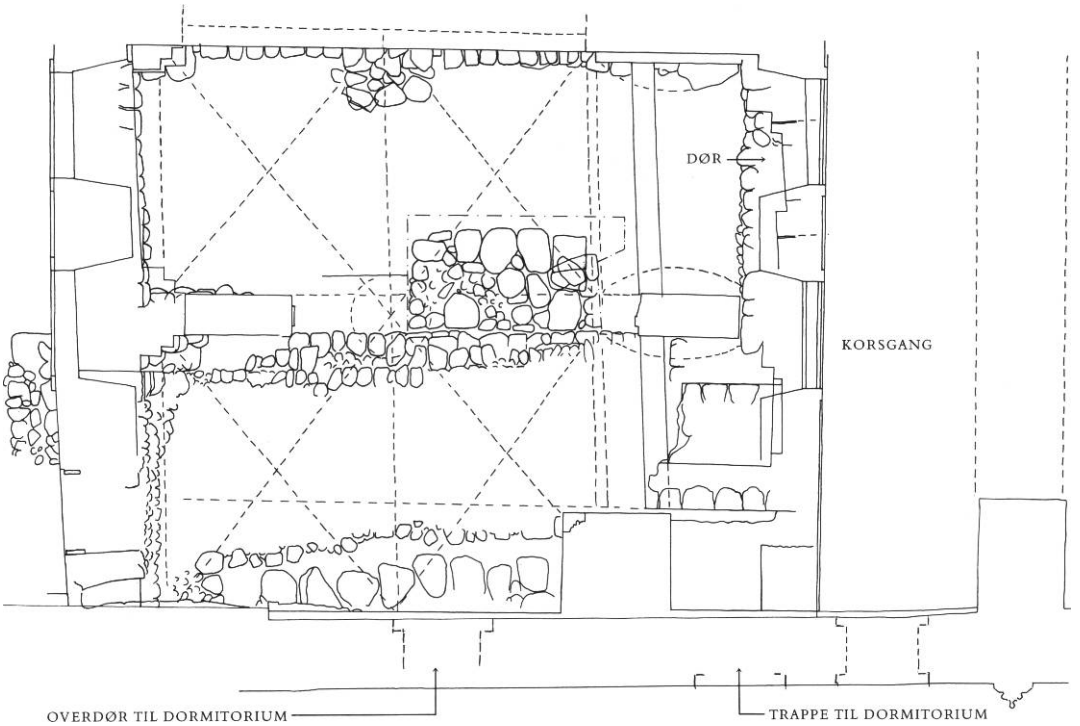

Fig. 202. Plan af udgravning 1946-47 i konsistoriet, jfr. fig. 66. Indretningen af den senmiddelalderlige klosterfløj er antydet med stiplede linjer (s. 276). 1:100. Tegnet af Torben Hjelm 1981 og HJ 1995. - *Excavations in the consistorium in 1946-47, cf. fig. 66. The design of the late medieval east wing of the monastery is indicated with dotted lines.*

harmonisk tilføjelse af korsfløje mod Gisicobygningen er dog vanskelig at forestille sig og lader sig slet ikke forene med eksistensen af et kapel med indgangsfunktion ud for det 3. fag (s. 278). Den mest sandsynlige forklaring på Gisicobygningens hele tre døre i syd forekommer derfor at være en hensyntagen til såvel ønsket om at genskabe det gamle kapel (og våbenhus), som at varetage en praktisk forbindelse til de forskellige spredte klosterbygninger.

Fornyelsen af klosterets østfløj. Et mere sammenhængende anlæg, formentlig med tilhørende korsfløje, synes først at være blevet en realitet i senmiddelalderen, muligvis på initiativ af den prior Matthias, der i samarbejde med biskop Krafse var involveret i kirkens færdiggørelse ved det såkaldte mellemparti og klosterets fornyelse i 1460'erne (sml. s. 274).

Mellembygningens søndre sideskib rummer således flere enkeltheder, der kun kan forstås i sammenhæng med den tilgrænsende østre klosterfløj. Trods adskillige gennemgribende fornyelser i eftermiddelalderlig tid (s. 295f.) står middelalderligt murværk endnu bevaret i fløjens østside (jfr. fig. 201). Det fremgår heraf, at man har erstattet den gamle fløj med en ny, opført af munkesten og lagt i samme forbandt (polsk) som kirkens østre afsnit; endvidere at fløjen var i to etager med fladbuede vinduer og desuden rummede hvælvede kældre i sydenden, hvor terrænet falder.

Undersøgelsen af konsistoriesalen viste, at den fornyede klosterfløj i underetagen nærmest kirken havde haft et hvælvet rum med to rækker hvælv, der strakte sig længere mod syd end det nuværende konsistorium og således var mindst tre fag langt. De to rækker hvælv, der mod østvæggen hvilede på falsede vægpiller, spændte kun over to tredjedele af fløjens samlede bredde, idet rummets vestre del var indrettet med to nicher, formentlig overdækket af tøndehvælv på tværs af bygningens længdeakse. I den søndre

og bredere af disse var der spor efter en senere ændret yderdør, mens den nordre og mindre afsluttedes med en vinduesniche.

Der sporedes mærkværdigvis ingen levn af nogen direkte forbindelse mellem kirken og det hvælvede rum i klosterfløjen, der således ikke kan have tjent som sakristi. Dette bekræftes indirekte af oplysningerne fra 1477 om savnet af et sådant rum (s. 274). Derimod har der eksisteret to forbindelsesveje fra kirken til klosterfløjens overetage, der vel på traditionel vis var indrettet som sovesal (dormitorium) for Knudsbrødrene. Den ene var i niveau med salen og kommunikerede via en gangbro med kirkens lektorium (s. 272). Dens fladbuede, falsede stik er endnu synligt fra konsistoriets loftsrum (nu konfirmandstue) og viser en bredde på 130 cm. Den anden gik fra søndre sideskib gennem den nu tilmurede, ligeledes fladbuede underdør (s. 266), hvorfra en †*trappe* hvilede på de ovennævnte fladbuede nicher i underetagen.[249] Denne opgang implicerer eksistensen af en korridor langs rummene i klosterfløjens overetage, der således uafhængige af hinanden har haft adgang til kirken.

Den således totalfornyede klosterfløj er endelig på vestsiden blevet udstyret med en †*korsgang,* som endnu eksisterede i 1600'ernes første tredjedel (s. 295). Fundamenterne hertil påvistes et enkelt sted ved undersøgelserne 1894, og for kirkens vedkommende afspejles den på flere punkter. Således forklarer dens eksistens, at man var nødsaget til at indsætte et højtsiddende vindue i 5. fag, for at det ikke skulle blændes af korsgangen, hvis mur var bygget op til kirken i sammenstødet mellem Gisicobygningen og mellempartiet. Efter korsfløjens nedbrydning opførte man ikke nogen støttepille på dette sted. Den kom først til ved Herholdts restaurering (jfr. fig. 244-45). Korsfløjen forbandtes med kirken ved den lille †*dør,* hvis indre fladbuede anslagsniche endnu står synlig i søndre sideskibs 5. fag (s. 266). Fra korsgangen var der endvidere adgang til det store hvælvede rum nordligst i klosterfløjen - et forhold, der holdt sig helt til 1639 (s. 295).

Fornyelsen af østfløjen var antagelig kun en del af mere omfattende byggerier på klosteret, hvis syd- og vestfløje formentlig også ombyggedes og udstyredes med korsgange. Det er således den herskende opfattelse, at vestfløjen fik en korsgang i tilslutning til Gisicobygningens gamle sydvestdør, endvidere at vestfløjen byggedes så langt mod nord, at den lukkede kirkens vestportal.[250] Disse forhold er dog meget dårligt belyst og må afvente nærmere arkæologiske undersøgelser.[251]

FORSVUNDNE MIDDELALDERLIGE †TILBYGNINGER

†SØNDRE VÅBENHUS - »BENEDIKTS KAPEL«

Et kapel ved kirkens sydside er tidligst omtalt 1481, da der afholdtes et retsligt møde i »S. Knuds kirkes søndre kapel«.[252] Efter reformationen blev tilbygningen overflødig, og det er formentlig samme bygning, der refereres til i 1619, da 6300 mursten blev afbrudt af »en gammel nedfalden Kapel på kirkens søndre side«.[253] Siden man ved hovedrestaureringen 1872 fremdrog spor efter en tilbygning ved kirkens sydside i 3. fag fra vest, er kapellet lokaliseret til dette sted. Samtidig har man forsøgt at sætte navn på denne forsvundne tilbygning og identificeret den med det Benedikts kapel, som dog kun omtales 1357 og ikke nødvendigvis har været en selvstændig tilbygning (s. 88). Uanset at den middelalderlige tilbygning fjernedes endeligt i forbindelse med istandsættelserne ved kirkens nye status som sognekirke, genskabte man på samme sted en ny tilbygning, som først forsvandt o. 1750 ved kirken hovedistandsættelse (jfr. †kalkhus s. 307).

Udgangspunktet for den nuværende bygningsarkæologiske viden om sydsidens forsvundne

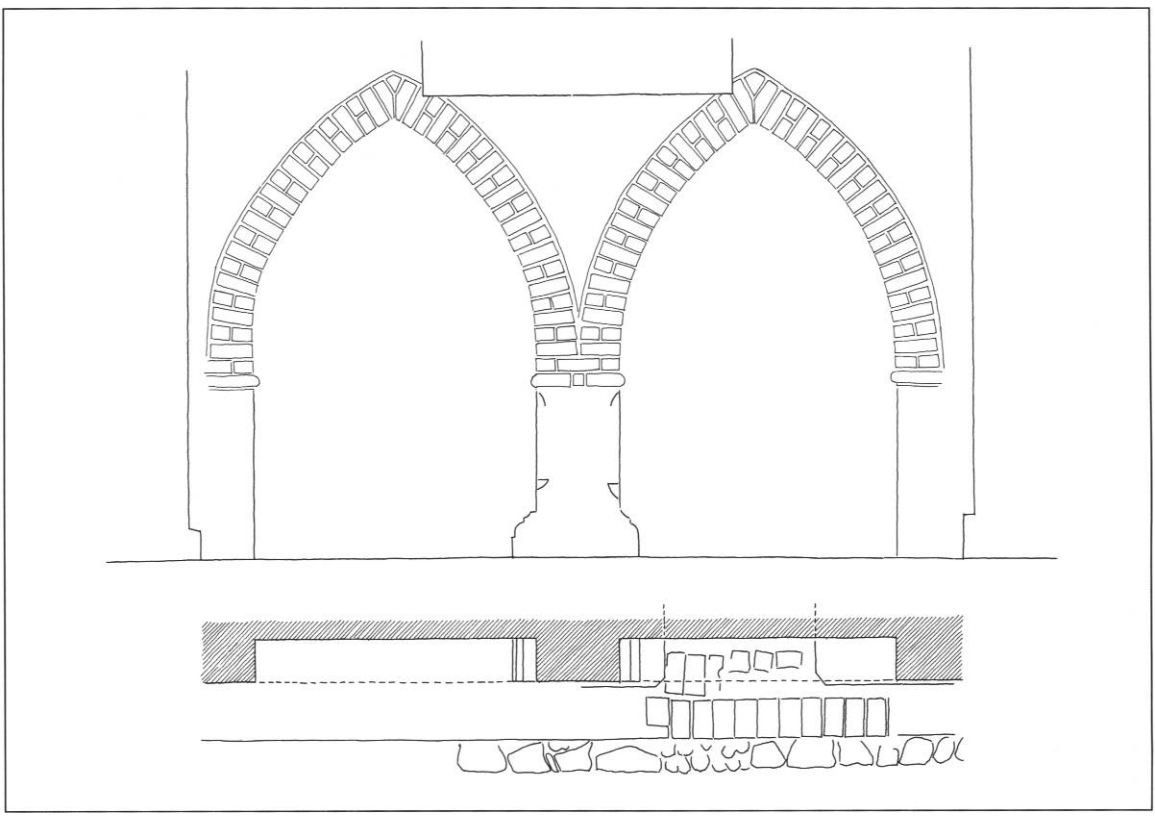

Fig. 203. Dobbeltarkade til forsvunden tilbygning ved Gisicobygningens sydside ud for 3. fag fra vest (jfr. fig. 205 og s. 279). 1:50. Målt af C. G. Schultz 1947 og John Bennetzen 1993. Tegnet af HJ 1995. - *Double arcade of a demolished †chapel by the south side of the Gisico building, beside the 3rd bay from the west.*

tilbygning er først og fremmest den omtalte dobbeltarkade samt sporadiske oplysninger og undersøgelser fra tiden for dennes påvisning; endvidere ændringer i bygningsindskriften i forbindelse med indsættelsen af fagets vindue og endelig de iagttagelser, som fremgår af C. G. Schultz' måleblad fra udgravningen i søndre sideskib 1947.

På denne baggrund tegner der sig billedet af en relativt lille tilbygning, der snarest karakteriserer sig selv som *våbenhus* eller *forhal* og i sin første skikkelse er ældre end Gisicobygningen for herefter at blive fuldstændig fornyet i forbindelse med dennes opførelse. Den ældre forsknings opfattelse af et kapel, der var ældre end Gisicobygningen og inkorporeredes heri, bekræftes ikke af de foreløbigt kendte arkæologiske spor.[254]

1) 1200'erne. Om denne ældste tilbygning vidner kun de rester af en døråbning, som påvistes i bunden af dobbeltarkadens vestre åbning. Der var tale om de to underste munkestensskifter fra vangerne af en 104 cm bred dørniche med affasede hjørner (jfr. fig. 204). På tegningen (fig. 203) angives, at åbningen dels fortsatte bag arkadens nuværende blændmur, dels indgik i facademurværk, der skønnedes ældre end Gisicobygningens.

Døren, som var anbragt asymmetrisk i forhold til Gisicobygningens akser, men centreret ud for frådstenskirkens 3. arkade fra vest, må således i medfør af placering og materiale stamme fra en tilbygning, der harmonerede med den ældre stenkirkes skib, som den dog ikke stod i åben forbindelse med.

2) O.1300-25. Da man opførte Gisicobygnin-

gens sydmur, må der være truffet beslutning om at bibeholde en tilbygning på dette sted, men i ny skikkelse. Afløseren, som rettede sig efter det nye skibs ændrede fagdeling, åbnede sig mod kirken i den bevarede dobbeltarkade. Arkaden (fig. 203, 205), hvis midterpille er lav med aftrappet, ensidig sokkel, fremtræder med spidsbuede helstens stik, udgående fra vulstformede kragbånd, der ligesom soklen kun har fremspring i åbningernes vanger.

Der foreligger fra Herholdts side ingen oplysninger om arkadens fremdragelse og restaurering, men forskellige samtidige har bidraget med supplerende detaljer.[255] Således har bygningen muligvis været hvælvet, og dens tagryg var ikke højere, end at indskriftens underste linje kunne passere uantastet hen over den (jfr. s. 208). Det er derimod uvist, om det fundament, man fandt i 1875 ved eftergravning på den forsvundne tilbygnings plads 6 alen (ca. 3,75 m) fra sideskibet, stammer fra den første, den anden eller muligvis endda fra den tredje bygning, det eftermiddelalderlige kalkhus.[256] Endelig skal det nævnes, at de støttepiller, som nu står på de nedbrudte flankemures plads, ifølge sagens natur må være eftermiddelalderlige.

Tvillingarkaden benyttes kun sjældent som åbning mellem kirke og kapel, bortset fra de tilfælde, hvor der foreligger særlige betingelser.[257]

Fig. 204. Udgravning i søndre sideskibs 8. fag ved dobbeltarkadens vestre del, jfr. fig. 203. Spor af dør til nedrevet †kapel er synlig bag muret trin over frådstenskirkens markstensfundament (s. 278). C. G. Schultz fot. 1947. - *Excavation in the 8th bay of the south aisle near the western part of the double arcade, cf fig. 203. Traces of the door to the demolished †chapel are visible behind the masonry step above the boulder-foundation from the church built of calcareous tufa. Photo 1947.*

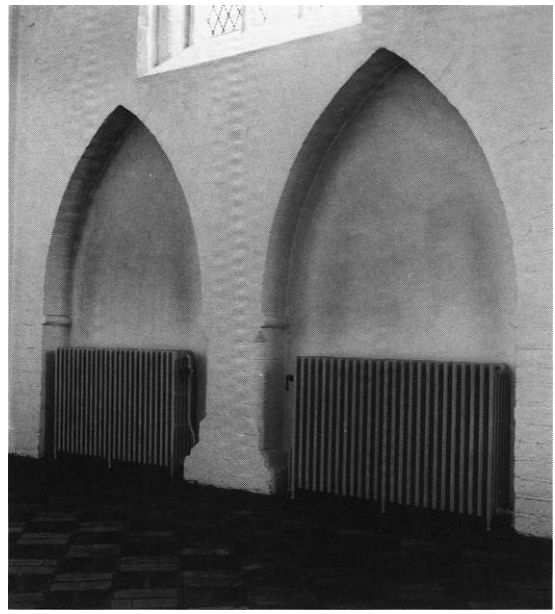

Fig. 205. Blændet dobbeltarkade til forsvunden †kapel ved Gisicobygningens sydside, ud for 3. fag fra vest, jfr. fig. 203 (s. 279). HJ fot. 1992. - *Bricked-up double arcade of the demolished †addition to the south side of the Gisico building, beside the 3rd bay from the west, cf. fig. 203.*

Derimod er formen ofte anvendt i forbindelse med mere monumentale indgangsdøre.[258] Den mest nærliggende hjemlige parallel hertil kendes fra Roskilde domkirke, hvor en forhal med tvillingdelte døre i 1200'erne udbyggedes foran søndre tværskib - hele to gange.[259] På det foreliggende grundlag synes det derfor mest nærliggende at opfatte tilbygningen ved Gisicoafsnittets sydside som en samtidig forhal, der afløste en lidt vestligere beliggende forgænger.

Hvis denne tolkning er korrekt, må det undre, at Gisicobygningen tilsyneladende har været udstyret med hele tre indgange i sydsiden foruden forbindelsen mellem klosterets østfløj og kirkens tværskib. Det bør dog i denne forbindelse ikke glemmes, at de to flankerende yderdøre i l. og 5. fag ikke med sikkerhed kan anses for at være oprindelige.

Det ovennævnte retslige forlig i det søndre kapel modsiger heller ikke tanken om en forhal, idet sådanne tilbygningers anvendelse som ramme om jurisdiktion er velkendt i middelal-

deren.[260] Endelig kan det ikke helt udelukkes, at tilbygningen har været benævnt efter ordensstifteren og da muligvis i sin ældste skikkelse gav plads til skolemesteren og hans disciple, som 1286 af den nytiltrådte biskop Gisico fik lov at indtage deres måltid i »Atrium S. Benedicti«.[261]

†*S. Knuds kapel* er behandlet som en del af mellembygningen (s. 270).

†TAGRYTTER(E)

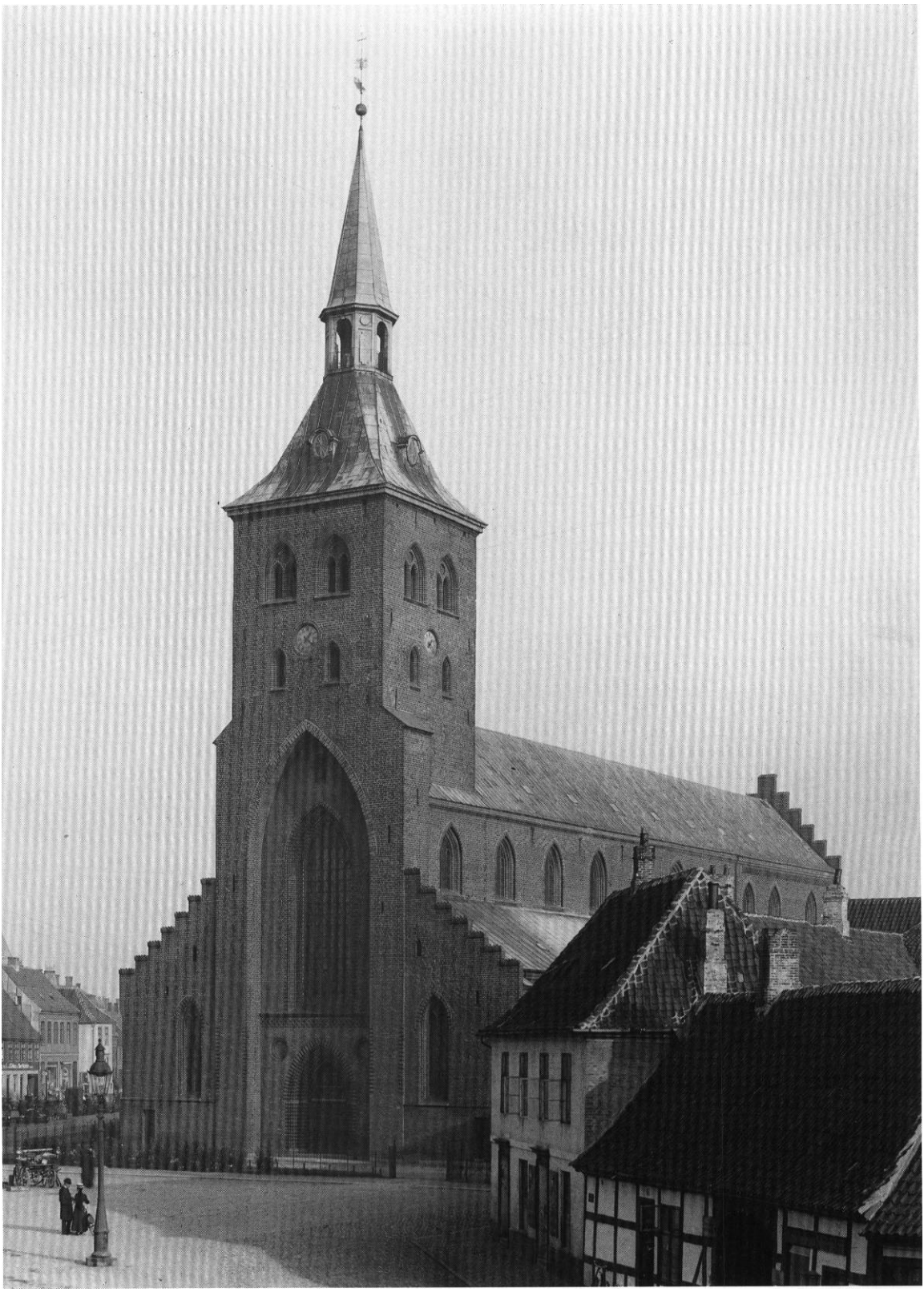
O. 1300-25(?). Et klokkespir kan ifølge indretningen af trappesystemet i Gisicobygningens vestfacade (s. 200) have været planlagt over vestenden af hovedtaget umiddelbart bag den murede gavl. Såfremt dette arrangement blev virkeliggjort, må der have været tale om en tømret opbygning, der var tilgængelig fra den østvendte dør i toppen af det nævnte trappeanlæg. Cornelius Hamsfort den Yngres gengivelse af S. Knud før renæssancetårnets opførelse (jfr. fig. 109) viser dog ikke spor efter en sådan indretning.[262]

O. 1500(?). Efter opgivelsen af mellembygningens tårn (s. 266) har man antagelig i stedet opført en tagrytter, som kunne rumme messeklokkerne, vel den samme, som anes på Hamsforts skitser i en ufuldstændig(?) skikkelse (fig. 109, 230). I 1586, da forlægget til Brauns Odenseprospekt udførtes, havde kirken i hvert fald en tagrytter med lanterne og stejlt spir, kronet af vindfløj (jfr. fig. 213). Som den gengives på tegningen, er der formentlig tale om en fornyelse samtidig med opførelsen af det murede tårn. Herfor taler også Hamsforts skitse af domkirken efter vesttårnets tilkomst (jfr. fig. 231).

Den tidligste omtale af tagrytteren er fra 1632, da blytækkeren arbejdede på »det lille spir, som står midt på kirken«, og otte år efter nævnes »den lille klokke i det lille spir«. Betegnelsen »det lille spir« går igen ved de forskellige reparationer, således 1702, da Jens Andersen fornyede blyet, hvoraf en stor del var løsblæst og noget deraf slet bortblæst af »Guds haarde Weyer«.[263] 1756, i et »memorandum« over tårnets og tagrytterens tilstand, bemærkes, at »Lexie-spiret«, en hentydning til tagrytterens funktion som ophængning for Gymnasiets klokke (se inventar), hælder en stor del til sydøst.[264] I 1763 nedtog man det »lille spir«, hvormed formentlig refereredes til tagrytterens øverste del.[265] Under alle omstændigheder overlevede tagrytteren kun tårnspiret med nogle få år, idet tømrer Søren Langhoff i 1789 tog resterne(?) af spiret ned og lukkede hullet i taget.[263]

Tagrytterens udformning kendes kun fra de summariske prospekter af kirken, som viser et ottekantet lanternespir (jfr. fig. 4, 9, 213). Placeringen lader sig heller ikke afgøre med fuldstændig sikkerhed; den har muligvis hævet sig over langhusets 4. eller 5. fag, hvor hvælvtoppen rummer et klokkerebshul(?) (jfr. fig. 98).

TIDEN EFTER REFORMATIONEN

EFTERMIDDELALDERLIGE TILBYGNINGER OG ÆNDRINGER

TÅRNET

Indledning. Domkirkens store tårn, som helt har forandret kirkens ydre, er først opført efter reformationen. Det er i en vis forstand virkeliggørelsen af tanker, som allerede var fremme i forbindelse med den senmiddelalderlige færdiggørelse af teglstenskirken (s. 266). De nærmere omstændigheder og de mere præcise motiver til byggeriet er ikke kendte; det vides blot, at Christian III 19. nov. 1558 gav prioren i S. Knuds kloster, Christiern Poulsen, fornyet påbud om at fuldende det påbegyndte tårn, så stormklokken og andre klokker kunne hænge deri. Han måtte nedbryde S. Albani tårn og bruge stenene derfra; hvad der blev tilovers, stillede kongen til disposition for byens borgmestre og rådmænd.[266]

Kongebrevet var således en opfordring til at færdiggøre et påbegyndt arbejde, og det kan ikke udelukkes, at der har været tale om det aldrig fuldførte tårn over nordre sideskib (s. 266). Hvorledes det nu end forholder sig, har formålet utvivlsomt været et ønske om at give stiftets hovedkirke mere anseelse ved et tårn, der tillige kunne tjene som byens vartegn og huse dens stormklokke. Sidstnævnte hang netop i S.Albani tårn, der skånedes ved beslutningen om denne kirkes nedrivning 1542 og i stedet fik en kortvarig status som byens tårn. Ydermere kunne kongens iver efter at udstyre kirken med dette værdighedstegn måske hænge sammen med, at han selv havde ytret ønske om at blive begravet i domkirken i Odense - den by, som i forvejen rummede Gråbrødrekirkens »mausolæum«, hvor hans fætter, Christian II, snart skulle finde sit sidste hvilested ved siden af kong Hans og dronning Christine (se gravminder).[267]

Ud over brevet til prioren savnes alle oplysninger om byggeriets gang; men det fremgår af Brauns prospekt (jfr. fig. 213), at et tårn over kirkens vestgavl antagelig var fuldført 1586, da den ukendte tegner udførte sit Odensebillede.[268] Hvis Christian Ill's brev, som ovenfor antydet, i virkeligheden refererede til det middelalderlige tårnprojekt, er opfordringen ikke blevet fulgt, og det nuværende tårn hidrører i stedet fra Frederik II's tid og er snarest opført i forbindelse med kirkens istandsættelse i 1580'erne (s. 308); herpå tyder opbygningens ydre og navnlig dens spir. Den omstændighed, at Cornelius Hamsfort den Yngres Odenseprospekter fra bispekrøniken viser kirken både før og efter tårnets opførelse (jfr. fig. 109, 231), peger i samme retning.[119] Stormklokken blev i øvrigt først ophængt efter inkorporeringen af Albani sogn i det 1618 oprettede S. Knuds sogn (se inventar).

1694 dræbtes en skolediscipel af nedfaldende dele fra det brøstfældige spir,[269] som istandsattes samme år i forbindelse med en større renovering af kirken på initiativ af biskop Kingo, jfr. biskoppens digt i kuglen på spirets fløjstang (s. 357).

Efter afslutningen af kirkens indvendige modernisering i første halvdel af 1750'erne vendte interessen sig naturligt mod kirkens spir, der havde overordentlig stort behov for istandsættelse. 1756 fremsendte magistraten på stiftamtmand Rantzaus og biskop Ramus' opfordring en opgørelse over de forventede udgifter på i alt 10.000 rdl. ved en reparation, ledsaget af håndværkeroverslag samt en desværre ikke bevaret tegning ved tømrermester Truels Lund. Da kirken i forvejen var stærkt forgældet efter den store modernisering, foreslog man afholdelsen af en landskollekt. Den gav dog ikke det forventede resultat, og 1759 meddelte magistraten med henvisning til nedstyrtningsfaren beslutning om ufortøvet at nedtage spirene og opsætte et lille tag.[264]

Alligel kom der først gang i sagen 1789, da kirkens værge, kammerråd Benzon, klagede til Kancelliet og påpegede den overhængende nedstyrtningsfare for såvel kirken som de nærliggende huse, heriblandt hans eget! Kancelliet henvendte sig efterfølgende til stiftamtmand, biskop og magistrat, hvorpå fulgte en flerårig brevveksling om problemet.[270] I en skrivelse af 8.jan. 1780, som bl.a. var bilagt syn over det brøstfældige spir og magistratens bønskrivelse af 24. dec(!) til kongen, hvori opregnedes alle grundene til ønsket om fornyelse af spiret (værdighedstegn for stiftets eneste domkirke, sømærke og orienteringspunkt for de vejfarende), beordredes spiret nedtaget omgående og et nødtag opsat indtil videre. I februar 1780 afholdtes offentlig licitation på spirets nedtagelse, som tømrermester Niels Nielsen Fineck besvarede med et tilbud, der tillige rummede opsætning af et »fielle eller brædde deck« til konservering af ur og klokker; endvidere et materialhus på kirkegården til opbevaring af det nedtagne materiale (fig. 207).[264]

Fig. 206. Kirken i 1900'ernes første årti, set fra Klingenberg. Harald Lønborg fot. - *The church in the beginning of the 1900s seen from Klingenberg.*

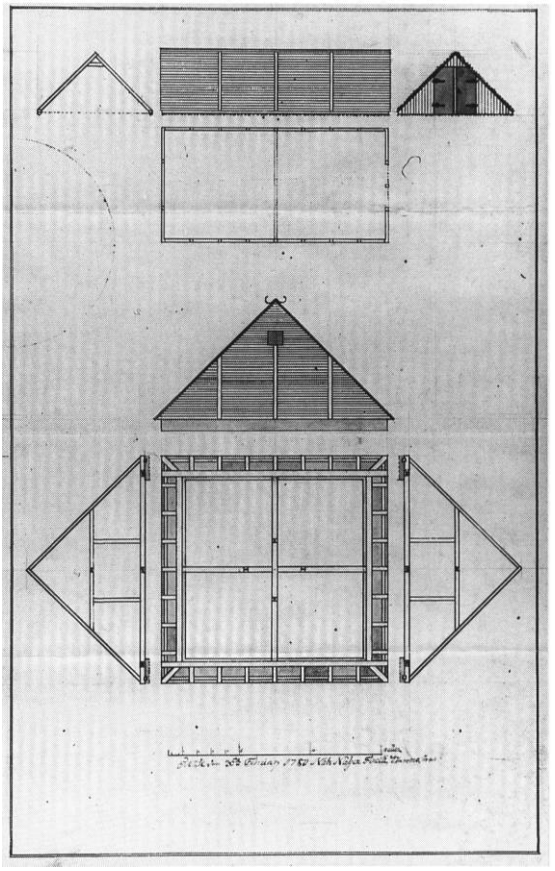

Fig. 207. Forslag til midlertidigt tag over tårnet samt materialhus på kirkegården (s. 283). Tegning ved tømrermester Niels Nielsen Finech 1780. Landsarkivet for Fyn. - *Proposal for a temporary roof over the tower and a stores shed in the churchyard.*

Året efter var spiret imidlertid endnu ikke nedtaget, og Kancelliet udbad sig derfor oversigt over kirkens økonomi samt bedre tegninger og beskrivelse af tårnets tilstand.[271] I december 1782 gav man hofbygmester Johan Boye Junge Magens besked om at syne tårn og spir i forbindelse med hans opgaver på Odense slot, og i marts 1783 forelå arkitektens overslag med tegning til et tag, der tænktes hvidtet for således at kunne tjene som sømærke.[272] Magistraten fik besked på selv at tilvejebringe de nødvendige midler, såfremt man ville genskabe spiret.[273]

Redningen kom i form af en donation på i alt 10.000 rdl. fra den velhavende købmand Peter Eilschou og hustruen Anne Marie Becker. Herved muliggjordes en fornyelse af spiret, omend i en mere beskeden udgave end det gamle. Arbejdet påbegyndtes 1. dec. 1783 og afsluttedes 8. nov. 1785 med opsættelsen af fløjstangen, hvori indlagdes nye vers, denne gang ved biskop Ramus (s. 358).[274] For at vise sin taknemlighed over for donatorerne lod byen 1787 en mindetavle opsætte i den tilmurede vestportal (se ndf.).

I det projekt til kirkens fuldstændige restaurering, som arkitekt Herholdt og Det særlige Kirkesyns øvrige medlemmer forelagde for Kirkeinspektionen i sommeren 1864 (jfr. fig. 254), var tårnet i pagt med det oprindelige udstyret med et højt spir og fire små hjørnetårne; endvidere tænktes den murede opbygning ændret på en række punkter for herved at bringe det efterreformatoriske tårn mere i stil med den gotiske kirke. På grund af manglende midler blev projektet imidlertid ikke virkeliggjort; man nøjedes med at forny de brøstfældige dele af det eksisterende spir - et arbejde, der 12. aug. 1865 afsluttedes med genopsætningen af fløjstangen, i hvis kugle de gamle dokumenter nu suppleredes af biskop Engelstoft (s. 358).[275] Derimod blev en række detaljer i selve det murede tårn ændret i restaureringsprojektets ånd, da man under kirkens hovedistandsættelse var nået til tårnet 1870.

Tanken om at give tårnet et mere prægtigt spir i stil med det oprindelige var imidlertid ikke opgivet, og 1883 stiftedes en fond til dette formål, samtidig med at det besluttedes at lade nye tegninger udarbejde ved kirkens arkitekt, Vilh. Petersen. Et fremlagt forslag godkendtes 1886 af Det særlige Kirkesyn som grundlag for et fremtidigt projekt (se ndf.). 1899, efter fornyelsen af urværket og en omfattende istandsættelse af tårnets øvre stokværk, udbad Kirkeinspektionen sig på ny et forslag til spir. 1905 udvalgte Synet et af de fremlagte forslag og bad arkitekten gå videre hermed. Trods disse tilløb er det nye spir aldrig kommet længere end til tegnebrættet, og formuen er i stedet delvis benyttet til vedligeholdelse af det eksisterende samt reparationer af vindfløjen 1926 og senest 1979-80, da spirets kobberklædning fornyedes.[276]

Tårnets brug. Som anført i Christian Ill's påbud 1558 skulle tårnet først og fremmest give plads for kirkens klokker, herunder byens stormklokke - en kombination, som er velkendt fra andre store købstadstårne.[277] Til det nuværende tårn bestiltes allerede 1580 et *urværk* (se inventar), hvis urskive indgik i tårnets udvendige prydelse.

Endvidere har man her som andre steder indrettet et kammer til tårnvægtere, der fra denne ophøjede udkigspost kunne observere brand og advare ved ringning med stormklokken.[278] Et *†vægterkammer* nævnes 1715,[263] og institutionen er således ældre end den brandforordning af 1718, som bl.a. påbød nattevagt i kirketårnene og fastlagde bestemmelse for vægternes virke: Ved brand skulle de klemte med klokkerne - mere eller mindre kraftigt alt efter brandens omfang - og for at hjælpe brandfolkene på rette vej skulle de om dagen hænge et flag, om natten en lygte, på den side af tårnet, der vendte mod brand-

Fig. 208. S. Knuds marked på Albani Torv. Stilladset på kirkens spir er opsat i forbindelse med fløjstangens nedtagelse forud for istandsættelsen 1865. Akvarel af Pietro Krohn som forarbejde til maleri i Møntergården, Odense. På rammens bagside dateret »7. eller 9. aug. 1864«. Privateje. - *St Knud's market in St Alban's Square. The scaffolding on the spire of the church was erected because of the dismantling of the weather-vane to prepare for the restoration of 1865.*

stedet. Som kontrolforanstaltning blev det endvidere pålagt vægterne at råbe ud af tårnet hvert kvarter for at bevise, at de ikke var faldet i søvn.[279] 1841 var brandchefen på besøg i tårnet for at kontrollere de signaler, som skulle gives og udhænges ved indtræffende ildebrande,[264] og så sent som 1881 blev vægterkammeret istandsat;[143] men ved urets fornyelse 1898-99 og indretningen af nyt urkammer mv., hvilket også berørte vægterkammeret, må institutionen for længst være gået af brug.[143]

Som et kuriosum kan nævnes, at man efter lynnedslaget 31. aug. 1806, der bl.a. beskadigede tårnuret, indførte en signalering med flag »for at ordne tiden desbedre i byen«. Ordningen, som varetoges af urmager Angelo, bestod i en »signalisering« med flag, der ifølge inventariet 1808 opbevaredes i en aflåst kasse sammen med stang, snore og udlægger; endnu 1810 aflønnedes urmageren for sin møje hermed. Fra 1885 nævnes flag til brug ved kongebesøg, formentlig udstukne fra spirets lanterne.[263] 1979 kaldes flagstængerne »miserable« og foreslås fjernet til fordel for en permanent flagstang i »Kingogården«, dvs. klostergården syd for kirken.[280]

Ud over flagning ved særlig festlige lejligheder har man også blæst fanfarer fra denne ophøjede *musikanttribune.* Allerede 1619, året efter kirkens overgang til sognekirke, betaltes for en bænk i tårnet til »byens spelmænd«, heriblandt trompetister,[281] og 1817 blæstes koraler fra tårnet i anledning af reformationsjubilæet.[282]

Tårnet er rejst over midtskibets vestligste fag, og dets tre sider hviler på den middelalderlige kirkes højkirkemure samt vestgavlen, mens den fjerde - mod øst - bæres af et stort bueslag,

spændt ind mellem skibets to vestligste fripiller, som man dog forsigtigvis har forstærket ved svære påmuringer i nord-sydaksen. Sidstnævnte tager hensyn til et pulpitur på det nuværende orgels plads, hvorfor tårnets opførelse markerer det seneste tidspunkt for fjernelsen af den oprindelige løbegang (s. 200) og elimineringen af det store vestvindue som kilde til belysning af kirkerummet.

Hvor murene ikke er overhvidtet eller omsat ses materialet at være *munkesten* i krydsskifte, hvoriblandt flere tydeligvis er genanvendte (undertiden hårdtbrændte med rester af glasur) og således antagelig hidrører fra tårnet til S. Albani (se ovf.) og/eller det 1582 nedrevne S. Knuds kapel.

Opbygningen er interessant og vidner om betydelig professionalisme hos den ukendte bygmester, der har benyttet en serie aflastningsbuer, hvorved der bl.a. er opnået materialebesparelser. Systemet kommer tydeligst til udtryk på østsiden, hvor der mellem de to gotiske fripiller er bygget tre spidse aflastningsbuer over hinanden (jfr. fig. 98-99): Den underste som en portalåbning, hvis højde og bredde (ca. 9x5,7 m) er afstemt efter midtskibsarkaderne. Den næstfølgende, som er en anelse smallere (ca. 5,35 m) repræsenterer pulpiturets åbning mod midtskibet og fungerer samtidig som en kraftig undermuring af den spinkle gjordbue mellem skibets 1. og 2. hvælv fra vest. Endelig er den tredje bue, som er jævnbred med den mellemste, synlig i loftsrummet og markerer grænsen mellem kirkens hovedloft og tårnets underste stokværk.

Flankemurenes indbyrdes afstand er mindre end midtskibets bredde, hvilket utvivlsomt skyldes ønsket om at give tårnopbygningen kvadratisk plan. Dimensionen i øst-vestlig retning var på forhånd givet, hvorfor man har trukket nord- og sydmuren tættere sammen og tilmed ladet deres indre halvdel bestå af serier af aflastningsbuer, udgående fra vestgavlen og den indskudte østmur. De underste to sæt aflastningsbuer er synlige mod tårnets nedre stokværk, hvor de fremtræder som to sten dybe flad- og rundbuer med helstens stik. Denne disposition har tilmed givet en mere tilfredsstillende og klarere markeret ydre rejsning i forhold til højkirken og vestfacaden.

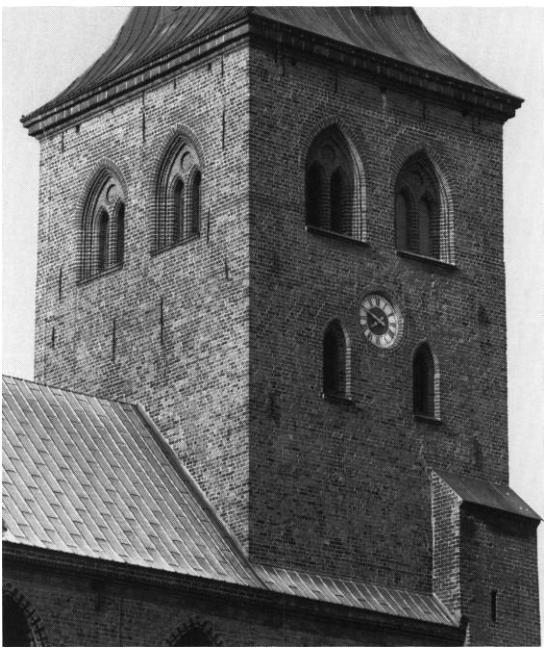

Fig. 209. Tårnet, set fra nordøst (s. 286). HJ fot. 1992. - *The tower, seen from the north-east.*

De to øvre stokværk, af hvilke det mellemste huser urværket, det øvre klokkerne, hæver sig over den gamle vestgavl, som delvis indgår i det nye tårn. Mellemstokværket har kun glugger mod syd, vest og nord, idet kirkens middelalderlige tag havde stejlere rejsning og således ikke tillod åbninger mod øst. De nuværende glugger markerer sig udvendig med spidsbuede åbninger, der i lighed med de profilerede cirkelåbninger omkring urskiverne stammer fra restaureringen 1870. Indtil da var gluggerne rundbuede (jfr. fig. 217) med ret gennemløbende vanger. På ældre afbildninger (jfr. fig. 212) ses, at gluggerne var halvt tilmurede - formentlig af hensyn til urværket og tårnvægterne - og kun åbnede sig i en lille rundbuet luge. Hvornår denne ændring er foretaget, fremgår ikke af kilderne.

Derimod er de kurvehanksbuede spareblændinger (med let overgribende helstensstik), der indvendig omrammer gluggerne og deres halvstensstik, fortsat bevaret (fig. 210). Det bemær-

kes, at spareblændingerne omkring de to vestre glugger ikke har fuld bredde, idet murværket mellem disse er levn af den middelalderlige vestgavl. Her er gluggerne ved Herholdts restaurering rykket yderligere mod midteraksen af hensyn til den udvendige symmetri. I øst er urkammerets vindueløse spareblændinger reduceret til halv bredde ved undermuring med støttepiller, hvilket muligvis har sammenhæng med indretningen af tårnvægterkammeret på dette sted.

Klokkestokværket markerer sig med to sæt glamhuller mod alle fire verdenshjørner. Hvert af disse består af små spidsbuede tvillingbuer, kronet af cirkelåbning og samlet i én stor spidsbuet blænding. I lighed med forholdene i mellemstokværket blev også glamhullerne pyntet op med rigere profilering 1870, og ved samme lejlighed fjernedes båndgesimserne under og over glamhullerne (jfr. fig. 209 og 212). Disse ændringer var ligeledes i overensstemmelse med Herholdts projekt fra 1864 (jfr. fig. 254), hvormed arkitekten bestræbte sig på at borttage alt, som ikke harmonerede med den gotiske bygnings himmelstræbende natur. Indvendig åbner glamhullerne sig i høje sparenicher med falset, spidsbuet stik. Bevaret er derimod hovedgesimsen over de to skifter høje gennemløbende bomhuller til udrigning af stilladsbomme.

Spiret fra 1783-85 er en afdæmpet nyklassicistisk komposition, hvis ophavsmand er ukendt. Det er todelt som forgængerne og består af en nedre pyramideformet hætte med affasede hjørner og markeret opskalkning. Heri er indsat små kviste, hvis karakteristiske form med topkugler bl.a. genfindes i projekterne til hovedstadens store kuppelkirke, Frederikskirken.[283] Disse forgyldte topkugler (jfr. fig. 212) forsvandt ved istandsættelsen 1865,[284] da vinduerne øjensynlig samtidig fik deres nuværende ovale form.[285] Den øvre del er en ottekantet lanterne, hvis underdel har slanke rundbuede åbninger mod alle fire verdenshjørner, mens de mellemfaldende sider artikuleres af ophøjede spejlfelter. Spiret er i modsætning til forgængerne kobberklædt.

Den *mindetavle* (fig. 211), som opsattes i taknemlig erindring om Peter Eilschou og hustru, Anne Marie Beckers donation, er af gråbrun sandsten, 203 x 138 cm. Den fordybede versalindskrift opregner købmandens oprindelige donation fra 29. okt. 1783 på 6.000 rdl., såvel som hustruens supplerende gave til spirets kobberbeklædning på 2.000 rdl. (1. april 1784). Stenen, hvis kanter er affasede, prydes foroven af forsænkede billedfelter med æreskrans over korslagte palmegrene samt antikke gravurner; i de nedre hjørner cirkulære fordybninger, hvori en ring eller rosette kan have været indfældet. Mindetavlen, som 1789 stafferedes med perlefarve samt gult til »inskription og zirater«,[263] var oprindelig indmuret i tårnets blændede vestportal og skærmet med et gitterværk (jfr. fig. 212, 242). Her kronedes tavlen ifølge ældre beskrivelse af en trekantgavl med »Forsynets« (d.e. Guds) øje i stråleglans.[286] Ved hovedrestaureringen 1868-75 og genskabelsen af kirkens oprindelige vestpor-

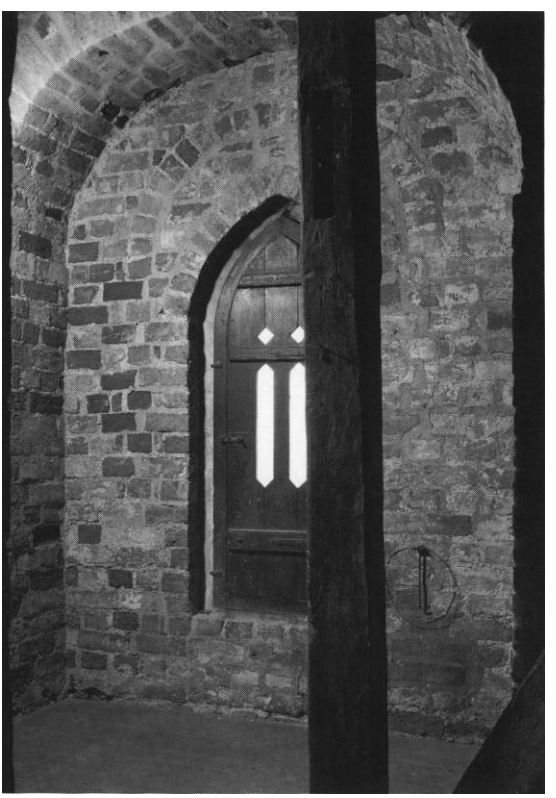

Fig. 210. Spareblænding med spor af ældre åbning i nordvesthjørnet af tårnets mellemstokværk (vægteretagen), sml. fig. 93 (s. 286). HJ fot. 1993. - *Recessed doorway, with traces of an earlier opening in the north-west corner of the middle storey (the watchman's storey) of the tower, cf. fig. 93.*

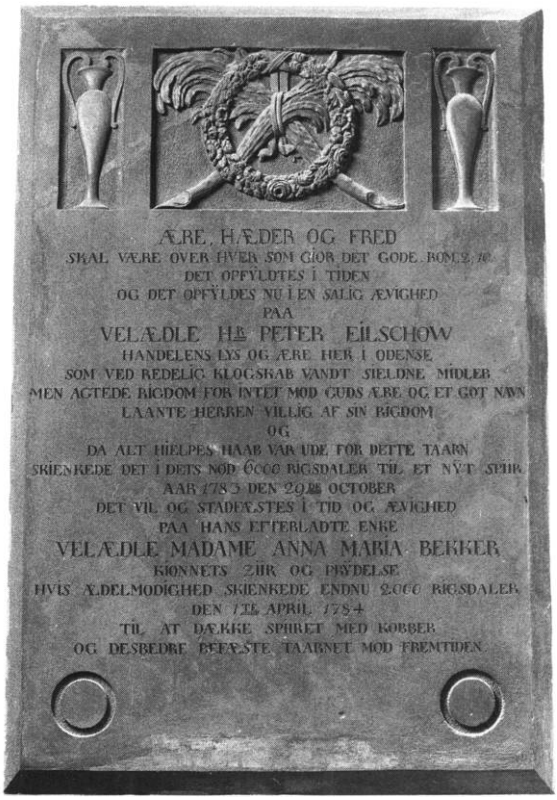

Fig. 211. Mindetavle af sandsten, udført o. 1785 i taknemlig erindring om købmand Peter Eilschou og hustru Anne Marie Beckers donation til kirkens nye spir. Før 1872 opstillet foran den tilmurede vestportal, jfr. fig. 212, nu i våbenhuset (s. 287). NE fot. 1992. - *Memorial tablet of sandstone, executed c. 1785 in grateful memory of a donation for the church's new spire. Until 1872 in the bricked-up west portal, cf. fig. 212, now in the porch.*

tal nedtoges monumentet og mindetavlen indmuredes i den nye forhals væg mod nordre sideskib.

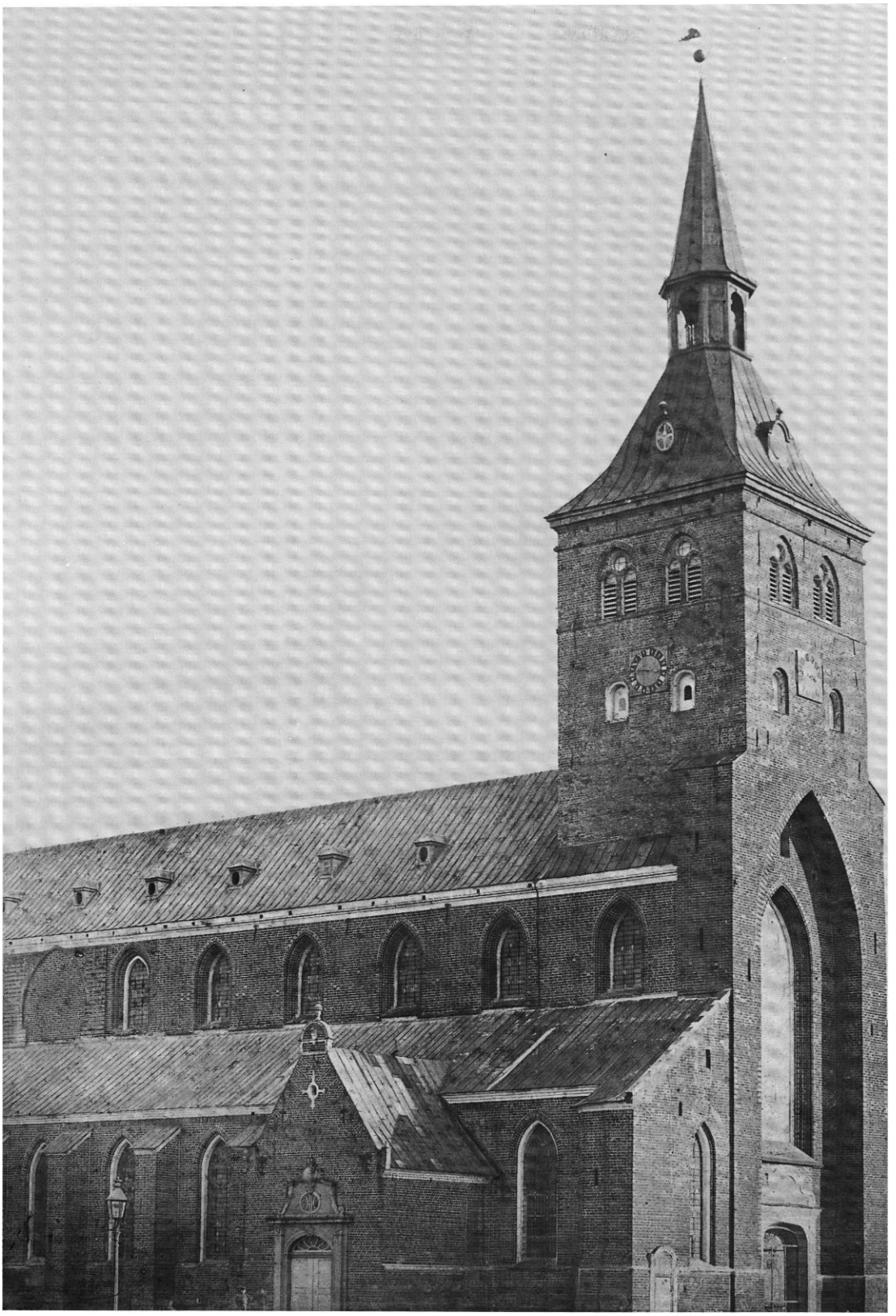
1804-05 opsattes på Magistratens foranledning endnu en *mindetavle* (fig. 10), af sort kalksten, 116x189 cm, med svungen overkant og indskrift i fordybet kursiv.[287] Tavlen supplerer den udvendige og opregner »Til Erindring for Efterslægten« købmand Peter Eilschou og hustru Anne Marie Beckers testamentariske gaver, bl.a. 10.000 rdl. til nedbrydning og genopsætning af kirkens tårn og spir, 2.000 rdl. til staffering af kirken og dens inventar samt anskaffelse af pengetavler og klingpunge![288] Mindetavlen var indtil hovedrestaureringen indimiret på indersiden af den blændede vestportal, hvor den ses på Ringes prospekt lige bag fontegitteret (jfr. fig. 281). Nu på østvæggen i forstuen bag konsistoriefløjens hovedportal.

†Spir. Til trods for idelige reparationer, som kan følges i bevarede regnskaber (se ndf.), findes der så godt som ingen oplysninger, hverken om tilblivelsen af kirketårnets ældre spir eller om det nuværende. Man er derfor hovedsagelig henvist til at drage slutninger ud fra tre til fire afbildninger, som viser dets ældre udseende med al den usikkerhed, som dette indebærer.

1) Det oprindelige spirs udformning kendes først og fremmest fra Brauns bykort, hvis forlæg senest er tegnet 1586 (fig. 213).[268] Det er endvidere gengivet på et af de byprospekter, som Cornelius Hamsfort den Yngre tegnede til portrætterne i sin bispekrønike (jfr. fig. 231). Det fremgår heraf, at tårnet, som fejlagtigt er vist med en stor åbning under mellemstokværkets glugger,[289] kronedes af et lanternespir, der ved foden flankeredes af fire små hjørnespir med pyntelige vindfløje. Endvidere er der mellem hjørnetårnene, som formentlig har været tømrede, blyklædte konstruktioner, angivet en balustrade, der kan have tjent som vægtergang. Tegningen er ikke så detaljeret, at spirets planløsninger kan aflæses, men oplysningen om reparation af taget på den »nordvestlige side« af det store tårn 1684 tyder på, at tårnhætten har været ottekantet.[263]

2) Spirets istandsættelse 1694 er ikke omtalt i kilderne, og det vides derfor ikke, hvor omfattende den har været. At dømme ud fra 1700'ernes byprospekter (fig. 4, 9) har man bibeholdt hovedformen; men vægtergangen ses ikke længere, og hjørnespirene er i barokkens ånd reduceret til obeliskagtige opstandere, der ved en reparation 1702 betegnedes som »pyramider«.[263] Det kan i øvrigt ikke udelukkes, at reduktionerne i den oprindelige udformning allerede var foretaget endnu tidligere, eksempelvis i forbin-

Fig. 212. S. Knuds kirke, set fra nordvest. Foto fra 1860'erne, antagelig af C. E. E. Rye. Møntergården, Odense. - *St Knud's Church, seen from the north-west. Photo from the 1860s.*

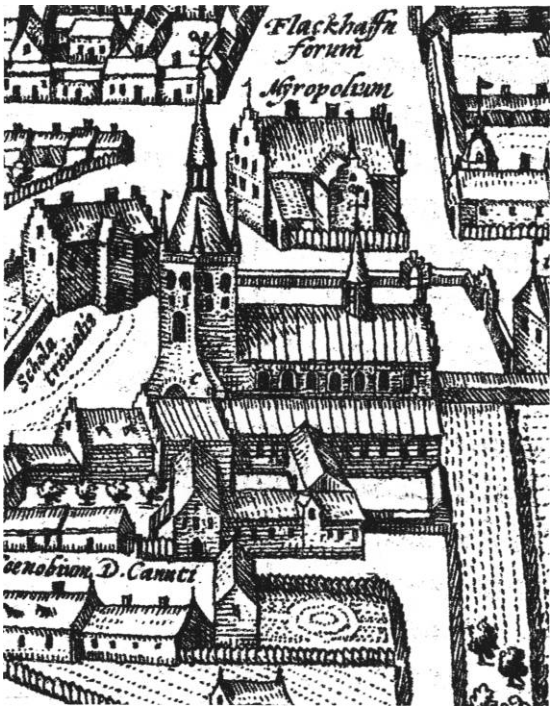

Fig. 213. Kirken og klosteret i fugleperspektiv, set fra syd. Udsnit af Brauns bykort fra 1593, jfr. fig. 8 og 15, hvis forlæg er tegnet allerede 1586. - *Bird's-eye view of S. Knud's Church and Monastery seen from the south. Detail of Braun's town map, 1593, cf. figs. 8 and 15, based on a proposal drawn in 1586.*

delse med den nedenfor omtalte istandsættelse efter lynnedslag (s. 293).

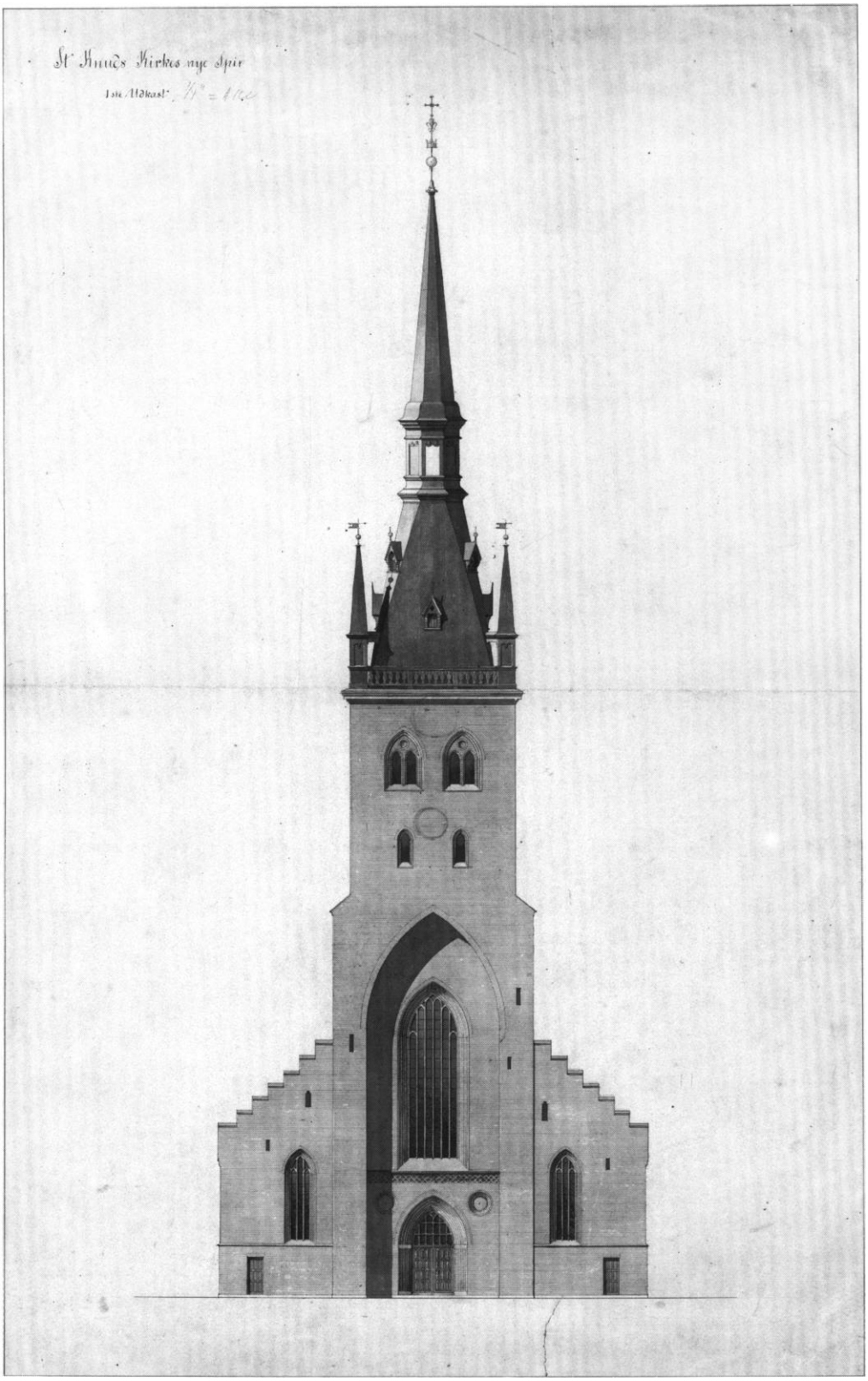
Projekter til nyt tårnspir. 1) I Herholdts restaureringsprojekt, dateret april 1864, indgik såvel opførelse af et helt nyt spir som ændringer af en række detaljer i den murede opbygning (fig. 254). Hensigten var en »gotisering«, eller, som det hed i Det særlige Kirkesyns svar på Kirkeinspektionens kritiske kommentarer, »at bringe tårnet i samklang med den øvrige bygning, da det nuværende både savner karakter og anselighed. Anvendelsen af de fire hjørnetårne gik fra middelalderen over på den nærmest følgende tid; de giver fylde og malerisk virkning uden at gå ud over den simpelhed, som betegner den gotiske murstensbygning«.[290]

2) De projekter, kirkens arkitekt, Vilh. Petersen, udfærdigede efter oprettelsen af spirfonden og forelagde til Det særlige Kirkesyns bedømmelse (1885, 1905), er bevaret i skikkelse af en række tegninger i Ebbe Lehn Petersens arkiv (måleblade, forstudier og præsentationstegninger), som dog alle er udaterede, og hvis rækkefølge og tilblivelsestidspunkt derfor i nogen grad må bero på et skøn.

a. Det formentlig tidligste projekt (fig. 214) viser kirkens vestfacade med et spir, som rummer hovedelementerne i det oprindelige (hjørnetårne, vægtergang og todelt lanternespir). Brauns gengivelse er tolket i nær tilknytning til H. B. Storcks rekonstruktion fra 1878-79 af Københavns Helligåndskirkes renæssancespir - et projekt, som Vilh. Petersen i øvrigt var med til at bedømme.[291]

b. Da Vilh. Petersen atter for alvor tog fat på opgaven, præsenterede han en bredere vifte af forslag. Dette fremgår af en serie på seks blade, som viser alternative løsninger side om side. To af disse ark, trukket op med tusch og grå-sort lavering (fig. 215), har karakter af skitser; de resterende, som alle er forhøjet med rød-brun tuschlavering, må på nær en eller to betragtes som egentlige præsentationstegninger, holdt i en rødbrun tone (fig. 216). Forslagene omfatter en viderebearbejdning af det ældre projekt, suppleret med nye, der ligeledes tager udgangspunkt i historiske eksempler og samtidige fortolkninger: En version med murede hjørnetårne (som hos Herholdt) og vægtergang synes inspireret af tyske eksempler,[292] mens en anden tager udgangspunkt i Vilh. Ahlmanns spir til Kolding, S. Nicolai (1885), hvor små hjørnespir er en del af spirkonstruktionen.[293] Selve spiret varieres på forskellig vis og låner træk fra to hjemlige renæssanceeksempler - Nyborg (1588-89) og Tønder (1591-92) - sidstnævnte med det særprægede lanterneparti.[294] Den sidste version er inspireret af Tejnkirken i Prag, hvor Tycho Brahe ligger begravet.

Fig. 214. Vilh. Petersens 1. projekt fra o. 1885 til et nyt spir, i hovedtræk svarede til renæssancespiret. jfr. fig. 213. Vestfacade (s. 290). Usigneret og udateret tegning i Ebbe Lehn Petersens arkiv. - *Vilh. Petersen's first project, c. 1885, for a new spire, whose main features corresponded to the renaissance spire, cf. fig. 213. West facade.*

St. Knuds Kirkes nye Spir

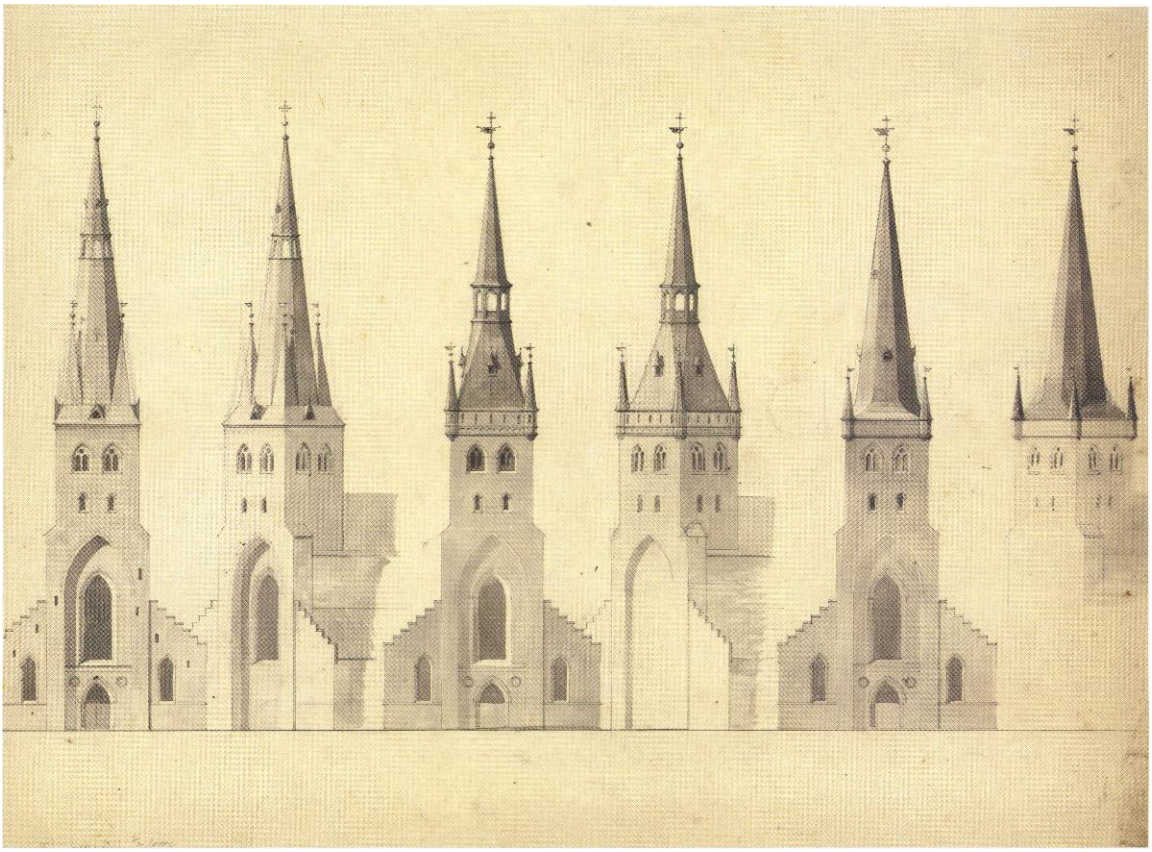

Fig. 215. Tre projekter til et nyt spir, alle præsenteret ved vestfacade og skråbillede. Udateret og usigneret tegning ved Vilh. Petersen (s. 290). Ebbe Lehn Petersens arkiv. - *Three projects for a new spire, all represented by a west facade and an oblique view. Undated and unsigned drawing by Villi. Petersen.*

Sammenfatning. Tårnet på S. Knud er blandt de største af vore eftermiddelalderlige eksempler, kun overgået af Christoffer Valkendorfs tårn ved S. Nicolai i København, og det må fra den ukendte bygmesters side betegnes som et kompetent forsøg på at forene den middelalderlige arv med den nye selvbevidste renæssances festivitas. Selve det konstruktive princip er kendt fra adskillige tårne - middelalderlige som eftermiddelalderlige.[293] Ligeledes er den murede opbygnings detaljer med sin kombination af glamhuller i middelalderstil og renæssancens vandrette gesimser karakteristiske for en række af de tårne, som skød op på Frederik II's tid og senere.[296] Den nærmeste parallel er måske det tårn, som opbyggedes over korsskæringen i Ringsted, den anden kongelige gravkirke af benediktinsk oprindelse.[297]

Det oprindelige †spir rummede formelt en lignende blanding af gammelt og nyt. Således er motivet med de flankerende hjørnespir velkendt fra middelalderens kirker og borge.[298] Det konkrete forbillede kan i denne sammenhæng have været spiret på Vor Frue i København, som udtrykkeligt nævnes i forbindelse med stolestadernes organisering (se inventar).[299] Derimod repræsenterer lanternespiret utvivlsomt den renæssanceprægede formskat, der vandt indpas med den ny nederlandsk inspirerede kunst, som florerede i slotsbyggeriet (Kronborg), men også satte sig spor i kirkerne. Eksempler herpå er det spir, Valkendorf lod opsætte på Helligåndskirken 1583, eller det 1597 til Ribe domkirke projekterede.[300]

På denne baggrund er det som antydet næppe sandsynligt, at tårnet stod under opførelse allerede i 1550'ernes slutning, da Christian III formanede prioren til at fuldende det. Det forekommer mere rimeligt at sætte tårnbyggeriet i forbindelse med kirkens store istandsættelse i 1580'erne, da Frederik II's kansler Niels Kaas havde S.Knuds kloster i forlening (s.79). Først ved denne tid, da bl.a. lenshyldningen 1580 rettede søgelyset mod den fynske hovedstad, gennemførtes de arbejder, som for alvor ændrede den middelalderlige klosterkirke (se nærmere s. 308). En

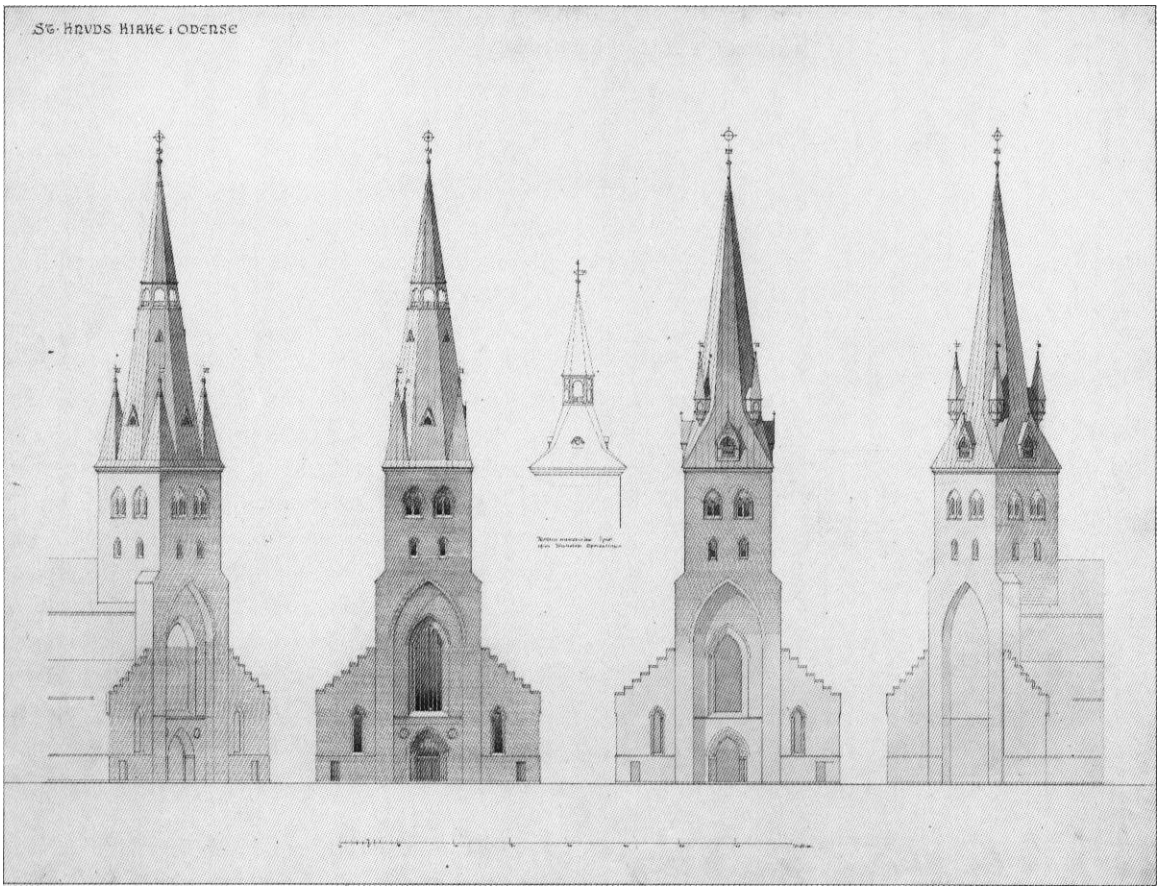

Fig. 216. To projekter til et nyt spir, flankerende det bevarede fra 1783-85. Udateret tegning ved Vilh. Petersen (s. 290). Ebbe Lehn Petersens arkiv. - *Two projects for a new spire, flanking the actual one from 1783-85.*

parallel til dette forløb er forholdene i Ringsted kirke, hvis tårn som nævnt er nært beslægtet med Knudskirkens.

Vedligeholdelse og restaureringer. Fra tiden mellem tårnets opførelse til spirets fornyelse 1694 er kun bevaret fa oplysninger om istandsættelser. 1619 betaltes tømreren Mads Hansen Dyrebar for at nedtage det gamle spir og opsætte et nyt, endvidere forny det høje spir og de afbrændte stolper, hvor der var behov herfor og endelig for at lægge det øverste loft.[263] Der kan være tale om reparationer efter lynild, ligesom det spir, der skulle opsættes på ny, muligvis var tagrytteren over langhuset (s. 280). Endelig kan det ikke udelukkes, at istandsættelsen indebar en ændring af spirets udformning i forhold til Brauns gengivelse. 1632 modtog blytækker Jens Tomassøn betaling for at færdiggøre et af de små hjørnespir, og resten af århundredet optræder lejlighedsvis regninger for reparationer på spirets blyklædning, ligesom man i midten af 1660'erne måtte udskifte tømmer i klokkestokværkets loft og i spiret.[301]

Billedet er ikke væsentlig anderledes efter spirets fornyelse i 1694. Snart krævedes istandsættelser, navnlig af spirets tømmerkonstruktion og blyklædning. Således udleverede kirkeværgerne 1725 i alt 15 jernstænger, hovedsagelig til afstivning af spiret med ankre. Regnskaberne giver også glimt af tidens håndværkertraditioner, såsom den festlige markering af veludført arbejde ved udbringeise af skåler fra spirets top: I maj 1719 modtog blytækkeren Johan Philip Becker således af kirkeværgen 3 potter vin, 5 spidsglas og en »boutellie, blev slagen i stykker«. I

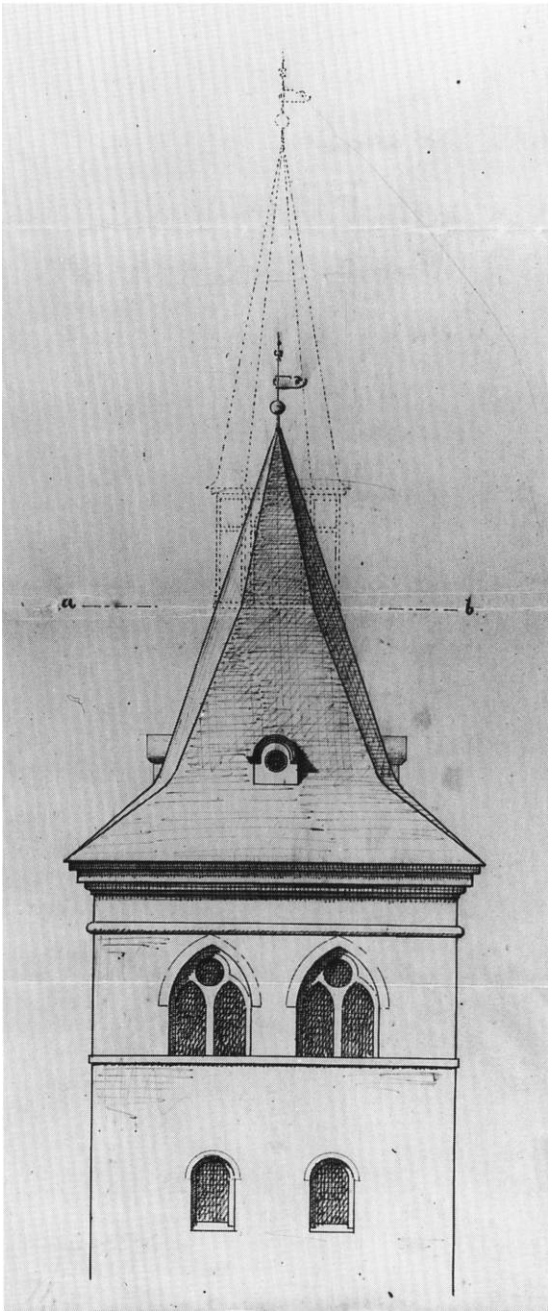

Fig. 217. J. D. Herholdts forslag fra 1864 til et midlertidigt spir efter mulig fjernelse af den brøstfældige lanterne (s. 294). 1:200. Landsarkivet for Fyn. - *J. D. Herholdt's proposal 1864 for a temporary spire after a possible removal of the dilapidated lantern.*

1730 fik blytækkeren og hans folk 3 bouteiller vin og 6 spidsglas at drikke af samt »fint krudt til at skyde med ved hanen (d.e. vindfløjen)«.[302]

Det syn over tårn og spir, som afholdtes 12. marts 1756, giver et billede af det fremadskridende forfald (revner i murkronen og råd i træværket under den medtagne blyklædning) og omtaler udtrykkeligt faren for nedstyrtning - alt sammen gode grunde til andragendet om støtte til den fornyelse, som dog først fandt sted hen ved 30 år senere.[264]

Efter købmand Eilschou og hustrus donation og det nye spirs opførelse havde myndighederne fred i nogle år mht. tårn og spir. Til gengæld ofredes der ved flere lejligheder penge på tårnvægternes kammer, som murermester Kornbech 1804 indrettede med nyt gulv og flisebord.[263] 1834 blev det gamle kammer nedbrudt og et nyt (med sengested!) etableret i det nordøstre hjørne. Denne forandring skete i forbindelse med en række mere omfattende istandsættelser af tårnet, hvis ydre murværk skalmuredes, ligesom spirets vinduer repareredes og nyt tømmer indlagdes flere steder.[303]

Ved Det særlige Kirkesyns møde 24. juli 1863 bemærkedes, at det øverste spirs tømmer måtte være i dårlig stand, eftersom fløjstangen hældede foruroligende.[304] Næste forår - midt under krigen med Preussen - lod Kirkeinspektionen derfor spirets istandsættelse udbyde i licitation gennem en nøje specificeret meddelelse, dateret 18. apr. 1864(!), og trykt såvel i Fyens Tidende som i Berlingske Tidende.[143] Initiativet faldt sammen med Herholdts færdiggørelse af tegningerne til restaureringsprojektet, omfattende et helt nyt spir (fig. 252, 254), og affødte en meningsudveksling mellem Synets formand, professor Høyen, og de kirkelige myndigheder (s. 340).[305] Herholdt foreslog Kirkeinspektionen en interimistisk løsning, hvortil han selv indsendte tegning (fig. 217) og overslag;[306] men i forbindelse med godkendelsen af hans egentlige restaureringsprojekt (s. 342) besluttedes det at undersøge mulighederne for at realisere det nygotiske spir. Disse bestræbelser førte imidlertid ikke til noget resultat,[307] og i foråret og sommeren 1865 blev spiret og fløjstangen (s. d.) restaureret uden væsentlige ændringer af den gamle form (sml. fig. 206); arbejdet blev tilset af

Carl Lendorf, som i de følgende år var Herholdts konduktør ved domkirkens fornyelse.[308]

I slutningen af 1892, da tårnets funktion som brandovervågningspost var blevet overflødig, indlagde man til brug for slukning af eventuel brand i tagværkerne vand i tårnet, vel som supplement til den håndsprøjte, som nævnedes 1884.[263]

1898-99 blev der lagt nye gulve mv. i forbindelse med opsætning af det nye ur med tilhørende urhus.

Fornyelsen af spirets kobbertækning 1926 og 1979, udløste nye digte i forbindelse med vindfløjens nedtagning (s. 357).

KONSISTORIUM

Konsistoriet, hvor stiftets provster lejlighedsvis træder sammen til landemode, fungerer i det daglige som sakristi, venteværelse m.m. Det har siden 1586 været indrettet i nordenden af klosterets gamle østfløj, hvor kansleren Niels Kaas da tilbød at genhuse den gejstlige forsamling, der var blevet hjemløs ved nedrivningen af S. Knuds kapel umiddelbart forinden (s. 270).[309] Den fysiske samhørighed med klosterfløjen, der siden munkesamfundets opløsning tjente forskellige formål, har præget konsistoriet både ud- og indvendigt. Således medførte indretningen af de syd for konsistoriet beliggende lokaler til det 1621 grundlagte *Gymnasium* en række forandringer, og senere fulgte ombygning og fornyelse af dette »miniuniversitet« 1754-57.[310] Ved skolereformen 1802 blev det længe hensygnende Gymnasium overtaget af Latinskolen på Klingenberg, der nu fik navnet Odense Katedralskole (s. 126). Gymnasiets lokaler blev ramme om forskellige aktiviteter, bl.a. indrettedes der en tid lang gymnastiklokale i den gamle solennitetssal (sml. s. 117 og fig. 28). Det husede også skolens bibliotek samt det 1813 oprettede *Stiftsbibliotek,* der efter en omflakkende tilværelse 1847 købte hele fløjen bortset fra konsistoriet. Sidstnævnte ønskedes i øvrigt nedrevet ifølge arkitekt Herholdts restaureringsprojekt af 1864 (jfr. fig. 251), men bevaredes takket være modstand fra de lokale kirkelige myndigheder (s. 344). Odense Centralbibliotek, der siden 1924 havde haft til huse i det genskabte Knudskloster, fik 1965 tilladelse til at disponere over Stiftsbibliotekets lokaler mod at bekoste en istandsættelse, hvorved interessante levn af fløjens senmiddelalderlige indretning fremdroges.[311] 1971 indlemmedes Stiftsbibliotekets bogsamling i det nyoprettede Odense Universitetsbibliotek, og samtidig besluttedes det, at domkirken skulle erhverve hele fløjen og heri lade indrette kontorer, mødesal, konfirmandstue og andre faciliteter. Efter Centralbibliotekets udflytning indrettedes de nævnte lokaler efter tegninger ved Ebbe Lehn Petersen og kunne for hovedpartens vedkommende tages i brug ved en højtidelighed 10. jan. 1978.[312]

Det lokale, som domkirken fik overdraget 1586, var formentlig beliggende samme sted som det nuværende; men dets udseende har været væsentlig anderledes, og det strakte sig formentlig længere mod syd. Det lå i den omtrent hundrede år gamle klosterfløj, som var i to etager og forsynet med korsgang på vestsiden. Rummet nærmest kirken var hvælvet, men stod kun indirekte i forbindelse med kirken via korsgangen (s. 277). Det fremhævedes af biskop Niels Jespersen i hans meddelelse om det nye forsamlingslokale, at der var behov for adskilligt istandsættelsesarbejde, førend det kunne tages i brug, og det blev derfor besluttet, at den fynske gejstlighed skulle bidrage økonomisk hertil.[313]

Hvad disse forbedringer har bestået i, vides ikke. Lidt bedre underrettet er vi om en række ændringer, som oprettelsen af Gymnasiet medførte i forhold til kirkens lokale i klosterfløjen. Først og fremmest var der behov for at holde de to funktioner adskilte, hvorfor man 1621-22 murede en gavl og fornyede tagværket mellem »kirken og S. Knuds kloster«.[314] Juridisk blev adskillelsen fulgt op i et kongebrev af 29. april 1625, hvorved Gymnasiet fik skøde på »auditoriet på S. Knuds klosters grund«, indbefattet »fundamentet med hele overdelen og underdelen og de nærmest liggende partier af omgangen.«[266] Efter afslutningen af Kejserkrigen 1629 fik Holger Rosenkrantz, der havde Knudsklosteret i forlening, ordre til at iværksætte byggearbejder til forbedring af Gymnasiet,[315] og i 1636 foreslog biskop Hans Mikkelsen, at man benyttede de mursten, som nedbrydningen af omgangen ville give, til opførelse af et »auditorio gymnasii«.[316] Året efter, i november 1637, påbegyndtes nedrivningen af korsgangen,[317] og 1639 gennembrød man muren mellem søndre sideskib og konsistoriet for at etablere en direkte forbindelse mellem kirken og dens anneksrum i klosterfløjen.[318]

Fig. 218. Udgravning i konsistoriet, set mod rummets østvæg, jfr. fig. 202. Under dørens venstre karm er ansats til apsiden på frådstenskirkens søndre tværskib, og til højre ses falset vægpille fra det nordligste rum i den senmiddelalderlige klosterfløj, muret op mod sydsiden af mellembygningen (s. 166, 276). C. G. Schultz fot. 1946. - *Excavation in the consistorium, looking towards the east wall of the room, cf. fig. 202. Under the left frame of the door is the beginning of the south-transept apse from the church built of calcareous tufa, and on the right can be seen an angle-profiled wall-pillar from the north room of the late medieval monastery wing, built up against the south side of the middle-building.*

Sammenholdes ovennævnte oplysninger med de iagttagelser, som blev gjort ved udgravningen i konsistoriet 1946 (jfr. fig. 202), tegner der sig på enkelte punkter et lidt tydeligere billede af rummets bygningshistorie, omend meget fortsat har yderligere afklaring behov. Således registrerede C. G. Schultz levn af flere forskellige murforløb fra »renæssancen«, som enten var opmuret med kalk eller ler og formentlig har været af store sten, lagt i krydsskifte. Lettest at tolke er den skillevæg, hvis nederste skifter lå under konsistoriesalens sydvæg og formentlig må være den 1621-22 opsatte gavl, der i øvrigt ikke blev ført helt op til tagryggen som brandgavl førend 1859.[319] Den flugtede med vægpillerne mellem det hvælvede rums 2. og 3. fag, og da den skar fundamentet til fripillen mellem de to rækker hvælv, må sidstnævnte senest være nedbrudt ved Gymnasiets etablering og afløst af et bjælkeloft.

Ulige vanskeligere er fortolkningen af resterne af en lignende skillevæg mellem 1. og 2. hvælvfag samt to spinklere skillevægge i vægnicherne. Da sidstnævnte må være nedbrudt samtidig med hvælvene, er skillevæggene formentlig ældre. Derimod står tilmuringen af 2. fags †dør (»renæssancemurværk i ler«) til korsgangen utvivlsomt i forbindelse med sidstnævntes nedbrydning 1637. Herved mistede konsistoriesalen denne overdækkede adgangsvej, hvilket forklarer etableringen af den direkte forbindelse fra søndre sideskib to år senere. For en enkelt

Fig. 219. Konsistoriesalen, set mod det nordøstre hjørne (s. 298). NE fot. 1993. - *The consistorium, looking towards the north-east corner.*

detaljes vedkommende, nemlig konsistoriets yderdør mod øst, fremgår det indirekte, at en sådan havedør må have eksisteret allerede før 1630, da Gymnasiet fik overdraget et stykke have i øst mod åen mellem kapitlets og S. Knuds klosters haver.[320]

O. 1720 udførtes betydelige istandsættelsesarbejder på gymnasiefløjen, hvortil udgifterne for konsistoriets vedkommende måtte afholdes af kirken.[321] Ifølge regnskaberne blev der bl.a. indlagt fire nye bjælker til et loft.[322] Der blev tillige etableret en adgang fra loftsetagen, som formentlig tilhørte Gymnasiet,[323] til et pulpitur for lærere og elever (se inventar). Eksistensen af et sådant arrangement fremgår af en nu blændet †*dør* i kirkens murværk ud for tilbygningens østre murkrone. Den fladbuede dør, der endnu er bevaret mod skunken, må være identisk med det dørhul, som mureren udhuggede 23. april 1719 »ved den gamle altertavle« og herefter forsynede med dørkarm og trappetrin.[324]

Af større betydning for konsistoriets fremtidige udseende blev den *istandsættelse af Gymnasiet 1754-57,* som fulgte umiddelbart efter domkirkens modernisering og i lighed hermed var en følge af kongens besøg i Odense. Der var, som det hedder i indskriften på den nye trekantgavl over hovedindgangen, tale om en næsten fuldstændig nybygning (»Anno MDCCLV renovatæ et fere de novo extructæ sunt hæ(c) ædes...«), der gav klosterfløjen den ydre dragt, hvormed den fortsat præsenterer sig: En byg-

ning i kun én etage med valmtag og centralt placeret, tre fag bred kvist til erstatning for den samtidigt inddragne overetage. Den udvendige regularisering af fløjen fulgtes yderligere op af vinduerne, der anbragtes med regelmæssig takt og forsynedes med øreprydede rammer som på den noget ældre ombygning af Odense slot. For at gennemføre omkalfatringen har man set sig nødsaget til at forny Gymnasiets vestfacade, der nyopførtes som en spinklere mur af små gule sten i krydsskifte, dækket af hvidtet puds.

For konsistoriet betød moderniseringen, at rummet herefter fremtrådte med to fag vinduer samt en yderdør i begge langsider. Der blev lagt nyt gulv - formentlig i lidt højere niveau - og loftet blev gipset og udstyret med den endnu bevarede hulkel og stukkaturroset (jfr. fig. 219).[325] Formentlig blev der efter det øvre stokværks eliminering og nedlæggelsen af den gamle adgangsvej til pulpituret taget skridt til at udskille loftet over konsistoriesalen som et særskilt område tilhørende kirken alene.[326] Adgangen hertil skete antagelig gennem den gamle overdør til pulpituret, og først på dette tidspunkt synes loftet, der belystes gennem en kvistluge på havesiden,[327] taget i brug som opbevaringssted for kasseret inventar.[328]

Konsistoriet har siden moderniseringen i 1750'erne bevaret sine hovedtræk, omend der naturligvis er foretaget en række ændringer. I 1820'ernes begyndelse blev den forrådnede havetrappe erstattet med sten,[329] og det fremgår endvidere, at rummet, der 1830 indeholdt skriftestol (se inventar), havde brystpaneler.[143]

I forbindelse med kirkens hovedrestaurering 1868-75, som en overgang truede med at indebære konsistoriets nedrivning, må der være gennemført en ændring af vestfacaden. Fløjens nordligste fag, d.e. konsistoriet, fik en oppudsning med rød farve, hvori hvide fuger; den øvrige del af facaden afrensedes. 1898 blev konsistoriet istandsat,[330] og bl.a. opførte man på østsiden en (ny) kvist, hvorigennem der kunne skabes adgang til loftet (fig. 220). Den bevidste signalering af konsistoriets eksistens i det ydre følte sig efterhånden utilfredsstillende, og 1925 henstillede Det særlige Kirkesyn, at man gav østfacaden samme kalkfarve (okker) som Stiftsbiblioteket.[304] Ved istandsættelse af sidstnævnte 1943 (arkitekt Helweg-Møller) tog man skridt til at skalmure konsistoriets vestfacade med gule sten, hvorved det blev bragt i overensstemmelse med Stiftsbiblioteket.

Efter udgravningen 1946 (jfr. fig. 218) blev

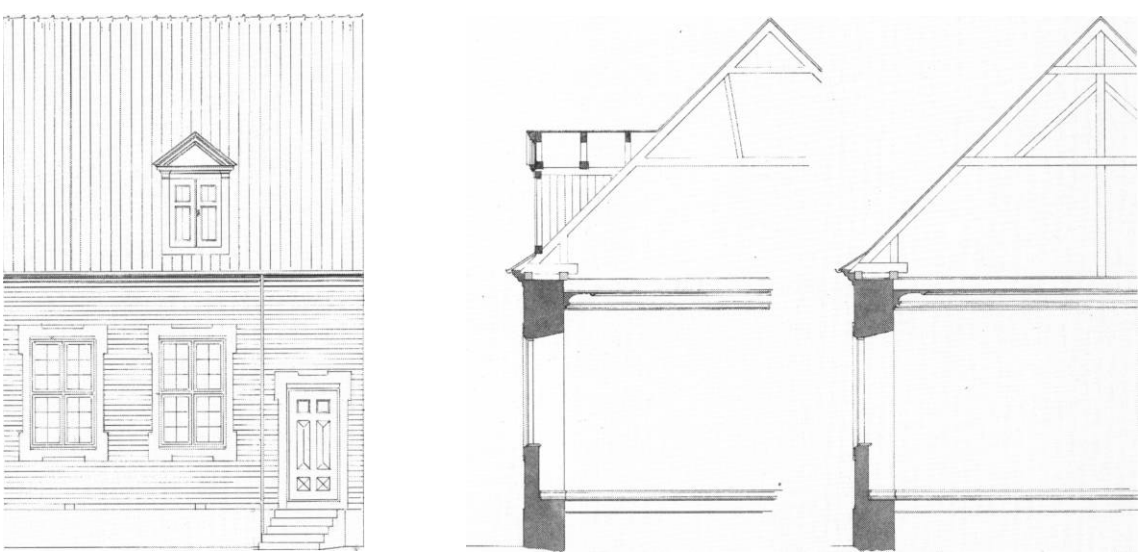

Fig. 220. Vilh. Petersens forslag 1898 til en kvist på konsistoriets østside, hvorigennem adgang til loftsrummet (s. 298). Ebbe Lehn Petersens arkiv. - *Vilh. Petersens proposal 1898 for a dormer on the east side of the consistorium to serve as entrance to the loft.*

Fig. 221. Valkendorfs kapel, set fra vest (s. 300). HJ fot. 1993. - *The Valkendorf Chapel, seen from the west.*

lokalet nyistandsat, og 1954 fremlagdes planer for indretning af toilet i Stiftsbibliotekets nordøstre hjørne under loftstrappens repos med adgang fra såvel trappegangen som konsistoriet.[331] 1977 godkendte Stiftsøvrigheden det af kirkens arkitekt, Ebbe Lehn Petersen, udarbejdede forslag til nyindretning af Stiftsbibliotekets gamle lokaler, der kunne tages i brug 1982. Tre år senere indrettedes konfirmandstue i loftsetagen over konsistoriet.[332]

Konsistoriet står nu med okkerfarvede vægge og hvidtet loft. Der er parketgulv fra 1956,[331] og døren til kirken samt de to yderdøre er bevaret i deres gamle skikkelse, mens døren i sydøsthjørnet til menighedens nye lokaler og Stiftsøvrighedens kontor stammer fra ovennævnte forandring 1981-82.

VALKENDORFS KAPEL

30. jan. 1632 skrev lensmanden på Odensegård, Henning Valkendorf til Glorup, kontrakt med kirkeværgerne samt borgmester og byråd om erhvervelsen af et jordstykke op til kirkens nordside, hvor han ønskede at lade opføre et begravelseskapel for sig og sin familie. Det skulle tillige være kirken til »zirat« og stå ud for pillerne mellem den østre kirkedør på kirkens nordside og mester Svends gård, d.e. den af Oluf Bager byggede ejendom, som siden 1616 ejedes af professor Svend Pedersen (jfr. s. 97 og fig. 17).[333] Placeringen var således den eneste mulige og velmotiveret ud for dette vinduesløse fag. Den beskedne betaling på 100 dl. forhøjedes med 60 dl., da det ved opførelsen viste sig, at der var behov for mere areal i bredden.[334] Årstallet 1633, som læses sat med jernankre på kapellets gavle, betegner formentlig påbegyndelsesåret, ligesom »1636« på den smedede gitterdør mellem kirken og kapellet (se gravminder) antagelig angiver tidspunktet for færdiggørelsen.

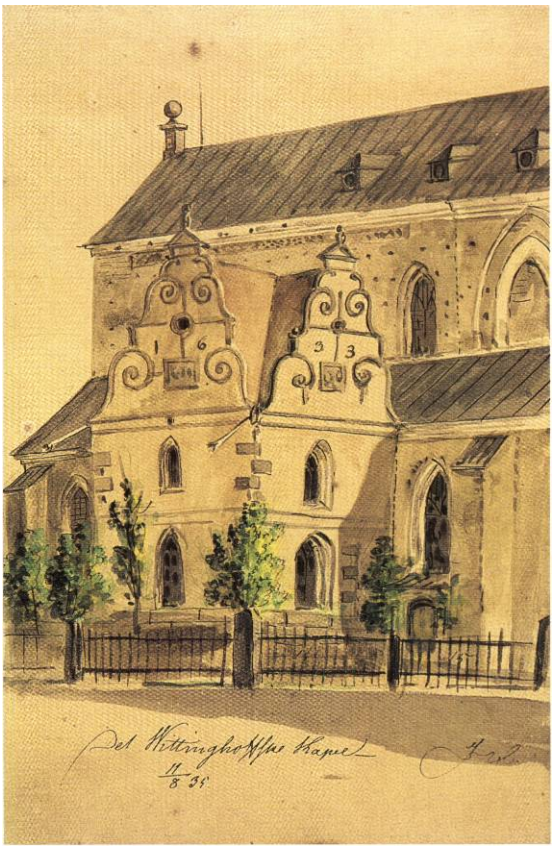

Fig. 222. Valkendorfs kapel (»Vittinghofs kapel«), set fra nordvest (s. 299). Skitse af stiftskonduktør Johan Hanck, 11. aug. 1835. Privateje. - *The Valkendorf chapel (»Vittinghofs chapel«) seen from the north-west.*

Ifølge den oprindelige kontrakt påhvilede kapellets opførelse og vedligeholdelse ejeren og hans arvinger; men 21. febr. 1655 skænkede Henning Valkendorf indtægterne fra en gård i Ørsted sogn til S. Knuds kirke, mod at denne påtog sig vedligeholdelsen af kapellet til evig tid.[335] 22. sept. 1677 skødede Henning Valkendorfs enke, Margrethe Blome, kapellet til landdrost Friedrich von Vittinghof til Eskebjerg (Schelenborg), hvis familiebegravelse siden indrettedes heri.[336] Selvom kirken formentlig har søgt at holde sin vedligeholdelsespligt på et minimum, nævner regnskaberne dog fra tid til anden reparationer (se ndf.), af hvilke en mere omfattende i året 1769 mindedes ved †*indskrift* i kapellet.[337] Nedrivningen af den gamle ejendom ved kapellets østside 1835 blottede denne hidtil bortgemte og forsømte bagside af kapellet, og forud for kirkens hovedistandsættelse 1868-75 havde det behov for omfattende renovering. Egentlig var det arkitekt Herholdts tanke at nedbryde kapellet for herved at lade kirken, med hvis gotiske stil kapellet ikke harmonerede, fremtræde mere frit (jfr. s. 340 og fig. 251-52). Mod dette og andre udtryk for arkitektens ønske om frilæggelse opponerede bl.a. stiftsprovst Damgaard,[338] og 1872 meddelte Kultusministeriet efter samråd med Det særlige Kirkesyn, hvori J. A. A. Worsaae havde indtaget afdøde professor Høyens plads, at kapellet skulle bevares og restaureres.[264] Året efter godkendtes forslag hertil efter arkitekt Carl Lendorfs tegninger,[339] og 1874 foretoges en gennemgribende restaurering.

Ydre (fig. 221-23). Det i planen omtrent kvadratiske kapel er opført af store røde sten i krydsskifte over en høj sokkelklædning af granitkvadre - et materiale, der også er benyttet til udformning af dekorative hjørnekæder. I den forbindelse bemærkes, at vestmurens sammenstød med den ældre støttepille på tilsvarende måde markeres som hjørne; dog kun for så vidt angår den underste halvdel af hovedstokværket. De eksisterende støttepiller har i øvrigt delvis måttet forhøjes og ombygges for at kunne passe til kapellet. Således er den øverste del af vestre støttepille reduceret i bredden og skalmuret for at harmonere med den let indsnørede overetage (jfr. fig. 221). Dette var ikke nødvendigt for den bortgemte østsides vedkommende (jfr. fig. 226). Ved restaureringen 1874 gav man i det ydre støttepillen en afdækning svarende til korets øvrige, uanset at pillen tidligere havde haft afdækning i relation til kapellet (jfr. fig. 20).

Bygningen er på tre etager: underst selve gravkrypten i skikkelse af en høj kælder, dernæst det egentlige kapel og endelig en nu utilgængelig overetage, hvis formål har været at give kapellets mure samme højde som kirkens sideskib og hermed mere anselighed; samtidig muliggjorde man herved en ekstern adgang til et pulpitur i selve kirken (se ndf.). Facaderne krones nu på alle frie sider af velkomponerede renæssancegavle; men oprindelig var østsiden uden prydelser af nogen art, idet den vendte mod mester Svends gård og derfor ikke fungerede som skuefacade.

Kapellets to etager adskilles af en profileret sandstensgesims, hvorover overetagens mure springer tilbage. De afsluttes med en triglyfgesims, der danner fodliste for de sandstensfor-

sirede volutgavle, som krones af brudte smågavle med pyramidespir, hvilende på kerubhoveder. Disse topspir sekunderes ved foden af volutterne af lignende spir, som dog ikke forefandtes efter hovedrestaureringen og formentlig først er opsat ved en istandsættelse o. 1930 (se ndf.). Centrum for de to oprindelige gavle er sandstenstavler med våbener for Henning Valkendorf og hans to første hustruer: Karen Brahe (†1631) og Anne Barnekov (†1648). På nordgavlen er jernankre, der danner tallene »16«, og i fortsættelse heraf er de tilsvarende ankre på vestgavlen udformet som »33«.

Tagkonstruktionen er nu opdelt i tre sadeltage, svarende til volutgavlene. Oprindelig var der kun to, svarende til gavlenes antal, mens der mod kirken stedse har været en skrånende tagflade. Mellem sidstnævnte og sideskibstaget er der en tagrende, som har fald mod vest. På nordsiden står skotrenderne i forbindelse med langt fremspringende *vandspyere* af kobber, hvis munding er udformet som dragegab. Tidligere understøttedes de af smedede bøjler (jfr. fig. 20, 222). De karakteristiske smedejernsankre, der ses omkring hjørnerne lige under kordongesimsen, synes at stamme fra hovedrestaureringen.

Gravkrypten får lys fra tilgitrede glugger, hvis firkantede åbninger bestemmes af soklens højde. Såvel kapellet som overetagen har rundbuede, falsede vinduer med jernstel og blyindfattede ruder, der stammer fra kapellets fornyelse 1873-74. Ved denne lejlighed genåbnede man det store nordvindue, der var blændet ved opstillingen af Vittinghofs gravmæle og tillige indsattes en lysåbning i overetagens østside.[340] Tidligere var disse vinduer spidsbuede (jfr. fig. 222, 241) og således helt i pagt med renæssancens opfattelse af kirkestil.[341] Når man ved forrige århundredes restaurering ændrede vinduernes oprindelige form, skyldes det muligvis et ønske om at skelne mellem kirkens gotik og kapellets renæssance.

Indre. Gravkrypten, der o. 1950 benyttes som varmekælder og redskabsrum, er en hvælvet kælder. Dens grathvælv er sammensat af to fladbuede tøndehvælv, der skærer hinanden over kvadratisk plan, og derfor fremtræder som rene tøndehvælv for enderne af rummets nord-sydgående længdeakse. Lysgluggerne mod vest

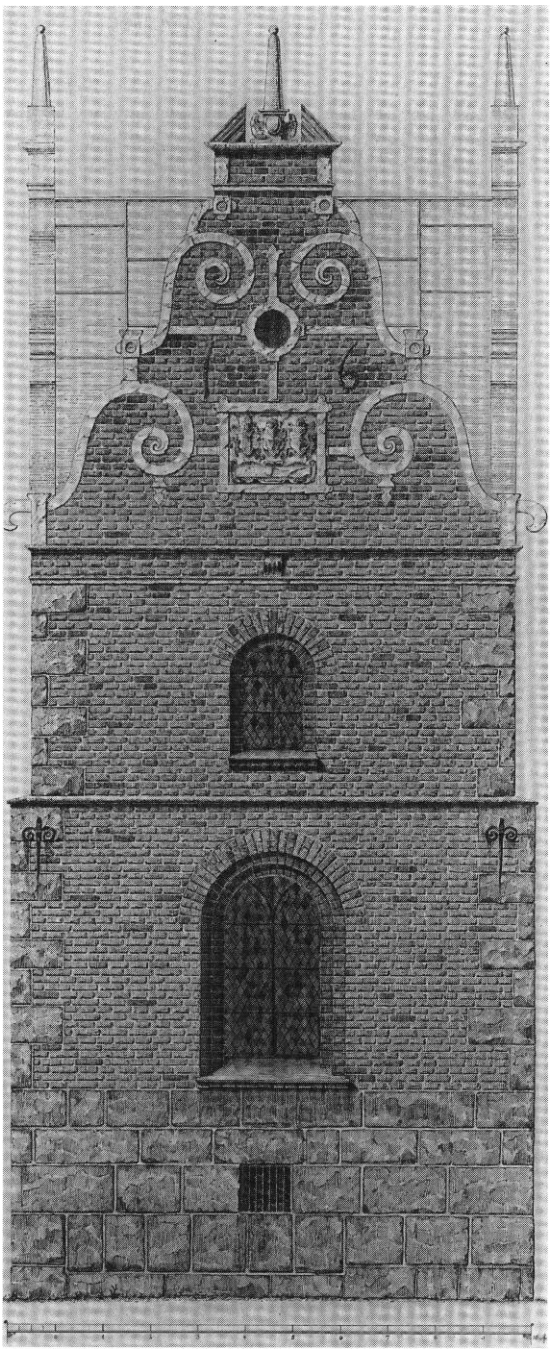

Fig. 223. Nordfacade af Valkendorfs kapel. 1:100. Målt og tegnet af Olaf Petri 1898. Efter Foreningen af 3de December 1892. - *North facade of the Valkendorf chapel.*

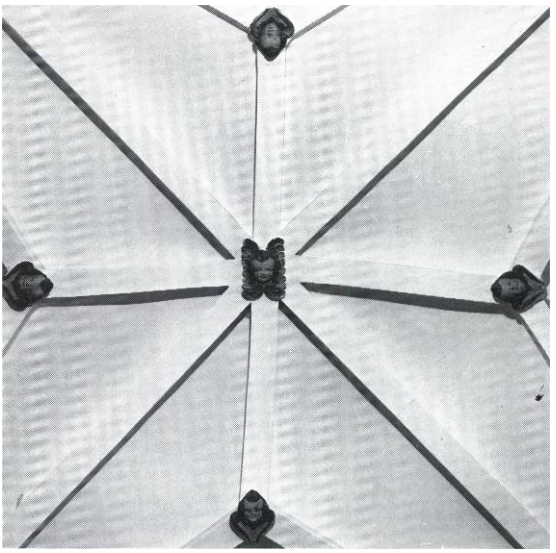

Fig. 224. Udsnit af hvælv i Valkendorfs kapel (s. 302). HJ fot. 1993. - *Vault in the Valkendorf Chapel.*

og nord sidder over hvælvets vægbuer og har derfor stærkt smiget sål - et forhold, der lader formode, at disse ventilationsåbninger ikke er oprindelige.[342] Gulvet er nu belagt med kvadratiske Ølandsfliser med en sidelængde på 23 cm. Siden 1874 har adgangen været gennem en dør

Fig. 225. Hvælvkonsol i Valkendorfs kapel (s. 302). HJ fot. 1993. - *Vault corbel in the Valkendorf Chapel.*

fra nordre sideskib i den samtidigt hermed genskabte krypt. Den ydre dørbue er spidsbuet, mens åbningen gennem murlivet har fladbuet loft; herfra kommer man ad et par trin ind i selve rummet, hvis gulv ligger 75 cm over kirkens krypt. Den oprindelige adgang til gravkælderen, som omtales i ældre beskrivelser,[343] var derimod via en trappeskakt fra sideskibet lige vest for opgangen til selve kapellet. Dens blændede åbning i kælderen ses endnu med fladbuet stik 224 cm over gulvet umiddelbart vest for den nuværende indgang.

Selve gravkapellet, som ligger hævet over kirkens sideskib, er et smukt rum, hvis stjernehvælv er prydet af bemalede kerubhoveder, såvel på hjørnekonsollerne (fig. 225) som i halvstensribbernes skæringspunkter (fig. 224); fire af disse stammer dog fra 1874 og er støbte i cement.[143] Langs væggene markeres kappesømmene af let fremspringende bueslag, mens der i syd er slået et rundet, fladtrykt tøndehvælv mellem de to gamle støttepiller. Gulvet er af grå og rødlige Ølandsfliser, lagt i diagonalmønster.

Den kurvehanksbuede indgangsdør, hvori tre trin udligner niveauforskellen mellem kirke og kapel, sidder asymmetrisk i forhold til kapellets nord-sydakse (og sideskibets fagdeling). Dette skyldes næppe hensynet til kældertrappen, der med bedre ret kunne være anbragt bag hovedindgangen øst for denne, men hænger utvivlsomt snarere sammen med brugen af kapellets overetage som adgangsvej til et pulpitur på samme sted.

I overetagen ses således en 214 cm bred, nu blændet åbning (jfr. fig. 228b), der sidder lige over indgangsdøren til kapellet og herved teknisk set fungerer som aflastningsbue for denne. Indtil restaureringen 1868-75 var den i brug og stod i forbindelse med et pulpitur på dette sted, dog siden 1750'erne ikke som adgangsvej, men som indgang fra kirken til kapellets loft.[344] Denne pulpiturarkade er formentlig primær på stedet og dens (og hermed indgangsdørens) plads bestemt af hensynet til den direkte kommunikation med pulpituret, hvis facade var i korets smalle 3. arkade. Såfremt denne tolkning er korrekt, har man muligvis allerede ved opførelsen

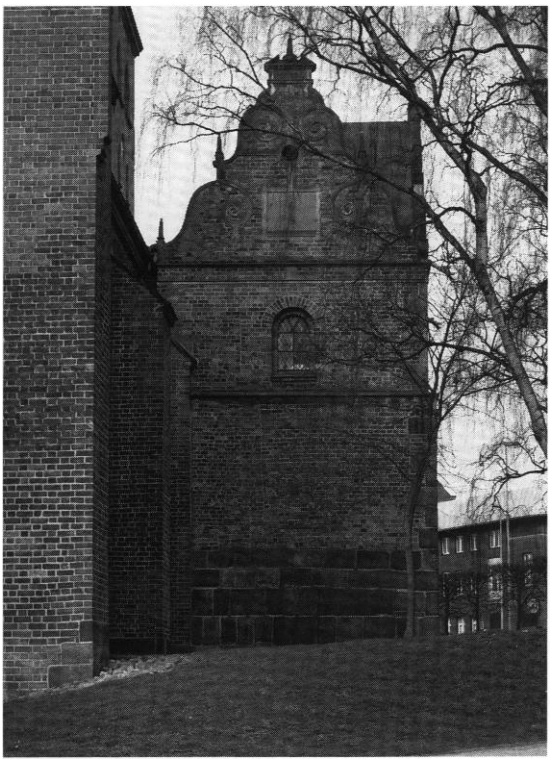

Fig. 226. Valkendorfs kapel, set fra øst. HJ fot. 1992. - *The Valkendorf chapel, seen from the east.*

af kapellet ønsket at udnytte det som mulighed for ekstern adgang til et herskabspulpitur. Denne adgang er sket via en udvendig trappe, formentlig et *†trappehus* på østsiden i hjørnet ved støttepillen. Et trappehus nævnes tidligst 1685, da Rasmus blytækker fik betaling for at lægge bly »over trappen, som går ind på hvælvingen over Valckendorphs begravelse«.[263] Trappen giver sig endnu tydeligt til kende, både ud- og indvendigt. Således er den kurvehanksbuede †overdør påvist i loftsrummets sydøstre hjørne (jfr. fig. 228a). Udvendig præges dette hjørne af skalmuringer, hvis lodrette grænser mod nord markerer trappetårnets udstrækning samt overdørens nordre vange. Den omstændighed, at samme parti af kapellets østside inden restaureringen 1874 manglede sokkelkvadre (jfr. fig. 20), understreger trappetårnets samtidighed. Indvendig i overetagen, der muligvis har haft brædde-loft,[345] er der etableret et trappeløb fra overdøren til arkaden. Trappen er dog næppe oprindelig, eftersom materialet er små sten (25x12x6,5 cm), ligesom trinnene i arkaden er forskudt mod vest for at kunne respektere en sekundær opmuring i dennes østre del (jfr. fig. 228b). Trappetårnet er formentlig fjernet i forbindelse med kirkens modernisering i 1750'erne, da man indrettede pulpiturer med opgange fra selve kirken. På den ældst kendte plan af kapellet og dets nærmere omgivelser fra 1798 (jfr. fig. 26) er der ikke angivet noget trappehus, og den tilgrænsende gård ligger i øvrigt så tæt på kapellet, at der næppe ville have været plads hertil.

Den ukendte bygmester har for Henning Val-

Fig. 227. Østside af Valkendorfs kapel med sekundært vindue (1874) og spor efter nedrevet †trappehus, som gav adgang til †pulpitur i koret gennem kapellets overetage, jfr. fig. 228 (s. 303). HJ fot. 1992. - *East side of the Valkendorf chapel with secondary window (1874) and traces from demolished †stair turret, leading to a †pew in the chancel through the chapel's upper storey, cf. fig. 228.*

kendorf skabt et kapel, der såvel i materialevalg (røde mursten, høj kampestenssokkel og sandstensforsiringer) som i udsmykning (svungne gavle, spidsbuede vinduer og hvælvets keruber) føjer sig smukt ind i rækken af hjemlige gravkapeller fra renæssancen, men i øvrigt ikke adskiller sig væsentligt fra tidens almindelige byggeskik.[346] Usædvanlig er alene sammenkoblingen med opgangen til et pulpitur. Her er formentlig tale om en selvstændig improvisation, inspireret af den jævngamle adgang fra Gymnasiet til korets sydpulpitur. Endvidere kan det have spillet en rolle for bygherren, at han fra sin residens Odense slot var fortrolig med en privat, direkte adgangsvej til et hævet pulpitur i S. Hans kirke.

Vedligeholdelse og restaurering. Som nævnt må kapellet være blevet berørt af kirkens modernisering i 1750'erne, hvorved overetagens funktion som adgang til pulpitur bortfaldt. Den i en forsvunden indskrift nævnte istandsættelse 1769 omfattede ifølge regnskaberne uspecificeret murerarbejde ved Cornelius Hansen, reparation af tagværket samt polering af flisegulvet, udført af billedhuggeren Herman Jansen.[263] Op gennem 1800'erne omtales adskilligt reparationsarbejde på kapellet, der ved provstesynet 1821 omtales som forfaldent, bl.a. var dele af gavlen styrtet ned på kirkegården; 1825 var manglerne afhjulpne.[330] Ti år senere fik kapellet nye vandspyere, der maledes tillige med jernankre og årstal.[347]

Hovedrestaureringen 1873-74 indebar nedtagning og genopsætning af de to gamle gavle samt opførelse af en ny tredje på østsiden, hvortil benyttedes Bremersten og sandsten fra Gotland; endvidere fornyelse af murværket, vinduerne, hvælvudsmykningen og tagværket, der nu beklædtes med kobber, hvor det formentlig siden 1700'erne havde haft tegltag (jfr. fig. 20, 222). Arbejdet udførtes ved kirkens faste håndværkere: murermester A.F. Andersen, tømrermester A. Berthelsen, billedhugger C. Hintze og kobbersmed Chr. Knudsen.[143]

1931 afsluttedes en fornyelse af gavlenes våbentavler og andre ornamenter med Bremersandsten.[348] 1980 udskiftedes vinduerne, og 1983 fik kapellet nyt kobbertag.[349]

†VÅBENHUSE OG VINDFANG

1) *Nordøstre våbenhus.* Efter beslutningen om at nedbryde S. Knuds kapel 1582 (s. 270) blev arkaden til den sløjfede tilbygning lukket. I denne blændmur indsattes et vindue, og formentlig har man samtidig etableret den dør, som tillige med et vindfang mellem støttepillerne var bevaret under vinduet indtil hovedrestaureringen 1868-75. En indgang til kirken på dette sted kunne vel dårligt undværes efter at været benyttet i mere end hundrede år. Med sikkerhed nævnes indgangspartiet dog først 1627, da man betalte for en lås til »den østre kirkedør«, og atter 1632 i forbindelse med Valkendorfs kapel (s. 299).[350] I 1681 fik Peder smed betaling for en ny nøgle til »den liden kirkedør ved den nordre side«, en betegnelse, der senere ændredes til fordel for omtale som våbenhus.[351] I murermester Gotfried Groemanns overslag i anledning af kirkens påtænkte istandsættelse, dateret 24. okt. 1748, foresloges det, at kirkens døre mod nord ændredes med fladbuer. I hvert fald reparerede tømrermester Truels Lund 1752 »halvtaget over den forrige liden nordre kirkedør«,[263] og på de få kendte afbildninger, som viser nordøstre vå-

Fig. 228a-b. Overetage af Valkendorfs kapel (301f.). HJ fot. 1994. 228a. Overetagen, set mod nordre sideskibs ydermur med blændet åbning til †pulpitur. 228b. Overetagen, set mod sydøstre hjørne med spor af tilmuret overdør fra nedbrudt †trappehus. - *Upper storey of the Valkendorf chapel. 228a. Look towards the outer wall of the north aisle with bricked-up opening to the †pew gallery. 228b. Look towards the south-east corner, with traces of a bricked-up door from a †stair turret.*

benhus (jfr. fig. 54, 223), ses vindfanget med falset, fladbuet yderdør under et blytækket murfremspring.[352] 1764 blev indgangens facade istandsat med kvadermur og blændinger omkring døren, svarende til den samtidige ændring af det sydvestre våbenhus (se ndf.).[263] Op gennem 1800'erne, indtil våbenhusets sløjfning under hovedrestaureringen, anføres lejlighedsvise reparationer af murværk og blytag samt af hvælvet mellem pillerne.

2) *Nordvestre våbenhus.* 1618-19. Med henblik på kirkens nye status som sognekirke opførtes foran skibets middelalderlige norddør mod byen et stort våbenhus, hvis loft og tagværk udførtes af Christen tømmermand.[263] Tilbygningen, der oprindelig var teglhængt, fik 1738 blyklædning samtidig med taget på kirkens nordside.[263] Ved kirkens modernisering i 1750'ernes 'første halvdel benyttede man lejligheden til at pynte våbenhuset op, først og fremmest ved at give det en ny portal af sandsten, bestilt 1754 hos den kgl. hofbilledhugger Johann Friedrich Hännel i København og opsat samme år af stenhuggerne Johannes Volchmann og Anthon Moyses.[353] I Herholdts planer for kirkens restaurering 1864 dømtes våbenhuset til nedrivning, hvilket skete 1872.[354] Som erstatning herfor indrettedes midtskibets vestligste fag inden for den genskabte vestportal til en forhal, som dog ikke bruges til daglig.

Våbenhuset, som senest 1678 benyttedes til *begravelse* (jfr. gravminder),[355] afgav mod betaling til kirken desuden lejlighedsvis stadeplads til *salg af bøger,* kobberstik mv., således som det kendes fra kirkerne i hovedstaden og andre købstæder.[356] Her falbød bogførere fra hele landet deres varer, gerne i forbindelse med de to store årlige markeder, 20. dagjul (13. jan.) og S. Knuds dag (10. juli); endda kom i 1639 Bertil bogbinder til S. Knud helt fra Lübeck.[357] Endnu i 1700'erne praktiseredes bogsalget i S. Knuds våbenhus: Således betalte Martinus von Fenden fra København 1716 stadepenge for at stå med sine bøger her.[358]

Kendskabet til det nedrevne våbenhus' udformning beror på omtale i regnskaber, suppleret med en enkelt beskrivelse og afbildninger (fig. 229, 236, 241) fra tiden umiddelbart inden sløjfningen.[359] Endelig er østsidens fundament påvist 1993 i forbindelse med kabelnedlægning.[360] På denne baggrund tegner der sig et billede af en omtrent kvadratisk tilbygning (ca.

6,9x6,3 m) i forlængelse af de oprindelige støttepiller, som er blevet fjernet over våbenhusets tagryg. Murene var opført af røde teglsten i krydsskifte og hvilede på en markstenssyld af ca. 165 cm's bredde.

For at bringe bygningen i harmoni med kirken var sidemurenes nedre del udformet som et let fremspringende sokkelparti, skilt fra den øvre del ved en kordongesims (»vaterliste«) i højde med og svarende til Gisicobygningens. Herover havde murene ifølge Damgaard blændede vinduer, som han dog ikke beskriver nærmere, og hvis form hverken fremgår af opmålinger eller fotografier; sidstnævnte viser derimod, at sidemurene kronedes af en gesims, bestående af tre trinvis udkragede skifter, hvoraf det midterste var et savskifte (jfr. fig. 229).

Gavlens udseende efter moderniseringen ved midten af 1700'erne er velbelyst gennem de ældre afbildninger: Selve den stejle taggavl med glatte kamme, muret i strømskifter, var oprindelig og havde små vaseprydede fodtinder samt en toptinde med segmentgavl.[361] Den glatte gavltrekant blev brudt af en lille oval loftsglug

Fig. 229. †Våbenhus ved kirkens nordside, nedrevet under restaureringen 1868-75 (s. 305). Udsnit af foto fra 1860'erne, jfr. fig. 212. - *†Porch on the north side of the church, demolished during the restoration 1868-75.*

med sandstensindramning, og endelig sås en række murankre, der dannede årstallet »1754« samt to gange kronet monogram for Christian IV. Hännels rokokoportal var en karakteristisk sandstensindfatning med pilastre, hvorover et volutformet topstykke, kronet af kartouche med Frederik V's monogram; centrum i topstykket var et ovalt vindue, som tillige med dørfløjens lunette var eneste lyskilde efter vinduernes tilmuring.

1761 opsatte murermester Cornelius Hansen vaser på fodtinderne samt »seiren«, vel et ornament på toptinden. Muligvis holdt de ikke længe, for allerede 1789 fik Henrik Scheuer betaling for nogle vaser og kugler til »zierat« på våbenhuset.[362]

Det indre havde ifølge Hancks opmåling (fig. 236) hvælvet loft, sammensat af et kvadratisk grathvælv og en bred rundbue (jfr. †dørfløje, fig. 491) mellem de fremspringende støttepiller.

3) *Sydvestre våbenhus.* Nedrivningen af klosterets vestre korsgang, som gav adgang til kirkens vestligste sideskibsfag (s. 121), blotlagde den sydvestre dør, som imidlertid blev opretholdt og nu er kirkens daglige indgangsdør (s. 205). Tidspunktet for nedrivningen kan ikke fastlægges med fuldstændig sikkerhed; men murer- og smedearbejder i 1643 på »den søndre kirkedør« tyder på, at man da fornyede denne indgang, som muligvis allerede var forsynet med et vindfang mellem trappetårnet og den næstfølgende støttepille.[363] 1680 omtales »det lille våbenhus« på sydsiden, og 1731 leveredes 100 tagsten til kirkens lille våbenhus ved den søndre side, som var afdækket med tegl på taget mellem de flankerende piller.[263] I øvrigt betegnes denne indgang snart som det lille våbenhus, snart som den »den lille kirkedør ved den søndre side«.[364]

I forbindelse med kirkens modernisering i 1750'erne må der være foretaget ændringer af indgangen. Således fik tømrermester Truels Lund 1752 betaling for de »buer« (skabeloner), man murede på over den lille søndre kirkedør.[263] Denne ændring angik formentlig kun den indre dør mellem vindfang og sideskib; for allerede 1764 udhuggede og genopmurede Johan Hendrich Gittermann »den dør ved sønder

Fig. 230. Prospekt af Odense efter pennetegning i Cornelius Hamsfort den Yngres bispekrønike, påbegyndt 1573. Fra venstre mod højre ses: S. Hans, Gråbrødrekirke, Vor Frue, rådhuset og S. Knud; sidstnævnte endnu uden vesttårn, jfr. fig. 109 og 231. KglBibl. - *View of Odense after a pen drawing in the Bishop's Chronicle by Cornelius Hamsfort the Younger, initiated in 1573. From left to right: St. Hans's Church, Greyfriars Church, Church of Our Lady, Town Hall and St. Knud's Church, the latter still without the west tower, cf. figs. 109 and 231.*

side«, der til sidst blev kalket samt »renoveret med kvadersten og blændinger«,[263] hvilket svarer til fremtoningen på den eneste kendte tegning afvindfangets facade (jfr. fig. 245). O. 1790 blev det repareret, bl.a. måtte fremspringets gesims ommures og nyt bly pålægges.[365]

†KALKHUS

Efter nedbrydningen af sydsidens middelalderlige kapel 1619 (s. 277f.) må der være opført en ny tilbygning på samme sted, d.e. ud for kirkens 3. fag fra vest - uanset der ikke findes omtale heraf i bevarede regnskaber. Dobbeltarkaden i det vindueløse fag blev tilmuret på nær en lille fladbuet dør vestligst i den vestre arkade.[366] Denne tilbygning må være identisk med det kalkhus af bindingsværk, som tidligst nævnes 1671 i forbindelse med reparation af nogle støttepiller.[263] Året efter omtales dets »fod og skælværk« som forfaldent, og 1677 blev »det gamle kalkhus« ved kirken nedtaget og genopsat. 11680 og atter 1685 reparerede murermesteren tegltagene på kalkhuset og »det lille våbenhus« (s. 306). Ved en reparation 1715-16 fik det nyt fodstykke og stolpe; endvidere nævnes kalkbænken, »som kalken slåes på«. Ved kirkens modernisering i 1750'erne blev bindingsværkshuset fjernet, og et vindue indsattes,[367] hvorved nogle bogstaver i den middelalderlige bygningsindskrift måtte flyttes (s. 208). Det fremgår ikke, hvorvidt de støttepiller, som flankerer dette fag af sideskibet, er opført allerede 1619 eller først 1752.

TIDEN 1536-1618

De administrative ændringer, som blev en følge af reformationen 1536, er tidligere beskrevet (s. 79f.). Det fremgår således, at kirken indtil oprettelsen af S. Knuds sogn 1618 var en integreret del af det nu sekulariserede kloster, som længe administreredes af den sidste prior, Christiern Poulsen, indtil det fra 1574 blev fast lønningsien for kongens kansler. Bispen og byens magistrat skulle dog også høres i alle vigtige sager kirken vedrørende.

De bygningsmæssige forandringer, som fandt sted i denne periode, var betydelige og efterlod kirken i en skikkelse, der både i det ydre og det indre adskilte den markant fra den middelalderlige klosterkirke. Beklageligvis er disse forhold særdeles dårligt belyst i det eksisterende kildemateriale, og afgørende ændringer, navnlig i det indre, lader sig kun indirekte bestemme.

Fig. 231. Biskop Karl Rønnow foran prospekt af Odense, som viser S. Hans kirke til venstre, til højre S. Knuds kirke med renæssancetårn og tagrytter, jfr. fig. 109 og 230. Udateret pennetegning i Cornelius Hansfort den Yngres bispekrønike, påbegyndt 1573. KglBibl. - *Bishop Karl Rønnow in front of a view of Odense, showing S. Hans's Church on the left, on the right St. Knud's Church with renaissance tower and ridge turret, cf. figs. 109 and 230.*

Den første sikre efterretning om byggeaktivitet er Christian III's påbud til prioren om at gøre et allerede påbegyndt *tårn* færdigt. Som nævnt er det imidlertid tvivlsomt, om der hermed sigtedes til det nuværende tårn, som snarere daterer sig til Frederik II's senere år.

Kirkens ombygning i 1580'erne. Ved denne tid var Odense udset til at være ramme om to markante begivenheder: Først lenshyldingen 1580 (fig. 14) dernæst 1584 hyldningen af den udvalgte prins Christian (IV), begge begivenheder kulminerende i et storslået ceremoniel på det nyetablerede Albani Torv (s. 96). Antagelig har byens rolle som skueplads for centrale politiske begivenheder yderligere aktualiseret et behov for at sætte dens største monumentalbygning i en mere værdig stand end den, hvori de fornemme gæster forefandt den ved lenshyldningen.

En omfattende istandsættelse af såvel bygning som inventar kunne imidlertid ikke alene finansieres af Knudsklosterets indtægter og krævede derfor, at man tilførte midler fra stiftets landsbykirker, halvdelen af tienden i 1581 og en tredjedel i 1584 (s. 81). Disse tvangsudskrivninger kom dog kun modstræbende ind og affødte flere rykkerskrivelser, både 1582 og 1583 efter den første anmodning og ligeledes i 1584 efter den anden.

Ingen af Kancelliets breve specificerer arbejdet nærmere: Ifølge det første påbud 28. sept. 1581 var kirken »meget bygfalden på mur og tag«, og ved udskrivningerne i 1584 forud for tronfølgerens hyldning hedder det, at nok er kirken »kommet temmelig til bygning«, men arbejdet har på grund af utilstrækkelige midler måttet »standses på halvvejen« (8. jan.) og er endnu »ikke helt færdig« (1. juni). Den eneste konkrete oplysning vedrører S. Knuds kapel, »det gamle kapel nord for S. Knuds kirke«, som lensmanden og bispen 15. juni 1582 fik befaling til at nedbryde og for materialernes vedkommende anvende til kirkens istandsættelse.[266]

Der er under beskrivelsen af tårnet argumenteret for, at dette først er blevet opført som led i 1580'ernes store istandsættelse, men herudover synes arbejderne på bygningens ydre først og fremmest at have indebåret nedbrydningen af S. Knuds kapel og den efterfølgende opmuring af en blændmur med vindue og dør i kapellets arkade (jfr. s. 304).

For interiørets vedkommende var der tale om et radikalt opgør med det katolske kirkerum, hvis kor med den hævede krypt bag lektoriet nu forsvandt og på en ny måde indgik som en integreret del af kirkerummet. Allerede ved årsskiftet 1581/82 stod koret under reparation, og det var i forbindelse hermed, at man 22. jan. 1582 stødte på Knud den Helliges skrin (se inventar).[368] Muligvis var disse arbejder afsluttet allerede samme år, idet årstallet 1582 også sås på den nye altertavle, som lensmanden Niels Kaas satte sit navn på (se inventar).

Vi har ingen nærmere efterretninger om korets nye skikkelse; men der kan næppe være tvivl om, at det var ved denne lejlighed kryptens

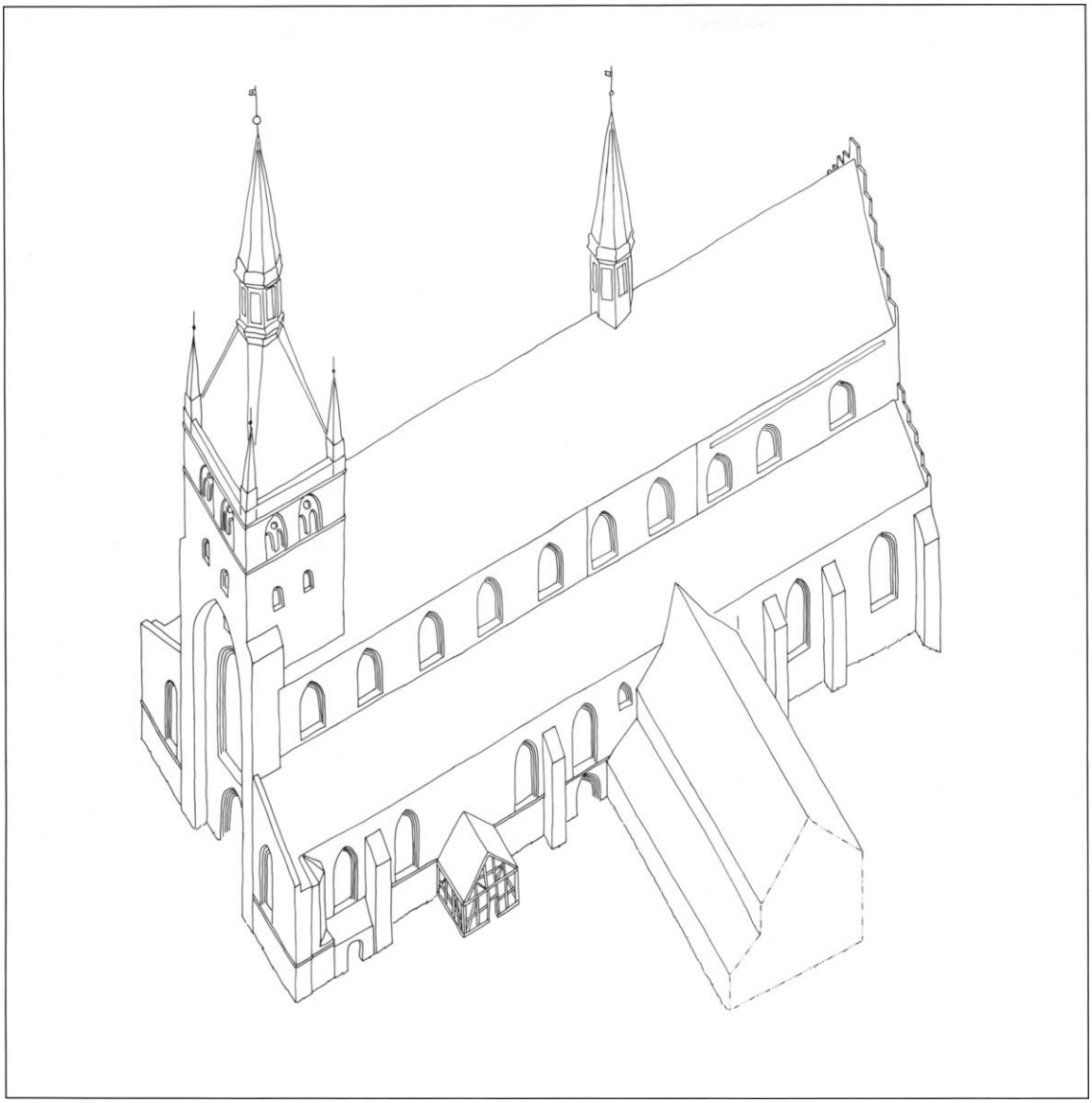

Fig. 232. Domkirkens ydre o. 1620, set fra sydvest. Den middelalderlige kirke er ændret med opførelse af det store renæssancetårn i vest samt tagrytteren, begge formentlig som led i Frederik II's ombygning i 1580'erne (s. 283f., 280). Mod syd har et kalkhus af bindingsværk afløst den middelalderlige tilbygning (s. 307), mens den senmiddelalderlige klosterfløj endnu ikke er præget af Gymnasiets oprettelse (s. 295). Isometrisk rekonstruktion ved Mogens Vedsø 1995. 1:600. - *Exterior of the cathedral c. 1620 seen from the south-west.*

hvælvinger blev slået ned og gulvet sænket halvanden meter til et niveau, kun et par trin over skibet; endvidere at sideskibene i de tre østre fag blev fyldt op og forsynet med gulve i forlængelse af de øvrige fags. Østvæggens middelalderlige altre forsvandt ligeledes, og de hertil knyttede indretninger, dvs. vinduesgluggen og de højtsiddende nicher (s. 248), blændedes. Den søndre niche forlængedes ydermere ned til det nye gulv for herved at skaffe plads til helgenskrinene (se inventar).

Motivet til denne radikale ændring af koret og hele interiøret har utvivlsomt primært været liturgiske overvejelser: ønsket om at skabe en nærmere forbindelse mellem kor og skib. Samtidig har det formentlig også spillet ind, at man

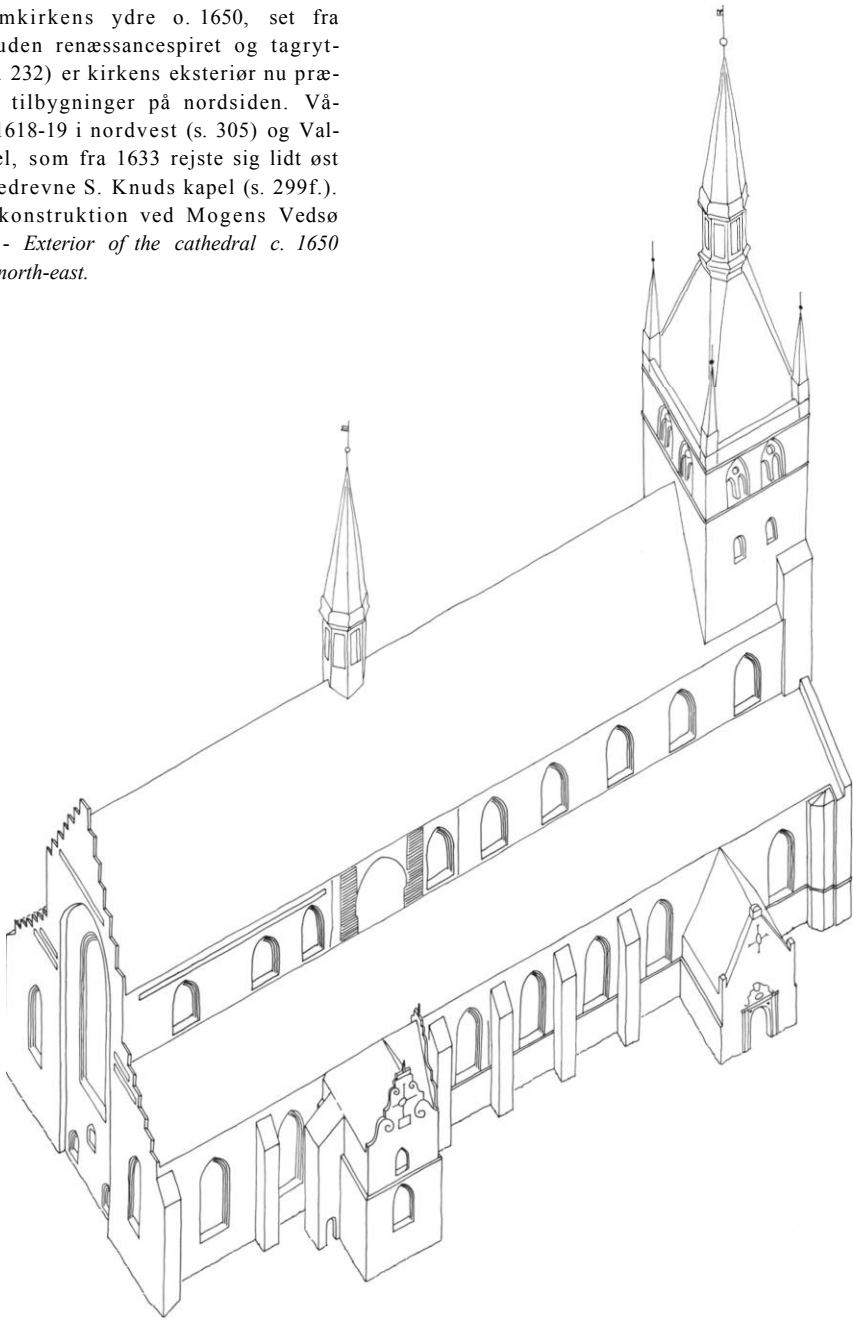

Fig. 233. Domkirkens ydre o. 1650, set fra nordøst. Foruden renæssancespiret og tagrytteren (jfr. fig. 232) er kirkens eksteriør nu præget af to nye tilbygninger på nordsiden. Våbenhuset fra 1618-19 i nordvest (s. 305) og Valkendorfs kapel, som fra 1633 rejste sig lidt øst for det 1582 nedrevne S. Knuds kapel (s. 299f.). Isometrisk rekonstruktion ved Mogens Vedsø 1995. 1:600. - *Exterior of the cathedral c. 1650 seen from the north-east.*

ved at sløjfe det middelalderlige kryptanlæg på en forholdsvis enkel måde kunne etablere gravkrypter for adel, gejstlighed og velhavende borgere og herved række kirkens anstrengte økonomi en hjælpende hånd. Den tidligste udnyttelse af det nye kor til dette formål synes at være nedsættelsen af borggreve Christoph von Dohnas afsjælede legeme 1584 i en krypt under hans endnu bevarede epitafium på sydpillen mellem korets 1. og 2. fag (se gravminder).

Ud over nyindretningen af koret, nedbrydningen af nordkapellet og opførelsen af tårnet med dets festlige spir er der endnu en ændring, som muligvis kan henføres til 1580'ernes istandsættelse. Her tænkes på den †tilmuring af triforiebuerne, som på nær buerne mod orgelpulpituret

fjernedes ved Herholdts restaurering (1868-75) og således er synlig på adskillige ældre gengivelser (jfr. fig. 234). Den ses her udstyret med en lille fladbuet luge, og dette træk kendetegner endnu den ubehandlede bagside af blændmuren i sydsidens næstvestligste triforium (jfr. fig. 102). Heraf fremgår, at åbningerne har været blændet med halvstensmure af genanvendte(?) sten lagt i krydsskifte, mens lugen er helstens dyb og således har fremspringende stik og vanger på bagsiden mod sideskibsloftet. Formålet med disse tilmuringer har antagelig været et ønske om at undgå træk i den kirke, som nu i langt højere grad end tidligere skulle være permanent opholdssted under langvarige prædikener.[369] Muligvis er de sekundære, nu atter lukkede glugger i sideskibenes østre taggavle (jfr. fig. 92, 181) åbnet samtidig med triforiernes opmuring.[370]

Selvom der savnes nærmere oplysninger om istandsættelsens omfang, medvirkende håndværkere, bygmester etc., står det klart, at Frederik II's og Niels Kaas' indsats var en markant modernisering af den middelalderlige domkirke, som gjorde det berettiget, at man i koret opsatte våbenskjolde til minde om konge og dronning (se inventar, s. 610).

TIDEN 1618-1748

13. maj 1613 udbad Christian IV sig et overslag over kirkens tilstand med angivelse af, hvor meget der behøvedes for at sætte den brøstfældige kirke i stand, navnlig efter at kirken havde lidt stor skade på taget og andre steder efter storm og uvejr.[266] Ved et syn 13. aug. s.å. skønnede murermesteren, tømreren og blytækkeren (de to sidstnævnte hentede fra Jylland), at istandsættelsen, som omfattede store mængder nyt tømmer, bly og tagsten samt 50.000 mursten, ville beløbe sig til 4.000 rdl.[371]

Sognekirkens indretning 1618f. Reparationerne på kirkens tage mv. er næppe gennemført inden oprettelsen af S. Knuds sogn 1618, som navnlig sigtede mod at tilvejebringe bedre økonomisk grundlag for den udgiftskrævende vedligeholdelse af den store bygning (s. 79f.). Arbejdet må være indgået som led i de betydelige moderniseringer af kirken, der fulgte med dens nye status som sognekirke, såvel vedrørende bygningen som dens udstyr (jfr. inventar). De bevarede regnskaber giver kun et meget summarisk indtryk af arbejdernes omfang. Det nævnes, at tømreren Mads Hansen Dyrebar fornyede et spir (vel tagrytteren, s.d.), det brandskadede hovedspir (s. 293) samt kirkens tre tage.[372]

Adgangsforholdene til kirken blev nyordnet, og foran den nordvestre dør rejstes allerede 1619 et våbenhus (s. 305). For vestfrontens vedkommende blev portalens dørfløj fornyet (se inventar), og muligvis var det først på dette tidspunkt, man etablerede en udvendig opgang til klokketårnet ved at åbne den nordre spindel til kirkegården.[373] Kirkens sydside mod klosteret gennemgik ligeledes forandringer: Samtidig med opførelsen af det nye våbenhus blev det middelalderlige kapel midt imellem klosterets østfløj og vestfacaden endeligt fjernet (s. 277f.). Her opførtes i stedet et kalkhus (s. 307). En oplysning om, at en pille »wester paa kircken« blev afbrudt og en gammel grundvold opgravet i foråret 1619, er blevet tolket som reference til fjernelsen af de sidste rester af klosterets vestfløj; men om arbejdet kan henføres hertil er dog usikkert.[374]

De ændringer, som blev en følge af *Gymnasiets oprettelse* 1621, påvirkede både selve kirkebygningen og konsistoriet (s. 295). Sløjfningen af korsfløjen indebar således, at man kunne indsætte et mere regulært vindue, hvor omgangens tag tidligere havde nødvendiggjort en mindre, mod vest forskudt lysåbning (jfr. fig. 95). Om det nuværende vindue, som er større og mere centreret i forhold søndre sideskibs 5. fag, virkelig blev indsat efter korsgangens nedbrydning, er vel tvivlsomt. Det forefandtes i hvert fald i 1800'erne, mens en støttepille på det sted mellem 5. og 6. fag, hvor korsfløjen stødte op til kirken, først kom til ved hovedrestaureringen 1868-75 (jfr. fig. 245). Derimod blændedes den lille dør fra sideskibet til omgangen, hvorfra der hidtil havde været adgang til konsistoriet. I stedet etableredes 1639 en direkte forbindelse mellem sideskibet og konsistoriet.

I trængselsårene under og efter krigene synes der ikke at være sket de store bygningsmæssige ændringer ud over den mest nødvendige vedligeholdelse af kirkens mure. Det skal dog nævnes, at regnskaberne i perioden 1644 til 1666 mangler. I det omfang der er bevaret oplysninger fra denne tid, angår de først og fremmest vinduer og tage, af hvilke navnlig sidstnævnte sammen med tårnspir og tagrytter krævede idelige reparationer, såvel af blytækkerne som af murermesteren, i de tilfælde hvor tækningen udgjordes af tegl (se s. 354). Men også tagværker og hvælv måtte fornyes og istandsættes. Hvad sidstnævnte angår, måtte et hvælv i søndre sideskib repareres 1686: Man indlagde en ankerbjælke »til at binde hvælvingen sammen med som var brusten«; endvidere indkøbtes fem korsjern, anvendt til et anker »at hænge hvælvingen udi«. 1693 gjaldt det midtskibets hvælv. Her indlagde tømrerne ligeledes ankerbjælker, og murerne borede huller gennem den tykke mur til seks jernankre, foruden at de slog jernkiler i de store hvælv, overalt hvor det behøvedes, samt udspækkede revnerne.[263]

Mere markante ændringer i kirkens fysiognomi i denne periode er den delvise tillukning af de to store *gavlvinduer*. Hvad angår vinduet i korgavlen bag alteret, fremtrådte det indtil restaureringen 1868-75 opmuret i halv højde (jfr. fig. 237, 246) - en ændring, som formentlig skal ses i sammenhæng med opstilling af barokaltertavlen 1649 (se inventar). Det store vestvindue, som allerede afsondredes fra kirkerummet ved tårnets indbygning i 1500'ernes anden halvdel, blev 1685 tilmuret på nær enkelte glugger (jfr. fig. 209, 239).[375] Motivet hertil må have været et ønske om at spare reparationer på dette udsatte vindue, der alligevel ikke længere havde nogen væsentlig funktion som lyskilde.

1690 opmurede Christen Jensen alle kammene på kirkens østende,[263] som herefter et århundrede endnu bevarede deres middelalderlige skikkelse (jfr. s. 320).

I 1694 gennemførtes en tiltrængt istandsættelse, hvorunder kirkens tage og vinduer blev repareret. Arbejderne udstraktes også til tårnspiret; men dettes renovering fremgår kun indirekte gennem istandsættelsen af fløj stangen og indlæggelsen af biskop Kingos digt i den store kugle (s.357). Regnskaberne giver derimod et detaljeret billede af den altomfattende opfriskning af kirkerummet og dets inventar (s.d.), som udførtes af Johan Christian Zachariassen Getreuer (s. 416).[263]

1721 traf Magistraten aftale med murermester Hans Jørgensen om kirkens istandsættelse på mur og tag - arbejder, som nøje specificeredes i den bevarede kontrakt.[376]

MODERNISERINGEN 1748-54

27. maj 1748 lod Danske Kancellis oversekretær, grev Holstein, biskoppen, Chr. Ramus og stiftamtmand Chr. Rantzau vide, at Frederik V ved sit besøg i Odense kort forinden havde bemærket, at domkirkens altertavle, prædikestol, epitafier og andre ornamenter, som kunne være til dekoration, trængte særdeles til istandsættelse med forgyldning og deslige. Efter kongens skøn indebar dette næppe nogen særlig økonomisk byrde for kirken; det ville derimod »geraade Hans Majestæt til allernaadist velgefall«, at denne kirke, der er den fornemste i den hele provins og dens hovedstad, og hvor de i stiftet forefaldende solemne forretninger formodentlig foretages, også i sin prydelse nogenledes derfor kunne anses.[377]

Det kongelige ønske kunne naturligvis ikke siddes overhørig. Stiftsøvrigheden spillede bolden videre til Magistraten, der opfordrede kirkeværgen til at undersøge omkostningerne gennem afholdelse af en række syn, som var afsluttet i november.[378] Synsmændene var tømrermester Truels Lund, murermester Gotfried Groemann, snedkerne Jens Sørensen og Hans Eidorph, klejnsmed Peder Jørgensen og maler Christian Hviid. For bygningens vedkommende opregnedes nødvendige reparationer af tagværker og tagbeklædning, navnlig for tårnspirets vedkommende; endvidere istandsættelse af alt udvendigt murværk, som efter udskiftning af formuldede sten skulle farves brunrødt og optrækkes med hvide fuger, mens tårnet måtte kalkes (i de blændede vinduer), »som det førhen har været«. Endelig påtænkte man at ændre tårndøren samt dørene på nordsiden foruden at lægge nye gulve af Flensborgsten. Det skal tillige nævnes, at overslaget indbefattede et pulpitur i sydsiden til stiftamtmand Rantzau (s. 602), som nødvendiggjorde en udvendig overdækket opgang gennem sideskibet.[379] Herefter gik arbejdet i gang, og allerede i august 1749 var det indre af kirken og våbenhusene nykalket samt hvælvene prydet med 250 forgyldte stjerner.[380]

Snart syntes dog Magistraten med borgmester Au-

Fig. 234. Indre, set mod øst. Fortegning af Niels Ringe til litografi 1840, jfr. fig. 477. - *Interior to the east. Pen and ink drawing by Niels Ringe for lithograph 1840, cf. fig. 411.*

gustus Martfeldt i spidsen at have fattet planer om en mere storslået modernisering, der ikke begrænsede sig til istandsættelse, men gav kirken et helt nyt og moderne præg med udskiftning af vigtige inventarstykker (jfr. inventaroversigt s. 417f.). Til at forestå opgaven entrerede man med den i Flensborg bosiddende murermester Ludwig Henning Schack Neumann, der ankom til Odense med sine svende

17. marts 1752,[381] men allerede året forinden må have fremlagt det forslag, som Magistraten og borgmester Martfeldt gik ind for.[382] Under alle omstændigheder kom bygmester Philip de Lange fra hovedstaden for sent med sit andragende om at medvirke ved den allerede for længst igangværende reparation af »St. Crucis Kirche i Odensee«, under hvis gennemførelse gudstjenesten afholdtes i Gråbrødre kirke.[383]

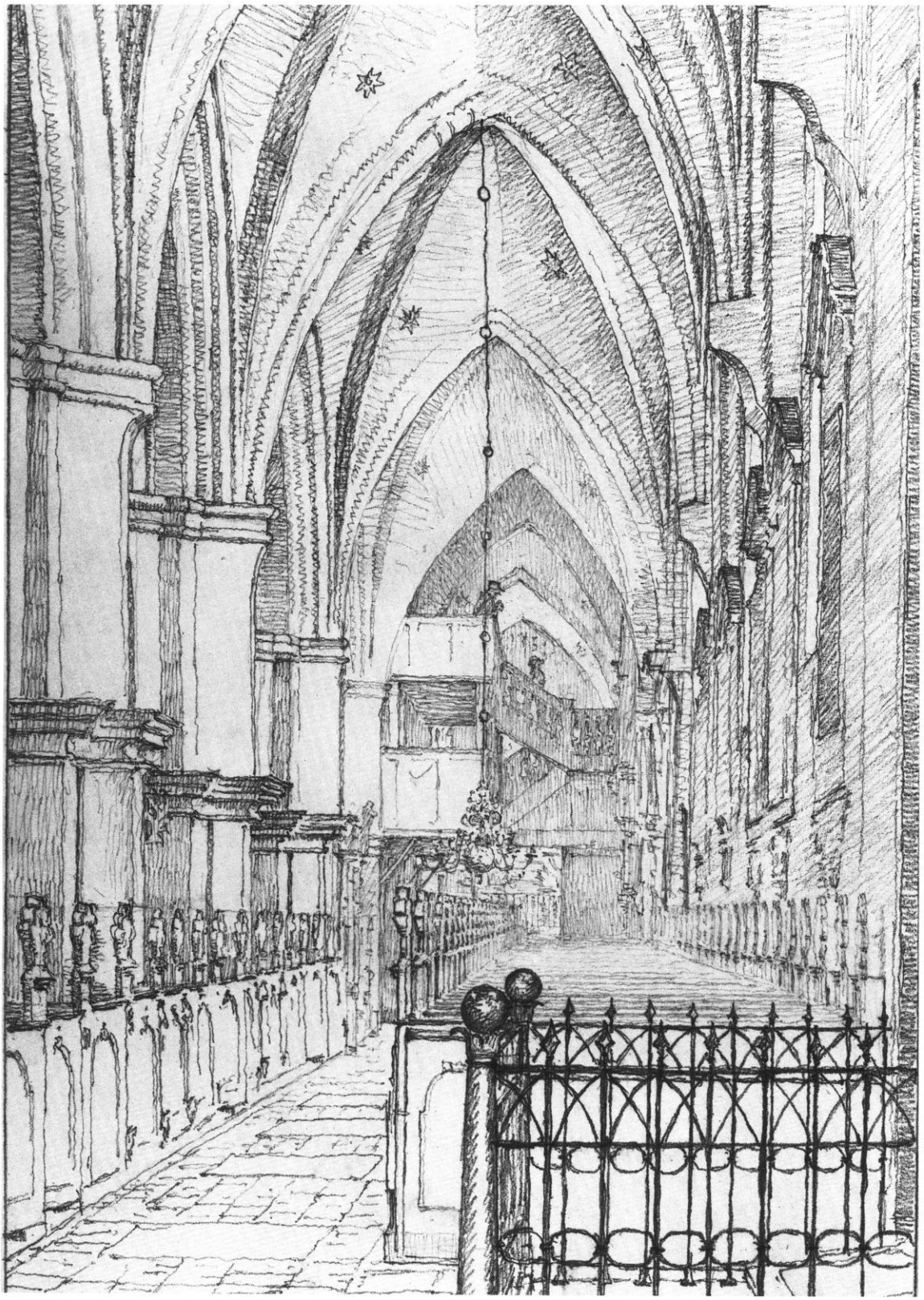
Den ambitiøse modernisering drænede snart kirkens beskedne beholdning af pengemidler, og 12. april 1752 anmodede borgmester og råd om tilladelse til at optage lån af offentlige midler med henblik på arbejdets fuldendelse. Ifølge Magistratens »memorial« var status den, at der foruden opsættelse af nye pulpiturer og forbedring af stolene var foretaget reparation af de hvælvede krypter. Endnu manglede dog arbejdet på kirkens »oldgamle vinduer« for at opnå bedre belysning samt istandsættelse af kirkens brøstfældige mure og tage. Endelig ansøgte man om tilladelse til at borttage gulvenes ligsten og erstatte dem med fliser.[384] Kongen meddelte 9.juni den ønskede tilladelse, omend med visse restriktioner (jfr. gravminder).[385] De ønskede lån viste sig snart utilstrækkelige,[386] og 1753 fremsendte Magistraten fornyet ansøgning om hjælp i form af en landsdækkende kollekt. Ganske vist var det bygningsmæssige arbejde vedr. gulve, mure, døre, vinduer og sideskibenes tage samt gips- og stenarbejder så vidt fremme, at man håbede på at være færdige inden vinteren, men endnu resterede foruden vigtige inventarstykker og indvendig bemaling (jfr. prædikestol og orgel) det helt brøstfældige hovedtag »af 400-500 års ælde« samt konsistoriet og den latinske skole. Det faldefærdige tårnspir opgav man helt indtil videre. Ansøgningen støttedes af Stiftsøvrigheden, der understregede, at restaurationen var sket efter kongens egen befaling.[387]

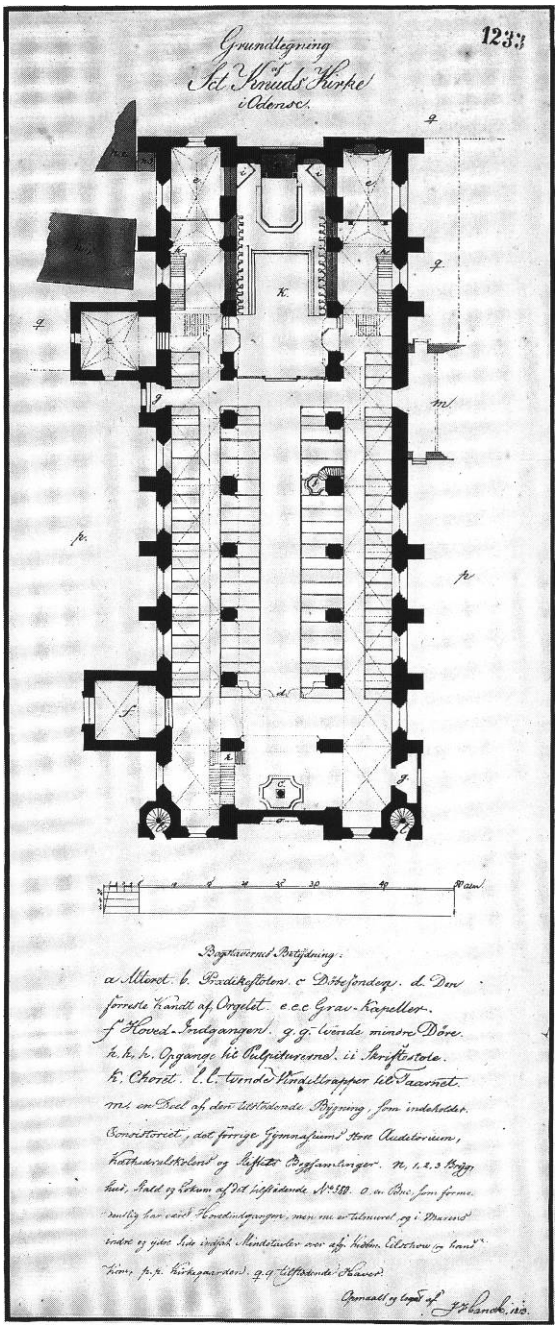
Endelig 1. søndag i advent 1754 kunne der holdes gudstjeneste i den fornyede kirke, som pristes for »sin gandske nye Facon« i et samtidigt lejlighedsdigt, betitlet *»Kong Knuds Tale Om sig selv til Folcket Samt Taksigelse Til Monarchen Og Øvrigheden for Sin Kirkes Reparation«*.[388] Restaureringen, som end ikke var helt færdig, havde imidlertid ganske slået kirkens økonomi i stykker, og 1756, da man anmodede om (og fik bevilget) kollekt i samtlige kirker både i Danmark og Norge, opgjordes gælden til 11.000 rdl., og yderligere var der behov for nye 10.000 rdl. ifølge et fornyet syn på tårnet og dets faldefærdige spir.[384] Borgmester Martfeldt, der havde været en drivende kraft, blev endda på det nærmeste ruineret og 1763 afsat som borgmester. Han måtte endog overlade til rådet at afgøre, om man ville refundere hans udlæg til dusører, bl.a. til Neumanns svende, der havde strejket i september 1752 og truet med at rejse hjem efter kirkeværgens kritik af en pause mellem klokken 8 og 9 i en 14 timers arbejdsdag(!).[389] Dusøren havde Martfeldt givet for at hindre, at arbejdet gik i stå på dette uheldige tidspunkt, da »det lakkede mod vinteren, ustadigt vejrlig indfaldt, og regnen med stor ulejlighed slog ind gennem vinduer og døre«.[263]

Det store og bekostelige arbejde var først og fremmest en modernisering af kirkens indre, hvis gennemførte rokokopræg endnu er fastholdt i Christen Købkes tegning, Niels Ringes to interiørgengivelser samt af en række fotografier forud for Herholdts restaurering (fig. 234-35, 237). Bygning og inventar ses her smeltet sammen til en helhed, der berettiger den unavngivne lejlighedspoets lovprisninger af »den hele symmetri« i anordningen, fremhævet af den hvide gips, som »i giev gestalt Pillarerne stafferer«. Det er derfor et spørgsmål, om ikke murermester Neumann har forelagt et projekt til denne helhed, som i det store og hele er blevet fulgt.[390] At han kunne levere selvstændige tegninger dokumenteres af hans virksomhed i Flensborg, og karakteren af den her bevarede dekorationskunst svarer godt til de i domkirken benyttede former, navnlig forkærligheden for gesimser med rocailleprydelser.[391] På den anden side kan det naturligvis ikke udelukkes, at der har været et samarbejde mellem Neumann og lokale kræfter, såsom den entreprenante tømrermester Truels Lund, der regnedes for byens førende bygmester ved midten af 1700'erne.[392] Bestillingen af våbenhusportalen hos den københavnske hofbilledhugger Hännel (s. 305) viser, at ikke alt var givet i entreprise til Neumann.

Det mest markante indgreb i den middelalderlige bygnings *indre* var en ændring af pillerne, hvis fremspringende led huggedes bort, formentlig inklusive soklerne. I stedet gjorde man den nedre del under pulpiturerne firkantede

Fig. 235. Prospekt af søndre sideskib, set mod øst med trappen til pulpituret mellem fjerde og femte pille i syd (s. 314). Blyantstegning 1835 af Christen Købke. Den kongelige Kobberstiksamling. - *View of the south side-aisle looking east with stairs to the pew gallery between the fourth and fifth pillar on the south side. Pencil drawing, 1835, by Christen Købke.*

med konkavt afskårne hjørner, hvorover en rigt profileret gesims med rocailleornamenter. Dette elegant svungne led sluttede sig visuelt til pulpiturene, men på grund af symmetrien var de piller i sydsiden, som af hensyn til rummets belysning ikke bar lukkede stole, behandlet på tilsvarende vis. Her gav man dem for den øvre, spinklere dels vedkommende en konkav afskæring. Hancks plan (fig. 236) viser pillernes ændrede grundrids, der også omfattede et par småniche i korets vestligste pillepar. Det ornamentale stukkatørarbejde, som også omfattede indramning af epitafier (se gravminder) udførtes af billedhuggeren Carl Emmanuel Schuppius, der fik betaling for gips- og stenhuggerarbejde.[263]

Som nævnt blev gulvene reguleret med blå og hvide marmorfliser i gangarealerne mellem de fornyede gravsten (jfr. gravminder), og endelig indebar opsætningen af pulpiturerne udhugning i nordsidens 5. arkade, som nu fik den fladrunde form, som var bevaret frem til Herholdts restaurering (jfr. fig. 197).[393] Af andre, mindre ændringer i det indre kan nævnes en regulering af indgangen til Valkendorfs kapel samt fjernelse af profilerne i korets arkader (jfr. fig. 281).[394]

Forandringerne i kirkens *ydre* var mindre omfattende, men dog ikke ubetydelige. Således synes samtlige døre at være blevet moderniseret. Ved siden af våbenhusportalen ofredes der mest omhu på vestfacaden. Her fik den blændede hoveddør (jfr. fig. 212) fladrundt buestik, flankerende pilastre og et volutkranset topstykke, ikke uligt våbenhusets indgang. Endvidere gav man tårndøren en ny, hertil passende facon med svungen fronton (jfr. fig. 242) og åbnede samtidig en pendant til den sydvestre spindeltrappe (jfr. fig. 236).[395]

På langhusets flanker ændrede man endvidere de små indgangsdøre med deres vindfang, sam-

Fig. 236. Grundplan. Målt og tegnet af Johan Hanck 1813 med angivelse af bygningens og inventarets enkeltdele. - *Ground-plan. Measured and drawn by Johan Hanck in 1813 with indication of the separate parts of the building and fittings. a. Altar. b. Pulpit. c. Font. d. Parapet of the organ. e. Sepulchral chapels. f. Main entrance. g. Two minor entrances. h. Staircase to pews. i. Confessionals. k. Chancel. l. Two spiral stairways to the tower. m. Extension, containing the consistorium, the main lecture hall of the former* Gymnasium, *the library of the Cathedral School and the diocese. n (1-3). Brewery, stables and lavatory of adjoining property. o. Original main entrance, now bricked-up and adorned with memorial tablets for merchant Eilschou and wife. p. The churchyard. q. Neighbouring gardens.*

Fig. 237. Indre, set mod øst før hovedrestaureringen 1868-75. Stereoskopfot. ved Høegh og Brøns, Møntergården, Odense. - *Interior looking east prior to the main restoration 1868-75.*

tidig med at man nedrev det gamle kalkhus ud for sydsidens tredje vestligste fag (s. 304f., 307). På sidstnævntes plads indsattes nu et spidsbuet vindue analogt med de øvrige.[396] Da dets stik imidlertid herved tangerede den middelalderlige bygningsindskrift under gesimsen, måtte en række af dennes fliser vige og bogstaverne genskabtes i stedet øst for det nye vindue på en sandstenskvader, udført af billedhuggeren Herman Jansen (jfr. bygningsindskrift s. 208).[397]

Foruden ovennævnte nye vindue blev de middelalderlige åbningers stavværk nu fjernet i

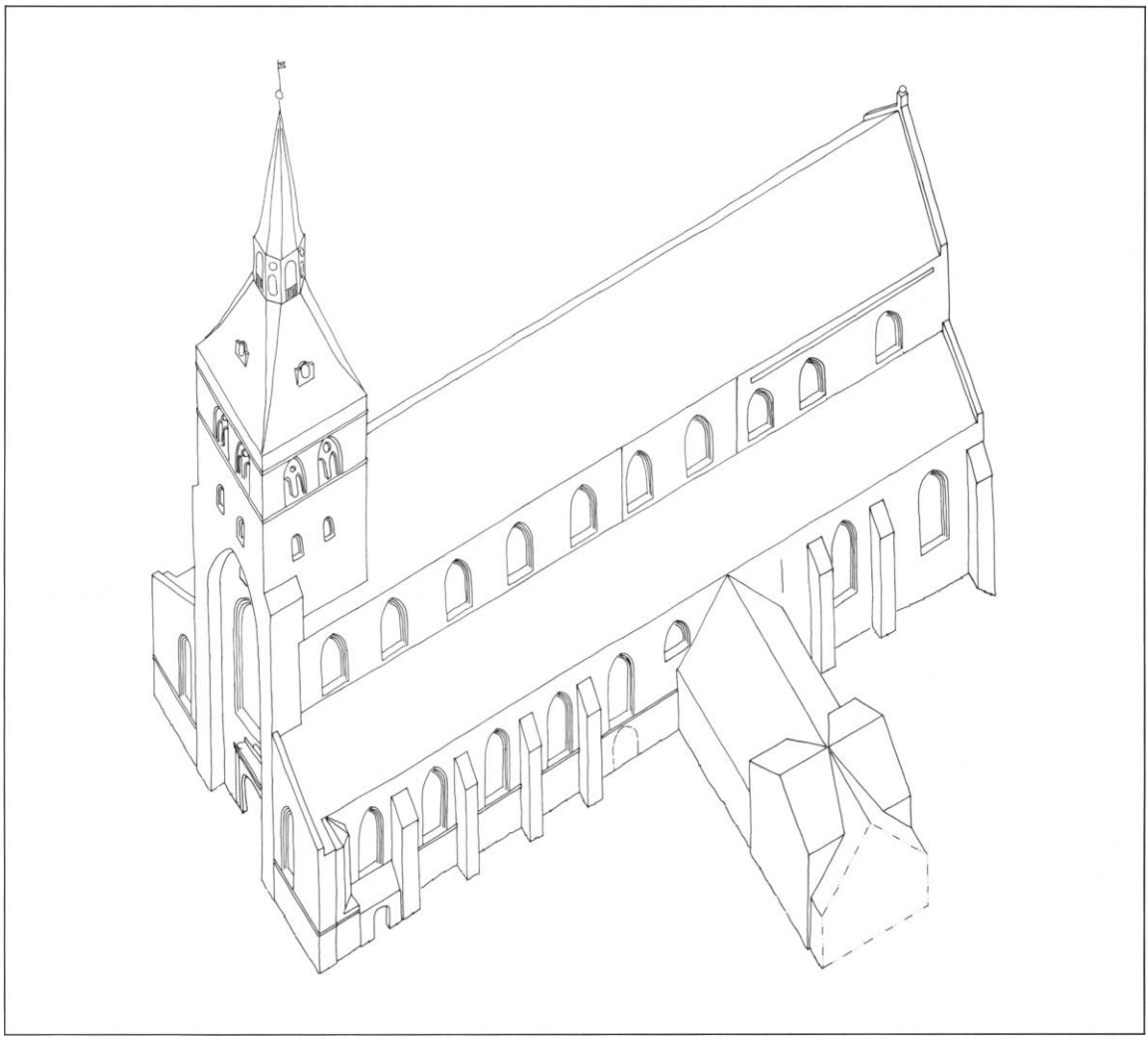

Fig. 238. Domkirkens ydre o. 1800, set fra sydvest. Ved kirkens fornyelse i 1750'erne er dørene moderniseret, kalkhuset på sydsiden fjernet og erstattet af vindue (s. 316f). Ved samme tid moderniseredes konsistoriet og Gymnasiet (s. 297). Spiret opsattes 1783-85 (s. 287) og 1791-92 sænkedes hovedtaget (s. 319). Isometrisk rekonstruktion ved Mogens Vedsø 1995. 1:600. - *Exterior of the cathedral c. 1800, seen from the south-west.*

overensstemmelse med Magistratens »memorial« 1752 og erstattet af smedejernsrammer.[398] Endelig istandsattes tagene frem til 1756 med bly og glaserede tagtegl, ligesom Rasmus Wolf betaltes for udvendig bemaling, herunder opmaling af den middelalderlige bygningsindskrift.[399]

Regnskaberne giver endvidere indblik i de betydelige mængder af *materialer,* som medgik til kirkens istandsættelse. Der foreligger således regninger på teglsten, herunder enkelte og dobbelte Flensborgsten, glaserede tagsten og gamle store mursten til mure og piller, »hvor de nye sten ikke passer med de gamle fuger«. Endvidere kalk fra Segeberg til mørtel, sandsten til gesimser, gips til stukkaturarbejder samt marmorfliser til gulve. Leverandørerne var ikke sjældent udenlandske. Således indkøbtes ubrændte gipssten og glaserede tagsten i Amsterdam foruden Segebergerkalk i Lübeck. Blandt indenrigske leve-

randører nævnes hofstukkatøren Giuljo Guione i København, som leverede 6 tdr. gips, mens Johan Jegind sammesteds påtog sig at levere end del af marmorfliserne; andre indforskrev man fra Sønderborg, ligesom murermester Neumann selv medtog en del. Endelig fik man formentlig hovedparten af murstenene fra teglværket i Baage (Bauge?). De fleste af leverancerne formidledes formentlig af lokale købmænd, af hvilke nævnes Mattias Kurrelbaum.[400]

TIDEN 1756-1868

Som ovenfor beskrevet var kirkens økonomi overordentlig vanskelig efter moderniseringen, der endda ikke havde omfattet den højlig fornødne istandsættelse af tårnets spir, som truede med at styrte ned. Dette problem lykkedes det først efter mange tovtrækkerier at løse 1783-85 takket være familien Eilschous donation (s. 284).

I øvrigt fortæller regnskaberne fra 1700'ernes sidste del, som kun delvis er bevaret, om mindre istandsættelser på våbenhusene, Valkendorfs kapel (s. 304f., 299) og om jævnlig vedligeholdelse af det udvendige murværk. Således reparerede murermester Johan Hendrich Gittermann 1764 bl.a. kirkens døre, af hvilke vestfacadens blev anstrøget med sort og guld. 1774 udførte murermester Cornelius Hansen en ny omfattende forbedring af det udvendige murværk: Formuldede sten blev udskiftet med nye, bl.a. i gesimserne, hvortil benyttedes »store lybske mursten«. Endvidere blev der indsat en sokkel af huggen sten, omtalt som »et stort antal fliser, tilhugget og forankret«. Regningen nævner 40 stk. fliser, som antagelig var af Nexøsten (jfr. istandsættelsen 1809, s. 320).

Tagets ændring og fornyelse. O. 1790 tog man omsider fat på det spørgsmål, som allerede havde været aktuelt forud for 1750'ernes store modernisering: istandsættelsen af kirkens tag.[401] Som optakt hertil nedtog man tagrytteren (s. 280) og afholdt 18. jan. 1790 et syn, som i kopi er indlagt i regnskaberne med titlen »Copie af et af Fyens Tings Vidne over Ste. Knuds Kirke i Odense. Dens Bygnings nuværende Mangler og Brøstfældighed«. Synet anfører indledningsvis de håndværkere, der var truffet aftale med, og som var følgende: blytækker Andreas Dähncke, tømrermester Johan Adam Weinbrenner, murermester Niels Pedersen, snedker Christen Berthelsen, glarmester Matthias Pflueg og klejnsmed Hans Wittroch.

Den eneste virkelig uopsættelige opgave var reparationen af kirkens hovedtag, som ansås for at være kassabelt og i fare for udskridning på grund af omfattende råd i spærfødder, bindbjælker og samlinger. Blytækkeren anbefalede, at man gjorde tagets rejsning mindre stejl, hvilket både ville være materialebesparende og modvirke udskridning af beklædningen. Hvad sidstnævnte angik, foreslog man i stedet for den eksisterende blybeklædning kobber, som både var billigere, mere holdbart og mindre tyngende på tømmerkonstruktionen. Forslaget ville indebære, at de østre taggavle afhuggedes efter det lavere tags hældning. Man anbefalede endvidere, at reparationen foretoges i to omgange, hvorved eventuelt brugbart tømmer bedre kunne genanvendes. Hvad angik sideskibene, der var blyklædte bortset fra tegl på nogle mindre strækninger i nord og øst, måtte dette i lighed med andre behov for istandsættelse afvente hovedtagets fornyelse.

Atter kom finansieringen af en nødvendig istandsættelse i hus, takket være en fornyet gave fra Anne Marie Becker, Peter Eilschous enke, på 2.003 rdl.[402] Første halvdel af arbejdet med tagets fornyelse, omfattende 24 fag nærmest tårnet, udførtes 1791 og blev synet 7. nov. Den resterende del forfærdigedes året efter. Arbejdet blev ledet af landvæsenskommissær Hans Dreyer, og håndværkerne var hovedsagelig de samme, som man året forinden havde kontraheret med; dog udbetaltes vederlag for tømrerarbejdet i 1792 til bygmester Conrad Wesch. Mens arbejdet stod på, holdt menigheden gudstjeneste i Gråbrødre kirke.

I modstrid med det oprindelige forslag bibeholdt man blytækningen, og man synes også at have genbenyttet en del brugbart træ, omend det i tømrermester Weinbrenners regning på de første 24 fag hedder, at det er oprejst af nyt med

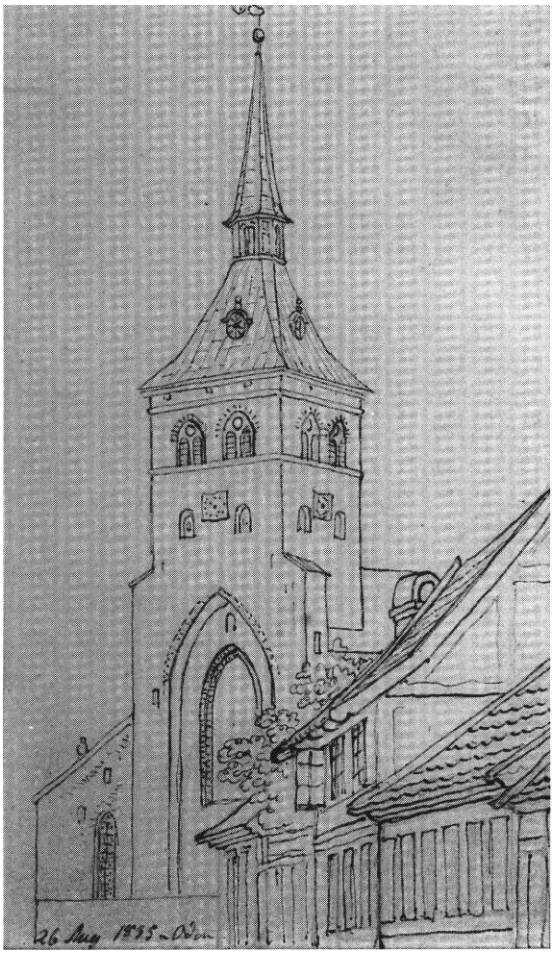

Fig. 239. Ydre, set fra Klingenberg. Tegning af Christoffer Faber, dateret 26. aug. 1835. Møntergården, Odense. - *Exterior seen from Klingenberg.*

ankre, veksler, stikbjælker, murlægter, spær og stormlægter samt hanebjælker og udvendig forskalling. Tømrermesteren fik i øvrigt også betaling for et stillads i selve kirken, for at den næstvestligste hvælving, som var brøstfældig, kunne blive forkilet. Til den nye østgavl, hvis gamle kamtakker blev skåret væk, leverede stenhugger Lars Nielsen dels kampesten til afdækning af de nye glatte kamme, dels toptindens sandstenspostament (med kugle). Endvidere fik hovedtaget på hver side syv små kviste med ovale vinduesrammer - et gammelt ønske, som muliggjorde lettere adgang til tagfladerne.[403] Endelig indsattes et vindue øverst i den store gavlblænding af hensyn til loftets belysning. Disse arbejder, som udførtes af snedker Mathias Christian Hansen og glarmester Pflueg, blev anstrøget af maler Dahlin.[263]

1801 blev kirkens indre nymalet, takket være en ny testamentarisk gave fra madame Eilschou (jfr. mindetavle s. 288). Den stod herefter og frem til Herholdts restaurering som et lyst interiør, præget af inventarets staffering.[404]

1809 udførte blytækkeren og murermester Bardram forskelligt istandsættelsesarbejde. Bl.a. var tagenes tilstand så dårlig, at hvælvene på grund af indsivende vand måtte udspækkes og nypudses adskillige steder, ligesom gulvet stedvis måtte omlægges. Det udvendige murværk repareredes med udskiftning af smuldrede sten, navnlig over soklen, der var sat af »bornholmer sten fliser« (Nexøsandsten). Endvidere blev der flikket på vinduessmigene, som efter istandsættelsen atter hvidtedes.[263]

I årene 1819 til 1826 udførtes adskillige reparationer på kirkens tage og gavle: Tagværket over søndre sideskib blev gennemgribende fornyet, sideskibenes kamme fik ny afdækning af kampesten. Arbejdet udførtes af kirkens faste håndværkere: murermester P. Kornbeck, tømrermester Langhoff, snedkermester M. Milo og malermester D. H. Krüger.[405] Som afslutning på tagreparationen fjernede man 1828 omsider den østligste strækning af nordre sideskibs tag, som hidtil havde været belagt med tegl.[406] Samtidig repareredes kirkens udvendige mure, vinduessmigene nykalkedes og malermester Krüger trak bogstaverne i den middelalderlige bygningsindskrift op (jfr. s. 208).[143]

Efter nedbrydningen af Oluf Bagers gamle gård (s. 100) blev kirkens nordøstre hjørne nu blotlagt og krævede følgelig istandsættelser, ligesom hele kirkens østre gavl renoveredes. Arbejdet udførtes efter et af Kirkeinspektionen approberet forslag, dateret 11.juli 1835: Murene forsynedes med ny sokkel af huggen kampesten, og man renoverede to »forfaldne piller, hvori Brohms gård havde været indkapslet«. Bl.a. havde gårdens lokum(!) været bygget op mod hjørnepillen (jfr. fig. 236). Ydermere istandsattes vinduerne, som til dels havde været muret op.[263]

HOVEDRESTAUREREN GEN 1868-75

PLANER • FACADER • SNIT s. 322-39

I årene 1868-75 gennemgik kirken en hovedrestaurering under ledelse af arkitekt J. D. Herholdt, hvorved bygningen fik den skikkelse, som endnu i alt væsentligt præger den.[407] Udgangspunktet var en række nødvendige istandsættelser, bl.a. af vinduerne; men hovedformålet var at bringe bygningen tilbage til dens oprindelige skikkelse ved at fjerne senere tiders forvanskning af det middelalderlige bygningsværk og så vidt muligt genskabe det forsvundne. Restaureringen var oprindelig tænkt endnu mere radikal end tilfældet blev; men modstand fra de lokale kirkelige myndigheder hindrede en planlagt nedrivning af Valkendorfs kapel og konsistoriet samt en række påtænkte ændringer, såsom tagets forhøjelse og rejsning af et nyt spir.

Under restaureringen fremkom talrige, arkæologisk betydningsfulde spor efter ældre indretninger. Enkelte af disse blev bevaret og vigtigst heriblandt den middelalderlige krypt. Meget blev imidlertid aldrig registreret eller kendes kun indirekte gennem tilfældige vidnesbyrd fra samtidige iagttagere. Genudgivelsen af kunsthistorikeren N. L. Høyens afhandling om kirkens middelalderlige bygningshistorie midt under restaureringen, i hvis planlægning han havde været en ledende kraft, gav anledning til et skarpt opgør om rækkefølgen og tidsfæsteisen af kirkens forskellige hovedafsnit (s. 141f.). En frugt af restaureringen var tillige omtalen af diverse bygningsspor.

Som det fremgår af nedenstående redegørelse var kirkens hovedrestaurering en gradvis proces, hvis endelige resultat udkrystalliserede sig som resultatet af et sam- og modspil mellem på den ene side medlemmerne af Det særlige Kirkesyn, som alle kom fra hovedstaden, og på den anden side de lokale myndigheder i Kirkeinspektion og Stiftsøvrighed. Indtil 1870 bestod Synet af Høyen, bistået af Herholdt og arkitekten Chr. Hansen. Af disse havde de to førstnævnte allerede i 1840'erne beskæftiget sig indgående med kirkens historie (s. 138). Efter Høyens død 1870 indtrådte arkæologen, kammerherre J. A. A. Worsaae som ny formand og arkitekten Ferdinand Meldahl afløste Chr. Hansen. Den drivende kraft i Kirkeinspektionen var stiftsprovst A.K. Damgaard, der også sad i Odense byråd, mens biskop C. T. Engelstoft repræsenterede den lokalhistoriske ekspertise i Stiftsøvrigheden. Begge var de betydelige kendere af byens og kirkens historie, hvilket i allerhøjeste grad kom restaureringen til gode.

Kirkens restaurering kom først for alvor i gang 1868 og for det indres vedkommende fra 1872. Dette indebar, at den i tre år, fra sommeren 1872 og indtil genindvielsen 19.juli 1875 var lukket for menigheden, som i denne periode måtte benytte Vor Frue kirke.

Restaureringens forhistorie. Den 28. juni 1862 blev kirken besigtiget af medlemmerne af Det særlige Syn, som i medfør af loven af 9. febr. 1861 omfattede S. Knuds kirke.[408] Man konstaterede en række akutte mangler, så som utætte vinduer, nedsunkne gravsten i gulvet mv. De ledsagende kommentarer kritiserer den foregående hovedistandsættelse under Frederik V, og det fremgår tydeligt, at man sigtede mod at genskabe »kirkens oprindelige stil«. I det indre måtte således hvælvenes »smagløse påsatte stjerner bortfalde, som noget, der ei hører til det oprindelige«.

Allerede i sine opmålinger fra 1843, navnlig længdesnittet af det indre (fig. 243), havde Herholdt på papiret »genskabt« den gotiske kirke og befriet den for senere tiders forvanskning. Samme ideal udtrykkes i C.O.Zeuthens interiørmaleri fra 1862 (fig. 258). Som et nødvendigt redskab ved udarbejdelsen af forslag til en generel hovedrestaurering behøvedes tegninger af bygningen, og disse udførtes i september samme år af den arkitektstuderende J. E. Gnudtzmann, elev af Herholdt (fig. 244-46).[409] Sidstnævnte havde i mellemtiden på Kirkeinspektionens opfordring påtaget sig at foretage en »kunstnerisk undersøgelse« af kirken med henblik på stilmæssigt korrekte istandsættelser.[410]

Ved synet 24.juli 1863 var vinduerne tætnede og gulvene bragt i orden. Af nye mangler påpegede man bl.a. det ønskelige i, at tagene fik støbejernsvinduer i stedet for de tunge og dår-

Plan of St Annes Church & Cloisters
Head of Hyde at W.P. Hamilton
1844

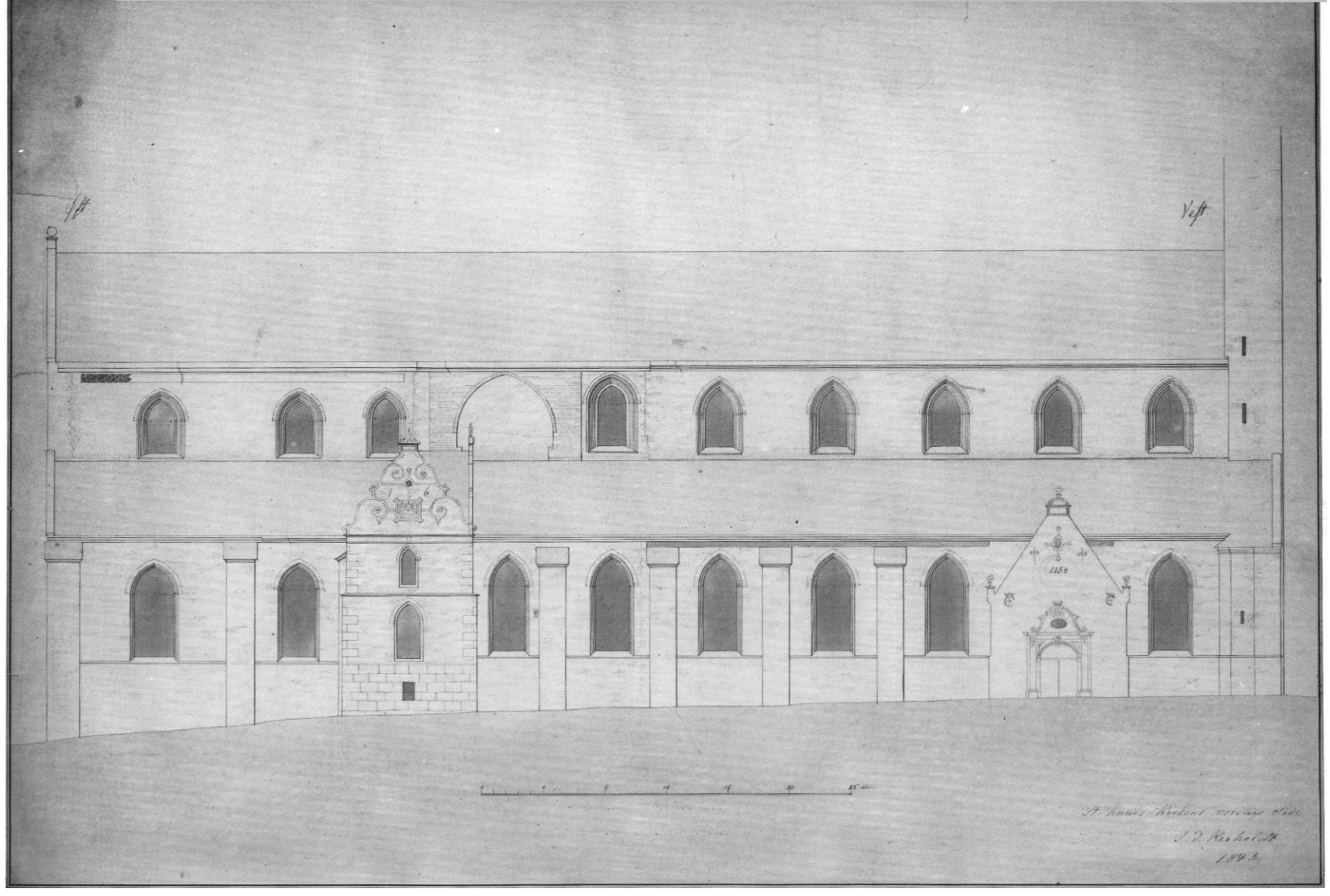

Fig. 241. Nordfacade med ændringsforslag. 1:300. Tegnet afJ. D. Herholdt 1843. Kunstakademiets Bibliotek. - *North facade with proposal for alterations.*

Fig. 242. Vestfacade. 1:300. Tegnet af J. D. Herholdt. Kunstakademiets Bibliotek. - *The west facade.*

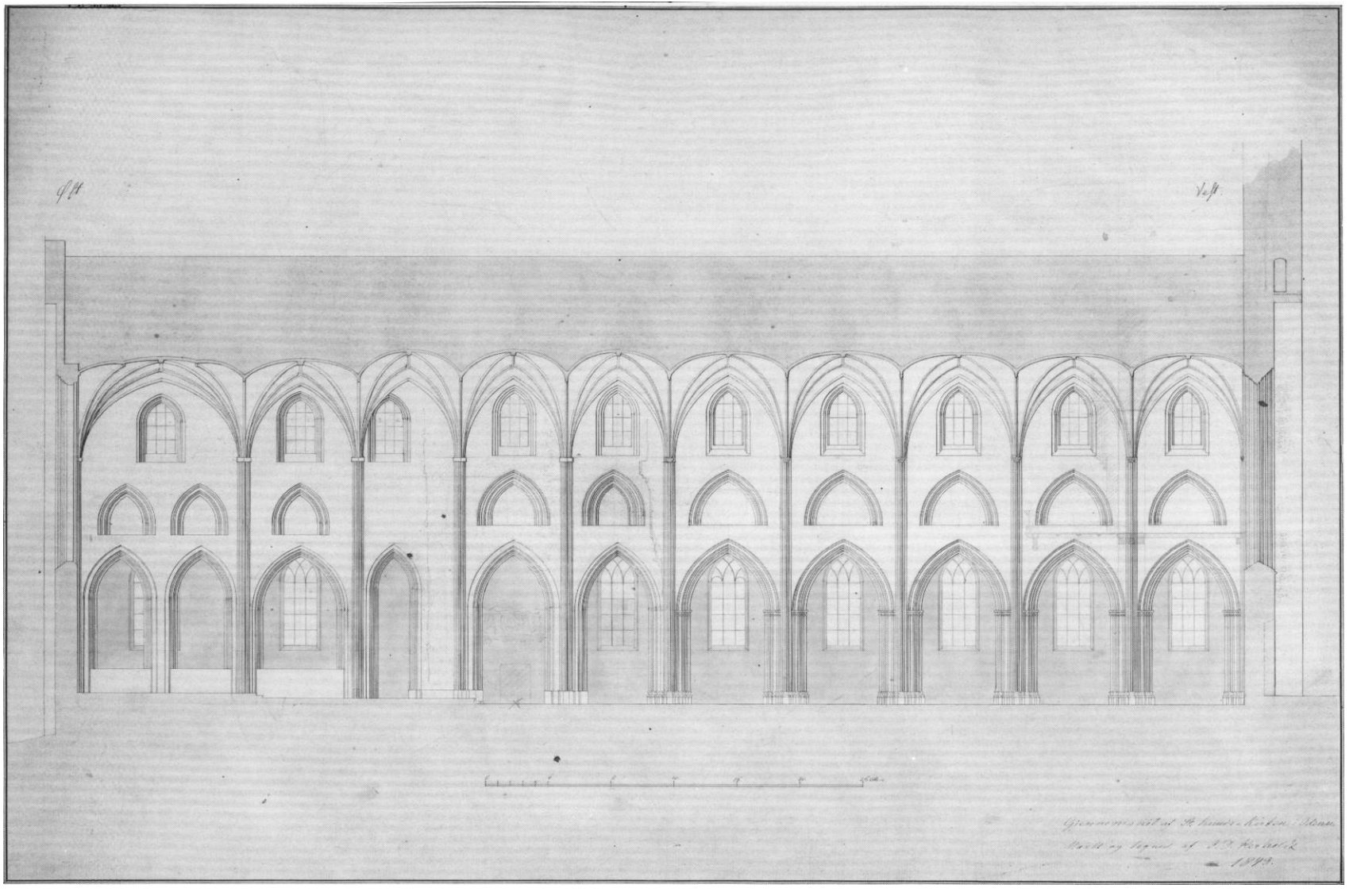

Fig. 243. Længdesnit mod syd med rekonstruerede piller. 1:300. Tegnet afJ. D. Herholdt 1843. Kunstakademiets Bibliotek. — *Longitudinal section looking south with reconstructed pillars.*

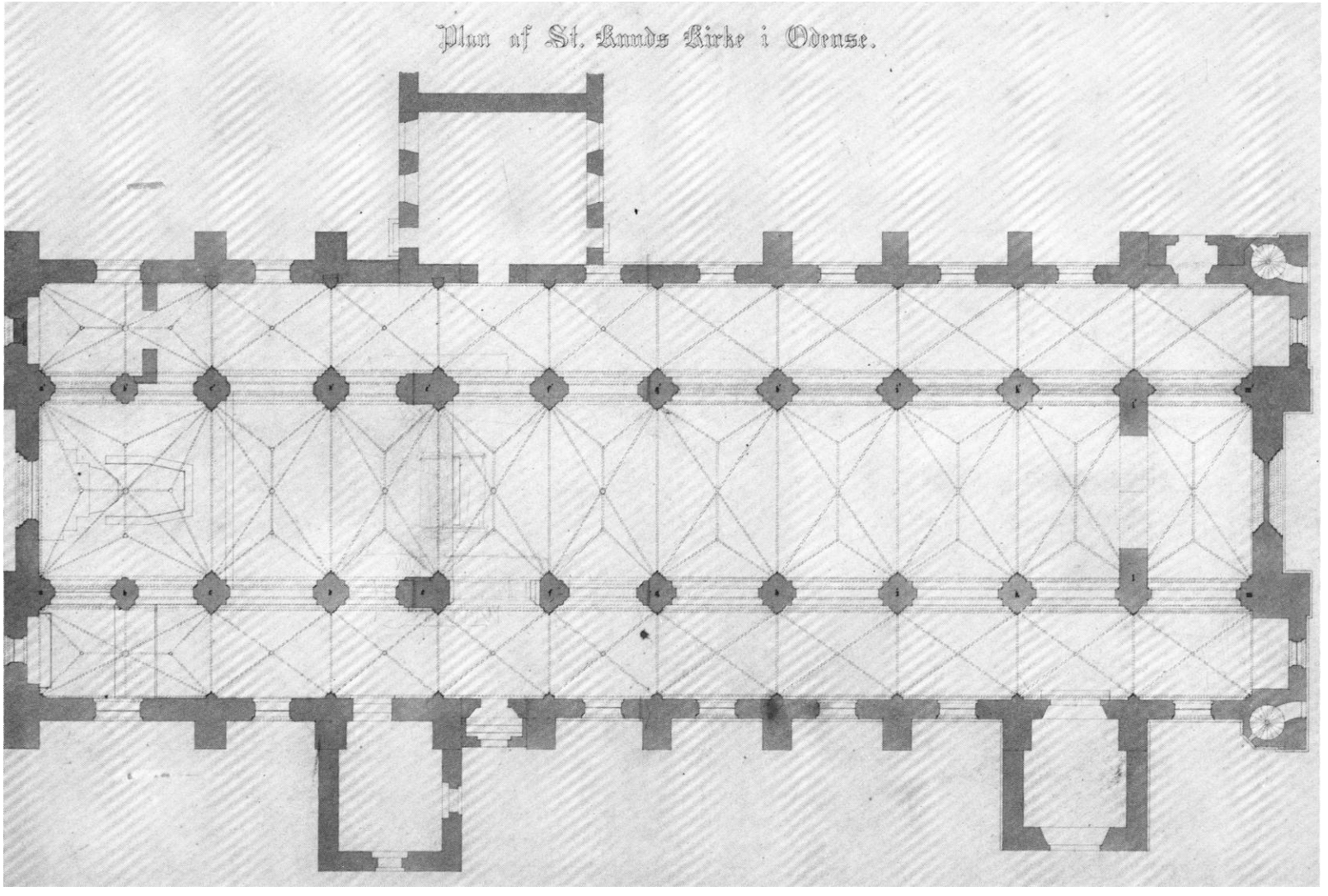

Fig. 244. Grundplan med rekonstruerede piller. Syd opad. 1:300. Målt og tegnet af J.E. Gnudtzmann, sept. 1862. Kunstakademiets Bibliotek. - *Ground-plan with reconstructed pillars. South at the top.*

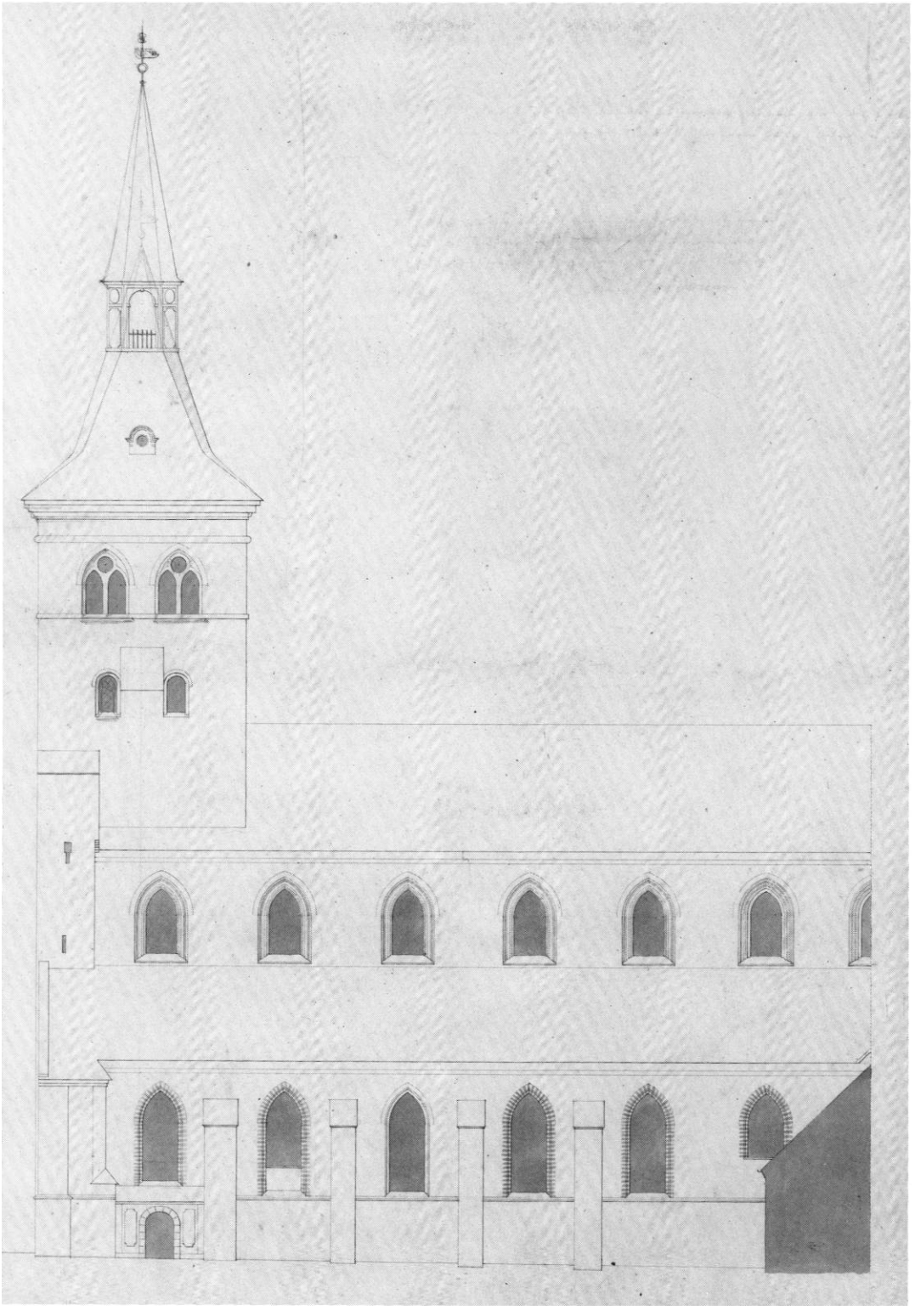

Fig. 245. Sydfacade mod klostergården. 1:300. Målt og tegnet af J.E. Gnudtzmann, sept. 1862. Kunstakademiets Bibliotek. - *The south facade, facing the cloister.*

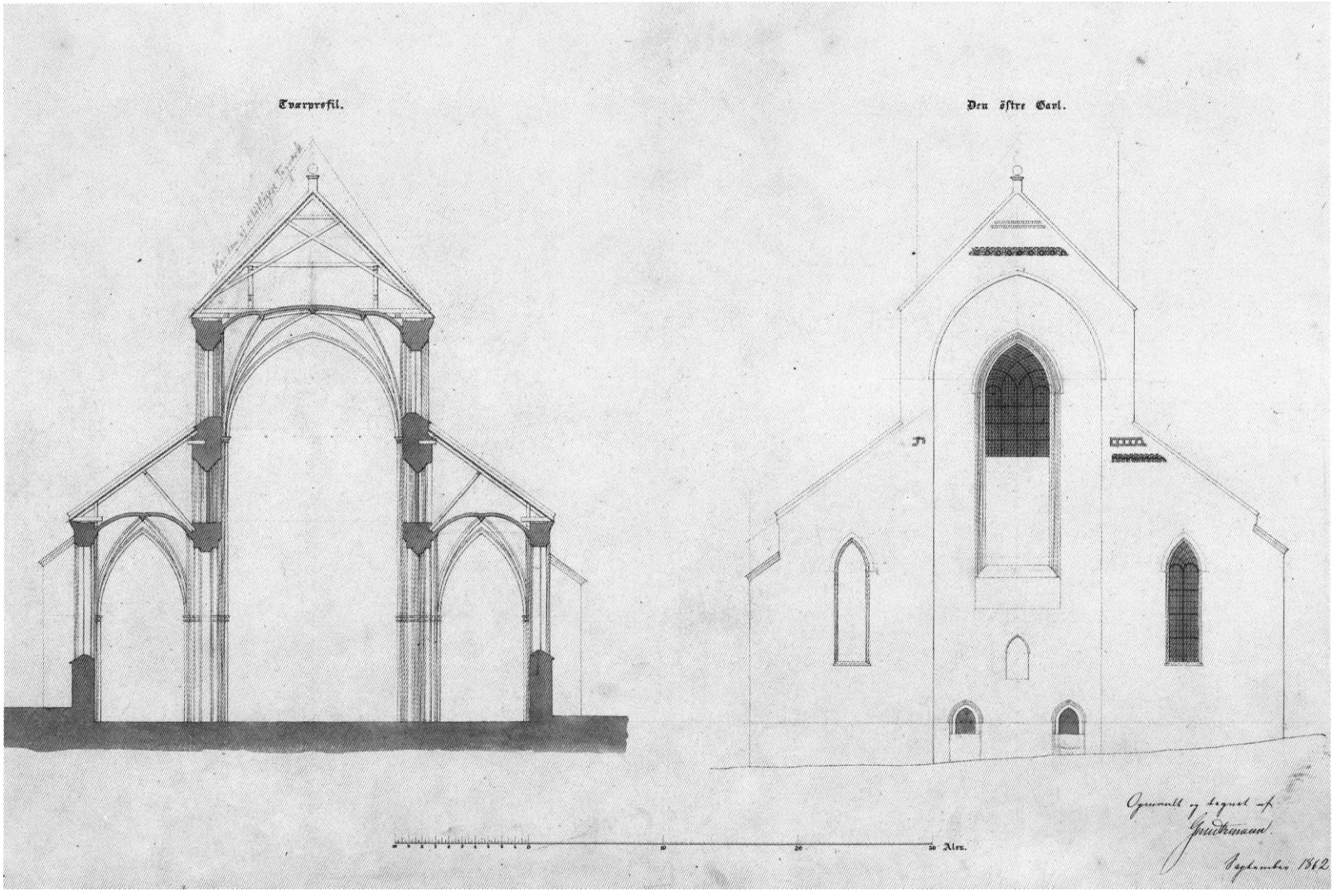

Fig. 246. Tværsnit mod øst og østfacade. 1:300. Målt og tegnet af J. E. Gnudtzmann, sept. 1862. Kunstakademiets Bibliotek. - *Section looking east and east facade.*

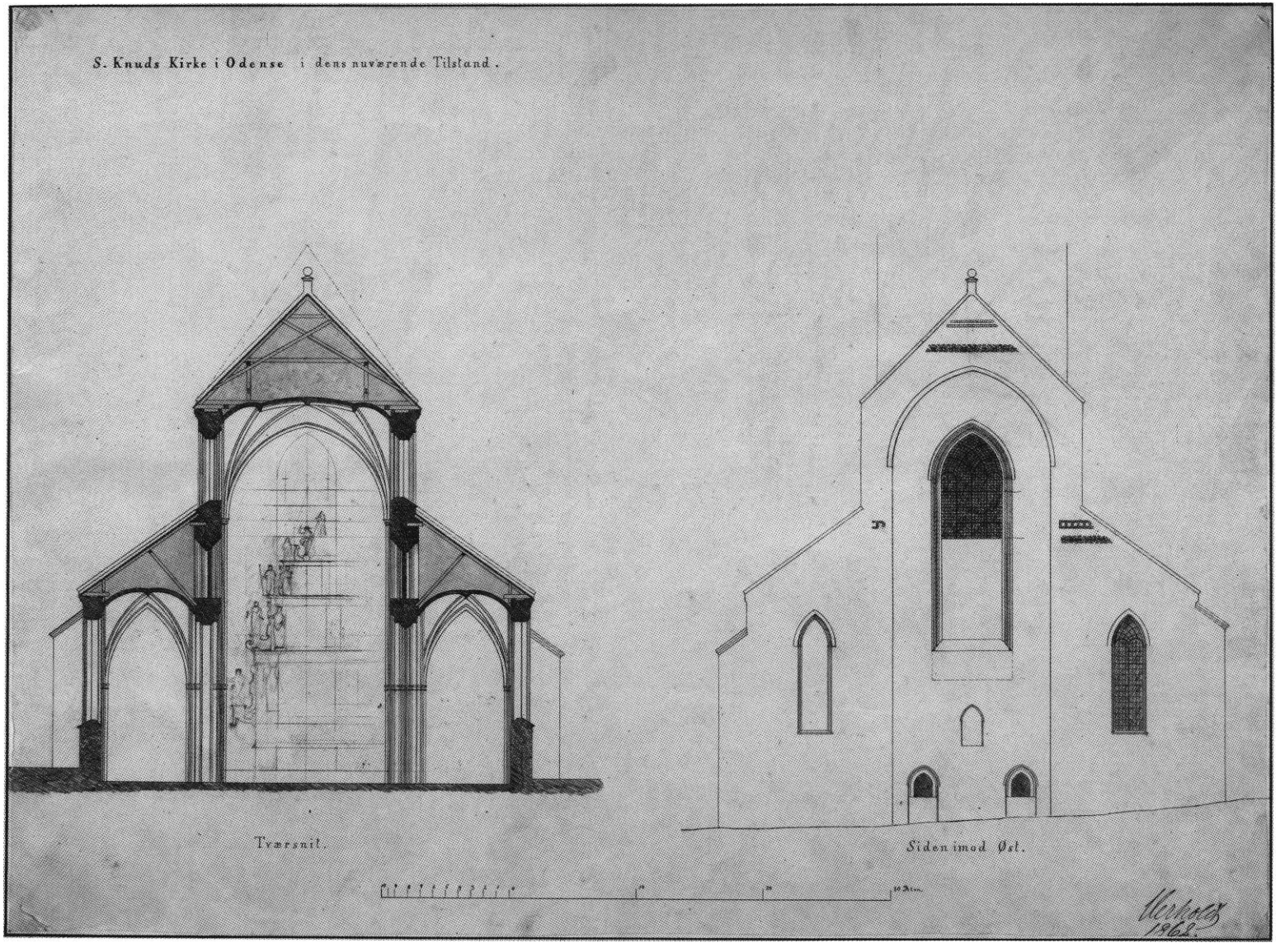

Fig. 247. Tværsnit mod øst og østfacade. 1:300. Signeret af Herholdt 1862. Ebbe Lehn Petersens arkiv. - *Section looking east and east facade.*

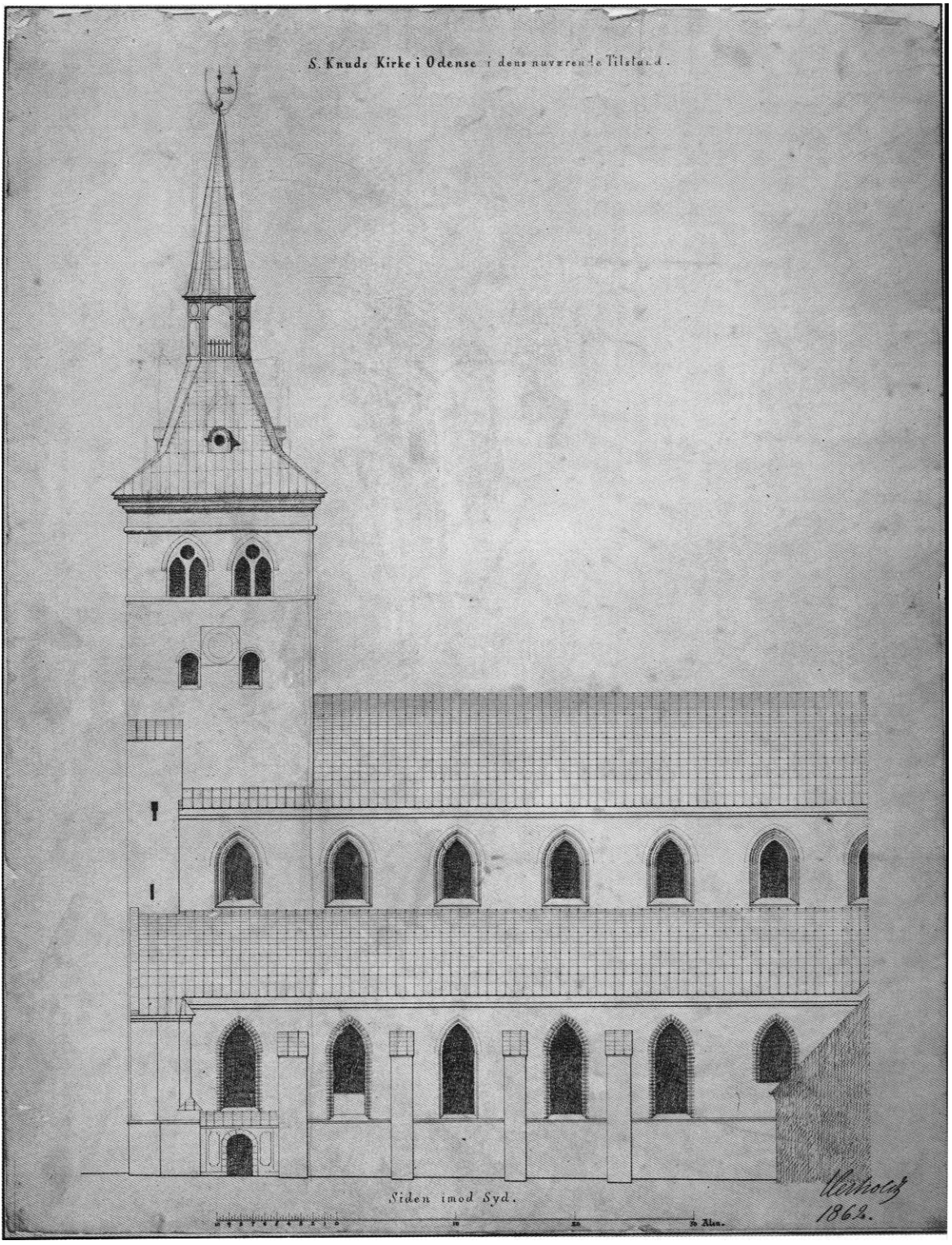

Fig. 248. Sydfacade mod klostergården. 1:300. Signeret af Herholdt 1862. Ebbe Lehn Petersens arkiv. - *The south facade facing the cloister.*

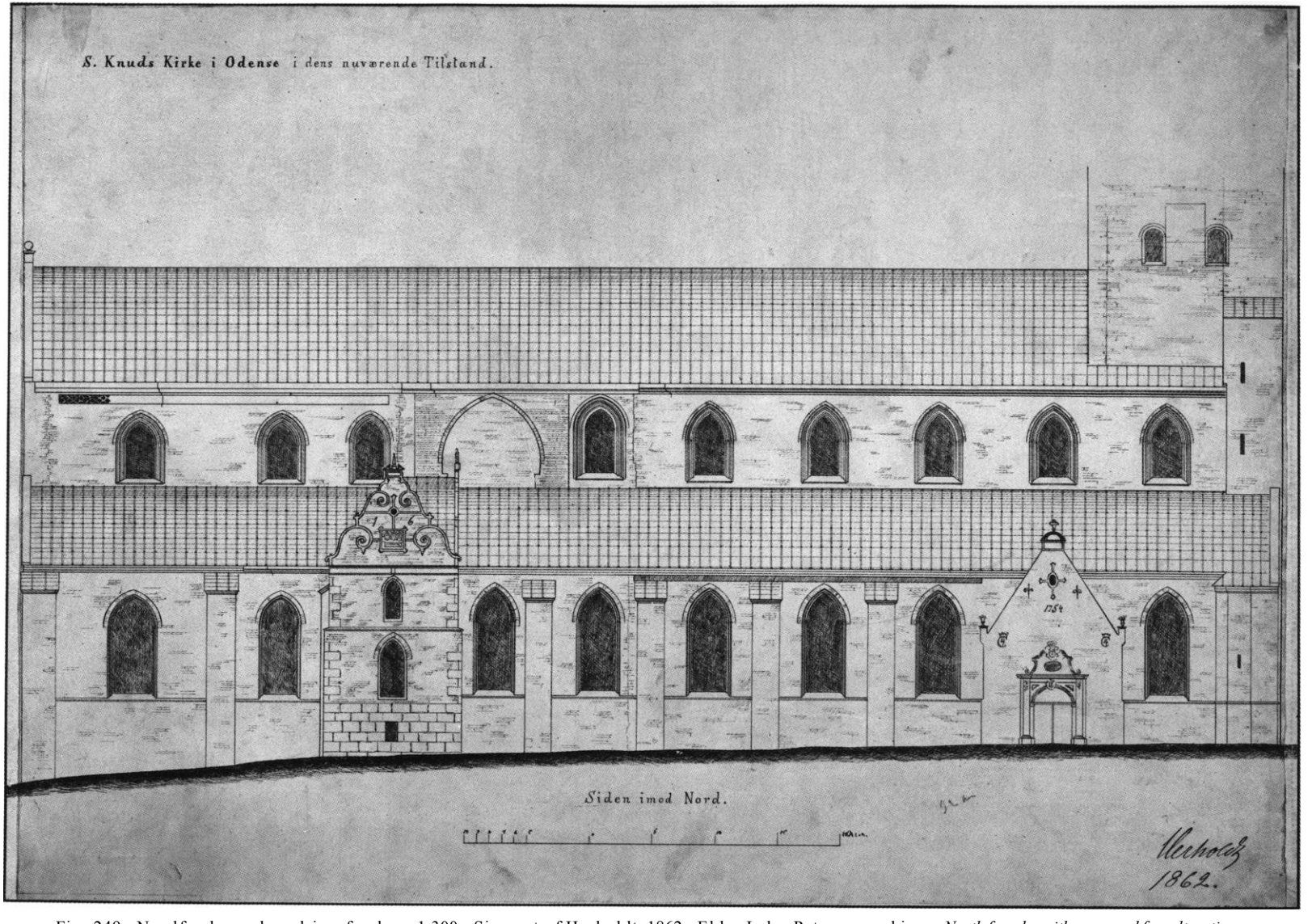

Fig. 249. Nordfacde med ændringsforslag. 1:300. Signeret af Herholdt 1862. Ebbe Lehn Petersens arkiv. - *North facade with proposal for alterations.*

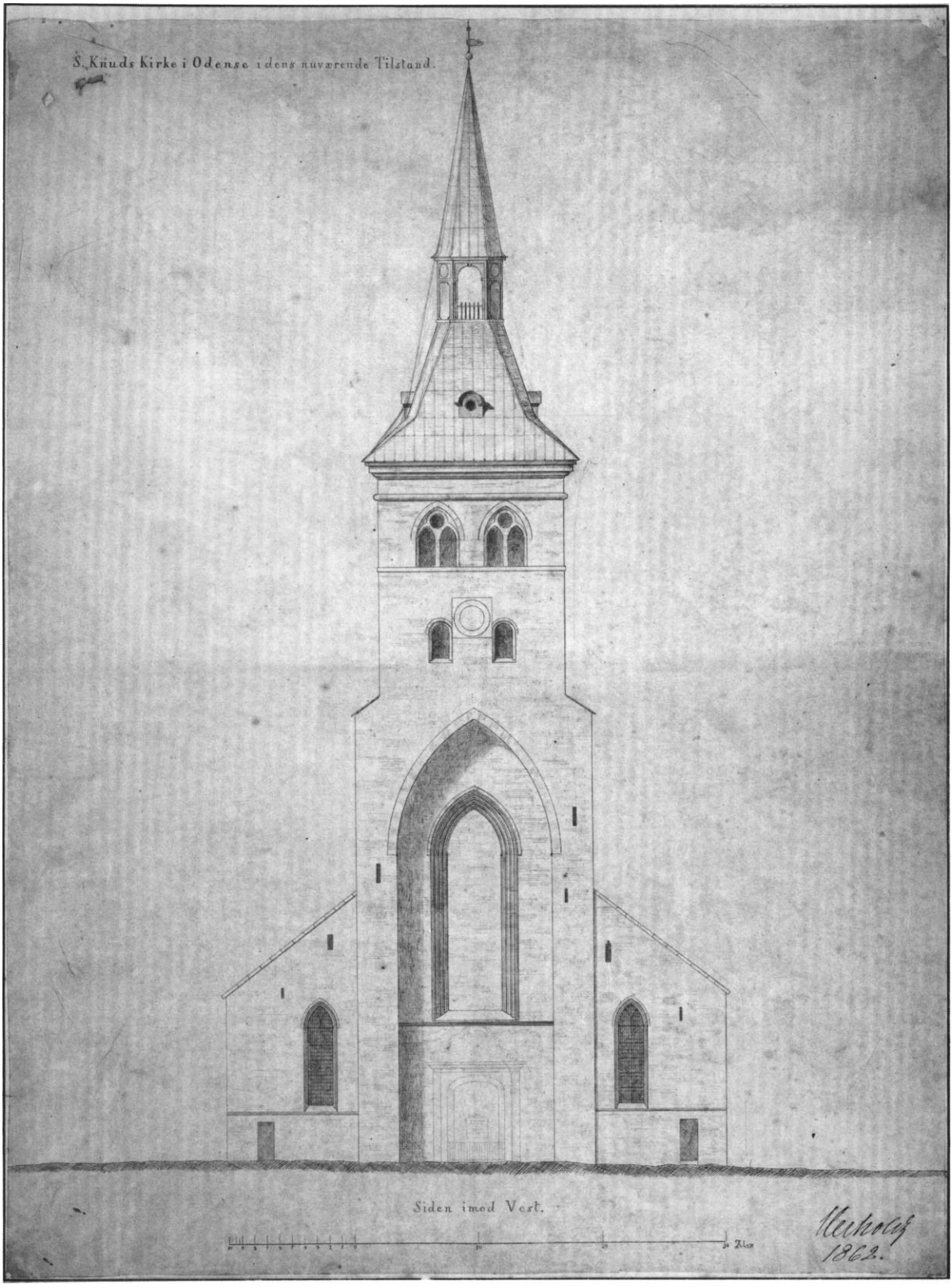

Fig. 250. Vestfacade. 1:300. Signeret af Herholdt 1862. Ebbe Lehn Petersens arkiv. - *The west facade.*

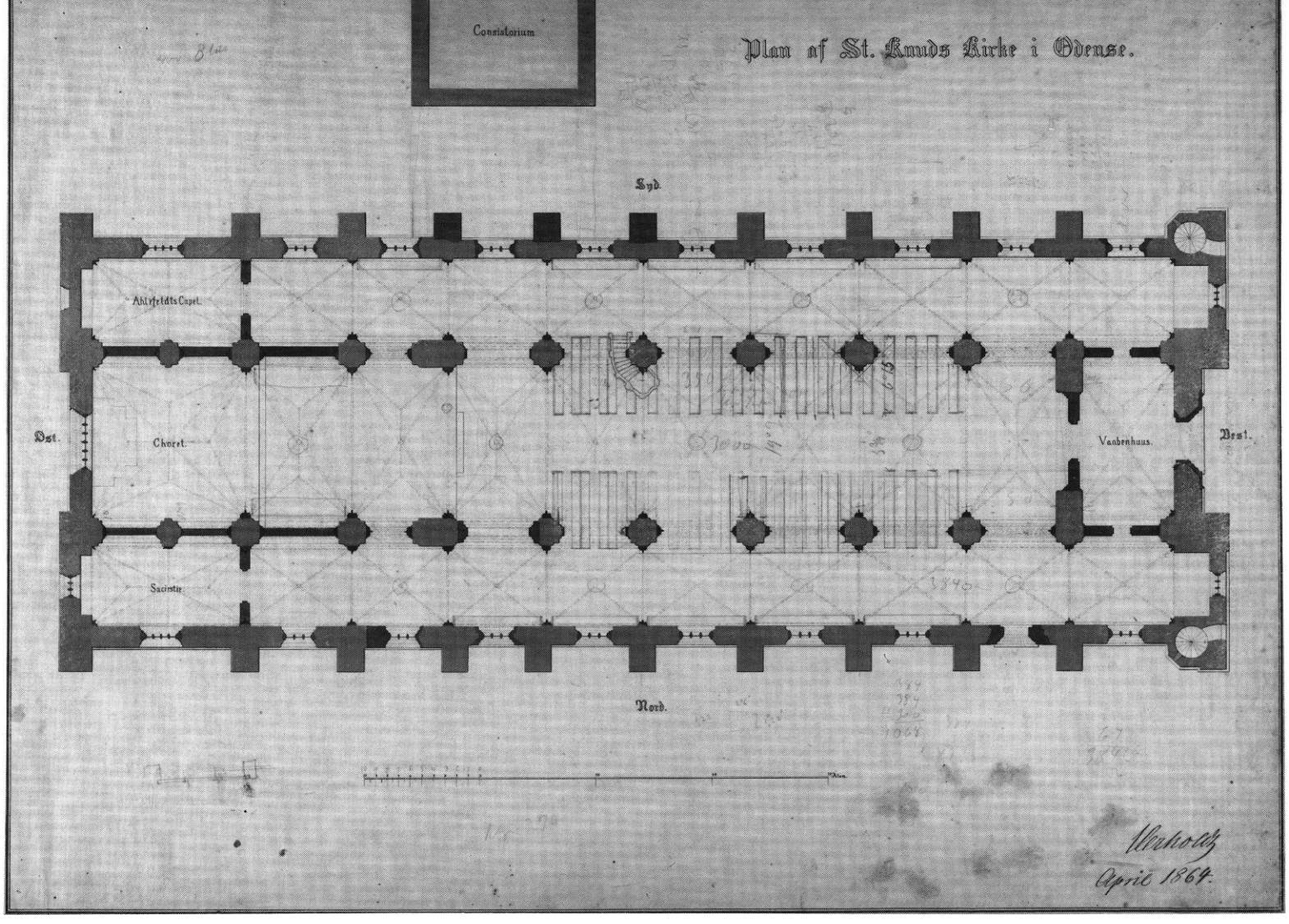
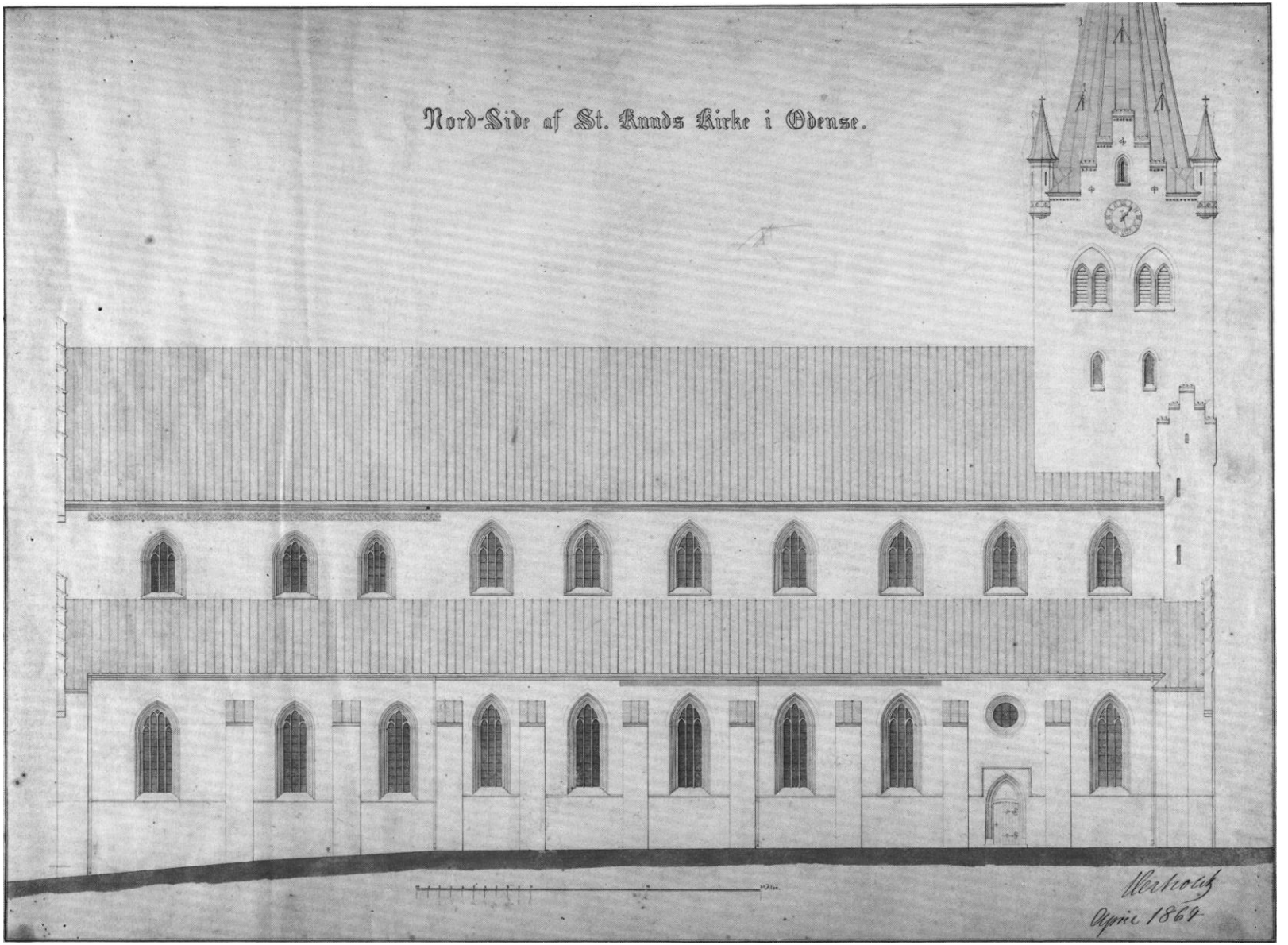

Fig. 251. J. D. Herholdts restaureringsforslag, dateret april 1864. Grundplan med angivelse af rekonstrueret murværk. Syd opad. 1:300. Ebbe Lehn Petersens arkiv. — *J. D. Herholdt's proposal for restoration. Ground-plan with indication of reconstructed brickwork. South at the top.*

Nord-Side af St. Knuds Kirke i Odense.

Herholdt
April 1869

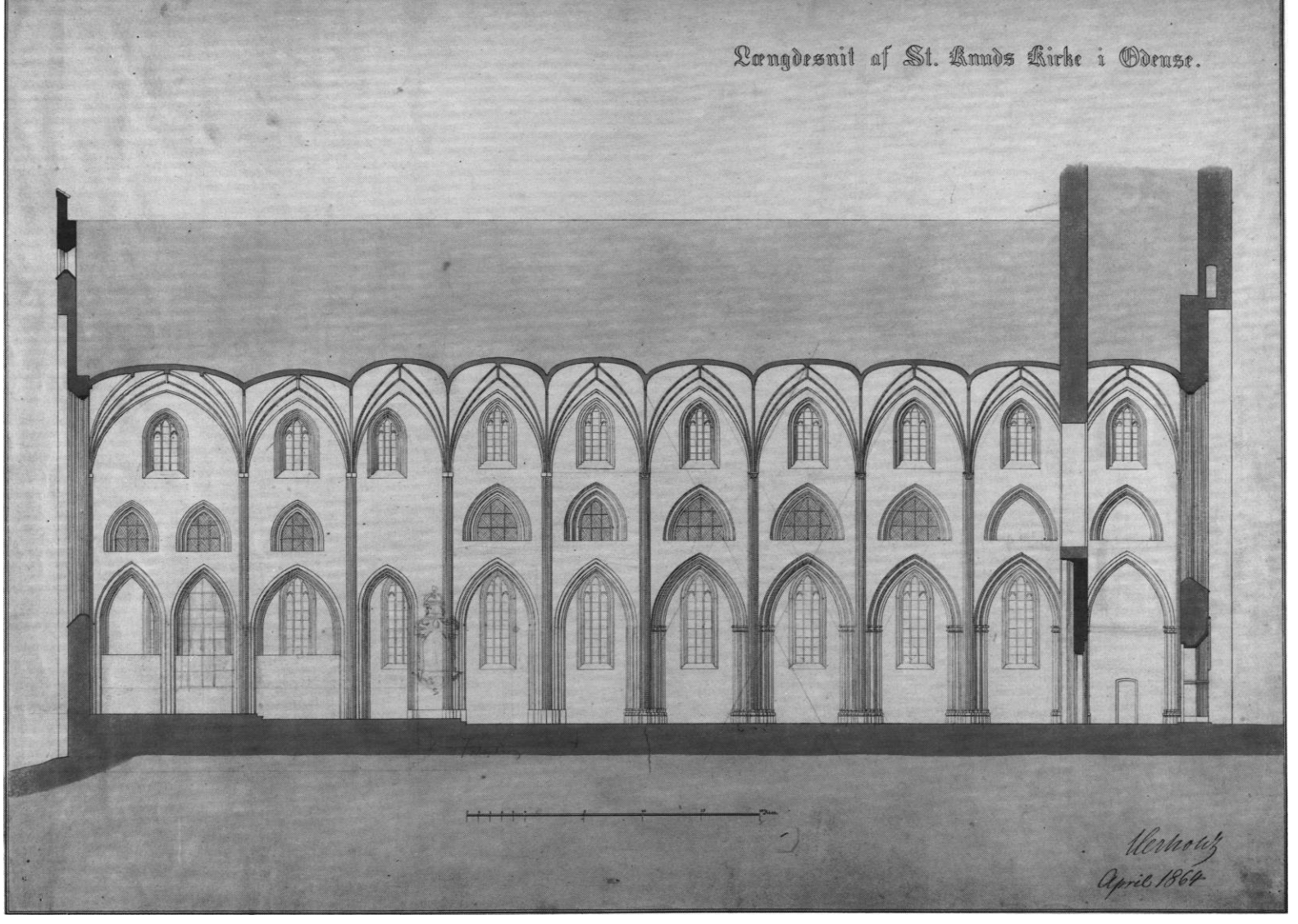
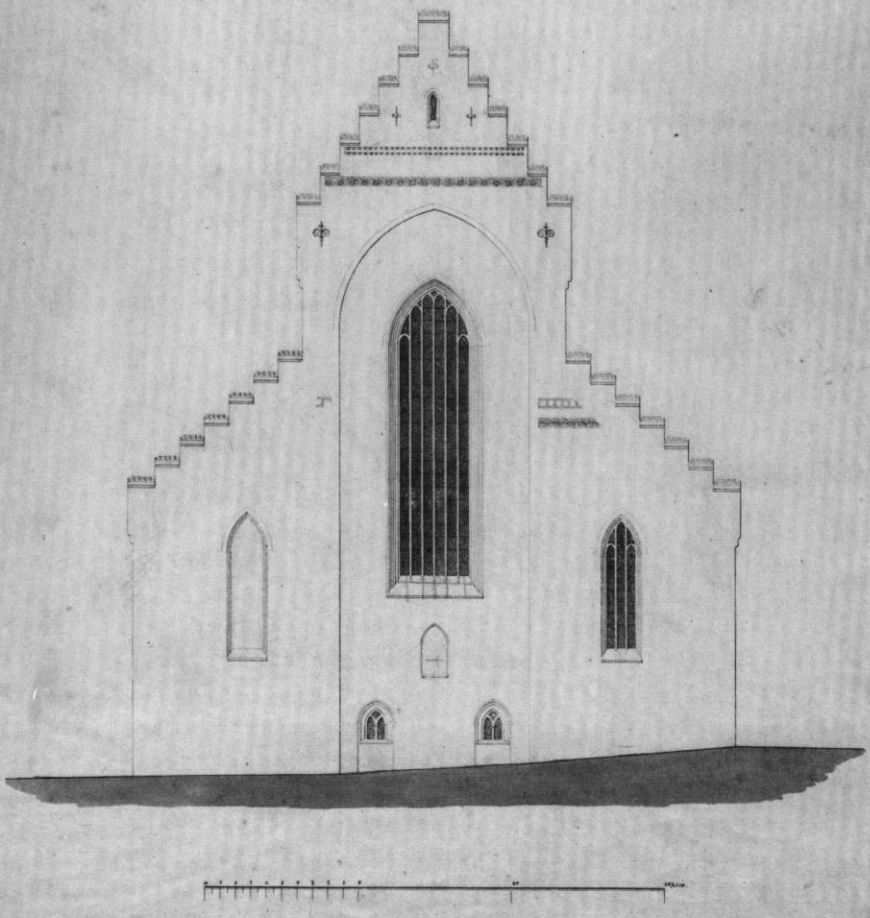

Fig. 253. J. D. Herholdts restaureringsforslag, dateret april 1864. Længdesnit mod syd. 1:300. Ebbe Lehn Petersens arkiv. *-J. D. Herholdt"s proposal for restoration. Longitudinal section looking south.*

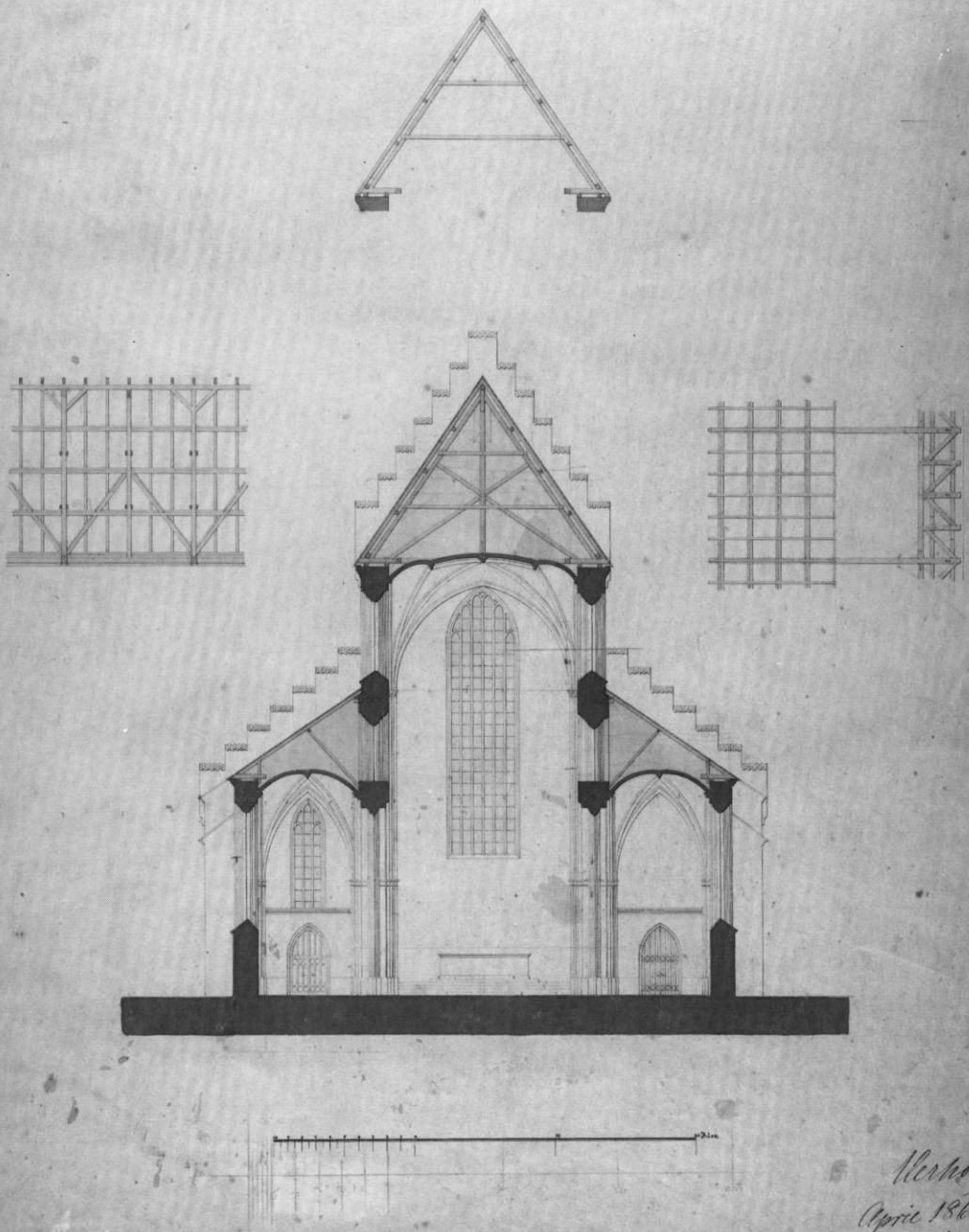
Fig. 254-55. J. D. Herholdts restaureringsforslag, dateret april 1864. 254. Vestfacade. 255. Østfacade . 1:300. Ebbe Lehn Pe sens arkiv. -*J. D. Herholdt's proposal for restoration. 254. West facade. 255. East facade.*

Ost-Side af St. Knuds Kirke i Odense.

Herbodz
April 1869.

Tværsnit af St. Knuds Kirke i Odense.

Herholdt
April 1864

UDKAST TIL EN RESTAURATION AF ST. KNUDS KIRKE I ODENSE.

Omarbeidelse af den östre Gavl,

hvorefter den nuværende Taghöide bliver uforandret.

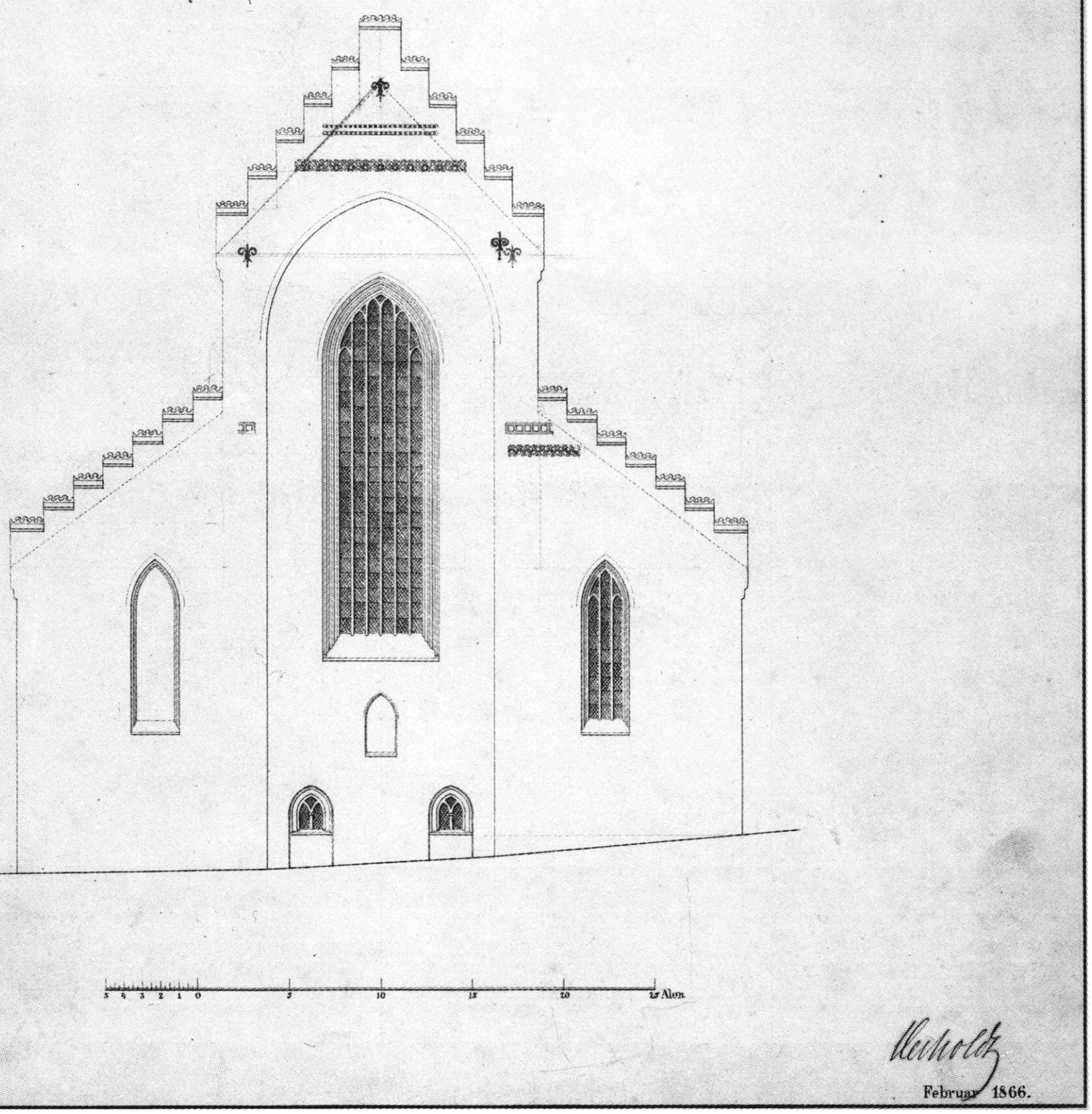

Fig. 256-57. J. D. Herholdts restaureringsforslag. 256. Tværsnit mod øst, dateret april 1864. 257. Revideret udkast til østfacaden, jfr. fig. 255, efter beslutning om at bibeholde eksisterende tag over midtskib, dateret febr. 1866. 1:300. Ebbe Lehn Petersens arkiv. *-J. D. Herholdt's proposal for restoration. 256. Section looking east, April 1864. 257. Revised proposal for the east facade, cf. fig. 255, after the decision to retain the existing roof over the nave, February 1866.*

ligt fungerende taglemme. I april 1864 - Danmarks skæbnetime - fuldførte Herholdt sine tegninger til en fuldstændig restaurering af S. Knuds kirke ud fra ønsket om så vidt muligt at genskabe den oprindelige stil (fig. 251-56). Tegningerne viser tydeligere end mange ord, hvor radikalt han ville gå til værks: I det ydre tænktes alle yngre tilbygninger (konsistoriet, våbenhuset og Valkendorfs kapel) fjernet og vinduerne restaureret med gotisk stavværk. Vest- og nordportalen skulle genskabes, og hovedtaget gøres stejlere som før 1791. Gavlene tænktes forsynet med kamtakker, tårnets enkeltheder tilpassedes kirkens gotiske stil og afsluttedes med et spir, der udelod renæssanceelementerne i det fra Braun kendte (jfr. fig. 213). I det indre fjernedes alle pulpiturer, og pillernes oprindelige profilering søgtes genskabt, ligesom tilmuringen af triforierne borttoges til fordel for jernstel med blyindfattede ruder. Endelig angav Herholdt et vindfang i midtskibets vestligste fag til erstatning for det sløjfede våbenhus. - Sammenfattende må Herholdts forslag karakteriseres som et ambitiøst forsøg på at genskabe et gotisk monument. Det er dog tydeligt, at han var mere kunstner end arkæolog. Det viser behandlingen af tårnet, såvel som den trang til harmonisering, der bl.a. kommer til udtryk i anbringelsen af sokkelgesims på korets nordre sideskib, vinduer i sideskibets 3. fag og eliminering af højkirkens fortandinger til det planlagte tårn over nordre sideskibs 4. fag.

Hans forslag har utvivlsomt virket overvældende på de lokale myndigheder i Kirkeinspektion og Stiftsøvrighed, såvel med hensyn til omfang som økonomiske konsekvenser. Ved Synets sammentræde i Odense 22. juli 1864 bilagdes uoverstemmelser mht. til spirets istandsættelse (s. 294) og Herholdts tegninger godkendtes som grundlag for fremtidige istandsættelsesarbejder. Ikke desto mindre nærede man fortsat visse betænkeligheder, der kom til udtryk i Stiftsøvrighedens skrivelse af 8. april 1865, hvori man anmodede om Kultusministeriets godkendelse af tegningerne som grundlag for fremtidige istandsættelser af kirken.[411] Det er tydeligt, at skrivelsens forfatter, biskop Engelstoft, i lighed med Kirkeinspektionens formand, stiftsprovst A. K. Damgaard, ikke uden videre godtog Herholdts projekt i et og alt.

Pulpiturernes fjernelse ansås for et spørgsmål, der krævede afvejning af de forskellige hensyn til restaureringen af »en protestantisk Menighedskirke, der paa een Gang skal tjene den levende Slægt og vidne om Fortiden og paa een Gang tilfredsstille den Andagtssøgende og den Kunstforstandige«. Men i øvrigt mente biskoppen ikke, at spørgsmålet ville blive aktuelt i nogen nulevendes tid, da der ikke var udsigt til en omfattende hovedrestaurering!

Hvad angik genskabelsen af kirkens oprindelige ydre, gjorde Engelstoft opmærksom på en række vanskelige og tvivlsomme punkter i Herholdts tegninger, for så vidt som det erklærede mål var at genskabe »det oprindelige«. Således var tårnet overhovedet ikke middelalderligt og derfor ikke berettiget til at forsynes med et spir, »som om det var fra det 14de Aarhundrede«. Ydermere havde man undladt at retablere den middelalderlige tagrytter. Kirkens nordside skulle ifølge tegningen fremstå helt fri. Engelstoft betvivlede det æstetisk attraktive heri; men dette var under alle omstændigheder hverken naturligt eller oprindeligt. Han havde ingen indvendinger mod at fjerne våbenhuset; men såfremt man også nedbrød Valkendorfs kapel, ville det afsløres, at koret og skibet aldrig havde været bestemt til at ses under ét. Bevis herfor var de fortandinger og andre spor efter en udbygning, der muligvis havde haft form som en tværfløj. En gavl på dette sted, hvor støttepiller i moderne forbandt indicerede ændringer, ville »bryde Eensformigheden og vilde udfylde sin naturlige Plads mellem Chorets Muurforzieringer og Gisicos Inscription«. Ydermere opponerede han mod de små tværgavle over tårntrapperne og gjorde endelig opmærksom på, at man ved at bevare Valkendorfs kapel også havde mulighed for at opbevare de mange værdifulde prydelser (inventar og gravminder), som eventuelt ville blive hjemløse i en fremtidig nyordning.

18. maj 1865 tog Synet til genmæle i en af Høyen konciperet skrivelse, som rummer adskillige principielle synspunkter, der fortjener at

Fig. 258. Interiør, set mod øst. Oljemaleri af C.O.Zeuthen, 1863, delvis baseret på tegninger af Herholdt, jfr. fig. 243. Møntergården, Odense. - *Interior to the east. Oil painting by C.O.Zeuthen, 1863.*

citeres.[412] Høyen understregede indledningsvis, at tegningerne var vejledende for den hovedform, man burde tilstræbe at bringe kirken tilbage til. Detailspørgsmål om tilhørernes og prædikestolens plads, nødvendig flytning af gravminder etc. burde afvente tidspunktet for sådanne forandringers indtræden. Han understregede samtidig, at kirkebygningens form som kunstværk ikke var noget udvendigt, som vilkårligt lod sig skille fra menighedens dybere behov: *»Den Sands for Middelalderens Værker, som nu allevegne er vaagnet, beroer efter vor Overbeviisning ikke paa en flygtig, forbigaaende Modesmag, men er dybt begrundet i hele Tidens Udvikling. Den eiendommelig opløftende Stemning, som udtales i den gothiske Kirkebygning, virker uafhængig af Confessionen. Vi see overalt i de protestantiske Lande, at man deels med stor Iver vedligeholder og istandsætter ældre gothiske Kirker, deels endog opfører nye Kirkebygninger i gothisk Stiil, da de simple almindelige Grundformer ogsaa egner sig for de protestantiske Menigheder, saasnart det, der nærmere betegner den romersk-catholske Cultus, de talrige Altre, Helgen- og Legendebilleder osv. udelukkes. Det er kun under Forudsætning af at en saadan Sands er vaagnet eller dog i Begreb med at vaagne, at vi tillade os at foreslaa en Restauration, saaledes som den nu foreligger i Tegning, hvorhos vi tillige skulle bemærke, at denne Kirke har sin særegne Character, der vistnok fortjener tilfulde at paaskiønnes mellem de ikke mange anseeligere kirkelige Monumenter, som vort Fødeland endnu bevarer fra Middelalderen«.*

Herefter gik Høyen over til at kommentere de enkelte kritikpunkter. Bibeholdelsen af *pulpiturerne* ville afgørende forringe interiørets harmoni og stemning. De var i øvrigt levn af en standsopdeling, og erfaringen viste, at fjernelse af pulpiturer i andre kirker ikke havde været til skade for andagten eller vakt misfornøjelse hos menigheden som helhed. *Tårnet* tilhørte ganske rigtigt en senere tid, men at genskabe vestgavlens oprindelige form ansås for umuligt. I stedet havde arkitekten valgt at bringe det i samklang med den øvrige bygning, da det nuværende savnede både »Character og Anseelighed«. *Tagrytteren* havde man udeladt af såvel kunstneriske som praktiske grunde, men den kunne let anbringes, såfremt det ønskedes. Den formodede *tværfløj* på kirkens nordre side var et dunkelt punkt, hvor de oprindelige, men aldrig virkeliggjorte intentioner ikke lod sig genskabe. Derimod burde man på en passende måde bevare såvel fortandingerne som bueslaget. De to tværvendte *gavle over tårntrapperne* ansås for en kunstnerisk nødvendighed. Skriftestolen kunne indrettes i sakristiet, og udeladelsen af en mindre del af Gisicos indskrift var en fejl, som ville blive rettet.

De ledende tanker ved udarbejdelsen af tegningerne havde været: 1) At bevare det oprindelige, som endnu fandtes eller kunne genskabes. 2) At give senere tilføjelser, f. eks. tårnet, der måtte betragtes som uundværlige, en karakter, der harmonerede med den del af bygningen, de sluttede sig til. 3) At fjerne sådanne arkitektoniske tilføjelser eller ændringer, der virkede forstyrrende på det oprindelige indtryk. - Hvad sidstnævnte angik, var man fortsat utilbøjelig til at mene, at kirken ville vinde ved, at Valkendorfs kapel og konsistoriebygningen bibeholdtes. Skulle det af hensyn til kirkens brug anses for en nødvendighed at lade dem stå, måtte kapellet på grund af skrøbelighed nyopføres i sin renæssancestil, mens konsistoriet skulle have et udseende, som passede til kirkens gotiske stil.

Stiftsøvrigheden svarede 29. juli 1865 ministeriet, at man på ny anbefalede Herholdts tegninger til godkendelse efter at have indhentet en erklæring fra Kirkeinspektionen, hvori det fremholdtes, at der kunne tages nærmere bestemmelse om enkelthederne, efterhånden som de kom til praktisk udførelse.[411] I Kirkeinspektionens skrivelse, dateret 17. juli, understregedes det endvidere, at de bestilte tegninger kun omfattede bygningen, samt at hensynet til gudstjenestens afholdelse altid måtte gå forud for kunstneriske hensyn.[413] Ved det kort forinden (10. juli) afholdte syn havde man i øvrigt diskuteret spørgsmålet om tagstolens ombygning og enedes om at lade foretage opmåling af et fag med henblik på det videre forløb (fig. 268). Kirkeinspektionen var modsat Synet af den opfattelse, at hovedskibets tagstol var i rimelig god forfatning, hvorimod de i hvælvet konstaterede

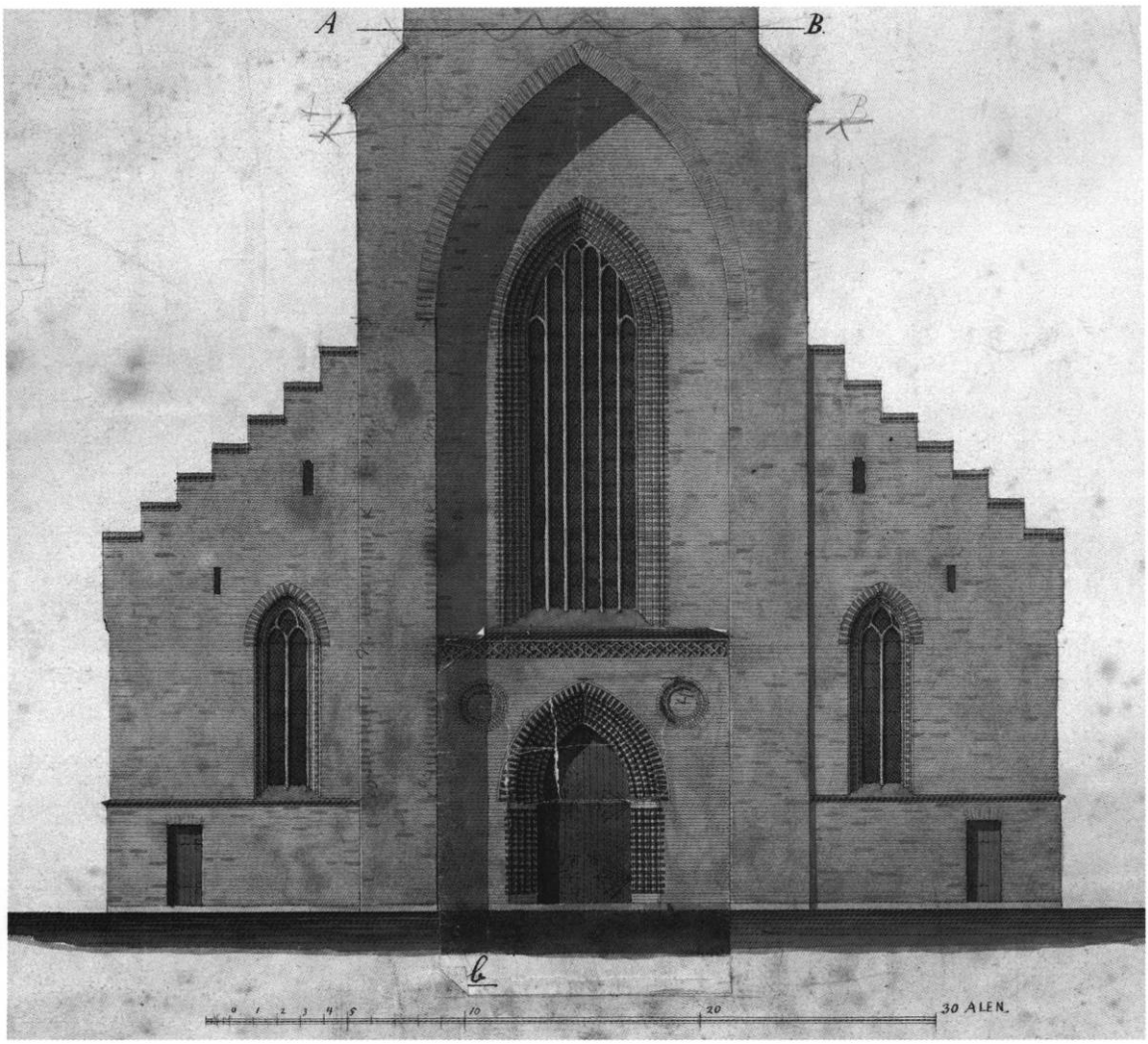

Fig. 259. Vestfacade med alternative forslag til hovedportalen. Et pålimet blad (»b«) viser indgangspartiet i dets endelige skikkelse og skjuler et andet (»a«), svarende til Herholdts oprindelige udkast, jfr. fig. 254. Kommenteret og signeret af Hansen, Herholdt og Høyen, august 1869. 1:200. Kunstakademiets Bibliotek. - *West facade with alternative proposals for the main portal. An attached sheet (»b«) shows the entrance in its final form, covering another (»a«) corresponding to Herholdt's original proposal, cf. fig. 254.*

revnedannelser naturligvis måtte holdes under observation.

Ligesom Herholdts tanker om et nyt spir foreløbig havde måttet udsættes, bøjede han sig også i spørgsmålet om genskabelsen af den oprindelige tagrejsning og udarbejdede 1866 en revideret tegning til østgavlens restaurering (fig. 257). Samme år gennemførtes en sænkning på 1 alen afjordsmonnet og regulering af kirkegården nord for bygningen (s. 110), hvorved kirkens oprindelige højdeforhold blev fremhævet. Ved synet 12.juni 1866 besluttedes det, at bygningen skulle have ny sokkel af hugne sten til erstatning for den upassende og nu malplacerede. Endvidere ønskedes en ankerbjælke indlagt bag midtskibets gavl for at modvirke højkirkemurenes udskridning i det østlige fag. Året efter var ankerbjælken på plads, og et sprængværk mellem midtskibets 2. og 3. fag fra vest, hvor bjælkens tryk havde svækket gjordbuen, var under udførelse.[304]

Restaureringen 1868-75. 1868 kunne man ende-

lig påbegynde en restaurering af kirkens *ydre* under tilsyn af arkitekt *Carl Lendorf,* der i årene 1864-83 virkede i Odense, hvor hans første opgave ved domkirken havde været spirets istandsættelse 1865. Man begyndte med nordre sideskibs nordvestre hjørne, hvor man rekonstruerede vinduesstavværket med udgangspunkt i fundet af en ældre sten.[414] Den rigt profilerede portal med vanger og stik af glaserede formsten blev tillige med det ovenstående rosevindue genskabt efter nedbrydningen af Christian IV's våbenhus (jfr. fig. 149). Endvidere indsattes en sokkel af kampesten forneden i det afrensede og skalmurede murværk, hvis gesimser tillige fornyedes.

Året efter fortsatte man med søndre sideskibs vestre hjørne, og ved synet 19. juli 1869 fremlagde Herholdt tegninger til vestportalen, som med visse ændringer godkendtes af Kirkesynets medlemmer (fig. 259).

I 1870 gennemførtes arbejder på tårnet, hvis åbninger ændredes i pagt med Herholdts »gotisering« (s. 287); men ved synet 14. aug. 1871 manglede endnu vestfacadens nedre del med det store vindue og portalen. Efter Høyens død 1870 var sammensætningen af Det særlige Syn ændret (se ovf.). Herved kom der ny dynamik i restaureringsbestræbelserne, og samtidig viste Synet nu forståelse over for ønsket om at bibeholde Valkendorfs kapel og konsistoriebygningen, hvis historie Kirkeinspektionens formand, stiftsprovst Damgaard, netop havde beskrevet.[415]

Hidtil havde man kunnet finansiere restaureringsarbejderne med kirkens egne midler; men det stod nu klart, at medmindre kirken fik tilladelse til at optage betydelige lån, ville arbejdet ikke kunne fuldføres inden for en overskuelig fremtid. Ligeledes ansås det for mest hensigtsmæssigt af hensyn til gudstjenestens afholdelse, at kirkens restaurering, såvel ude som inde, foregik sideløbende. På denne baggrund anmodede Kultusministeriet Herholdt om at udarbejde et revideret restaureringsforslag med angivelse af de økonomiske konsekvenser. Svaret forelå 4. marts 1872, og heri rekapitulerede Herholdt restaureringens hidtidige forløb (opgivelsen af spirprojektet, hovedtagets forhøjelse) og konkluderede, at restaureringen med forbehold for uforudsete udgifter ville beløbe sig til 66.000 rdl. Heri var taget højde for nye udgifter såsom installeringen af varmeanlæg - samt restaureringen af Valkendorfs kapel og konsistoriet.[411] Kirkeinspektionens låneanmodning blev særdeles velvilligt behandlet af såvel byråd som ministerium, og efter meddelelse om lånets bevilling 17.juni samme år kunne arbejdet fortsættes uden afbrydelse.[416]

Ved synet 30. juli 1872 var vestfacadens portal og store vindue genskabt, ligesom samtlige vinduer på nordsiden. Arbejdet på østgavlen og sydsiden stod for at skulle i gang, og hvad sidstnævnte angik, vedtog man at åbne den her fremkomne (sydøstre) dør og i stedet tilmure den eksisterende nordvest for Valkendorfs kapel. På sideskibstagene skulle der lægges kobber efter udskiftning af det medtagne tømmer, mens man for hovedtagets vedkommende nøjedes med reparation af den eksisterende blybeklædning. Restaureringen af Gisicoindskriften gennemførtes ligeledes i sensommeren og efteråret 1872 sideløbende med arbejdet på sideskibenes ydre (s. 208).

I kirkens *indre* ville pulpiturerne snarest blive nedtaget, og af de herved vundne materialer tænkte man at opføre en bræddeskillevæg øst for prædikestolspillen med henblik på den fortsatte gudstjeneste.

Under arbejdet med tømning af kirkens indre i efteråret 1872 stødte man uventet på levn af den 1582 nedbrudte krypt (fig. 260).

Ved synet 11. juli 1873 nærmede de ydre arbejder sig afslutningen; dog resterede endnu arbejde på dele af nordportalen og korets mure. Til restaureringen af Valkendorfs kapel blev tegninger (ved Carl Lendorf) fremlagt og godkendt; spørgsmålet om adgangen til gravkælderen kunne dog først løses, når der var truffet endelig beslutning mht. den genopdagede kryptkirke, og det samme gjaldt pillerne nærmest koret, hvor man havde opdaget spor af et »gammelt sangchor« (sml. fig. 197). I øvrigt var genskabelsen af kirkens piller vidt fremskreden »hvorved den herlige Kirkebygning, nu fremtræder i sin oprindelige, men længe tilslørede

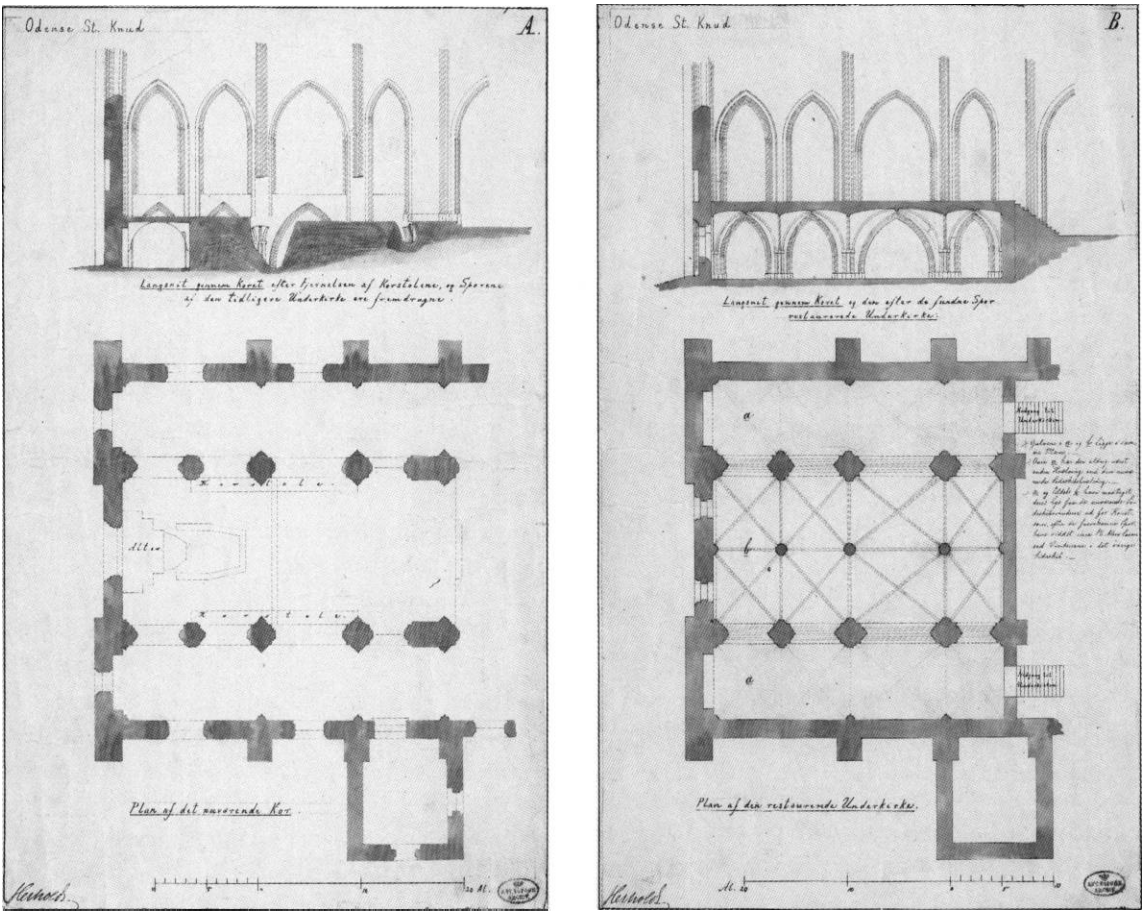

Fig. 260a-b. Tegninger, signeret af Herholdt, og udført efter opdagelsen af korets gotiske krypt i forbindelse med restaureringen af kirkens indre 1872 (s. 344). Syd opad. a. Plan og længdesnit af koret i dets daværende skikkelse. b. Forslag til kryptens genskabelse. - *Drawings, signed by Herholdt and executed after the discovery of the chancel's gothic crypt during the restoration of the church's interior in 1872. South at the top. a. Ground-plan and section of the chancel at that time. b. Proposal for recreating the crypt.*

Herlighed«. Endelig forevistes udkast til kalkmalede dekorationer i stil med de gamle spor, man havde fundet på midt- og sideskibenes hvælv (s. 396).

Der indledtes nu forhandlinger om tilvejebringelsen af de til kryptens genskabelse nødvendige midler. Der var enighed om det betydningsfulde heri, omend Kirkeinspektionen understregede, at merudgifterne på ca. 10.000 rdl. næppe kunne pålignes menigheden, da krypten ikke angik gudstjenesten.[417] En af Jacob Helms forfattet artikel om kryptens historie og betydning virkede yderligere i positiv retning,[418] og efter forhandlinger mellem de implicerede myndigheder kunne det ved synet 24. juni 1874 konstateres, at Herholdts tegninger til kryptens genopførelse var godkendt og finansieringen på plads(?). Forud herfor var krypten blevet tømt og de forefundne levn registret på tegninger, dateret 23. april 1874 (fig. 162).

Arbejdet med genopbygningen af krypten kunne nu tage sin begyndelse, samtidig med at de øvrige arbejder var så godt som afsluttede. Det gjaldt restaureringen af Valkendorfs kapel (s. 303), opførelsen af »forstuen« i midtskibets vestligste fag og den indvendige kalkmaleridekoration (s. 396).

Endelig søndag den 18. juli 1875 kunne kirken

Fig. 261. Kirkens indvielse, søndag den 18.juli 1875 (s. 345). Efter *Illustreret Tidende* nr 826, 25.juli 1875. - *Consecration of the church on Sunday the 18th July 1875.*

indvies i nærværelse af kongefamilien, der fik plads i en særlig stol (se inventar), opført over en midlertidig bæremur i nordrækkens 5. arkade nærmest det hævede kor (fig. 261). Aftenen forinden var krypten blevet taget i brug (fig. 298) som ramme om de middelalderlige skrin med Knud den Helliges og hans broder Benedikts jordiske levninger (se inventar), hvortil kom gulvets indretning som begravelsesplads for de fire medlemmer af kongefamilien, der allerede siden nedrivningen af Gråbrødre kirke havde været overflyttet til domkirken (se gravminder).

Kirken havde ved restaureringen påtaget sig en samlet gæld på 156.000 kr., og lånet var hovedsagelig gået til at betale de lokale håndværkere, der havde udført arbejdet. Det var for bygningens vedkommende murermestrene A. F. Andersen og N. P. Jørgensen, tømrermester A. Berthelsen, kobbersmed Chr. Knudsen, stenhugger V. Andersen, billedhugger Chr. Hintze og malermester August Behrends. De mange specielle og ofte glaserede formsten, som var medgået til genskabelsen af profiler i døre, vinduer, piller og hvælvribber, leveredes fra byens store teglværk, S.Jørgens værk ved fabrikant E. E. Schnakenburg.[419] Endelig var der honorarer til Herholdt for hans tegninger og rejser til Odense samt til arbejdets daglige leder Carl Lendorf.[143]

Vurdering af Herholdts restaurering. Restaureringen blev af samtiden hilst med begejstring. I den indgående beskrivelse af kirkens historie, som J. Lauritsen udgav samtidig med genindvielsen, prises resultatet med følgende ord: »Der er over det hele udbredt en velgiørende Klarhed, og der hersker en Harmoni og Lethed, som man ikke genfinder i nogen anden af vore Kirker. Allerede den uafbrudte Følge af Spidsbuer, hvad enten man lader Blikket glide hen langs igjennem Hovedskibet, eller man lader det hæve sig op ad Siderne til Hvælvingen, drager Øjet og Tankerne uimodståelig efter sig«. Alt dette skulle tilmed ses på baggrund af moderniseringen under Frederik V, som var »ødelæggende for Kirkens oprindelige, vel gjennemførte Spidsbuestil... og et Vidnesbyrd om den Tids Smagløshed, Mangel paa Kunstforstand og Agtelse for historiske Minder«.[420]

For en nutidig betragtning er det let at kritisere restaureringens radikalitet, navnlig i forhold til 1700-tals interiøret. Men for Herholdt og tidens øvrige eksperter kom et valg mellem at genskabe det oprindelige eller bevare det gamle - i større eller mindre omfang - slet ikke på tale. Som det er fremgået, lykkedes det dog de lokale myndigheder at modificere hans projekt, og vi kan takket være deres stædighed fortsat glæde os over Valkendorfs kapel, konsistoriet og sporene efter det planlagte tårn på nordsiden.

Restaureringen af vor største gotiske kirke var i sig selv en bedrift, navnlig i betragtning af, at man ikke kunne trække på et mere omfattende erfaringsmateriale. Den tekniske dygtighed, hvormed man løste opgaven, bl.a. ved fremstillingen af de mange forskellige formsten, må i sig selv vække beundring. Der er også

Fig. 262. Indre af søndre sideskib, set mod vest, inden tildækningen 1914 af Hilkers kalkmalerier fra 1874 (s. 396). Foto i Møntergården, Odense. - *Interior of the south side-aisle, looking west, before the covering in 1914 of Hilker's wall-paintings from 1874.*

grund til at påskønne den gennemgående soberhed, som genskabelsen af krypten er et eksempel på.

Herholdt ejede ikke den arkæologiske bevidsthed, som først blev et krav hos en senere generation af restaureringsarkitekter. Rekonstruktionen af fortandingerne til nordtårnet var en følge af biskop Engelstofts indvendinger, og de lokale myndigheder kan også have talt for bevarelsen af andre spor, såsom søndre sideskibs dobbeltarkade og vinduesstik til et ældre vindue i faget nærmest konsistoriet. Der er også grund til at anerkende den arkæologisk bevidste fornyelse af Gisicoindskriften, som stiftsprovst Damgaard fulgte og kontrollerede (s. 208).

Ledetråden for Herholdt var hensynet til den harmoniske helhedsvirkning. Det fremgår af tårnets restaurering, og dette synspunkt kom

også i andre tilfælde til at gå på tværs af de afvigelser, uregelmæssigheder og forskelle, som karakteriserede bygningens oprindelige afsnit. Således forsynede han af rent æstetiske grunde korets nordfacade med en høj sokkel, svarende til skibets, og de kamtakker, hvormed han prydede sideskibenes vestgavle, var heller ikke afhjemlede i sikre spor. Fri rekonstruktion benyttedes også til udsmykningen af vestportalens murfremspring, hvor han ganske uhistorisk gentog den fra koret kendte kløverfrise. I det indre undlod han - muligvis også tilskyndet af økonomiske overvejelser - at genskabe de oprindelige pillesokler i Gisicoafsnittet og benyttede i stedet samme simple murklodser, som forefandtes i bygningens østre afsnit.

TIDEN 1875-1990

Kirken står i dag fortsat præget af Herholdts restaurering, og i de mere end hundrede år, som er forløbet siden da, har langt de fleste bygningsmæssige arbejder haft karakter af almindelig vedligeholdelse. Ledelsen af disse arbejder har efter 1880'erne været lagt i hænderne på tre generationer i samme familie af arkitekter: Vilh. Petersen (1851-1931), hans søn, Knud Lehn Petersen (1890-1974) og sønnesønnen, Ebbe Lehn Petersen (f. 1928). Vilh. Petersen fulgte som medhjælper for Carl Lendorf den store restaurering og bistod bl.a. med de tegninger, Helms fik udarbejdet (fig. 56-57).

Følgende arbejder fra perioden kan fremhæves: 1885 indrettedes en trappe fra søndre sideskib til højkoret med henblik på at skabe mere bekvem adgang hertil fra konsistoriesalen. Tømmerkonstruktionen udførtes af A. Berthelsen efter tegning af Vilh. Petersen.[421]

1902 blev midtskibets vestligste hvælving nedtaget og genopført på grund af skrøbelighed, ligesom kryptens østligste fripille 1909 blev stabiliseret ved undermuring (jfr. fig. 280), efter at man havde konstateret revnedannelser i hvælvet sammesteds som følge af øget belastning og tryk fra altertavlen. 1914 blev kirkens indre kalket med tildækning af Hilkers dekorationer til følge.[304]

Kalkningen blev fornyet umiddelbart efter 2. verdenskrig og da udstrakt til krypten, hvor man indsatte døre i vestvæggen og herved gav adgang til to eftermiddelalderlige gravkrypter, af hvilke den nordre rummer synlige levn af den 1946-47 undersøgte frådstenskirke. 1975 blev kirken kalket på ny.

I 1970'erne erhvervede domkirken Stiftsbibliotekets lokaler i klosterets gamle østfløj, og der indrettedes heri kontorer, mødesal, konfirmandstue og andre faciliteter (s.299). Ved samme tid fornyedes kobbertaget på søndre sideskib samt tårnspirets beklædning og vindfløj.[280]

GULVE

Ved restaureringen 1868-75 blev samtlige gulve fornyet, idet man dog genanvendte en række Ølandsfliser, som benyttedes dels til det nye højkor, dels i våbenhuset.[422] I højkoret er disse kvadratiske naturstensfliser skilt af kantstillede røde munketegl, hvorved fremkommer et gitterlignende mønster. I kirkens øvrige afsnit, krypten indbefattet, er gulvene af gule og røde sten lagt på fladen, som to og to danner et tæppe af diagonalt stillede kvadrater. Langs sideskibenes vægge afgrænses dette mønstergulv af tre baner røde sten på fladen, og samme gulvbelægning er benyttet til sideskibenes smalle passage til kapellerne langs trappenedgangene til krypten.

†*Gulve*. 1) Middelalderlige gulve: I forbindelse med udgravningerne 1946-47 registrerede C. G. Schultz på sine måleblade (jfr. fig. 66) rester af flere gulvlag, af hvilke de dybest liggende formentlig repræsenterede sekundære gulve fra *frådstenskirkens skib*. Dette gjaldt de munkesten (30x14x8,5 cm), som lå på fladen op til sydsiden af 5. fripilles bundskifter, 65 cm under nuværende gulv. Endvidere kvadratiske fliser, der sås over strækmuren i arkaden mellem nordre sideskib og tværskibet, 47,5 cm under 0-punkt. Samme sted påvistes umiddelbart over fliserne (39 cm under nuværende gulv) en belægning af munkesten på fladen, som må antages at hidrøre fra *Gisicobygningens* opførelse. Dette gjaldt utvivlsomt også de stumper af munkesten, lagt på

Fig. 263. Indre, set mod øst. Jacobsen fot. 1903. - *Interior, looking east.*

Fig. 264. Udgravning i søndre sideskibs vestende, jfr. fig. 66. Rester af frådstenskirkens hjørnepille, set fra syd (s. 167). Over den nedbrudte pille er levn af munkestensgulv fra Gisicobygningen (s. 350). C. G. Schultz fot. 1947. - *Excavation at the west end of the south aisle, cf. fig. 66. Remains of the corner pillar of the church built of calcareous tufa, seen from the south. Above the demolished pillar there are remains of the brick floor of the Gisico building.*

utvivlsomt de stumper af munkesten, lagt på fladen i aksmønster (jfr. fig. 264), som konstateredes 35 cm under nuværende gulv, dels i nordre sideskibs 9. fag, dels ved den nordre hjørnepille i vestenden af søndre sideskib. Stenene, der bar spor af slid, målte 29x14x7 cm (nord) og 28x13x8 cm (syd). Tærskelen til våbenhuset ved Gisicobygningens sydside (»Benedikts kapel«) var lagt af munkesten (jfr. fig. 204), hvis slidte overside lå 39 cm under nuværende gulv.

Endvidere optog Schultz 1946 rester af otte **gulvfliser* (D nr. 13506a-h), hvis fundsteder dog ikke er angivet. I betragtning af tidspunktet hidrører de formentlig snarest fra krypten. Tre af fliserne er trekantede, tre kvadratiske og de sidste to fragmentariske. Den største af de trekantede måler 13,4 cm i længden, de to mindre ca. 7 cm. To af de kvadratiske har sidelængde på 5,7 cm, den tredje 4,2 cm. Alle fliserne bærer spor af glasur. På to er den hvidlig og ugennemsigtig, på to mørk grønlig og på én klar, gullig. Der er mørtelrester og tydelige spor af slid.

2) Eftermiddelalderlige gulve: Efter reformationen og kirkens fornyelse i 1580'erne prægedes gulvene af de mange gravsten over et stadigt voksende antal begravelser. Dette afspejler sig i regnskabernes oplysninger om reparation af sammensunkne gulve, hvis materielle beskaffenhed imidlertid sjældent specificeres ud over de flertydige ord »fliser eller sten«;[423] dog modtog murermester Hans Jacob Dar 1735 betaling for at reparere kirkens gulv med Flensborgsten.[263]

Ved kirkens modernisering i 1750'erne (s. 312) blev gulvarealerne fuldstændig omlagte med ødelæggende følger for flertallet af kirkens ældre gravsten, som blev slebet ned (se gravminder). Karakteren af de nye regulariserede gulve med taktfaste rækker af gravsten vekslende med Ølandsfliser og kvadratiske klinker fremgår af

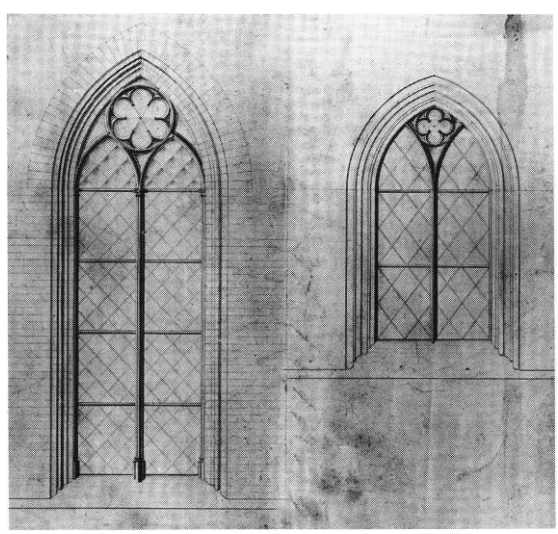

Fig. 265. Forslag til fornyelse af vinduer. Usigneret og udateret tegning, formentlig ved Chr. Hansen 1860 (s.351). Landsarkivet for Fyn. - *Proposal for renewal of windows.*

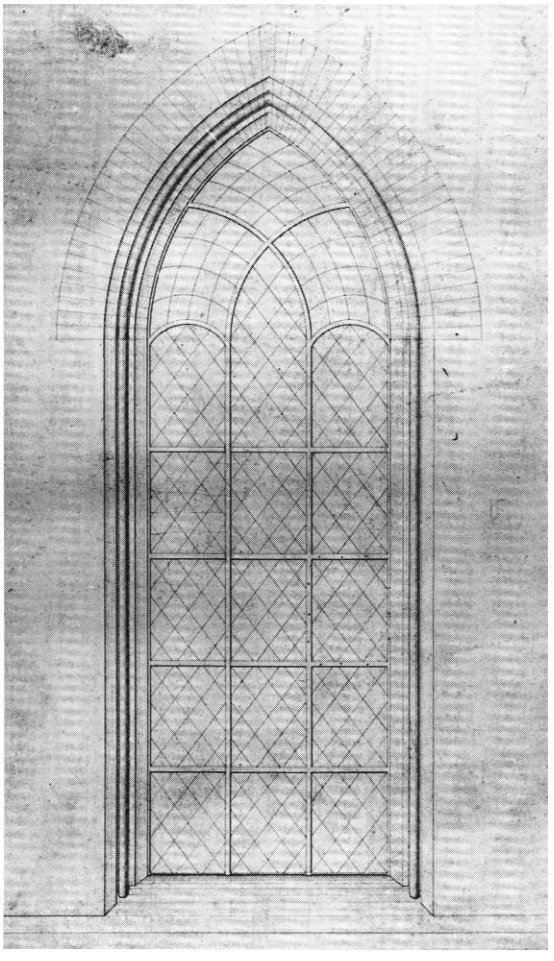

Fig. 266. Forslag til fornyelse af vindue. Usigneret og udateret tegning, formentlig ved Chr. Hansen 1860 (s. 351). Landsarkivet for Fyn. - *Proposal for renewal of a window.*

interiørbillederne fra tiden før hovedrestaureringen (jfr. fig. 234-35, 237 og 281).

VINDUER

Samtlige vinduer blev ved restaureringen 1868-75 fornyet med nyt stavværk af tegl (s. 344), hvorimellem vandrette vindjern, som tillige tjener til fastgørelse af de blyindfattede, rhombeformede ruder (fig. 118).

†Vinduer. De middelalderlige stavværksvinduer, af hvilke gavlenes midtervinduer tilmuredes helt eller delvis i 1600'erne (s. 312, fig. 33), blev fornyet 1694 i forbindelse med den af biskop Kingo fremmede hovedrestaurering (s. 312).[414] Arbejdets omfang specificeres ikke nærmere i de bevarede regnskaber, men det nævnes, at blytækkerne 1693 hjalp glarmesteren over sideskibenes tagflader med deres stiger og redskaber, imens han »flide« alle de øverste vinduer.[263] I øvrigt nævner regnskaberne ofte betaling til glarmesteren for vinduernes forbedring med bly og glas.[263]

I forbindelse med kirkens store modernisering i 1750'ernes første halvdel (s. 312f.) blev det murede stavværk erstattet med smedejernsstænger, som det var gængs i ældre og samtidigt kirkebyggeri.[424] Det fremgår af gengivelser fra tiden før Herholdts restaurering (jfr. fig. 212, 234 og 258), at disse smedjernsstænger i en række tilfælde (sideskibenes og korets midtervindue) var udformet i analogi med stavværkssprosser; for højkirkevinduernes vedkommende var der dog blot tale om krydsende lodrette og vandrette stænger.

I 1859 var vinduerne så medtagne, at en total fornyelse ansås for påkrævet.[425] Året efter forelå overslag over glarmesterarbejdet, og den kgl. bygningsinspektør, Chr. Hansen, fremsendte desuden tegninger til diverse vinduer (fig. 265-66), hvoraf nogle havde rigt profileret stavværk af støbejern(?).[426] Chr. Hansens tegninger blev

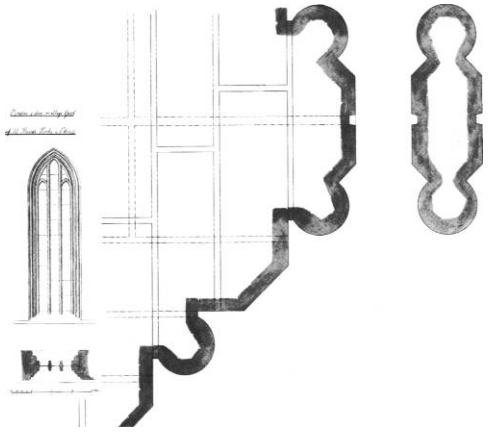

Fig. 267. J. D. Herholdts forslag til fornyelse af vinduernes stavværk (s. 194, 352). 1:10. Usigneret og udateret tegning. Kunstakademiets Bibliotek. - *J. D. Herholdt's proposal for renewal of the tracery.*

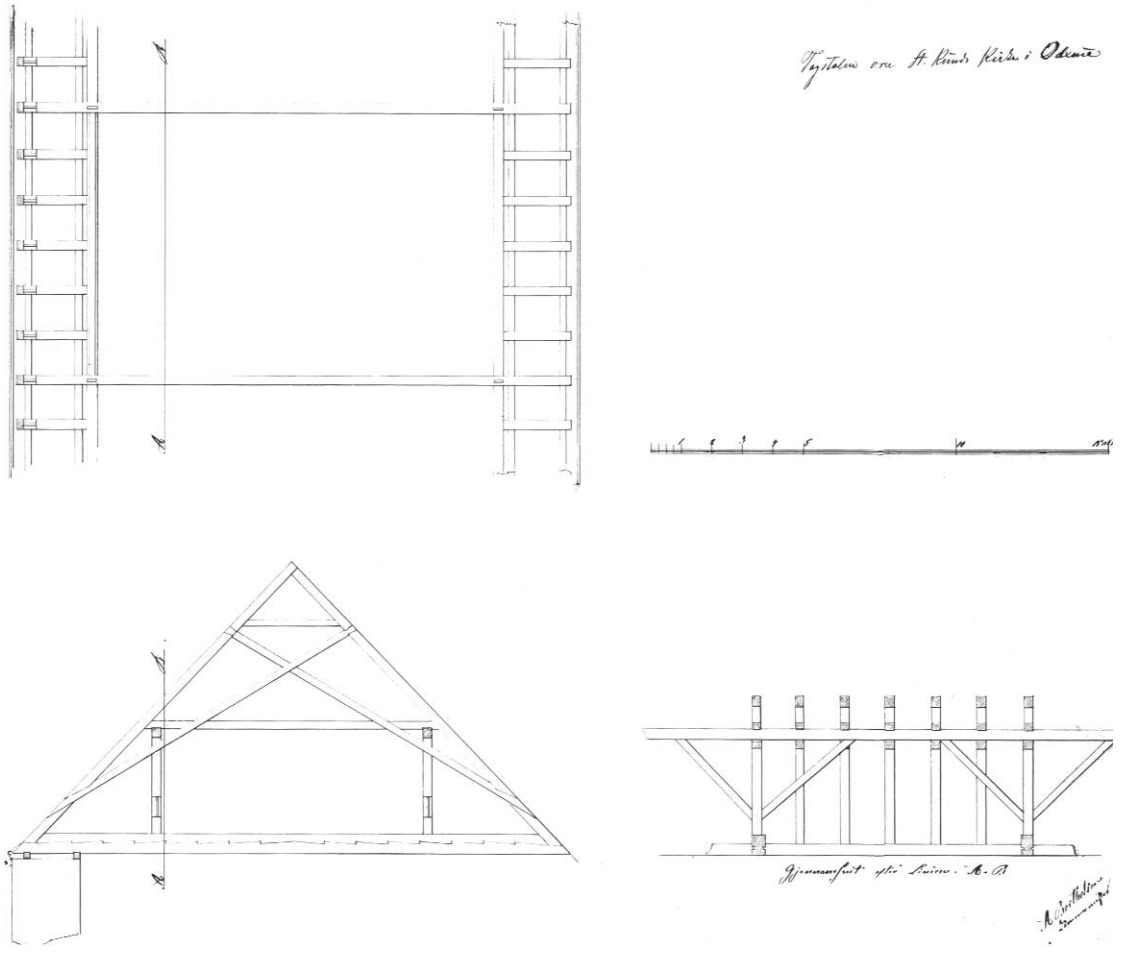

Fig. 268. Midtskibets tagstol fra 1791-92 (s. 353). Plan, tvær- og længdesnit ved tømrermester A.Berthelsen 1863. Kunstakademiets Bibliotek. - *The nave's roof from 1791-92.*

dog aldrig virkeliggjort, idet vinduesfornyelsen snart kom til at indgå i Herholdts forslag til en hovedrestaurering. Her bortfaldt Hansens nygotiske kompositioner til fordel for en mere »korrekt« middelalderform (jfr. fig. 267).

TAGVÆRKER

Kirkens tagværker er i hovedsagen fornyede i eftermiddelalderlig tid. Således blev det store tag over langhusets midtskib (fig. 269) helt ombygget 1791-92 (s. 319). Ved denne lejlighed besluttede man at give den nye tagstol, som har to lag hanebånd, krydsbånd og langsgående hængeværk ud for spærskoen (fig. 268), en lavere rejsning. Sporene af det oprindelige, stejlere tag ses dog endnu på vestfacadens inderside mod loftet under renæssancetårnet og har været vejledende for Herholdts oprindelige restaureringsprojekt (jfr. fig. 113, 256).

Sideskibenes tagstole er også i vid udstrækning fornyet. Således blev 22 brøstfældige fag af søndre sideskibs tag fra østgavlen og forbi Gymnasiet fornyet 1743, efter at blyet ved en storm i februar måned »var opblæst og spoleret«; arbejdet udførtes af tømrerne Truels Lund og Hans Hviid.[263]

I løbet af 1820'erne underkastede tømrermester Hans Langhoff samme tag en gennemgribende istandsættelse, og for nordre sideskibs vedkommende synes tagværket 1824-25 helt fornyet, efter at man ved provstesynet 1818

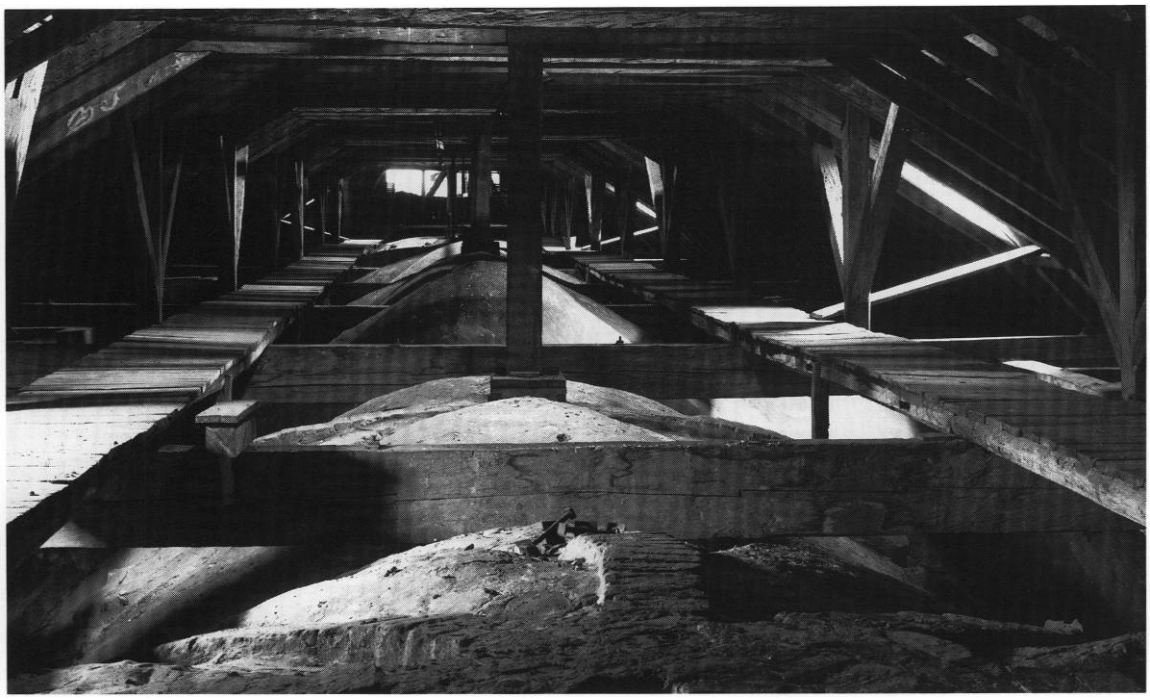

Fig. 269. Midtskibets loftsrum, set mod vest. HJ fot. 1992. - *Loft of the nave, looking west.*

havde kasseret det under henvisning til brøstfældighed og indsivende vand, som truede med at ødelægge hvælvene.[330]

Endnu er der dog bevaret levn af ældre, middelalderligt tømmer, eksempelvis i en række spærsko vestligst i søndre sideskib. Oprindelige er endvidere hovedtrækkene i selve konstruktionen. Således er murværkets huller til gennemløbende stikbomme, som etableredes i forbindelse med stilladsopbygningen (s. 225), efterfølgende benyttet dels til skråstivere under spærene, dels til anbringelse af knægte under de langsgående lægter, der bærer spærene mod højkirkemuren.

TAGBEKLÆDNING

Kirkens store tag over midtskibet er blytækket (omstøbt 1960-61), mens der på sideskibene, tårnet og Valkendorfs kapel er kobbertage, alle fornyet i tiden 1978-84;[427] endelig er konsistoriefløjen teglhængt.

Så langt regnskaberne rækker tilbage, dvs. til tiden for kirkens overgang til sognekirke, har hovedtaget været blytækket. Således befalede kongen i skrivelse af 13. maj 1613 borgmestrene at fremsende overslag over reparationsudgifter, efter at man havde bragt i erfaring, at kirken havde lidt stor skade på taget af storm og uvejr. 1. aug. 1618 gav kongen samtykke til, at kirken »for vindfangs og anden årsags skyld« måtte tækkes med bly, som sognemændene dog selv skulle bekoste.[266] Igennem resten af 1600'erne og indtil slutningen af 1700'erne rummer regnskaberne stadig tilbagevendende udbetalinger til blytækkeren for reparationer på kirkens tage og spir. Det nye tårnspir, som opsattes 1783-85, blev i modsætning til forgængeren kobberklædt, og ved fornyelsen af hovedtaget 1791-92 var det tanken, at blyet også her skulle erstattes af kobber - en plan, som imidlertid ikke blev virkeliggjort (s. 319).

For sideskibenes vedkommende er situationen lidt mere kompliceret. Således stammer den nuværende kobbertækning først fra 1872, da Chr. Knudsen i forbindelse med kirkens hovedistandsættelse lagde kobber på sideskibenes tage og støttepiller, mens hovedtagets blybeklæd-

ning renoveredes.[143] To år senere, da Valkendorfs kapel fornyedes, fik denne tilbygning ligeledes kobbertag (s. 304).

Så vidt det kan skønnes, var søndre sideskib tidligere tækket med bly, bortset fra et kortvarigt mellemspil i 1800'ernes kriseår efter statsbankerotten, da man man udskiftede dette materiale til fordel for billigere zinkplader.[428] 1838 fik søndre sideskib på ny tagbeklædning af bly.[429]

Nordre sideskib synes derimod senest fra 1600'ernes slutning at have stået teglhængt. Således forbedrede Herman murermester i 1680 taget på nordsiden »inden till og offuer taarn-døren«, og atter 1690 omtales forbedringer af »det nordre stentag«. 1719 blev der lagt en stor del nye tagsten på kirken; men en snes år senere, i 1738, solgte man på auktion kirkens gamle tagsten fra nordre sideskib og oplagde i stedet bly; dog øjensynlig kun på den vestre del. De 2.000 glaserede tagsten fra Amsterdam, som indkøbtes 1753 under kirkens store modernisering, er antagelig benyttet til andre formål, såsom vinduessålbænke el. lign.[263] En del af dem blev dog alligevel anvendt på kirkens tag: enten over konsistoriet,[430] eller nordre sideskib, hvis østre del fra kapellet til gavlen åbenbart ikke var inddraget i den 1738 udførte forandring fra tegl til bly.[431] Den østre ende af nordre sideskib, som indtil 1835 lå skjult bag naboejendommen Albani Torv 2 (s. 97f.) var nemlig endnu i 1800'ernes første årtier teglhængt. Således reparerede murermester Bardram 1809 taget her og lagde samtidig tegl på kapellet (jfr. fig. 222), hvis hidtidige blytækning i stedet skulle bruges til reparationer andre steder.[263] Ved provstesynet 1827 besluttedes det at udskifte det resterende tegltag på nordre sideskib enten med bly eller zink, da det eksisterende tag ikke kunne holde tæt »formedelst det større vandfald(!) fra de højere kirketage«; året efter oplagde man zinkplader.[143]

Ved udgravning øst for koret 1946 optog C. G. Schultz syv stumper *af *middelalderlige tagtegl* (NM. inv.nr. D31-32/1995). Fragmenterne, hvoraf to med nakke, er 2 cm tykke. Et enkelt stykke har brunlig glasur.

FARVEHOLDNING

Kirkens ydre står siden hovedrestaureringen i teglens røde farve, og kun i dør- og vinduesåbninger, fortrinsvis i Gisicobygningen, veksler blanke sten med glaserede (sorte, grønne og brune). Interiøret er helt hvidkalket siden 1914, da man tildækkede Hilkers kalkmaleriudsmykning (s. 396). For kryptens vedkommende blev væggene hvidtede 1947 efter afslutningen af udgravningerne.

Regnskaber og spredte arkæologiske iagttagelser, suppleret med vidnesbyrd fra ældre afbildninger, muliggør en delvis rekonstruktion af bygningens farveholdning før hovedrestaureringen, navnlig for den eftermiddelalderlige tilstands vedkommende.

Ydre †farveholdning. Om den middelalderlige situation gælder det, at man ved brugen af glaserede sten, især i muråbningerne, har tilvejebragt en accentuering af disse led. Dette kultiverede formsprog er navnlig kendetegnende for Gisicobygningen, hvor glasering også er benyttet til soklens vandnæsegesims samt indskriftfliserne (s. 194).

Hvorvidt de uglaserede munkesten også har været fremhævet med bemaling er uvist; men at dette har været tilfældet i eftermiddelalderlig tid er sikkert. Således står den østre af de to støttepiller, som opførtes mellem 3. og 4. fag i nord efter Knudskapellets nedrivning 1586, endnu med rester af rød farve og hvidt fugenet - et forhold, der lader sig iagttage fra Valkendorfkapellets overetage.

Rødfarvningen og fugemalingen af kirkens ydre murværk, som navnlig har tjent til at skjule de mange flikkede og skalmurede partier, er regnskabsmæssigt veldokumenteret i tiden mellem 1750'ernes modernisering og hovedrestaureringen o. 1870. I 1776 omfattede kirkeværgens liste over materialer til murermesteren således bl.a. 110 kander blod(!) og 10 kander god olie til farven.[263] Ved en reparation af kirkens sydside 1851 blev muren farvet og afstreget med engelskrødt og kønrøg, efter at forvitrede sten var udskiftet, og murfladen afskrabet, udrappet og afskuret.[143] Denne traditionelle form for

Fig. 270. Fransk lilje og udsnit af palmette. †Kalkmaleri på hvælv i Gisicobygningens nordre sideskib (s. 354, 392). Tegning af August Behrends. - *Fleur-de-lis and detail of palmette. †Wall painting on vault in the north aisle of the Gisico building.*

murbehandling faldt i øvrigt ikke i godjord alle steder. Således erklærede hofbygmester Jørgen Hansen Koch, da han 1835 fik forevist planer til afpudsning af kirkens og tårnets ydre, at det ikke måtte udføres på denne måde. I stedet skulle muren vaskes ren og gnides med mursten af dens egen farve eller masse - en anvisning, som dog ikke blev fulgt.[264]

Et andet karakteristisk træk i eksteriørets farveholdning, som tillige fremgår af ældre gengivelser (jfr. fig. 33, 212 og 222), var *hvidkalkningen* af gesimser, vinduessmige og gavlenes vinduesblændinger. Ud over den æstetiske virkning tjente også denne disposition til at maskere reparationer af disse led.[432]

Endelig var Valkendorfkapellets sandstensforsiringer og de nye portalindfatninger, som efter moderniseringen opsattes ved våbenhuset og vestfacaden, opmalet med *grå stenkulør* og supplerende farver på navnetræk og ornamenter. 1764 istandsatte murermester J. H. Gittermann vestfacadens dørindramninger med guld og sort farve. 1790 fik malermester Wegener betaling for at overstryge våbenhusportalen med oliemaling, mens vestsidens tårndøre opmaledes med perlefarve samt gul farve til zirater og inskrip-

tion.[263] Efter opsætningen af monumentet for kirkens velgører Peter Eilschou i den blændede vestportal krævedes her yderligere vedligeholdelse. Således blev portalen marmoreret 1832 og på ny 1841, samtidig med at gitteret fik grøn oliefarve. 1850 blev inskriptionerne trukket op med sort, den gamle limfarve afskrabedes og erstattedes med oliemaling samt »ganske nyt påmalede zirater«.[143]

Indre †farveholdning. Der vides ikke meget om kirkerummets middelalderlige farver, og de iagttagelser, som man i rigt mål havde lejlighed til at gøre under hovedrestaureringen 1872f. inden fjernelsen af gamle pudslag, er ikke registreret. Det er heller ikke oplyst, hvorvidt Hilkers nyudsmykning af vægge og hvælvpiller tog udgangspunkt i reelle fund, svarende til hvælvdekorationen (s. 397). Det eneste egentlige vidnesbyrd om ældre vægbehandling er den farvelagte tegning, som Herholdt lod udføre i forbindelse med kryptens tømning (fig. 163). Ifølge denne synes kryptens vægge at have stået i blank mur uden farvning indtil pillernes vederlagshøjde, hvorover de lave buefelter var hvidtede.

I betragtning af kirkens langtrukne, etapevise bygningshistorie har dette enkeltstående eksempel ikke umiddelbar gyldighed for bygningens ældre afsnit. Samtidige paralleller til Gisicobygningen, f. eks. i nordtysk kirkebyggeri o. 1300, viser såvel interiører opmalet i teglrødt med fugenet som hvidkalkning med betoning af arkitektoniske detaljer (vægpiller, ribber, stavværk), hvorfor begge muligheder principielt er til stede.[433]

Da teglstenskirkens adskilte afsnit omsider kunne forenes i 1400'ernes anden halvdel, ville det have været naturligt at lade byggearbejderne afsluttes med en (ny)kalkning af samtlige vægge. Dette må tillige have været ønskværdigt af hensyn til de kalkmalede helgenbilleder, som utvivlsomt har smykket væggene. I hvert fald stod kirken hvidtet fra og med 1580'ernes istandsættelse, da kongemonogrammerne maledes på korvæggen, og regnskaberne omtaler skyggemaleri (»schattering«) (jfr. s.396).

Da Johan Christian Zachariassen Getreuer 1694 gav kirkens indre en fuldstændig malermæssig fornyelse (s. 396), omfattede dette bl.a. (grå)maling af samtlige kapitæler i såvel midtskibet som sideskibene.[434] Et karakteristisk led i kirkerummets eftermiddelalderlige udsmykning var endvidere de stjerner på hvælvkapperne (jfr. fig. 234-35, 281 og 295), der formentlig opsattes som led i moderniseringen ved 1700'ernes midte.[435] Denne understregning af hvælvenes karakter af himmel, som kendes fra adskillige samtidige kirkeinteriører,[436] fornyedes flere gange,[437] men bortfaldt ved hovedrestaureringen som noget »smagløst.., der ej hører til det oprindelige«. [438] 1868 blev alle stjernehullerne tilmuret.[143] Den store træskive under hullet i midtskibets 4. hvælv, som ifølge Ringes interiørbilleder (jfr. fig. 281) var bemalet som en sol, nævnes tilsyneladende ikke i regnskaberne; men den stammede muligvis også fra moderniseringen i 1750'erne.

VARME OG LYS

Kirken opvarmes siden 1949 af fjernvarme, som indføres gennem kælderen under Valkendorfs kapel og herfra er tilsluttet radiatorer langs ydervæggene.[439]

†Opvarmning. Af ældre opvarmningsforanstaltninger nævnes i inventariet 1684 en jernildpande til brug på orgelpulpituret om vinteren.[263] Det er først i forbindelse med Herholdts restaurering, at kirken, bortset fra isolerede tilfælde som en kakkelovn i konsistoriet, fik generel opvarmning. Ved gulvets lægning forud for genindvielsen 1875 var der udført kanaler til et varmeanlæg, som installeredes i vinteren 1875 og leveredes af jernstøberiet Phoenix, Odense. Opvarmningen skulle ske med damp fra et selvstændigt kedelhus syd for kirken, som dog først opførtes 1879-80 samtidig med ligkapellet (s. 122).[304]

1893 blev systemet ændret, og der opsattes varmerør langs væggene. I forbindelse med klosterets genskabelse og kedelhusets nedrivning blev varmekælderen flyttet til det nyopførte ligkapel (jfr. fig. 41), hvorfra dampen førtes gennem rør i den gamle munkegang og ind i kirken ved sydsidens østre dør.

Kirkens el-installation, som blev gennemgri-

bende fornyet 1932,[331] afløste en †*belysning* med gas, der kunne tages i brug efter kirkens genåbning 1875.[440]

VINDFLØJE

1865. På lanternespirets fløjstang er over kuglen fæstnet selve vindfløjen, formet som en lindorm (fig. 271). Herover prydes stangen af monogrammer for Christian VII og Christian IX samt øverst af et kors. Kugle, fløj, navnecifre og kors er forgyldt, sidstnævnte lueforgyldt med ægte Brysslerguld.

Selve vindfløjen er formentlig genbenyttet fra den ældre fløjstang fra 1785, mens navnecifrene og korset er nyskabelser. Arbejdet udførtes af kobbersmed Christian Knudsen, korsets forgyldning af guldsmed R. A. Christoffersen og det øvre af malermester F. Andersen.[441]

Mindedigte. 1) 1694. I forbindelse med spirets fornyelse (s. 288) indledte biskop Thomas Kingo en tradition for at mindes arbejder på spir og fløjstang med et digt, hvori han lader kirken tale - en videreførelse af Gisicoindskriftens tema (s. 213). Digtet indlagdes i et kobberrør i den store kugle tillige med en fortegnelse over byens daværende øvrighedspersoner (amtmand, biskop, stiftsprovst, præster, borgmestre, rådmænd og S. Knuds kirkeværge). Denne tradition er til dags dato fulgt af fire andre biskopper og tillige suppleret med navne på de håndværkere, som medvirkede ved fornyelse og opsætning af fløjstangen.[442] Kingos digt lyder:[443]

Dend store Knap paa
St: Knuds Kircke-Spiir opsat *Anno 1694*
indføres saaledes Talende:

Dend tiid KONG CHRISTIAN DEND FEMTE lovlig førte
MONARCHE-KRONEN, og fra Land ald Ufred kiørte,
CHARLOTT'-AMALIE aff Hessens Fyrste-Blood
Var DRONNING, hvis Natur var from og Eyegood,
Da FRIDERICH hand var MONARCHE-PRINTZ, og Herre
Til ARFVE-KRONEN føed, hvis Hierte Gud regiere!
PRINTZ CHRISTIAN, PRINTZ CARL, PRINTZ WILHELM, brødre Tre
I Live vare da, som Glæde var at see!
SOPHIA HEDEWIG PRINCESSE Dyders Krone
Vel værd at sidde paa den Kongelige Throne,
Hun ogsaa var da qveg, Gud giøre hende stoor
Og det MONARCHE-HUUS ald fuldt aff ævig floor!
Det Aar blef denne Spiir paa sin Blye-runde Kappe
Forbedret her og der; JEG, blant de andre Knappe,
Som HELT og HOFVED-MAND, af nye blef pyntet ud,
Og støbt til HERRENS-HUUS, som kaldes af Sanct KNVD.
I stolte Vinde, som vil true mig og støde,
I fæle Tordens Skrald, som mig med Ild tør høde,
Guds eget Øye skal nok vise Eder aff,
Saa Jeg opkneysende skal holde mig saa braff,
At, medens HERRENS Røst i KIRCKEN op skal stemme,
Jeg KONGENS NAFN udi min Kobber-Bug skal giemme!
Men falder Jeg engang, da Reyser mig igien!
For KONGENS skyld, som var GUDS HUUSES STORE VEN.

2) 1785. Digt af biskop Jacob Ramus, dateret 17. sept. 1785, i anledning af opsætningen af det nye spir og fløjstang. 3) 1865. Digt af biskop C. T. Engelstoft, dateret 12. aug. 1865, i anledning af spirets og fløjstangens fornyelse. 4) 1926. Digt af biskop A.J. Rud, dateret 10. aug. 1926, samt af mekaniker Herman Taaning og Axel Petersen, forfattet i anledning af fløjstangens istandsættelse og genopsætning ved sidstnævnte 18. sept. s.å. 5) 1979. Digt af biskop K. C. Holm i anledning af reparation på spiret og fløjstangen:[444]

Når tanken går tilbage
til tiderne, der gik,
så står de svundne dage
livagtig for mit blik.
Jeg mindes trange gader
og huse bittesmå
med bindingsværksfacader,
som trindt omkring mig lå.

Og lod jeg blikket glide
langs åen dyb og bred,
jeg så den sindigt skride
i landlig frodighed,
her såes den fynske bonde
på marken bag sin plov
og hist de grønne lunde
i Fruens Bøge skov.

Jeg husker at jeg hørte
lidt tramp af hestesko,
når bøndervogne kørte
til torvs ad Vesterbro,
men der blev tyst i gaden
når aftenrødens fred
sig sænked over staden
ved åens grønne bred.

Men før man rigtig ænser,
er byen blevet stor,
den sprængte sine grænser
og tog den fynske jord,
ja, drog sin grænsebue
så langt i marken ud,
så knap den er at skue
fra tårnet på Sct. Knud.

Og her, hvor før var stille
med duft af hø og hyld,
da Odense var lille
og alting var idyl,
her larmer i mit øre
trafikken dagen lang,
så selv jeg knap kan høre
min kirkeklokkes klang.

Men midt i folkevrimlen
med spiret højt i sky
jeg peger imod himlen
for folk i denne by.
Lad andre huse falde -
jeg står, som før jeg stod
og kalder på jer alle,
som vrimler om min fod.

Mens vinter følger sommer
om tårnet på Sct. Knud,
og nye tider kommer,
og gamle rinder ud,
skal kirkens klokker kalde
om kap med orglets brus
og gæstfrit byde alle
til fest i kirkens hus.

†*Vindfløje*. 1) På Brauns prospekt (jfr. fig. 213) ses tårnspiret gengivet med en hane øverst over en vandret vindfløj. Det er formentlig den samme, som Johan Zacharias Getreuer malede og forgyldte i forbindelse med spirets reparation 1694. Den omfattede »den store knap, Odense bys lilje, hanen og et kors«. 1719 smurte blytækkeren gængerne til den store kobberhane, og da han gentog proceduren 1730 omtales »hanen, kronen og liljen«.[263] Vindfløjen over det store spir viste således foruden årvågenhedens symbol en krone og/eller et kors samt en fløj med lilje som hentydninger til Knud Konge og byens liljesymbol.[445] Da tagrytterens(?) lanternespir blev

nedtaget 1763 (s. 280) omfattede dette også fløjstangen, der 1765 opbevaredes på konsistorieloftet sammen med en del bly fra spiret og i inventariet omtaltes som »en lang jernstang med forgyldt hane og kugle og en del jernankre af samme«. Her lå den endnu 1788, men omtales ikke siden. 1810 solgtes den fra kirkens spir nedtagne »skjønt forgyldte, dog forrustede kobberlilie«.[263]

2) Vindfløjene på de fire små hjørnespir (jfr. fig. 9, 213) blev 1720 fornyet for de to østres vedkommende, da kobbersmeden Johan Conradt »vejede to fløje samt den top, hvormed de skulle slåes fast«.[263]

3) Tagrytterens vindfløj kendes ikke fra kilderne, med mindre der er tale om »en gammel jernfløj af den liden spir«,[446] som indgik i kirkens materialebeholdning 1707 efter en reparation af spiret få år tidligere (s.280). En fornyelse på dette tidspunkt ville tilmed forklare afvigelserne i tagrytterens gengivelse 1585 og 1762 (fig. 213, 9); muligvis nedtaget 1763 (se ovf.).

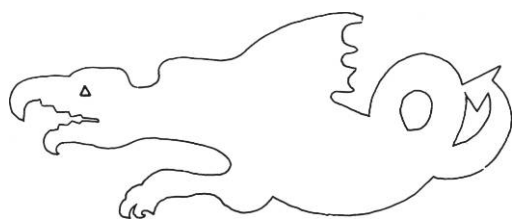

Fig. 271. Vindfløj, formet som lindorm. 1:25. Tegnet af Ebbe Lehn Petersen 1980. - *Weather-vane in the shape of a dragon.*

LØSE BYGNINGSSTEN

Ved hovedrestaureringen 1868-75 fremkom flere middelalderlige bygningssten, der sammen med levn af oprindelige profiler i en række muråbninger dannede udgangspunkt for genskabelsen af vigtige arkitekturdetaljer. Således en sten (jfr. fig. 267), som blev normgivende for det nye vinduesstavværk (s. 344); endvidere ribbesten og fragment af pillesokkel i krypten. Som led i rekonstruktionen lod Herholdt desuden fremstille en lang række formsten (se ndf.), hvoraf en større beholdning nu opbevares i kælderen under ligkapellet sammen med enkelte oprindelige (jfr. fig. 273-74). Under restaureringen fremkom øjensynlig tillige to granitsøjler, som nu opbevares i Møntergården.

Ved udgravningerne 1946-47 optog C. G. Schultz rester af en større række middelalderlige fliser, formsten, tagpander etc., som indsendtes til Nationalmuseet. Ved jordarbejder omkring kirken gøres fortsat fund af formsten, således ved kabelnedlægning 1993 ud for nordportalen. Sådanne fund indgår tillige med ældre løsfund i Møntergårdens righoldige samling af bygningssten. Her findes også det omfattende materiale, som fremkom ved udgravningen i Stiftsbiblioteket 1966; sidstnævnte vil dog ikke ikke blive omtalt i denne sammenhæng. Hvor intet andet nævnes er formstenene af rødlig tegl, ligesom de nærmere fundomstændigheder er ukendte, såfremt de ikke nævnes.

1) **To søjler* (fig. 272), romanske, af granit. Søjlerne har baser med hjørneknopper og terningkapitæler, alt i lighed med søjleskafterne groft udført. Søjlerne erhvervedes 1882 af Nationalmuseet (inv. nr. D 1748) fra en møller Hansen i Lunde, der havde købt dem på auktionen over kasserede bygningsager fra S. Knuds kirke 1874.[447] Desværre rummer auktionsprotokollerne ingen nærmere oplysninger om fundomstændigheder, og det må derfor stå åbent, hvor disse søjler oprindelig har fundet anvendelse, enten i selve frådstenskirken (lektorium?) eller i en af klosterets sale. Deponeret i Møntergården, Odense, og opstillet i

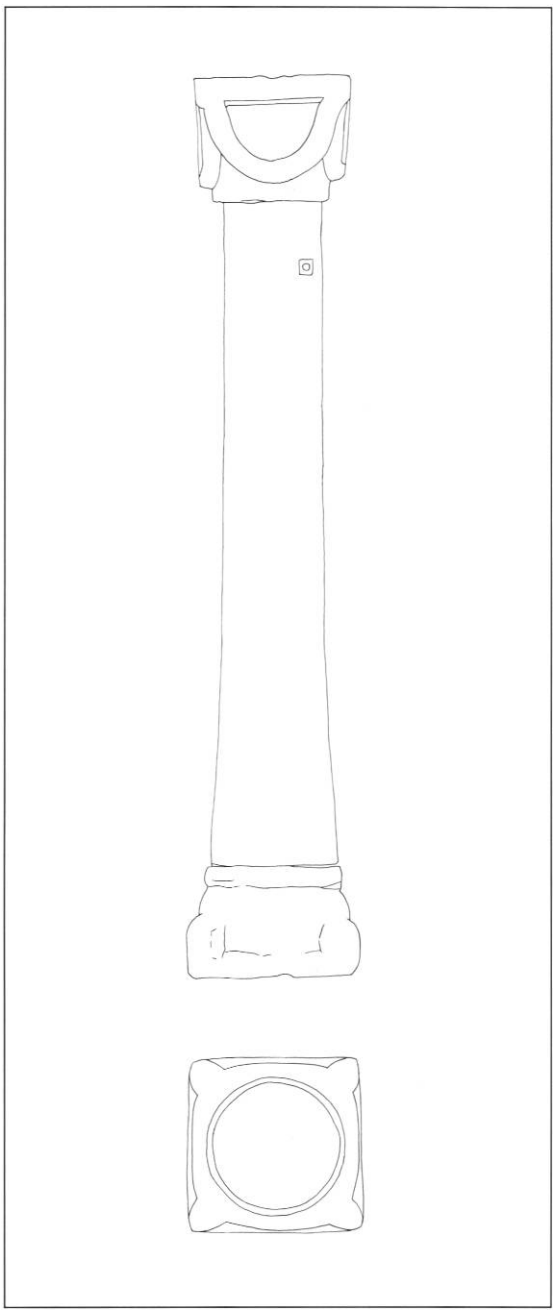

Fig. 272. Romansk *granitsøjle (s. 359). 1:20. Tegning af John Bennetzen 1993. Nationalmuseet, nu deponeret i Møntergården, Odense. - *Romanesque *granite column.*

museumshaven (nr. 147/1941). 2) **Munkesten* (fig. 273a). To sten (28,5x13,5x7 cm), begge med stempel for S. Petri teglværk i Lübeck. Skænket Møntergården af menighedsrådet for S. Knuds sogn (inv. nr. 241/1936) 3) **Vulst* (fig. 273b). To fragmenter, den ene med mørkegrøn glasur, den anden riffelhugget. Ifølge udgraveren af »senromansk karakter« og fundet ved udgravning i koret (inv. nr. D 13-14/1995). 4) **Vulst* (fig. 273c). To fragmenter (inv.nr. D 10-11/1995). 5) **Tungesten* (fig. 273d). Sortglaseret på de synlige sider. Formentlig fra Gisicobygningen (inv. nr. D 19/1995). *6)*Tungesten* (fig. 273e). Fragment med skabelonsøm (inv. nr. D 29/1995). *7)*Pærestav* (fig. 273f). 1 hel af den korte udgave og 4 fragmenter, hvoraf en af den lange. Pærestaven er tidligst benyttet i Gisicobygningen, og på nær en stump, som fandtes i konsistoriet, hidrørte de øvrige fra udgravningen ved Gisicobygningens 2. fripille fra vest i nordrækken (jfr. fig. 82). Bortset fra længden afviger typerne tillige derved, at »næsen« på to, hvoraf en med skabelonsøm, er smallere (12 mm mod 20). En tredje adskiller sig ved at være af sammenæltet, blegrødt gods (inv. nr. D 1-5/1995). 8) **Profilsten* (fig. 273g). To fragmenter med glasur på de frie sider, optaget 1993 ud for Gisicobygningens norddør, hvor samme er benyttet (inv. nr. DK 93x2-3). 9) **Profilsten* (fig. 273h). To fragmenter, fra gravningen i konsistoriet (inv. nr. D 6-7/1995). 10) **Profilsten* (fig. 273j). To fragmenter. På den ene var siderne gradvis afhugget bag mørtelspor. Muligvis fra arkade. Fundet øst for koret (inv. nr. D 26-27/1995). 11) **Profilsten* (fig. 273k). Fundet i søndre sideskib (inv. nr. D 23/1995). 12) **Profilsten* (fig. 2731). (inv. nr. D 18/1995). 13) **Kordongesims* (fig. 273m). To fragmenter, sortglaserede på den rundede del. Antagelig fra Gisicobygningens høje sokkel (inv. nr. D 20-21/1995). 14) **Stavværksprosse* (fig. 273n). To eksemplarer, hvoraf den ene med skabelonsøm. Mørtelrester viser, at glasset har været forseglet i falsen, og at indersiden har stået hvidkalket. Den ene fundet i konsistoriet, den anden ved kongestol (inv. nr. D 24-25/1995). 15) **Stavværkssprosse* (fig. 273o). Fragment, fundet ved kongestol (inv. nr. D 12/1995). Typen kan have været benyttet i mellembygningen, og samme type fandtes også ved udgravningen i sydenden af klosterets østfløj. 16) **Stavværksvange* (fig. 273p). Fragment fra konsistoriet (inv. nr. D 22/1995). 17) **Kløverbladsfrise* (fig. 273r). Fragment, jfr. fig. 158, muligvis fundet i koret (inv. nr. D 15/1995). 18) **Gesimssten* (fig. 273s). Muligvis fra Gisicobygningens sideskib? Fundet i konsistoriet (inv. nr. D 16/1995). 19) **Gesimssten* (fig. 273t). Muligvis fra Gisicobygningens støttepiller (inv. nr. D 17/1995). 20) *Ribbesten* (fig. 273u). Typen er benyttet i Gisicobygningen, og dette eksemplar findes på nordre sideskibs loft. 21) **Ribbesten* (fig. 273v). To fragmenter af samme type, som Herholdt fandt ved kryptens tømning (inv. nr. D 8-9/1995). 22) **Ribbesten* (fig. 273x). Af gulligt gods. Såvel nakken som skråfase er fremkommet ved afhugning. Fundet ved 5. pille i nord (inv. nr. D 28/1995).

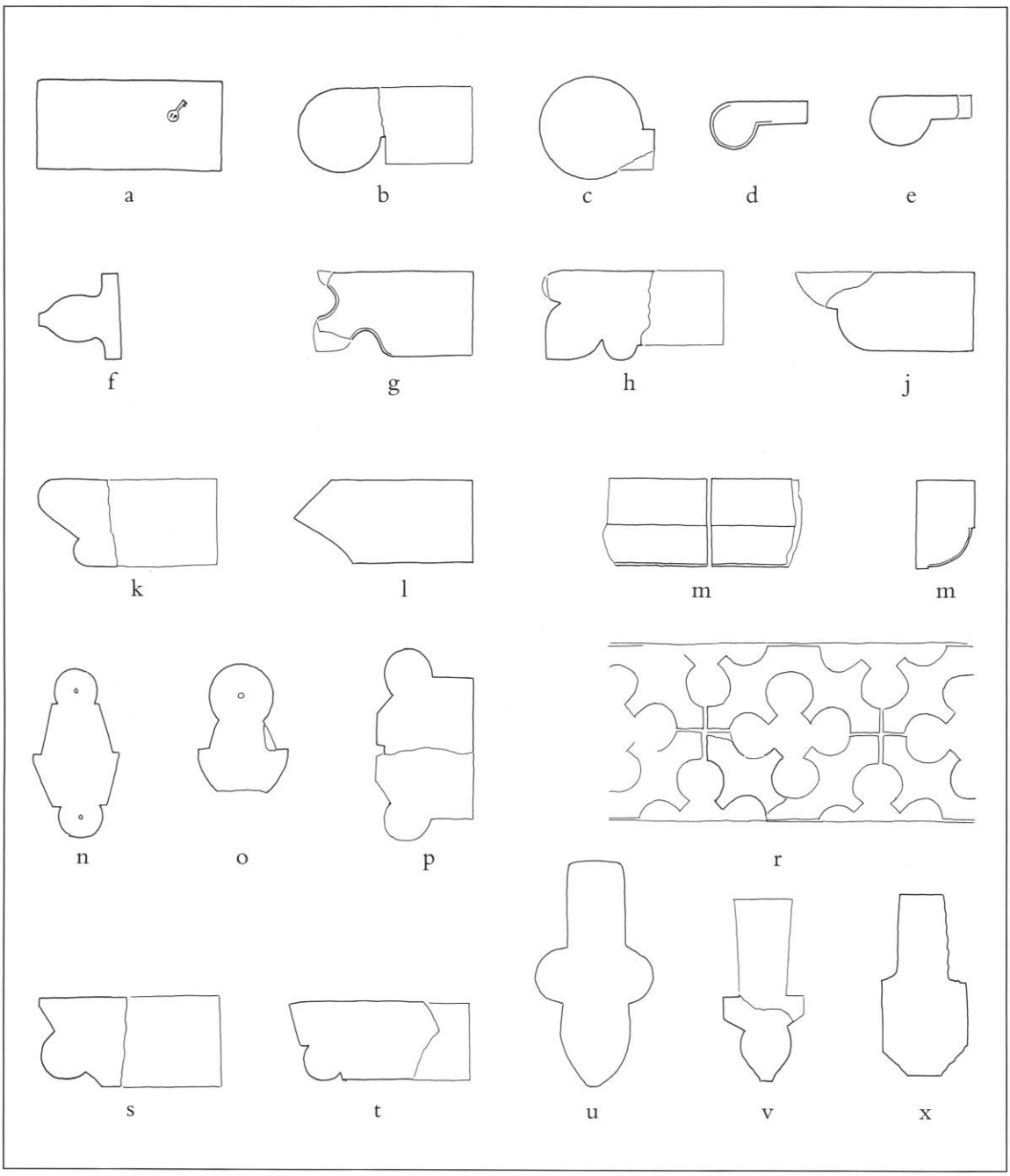

Fig. 273. *Formsten, fundet ved udgravninger i domkirken (s. 360). Deponeret i Møntergården, Odense og på Nationalmuseet. 1:10. Tegnet af HJ 1995. - *Diverse moulded *bricks.*

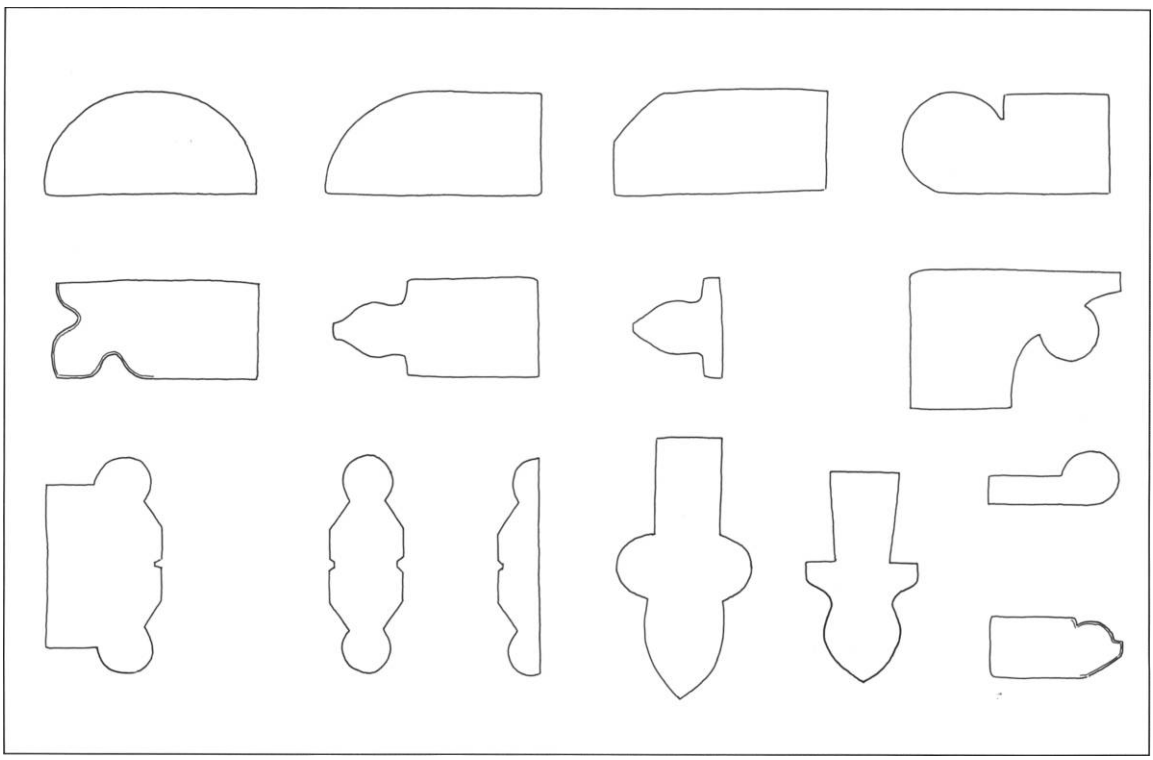

Fig. 274. Udvalg af formsten fra hovedrestaureringen 1868-75 (s. 360). 1:10. Målt af Søren Bruun 1993 og tegnet af HJ 1995. - *Moulded bricks from the main restauration 1868-75.*

NOTER TIL BYGNINGSBESKRIVELSE
s. 131-362

FORSKNINGSHISTORIE

[1] J.L. Ussing, red., *Niels Laurits Høyens Levned,* Kbh. 1872, 181f.

[2] Høyens bidrag til Mummes beskrivelse (Høyen, *»S. Knud«)* synes formidlet gennem Caspar Paludan-Müller, der selv var medarbejder ved beskrivelsen (se s. 140), og fra hvis side tre breve til Høyen findes blandt dennes papirer i NM. I det ældste, dateret 27. juli 1842 (samme dag som Müller undersøgte Gisicoindskriften, jfr. *Mumme* 62) indleder Müller med at minde Høyen »om dit gode Løfte til Cantor Mumme angaaende en Opsats over S. Knuds Kirkes Bygning«, hvorefter han meddeler en række mål af bygningen, som Høyen øjensynlig har udbedt sig.

[3] Det fremgår af Paludan-Müllers brev af 7. juni 1843 til Høyen, at de 200 rdl., som Mumme havde faet bevilget til illustrering af sin beskrivelse, skulle gå til gengivelser af gravmonumenter, hvorfor Høyens ønske om at lade sin egen artikel illustrere måtte opgives. Kun en forenklet gengivelse af Herholdts grundplan blev afbildet (*Mumme* 42).

[4] Høyens papirer i NM omfatter et brev fra Herholdt, dateret Hamborg 22. sept. 1843. Det fremgår heraf, at Høyen da har modtaget tegningerne og har en række spørgsmål, som Herholdt ikke mener sig i stand til at besvare. Dog ytrer han sig om en række bygningsmæssige forhold, ligesom det fremgår, at han bevidst har forsøgt at rekonstruere bygningens oprindelige udseende, et mål, som han dog ikke fuldt ud har kunnet opfylde. Det er i den forbindelse vigtigt at holde sig for øje, at opmålingssættet på en række punkter er fortolkende rekonstruktion, ikke registrering af faktiske forhold, hvilket er særlig tydeligt for længdesnittets vedkommende.

[5] Således hedder det hos Pontoppidan (*DaAtlas* III, 441): »Dens Bygning er gothisk og gammeldags, nemlig fra Aar 1093, da Indvielsen skeede, efter at Bygningen havde staaet paa i 12 Aar«.

[6] Herholdt havde i sit brev til professoren (note 4) tolket nordsidens fortandinger og den hermed sammenhængende loftsdør som spor af et planlagt tårn over nordre sideskibs 4. fag fra øst (jfr. fig. 55). Høyen refererede hertil i en note *(Mumme* 91), men foreslog, at det i givet fald kunne have været et tværskibstårn, hvortil han også kunne udpege en engelsk parallel (Exeter).

[7] Jfr. *Mumme* 42, 63 og Herholdts brev til Høyen (note 4), hvori det hedder: »At den vestlige Del er den senest byggede synes uden for al Tvivl..«.

[8] »St. Knuds Kirke bestaaer nemlig kjendeligen af tre Afdelinger, af hvilke den vestlige, større Deel, upaatvivleligt er den yngste. Ene paa denne Deel staaer Indskriften, der da vistnok ene vedkommer den, ikke den hele Bygning«. (*Mumme* 63).

[9] C.T. Engelstoft, »Odense Byes Historie«, *FySaml* 2, 1862, 21-31.

[10] Ifølge Mumme hidrørte tårnet »uden Tvivl fra de katholske Tider« *(Mumme* 47). Engelstoft kunne imidlertid med kongebrevet af 19. nov. 1558, som Kali Rasmussen havde gjort ham opmærksom på, øjensynlig dokumentere dets senere tilkomst.

[11] Artiklen om kirkens tilbygninger udkom 1871 (Damgaard, *»Capeller«)* og er til dels et led i forfatterens succesrige bestræbelser for at bevare Valkendorfs kapel og konsistoriebygningen, der begge ifølge Herholdts restaureringsforslag burde nedrives (jfr. fig. 251 og s. 340). Den grundige undersøgelse og filologiske rekonstruktion af Gisicoindskriften udkom to år senere, jfr. A. K. Damgaard, »Om Indskriften udenpaa Sct. Knuds Kirke i Odense og dens Restauration i Aaret 1872«, *KirkehistSaml* 2,VI, 1872-73, 795-820.

[12] I brev af 15. maj 1873 fra Ussing til Jacob Helms (NM) omtaler Ussing Odenserejsen og skriver endvidere, at Fenger foruden det nødvendige supplement til længdesnittet forfattede et langt »Tillæg« til 2. bind af *Høyens Skrifter* (s. 102-15). »Den er afvigende fra Høyen, og ogsaa fra Herholdts; den er maaske ogsaa urigtig men den støtter sig dog paa virkeligt Studium, og jeg tror derfor at jeg, ikke blot af Hensyn til min Medarbejder, men ogsaa for Sagens egen Skyld har gjort Ret i at optage det saa fuldstændig som han ville giøre det«. Fenger selv har langt senere i et supplerende indlæg om kirkens bygningshistorie (jfr. s. 146 og note 30, 641f.) berettet, at det navnlig var studiet af bygningsprofilernes forskellighed i kirkens hovedafsnit, som ledte ham til en anden opfattelse end Høyens.

[13] N. L. Høyen, *Skrifter* (J.L. Ussing, udg.) II, Kbh. 1874, V.

[14] Blandt Helms' papirer i NM findes hans materiale vedr. undersøgelsen af S. Knud, omfattende breve fra Herholdt og Ussing, notebog (nr. 12) fra besøget i S. Knud juni 1873 med tilføjelser vedr. krypten fra et besøg i 1874 sammen med Herholdts konduktør, arkitekt Carl Lendorf, kalker og tegninger samt korrekturer (af Høyen, *»S.Knud«)* og særtryk (af Fengers gensvar); endelig en række avisudklip. Det fremgår, at Herholdt 6. april skrev til Helms og opfor-

drede ham til at aflægge besøg i S.Knud for at de sammen kunne gennemgå de mange bygningsspor, som p.t. var blottede. Helms' positive reaktion afødte et langt brev af 14. april, hvori mødet fastsattes til den 4.-5.juni. Det er i øvrigt først i dette andet brev, som Helms har indsat i en korrektur af Høyens artikel, at Herholdt omtaler, at Ussing har ladet Fenger udarbejde et »Tillæg« til Høyen. Herholdt kan ikke dele Fengers synspunkt, må holde sig mere til Høyen og udvikler herefter *sin* opfattelse af bygningshistorien.

[15] Jfr. *DK Ribe* 158f.

[16] Helms' artikel »Krypten i S.Knuds Kirke i Odense« er dateret »Odense, 2den Juli« og tryktes i *Fyens Stiftstidende* den 22. samme måned. Den genoptryktes i *Berlingske Tidende,* no. 199, 28. aug. med en efterskrift ved »h«, (kirkeværgen Fr. Wilh. Hey), som understøtter ønsket om kryptens restaurering, om nødvendigt med bidrag fra privat side.

[17] I et langt brev til Helms (NM), dateret 24. okt. 1873, meddeler Herholdt, at han netop har modtaget 3. hefte af Høyens skrifter med afhandlingen om S. Knud og Fengers »Tillæg«. Han ser nu frem til det følgende hefte med Helms' opdagelser og bemærkninger, men benytter herefter brevet til at give udtryk for sine seneste anskuelser vedr. bygningshistorien. Helms har indstreget en række af disse og benyttet dem i sin egen artikel, der forelå i korrektur i december måned, jfr. breve fra Ussing, dateret 13. og 18. dec.

[18] Jacob Helms, »Endnu nogle Ord om S.Knuds Kirke i Odense«, *Høyens Skrifter* (note 13) 475-90.

[19] Helms gjorde i en redaktionel kommentar til sin artikel (*Høyens Skrifter* II, 475, note 1) opmærksom på, at han skrev på opfordring af Herholdt, med hvem han havde gennemgået kirkens for størstedelen blottede mure. Endvidere havde restaureringens konduktør, arkitekt Carl Lendorf (jfr. fig. 56-57, og s. 147) bistået ham.

[20] Her var Helms på linje med Herholdt, der i sit brev af 14. apr. 1873 (note 14) bl.a. skrev: »... og jeg troer ikke, at nogen Deel af den nuværende Kirke hidrøre fra den tidligere Kirke som efter min Mening har været af Granit og muligen ligget paa en anden Plads i Nærheden«.

[21] Helms selv blev underrettet herom i et brev fra stiftsprovst Damgaard, dateret 22. jan. 1874 (NM). Helms har selv kalkeret de tegninger af den udgravne krypt (fig. 162a-b), som bærer Herholdts påtegning og datoen »Kjøbenhavn d. 23. April 1874«; endvidere i sin notebog (no. 12) refereret og kommenteret arkitekt Lendorfs bemærkninger, formentlig ved et besøg i kirken 9.juni 1874, en dato, som er angivet umiddelbart inden referatet af Lendorf.

[22] Svaret er trykt i *KirkehistSaml* 3, I, 1874-77, 352-57.

[23] I forordet til sin beskrivelse af domkirken, dateret maj 1875, anfører forfatteren, J. Lauritsen *(Lauritsen)* som sine hovedkilder Mumme, Vedel Simonsen, Engelstoft og Damgaard, men ikke Fenger.

[24] *Lauritsen* (s. 9) citerede her etatsråd Herholdt, der havde benyttet denne betegnelse i et foredrag om kirken i »Fyns Stifts literære Selskab«.

[23] Jfr. *Damgaard* (note 11) 818f. Helms havde i øvrigt i sit indlæg i *Høyens Skrifter* (II, 481, note 1) korrigeret Damgaards opfattelse af tidspunktet for teglstenens indførelse samt teknikkens påståede engelske oprindelse; men som nævnt ovenfor (note 23) har Lauritsen ikke kendt Ussings udgave af Høyens Skrifter med Fengers og Helms' indlæg.

[26] Engelstoft (*Byhistorie* 40, note 1) refererede omhyggeligt Lendorfs opfattelse af bygningshistorien med sammes tilladelse. Udgangspunktet for Lendorf var hans opfattelse af kryptens vægpiller som værende sekundært indmurede (jfr. fig. 163). Heraf sluttede han, at kryptens lave arkader var oprindelige åbninger mod et sideskib (muligvis med pulpitur) og tænkte sig, at der havde været et fladt træloft i triforieniveau. Hvor langt denne kirke havde strakt sig vestover kunne ikke afgøres, men det højereliggende terræn her havde medført en planændring, hvorefter gulvniveauet hævedes ved indbygning af en krypt.

[27] Henvisningen følger umiddelbart efter referatet af Lendorfs hypotese (note 26), og man kan gætte på, at den »anden kunstkyndige« er Jacob Helms. Sporene af den ældste kryptkirke markerede sig ifølge referatet i bueslag i vestenden af den nuværende krypt. Herfra strakte der sig i flugt med højkoret murstykker ind under kirkens mellemparti; men da den nuværende kirkes piller hvilede herpå, var det ikke muligt at undersøge dem nærmere.

[28] Henry Petersen fremsatte sin teori omkring forholdet mellem de tre kirker (trækirken S. Maria, granitkvaderkirken S.Albani og teglstenskirken S.Knud) i artiklen »St. Albani-Kirken og St. Knuds-Kirken i Odense«, *Berlingske Tidende,* 26. febr. 1886. Artiklen aftryktes i *Fyens Stiftstidende,* 2. marts og foranledigede her, i avisen fra 11. marts, en kritisk kommentar ved »n« (Damgaard?) til forfatterens opfattelse af de to stenkirkers tårne. Et gensvar fra Henry Petersen tryktes i Stiftstidende dagen efter, 12. marts.

I bogen om *Helgenskrinene* refererede G. Burman Becker teorien i en note til sit forord og understregede, at de hermed forbundne spørgsmål først kunne få sin endelige løsning ved supplerende udgravninger i ruinen af S. Albani kirke. Henry Petersen gentog sin teori i »St. Albans Relikvier i Odense«, *ÅrbOldkHist,* 1886, 374f.

[29] Jfr. den i note 28 anførte artikel i *Fyens Stiftstidende* 11. marts 1886; endvidere rigsarkivar A.D.Jørgensen, som til trods for sin indgående kritik af Henry Petersens opfattelse af helgenskrinene (jfr. s. 430) nok

mente, at dr. Petersen havde ret i sin påstand om Knudskirkens forholdsvis sene opførelse og derfor »har indlagt sig stor fortjeneste af dette vigtige punkt i vor kirkebygningshistorie«, jfr. *ÅrbOldkHist* 1887, 141.

[30] L. Fenger, »Nyt Indlæg i Striden om Tidsfølgen ved Opførelsen af St. Knuds Kirke i Odense«, *KirkehistSaml* 4, IV, 1895-97, 641-71. Foredraget er endvidere refereret i *Arkitekten* 2, 1895-96, 272-73.

[31] *Fenger* (note 30) 664.

[32] A. K. Damgaard, »Om Korets Alder i St. Knuds Kirke«, *KirkehistSaml* 4, IV, 1895-97, 672-77; endvidere samme: »Om St. Knuds Kirkebygnings Historie«, *Fyens Stiftstidende,* 29. aug. 1896.

[33] Muligvis er der tale om de teglmurede pillefundamenter, som også var blottede ved udgravningerne 1946-47 (jfr. fig. 82).

[34] Jfr. brev til Nationalmuseets direktør Viggo Mollerup af 8.nov. 1908.

[35] *Trap,* 4. udg., 334.

[36] Jensen, *»Bygningshistorie«.*

[37] Frådstensmurværket i krypten fremdroges 1874 (jfr. fig. 75, 162a-b) og blev bl.a. studeret af Jakob Helms (notebog 12), der i sit værk om tufstenskirkerne kort omtalte dette forhold. Han nævnte endvidere fund af kalktuf (dvs. frådsten) ved udgravningen til rådhusets søndre fløj (1880) og til Industriforeningen (1890); sidstnævnte tillige sammen med bygningsdele af granit, stammende fra en kirke. Helms undgik at tage stilling til Henry Petersens tese, men fremhævede dog, at Knud den Helliges stenkirke i Odense efter al sandsynlighed måtte have været af frådsten, jfr. *Danske Tufstenskirker* I, Kbh. 1894, 110f.

[38] Jfr. indberetn. maj 1915 ved Mackeprang, der kaldte fundamenterne øst for teglstensgavlen »ret uforstaaelige«.

[39] Denne sammenhæng var ved samme tid nævnt af Johnny Roosval, *Den baltiska Nordens Kyrkor,* Uppsala 1924, 138. Sidstnævnte er i øvrigt på dette punkt afhængig af Ewert Wrangel, »Tegelarkitekturen i Norra Europa och Uppsala domkyrka«, *Antikvarisk Tidskrift för Sverige* 15, Stockholm 1906, 83.

[40] Beckett, *DaKunst* II, 16-20.

[41] Opmålingsarbejdet kan via ansøgninger, bevillinger og statusrapporter, navnlig for perioden 1929-35, følges i Ny Carlsbergfondets og NM's arkiver.

[42] Jensen, *»Bygningshistorie«* 498.

[43] Ifølge Palle Møllers ansøgning af 28. maj 1935 til Ny Carlsbergfondet nævnes som begrundelse for ønsket om en forhøjelse af honoraret, at han siden samarbejdet med Mark-Nielsen ophørte havde gennemført væsentlige dele af opmålingsarbejdet, den overvejende del af optegningen samt hele den grafiske fremstilling. Det bør dog nævnes, at ikke alle de afleverede tegninger i opmålingssættet, der omfattede 14 blade med helheder, 1 ark detaljer og 3 kalker af Gisicoindskriften var helt færdiggjorte i tusch.

[44] Jfr. Sten G. A. Anjou, *Heliga Korsets Kyrka i Dalby samt de älsta kyrkorna i Lund, Roskilde och Odense,* Göteborg 1930, 167-68. Anjou kendte ikke Jensens redegørelse og henholdt sig alene til Ælnoths krønike samt oplysninger hos Helms (note 37) om fund af frådsten. I 4. udg. af H. Rasmussen, *Vejledning for Besøgende,* 1934, refereredes den Fengerske tolkning af kirkens bygningshistorie kort, mens resterne af frådstenskirken ikke omtaltes. Så sent som 1956 kunne man læse, at Henry Petersens opfattelse, ifølge hvilken S.Knuds kirke opførtes på jomfruelig grund, havde vundet »almindelig tilslutning, indtil nye undersøgelser (d.e. Schultz') totalt ændrede billedet«, jfr. Erling Albrechtsen, i *FyMi* 1956, 206.

[45] Jfr. Vilh. Lorenzen, *De gamle danske Domkirker,* Kbh. 1948, 37. Se endvidere to breve fra Lorenzen til Schultz, dat. 3.sept. og 25.okt 1946 (NM).

[46] Iflg. notitser i dagspressen regnede Schultz med at fortsætte udgravningerne på domkirkepladsen vest for den nuværende kirkes facade (*Fyens Stiftstidende,* 12. nov. 1948), og lokalt undrede man sig over, at arbejdet tilsyneladende var gået i stå (*Fyens Stiftstidende,* 11.maj 1949). I 1950 annonceredes nært forestående udgravninger (*Fyens Tidende* og *Middelfart, Socialdemokraten,* 31.juli), som dog aldrig kom i gang. 1952 eller 53, da fortovskanten mod Klingenberg rykkedes tilbage mod kirken, registrerede Schultz tilfældigt på gennemrejse middelalderlige fundamenter ud for nordre sideskibs vestfacade, jfr. skitseplan i NM. Schultz beskæftigede sig senest med spørgsmålet i 1956, da kontorchef H. V. Holst fra stadsingeniøren i Odense registrerede fundamentrester i forbindelse med kabelnedlægning foran kirkefacaden og udfærdigede en tegning, som tillige med fotografier tilstilledes Schultz, der på dette grundlag supplerede sin teoretiske rekonstruktion af kirkens vestafslutning.

[47] *Fyens Stiftstidende* 4.juli 1946, *Fyns Tidende* 13. aug. 1946 og *Socialdemokraten,* 13. aug. 1946.

[48] Schultz udfærdigede i november 1946 en kortfattet rapport om udgravningen og dens hidtidige resultater som bilag til en ansøgning af 30. nov. til Ny Carlsbergfondet om støtte til udgravningens fortsættelse.

[49] Jfr. Meddelelser fra Foreningen til gamle Bygningers Bevaring 1948 (indlagt redegørelse for foreningens virksomhed 1.april 1947 - 31. marts 1948). Til den af Harald Langberg redigerede håndbog *Hvem byggede hvad* skrev C. G. Schultz en kortfattet beskrivelse af kirken, som ikke kaster lys over forfatterens teorier.

[50] Harald Langberg har mundtligt bekræftet, at hans korte omtale i værket *Danmarks Bygningskultur* I, Kbh. 1955, 46-47 er gennemlæst og godkendt af C. G. Schultz. I øvrigt henviser både Langberg og

Horskjær til Schultz' utrykte foredrag fra 1948 (note 49).

[51] Det arkæologiske holdepunkt herfor så Schultz i den omstændighed, at de vestlige dele af kryptens langmure tilsyneladende havde været gennembrudte, omend senere atter lukkede, jfr. redegørelsen til Ny Carlsbergfondet (note 48).

[52] *DK KbhAmt* 3, 1295 samt fig. 14.

[53] På en kopi af sin rekonstruktionsplan fra 1946-47 indtegnede han en fremspringende forhal af samme bredde som midtskibet mellem kvadratiske flankетårne i forlængelse af sideskibene. Han udstyrede den med grathvælv, båret af de to fra kirken hidrørende granitsøjler, som i dag fmdes på Møntergården (s. 359, fig. 272). Ifølge egenhændig påskrift var dette vestparti en »teoretisk rekonstr. febr. 1950«. Når Horskjær *(Trap,* Odense amt, 1956, 122) udstyrede frådstenskatedralens vestafslutning med to tårne og muligvis en fremskudt forhal, var det således et ekko af Schultz, der allerede i sin rekonstruktion fra 1947 forestillede sig, at sideskibene var afsluttet af tårne.

[54] På en kopi af stadsingeniørens plan over fundamenterne i kabelgrøften (note 46) har Schultz skitseret sin tolkning med de nye hjørnetårne. Foruden den her gengivne rekonstruktion (fig. 63c) er der bevaret en mere frit tegnet skitse med påskriften: »5.8.1956 (hypotetisk, på grundlag af kontorchef Hoist's meddelelser og fundamenttegninger)«.

[55] *Trap,* Odense amt, 1956, 122.

[56] Jfr. Hugo Johannsen og Claus M. Smidt, *Kirkens huse,* Viborg 1981, 65.

[57] Hubert Krins, *Die frühen Steinkirchen Danemarks,* (Dissertation) Hamburg 1968, 38-42. Forfatterens maskinskrevne manuskript samt to mapper med fotografier findes i NM.

[58] *Odense bys historie* 1, 156f., 240f. Forfatteren, Tore Nyberg, går ikke nærmere ind på S. Knuds bygningshistorie. Det vægtigste bidrag er i denne henseende de sammentegninger af C. G. Schultz' måleblade han lod arkitekten Torben Hjelm fremstille med bistand af redaktør Elna Møller, »Danmarks Kirker«.

[59] Christensen, *Middelalderbyen* 97-100.

[60] Olaf Olsen, »Kristendommen og kirkerne«, *Viking og Hvidekrist.* Norden og Europa 800-1200. 22. Europarådsudstilling (Else Roesdahl, red.), Kbh. 1992, 158.

[61] Axel Bolvig, *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid,* Kbh. 1992, 109-113.

[62] »Deshalb zählt eine neue und umfassendere Untersuchung dieser in der frühen dänischen Steinarchitektur unvergleichlich aufwendigen Kirche zu den vornehmsten Aufgaben der Bauforschung und mittelalterlichen Archäologie in Danemark«, jfr. *Krins* (note 57) 42.

†FRÅDSTENSKIRKEN

[63] Der eksisterer ikke nogen udgravningsdagbog fra Schultz' hånd; men avisudklip, korrespondance (herunder ansøgninger om økonomisk støtte) og murermesterregninger tillader i store træk rekonstruktion af udgravningens tidsramme og etaper. Udgravningerne påbegyndtes i de første dage afjuli 1946 (brev af 26. juni fra Schultz til stiftsprovst Fog-Petersen, Fyens Stiftstidende, 4.juli), og ved midten af august stod man for at skulle tilkaste udgravningen øst for kirken (korrespondance af 15. aug. mellem Schultz og Nationalmuseets direktør, Poul Nørlund).

[64] De fortsatte udgravninger, som fandt sted i første halvdel af 1947 (murermesterregn. af 11.juni), finansieredes i fællesskab af Ny Carlsbergfondet og Fyens Discontokasse (ingeniør N. M. Knudsens Fond) med kr. 5.000 fra hver. Ansøgningen til Ny Carlsbergfondet af 30. nov. 1946 (bevilling af 6. dec.) var bilagt Schultz' redegørelse for udgravningens hidtidige forløb og resultater (note 48).

[65] Jfr. forskningsoversigten s. 150 med note 46. I et udateret ansøgningsudkast(?) skrevet efter afslutningen af udgravningerne 1946-47 fremhæver Schultz, at uden nærmere kendskab til kirkens vestre afslutning, kan det ikke med sikkerhed afgøres, hvilken »arkitektonisk kulturkreds« kirken har været præget af, omend de hidtidigt fremdragne detaljer så afgjort snarest pegede mod nedre-rhinsk byggeri i Maasområdet.

[66] Levn af strækmure påvistes under skibets højkirkemure, såvel i nord som i syd; endvidere under nordre sideskibs korsarmsarkade (fig. 275) samt under den arkadebue, der har skilt nordre korsarm fra midterfaget. Her var strækmuren i øvrigt på nær en enkelt rest erstattet af en strækmur af tegl i forbindelse med opførelsen af kirkens nuværende mellemparti (s. 262). Strækmurene under arkaderne mellem sideskibene og de vestlige smårum var derimod fjernet som følge af senere begravelser; dog synes en stump bevaret ved arkadens nordre pillefremspring i søndre sideskib. Endelig må et bredt kampestensfundament bag den oprindelige krypts vestmur tolkes som en strækmur under korbuen - et fundament, hvis øvre dele blev fjernet ved kryptens vestudvidelse.

[67] Det gælder således både Domkirken og Vor Frue i Roskilde, som de opførtes under biskop Svend Normand (1073-88), jfr. *DK KbhAmt* 58 (fig. 2) og 1284. Endvidere Erik Ejegods kirke i Slangerup, jfr. *DK Frborg* 2125. En perspektivrig redegørelse for dette aspekt af den ældre middelalders byggeteknik og de konklusioner, som kan drages vedrørende det opgående murværk er Hans Erich Kubach, »Verborgene Architektur. Über das Verhältnis von Fundament und Bauwerk, am Beispiel des Speyerer Domes«, *Beiträge*

Fig. 275. Udgravning i nordre sideskib, mellem 5. og 6. fripille (f og g), jfr. fig. 66. Rester af frådstenskirkens piller og strækmur i arkaden mellem side- og tværskib, set fra vest. C. G. Schultz fot. 1947. - *Excavation in the north aisle, between the 5th and 6th free-standing pillars (f and g)> cf. fig. 66.*

zur Rheinischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege II, Düsseldorf 1974, 35-48.

[68] Jfr. Svend Normands kirker i Roskilde og Erik Ejegods i Slangerup (note 67).

[69] Schultz har i de tilfælde, hvor murværk var bevaret i nogen højde, på målebladet noteret højde og antal skifter. Således påvistes i vestenden af den udvidede krypt murværk i 86 cm's højde (»9 skifter frådstensflager«), i vestenden af den oprindelige krypts søndre trappeskakt i 40 cm's højde (= 5 skifter), ved søndre tværskibs udvendige østhjørne i 87 cm's højde (= 8 skifter), ved ansatsen til søndre tværskibs apsisrunding i 80-82 cm's højde (= 8 skifter).

[70] I midtskibets vestende sås et 14 cm bredt fremspring, i nordre sideskibs vestudvidelse sprang sydvæggen 17 cm frem, og endelig havde kryptens vestre anneksrum et 20 cm bredt fremspring langs de udvendige flankemure. I Roskilde Vor Frue sprang afretningsskiftet 10 cm frem udvendig på korets og skibets sydsider, jfr. C. G. Schultz, »Vor Frue i Roskilde«, *ÅrbOldkHist* 1937, fig. 16 og 17. I Slangerup havde nordre sideskibsmur to afretningsskifter af frådsten, som var trinvis indrykket og dannede basis for et udvendigt sokkelskifte, hvis profil havde faldende karnis, jfr. *DK Frborg* 2123.

[71] Jfr. eksempelvis Århus Vor Frue og kirken i Veng *(DK Århus* 1020, 3195).

[72] *Knuds-bogen* 49. Den omtalte stenkiste kan som type have været beslægtet med de (ganske vist yngre) eksemplarer, som bl.a. er bevaret i Ribe domkirke, jfr. *DK Ribe* 530.

[73] Gulvtykkelsen er noteret på måleblad I i et felt, hvor udgraveren gik ned til det rene lerlag. I et interview, trykt i *Socialdemokraten* 13. aug. 1946, omtales »kalkbetongulvet« i frådstenskirkens krypt. En redegørelse for denne meget udbredte gulvtype er: Birgit Als Hansen og Morten Aaman Sørensen, »Ishøj kirke - et kirkerum fra 1100-årene og op gennem middelalderen«, *NMArb* 1975, 118-28.

[74] Ved apsidens sydøstre fripille er noteret et gulvniveau 90 cm under 0-punkt, svarende til det gulvlag (÷88), hvori sås aftryk af den vestre, kvadratiske del af nordrækkens anden fripille fra øst. Ved †sarkofagens nordvestre hjørne indmåltes oversiden af en grundsten (÷95) og tilsvarende lå en grundsten ved apsisrundingens nordvestre vægpille (jfr. fig. 79) 82 cm under niveau.

[75] Formen virker gammeldags og kendes bl.a. fra ottonske kryptanlæg såsom Helmarshausen, Paderborn og Quedlinburg, jfr. Ulrich Rosner, *Die ottonische Krypta* (40. Veröffentlichung der Abteilung Architekturgeschichte des Kunsthistorischen Instituts der Universität zu Köln. Hrsg. Günther Binding), Köln 1991, 220, 237, 242.

[76] Kryptrum med fire hvælvstøtter (»Vierstützenkrypta«) repræsenterer dog en ældre type sammenlignet med Odensekrypten, der allerede i sin ældste skikkelse har været en regulær treskibet hallekrypt med seks piller, jfr. Rosner (s. 50f.) og Günther Binding, »Krypta«, *Lexikon des Mittelalters,* München 1991, 1555.

[77] Beslægtede riller i frådstenskvadre fandtes i piller i Roskilde, Vor Frue og korbuevangerne i S. Laurentii sammesteds. Her tolkedes de som udstemninger til gitre eller skranker (med dørfløje), jfr. C. G. Schultz, »Vor Frue i Roskilde«, *ÅrbOldkHist* 1937, 215f.; *DK KbhAmt* 42, 84.

[78] De to udgravede pillefundamenter i hovedrummets nordrække målte ca. 92x92 cm (østre) og ca. 102x96 cm (vestre). Den påviste fripille i apsidens sydrække 84x71 cm og de to i vestforlængelsen 76 x 84 cm (nordre) og 80x80 cm.

[79] På Schultz' første sammentegninger fra 1946 (fig. 63a) er dette apsisfundament blot registreret.

[80] De fundamenter, som 1941 fremdroges udvendig omkring Lund domkirkes apsis viser ligeledes uregelmæssig afgrænsning, omend billedet her sløres ved ombygning af apsis allerede i 1100'erne, jfr. Otto

Rydbeck, »Knut den heliges Laurentiuskyrka«, *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum,* Lund 1942, fig. 38.

[81] Flere af vore ældre domkirker synes planlagt med kortårne, således i Århus både den ældste (S. Nicolai) og den nuværende (S. Clemens) katedral; endvidere i Roskilde, jfr. *DK Århus* 176, 1027 og *KbhAmt* 1344. Kun i Viborg og Slesvig er kortårne bevaret.

[82] På Schultz' rekonstruktioner (fig. 63b-c) er skitseret et fundamentforløb, som skal repræsentere det nordre tårns nordside. Såvel dette som et fundament, der tolkedes som tilhørende en ommuring af korets nordre yderside, er angivet på måleblad I over udgravningerne i krypten. Der er imidlertid ikke tale om opmåling inden for definerede udgravningsfelter, kun signaturlignende skitser. Formentlig har Schultz, efter at de her midlertidigt henstillede gulvtegl atter var lagt på plads i selve krypten, foretaget en sondering for at efterprøve teorien om kortårne. En tanke, som han først har overvejet i udgravningens senere fase.

[83] Denne struktur er særlig udbredt blandt en række af Maaslandets 1000-tals kirker, jfr. H. E. Kubach, »Die frühromanische Baukunst des Maaslandes«, *Zeitschrift für Kunstwissenschaft* VII, Berlin 1953, 121; Hans Erich Kubach og Albert Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas, 4* (Architekturgeschichte und Kunstlandschaft), Berlin 1989, 90-96 (»Niedrige Querarme ohne Vierung«).

[84] *Krins* (note 57) 39.

[85] Man bemærker endvidere, at Tewkesbury-planen i lighed med den i Odense har særligt udskilte smårum i vestenden, som står i forbindelse med sideskibene gennem brede arkader, ligesom flankemurene holder samme bredde; derimod er selve gavlmuren, hvori trappeløbene er gemt, betydelig sværere, jfr. grundplan i *Medieval art and architecture at Gloucester and Tewkesbury,* The British Archaeological Association. Conference Transactions 1981, Norwich 1985.

[86] Den nyeste oversættelse af Ælnoths krønike skyldes Erling Albrechtsen og er genoptrykt i *Knuds-Bogen* 25-52.

[87] Den tekstkritiske udgave af den latinske tekst skyldes M. Cl. Gertz, *Vitae Sanctorum Danorum* (Udg. af Selskabet til Udgivelse af Kilder til Danmarks Historie), Kbh. 1908-12, 129.

[88] *Krins* (note 57) 40.

[89] Dalbys samlede længde har været mindst 37,5 m, mens de påviste fundamentrester af Roskilde-katedralen androg ca. 36 m, jfr. *Krins* 32, 50. I den af Schultz foreslåede rekonstruktion, som i øvrigt er stærkt afhængig af hans kendskab til Odense, (jfr. note 100) angives den samlede længde til ca. 54 m, jfr. *DK KbhAmt* 1304 (fig. 14).

[90] Den fulde ordlyd af pågældende passage i »Passio« lyder: »uotis muneribusque pretiosis eas ditauit atque honorauit, sicut Roschelde, Dalboi, Lunde apud sanctum Laurentium precipue apparet, cuius ecclesie constructor, pater ac cultor extitit, ...«, jfr. *Gertz* (note 87) 65.

[91] Om Knud den Helliges Laurentiuskirke i Lund har opfattelserne været stærkt divergerende. Domkirkens store gamle kender, Otto Rydbeck, forestillede sig på grundlag af restaurerings- og undersøgelsesarbejder 1939-44, at kongen omkring 1080 havde ladet påbegynde en treskibet basilika, hvis opførelse var nået til langhusets østligste fag, da den måtte vige for den nuværende romanske katedral straks efter ærkebispesædets oprettelse 1104, jfr. *Rydbeck* (note 80) og samme: »Lunds domkyrka, byggnadens och dess inventariers historia enligt de nyaste forskningsresultaten«, i Ernst Newman (udg.), *Lunds domkyrkas historia* I, Lund 1946. Rydbecks resultater afvistes af Erik Cinthio *(Lunds domkyrka under romansk tid,* Bonn & Lund 1957), der tolkede de fremdragne fundamenter samt bevaret murværk som levn af en enskibet kirke af angelsachsisk præg, mens han i den eksisterende kirke så to faser med hver sit stilpræg: en første, anglonormannisk inspireret basilika, påbegyndt efter ærkesædets oprettelse, der efter nogen tid ændredes på flere punkter og navnlig karakteriseredes ved sin rige, italienskprægede skulpturudsmykning. Identifikationen af den enskibede kirke med den bygning, Knud den Hellige begavede med bl.a. 12 kannikeembeder, har ikke mødt udbredt accept. Også Cinthio har senere ændret opfattelse (»Lunds domkyrkas förhistoria, S:t Laurentiuspatrociniet och Knut den Heliges kyrka än en gång«, *Ale* 2, 1990, 1-11) og henfører nu denne ældste Laurentiuskirke til Sven Estridsen, mens den treskibede basilika i sin første skikkelse tænkes påbegyndt af Knud. I betragtning af Lundekatedralens centrale betydning for den tidlige danske kirke og dens byggeri er manglen på mere dybtgående undersøgelser af disse spørgsmål et stort savn.

[92] Betoningen af Knuds aktive støtte til den unge danske kirke, jfr. gavebrevet til Laurentiuskirken i Lund, og den heraf følgende opposition fra landets herskende klasse fremhæves af Carsten Breengaard, »Det var os, der slog Kong Knud ihjel!«, *Knuds-Bogen* 9-20.

[93] Den seneste behandling af Knudskulten med en diskussion af den tidligere forskning skyldes Thomas Hill, *Könige, Fürsten und Kloster* (Kieler Werkstücke. Reihe A: Beiträge zur schleswig-holsteinischen Geschichte. Hrsg. Erich Hoffmann, Band 4), Frankfurt am Main 1992, 105-24.

[94] Iflg. *Bolvig* (note 61) har biskoppen muligvis ikke resideret i Odense førend noget ind i 1100'erne. Tanken er uacceptabel og hviler på en uberettiget tolkning af de skriftlige kilder. Gisicoindskriften (s. 211) fortæller, at formuleringen »biskop af Fyn« ikke udelukker en katedralkirke i Odense.

[95] »Erat enim monsterium ligneum, in honore sancti Albani consecratum, in quo tune temporis sedes erat episcopalis, que postea ad monasterium beati Kanuti... insigni de lateribus edificio constructum translata est«, jfr. *Gertz* (note 87) 552.

[96] Når udgiverne af Danmarks Riges Breve (*DaRigBr* 1, II, nr. 71) lader en forestående provst og et særligt præsteskab optræde ved S. Albani kirke så sent som 1137-46, beror det alene på en tvivlsom oversættelse af det pågældende brevs »parochianis«, der her må have sin normale betydning af sognefolk, jfr. s. 66f. og 77 (med note 28) samt Christensen, *Middelalderbyen* 102f.

[97] Flytning af en række hjemlige bispekirker er senest behandlet *af Bolvig* (note 61) 90-123. Vigtige eksempler fra det øvrige Norden er Uppsala, jfr. Gerda Boëthius & Axel L. Romdahl, *Uppsala domkyrka 1258-1435,* Uppsala 1935, 13-22, og Olav den Helliges domkirke i Trondhjem, jfr. Gerhard Fischer, *Domkirken i Trondheim* I, Oslo 1966, 15-22.

[98] Eksempler herpå fra det tyske område er domkirkerne i Bamberg, Würzburg og Hildesheim. I sidstnævnte by endvidere Mikaelskirken, jfr. Günther Binding, »Quellen, Brunnen und Reliquiengräber in Kirchen«, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 3, Köln 1975, 37- 56. I Frankrig kan nævnes kilden i krypten under domkirkerne i Chartres, Rouen, S.Philibert i Tournus. Brønde findes også i krypterne i Lund og Dalby. Et eksempel af stor interesse i vor forbindelse er Snorres beretning om den helbredende kilde, som sprang frem, hvor kong Olavs lig gemtes efter slaget ved Stiklestad, en kilde, som er respekteret såvel i den nuværende domkirke i Trondhjem som dens forgænger, jfr. *Fischer* (note 97) 17.

[99] »Die Hallenkrypta hat ihren Höhenpunkt im 11. und 12. Jahrhundert, zu einer Zeit, in der kein monumentaler Kirchenbau ohne Krypta entstand«, jfr. *Binding* (note 76) 1556.

[100] Jfr. *DK KbhAmt* 58f. (Vor Frue kirke) og 1267f. (Roskilde domkirke) samt Olaf Olsen, »Sankt Mikkel i Slagelse. Om en nyfunden 1000-tals kirke og dens forhistorie«, *NMArb* 1972, 131-52; *Krins* (note 57) 27-33 (Dalby), 46-51 (Roskilde domkirke) og 52-58 (Roskilde Vor Frue). Krins understreger, at de hidtil fremdragne vidnesbyrd om Sven Normands frådstenskatedral ikke muliggør sikre slutninger om udformningen af østpartiet, og har tillige bemærket, at Schultz' rekonstruktion (fig. 14, s. 1304) er tegnet som en pendant til den netop af ham selv påviste grundplan af Knudskirken, såvel hvad angår østpartiet som udformningen og antallet af skibets piller.

[101] Både i Dalby og Vor Frue springer de kvadratiske pillers nedre skifte frem i forhold til selve pillekernen, hvortil overgangen formidles af et skråkantet sokkelskifte, jfr. *Anjou* (note 44) fig. 15 og *Schultz* (note 77) fig. 10. Pillerne i Odense kan også have haft en lignende sokkel, hvis man tør dømme ud fra kryptapsidens vægpille (fig. 79).

[102] Denne korsformede basilikas grundrids skyldes i hovedtræk biskop Thietmar (1009-18), men af opstalten er kun tværskibet og vestfrontens tvillingetårne bevaret, mens koret og dets krypt ombyggedes med runde kortårne og nyt støttesystem efter sammenstyrtning under biskop Hunold (1036-ca.1050), jfr. Fr. Oswald, Leo Schaefer og Hans Rudolf Sennhauser, *Vorromanische Kirchenbauten* (Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Kunstgeschichte in München), München 1966, 205-06.

[103] Dette fremhæves også af *Krins* (note 57) 31, der dog understreger, at pillebasilikaen ikke er ukendt i det sachsiske område, og eksempelvis er benyttet i stiftskirken i Nienburg/Saale, klosterkirken i Kemnade og S. Kilian i Höxter, alle korsformede basilikaer fra 1000-tallet. Havde domkirken i ærkesædet Bremen ikke haft kor med flad østvæg, ville det have været naturligt at inddrage denne i rækken af mulige indflydelseskilder, jfr. *Der Bremer Dom.* Handbuch und Katalog zur Sonderausstellung im Bremer Landesmuseum, Bremen 1979.

[104] *Kubach* og *Verbeek* (note 83) 90f.

[105] *Cinthio* (note 91) 1957, 40f. og 62f. og 1990, 7f.

[106] Tewkesburyfacaden, der muligvis skal dateres så sent som til ca. 1130-40 (jfr. A. W. Clapham, *English Romanesque Architecture after the Conquest,* Oxford 1934, 63), synes ikke at have været genstand for mere indgående studier. Det er således uvist, om kompositionen har været benyttet i andre beslægtede vestengelske kirker, f. eks. Evesham. Tewkesburyfacadens arkitekt har muligvis hentet inspiration i Lincolns enestående vestfront med dens tre dybe, rundbuede kæmpenicher, jfr. F.Saxl, »Lincoln Cathedral: The Eleventh-century Design for the West Front«, *The Archeaological Journal* CIII, London 1946, 105-118.

[107] Dette gælder den benediktinske korplan *(en echelon)* og navnlig korets og skibets opstalt med kolossale cylindriske piller, jfr. J. Philip McAleer, »The Romanesque Transept and Choir Elevations of Tewkesbury and Pershore«. *The Art Bulletin* LXIV, 1982, 549-63; samme: »The Romanesque Choir of Tewkesbury Abbey and the Problem of a 'Colossal Order'«, *The Art Bulletin* LXV, 1983, 535-58; endvidere *Art and architecture...* (note 85).

[108] Hallekrypten i Århus repæsenterer med sit klare system af vægpiller og skjoldbuer i korrespondance med de kvadratiske fripiller et mere avanceret stadium. Dens sammenhæng med en række tyske kryptanlæg er indiskutabel *(DK Århus* 1036), men dateringen af disse forbilleder skønnes nu senere end tidligere antaget, jfr. *Kubach* og *Verbeek* (note 83). Frådstenskatedralen i Århus er derfor snarere påbegyndt i 1100'ernes første fjerdedel end i de første årtier efter stiftsdelingen 1060.

[109] For Tewkesburys vedkommende anses en indvielse 1123 at markere færdiggørelsen af kirken. Facaden har dog været dateret endog lidt senere (note 106).

[110] Venge er senest beskrevet i *DK Århus* 3189, og de engelske motiver i Østjyllands 1100-tals kunst og deres mulige forbindelse med Knudsklosteret er bl.a. fremhævet af Lise Gotfredsen, *Råsted kirke,* Århus 1975. De seks fynske frådstenskirker, som udmærker sig ved facadernes relativt rige blændings- og lisénudsmykning, er blevet tolket som afspejlinger af Odensekatedralen, jfr. W.Bay, »De fynske Fraadstenskirker«, *FyÅrh* II, 1942-46, 410-29. Denne ydre dragt, hvis sammenhæng med Odense ikke kan bevises, er dog næppe specifik engelsk. Rekonstruktionen af Flemløse med kapellignende korsarme kan måske opfattes som en reduktion af domkirkens østparti.

[111] I en ofte citeret meddelelse i Suhms Danmarkshistorie hedder det: »1157 afbrændtes Odense og kirken af venderne; men denne opførtes atter af biskop Riculf, som inden sin død kunne holde messe i koret«. Oplysningen er af *Krins* (note 57) 40 sat i sammenhæng med denne ødelæggelse.

GISICOBYGNINGEN

[112] Ved udgravningen vestligst i nordre sideskib påvistes vestvæggens markstensfundament, som sprang ca. en halv meter frem foran murflugten (jfr. fig. 66). Dets dybde undersøgtes ikke.

[113] Pillebaser, som hæves over gulvfladen ved en plint, er almindeligt forekommende i middelalderens europæiske kirkebyggeri. En af de få hjemlige paralleller kendes fra Roskilde domkirke, hvor pillerne under tårnarkaderne bæres af ottkantet markstensfundament, hvorover en fire skifter høj, muret sokkel, jfr. *DK KbhAmt* 1379. Et andet skandinavisk eksempel ses i Linköpings domkirke. Her hviler langhusets vestligste pillepar ligeledes på en oktogonal plint, jfr. *SvK* (vol. 200) Östergötland, Linköpings domkyrka I, Uppsala 1987, 39.

[114] I højkirkemurene mod sideskibenes loftsrum ligger teglmålene på 26-28x12-14x8-9,5 cm, mens stenene i sideskibene er mindre: 25-26x12x8 cm.

[115] Damgaard, *»Restaurationen«* 114.

[116] Dette træk bemærkedes også af Chr. Axel Jensen, der i sin indberetning tolkede det som spor efter en facadeblænding.

[117] Lodfugen konstateres to steder, hver i fire skifters højde og for den øvres vedkommende omgivet af murværk i krydsskifte på begge sider. Det »moderne« murværk nord for fugen må da i dette tilfælde stamme fra en reparation, muligvis i forbindelse med indsættelsen af glamhullet.

[118] Sædvanligvis har afdækningen af vore middelalderlige kamtakker ensidigt fald; men sadeltage kendes dog i enkelte tilfælde, bl.a. fra den nedrevne franciskanerkirke i Svendborg og fra Roskilde domkirkes vestgavl, jfr. Hans Krongaard Kristensen, *The Franciscan Friary of Svendborg* (The Archaeology of Svendborg, Denmark, volume 6) Ringe 1994, 33; *DK Kbh Amt* 1408. Begge disse eksempler er yngre end S. Knuds kirkes vestfront; men et samtidigt, omend mere beskedent paralleleksempel kendes fra klosterkirken i Doberan, jfr. *Die Kunst- und Geschichts-Denkmäler des Grossherzogthums Mecklenburg-Schwerin* III, Schwerin 1899, 588.

[119] Cornelius Hamsfort den Yngres bispekrønike (KglBibl. *Kall 668)* er på titelbladet dateret Padua,

Fig. 276. Udgravning mellem 6. og 7. fripille i nord (g og h), jfr. fig. 50. Rester af frådstenskirkens 2. pille, set mod det ottekantede postament under Gisicobygningens pille (s. 167, 194). C. G. Schultz fot. 1947. - *Excavation between the 6th and 7th freestanding pillars on the north side (g and h), cf. fig. 50. Remains of the 2nd pillar of the church built of calcareous tufa, in front of the octagonal base of a pillar of the Gisico building.*

10. aug. 1573, hvilket dog ikke betegner noget eksakt tidspunkt for tilblivelsen af de fine pennetegninger. Det indledende prospekt af Odense (fig. 230) og de øvrige gengivelser af samme by i baggrunden af en række bispeportrætter viser S. Knud både før og efter opførelsen af renæssancetårnet (fig. 109, 231).

[120] Damgaard, *»Restaurationen«* 117.

[121] Ifølge Chr. Axel Jensen skyldes den manglende gennemførelse netop, at mønsteret til dels er udvisket ved senere tiders reparationer.

[122] På Herholdts forslag til facadens restaurering (fig. 254) ses ingen angivelse af glaserede sten; men på det reviderede forslag fra 1869 (fig. 259) er de sekundært påført med blyant, svarende til forholdene i 1860'erne og nu (jfr. fig. 107 og 212).

[123] *DK KbhAmt* 1360.

[124] Såvel opmålinger som fotografier før hovedrestaureringen (jfr. fig. 241, 212) viser, at pillernes afdækning da tangerede murkronens indskriftsfrise.

[125] Fragmenter af sortglaserede profilsten (Møntergården inv. nr. DK 93x2-3), svarende til den i portalen benyttede (fig. 273) er fremdraget 1993 ud for døren i forbindelse med kabellægning.

[126] Ved restaureringen 1868f. fjernedes det »lille våbenhus« (s. 306) foran kirkens sydvestre indgangsdør, og i den forbindelse konstateredes, at de nederste fem alen af trappetårnet, d.e. op til kordongesimsen (jfr. fig. 245) havde en tykkelse, som ikke svarede til forholdene i nord. Denne murklods antoges at være rester af klosterets korsgang, jfr. Damgaard, *»Restaurationen«* 122.

[127] Damgaard, *»Restaurationen«* 124 og fig. 244-45.

[128] Damgaard, *»Restaurationen«* 122f.

[129] Erik Moltke, *Jon Skonvig og de andre runetegnere* II, Kbh. 1958, 37-38.

[130] *MarmDan* II, 224. At Pontoppidan har benyttet Skonvigs afskrift, fremgår af, at han ligesom Skonvig fejlagtigt lokaliserer indskriften til sydsiden og af, at han deler teksten i de samme tre linjer som Skonvig. Teksten er den samme som Skonvigs på nær enkelte udeladelser og forbedringer.

[131] Oplysningen skyldes H. C. Biering, der beretter, hvorledes landsdommeren fra sin bolig så håndværkerne i færd med at overkalke indskriften som led i kirkens udvendige reparation. Han besteg da resolut stilladserne, stoppede ødelæggelsen, afskrev indskrifterne og foranledigede en opmaling med sort og hvid farve, jfr. H. C. Biering, *Kritik og Antikritik* 6. Hefte, Kbh. 1790, 658-62.

[132] Billedhugger Herman Jansens regning på sandstenen med de 11 bogstaver er dateret 21. aug. 1752, mens regningen fra Rasmus Wolf på arbejder, der foruden opmaling af skriften omfattede sortmaling af bortslidt glasur på en række sten omkring kirkedøren, vinduer og piller på nordsiden, er dateret 29.okt. 1753, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

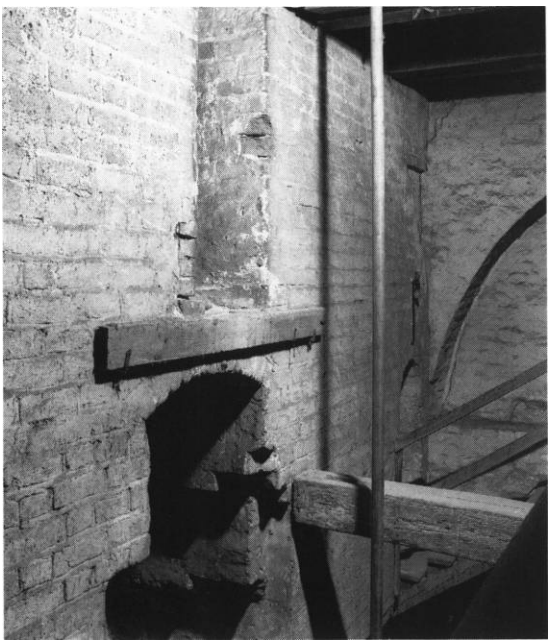

Fig. 277. Udsnit af midtskibets gavlvæg mod loftet over Gisicobygningens vestligste hvælv, set mod det nordvestre hjørne (s. 200). På nordvæggen aflastningsbue til det senere indbyggede tårn (s. 286). HJ fot. 1992. - *Part of the gable wall of the nave in the loft above the Gisico building's westernmost vault, looking towards the north-west corner. On the north wall is a relieving arch of the tower which was added later.*

[133] Jfr. *Biering* (note 131).

[134] Rasmus Nyerup, *Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere Tider* 4, Kbh. 1806, 266-69.

[135] Tegningerne er ikke daterede, men må være resultat af Abildgaards registrering af de »fædrelandske monumenter« i årene 1756-78. Han var i Odense 1760, da han tegnede predellaen fra Claus Bergs altertavle (s. 462).

[136] Dette kan for så vidt ikke undre, da Abildgaard i gengivelsen af sydindskriftens 2. linje (fig. 124b) undtagelsesvis har angivet hver enkelt flises afgrænsning. Det har derfor været naturligt at angive de sammentrængte, nyhuggede bogstaver i en disposition, der lignede den oprindelige, jfr. kommentaren til sydindskriftens vers 8.

[137] *Bloch* I, 3, 1789, 583.

[138] *Biering* (note 131).

[139] Krügers regning, dateret 5. sept., godtgør, at bogstaverne fortsat maledes hvide på sort grund, og at opgaven var beregnet til 84 bogstaver i nord og 291(!) i syd, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

[140] Håndskriftet »Rector, Professor Saxtorphs Afskrift og Tydning af Biskop Gisicos Indskrift paa

Odense St. Knuds Kirke 6.Juni 1830« (LAFyn. *Fyns guvernements arkiv.* Diverse. 1823-40. Læg 126, nr. 16) gengiver indskrifterne med omhyggelig aftegning af bogstaverne indbefattet de opmalede, hvor Abildgaard angav ulæselige bogstaver. Det skal bemærkes, at Saxtorph under bogstaverne gentager teksten i sin egen håndskrift, men at denne paralleltekst (med enkelte afvigelser) svarer til Bierings (og Nyerups), hvorved den på flere punkter er i åbenbar modstrid med de anførte bogstaver. I manuskriptet, som også rummer en ny oversættelse, anfører Saxtorph, at »den sidste Restauration og Opmaling« er sket under hans vejledning.

[141] Niels Ringes tegninger (NM) omfatter dels gengivelser af selve indskrifterne, dels en fremstilling af kirkens nordside med angivelse af indskriftens plads i forhold til bl.a. våbenhuset.

[142] Paludan-Müller undersøgte 1839 indskriften på opfordring af guvernøren, prins Christian, og forelagde resultaterne i Fyns Stifts litterære Selskab, som prinsen præsiderede over. En forkortet udgave heraf er trykt i *Vedel Simonsen* II, 4-8; men da udgiveren, som selv tidligere havde undersøgt indskriften, ikke var enig i principperne for den nye læsning, foretog Paludan-Müller i 1842 en fornyet undersøgelse på stedet, hvis resultat tryktes i kantor Mummes beskrivelse af kirken, »Om Biskop Gisicos Indskrift paa St. Knuds Kirkes Muur«, jfr. *Mumme* 60-83. Henvisninger til sidstnævnte omtales herefter som *Paludan-Müller.*

[143] LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

[144] A. K. Damgaard, »Om Indskriften udenpaa Sct. Knuds Kirke i Odense og dens Restauration i Aaret 1872«, *KirkehistSaml* 2, VI, 1872-73, 795-820 (herefter: *Damgaard).*

[145] Det følgende gengiver *Damgaards* læsning og oversættelse (s. 820). [Skarpe parenteser] angiver Damgaards udfyldninger, hvor fliser mangler, eller hvor han antog, at de manglede. Hans læsninger af utydelige fliser er ikke markeret særskilt.

Hoc opus erexit Phynensis Gisico preses,/ Spiritus aliexit quem, non suggestio deses./ Utut sum, me tu[tus in coelo beatus tu]etur,/ Qv[i hic in reqviem dignam martyr et] venerit ordo/ Cnutus coronatus. Vanus erit hic opus atque prophanus,/ Labar enim cura cessante pia ruitura./ Usque da, et pura bona victima non peritura/ Penas peccati decet hac abolere patrati,/ Tristibus a baratri que liberat hostibus atri./ Annus millenus decies tricenus et unus/ Est domini lapsus, dum procuravit in usus/ Hanc molem fieri. Relinquit nomen haberi.

»Dette værk oprejste den fynske biskop Gisico, hvem ånden, ikke et ørkesløst indfald tilskyndede. Hvordan jeg så end er, så beskytter mig den i himmelen trygge, salige, kronede martyr Knud, der her er kommen til fortjent hvile, og hans orden. Verdslig og læg vil her behøves, thi jeg vil falde og styrte sammen, hvis from omhu ophører. Hold aldrig op at give, og det sømmer sig at afsone straffen for den begangne synd ved dette rene, gode, uforgængelige offer, der frelser fra den mørke afgrunds rædsomme fjender. Herrens år: et tusinde, ti gange tredive og ét ere henrundne, da han besørgede at denne store bygning blev til afbenyttelse. Nu efterlader han sit navn at beholdes (i erindring)«. Damgaards rekonstruktion er gengivet bl.a. i *Lauritsen* 31, Jensen, *»Bygningshistorie«* 497 og *Trap.*

[146] Både Ebbe Hædersdal, som gennemførte en fotoregistrering for redaktionen af *Odense bys historie,* og Tore Nyberg har udarbejdet rapporter om undersøgelsen 8. sept. 1982. Kopier heraf findes i NM og citeres herefter som *Hædersdal* og *Nyberg.*

[147] *Odense bys historie* 1, 240-43.

[148] Nordsidens skriftfliser blev nedtaget 28. aug. 1872, nummereret og midlertidigt henlagt på et †pulpitur under orglet, hvor de underkastedes rensning og istandsættelse, jfr. *Damgaard* 796. Måske kan ombytningen trods alt være sket i denne forbindelse?

[149] *Damgaard* (s. 800) nævner, at man ved istandsættelsen af sydindskriften ikke kunne udtage fliserne på samme måde som i nord. I stedet opstilledes de på skiftet over deres oprindelige plads og restaureredes/ fornyedes løbende inden genindmuringen.

[150] Forslaget skyldes Sten Ebbesen. Andre læsninger er næppe mulige, hvis man accepterer den bevidnede placering af de fire sidste fliser. Det er sket her, selv om »ordo« er svært at tolke.

[151] Det skal nævnes, at allerede Vedel Simonsen gav udtryk for usikkerhed i læsningen af årstallet. Hans tydning af »tricenus« som »trecenus« = 300 er dog næppe mulig, da »decies« sikkert betyder »ti gange«, jfr. *Vedel Simonsen* II, 4-8.

[152] Tore Nyberg har i sin indberetning 1982 (*Nyberg)* argumenteret for, at mens nordindskriften fortæller alle latinkyndige om biskop Gisicos bedrift, er sydindskriften i sin natur en meddelelse rettet mod klosterets indre og munkenes kontemplative liv.

[153] Allerede *Damgaard* (s. 810) erkendte, at der mellem de to første bevarede bogstaver af nordindskriftens 4. vers og vestgavlen ikke var plads til et helt vers. Vers 1 rummer 34 fliser og er ca. 7,9 m langt. Vers 2 rummer 36 fliser og er ca. 8,5 m langt. Af vers 3 er bevaret 14 fliser, men den sikrede længde på ca. 7,6 m viser, at længden ikke har været mindre end i de to første. Vers 4 har derimod allerhøjst kunnet spænde over 6,9 m, og da kun hvis det strakte sig hen over trappehusets tag. At dette har været tilfældet er næppe sandsynligt, og tænker man sig verset ført lige så langt mod vest som sydindskriften, har der kun været 5,1 m til rådighed.

[154] *Damgaard* (s. 811f.) henviser i den forbindelse til den berømte indskrift fra Gjellerup kirke. En anden

tidsmæssigt og formelt mere nærliggende parallel er den nævnte udvendige indskrift på S.Jakob i Thorn, jfr. Bernhard Schmidt, »Die Inschriften des deutschen Ordenslandes Preussen bis zum Jahre 1466«, *Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft* 11, Halle (Saale) 1935, 75.

[155] Oplysningen om Gisicos dødsår (og tidspunktet for hans embedstiltrædelse) hidrører fra *Ældre sjællandske krønike,* jfr. Erik Kroman, udg., *Danmarks middelalderlige annaler,* Kbh. 1980, 115f. Der har imidlertid ikke altid hersket enighed om dødsåret. Således anføres det som 1309 i Hamsforts bispekrønike, jfr. *SRD* VII, 226.

[156] Det er interessant at se, hvorledes Gnudtzmann i sine profiltegninger fra 1860'erne præsenterer en asymmetrisk rekonstruktion af Gisicoafsnittets piller som følge af, at han har taget udgangspunkt i arkadernes rigere profilering mod midtskibet. Dette forhold afklaredes ved genopbygningen af pillerne, men har betegnende nok overlevet i de planer, som gengives i Høyen, *»S.Knud«* 115 og senere hos Fenger i *KirkehistSaml* 4, IV, 1895-97, 653 (h-i-k). Gengivelserne er baseret på Gnudtzmanns tegninger, som også viser en mere spids pærestav end den af Herholdt benyttede, der svarer til fund af middelalderlige formsten.

[157] Damgaard, *»Restaurationen«* 131.

[158] *Høyens Skrifter* (note 13) 489.

[159] Jensen, *»Bygningshistorie«* 499; Krongaard Kristensen (note 118) 71f.

[160] Jfr. eksempelvis klosterkirken i Doberan (*Die Kunst- und Geschichts-Denkmäler des Grossherzogthums Mecklenburg-Schwerin* III, Schwerin 1899, 565) eller Slesvig domkirke (Dietrich Ellger, udg., *Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein 10: Stadt Schleswig* 2, München 1966, 169).

[161] Højkirkemurene viser indvendig mod loftsrummet udvaskede fuger op til øgningslinjerne mod mellempartiet (sml. fig. 278).

[162] Arrangementet giver sig til kende ved to skifter høje murhuller, som efterfølgende er blændet mod selve kirkerummet, hvor de dog fortsat anes, navnlig i nord (jfr. fig. 135). Mod sideskibslofterne er de benyttet til anbringelse af de knægte, som bærer tagkonstruktionens remme mod højkirkemuren (jfr. fig. 101-02).

[163] Overfaldet på Odense omtales i flere middelalderlige krøniker, jfr. *SRD* I, 289 og II, 526; men kun i den *Chronologia...* over vigtige hændelser i Danmark og Sverige 916-1263 nævnes en kirke: »Combusta ecclesia Otthoniæ«, jfr. *SRD* II, 168. Den lidt upræcise formulering »kirken i Odense« er ikke ualmindelig som betegnelse for domkirken, jfr. afsnittet »Træk af domkirkens historie« (s. 76), endvidere Tore Nyberg i *Odense bys historie* 1, 224.

[164] Gråbrødreklosteret indviedes af biskop Tyge af Ribe 1279 og allerede 1283 kunne kongens to døtre, Katarina og Elisabet, begraves her, jfr. s. 660 note 424.

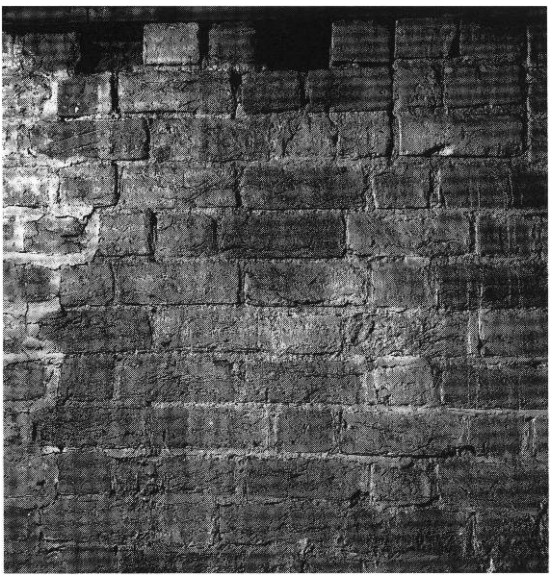

Fig. 278. Udsnit af Gisicoafsnittets søndre højkirkemur, set fra midtskibets loft. Til venstre anes sammenføjningen med mellempartiets mur (s. 224) og til højre et senere lukket bjælkehul i murkronen (s. 225). HJ fot. 1992. - *Detail of the south wall of the clerestory in the Gisico building, seen from the loft of the nave. On the left the joint with the wall of the middle-building is visible, and on the right there is a bricked-up beam-hole in the crown of the wall.*

[165] *DiplDan* 2, III, nr. 92 og 144.

[166] *DiplDan* 2, III, nr. 215. Medunderskrivere var forstanderne fra klostrene i Næstved, Ringsted og Holme; muligvis har de været samlet i Odense til den gamle biskops begravelse og valget af hans efterfølger.

[167] Cornelius Hamsfort den Yngre (1546-1627) udtrykker i sin bispekrønike usikkerhed om, hvorvidt Gisico valgtes blandt Knudsbrødrene, eller om han var subprior ved dominikanerklosteret, jfr. *SRD* VII, 225. Ud fra sammenhængen - kongens bekræftelse af kapitlets rettigheder ved bispevalg og Gisicos rolle som kirkens store bygherre - hælder man nu til den førstnævnte mulighed, jfr. Tore Nyberg og Fritz Saaby Pedersen, »De latinske vers om Odenses middelalderlige biskopper«, *FyÅrb* 1980, 92 samt *Odense bys historie* 1, 239.

[168] *DiplDan* 2, III, nr. 324-27.

[169] Om stridighederne ved valget af Peder Pagh, der først godkendtes af paven 1304, se Tore Nyberg i *Odense bys historie* 1, 243f.

[170] *DiplDan* 2, V, nr. 363 og 387.

[171] *DiplDan* 3, II, nr. 156. Brevet, der eftergiver de sædvanlige 40 dages kirkebod mod gaver til kirken, giver i øvrigt et interessant indblik i liturgien, hvis hovedpunkter er følgende: »Derfor eftergives med dette brev 40 dage af den pålagte kirkebod, hvis de yder bidrag til kirken eller overværer gudstjeneste der, eller som tilbad den til Vorherre Kristus indviede offerkage og brødkurven under det liturgiske mysterium foran helgenbillederne, eller som fulgte præsten, der på et fad ombar offerkagen og den hellige olie, ydede bidrag til kirkens bygning, opsatte småbilleder, frembar deres ofringer eller skænkede gods i deres testamente eller som under den sildige klokkeringning fremsagde bønner ...«.

[172] Tidspunktet for planlægningen og påbegyndelsen af Mariekirkens nye katedralkor, som tidligere ansås for at være udstukket i årene kort efter 1200'ernes midte (jfr. *Bau- und Kunstdenkmäler der Freien und Hansestadt Lübeck* II, Lübeck 1906, 155) har i de seneste årtier været genstand for diskussion og er med såvel stilistiske som historiske argumenter blevet sendateret til slutningen af 1270'erne og til 1280'erne, jfr. Max Hasse, *Die Marienkirche zu Lübeck,* München 1983, 28; Hans-Joachim Kunst, *Die Marienkirche in Lübeck,* Worms 1986; Hans Josef Böker, *Die mittelalterliche Backsteinarchitektur Norddeutschlands,* Darmstadt 1988, 144; Wolfgang Erdmann, »Zur Diskussion um die Lübecker Marienkirche im 13. Jahrhundert«, *Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* 44, Berlin 1990, 92-111. Senest har Dietrich Ellger i forlængelse af sin afhandling fra 1951 (note 433) på ny argumenteret for en påbegyndelse af det normgivende korbyggeri i 1260'erne, jfr. »Zum gotischen Chorbau der Lübecker Marienkirche«, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* .. , München 1991, 490-519.

[173] Eksempler herpå er pilleformerne i den lybske hovedkirkes skib, som henføres til begyndelsen af det nye århundrede, ligeledes den store klosterkirke i Doberan (påbeg. efter brand 1291).

[174] De store teglstenskirker i kølvandet på det lybske nøglemonument karakteriseres alle af rigt profilerede portaler og vinduesåbninger. En vanskelighed ved at indkredse eksakte paralleller er manglen på tidssvarende og fyldestgørende beskrivelser af de pågældende kirker.

[175] Ofte fremhævet i så henseende er forhallen til domkirken i Ratzeburg, jfr. Dietrich Ellger, »Der Ratzeburger Dom und die Frage nach der Farbigkeit romanischer Backsteinkirchen zwischen Niedersachsen und Seeland«, *Nordelbingen* 39, 1970, 9-34. Blandt hjemlige eksempler nævnes i vinduerne i Århus domkirkes langhus fra 1200'erne. Jfr. *DK Århus* 202.

[176] Foruden Mariekirken gælder det domkirken i Schwerin, klosterkirken i Doberan, Mariekirken i Rostock, S. Nicolai i Stralsund m.fl. Jfr. bl.a. Günter Gloede, *Das Doberaner Münster,* Berlin 1970, fig. 145-46; Nikolaus Zaske, *Die gotischen Kirchen Stralsunds,* Berlin 1964, fig. 18-20; samme, *Gotische Backsteinkirchen Norddeutschlands zwischen Elbe und Oder,* Leipzig 1968, fig. 25, 33-34.

[177] De nærmeste paralleller repræsenteres af en række stukkapitæler i søndre sideskib samt konsoller og slutsten i processionsgangen, den såkaldte »Schwal« (1. fjerdedel af 1300'erne), jfr. *Die Kunstdenkmdler der Stadt Schleswig* (note 160) 145 (fig. 184, 185) og 172f. (fig. 219, 229).

[178] Allerede Helms (note 18, s. 486) nævnte den indskrift indvendig på korets vægge i S.Jakob i Thorn, som mindes grundstensnedlæggelsen 1309, jfr. *Die Bau- und Kunstdenkmdler der Provinz Westpreussen 2,* Kulmerland u. Löbau, Danzig 1887-95, 297. Fra slutningen af 1200'erne stammer formentlig portaler på ordensborgene Birkelau og Lochstedt, hvor de udvendige bueslag indrammes af glaserede majuskelfliser, jfr. Conrad Steinbrecht, *Schloss Lochstedt und seine Malereien,* Berlin 1910 samt Ernst Gall, *Danzig und das Land an der Weichsel,* München 1953, 36. Tilsvarende findes omkring vinduerne til Marienborgs første slotskapel, jfr. Bernhard Schmidt, *Die Marienburg* (Deutsche Baukunst im Osten, Bd. 1), Würzburg 1955, 33. Et nærmereliggende eksempel på denne orientalsk(?) inspirerede forkærlighed for glaserede teglfliser med dekorative indskrifter kendes endvidere fra Althofkapellet ved Doberan i Mecklenborg, jfr. *Die Kunst- und Geschichtsdenkmäler des Grossherzogthums Mecklenburg-Schwerin* III, Schwerin 1899, 682f.

[179] Stjernehvælvene i cistercienserklosteret Pelplin (påbeg. 1275) ved Weichsel mellem Marienwerder og Marienburg anses for det ældste tyske eksempel på benyttelsen af denne hvælvtype, hvor tekniske og dekorative hensyn spiller sammen, jfr. Karl Heinz Clasen, *Deutsche Gewölbe der Spatgotik,* Berlin 1958, 31f. Knudskirkens karakteristiske forenkling af stjernehvælvet, hvis tekniske fordel er en reduktion af kappernes udstrækning i nord og syd, forekommer dog sjældent. I ordenslandet kan peges på sognekirken i Gollob, jfr. *Bau- und Kunstdenkmdler der Provins Westpreussen* (note 178) 355. I 1400'ernes første halvdel fik også Mariekirken i Rostock og Jørgenskirken i Wismar reducerede stjernehvælv, som dog ikke svarer til mønstret fra Odense, jfr. *Die Kunst- und Geschichtsdenkmaler des Grossherzogthums Mecklenburg-Schwerin* I, Schwerin 1896, 8 og *samme* II, Schwerin 1898, 70.

[180] Eksempelvis Johanneskirken i Thorn, jfr. *Bau- und Künstdenkmäler der Provinz Westpreussen* (note 178) 252f.

[181] Jfr. *Fischer* (note 97) 334f.

[182] I Linköping domkirkes langhus viser sideskibenes arkadeblændinger nært slægtskab med engelsk bygningsskulptur, jfr. Bengt Cnattingius, *Studier i Linköpings domkyrkas byggnadshistoria* (Kungl. Vitterhets Historie och antikvitets Akademiens Handlingar.

Antikvariska serien 20), Uppsala 1977, 44, 66; endvidere *SvK* (note 113) 337f.

[183] Jfr. Clasen (note 179) 31f.; den formodede engelske indflydelse på byggeriet i den tyske ordensstat er endvidere emnet for William August Steinke, »The Influence of English Decorated style on the Continent: Saint James in Torun and Lincoln Cathedral«, *The Art Bulletin* LVI, 1974, 505-16.

[184] Jan Steenberg, *Studier i dansk og nordtysk Teglstensarkitektur i 13. Aarhundrede,* Kbh. 1935, 179.

[185] Jfr. Kai Hørby, *Status regni dacie. Studier i Christoferlinjens ægteskabs- og alliancepolitik 1252-1319,* Kbh. 1977, 57, 60.

[186] *DK KbhBy* 1, 12f; Malmö Stads Historia 1, Malmö 1971, 261f.

[187] *DK Sorø* 90.

PLANLAGT †KOR

[188] Jensen, *»Bygningshistorie«* 502; i sin indberetning (1922f.) fremhæver han, at stenene i nordre sideskibs nedre partier er mindre, svarende til de i Gisicobygningen benyttede, og i andet fag fra øst ligger de tilmed i munkeskifte. Denne iagttagelse kan imidlertid ikke tillægges nogen betydning, eftersom denne del af muren blev skalmuret 1868-75.

[189] Stenene angives med følgende mål: 26x12,5x7,5 cm; 27x14,5x9,5 cm; 28,5x13x7,5 cm.

[190] En nyttig samling af grundplaner til koromgangskirker i det middelalderlige Østdanmark er Kjeld de Fine Licht, »Øresundmotiver«, *NMArb* 1976, 33-40.

[191] Koret i Stege S. Hans henregnes traditionelt til 1500'ernes første tredjedel, jfr. *DK Præstø* 212, mens Ystadkoret dateres til 1400'ernes slutning. Jfr. Theodor Wåhlin. *Ystads S:ta Maria Kyrka,* Lund 1916, 11f.

[192] Det polygonale omgangskor kendes navnlig fra Øresundskystens købstadkirker, jfr. Beckett, *Da Kunst* II, 14-16, og *Licht* (note 190). Den eneste bevarede repræsentant fra Vestdanmark er kirken i Assens, hvis kor dog først stammer fra kirkens ombygning i 1400'erne. En kirke med polygonalt omgangskor, der med sine knippepiller og kultiverede detaljer står S. Knud nærmere, er Helsingborgs Mariekirke, hvis ombygning til en højgotisk teglstenskirke tidligere mentes påbegyndt o. 1400, jfr. Torsten Mårtenssons redegørelse i L. M. Bååth, red., *Helsingborgs Historia* II: 2, Halsingborg 1934, 217. Senere har forfatteren dateret omgangskoret til tiden o. 1350 eller årene herefter, jfr. Torsten Mårtensson, »Bidrag till Mariakyrkans byggnadshistoria«, *Kring Kdrnan* IV, Halsingborg 1951 (1952), 56f. Iflg. den seneste opfattelse kan det tresidede kor være påbegyndt allerede i 1300'ernes første årtier, jfr. Lars-Göran Kindström, i *Helsingborgs Historia* VI 2, Halsingborg 1985, 55.

Fig. 279. Murrester, antagelig fra †begravelse, fremdraget ved udgravning øst for koret 1908-09, jfr. fig. 60 (s. 106, 232). Alfred Petersen fot. Møntergården, Odense. - *Remains of wall, presumably from a †brick-built grave, found by excavation to the east of the chancel 1908-09, cf. fig. 60.*

[193] Som fænomen går det polygonale omgangskor tilbage til romansk tid. Således havde klosterkirken i Tewkesbury (note 85) tresidet omgangskor, dog muligvis udvidet med radierende kapeller. Inden for det tyske sprogområde regnes koret i Basels Münster (påbeg. 1186) for det ældste eksempel, og i 1200'erne benyttedes skemaet til flere domkirker, såsom Magdeburg, Halberstadt m. fl.; i Verden an der Aller kombineret med en ombygning som hallekirke, jfr. Hans-Joachim Kunst, »Die Entstehung des Hallenumgangschores. Der Domchor zu Verden an der Aller und seine Stellung in der gotischen Architektur«, *Marburger Jahrbuch fur Kunstwissenschaft* 18, Marburg an der Lahn 1969, specielt 27-56.

KORET

[194] Samtlige danske domkirker fra middelalderen (Lund, Roskilde, Slesvig, Ribe, Århus, Viborg og Børglum) er udstyret med tværskib, og det gælder

tillige de hertil knyttede kollegiatskirker som Vor Frue i København og Haderslev samt en lang række klosterkirker og andre gudshuse med ambitioner om monumentalitet.

[195] Bortset fra Mariekirken i Lübeck og S. Nicolai i Stralsund opretholdtes tværskibet i de store nordtyske teglstenskirker såsom domkirken i Schwerin, Mariekirken i Rostock og Jørgenskirken i Wismar. Betydelig yndest havde endvidere en variant, som kun lod tværskibet markere sig i opstalt. Det gælder eksempelvis klosterkirken i Doberan og S. Katharina i Lübeck samt blandt hjemlige kirker Vor Frue i København, S.Petri i Malmø og Mariekirken i Helsingborg.

[196] Iflg. Schultz' måleblad omfattede den nu skjulte munkestensmur under kampestenssoklen i alt 18 skifter, heraf 2 rulskifter.

[197] Schultz' notater på målebladet af udgravningen ved korgavlen rummer flere oplysninger, som ikke entydigt lader sig fortolke. Muligvis er betegnelsen »blændmur« synonym med kassemurens facade, og i så fald konstateredes stumper af glaserede hultegl i fugerne bag denne »blændmur« i polsk skifte.

[198] Eksempler på gavle med kombination af kamtakker og de karakteristiske bånd af firkantblændinger genfindes på adskillige landsbykirker i amtet, eksempelvis Agedrup og Drigstrup (begge Bjerge hrd.) samt Rønninge (Åsum hrd.).

[199] De eneste originale sten iagttages i den nordre åbnings ydre stik af gullige formsten.

[200] Indridset på ribbe over midtpillen læses: »C. Lendorf, W. Petersen, A. Damgaard, L. Mourier, F. W. Hey 22. 7. 1874«, dvs. navnene på konduktøren og hans medhjælper samt stiftsprovst, borgmester og kirkeværge.

[201] Denne møllesten må imidlertid være blevet fjernet og erstattet af den murede, cirkulære plint, som var synlig 1946 over kampestensfundering (fig. 66).

[202] Iflg. den til Herholdts udgravningsplan (fig. 162a) svarende forklaring var brøndens øverste 12 tommer (ca. 30 cm) sat af gamle munkesten, resten af rå, temmelig uregelmæssige kampesten. Brønden, hvortil der var stærk tilstrømning af rent og klart vand, blev på grund af sammenstyrtningsfare kun udgravet i to alens dybde, men skønnedes i øvrigt ikke at være dybere.

[203] Afløbsrenden var af munkesten og konstrueret med en bund af løbere på fladen, indrammet af kantstillede sten. Der registreredes tilsyneladende ingen afdækning; men den samlede bredde af bund og sider udgør ca. 30 cm, hvorfor dækslet må have været lagt af tværstillede sten på fladen. Iflg. målebladet (jfr. fig. 66) lå rendens bund og vanger henholdsvis 30 og 21 cm under 0-punktet. Når hertil lægges dækslet på ca. 9 cm, må det middelalderlige gulv i teglstenskrypten formentlig have ligget i omtrent samme niveau som det nuværende.

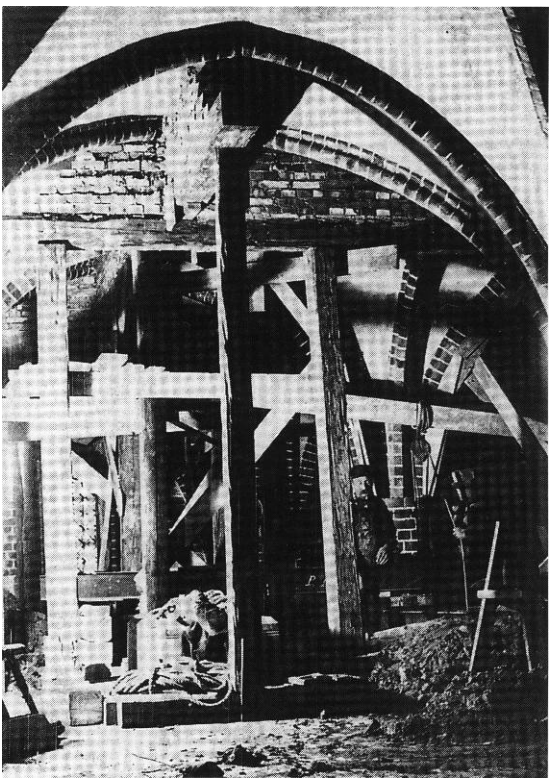

Fig. 280. Afstivning i krypten 1909 ved forstærkning afpille (s. 348). Alfred Petersen fot. i privateje. - *Works in the crypt in connexion with reinforecement of pillar 1909.*

[204] Damgaard, *»Restaurationen«* 135.

[205] Således nævnes 1674, da stiftsskriver Rasmus Andersen købte sig et gravsted »under koret, på nordsiden« (nordre sideskib?), at begravelsesstedet var gjort af den nedgang eller trappe, som i forrige tider var fra koret oven til og ned til den store kirkes almindelige gravhvælv, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

[206] Resterne af denne trappe omtales ikke i Herholdts beretning og kendes kun gennem Damgaard, *»Restaurationen«* 134.

[207] Arbejdet udførtes af tømrer Bertelsen efter tegning af kirkens arkitekt, Vilh. Petersen, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

[208] Skabet har dog været fjernet allerede i forbindelse med hovedistandsættelsen i 1750'erne, da nichen omdannedes, jfr. fig. 236. 1833 var den imidlertid blændet, jfr. fig. 322.

[209] Stenen, som omtales 1844 (*Mumme* 260), er antagelig udført af den stenhugger Hansen, der sammen med sin broder, snedker Chr. Hansen, forestod opstillingen af helgenskrinene i nordre sideskib (s. 449). Kirkeinspektionen godkendte projektet, herunder tilmuringen af nichen bag alteret, 1. febr. 1834, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

[210] Bænken var kun bevaret under vægpillen mellem 2. og 3. fag i nordre sideskib. I sin kommentar til Herholdts indberetning bemærker Helms (notebog nr. 12), at der ikke er tale om nogen »siddebænk«, idet der kun findes et eller to skifter under vægsøjlen.

[211] Sml. eksempelvis opførelsen af de gotiske kor i Århus domkirke *(DK Århus* 261 samt fig. 123), Holmstrup *(DK Holbæk* 1802 samt fig. 9b) og Nakskov *(DK Maribo* 96 samt fig. 4-5).

[212] En sådan sekundært ændret og senere tilmuret arbejdsport kendes eksempelvis fra Strängnäs domkirkes kor, påbegyndt 1448, jfr. *SvK* (vol. 100), Södermanland I, 1, 252.

[213] Jfr. s. 225 med note 162.

[214] Herholdts indberetning om kryptens udgravning beskriver pillen, men uden at gøre rede for aldersfølgen. Det har formentlig forekommet umiddelbart indlysende, at bærepillen var sekundær, hvilket også fremgår af konduktøren Carl Lendorfs opfattelse af korets bygningshistorie som refereret af biskop Engelstoft (s. 144). Det skal bemærkes, at Chr. Axel Jensen i sin indberetning var tilbøjelig til at opfatte arkaderne som senere gennembrudte og derfor stillede spørgsmålet, om »man har bygget midtskibets krypt, førend man har taget bestemmelse om at åbne kryptarkaderne ud til sideskibene?«, jfr. endvidere Jensen, *»Bygningshistorie«* 504.

[215] Tegningerne af midtskibets langvægge (fig. 162b, 163) viser samstemmende, at pilleknipperne var afbrudt i forskellig højde og i østhjørnerne endnu strakte sig ned til et niveau under kryptarkadernes top.

[216] Således korrigerede allerede Helms (notebog nr. 12) flere punkter i beretningen, som åbenbart skyldtes Lendorf. Eksempelvis bemærkes, at »pille no. 3« er af kalktuf (frådsten), ikke no. 2 som angivet i beretningen.

[217] Iflg. udgravningsrapporten var kun ansatsen til lukkemuren (bogstav »h« på fig. 162a) samtidig med pillen, mens resten, bogstav »K«, hen til den nordligste frådstenspille var senere tilføjet.

[218] I modsætning til de under opbygningen justerede forlæg i sideskibenes østnicher, synes langvæggenes forlæg at respektere vinduernes stik.

[219] Forlægget, hvis bue skærer vinduets helstensstik, aflæses tydeligere end i dag på et ældre fotografi i NM af Ahlefeldts gravmæle foran søndre sideskibs gavlniche.

[220] Fra dronning Margrethe I's tid kendes oplysninger om både godsdonationer og afladsbevillinger. Således gav Hendrik Gyldenstjerne og Anna Munk 1395 gods til kirken *(Hofman* 5, 94) og 21. marts 1401 bevilgedes paveligt aflad ved besøg i domkirken på bestemte festdage *(ActaPont* VII, 5600). 1408 stiftede biskop Johannes en evig sjælemesse for dronningen som tak for hendes donationer (jfr. S. Knuds alter, s. 89). I 1434 udstedtes på ny afladsbrev til domkirken *(SRD* I, 328), og 1439 blev den fynske gejstlighed atter pålagt at udrede *cathedraticum,* den afgift til bispebordet, som dronning Margrethe i 1395 havde fritaget det for *(DaMag* III, 268). Disse oplysninger er tidligere blevet kædet sammen med formodningen om byggeaktiviteter ved domkirken (jfr. Jensen, *»Bygningshistorie«* 505).

[221] Nøglemonumenter såsom Nikolajkirken i Rostock og Lübecks Mariekirke (inden påbegyndelsen af katedralkoret) regnes blandt inspirationskilderne for domkirken i Strångnås, jfr. Armin Tuulse, *Der Kernbau des Doms zu Strängnäs und sein Umkreis* (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Antikvariskt arkiv 25), Stockholm 1964, 20f.

[222] Jfr. birgittinernes klosterkirker i Maribo *(DK Maribo* 29f.) og Mariager (Per Sloth Carlsen, *Mariager kloster. Birgittinerordenen og bygningshistorien,* udg. af Randers Amts Historiske Samfund, Mariager 1983) samt karmelitterkirken i Helsingør *(DK Frborg* 290f.).

[223] Jfr. *DK KbhAmt* 166f. og *Frborg* 69f.

[224] Sammenhængen mellem Maribos ældste midtskibshvælv og de tilsvarende former i S. Knuds kirke er tidligere bemærket, jfr. *DK Maribo* 45. Det skal endvidere fremhæves, at både disse og de yngre stjernehvælv har overribber som de to østre hvælv i S. Knuds højkor.

[225] *DK Maribo* 30, 33, 39.

[226] Som paralleller til benyttelsen af kløverbladsfriser i murkronen kan nævnes de gotiske ombygninger af Haderslev og Århus domkirker, som henføres til 1400'erne, den første o. 1420-30, den anden efter 1450 *(DK SJyll* 84 og *Århus* 242 og fig. 108).

[227] Et af de fa eksempler på et større gotisk kryptanlæg er franciskanernes S. Katharina i Lübeck fra 1300'ernes første halvdel, jfr. Günther H.Jaacks, *St. Katharinen zu Lübeck. Baugeschichte einer Franziskanerkirche* (Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck 21) Lübeck 1968. Den treskibede hallekrypt er dog en underkirke i niveau med skibet. Nærmere beslægtet med Odensekrypten, udviklingshistorisk set, er den store gotiske krypt under katedralen i Gent, som er en udvidelse og ombygning fra 1300'ernes første halvdel af den romanske kirkes krypt (Firmin de Smidt, *De Kathedral te Gent,* Bruxelles 1962).

[228] Således nævner Chr. Axel Jensen *(»Bygningshistorie«* 510) to af Nordtysklands romanske teglstenskirker, stiftskirken i Jerichow og S.Peter og Paul i Brandenburg.

[229] »Processionsgangen« under højkorets østre fag er ganske vist sekundært indrettet, men næppe meget yngre end koret, der tilhører samme tid som Odensekoret og i lighed hermed også er muret i polsk forbandt, jfr. *DK SJyll* 86, 96.

[230] *DK Maribo* 36.

MELLEMBYGNINGEN

[231] På Herholdts facadetegning fra 1843 og den herpå baserede kopi fra 1862 (fig. 241, 249) er mellempartiets sideskibe ganske vist udstyret med denne markante detalje, og det samme gælder sydsiden ifølge Gnudtzmanns opmåling (fig. 245). I begge tilfælde er der dog tale om æstetisk motiverede rekonstruktioner, ikke registrering af faktisk forhold, jfr. således udeladelsen af den eftermiddelalderlige nordøstre dør.

[232] Det på Helms' foranledning fremstillede billede af mellembygningens nordvæg mod midtskibet (fig. 56) viser i 4. fag den østre ansats til et buestik umiddelbart under den kurvehanksbuede arkade fra 1752 (s. 316). På samme billede er angivet ansatserne til to laveresiddende stik, som var synlige fra sideskibet. Sporene er endvidere med visse afvigelser registreret på to tegninger fra Herholdts tegnestue (fig. 197). Her er antydet tvillingedelingen af sideskibsblændingen, og denne fortolkning har formentlig været udgangspunkt for Vilh. Petersens projekter til en kongestol, hvilende på dobbeltarkade (s.d.).

[233] Jfr. Helms (note 18) 487.

[234] Sådanne fortandinger til udmuring af hvælvlommer ses flere steder i kirken (jfr. s. 223 og fig. 146-47). Et godt eksempel kendes i øvrigt fra Roskilde domkirkes søndre tårn, bortset fra at hele forlægget her er fremspringende, ikke blot skjoldbuen, jfr. *DK Kbh Amt* 1402.

[235] I sine banebrydende afhandlinger om bygningshistorien er Ludvig Fenger lige fra første færd tilbøjelig til at identificere Mogens Krafses kapel med den forsvundne tilbygning i nord (jfr. s. 142) i modstrid med alle hidtidige forfattere. Endnu 1880 i anden udgave af sin byhistorie fastholdt biskop Engelstoft, at der var tale om en forgænger for konsistoriet i den gamle klosterfløj på sydsiden (*Byhistorie* 37), mens stiftsprovst Damgaard *(»Restaurationen«* 119) ændrede sin fejlagtige opfattelse.

[236] *Vedel Simonsen* III, 1, 17.

[237] Damgaard, *»Capelier«* 137.

[238] Chr. Axel Jensen kalder den planlagte tårnbygning »arkitektonisk set... abnorm«, jfr. *»Bygningshistorie«* 506.

[239] *SRD* VII, 236.

[240] Elna Møller, »Om danske lektorier«, *NMArb* 1950, 129-38.

[241] Otto Rydbeck, *Lunds domkyrkas byggnadshistoria,* Lund 1923, 186f.

[242] Dette gælder eksempelvis lektorierne i Mariekirken og domkirken i Lübeck, jfr. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Freien und Hansestadt Lübeck* II, Lübeck 1906, 184f. og *samme* III, Lübeck 1920, 153f.

[243] Det er fristende at forestille sig, at der i Århus domkirke har været påtænkt et arrangement, hvor en gang i nordre korsarms murliv gav adgang til lektoriet ved indgangen til koret, jfr. *DK Århus* 167fl, 179 (med note 47).

[244] Oplysningerne, der kendes fra Hamsforts og Huitfeldts bispekrøniker, lyder i oversættelse: »Aar 1464 og 1465 haver Biskop Mogens Krafse, deels paa egen Bekostning, deels ved hjælp af Prior Matthias i S. Knuds Kloster ladet pryde og zire saavel bemeldte Kloster med nogen ny Bygning, som S. Knuds Kirke med et smukt Pulpitur«. Endvidere: »Samme Aar 1466 bygte han til S. Knuds Kirke udi Odense et Capel, hvilket han indviede den Hellige Trefoldighed, vor Frue, S. Bendt og S. Knud Konge og Martyr til Ære, hvor han selv siden er begraven«, jfr. *DaMag* II, 12f.

[245] *SRD* I, 307 og VII, 238.

[246] *ActaPont* IV, nr. 2693.

KLOSTERET OG KIRKEN

[247] Knudsklosteret er beskrevet i Vilh. Lorenzen, *De danske benediktinerklostres Bygningshistorie* (De danske Klostres Bygningshistorie X), Kbh. 1933, 183-92. Det betydningsfulde anlæg fortjener dog i høj grad en mere indgående behandling. Hertil vil de kun delvis udnyttede undersøgelser og opmålinger ved Aage Langeland-Mathiesen 1894, Valdemar Schmidt (1915-19) og Jens Christensen (1966) kunne bidrage væsentligt.

[248] *Lorenzen* (note 247) 188.

[249] C. G. Schultz har på sit måleblad bemærket eksistensen af en trappe på dette sted, men mærkelig nok ikke registreret levn af åbningen i sideskibsmuren.

[250] *Lorenzen* (note 247) 190 og fig. 117.

MIDDELALDERLIGE †TILBYGNINGER

[251] Som indicium for, at vestfacaden virkelig på et tidspunkt delvis er blevet skjult af en tilbygning, anfører Chr. Axel Jensen (indb.), at Vilh. Petersen under Herholdts restaurering så spor af afhuggede hvælvbuer.

[252] *Repert.* 2, III; endvidere »Om M. Claus Andersen Ulfeldt og hans Stiftelse paa et Vicarie i Odense 1482«, *DaMag* III, 35.

[233] Damgaard, *»Capelier«* 123. Stiftsprovsten henviser til regnskaber i kirkens arkiv. Oplysningen er dog ikke påtruffet i de af »Danmarks Kirker« gennemlæste regnskaber.

[254] Iflg. Engelstoft kunne tilbygningen, der opfattedes som et kapel for Knud den Helliges broder, Benedikt, endda muligvis gå tilbage til kirkens opførelsestid og være grundlagt af biskop Hubald 1117, jfr. *Byhistorie* 37f; Tilsvarende udtaler sig Damgaard, *»Restaurationen«* 123.

[255] Således nævner Fenger (note 12, s.111) spor efter en hvælving på ydersiden, hvor den i munkeforbandt blændede dobbeltarkade iflg. biskop Engelstofts notater (note 366, pkt. 6) sås svagt.

[256] S. 102, jfr. endvidere Damgaard, *»Restaurationen«* 123.

[257] Her tænkes navnlig på de tilbygninger, hvor hensynet til kirkerummets inddeling i hvævlfag, dikterer dobbeltarkader, jfr. eksempelvis nordkapellet i Store Fuglede *(DK Holbæk* 1616).

[258] Den tvillingdelte portal er almindeligt forekommende i de store gotiske katedraler, men sjælden på vore breddegrader. Som et af de få eksempler kan nævnes Linköping domkirkes sydportal, jfr. *SvK* (note 113) 119f., 343.

[259] *DK KbhAmt* 1444f.

[260] Jfr. Peter Pentz, »Vore gamle våbenhuse og deres tidlige brug«, *KUML,* Århus 1982-83, 233f. I den prægtige forhal til Lübecks domkirke, det såkaldte Paradis, plejede bispen og andre gejstlige dignitarer at sidde til doms, jfr. Wolfgang Jürgens, »Das Domparadies«, *800 Jahre Dom zu Lübeck,* Lübeck 1973, 72.

[261] *Bloch* I, 332.

[262] Muligvis fandtes der i forvejen en †tagrytter over korsskæringen i frådstenskirkens tværskib, hvorfor det nye vestlige klokkeophæng ikke var påkrævet førend nedrivningen af den gamle bygningsdel.

[263] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[264] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne sager.

[265] En direkte omtale af spirets nedtagelse ses ikke, men afspejles indirekte i oplysninger om materialer fra »det lille spir«. Således fik Mads vægter 5. nov. 1763 betaling for at lægge det nedtagne tømmer fra det lille spir på plads i haven bag konsistoriet, på hvis loft man opbevarede spirets blybeklædning og fløjstang (s. 359). Materialerne indgik fra samme år i kirkens inventarium, hvor træet specificeredes som »10 aflange egetræer«, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Der må her være tale om tagrytterens spir, selvom den først fjernedes helt 1789. Formuleringen »det lille spir« kunne principielt også hentyde til den øverste del af det store tårn; men denne mulighed synes at måtte udelukkes, da tårnets »lille spir« omtales ved det 19. juli 1779 afholdte syn på tårnet, jfr. RA. *DaKanc.* F 42.

TÅRNET

[266] *KancBrevb.*

[267] Påfaldende er det i hvert fald, at kongens lig efter døden på Koldinghus 1.jan. ikke førtes til Roskilde, men skulle henstilles i Odense domkirke, »enten i koret eller i kirken«, som det hedder i en af flere skrivelser angående faderens begravelse, underskrevet af Frederik II på Koldinghus 10. jan. 1559, jfr. *KancBrevb.* Først 1578 blev Christian Ill's kiste ført til Roskilde, hvor den nedsattes i krypten under Helligtrekongers kapel, jfr. *DK KbhAmt* 1852.

[268] I et brev af 6. juli 1586 fra Georg Braun til Henrik Rantzau nævner udgiveren, at han har modtaget billederne af de to byer Odense og Ribe, jfr. *Otonium* 14.

[269] Jfr. NM. *Håndskriftsaml.:* L.S.Vedel Simonsen, *Samlinger til Odense Kirkers og Bys Historie,* 1832.

[270] RA. *DaKanc.* F 42. Breve.

[271] Kancelliet efterlyste 25. aug. 1781 bedre tegningsmateriale til belysning af tårnets og spirets tilstand. Hidtil havde man kun modtaget facadetegning, men grundplan og profiler var også ønskelige. I Magistratens svar af 20. dec. omtales tegningen, som med nogen forsinkelse er udført af en pålidelig mand, en tømrermester (Fineck?), og nu oversendes med forklaring, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne sager.

[272] Magens havde i øvrigt vanskeligt ved at fa sine udgifter til projektet honoreret, og anmodede 23. marts 1784 om betaling. 10. april svarede magistraten, at ansøgeren uden opfordring fra kirkens forsvar havde forfattet overslag og tegning til S.Knuds tårn og spir. Selvom det var rimeligt - tegningen var nødvendig - kunne kirken pga. fattigdom ikke yde den ønskede dusør, ej heller kunne pengene tages af købmand Eilschous fond. Enden på dette tovtrækkeri mellem den lokale forvaltning og centraladministrationen blev dog, at byen måtte betale, jfr. RA. *DaKanc.* Supplikprot.

[273] *Odense bys historie* 5, 157.

[274] *Mumme* 51f.

[275] *Lauritsen 22.*

[276] 15. maj 1883 solgte kirken til Læseforeningen den have, man havde erhvervet 1834 i forbindelse med købet af Oluf Bagers gamle gård øst for kirken (s. 100). Beløbet (4.000kr.) indgik i »Fond til Opførelse af et nyt Spir«, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk; endvidere Damgaard, *»Restaurationen«* 108f. Ved vindfløjens reparation 1926 ansøgtes om tilladelse til at benytte renterne af fonden i to år, jfr. »Beretning om istandsættelse af vindfløj m.v. på S. Knuds kirkes spir 1926« (særtryk i NM, Odense Lokalhistorisk Bibliotek og LAFyn. *Menigheds.ark.* Sager vedr. kirkebygn. mv.). I skrivelse af 22. april 1959 til kirkens arkitekt gør Aage Roussell på Det særlige Kirkesyns vegne gældende, at Synet ikke kan godkende opsætningen af et nyt gotisk spir, hvorfor man anbefaler, at midlerne frigives til tagenes istandsættelse. (LAFyn. *Menigheds.ark.* Sager vedr. kirkebygn. 1919-80). 1974 ansøgte menighedsrådet kirkeministeriet om tilladelse til at benytte kontoen til kirkens kalkning, og 12. jan. 1975 meddelte formanden for menighedsrådet, at midlerne var givet fri (LAFyn. *Menigheds.ark.* Div. sager 1916-80.).

[277] Mest kendt som ophæng for byens stormklokke er det store tårn fra 1333 ved Ribe domkirke, hvortil

byen synes at have haft særlige rettigheder, jfr. *DK Ribe* 289f. I Odense, som andre steder, hænger stormklokken og kirkens øvrige klokker dog side om side, jfr. eksempelvis *DK KbhAmt* 1750 og *Århus* 624.

[278] Om vægtere i købstadkirkernes tårne, se Kai Uldall, »Kirkens Profanbenyttelse i ældre Tid«, *Fortid og Nutid* 9, 1931-32, 137f. Jfr. endvidere den 1733 genindførte vægterordning i Århus domkirke med tilhørende tårnkammer og udvendige altaner *(DK Århus* 313).

[279] *Odense bys historie* 4, 239f. Allerede 1728 omtales »lugerne de råber udaf« i forbindelse med småreparationer på vagthuset. 1805 bevilgede kirkeværge Seidelin lys til de to tårnvægtere, specielt fordi de havde angivet klokkeslet ved at brænde lys, mens uret repareredes, foruden at de »i tilfælde af ildsvåde ... strax til hver qwarteer eller side skal udhænge lygte med lys i«, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Brandlygten opbevares i dag på Møntergården, jfr. *Odense bys historie* 4, 290.

[280] LAFyn. *Menigheds.ark.* Sager vedr. inventar. 1929-.

[281] Således betaltes 1639 for to nøgler til tårnet, som »trompetterne haffde at brugge«, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[282] Festlighederne afholdtes i dagene 31. okt. til 2. nov., og det fremgår, at hele 11 trompetister blæste koraler fra tårnet, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

[283] Lignende kviste kendes allerede fra Eigtveds projekt, og gentages på Gabriels og Anthons, jfr. *DK KbhBy* 5, fig. 14, 25, 41 og 45.

[284] Topkuglernes forgyldning omtales 1791, da maler Dallin fik betaling for at male kvistenes afdækning, benævnt »postamenterne, hvor de fire forgyldte kugler ligge«, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[285] Dette år betaltes tømrer P. Poulsen for otte ellipseformede vinduesrammer til tårnet, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

[286] *Mumme* 57f.

[287] Iflg. regning af 16. jan. 1805 blev »Peter Eilschous og von Ostens epitafier« opsat i muren inde i dåben og ved siden af dåben. Kirken blev meget snavset ved murens udhugning, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[288] Indskriften er gengivet hos *Mumme* 210.

[289] Den mest nærliggende forklaring på dette gådefulde træk må være en lapsus fra tegnerens side: Han huskede måske, at der mellem det store vestvindue og tårnets underste glugger var en luge til kirkeloftet, som han har anbragt på dette sted og for størrelsens vedkommende overdrevet.

[290] Skrivelse af 18. maj 1865 til Kirkeinspektionen fra Det særlige Kirkesyn, signeret Høyen, Herholdt og Chr. Hansen (NM. *Korrespondancearkiv).*

[291] Jfr. *DK KbhBy* 1, 666. At Storcks spir har øvet indflydelse på Odenseprojektet fremgår umiddelbart ved en sammenligning mellem udformningen af bl.a. hjørnespir og vægtergang. Endvidere har Vilh. Petersen på en skitse indtegnet Helligåndskirkens spir på S. Knuds tårn. Sit kendskab til Helligåndskirkens spir havde Vilh. Petersen utvivlsomt fra arbejdet i et sagkyndigt udvalg, »Kunstakademiets komité for Bygninger«, der 23. aug. 1878 anbefalede Storcks spir (venligst meddelt af Karin Kryger, NM). Projektet adskiller sig dog fra forbilledet ved at have en stejl, ottesidet hætte under lanternen, hvor Storcks var svejfet over en gennembrudt arkadeopbygning; forskellen skyldes her, at begge arkitekter så vidt muligt ønskede at genskabe de oprindelige spir. På ovennævnte skitse samt på en anden tegning med beslægtet udformning har Vilh. Petersen »efter Synets Ændringer« opgivet lanternespirets svungne fod til fordel for en mere stejl profil.

[292] Det nærmeste middelalderlige forbillede er her S.Petri i Lübeck (se note 298). Endvidere skal det nævnes, at der til Haderslev domkirke findes et beslægtet spirprojekt, hvis ophavsmand er ukendt, jfr. *DK Sfyll* 121 (fig. 52). Den lybske kirke påvirkede også det forslag til et nyt spir, som indgik i et forslag til restaurering af Åbo domkirke, jfr. Marja Terttu Knapas, »Svenska bidrag till restaureringen av Åbo domkyrka på 1800-talet«, *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson,* Stockholm 1992, 180.

[293] Koldingspiret er afbildet i P. Tobiassen og Sigvard Skov, *Kolding Sct. Nicolai kirke,* Kolding 1950, 30. Blandt Vilh. Petersens tegninger findes tre kalker efter Koldingspiret, den ene med Vilh. Ahlmanns stempel.

[294] Blandt Vilh. Petersens tegninger findes en opmåling af spiret i Nyborg kirke. Spiret på Kristkirken i Tønder er enten samtidigt med kirken 1591-92 eller muligvis nogle årtier yngre, jfr. *DK Sfyll* 942.

[295] Blandt landsbykirkerne kan følgende eftermiddelalderlige eksempler nævnes: Ølsted og Dråby *(DK Frborg* 1528, 2541).

[296] Eksempler herpå er tårnet ved Helligåndskirken i København, påbegyndt på initiativ af Christoffer Valkendorf 1582, muligvis efter tegninger af Hans van Steenwinckel den Ældre *(DK KbhBy* 1, 653), som benyttede tilsvarende former til sine klokkestokværk på S.Petri i 1585 *(DK KbhBy* 1, 248) og Slangerup 1588 *(DK Frborg* 2032). Blandt yngre eksempler kan nævnes Bastian murermesters af Slangerup inspirerede tårne i Skævinge og Ølsted fra o. 1614 *(DK Frborg* 1460 og 1532); endvidere tårnoverdelen fra Radsted på Lolland fra 1621 *(DK Maribo* 984f.).

[297] Ringstedtårnets mure, der bæres af store spidsbuede aflastningsbuer, er på samme måde som i Odense trukket ind i forhold til midtskibets og korsarmenes bredde. Det mest slående lighedspunkt er dog eksteriøret med de spidsbuede, ufalsede glamhuller og kordongesimserne *(DK Sorø* 135f.).

[298] Et geografisk nærliggende kirkespir med hjørnetårne er det i 1400'ernes andet og tredje årti opførte tårn ved Lübecks S. Petri, hvor den murede opbygning krones af en vagtstue med udvendig vægtergang mellem fire runde hjørnetårne, jfr. *Bau- und Kunstdenkmdler* (note 172) 30f. Inspirationen kan i sådanne tilfælde være udgået fra verdslige befæstnings- og vagttårne med deres »peberbøsser«, således som det f.eks. fandtes på Roskildebispens Dragsholm.

[299] Vor Frue kirkes senmiddelalderlige spir (ca.1483-1515) var i mere end to hundrede år byens vartegn, og den karakteristiske form bibeholdtes ved fornyelsen under Christian IV *(DK KbhBy* 1, 24-28).

[300] Helligåndskirkens spir, som foruden lanterneopbygningen har de flankerende hjørnespir til fælles med S.Knuds kirketårn, er ofte tilskrevet den kgl. bygmester Hans van Steenwinckel den Ældre, omend egentlige beviser savnes, jfr. *DK KbhBy* 1, 637 (fig. 7) og 657; endvidere Torsten Allgulin, *Hans van Stenwinkel d. Å. Studier i den västeuropeiska renässansarkitekturen,* Uppsala 1932. Projektet til Ribespiret hentedes 1597 i Hamborg, jfr. *DK Ribe* 282. Et overmåde prægtigt eksempel på lanternespir - tilmed ved foden prydet af vægtergang og pyramidespir - opsattes i 1600'ernes begyndelse på Uppsala domkirke efter tegninger af Gerard Juliusson de Besche, jfr. Nils Sundquist, *De arkitektoniska miljöerna i Uppsala före och efter branden 1702,* Uppsala 1956, 9f.

[301] Således udførte blytækker Niels Pedersen 1672 reparation på »ded heye Speiir paa samme Woris Kircke Torren«, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[302] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk., jfr. endvidere *Odense bys historie* 5, 151.

[303] Arbejdet udførtes af tømrermester Langhoff, der fik 2 rdl. for et »nyt Fielle (d.e. brædde) gulv i Thaarn-Vægter Gangen« og 5 rdl. for opbygningen og indretningen af det nye kammer. Det fremgår af en gulvfornyelse 1840 uden om vægterkammeret, at dette optog 36 kvadratalen (ca. 14 kvadratmeter) af mellemstokværkets samlede areal på ca. 56 kvadratmeter, jfr. LaFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

[304] NM. *Det særlige Kirkesyns prot.*

[305] I skrivelse af 18. maj til Kultusministeriet gjorde Høyen på Synets vegne indsigelse mod licitationsbestemmelserne, som man fandt gik videre end den ved sidste syn aftalte tømmerreparation og ydermere navnlig var i modstrid med Heroldts tanker om et nyt spir i henhold til det netop udarbejdede restaureringsprojekt. Kirkeinspektionen afviste kritikken i sit svar af 13. juni; men iflg. skrivelse af 8.juli lykkedes det Høyen og hans kolleger at overtale Kirkeinspektionen til at udsætte reparationen på spiret, indtil mulighederne for at følge Herholdts projekt var undersøgt, jfr. RA. *Kirke- og Undervisningsministeriet.* 1. kontor. Akter vedr. restaurationen.

[306] Herholdt skrev til Kirkeinspektionen 31. maj 1864 og eftersendte sit forslag, dateret 8. juni, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne sager.

[307] Synet ansøgte 29.juli 1864 ministeriet om en bevilling til spiret. De samlede udgifter kalkuleredes til 12.000 rdl., hvoraf kommunen ville bidrage med en tredjedel. Kirkeinspektionen meddelte imidlertid 8. sept. Stiftsøvrigheden, at man på grund af gæld til det nye orgel ikke ønskede at låne de resterende 8.000 rdl., som ministeriet havde afslået at bevilge, jfr. RA. *Kirke- og Undervisningsministeriet.* 1. kontor. Akter vedr. restaurationen.

[308] 21. juni 1865 blev fløjstangen nedtaget og kunne atter opsættes 12. aug., efter at spirets tømmer var udbedret. Arbejdet udførtes af tømrermester A. Berthelsen, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; endvidere *Lauritsen* 22.

KONSISTORIUM

[309] I slutningen af biskop Niels Jespersens Synodalia 1586 hedder det således: »Paa det sidste gaff Dnus. Episcopus tillkiende, att then gode Mand welbyrdig Niells Kaas ... haffuer giffuet all Klerkeryed i Fyen et smuckt oc beqvemmeligt Hus hos St. Knudtz Kiercke till it Almindeligt Consistorium«, jfr. *Bloch* I, 46.

[310] Jfr. R. J. F. Henrichsen, *Bidrag til Odense Cathedralskoles Historie* (1. Hefte. Om de til skolen hørende bygninger), Odense 1846, 38-46; *Odense Katedralskoles Historie* 74f., 145.

[311] Udgravningen 1966 i Stiftsbibliotekets kælder, som fortsat er tilgængelig, viste, at klosterfløjens sydende bl.a. havde rummet et lokale med fire hvælv omkring fritstående rundpille, jfr. fig.23. Ved udgravningen fremkom endvidere et stort materiale af formsten, som nu findes på Møntergården, Odense.

[312] K. C. Holm, »Nyt liv i gamle bygninger«, *FySt-bog* 1978, 7-14; kopi af istandsættelsesforslaget, dateret april 1977, beror i LAFyn. *Menigheds, ark.* Sager bygningen vedr. Om de forskellige biblioteker i den gamle klosterfløj, jfr. Torben Nielsen, red., *Odenses bibliotekshistorie,* Odense 1990.

[313] Hver sognepræst i stiftet skulle yde 8 skilling dansk og hver provst 1 mk., jfr. *Bloch* I, 46.

[314] Det er ikke ganske klart, hvorledes man skal tolke oplysningen om, at Anders tømmermand 1621 udførte spær (med bukkehoveder og lægter) for den murede gavl mellem kirken og klosteret. I september følgende år anfører regnskabet udgift til Anders Christoffersen, der kørte sand og ler til opmuring af gavlen, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[315] *Odense Katedralskoles Historie* 75.

[316] RA. *DaKanc.* B 160. Indlæg til registranterne. Gymnasiet og skolen.

[317] »2. november 1637. Vi begyndte at nedrive murene omkring gymnasiet«, jfr. Anne Riising og Mo-

gens Seidelin, udg., *Biskop Hans Mikkelsens dagbøger 1626-41,* Odense 1991.

[318] I november fik snedkeren betaling for at slå nogle brædder for hullet til konsistoriet, indtil døren blev færdig, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk; endvidere Damgaard, *»Restaurationen«* 125.

[319] Damgaard, *»Restaurationen«* 124.

[320] *KancBrevb.* (6. dec.).

[321] *Hinrichsen* (note 310) 41.

[322] 6. apr. 1721 fik murermester Jens Petersen betaling for at hugge otte huller til de fire nye bjælker, som allerede omtaltes 1719, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[323] I kongebrevet af 6. dec. 1630, som tildelte Gymnasiet retten til en have, bevilgedes tillige »den øverste del af det hus, i hvilket Gymnasiets auditorium er, sønden for S. Knuds kirke og indtil andre S. Knuds huse og kloster begynder«, jfr. *KancBrevb.*

[324] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. - Den gamle altertavle (s. 548) var blevet fjernet 10. marts, og det fremgår af sammenhængen, at den må have været ophængt på væggen i søndre sideskibs 3. fag, hvor den tilmurede overdør endnu tydeligt giver sig til kende.

[325] Allerede 1754 fik tømrermester Truels Lund betaling for det nye gipsloft, mens regningen fra murermester Groemann vedr. konsistoriets nye gulv »mellem tre døre« er dateret 13. sept. 1758, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[326] Regningen fra Truels Lund (se note 325) anfører tillige opsætning af et bræddeskillerum og indsættelsen af et tagvindue.

[327] Regning af 6. febr. 1756 nævner »indsættelsen af to vinduesrammer i den lille kvist over konsistorium«, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[328] Således nævnes konsistorieloftet som opbevaringssted for adskillige kasserede genstande i inventarium af 15. marts 1758, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[329] Ved provstesyn 1821 gentoges atter ønsket om, at havetrappen burde lægges af sten i stedet for den gamle af brædder, som er rådden, jfr. LAFyn. *Provsteark.* Synsforretn.

[330] LAFyn. *ProvsteArk.* Synsforretn.

[331] LAFyn. *Menigheds.ark.* Sager bygningen vedr.

[332] Ved embedet. *Div. afsluttede sager.*

VALKENDORFS KAPEL

[333] Kontrakten er gengivet af Damgaard *(»Capeller«* 160f.), der bringer en redegørelse for kapellets historie.

[334] I kontrakten var grundarealet opgivet som 7 alen i bredden og 10 mod nord (ca. 4,4 x 6,3 m), hvilket omtrent svarer til afstanden mellem støttepillerne og herfra til gavlen. Ved at tillægge yderligere 4 alen i bredden (6,9m) opnåede man det nødvendige areal, når kapellets sidemur skulle bygges i forlængelse af støttepillerne. Betalingen for det supplerende areal er først indført november 1634, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp. ark.* Rgsk.; endvidere Damgaard, *»Capeller«* 163.

[335] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. Gavebrevet er aftrykt hos Damgaard *(»Capeller«* 164), der har berigtiget fejlen i *HofmFund* V, 124, hvor datoen er angivet som 1665.

[336] RA. *DaKanc.* Fynske og smålandske registre. S. 676, sag 41.

[337] Damgaard, *»Capeller«* 173.

[338] Jfr. Damgaard, *»Capeller«* og *»Restaurationen«* 120f.

[339] jfr. *Lauritsen* 16.

[340] At Vittinghofs gravmæle blev opstillet foran kapellets nordvæg, hvis vindue herved blændedes, fremgår såvel af *Mumme* 294 og *Lauritsen* 16 som af et ældre fotografi, gengivet hos Finn Grandt-Nielsen, *Odense i fotografiets barndom,* Odense 1979, 72.

[341] Sml. eksempelvis vinduerne i Frederiksborg slotskirke *(DK Frborg* 1701) eller Christian IV's gravkapel i Roskilde *(DK KbhAmt* 1510).

[342] Gravkælderens vinduer nævnes 1717, da kirken betalte reparation af vinduer og jerngitterværk nedenfor vinduerne i Vittinghofs kapel, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[343] Før kirkens hovedrestaurering 1868-75 og kryptens genskabelse var den oprindelige nedgang bevaret, omend døren til trappeskakten var blokeret af stolestader, jfr. *Mumme* 301; Damgaard, *»Capeller«* 172.

[344] Iflg. Damgaard *(»Capeller«* 173) var der brudt en dør igennem kirkens mur i højde med det øverste pulpitur »for at skaffe indgang til rummet oven over kapellets hvælving«. At åbningen da længe, formentlig siden kirkens modernisering i 1750'erne, havde fungeret som loftsdør, fremgår også af kirkens inventarium, som i 1800 opregner nøgler til Vittinghofs begravelse og til hvælvingen derover, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[345] Iflg. provstesynet 1833 var bræddeloftet over Valkendorfs begravelse brøstfældigt, jfr. LAFyn. *Provsteark.* Synsforretn.

[346] Hovedmonumentet er naturligvis kongens kapel i Roskilde (1613f.), som overgår alt andet *(DK KbhAmt* 1505f.). Både her i og Kristiansstads Trefoldighedskirke (1618-26) bemærker man i øvrigt brugen af kerubhoveder på hvælvkonsoller (Matheus Lundborg, *Heliga Trefaldighetskyrkan i Kristianstad,* Kristianstad 1928, fig. 42, 45, 46). Blandt beslægtede adelskapeller kan nævnes Elisabeth Rosensparres ved Radsted kirke på Lolland fra 1616. *(DK Maribo* 986).

[347] Jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. samt *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. En af de omtalte to blikvandrender er formentlig det samme »blikrør«, som udførtes af blikmager

Dendler 1807 og opsattes af klejnsmed Rasmus Nielsen, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Dette stemmer godt med ældre afbildninger (fig. 20, 222), som viser vandspyerne understøttet af smedede jernbøjler.

[348] Ved embedet. *Kirkeprot.*

[349] Ved embedet. *Kirkeprot.* og *Div. afsluttede sager.*

†VÅBENHUSE M.V.

[350] Den »røde kirkedør mod koret«, hvortil Steffen murermester forhøjede et trin 1623, kan være identisk med den nordøstre indgang, men refererer snarere til en dør mellem kor og nordre sideskib, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[351] 1789-90 betaltes for brolægning uden for »de to små våbenhusdøre«, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[352] 1829 blev der lagt nyt blytag over »den mindre kirkedør i nord«, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

[353] Akkorden med Hännel er dateret 25. maj 1754, og regningen af 16. aug. fra de to stenhuggere meddeler bl.a., at »da bemelte Portal blef opsatt, været fra først til sidst een af os nærværende for at passe Styckerne sammen«, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[354] Uanset at restaureringen af kirkens nordvesthjørne udførtes 1868, blev våbenhuset muligvis først nedrevet 1872.

[355] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Begravelsesindtægter 1666-1781.

[356] *Uldall* (note 278) 221f.; endvidere *Pentz* (note 260) 232. Hertil kan føjes S.Olai kirke i Helsingør, jfr. *DK Frborg* 102.

[357] Salget af bøger i S. Knud i 1600'erne er undersøgt af Holger Rasmussen, *Bøger og bogbindere i Odense før 1694,* Odense 1959, 77-87. Det fremgår heraf, at »kræmmerne i templet«, som også omfattede en buntmager, muligvis ikke kun var begrænset til våbenhuset.

[358] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Kirkens regnskaber rummer på indtægtssiden regelmæssigt poster vedrørende betaling for bogførernes stade, som ikke altid er udtrykkeligt lokaliseret. Det gælder f.eks. Bertil bogbinder fra Lübeck, Jørgen bogfører og Jacob Sax fra København, der alle havde »liberi« i kirken 1639 i markedstiden.

[359] Den mest fyldige beskrivelse skyldes stiftsprovst Damgaard (*»Capeller«* 159f.).

[360] Jfr. indberetning af 17. maj 1993 ved Eskil Arentoft (Møntergården).

[361] Damgaard opfattede fejlagtigt strømskifterne som spor efter nedbrudte kamtakker, jfr. *»Capeller«* 160.

[362] Det var formentlig disse, som anførtes i regning fra malermester Wegener, dateret 19. febr. 1790. Her maledes en stor trævase med stenkulør og to mindre vaser repareredes; trævasen blev »indslået med sand, at den er til udseende som steen«(!), jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[363] Dette år købtes til den søndre kirkedør 1500 mursten, og Svend smed leverede et muranker til døren, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[364] Således nævnes 1700 en ligsten ved »den søndre kirkedør«, og atter 1714, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[365] Niels Pedersens regning fra 1791 anfører »ved det lille våbenhus på den søndre side som blyet var borttaget og gesimsen nedbrækket, samme igen at opmure og afpudse«. Det er uvist, hvorvidt en udgiftspost fra 1789, ligeledes til mureren, omhandlende nedbrydning og genopførelse af to våbenhusdøre, også refererer til den søndre indgangsdør, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[366] Iflg. biskop Engelstoft var den spidsbuede dobbeltarkade, som fremdroges 1872, tilmuret med gamle sten i munkeforbandt(!); i den vestlige åbning sporedes en lille dør (iflg. skitsetegning fladbuet), der var blændet med »moderne mur«, jfr. LAFyn. *Topografica, Odense* nr. 85. Biskop C. T. Engelstofts Collectanea.

[367] I en synsforretning 21. sept. 1750 vedr. påtænkte forandringer af pulpiturerne nævnes indsættelsen af et vindue i muren over det gamle kalkhus »som påtænkes fjernet«, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

TIDEN 1536-1748

[368] *Otonium* 24-25.

[369] Blandt eksempler på senere tilmuring af triforier kan nævnes Viborg domkirke (C. F. Holm, Heinrich Hansen m.fl., udg., *Danske Mindesmærker,* Kbh. 1869, 35, tvl. XXVIII).

[370] 1838 tilmuredes en del huller i østre gavl over hvælvingerne for at undgå træk, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr. ark.* Rgsk.

[371] RA. *DaKanc.* B 160. Indlæg til registre og tegneiser samt henlagte sager.

[372] Iflg. regnskabet »omlægtede han de tre tage med nye spær og bukkehoveder (d.e. skråbånd)«, jfr. LA Fyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[373] I sommeren 1631 forfærdigede Per snedker en tårndør til kirkegården, og samtidig fik Peder murermesters svend, Anders, betaling for at mure trappen i tårnet færdig, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[374] Jfr. Damgaard, *»Capeller«* 123. Den beskedne betaling - 2 dl. og 4 sk. - som Niels Høyenkarl modtog for sit arbejde i dagene 12.-17. april, tyder ikke på noget mere omfattende arbejde.

[375] Regnskabet rummer poster vedr. træ til stillads, ankerjern og endvidere »fire nye vinduer indsat i det store tilmurede vindue«, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[376] 19.juni 1721 kvitterede murermesteren for beløbets modtagelse, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

MODERNISERINGEN 1748-54

[377] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne sager; jfr. endvidere *Mumme* 19-29. 1750'ernes hovedrestaurering er endvidere mere indgående beskrevet af G. L. Wad, »Konge Frederik den Femtes Besøg i Odense 1748 og dets Følger«, *FyFort 4,* 134-75; Anne Riising i *Odense bys historie* 5, 149-56.

[378] Brevet fra biskop Ramus til borgmester og råd er dateret 6. juni, og 13. sept. pålagde Magistraten kirkeværgen at lade afholde et lovligt syn over omkostningerne ved den anbefalede forbedring og renovation, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne sager.

[379] De tre døre i nord og indgangen til kirken, dvs. den nordøstre samt våbenhuset med ydre og indre døre, tænktes ommuret med fladbuet stik, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[380] Malerne Christian Hviid og Rasmus Wolfs regning på stjernerne er fra 28. jan. 1750, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[381] Oprindelig regnede Neumann med at klare sig med fire svende, men ændrede dette til seks og antog endda yderligere et par efter sin ankomst. En af disse var antagelig broderen Christian Neumann. Herudover nævnes stenhuggerne Johan Martin Pulch, Johan Michael Eichel og Johan Georg Lener; endvidere Johannes Wolchmann og Anthon Moyses (Mosses), der var beskæftiget med opsætning af våbenhusportalen. Stenkløverarbejdet udførtes af Johan Gerstendorph og for billedhuggerarbejde i gips og sten modtog Carl Emanuel Schuppius betaling, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[382] Det fremgår ikke, hvem der har foreslået Neumann, som 16. dec. 1751 kvitterede for betaling vedr. pulpiturer i koret. En fortegnelse over diverse udgifter, signeret af Martfeldt 24. marts 1752, opregner korrespondance med Neumann, bl.a. forespørgsel om, hvorvidt han vil påtage sig opgaven, om hans betaling herfor, ankomsttidspunkt samt svarskrivelser, af hvilke én indeholdt skitse til korets brystværn, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[383] Jfr. *FyFort 4,* 164. 22. apr. 1752 fremsendte stiftamtmand Christian Rantzau til Magistratens orientering de Langes skrivelse om kirkens forestående reparation - omendskønt vedkommende håndværksmestre allerede havde sluttet akkord herom, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne sager.

[384] RA. *DaKanc.* Fynske og smålandske tegneiser.

[385] Jfr. LAFyn. *Bispeark.* Set. Knuds kirkes breve; samme. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne sager.
Reskriptet er aftrykt i *Mumme* 23-26.

[386] 11. juni 1752 lånte kirken 4.000 rdl. af Odense hospital og 11. dec. yderligere 1.000 rdl., hvortil kom indtægter i kirkens pengeblok, opstillet i Gråbrødre kirke, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[387] Magistratens og Stiftsøvrighedens skrivelser af hhv. 5. april og 19. maj efterfulgtes af den 6. juli meddelte tilladelse til landskollekten samt besked om, at Magistraten selv måtte udlåne de øjeblikkeligt fornødne 6.000 rdl., indtil pengene kom ind, jfr. RA. *DaKanc.* Fynske og smålandske tegneiser. Det fremgik, at kirkens gæld inden dette lån, som kollekten i øvrigt aldrig indfriede (jfr. *Odense bys historie* 5, 150), beløb sig til mindst 8.000 rdl.

[388] Digtet, som hverken bærer forfatternavn eller tidsangivelse, bortset fra en håndskrevet angivelse »d 20.julii 1754«, tryktes hos Per Wilhelm Brandt i Odense. Eksemplar i Lokalhistorisk bibliotek.

[389] *Odense bys historie* 5, 150f.

[390] Indicier herfor er bl.a. omtalen af en (forsvunden) tegning til korets brystværn, som fulgte med Neumanns accept af opgaven. Formen her svarer til balusterrækværkerne omkring fonten og på orgelpulpituret. At han var involveret i inventarets udformning viser tillige en notits af 16. dec. 1751 vedr. betaling for udhugninger i korarkaderne for at fa »vedbørlig plads« til pulpiturerne her, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[391] Om Neumanns virke i Flensborg, der foruden rene bygningsopgaver omfattede udkast til festdekorationer ved kongelige besøg og tegninger til den endnu bevarede brønd på Nordermarkt, se *Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt* (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, Nr. 17), Flensburg 1966, tegning fig. 38; Wilhelm Rust, *Das Flensburger Bauhandwerk von 1388 bis 1966* (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte E. V., nr. 18), Flensburg 1967; Hans Friedrich Schütt, »Vier Flensburger Baumeister und Bildhauer im 18. Jahrhundert«, *Nordelbingen* 37, Heide in Holstein 1968, 36-39. Neumanns virksomhed for Magistraten i Odense nævnes ikke i den her anførte litteratur.

[392] Knud Voss, *Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden,* Kbh. 1966, 306f.

[393] Tømrer Jens Nielsen leverede 1751 materiale til stilladset, »da den forandring skete ved buen paa den nordre side i kirken«, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[394] Iflg. regning af 26. marts 1752 leverede Truels Lund (lede)bue til karmen over døren til kapellet, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Der er muligvis tale om den regulering af arkaden til loftet, som fulgte med ændringen af pulpiturene.

[395] Blytækkeren August Friedrich Schilling skrev 4. okt. 1752 regning for at lægge gesimser over »den gamle og den lille nye tårndør«, mens arbejde på »den store gesims« på den blinde dør under det store tårn anføres i regning af 15. juni 1753, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[396] Der foreligger ikke specifikke regninger for kalkhusets nedrivning og indsættelsen af vinduet på dettes plads, der kun er omtalt som planlagt i en synsfor-

Fig. 281. Interiør, set mod vest. Litografi efter tegning af Niels Ringe 1840, jfr. fig. 295. - *Interior looking west. Litograph from drawing by Niels Ringe, cf. fig. 295.*

retning 21. sept. 1750, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[397] Regningen for forfærdigelsen af 11 store, udhuggede bogstaver i een sandsten er dateret 21. aug. 1752, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[398] Arbejdet er formentlig udført i 1752 og nævnes i glarmester Christian Junges regning af 30. nov., som anfører 7 »lugter« vinduer i nord, 5 + 1 i syd samt 1 i øst og 2 i vest foruden 4 til Valkendorfs kapel (»Fittenhofs begravelse«), jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Om betegnelsen »lugt«, »lucht« eller »lufft« for vinduesåbningen eller dets lukke, se *DK Ribe* 369.

[399] 1.maj 1756 afregnedes endeligt med blytækkeren August Schilling, der i årene 1753-56 havde modtaget 110, 40, 80 og 240 rdl., jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[400] Iflg. regn. af 4. jan 1754 havde Kurrelbaum leveret en række Flensborgsten, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

TIDEN 1756-1868

[401] *Mumme* 30; *Odense bys historie* 5, 158.

[402] Når dette beløb ikke er anført på mindetavlen fra 1804-05, som opregner ægteparrets velgerninger (jfr. s. 82, fig. 10 og s. 288), er det vel fordi det indgår i de 10.000 rdl. til »spir og tårn«, som anføres på nævnte tavle. Iflg. den ældre bygningstavle til minde om spirets genrejsning (s. 287) var den samlede pengegave hertil også »kun« på 8.000 rdl.

[403] I overslaget fra 1748 over domkirkens påtænkte modernisering nævnes det som pkt. 3 under tømrerarbejdet, at der behøves 9 vinduer på hver side af det høje tag (d.e. i alt 18). Formålet er at give blytækkerne lettere adgang til at syne taget og navnlig »at fa vindfang gennem de øverste til at conservere taget, at blyet ej så ofte som det sker skal af vinden vorde afløst«, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[404] *Mumme* 31; *Odense bys historie* 5, 158.

[405] *Mumme* 31. De forskellige håndværkerregninger med specifikation af arbejdernes omfang beror i LA Fyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

[406] Strækningen var på ca. 15 m's længde (24 alen), og man tækkede med zinkplader over en bræddeforskalling. Regningen for sidstnævnte arbejde, udført af tømrermester Langhoff, er dateret 7. maj 1828. Året efter indkom regning for fernisering af zinktaget, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

HOVEDRESTAURERINGEN 1868-75

[407] Kirkens restaurering er indgående beskrevet af stiftsprovst A. K. Damgaard, som var medlem af Kirkeinspektionen, jfr. Damgaard, *»Restaurationen«.* Den omtales endvidere fyldigt i *Lauritsen* 21-27.

[408] NM. *Det særlige Kirkesyns prot.* De efterfølgende referencer til en række synsforretninger i perioden 1862 til 1875 baserer sig på indførslerne i denne, hvortil én gang for alle henvises.

[409] Gnudtzmann udførte tre signerede og daterede blade (fig. 244-46), hvorpå er grundplan, sydfacade, østfacade og tværsnit; endvidere 6 blade med profiltegninger af piller, vinduer, kragbånd og ribber (Kunstakademiets Bibliotek). Når Herholdt udvalgte de ovennævnte opgaver, skyldes det, at han mente at man kunne benytte hans egne ældre opmålinger mht. vest- og nordfacaden samt længdesnittet mod syd. Tilsammen dannede dette materiale udgangspunkt for de tegninger, som Kirkeinspektionen præsenteredes for i 1864 (fig. 247-50).

[410] Jfr. Kirkeinspektionens skrivelse til Stiftsøvrigheden, vedlagt afbiskop Engelstoft i brev af 9. okt. 1862 til Kultusministeriet, jfr. RA. *Kirke- og Undervisningsministeriet.* 1. kontor. Akter vedr. restaurationen.

[411] RA. *Kirke- og Undervisningsministeriet.* 1. kontor. Akter vedr. restaurationen.

[412] RA. *Kirke- og Undervisningsministeriet.* 1. kontor. Akter vedr. restaurationen. Konceptet til skrivelsen beror på NM blandt Høyens papirer.

[413] Disse forbehold i Kirkeinspektionens erklæring skyldes utvivlsomt dets formand, stiftsprovst Damgaard, der gentog dem i indledningen til sin redegørelse for kirkens tilbygninger, et forsvar for bibeholdelsen af i det mindste Valkendorfs kapel og konsistoriet, som ikke er uden polemik mod »de Mænd, som synes at skulle faae en bestemmende Indflydelse paa Skt. Knuds Kirkebygnings Skjebne...«, jfr. Damgaard, *»Capelier«* 115f.

[414] Jfr. Damgaard, *»Restaurationen«* 114.

[415] Damgaard, *»Capeller«* 124f., 160f.

[416] Vedr. de økonomiske forhandlinger henvises til Damgaard, *»Restaurationen«* 112f.

[417] Kirkens murermester A. F. Andersen havde allerede 27. marts afgivet tilbud på underkirkens restaurering lydende på dette beløb, jfr. Damgaard, *»Restaurationen«* 133.

[418] Jfr. »Krypten i St. Knuds Kirke i Odense«, *Fyens Stiftstidende* 2.juli 1873. Artiklen blev senere trykt i *Berlingske Tidende* 28. aug. på initiativ af kirkens værge, Fr. Wilh. Hey, jfr. brev fra Carl Lendorf til Helms, dateret 5. aug. 1873 (NM. *Helms' papirer).*

[419] J. Lauritsen, *Odense og nærmeste Omegn i Billeder,* Odense 1874, 38f.; *Odense bys historie* 6, 176 og *samme* 7, 340f.

[420] *Lauritsen* 40, 17.

[421] LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Tegninger til trappen findes i Ebbe Lehn Petersens arkiv.

GULVE, VINDUER, TAGE M.V.

[422] Damgaard, *»Restaurationen«* 142; i tidsrummet juli til november 1873 fik tømrermester Berthelsen betaling for at »føre de store fliser i kirken ud...«, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

[423] Således fik murermester Christen Jensen 1690 betaling for at lægge nye sten i kirkegulvet: ved konsistoriedøren under mandsstolene og ved bispens stol, hvor en grav var nedsunken, samt mellem mandsstolene. Året efter lagde han fliser foran kordøren, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[424] Århus domkirkes vinduer fik ved istandsættelsen i 1770'erne også stavværkslignende smedejernsstel, hvortil bygmesteren Hans Næss' udkast er bevaret, jfr. *DK Århus* 309 (fig. 151).

[425] Ved synsforretningen 1.juli 1859 bemærkedes, at alle kirkens vinduer skulle fornyes, dog kun for blyets og glassets vedkommende, idet selve den gamle form ønskedes bibeholdt, jfr. LAFyn. *Provsteark.* Synsforretn.

[426] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Dok. vedr. kirkens grund, bygning og inventar.

[427] Omlægningen af hovedtagets blybeklædning udførtes af blytækker Michaelsen under tilsyn af kirkens arkitekt Ebbe Lehn Petersen, der mod menighedsrådets ønske om kobbertækning fastholdt traditionen for bly, jfr. LAFyn. *Menigheds.ark.* Sager bygningen vedr. og Ved embedet. Indgående og udgående breve. Fornyelsen af søndre sideskibs kobbertag gennemførtes 1978, og for det nordres vedkommende 1984 samtidig med taget over Valkendorfs kapel, jfr. endvidere LAFyn. *Menigheds.ark.* og Ved embedet. *Div. afsluttede sager.*

[428] Således fremsendte Plum 28. aug. 1819 nogle zinkplader til Kirkeinspektionen og anførte, at de gerne måtte opsættes i stedet for bly »dog at saadant skeer paa et afsides Sted paa Kirken«, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp. ark.* Indkomne sager.

[429] Iflg. regning (nr. 36) fra dette år blev zinktaget på søndre side nedbrudt og erstattet med bly. Zinken brugtes til våbenhuset, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

[430] 11. marts 1761 fik murermester Christoffer Povelsen betaling for en mindre tagreparation over konsistoriet, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[431] I 1760 opregnede man 1.362 stk. glaserede tagsten, hvoraf ca. 900 blev brugt til kirkens tag og resten bortsolgt ved auktion dette år, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp. ark.* Rgsk.

[432] Eksempelvis kan nævnes, at alle vinduessmige 1838 til dels blev ommuret og efterfølgende udspækket og hvidtet, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

[433] Dietrich Ellger u. Johanna Kolbe, *St. Marien zu Lübeck und seine Wandmalereien* (Arbeiten des Kunsthistorischen Instituts der Universität Kiel 2), Neumünster in Holstein 1951, 94f.; Dietrich Ellger, »Zum Thema Architektur und Farbe«, *Nordelbingen* 28-29, 1960, 278-83; *Hasse* (note 172) med afbildninger af Mariekirkens genskabte farveholdning; Gerd Baier, »Der Schweriner Dom und die Rekonstruktion der spätgotischen Architekturfassung«, *Mittelalterliche Backsteinarchitektur und bildende Kunst im Ostseeraum* (Ernst-Moritz-Arndt Universität Greifswald), Greifswald 1987, 136-41.

[434] Regnskabet nævner betaling for 18 grå »grillehoveder«(!) i den store gang og 42 små i de smalle gange, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[435] 1750 udførte malerne Christian Hviid og Rasmus Wolf efter akkord 150 stjerner, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp. ark.*

[436] Således eksempelvis i domkirkerne i Århus og Haderslev, jfr. *DK Århus* 337 og *SJyll* 117.

[437] 1825 leverede snedker Milo 150 stjerner til de store hvælv, og maler Krüger forgyldte 72 stk. 1853 repareredes 12 stjerner, de nedfaldne opsattes med kiler og de resterende eftersås, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr. ark.* Rgsk.

[438] NM. *Det særlige Kirkesyns prot.*

[439] LAFyn. *Menigheds.ark.* Rgsk. og Ved embedet. *Kirkeprot.*

[440] Damgaard, *»Restaurationen«* 142f. Stadsingeniøren modtog betaling for tilsyn med anlæg af såvel varmeapparater som gasledninger, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

[441] Iflg. bestemmelserne i de af Kirkeinspektionen trykte »Conditioner, hvorefter Reparationen paa St. Knuds Kirkespir udføres«, dateret 18. april 1864 samtidig med slaget ved Dybbøl(!), skulle kuglen, navnecifferet og korset bruges som det var, men fløjen nyfremstilles i gammel skikkelse. Sådan kan det imidlertid ikke være gået. Navnecifferet ændredes ved tilføjelse af Christian IX's monogram. Kobbersmedens regning fra juli 1865 anfører i øvrigt kun korset og navnecifferet samt reparation af kuglen, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

Chr. Knudsen omtales endvidere i sedler indlagt i kuglen, jfr. »Beretning om istandsættelse af vindfløj m.v. på S. Knuds kirkes spir 1926« (eksemplar bl.a. i Lokalhistorisk Bibliotek og NM.).

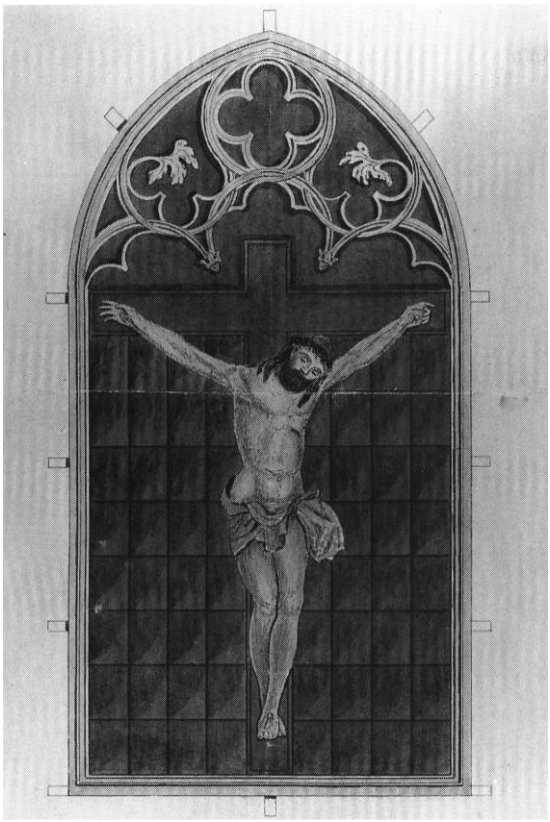
[442] Den 1926 foranstaltede beskrivelse af kuglens indhold (eksemplarer i Odense, Lokalhistorisk Bibliotek og i LAFyn. *Menighedsrådsark.*; endvidere i NM. Heri aftrykkes de fire biskoppelige vers, som da var forfattet tillige med listerne over øvrighedspersoner samt håndværkernavne. Jfr. endvidere *Mumme* 52f. og Christine Reimer, »Fra Domkirkespiret i Odense«, *Danske Studier,* Kbh. 1928, 168-72.

[443] *Thomas Kingo. Samlede skrifter,* udg. af Hans Brix, Paul Diderichsen, F.J.Billeskov Jansen I, Kbh. 1975, 274-75; tekstkommentar til *samme,* VI A, Kbh. 1965-74, 167f.

[444] Jfr. tryk i Odense, Lokalhistorisk Bibliotek.
[445] Om disse symboler i byens våben se Nils G. Bartholdy, »Sankt Knud Konge og Odense-liljen«, *Knuds-Bogen* 93-99.
[446] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.prot.
[447] LAFyn. *Odense byfogedarkiv.*

Fig. 282. Munkesten med indridset monstrans, indmuret på forsiden af Gisicobygningens 4. støttepille i nord, regnet fra vest (s. 203). HJ fot. 1992. - *Medieval brick with carved monstrance, built into the front of the 4th pillar on the north side of the Gisico building, counting from the west.*

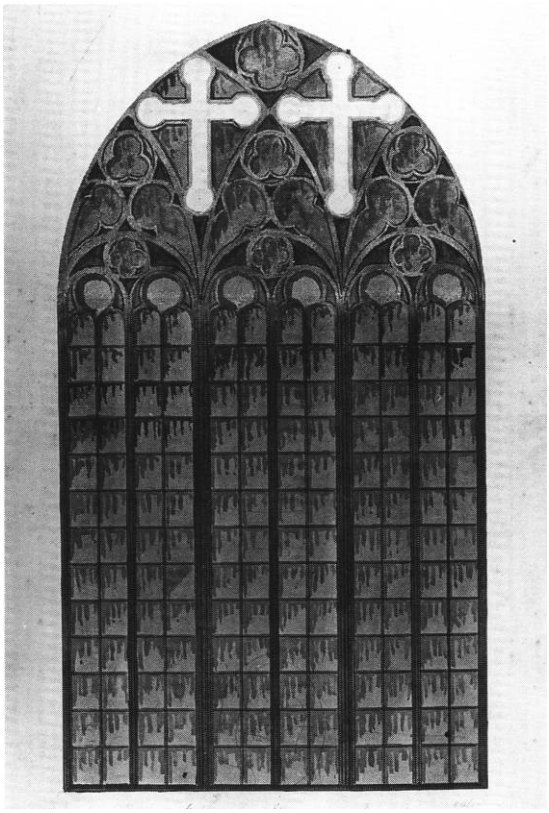
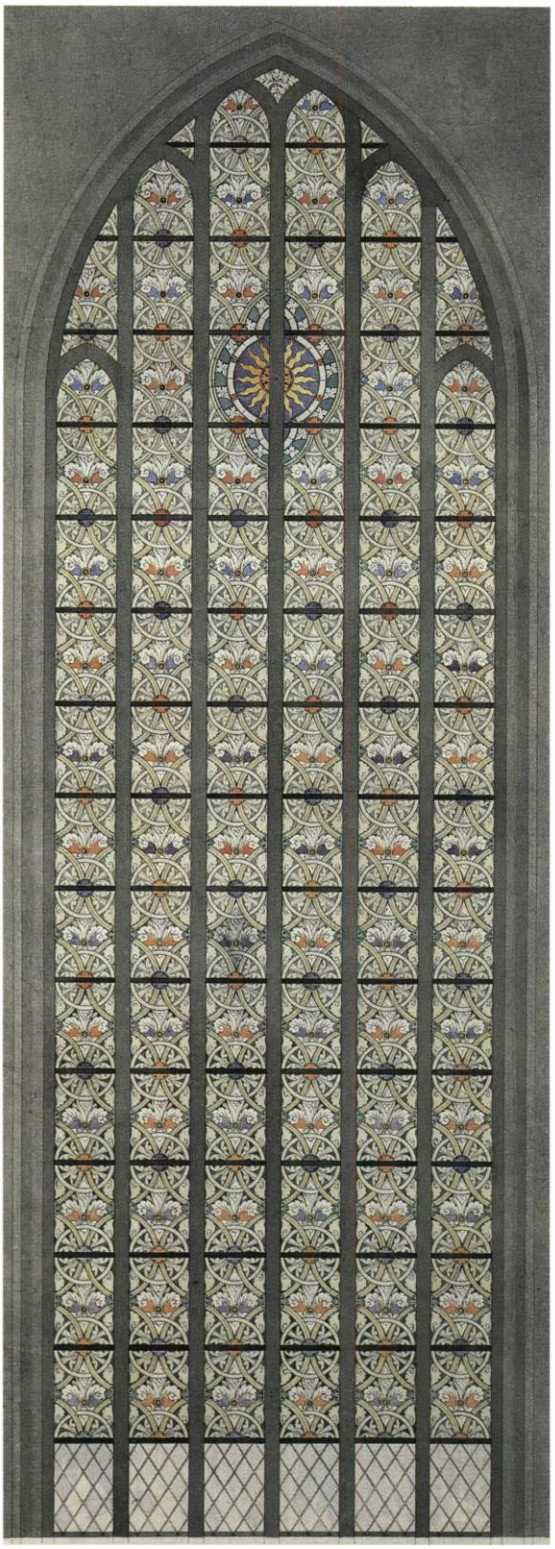

Fig. 283a-b. Udkast til glasmalerier, o. 1845 (s. 389). Landsarkivet for Fyn. 1:50. 283a. Udkast, signeret »Michelsen« (Peter Larsen Michelsen), med den korsfæstede Kristus. 283b. Usigneret udkast med kors. - *Designs for glass paintings, c. 1845. 283a. Design by "Michelsen" (Peter Larsen Michelsen), showing Christ on the Cross. 283b. Unsigned drawing, representing two crosses.*

GLASMALERIER

Ønsket om at pryde altervinduet med glasmaleri nævnes 1845 i et brev fra biskop Fenger til stiftsprovsten.[1] Biskoppen, der tænkte sig vinduet finansieret gennem bidrag fra guvernøren og fra private, skitserede selv et forslag, hvis centrale motiv var et kors. En række farvelagte udkast (fig. 283a-b), bevaret på Landsarkivet, må ses i lyset af denne plan, som imidlertid ikke blev virkeliggjort. Et af disse udkast (fig. 283a) er signeret »Michelsen« for arkitekt Peter Larsen Michelsen, der arbejdede som konduktør for hofbygmester Jørgen Hansen Koch ved opførelsen af Katedralskolen og ved slottets restaurering.[2] 1850, da smeden og glarmesteren leverede et nyt vindue over alteret, må planerne om glasmaleri være skrinlagte.[3]

Efter kirkens hovedrestaurering og opstillingen af Claus Bergs højaltertavle blev planerne genoplivet, takket være en donation fra borgmester Johan George Christopher Frederik Koch. Opgaven blev overdraget til kirkens arkitekt, Vilh. Petersen, der tegnede en række udkast (fig. 284a-b), som varierer den 1889 opsatte glasrude. Det var giverens ønske, at ruden skulle omfatte »en rose, sol, due eller lignende«.[4] Arkitekten udelod dog dette indslag til fordel for franske liljer, hentydende til Odenseliljen, og Jesumonogrammer, alt indsat i en dekorativ opbygning, som hentede motiver fra senromansk kunst.[5] Farveskalaen omfatter forskellige nuancer, hovedsagelig i gult, okker, rødt, blåt, lilla og grønt. Således står den dominerende lilje i gylden okkerfarve på mørk

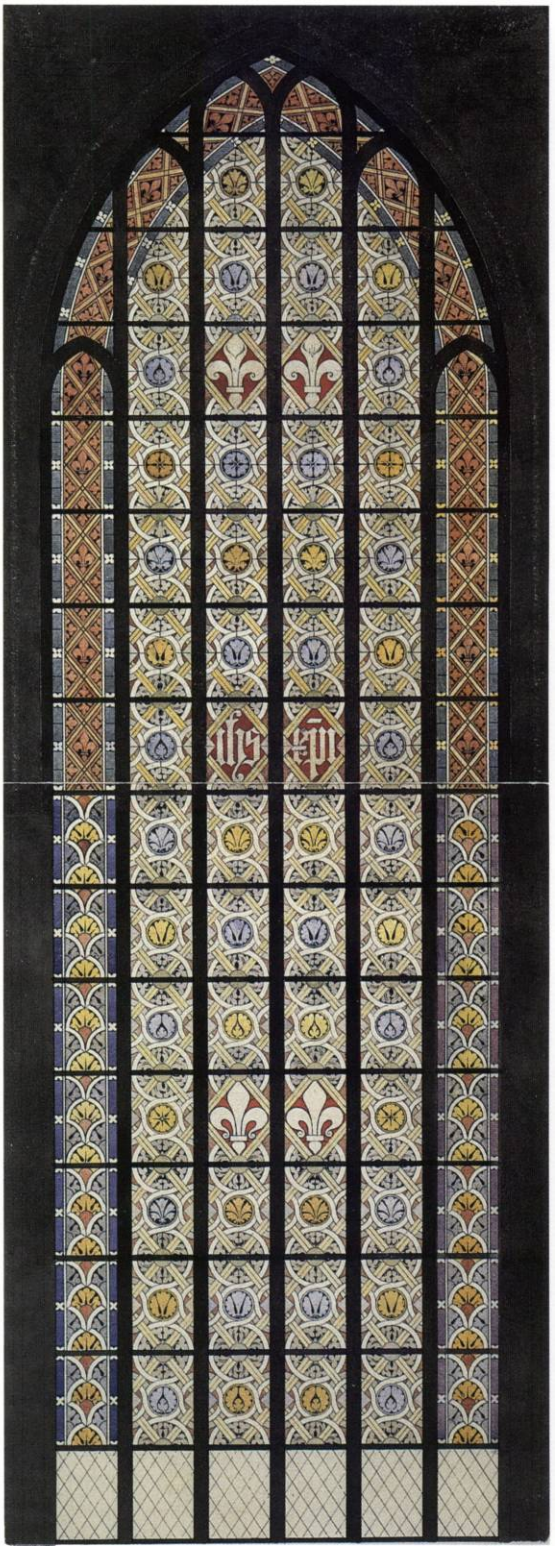

Fig. 284a-b. Udkast til altervinduets glasmaleri, udført o. 1889 af Vilh. Petersen (s. 389f.). 1:50. Ebbe Lehn Petersens arkiv. - *Designs for glass painting in the window behind the altar.*

grund, mens Jesumonogrammerne er tegnet med hvid fraktur på rød baggrund.

Efter opsætningen af det nye altervindue var der planer om at gå videre og udstyre samtlige vinduer med farvede glasruder; men tanken vandt ikke gehør, hverken hos arkitekten eller medlemmerne af Det særlige Kirkesyn.[6] 1901 tilbød et medlem af menigheden at skænke glasmalerier til vestfrontens sidevinduer. Kirkesynets medlemmer ønskede dog først at få tegninger hertil forelagt, og ved mødet 1903 blev sagen stillet i bero.[7]

KALKMALERIER

Kirken står siden 1914 med hvidkalkede vægge og er således helt berøvet de malerier, som tidligere smykkede vægge og hvælv; en nyere kalkmalet indskrift er alene om at repræsentere denne tradition. Fragmenter af den middelalderlige udsmykning kendes kun gennem en række tegninger, til dels farvelagte, som udførtes i forbindelse med restaureringen af kirkens indre 1872-74,[8] mens de eftermiddelalderlige kalkmalerier, hovedsagelig af dekorativ natur, navnlig er bevidnet gennem regnskabsoplysninger; dog er en enkelt af disse dokumenteret på ældre gengivelser af kirkerummet, ligesom den kalkmalede rumudsmykning fra 1873-74 ses på ældre fotografier.

1875. Efter forslag af Herholdt maledes på kryptens sydvæg navnene på de hirdmænd, som var faldet sammen med Knud den Hellige.[9] Tegningen skyldtes J. Magnus Petersen, der havde restaureret helgenskrinene (se inventar), mens arbejdet udførtes af August Behrends.[3] 1900 foretoges en mindre ændring af indskriften som følge af indmuring af mindesten for kongens broder, Benedikt (se inventar).[10] Teksten, der står med okkergule majuskler, lyder som følger:

»Med kong Knud dræbtes hans Broder Benedikt og sytten af Kongens Mænd nemlig/ Asmund, Blakke, Sven, Agge, Thurgot, Bernhard, Gudmar, Eskil, Toke, Palne, Atte/ Sune, Rosten, Mile, Radulf, Thurgot, Virip/ Som det timedes dem at lide Døden for deres Konge og Herre, saa bør deres Minne ogsaa ihukommes med hans.«

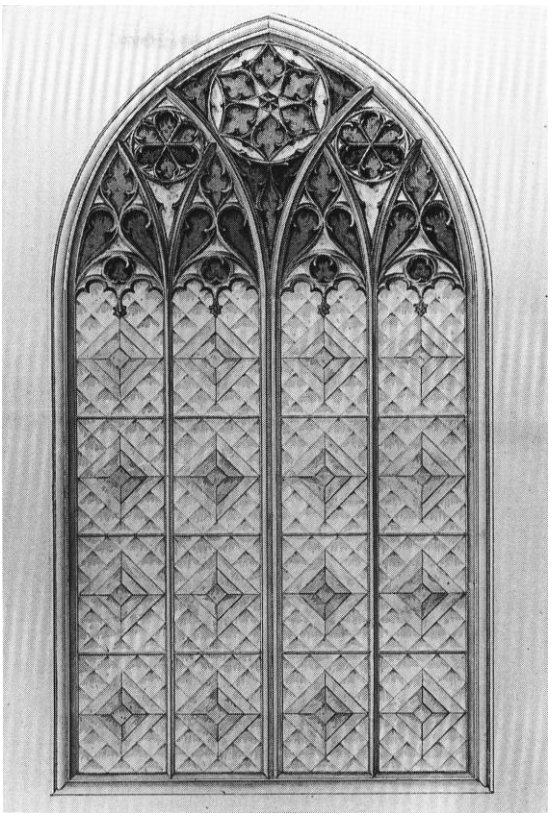

Fig. 285. Udkast til altervinduets glasmaleri, o. 1845 (s. 389). 1:50. Usigneret og udateret tegning i Landsarkivet for Fyn. - *Drawing for glass painting in the window behind the altar.*

†KALKMALERIER

1) O. 1325. Af Gisicobygningens indre udmaling må adskillige levn antagelig være fremkommet under hovedrestaureringen 1872f.; men alene rester af en dekorativ udsmykning på to af hvælvene i *nordre sideskib* er dokumenteret.[11] Det var en ren arkitektonisk udsmykning med planteornamentik i ribbekryds og ved buetoppe, foruden fremhævelse af ribber og vægbuer. En tegning (fig. 286) af udsmykningen på et af nordre sideskibs fem hvælvfag - formentlig det andet eller fjerde fra vest - viser dispositionen: I toppen en stor roset, sammensat af fire ens hjertepalmetter med liljefyld og ved gjord-og vægbuernes top en fembladet rose - ornamenter, som begge desuden er registreret af August

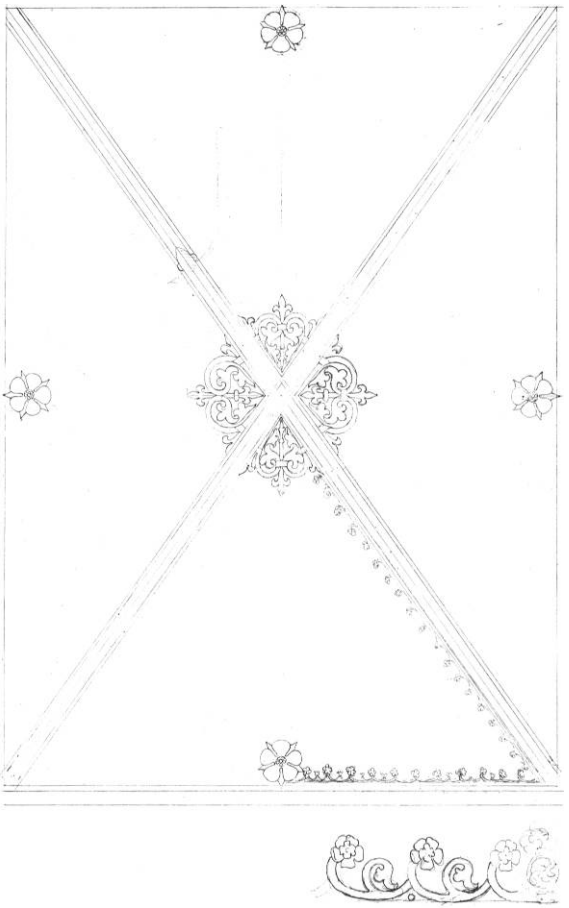

Fig. 286. †Kalkmalet udsmykning, o. 1325, af hvælvfag i Gisicobygningens nordre sideskib (s. 391). Tegning, muligvis af August Behrends 1873. - †*Wall-painting, c. 1325 in one of the five vaults in the north aisle og the Gisico building. Drawing presumably by August Behrends 1873.*

Behrends i sand størrelse og med farver (fig. 291). På den usignerede helhedstegning, der muligvis skal opfattes som forarbejde til en påtænkt rekonstruktion af kalkmaleriudsmykningen (se ndf.) er endvidere langs en ribbe og gjordbue skitseret en leddelt ranke med rosetter, som enten er sekundær eller endog muligvis en tilføjelse fra tegnerens side. Den harmonerer ikke med den øvrige udsmykning og er heller ikke aftegnet på de ovennævnte »kalker«.

På det *tredje hvælv fra vest* fandtes også en toproset, hvis udformning dog afveg fra den netop beskrevne, ligesom der over buetoppene var malet en svulmende fransk lilje (fig. 270) i stedet for rosen. Disse ornamenter registreredes også af Vilh. Petersen.[11]

Hovedfarverne var kobbergrøn og teglrød, benyttet til liljer, roser og hvælvbuer. I den ikke lokaliserede toproset var denne toklang suppleret med brunrød mønjefarve samt okker i en gullig og grålig nuance.

Arkitektoniske hvælvudsmykninger af denne karakter, navnlig kendetegnet ved den hjerteformede toproset er velkendte fra slutningen af 1200'erne og benyttedes op gennem det følgende århundrede.[12] Enkeltdele som liljen og rosen, antagelig symboler på Marias og Kristi lidelse,[13] hører også til tidens velkendte repertoire, som det bl.a. ses af den kalkmalede udsmykning i f. eks. Lübecks Mariekirke og domkirken i Slesvig.[14]

Det er uvist, om de beskrevne hvælvdekorationer har været begrænset til nordre sideskib, eller om de har været del af en samlet udsmykning af Gisicobygningens hvælv. Den usystematiske registrering af malerisporene tillader således ingen slutninger vedrørende hvælvenes indbyrdes kronologi. Den omstændighed, at Hilkers altomfattende udsmykning af kirkens hvælv tog udgangspunkt i fund, som er registreret på kapperne i Gisicobygningens nordre sideskib, er uden betydning i så henseende.

2) O. 1425. På midtskibets to østligste hvælv, dvs. i højkoret, fandtes levn af en udmaling, som tilsyneladende kun havde omfattet disse hvælv og således ud fra bygningshistorien (s. 259) må antages at være ældre end mellempartiet og indbygningen af de næstfølgende tre midtskibshvælv. Malerirester kendes gennem to farvelagte tegninger (fig. 287-88), som August Behrends udførte 1873. Heraf fremgår, at *korets østligste hvælvkappe* rummede en fremstilling af Kristus, flankeret af Kristoforus (nord) og S. Jørgen (syd). I nordkappen var malet S. Dorothea og i sydkappen en stående biskop uden (bevaret) glorie. Endelig registreredes i vestkappen af nordøstre stjernespids et Kristushoved med korsglorie og tornekrans (gengivet som perlekrans), antagelig det afladsgivende Veronikabillede, som i Norden navnlig dyrkedes af birgittinerne.[15]

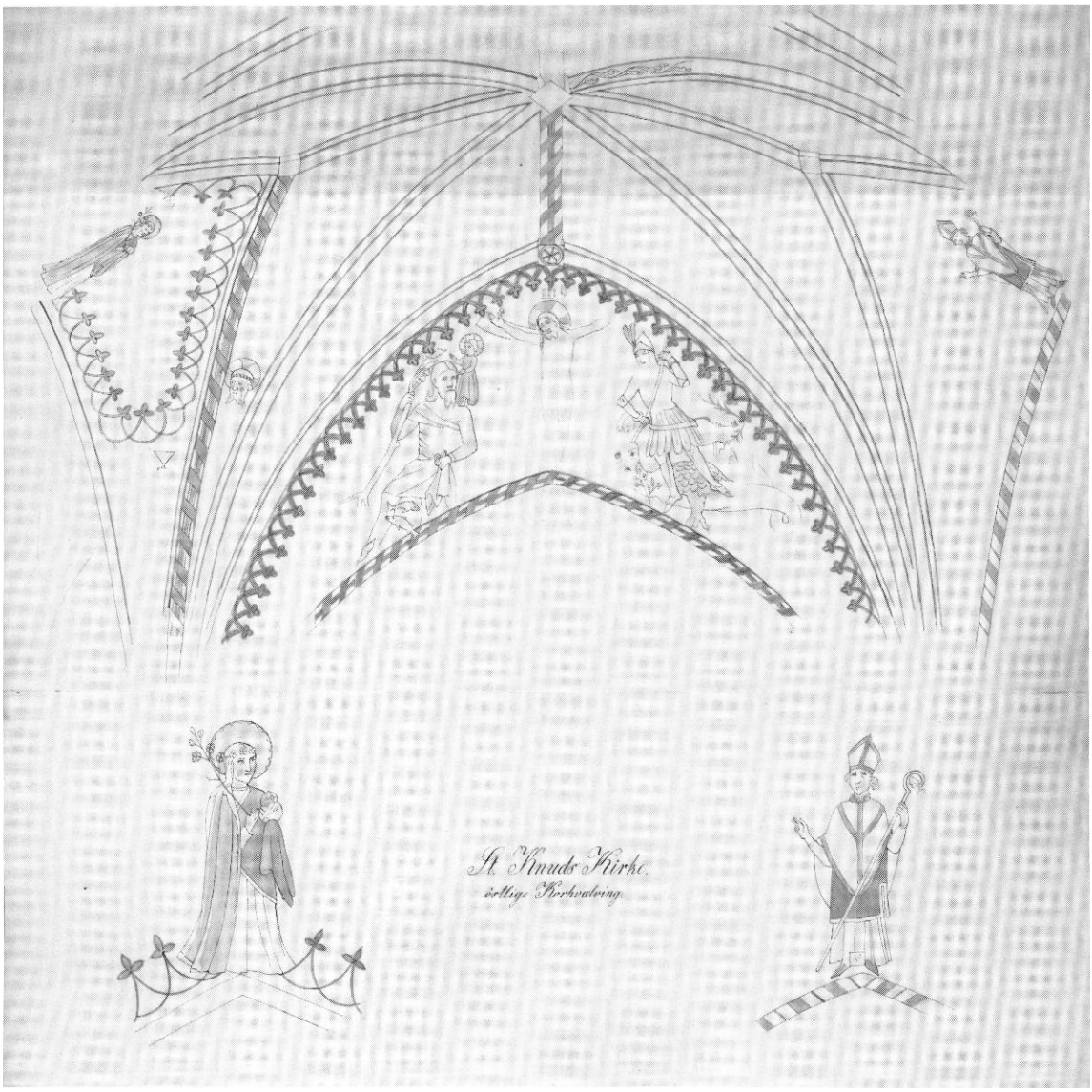

Fig. 287. †Kalkmalet udsmykning, o. 1425 i korets østligste hvælv (s. 392). Tegning af August Behrends 1873. - *†Wall-painting, c. 1425 in the easternmost vault of the chancel. Drawing by August Behrends 1873.*

Af østkappens billeder var kun bevaret øvre halvdel af den korsfæstede Kristus med »[i]nri« på minuskelskriftbåndet, mens de to flankerende figurer og navnlig Kristoforus var omtrent intakte. Begge var fremstillet uden glorie i modsætning til S. Dorothea, hvis kurv i den andægtigt tilhyllede hånd tegneren har misforstået.

Det fremgår endvidere, at ribberne var prydet af båndomslynget stav på undersiden, mens de tilgrænsende lodrette sider havde bølgeranke. På søndre skjoldbue registreredes en tovsnoning, mens den østre havde samme karakteristiske ornament som ribbernes underside. På undersiden af en slutsten var malet en passerroset. I kapperne var ribbesømmene markeret med friser af krydsende rundbuer med liljeornament ved buefødderne, og i østkappen var endvidere skitseret rester af rankeslyng.

Af hovedmotiver i *korets 2. fag* (fig. 288) gen-

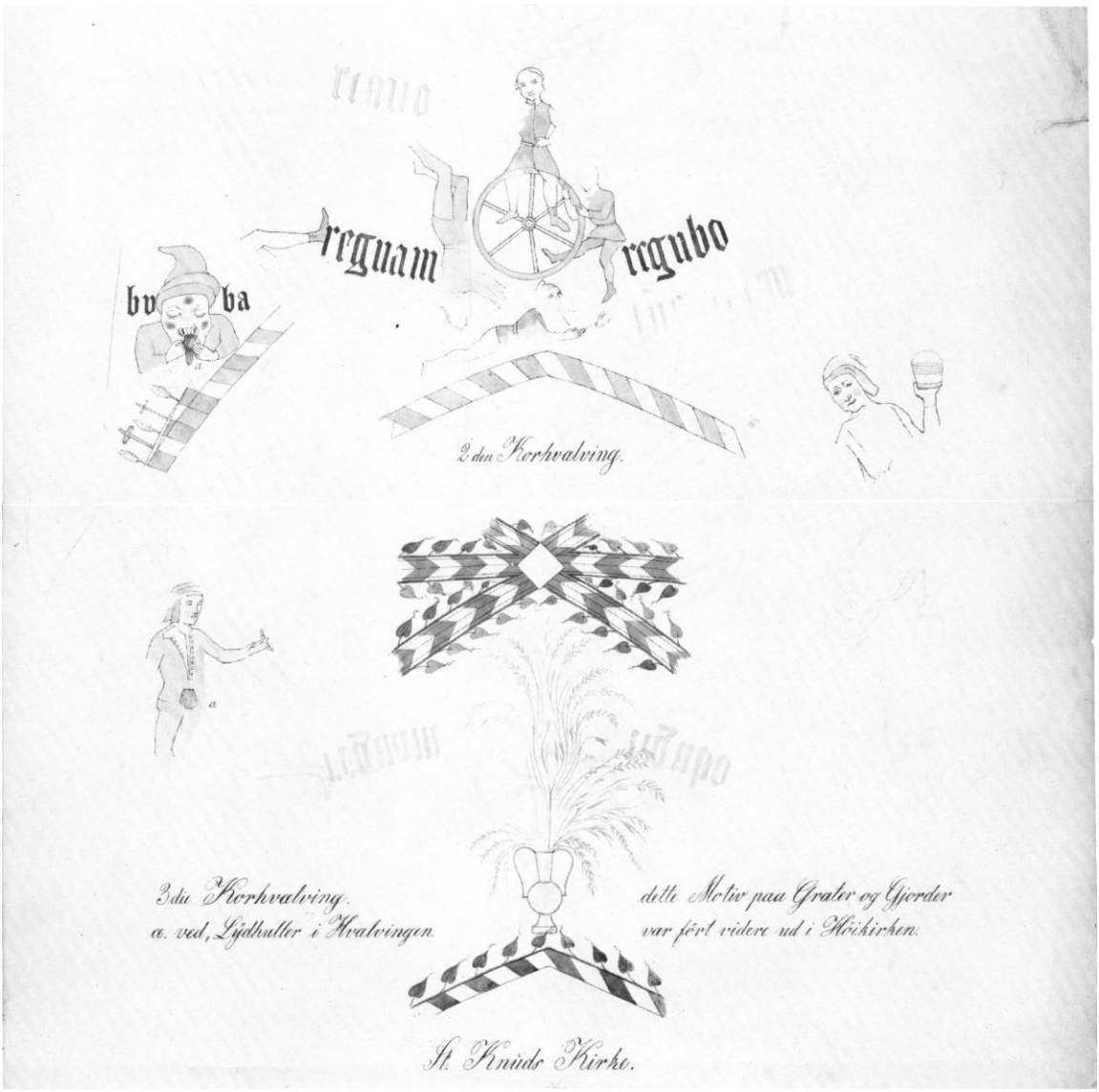

Fig. 288. †Kalkmalerier, o. 1425 og o. 1475 i korets 2. og 3. hvælvfag (s. 393-95). Tegning af August Behrends 1873. - *†Wall-paintings, c. 1425- and 1475 in the 2nd and 3rd vault of the chancel. Drawing by August Behrends 1873.*

gav Behrends kun Lykkehjulet, der måske har været malet i vestkappen og i så fald kunne fange blikket hos den, som forlod koret. Fremstillingen, hvis hovedtræk var bevaret, er påfaldende ved, at ingen af de fire personer øjensynlig havde båret krone, ligesom det er atypisk, at hjulet drejede mod solen. Derimod var de delvis bevarede minuskelindskrifter i overensstemmelse med konventionerne. Således læstes »regn(a)bo« (jeg vil regere) ud for den opadstigende, »regno« (jeg regerer) ved topfiguren, og »regnaui« (jeg har regeret) ved den nedstyrtende, mens forklaringen til den under hjulet liggende mand (med frygisk(?) hue) syntes antydet: »su[m sine regno]« (jeg har mistet herredømmet). Billedet var malet over en hvælv-

bue med tovsnoning, der adskilte sig fra ornamentikken i østhvælvet og muligvis var en sekundær tilsætning, udført efter indbygningen af mellempartiets hvælv.

Behrends tegnede endvidere to figurer, som var malet omkring spygat i hvælvsviklerne, og en tredje har antagelig haft samme placering. Placeringen af disse svikkelbilleder er ikke entydig; men det moraliserende indhold og navnlig stilen gør det naturligt at henregne dem til 2. fags udsmykning.[16] Den mest velbevarede af disse karakteristiske, grotesk-obskøne figurer viste overkroppen af en mandsperson (med narrehue(?) og tre pletter i ansigtet), der med hænderne spærrede munden, d.e. spygattet(?), op og rakte tunge. En minuskelindskrift omkring hovedet læstes som »buba«.[17] - Under figuren fandtes kors(?) afvekslende med kvaste eller ris(?). Hverken identifikation, tolkning eller tidsfæsteise heraf er sikker. - Den anden figur var vist stående, iført karakteristisk hovedklædning og en moderigtig, opknappet jakke; med venstre udstrakte arm holdt han en genstand, hvoraf dog kun udsnit af den cirkelformede del var bevaret. Endelig skitserede Behrends ansigtet og overkroppen af en tredje figur, der i sin hævede venstre hånd holdt et kar. Muligvis repræsenterede disse figurer dødssynder såsom frådseri (»gula«), vellyst (»luxuria«) etc. og fungerede således som en kommentar til Lykkehjulets moralitet.

Farverne i korets to østhvælv angaves som mønjerød, okkergul og blågrå.

3) O .1475. På *korets 3.fag* (fig. 288), som tidligst synes tilkommet i 1460'erne i forbindelse med mellembygningens opførelse (s. 274) afdækkedes yderligere malerispor, hovedsagelig rent ornamentale. Således var ribberne fremhævet med sparrer, der langs kappesømmene flankeredes af hjerteblomster med slyngtråde; vægbuerne derimod havde blot en tovsnoning.

Foruden denne hvælvornamentik angav Behrends en vase med kornaks, som prydede kappen over en hvælvbue. Der er endvidere fra Hilkers hånd bevaret en skitse (fig. 289), som viser, at hvælvdekorationen foruden den nævnte ribbeornamentik omfattede en spygatmaske, der i

Fig. 289. †Kalkmaleri, o. 1475 i korets 3. hvælvfag (s. 395). Tegning af Georg Hilker. Kunstakademiets Bibliotek. - †*Wall-painting, c. 1475 in the 3rd vault of the chancel. Drawing by Georg Hilker.*

sin stil adskilte sig fra de ovennævnte svikkelbilleder. - Farverne var blågrå og okker.

Denne hvælvornamentik var udstrakt til midtskibets vestligere fag, uden at det dog fremgår, hvorvidt den var begrænset til mellempartiet eller videreført i Gisicobygningen.[18]

EFTERMIDDELALDERLIGE †KALKMALERIER

Som afslutning på kirkens restaurering i 1580'erne stiftedes en tradition for at mindes landskirkens overhoved og dennes gemalinde ved at lade kongeparrets kronede monogrammer (samt året for regeringstiltrædeisen) male på korets vægge. Traditionen indledtes med ophængning af våbentavler for Frederik II og dronning Sophie (se inventar), hvorefter fulgte det kalkmalede monogram for sønnen, Christian IV, den eneste regent, som ikke lod sin dronnings navnetræk opsætte. 1826 blev de kongelige monogrammer overført til blikskjolde (se inventar) på nær Christian IV's,

der stod fremme indtil hovedrestaureringen 1868-75 (sml. fig. 237). Der er ikke bevaret oplysninger om de ældste kongemonogrammers tilblivelse, men det fremgår af regnskaberne fra de efterfølgende århundreder, at disse våben lejlighedsvis blev fornyet, gerne i forbindelse med tilføjelse af et nyt kongemonogram.

4) 1588(?). Christian IV's kronede monogram i kartouche over »1588«, malet ved altervinduets top (sml. fig. 237). 5) O. 1620. Gevert maler, formentlig den Gevert Hansen, der 1611/12 modtog borgerskab i Odense,[19] fik 1.juli 1620 betaling for at male fire løvehoveder bag lysestagerne på pillerne. Ved samme tid malede han »kgl. majestæts navn op i koret«, hvorved der enten tænkes på nyfremstilling eller reparation af nr. 4. 6) 1639 udførte Gevert maler en »schattering«, dvs. skyggemaleri, omkring orglet. 7) 1648(?). Frederik III og dronning Sophie Amalie. Kendes kun indirekte gennem nr. 9. 8) 1671. Christian V og dronning Charlotte Amalie. I december måned blev Peder maler antaget af borgmester Jens Madsen til at male kongens og dronningens navne samt kronen under hvælvingen, hvilket »bleff slet noch giort«.[20] 9) 1693-94 udførte Odensemaleren Johan Christian Zachariassen Getreuer en omfattende nystaffering af domkirkens inventar (s.d.), herunder dens kalkmalede dekorationer.[21] Således fik fire karle og en dreng 18. april 1694 betaling for at hejse maleren op, mens han malede de fem kongelige våbener i koret på ny. Endvidere udførte han skyggemaleri bag alter, prædikestol, orgel og omkring en lille tavle over døren til konsistoriet. I midtskibet bemalede han 18 »grå grillehoveder« (d.e. kapitæler) og i sideskibene 42. Endelig anføres »grå gardiner« uden og inden for koret. 10) 1703. Frederik IV og dronning Louise. 7.juli s.å. fik Johan Christian Zachariassen Getreuer til opgave at male det nye kongepars monogrammer og kroner med årstallet 1699.[20] 11) 1731. Christian VI og dronning Sophie Magdalene. 10.juli s.å. malede Johan Daniel Johansen Getreuer kongens og dronningens navne under hvælvingen.[21] Han fik hjælp til arbejdet af Rasmus murermester. 12) 1750. Frederik V og dronning Louise. 28. jan. s.å. fik malerne Christian Hviid og Rasmus Wolf betaling for at male de kgl. navne.[20] 13) 1814. Frederik VI og dronning Marie Sophie Frederikke. 27. dec. s.å. udførte maler Schønberg kongeparrets navnetræk, krone, årstal samt tilhørende dekoration »på den søndre gavl ved alterets nordre side«.[3]

14) 1873-74 udførte August Behrends efter tegninger af Georg Hilker en dekorativ udsmykning af kirkens hvælv og vægge (fig. 262-63). Udgangspunktet var de fund af en ornamental hvælvudsmykning fra 1300'erne, som netop var gjort i nordre sideskibs vestre del, mens de sengotiske malerier på midskibets tre østligste fag lodes ude af betragtning (s. 392). 11.juni 1873 blev Det særlige Kirkesyns medlemmer præsenteret for et forslag, og året efter var udsmykningen af kirkens vægge og hvælv fuldendt til og med triforiet, mens bemalingen af de rekonstruerede knippepiller afventede murværkets optørring.[7] Ved restaureringens afslutning fik boet efter den 18. jan. 1875 afdøde Hilker betaling for hans tegninger til dekorationen,[22] som 1914 blev tildækket. Ved kirkens nykalkning 1975 var Hilkers dekoration synlig under afrensningen af løse kalklag.[23]

Hilker blev utvivlsomt engageret af Herholdt, der netop havde benyttet ham ved udsmykningen af S. Povls kirke i Korsør. Der foreligger øjensynlig ingen redegørelse for arkitektens og malerens nærmere overvejelser. Det færdige resultat, som i øvrigt synes at være blevet til i to omgange, har tydeligvis haft til formål at tilvejebringe en dekorativ middelalderpastiche i pagt med Herholdts ønske om helhedsvirkning. Ud fra denne betragtning måtte korets afvigende udsmykning anses for uønsket.

Det var øjensynlig i første omgang arkitektens ønske at rummets vægge skulle stå i teglrødt med optrukne hvide fuger. Efter at have udført denne dekoration fandt man dog virkningen for dyster, og en fuldstændig afrensning af kirkens vægge gennemførtes forud for nykalkning.[24] I lyset af dette forløb er det sandsynligt, at man i første fase kun havde tænkt på en dekoration af selve hvælvkapperne. Hilkers skitser til midtskibshvælvene viser en udvikling fra mere fri blomsterornamentik frem til det ende-

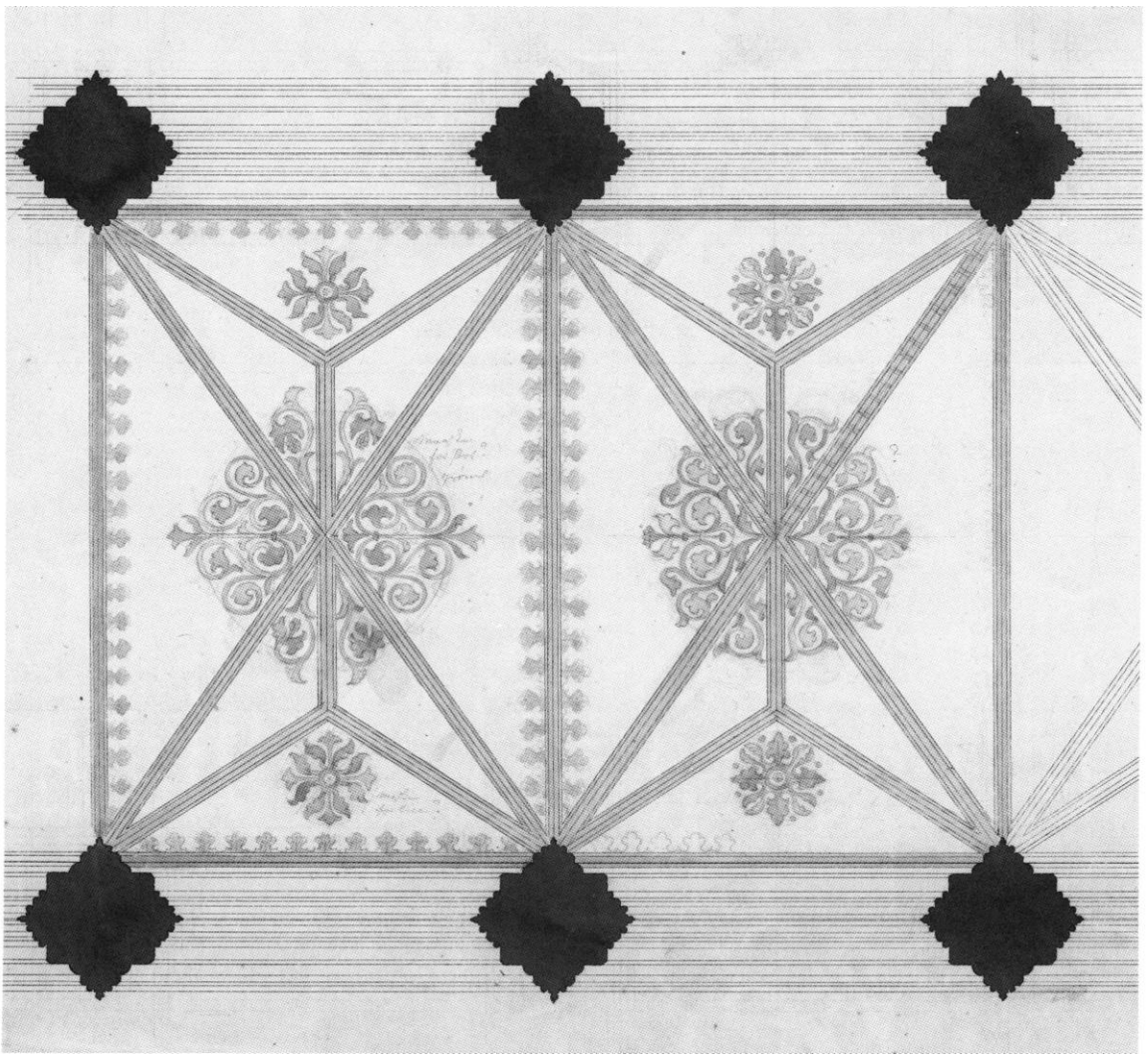

Fig. 290. Skitse af Georg Hilker til udsmykning af midtskibshvælvene (s. 396). Kunstakademiets Bibliotek. - *Sketch by Georg Hilker for the decoration of the vaults in the nave.*

lige forslag (fig. 290), som låner motiver fra de autentiske levn i nordre sideskib. Denne udvikling kan være inspireret af Kirkesynets mere arkæologisk indstillede medlemmer, der ligeledes kan have givet ideer til den supplerende dekoration af rummets vægge.

Den endelige udsmykning, hvis helhed fremgår af ældre fotografier (fig. 262-63) og tegninger, omfattede en bemaling af samtlige profiler i piller, arkade- og vinduesåbninger foruden hvælvenes ribber og kapper. Til fremhævelse af profilerne benyttedes et repertoire bestående af bølgeranke, siksakbånd med liljefyld, omvunden stav og sparremønster. Bemærkelsesværdig er valget af en palmettefrise af nærmest senromansk præg til markering af triforiegalleriets sål.

Sideskibenes kapper dekoreredes i overensstemmelse med det autentiske fund fra nordre sideskib (jfr. s. 391), mens midtskibshvælvenes rosetter var en fri fortolkning af de oprindelige;

de trebladede krabber som ledsagede gjord- og skjoldbuerne sammesteds var ligeledes tegnet af Hilker, der øjensynlig ikke ønskede at benytte de lindeblade med slyngtråde, som han selv havde registreret i den senmiddelalderlige hvælvdekoration (jfr. fig. 289). - Dekorationen var hovedsagelig holdt i nuancer af okker, rødbrun og grønt.

NOTER TIL S. 389-398

[1] Brevet er dateret 15. aug., jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne sager.

[2] 1845 fremsendte arkitekt Michelsen regning for »et Altervindue«, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

[3] LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

[4] I brev fra Vilh. Petersen til Heinrich Hansen, dateret 3. febr. 1889 omtaler arkitekten dette ønske fra borgmester Kochs side, idet han tilføjer, at det »sidder noget umotiveret og kunne vel lettest bortfalde«, jfr. NM. *Korrespondancearkiv.*

[5] En vigtig inspirationskilde for ornamentikken har været de rige borter på det gyldne alter fra Sahl, som arkitekten i øvrigt få år tidligere havde benyttet som forbillede for den altertavle, Vor Frue kirke fik efter beslutningen om at overflytte Claus Bergs mesterværk til domkirken.

[6] Synet blev 1894 opfordret til at ytre sig angående kirkeværgen Fr. L. Heys ønske om farvet glas i kirkens vinduer, jfr. NM. *Det særlige Kirkesyns prot.* I en udtalelse fra Synet 31. dec. s.å. gav Henry Petersen og Ludvig Fenger udtryk for ønske om at begrænse projektet til korgavlens sidevinduer, mens arkitekt H. B. Storck overhovedet erklærede sig som modstander. Det fremgik endvidere, at Vilh. Petersen ikke ønskede at medvirke, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne sager.

[7] NM. *Det særlige Kirkesyns prot.*

[8] Magnus Petersen, *Kalkmalerier* 61.

[9] Ministeriets tilladelse til arbejdets udførelse er dateret 8. okt. 1875, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne sager.

[10] Ifølge Vilh. Petersen (NM. *Korrespondancearkiv)* ændredes »Tokke« til »Toke«.

[11] Udsmykningen af nordre sideskib kendes hovedsagelig gennem en række farvelagte tegninger (fig. 270, 291), som Nationalmuseet 1880 erhvervede hos August Behrends (inv. nr. 6089). Tre farvelagte tegninger af detaljer (rose, lilje og udsnit af topornamenter) i »sand størrelse« samt en helhed af hvælvudsmykningen. - Fragmenterne i nordre sideskib blev endvidere registeret af Vilh. Petersen, hvis tegninger (Ebbe Lehn Petersens arkiv) omfatter gengivelser (dateret 27. dec. 1872) af lilje og topornament, begge fundet på nordre sideskibs tredje hvælving fra vest.

[12] Denne klassiske udsmykning af hvælvenes ribbekryds benyttedes allerede i 1200'ernes senere del i sjællandske storkirker som Roskilde domkirke og klosterkirkerne i Sorø og Ringsted, Jfr. *DK KbhAmt* 1576 og *Sorø* 53, 138. Herfra spredtes mønstret til landsbyer og købstæder, eksempelvis Teestrup *(DK Sorø* 605) Næstved, S. Morten *(DK Præstø* 139), jfr. endvidere Ulla Haastrup, red., *Danske kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375,* Kbh. 1989, 96.

[13] Jfr. M. Pfister-Burkhalter, »Lilie« og R. Schumacher-Wolfgarten, »Rose«, *Lexikon der christlichen Ikonographie,* udg. Engelbert Kirschbaum, 3, Freiberg im Breisgau (1971) 1994, 100f. og 563f.

[14] Jfr. Ellger og Kolbe (note 433), tafel 27a samt Ellger (note 160), fig. 276.

[15] Sixten Ringbom, »Bild och avlat. I. Veronikabilden«, *ICO. Iconographisk post,* Uppsala 1983, nr. 3, 14f.

[16] Den ene figur er således ved spygattet betegnet

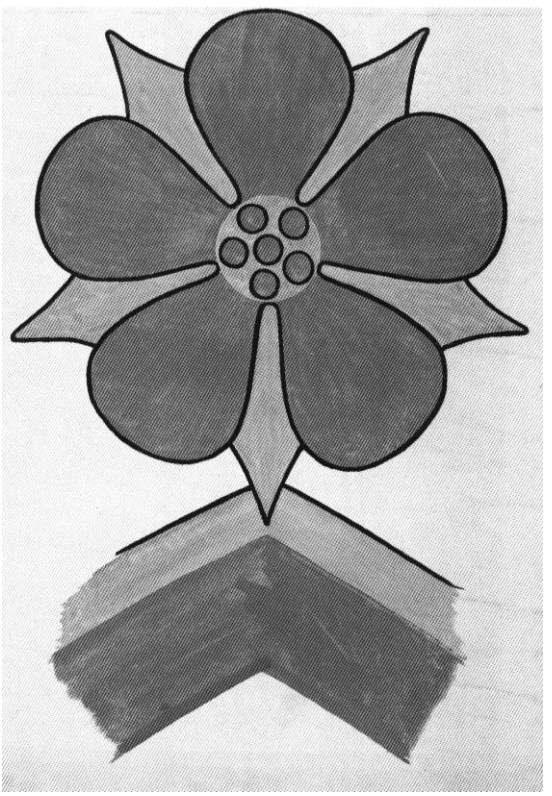

Fig. 291. Fembladet rose. Detalje af †kalkmaleri, o. 1325 i hvælv i Gisicobygningens nordre sideskib (s. 392). Tegning af August Behrends, Nationalmuseet. — *Five-foiled rose. Detail of †wall-painting, c. 1325 on vault in the north aisle of the Gisico building. Drawing by August Behrends.*

med et »a« (jfr. fig. 288), der forklares under teksten til 3. fag og derfor umiddelbart måtte opfattes som henhørende til dette.

[17] Lignende påskrifter som kommentar til groteske vrængemasker kendes fra Vallensved og Nibe, jfr. Isabelle Brajer og Hans Frederiksen, i *NMArb.* 1994, 46f.

[18] Behrends har på sin tegning (fig. 288) blot angivet, at »dette Motiv på Grater og Gjorder var ført videre ud i Høikirken«, hvilket bekræftes af en skitsetegning af Vilh. Petersen (Ebbe Lehn Petersens arkiv). På tegningen, dateret 4. maj 1873, er vist en ribbe, bemalet med sparrer og hjerteformede blade langs kappesømmene. Spørgsmålet om udbredelsen af denne dekoration besvares dog ikke, idet påskriften blot oplyser, at dekorationen fremdroges »i en af Midterskibets Hvælvinger« ved »Afbankningen af yderste Kalkpudslag«.

[19] Jfr. Weilbach, *KunstLeks* (4. udg.).

[20] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

[21] Jfr. Gregers Hvidkjær Hansen, »Familien Getreuer«, *PersHistT* 103, 1983, 163-89.

[22] LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. På Kunstakademiets Bibliotek findes ni blade fra Hilkers hånd, som omfatter udkast til dekorationen af midtskibets hvælv, registrering af den oprindelige dekoration i nordre sideskib samt en tegning af senmiddelalderligt malerifragment på midtskibets hvælv (fig. 289).

[23] Jfr. fotografier i Ebbe Lehn Petersens arkiv.

[24] Efter afhugning af de gamle kalklag blev murene renset med syre og stålbørste, hvorefter de nyfugedes og nykalkedes, jfr. *Lauritsen* 33.

INDHOLDSFORTEGNELSE FOR ODENSE AMT, 1. BIND

Indledning.
Fagordbog . . . 23
Fortegnelse over arkivalier vedrørende kirkerne i Odense amt i almindelighed . . . 52
Fortegnelse over arkivalier vedrørende S. Knuds kirke - Odense domkirke . . . 55
Forkortelser vedrørende Odense amt . . . 56
Forkortelser vedrørende Odense bys kirker . . . 60
Kirkerne i Odense by . . . 65

S. KNUDS KIRKE - ODENSE DOMKIRKE

TRÆK AF DOMKIRKENS HISTORIE . . . 76
Domkirken og kapitlet i middelalderen . . . 76
Ejendomme og indtægter . . . 77
Kirkelige forhold . . . 78
Tiden efter reformationen: Domkirkens forvaltning . . . 79
Domkirkens økonomi, privilegier og forpligtelser . . . 81
Kirkelige forhold . . . 82
NOTER til s. 75-84 . . . 84

DE MIDDELALDERLIGE ALTRES OG KAPELLERS HISTORIE . . . 87
NOTER til s. 87-90 . . . 90

DOMKIRKEN og BYEN . . . 93
Domkirkeområdet i middelalderen . . . 94
Domkirkens omgivelser efter reformationen . . . 96
Domkirkens frilæggelse og omgivelsernes ændring i nyere tid . . . 99

S. KNUDS KIRKEGÅRD . . . 104
Kirkegårdens ældre historie . . . 104
Hegnsmure og indgange . . . 111
†Hegnsmure . . . 112
†Indgange . . . 114
†Kirkeriste . . . 116
Kirkegårdens †beplantning og brolægning 117
Monumenter på kirkegården . . . 117
Bygninger ved kirken . . . 118
Gejstlige embedsboliger og skoler . . . 124
NOTER til s. 93-126 . . . 126

BYGNING

Indledning . . . 132

FORSKNINGSHISTORIE . . . 138
Høyens pionérgerning . . . 138
Restaureringen 1868-75 og Fengers kritik af Høyen . . . 141
Striden om tidsfølgen ved S. Knuds opførelse . . . 142
Accept af Fengers tolkning . . . 148
C.G. Schultz' udgravninger . . . 150

†FRÅDSTENSKIRKEN

Planer . . . 156
Indledning . . . 158
Materialer og teknik . . . 159
Grundplan . . . 160
Mål og proportion . . . 167
Opstalt . . . 168
Sammenfatning . . . 172
Ændringer af †frådstenskirken . . . 175

TEGLSTENSKIRKEN

Planer, facader, snit og detaljer . . . 178

Gisicobygningen
Indledning . . . 193
Materialer og teknik . . . 194
Ydre . . . 194
Bygningsindskrifter . . . 206

Indre . . . 217
Byggeperioder . . . 224
Sammenfatning . . . 226

Planlagt †kor . . . 232

Kor
Indledning . . . 235
Materialer og teknik . . . 237
Ydre . . . 238
Indre . . . 242
Byggeperioder . . . 251
Sammenfatning . . . 260

Mellembygningen
Indledning . . . 261
Materialer og teknik . . . 262
Ydre . . . 262
Indre . . . 264
Planlagt †tårn . . . 266
†S. Knuds kapel . . . 270
†Lektorium . . . 272
Byggeperioder . . . 272
Sammenfatning . . . 274

Klosteret og kirken . . . 275

FORSVUNDNE MIDDELALDERLIGE TILBYGNINGER
†Søndre våbenhus - »Benedikts kapel« . . 277
†Tagrytter(e) . . . 280

TIDEN EFTER REFORMATIONEN

EFTERMIDDELALDERLIGE TILBYGNINGER OG ÆNDRINGER
Tårnet . . . 283
Konsistorium . . . 295
Valkendorfs kapel . . . 299
†Våbenhuse og vindfang . . . 304
†Kalkhus . . . 307
Tiden 1536-1618 . . . 307
Tiden 1618-1748 . . . 311
Moderniseringen 1748-54 . . . 312
Tiden 1756-1868 . . . 319

HOVEDRESTAUREURINGEN
1868-1875 . . . 321
Planer, facader og snit . . . 322
Tiden 1875-1990 . . . 348
Gulve . . . 348
Vinduer . . . 351
Tagværker . . . 352
Tagbeklædning . . . 353
Farveholdning . . . 354
Varme og lys . . . 356
Vindfløje . . . 357
Løse bygningssten . . . 359
NOTER til s. 132-362 . . . 363

GLAS- OG KALKMALERIER . . . 389
NOTER til s. 389-398 . . . 398